

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ Ε-
ΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΝΔ: 15526.

ΚΩΕ: 15395

**ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΑΝΕΙΑΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙ-
ΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1824-1940**

Διδακτορική διατριβή του Αναστασίου Μηνά Ηλιαδάκη

Τα μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής:

1. Νεοκλής Σαρρής (επβλέπων)
2. Κ. Παπαθανασόπουλος
3. Μ. Ψαλιδόπουλος

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	1
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	5
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι	13
ΤΑ ΔΑΝΕΙΑ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ	13
Α. ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΚΑΙ Η ΔΑΝΕΙΑΚΗ ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ.....	13
Β. ΤΟ ΔΑΝΕΙΟΛΗΠΤΙΚΟ ΑΔΙΕΞΟΔΟ ΚΑΙ Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙ- ΚΗΣ ΧΡΗΜΑΤΑΓΟΡΑΣ.....	16
Γ. ΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ.....	22
Γ ₁ . ΤΑ ΠΡΟ ΤΗΣ ΔΑΝΕΙΑΚΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ.....	22
Γ ₂ . ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΔΑΝΕΙΟ.....	24
Γ ₃ . ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΔΑΝΕΙΟ.....	28
Δ. Η ΝΟΘΟΣ ΔΑΝΕΙΑΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ.....	33
Ε. Η ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ.....	38
Σημειώσεις του κεφαλαίου Ι.....	41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ	61
ΤΑ ΔΑΝΕΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ	61
Α. Ο ΔΑΝΕΙΑΚΟΣ ΘΕΜΕΛΙΟΣ ΛΙΘΟΣ ΚΑΙ Η ΔΑΝΕΙΟΛΗΠΤΙΚΗ ΒΑΥΑΡΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ.....	61
Α ₁ . Η ΔΑΝΕΙΑΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ.....	61
Α ₂ . ΑΝΤΙΒΑΣΙΛΕΙΑ: ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΣΠΑΤΑΛΗ.....	65
Α ₃ . ΒΑΥΑΡΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ: Η ΠΟΛΥΔΑΠΑΝΟΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΤΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ.....	67
Β. ΤΟ ΔΑΝΕΙΟ ΤΩΝ 60 εκ. φρ.	69
Β ₁ . ΤΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠ΄ΥΨΗΣΕΙΣ.....	69
Β ₂ . ΟΙ ΔΥΟ ΠΡΩΤΕΣ ΣΕΙΡΕΣ 40.000.000 φρ. ή 44.672.000 δρχ.....	70
Β ₃ . Η ΤΡΙΤΗ ΣΕΙΡΑ.....	72
Β ₄ . ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΤΟ ΔΑΝΕΙΟ ΤΩΝ 60 εκ. φρ. ή 67.008.000 δρχ.....	74
Γ. ΤΟ ΒΑΥΑΡΙΚΟ ΔΑΝΕΙΟ.....	76
Δ. Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΔΑΝΕΙΟΥ (ΤΩΝ 60 ΕΚ. ΦΡ.) ΤΟ ΚΑΤΕΣΤΗ- ΣΕ ΠΕΡΙΤΤΟ ΚΑΙ ΕΠΙΒΛΑΒΕΣ.....	77
Ε. ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΚΑΝΟΝΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΔΑΝΕΙΟΥ ΤΩΝ 60 ΕΚ. ΦΡ.....	81
ΣΤ. ΔΑΝΕΙΑΚΑ ΟΡΙΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΔΑΝΕΙΟΚΕ- ΝΤΡΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ.....	85
Σημειώσεις του κεφαλαίου ΙΙ.....	88
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ	116

ΥΠΕΡΔΑΝΕΙΣΜΟΣ ΠΤΩΧΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ	
ΕΛΕΓΧΟΣ	116
Α. ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ Η ΕΘΝΙΚΗ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ	116
Β. Η ΠΡΟΤΡΙΚΟΥΠΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1862-1882	119
Β ₁ . Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΚΤΑΚΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ	
ΣΥΝΘΗΚΩΝ.....	119
Β ₂ . ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΑ ΕΚΤΑΚΤΟΥ ΑΝΑΓΚΗΣ.....	120
Β ₃ . ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΑ ΤΟΛΜΗΜΑΤΑ.....	121
Γ. Η ΤΡΙΚΟΥΠΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ.....	122
Γ ₁ . Η ΟΡΘΟΛΟΓΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ - ΔΙ-	
ΚΟΜΜΑΤΙΣΜΟΣ.....	122
Γ ₂ . Η ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ	125
Δ. Ο ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ: ΕΣΟΔΟ ΤΑΚΤΙΚΟ ΚΑΙ ΕΣΟΔΟ	
ΥΠΕΡΒΑΡΟ.....	130
Ε. ΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ.....	133
ΣΤ. Η ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ.....	138
ΣΤ ₁ . Η ΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΔΥ-	
ΝΑΜΕΩΝ ΤΟΥ 1832 ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΟΣΒΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ	
ΔΑΝΕΙΩΝ.....	138
ΣΤ ₂ . Η ΚΑΘΑΡΗ ΠΡΟΣΟΔΟΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ ΚΑΙ Η ΣΥΜ-	
ΒΑΤΙΚΗ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΤΟΥΣ.....	140
Ζ. Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ.....	144
Ζ ₁ . Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ.....	144
Ζ ₂ . Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ.....	144
Η. Η ΠΤΩΧΕΥΣΗ ΤΟΥ 1893 ΚΑΙ Ο ΔΙΕΘΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ Ε-	
ΛΕΓΧΟΣ (ΔΟΕ) ΤΟΥ 1898	147
Η ₁ . Η ΠΤΩΧΕΥΣΗ.....	148
Η ₂ . Ο ΔΙΕΘΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ (ΔΟΕ).....	150
Θ. Η ΔΙΑΠΛΟΚΗ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΔΑΝΕΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΟΜΟ-	
ΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ.....	153
Θ ₁ . ΤΟ ΟΜΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ-Α. ΣΥΓΓΡΟΣ.....	153
Θ ₂ . Η ΑΠΡΟΣΧΗΜΑΤΙΣΤΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΑΠΟ-	
ΠΟΜΠΗ ΤΟΥ ΔΗΛΓΙΑΝΝΗ ΤΩΝ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 1892	156
Θ ₃ . Η ΠΑΡΑΙΤΗΣΗ ΤΡΙΚΟΥΠΗ ΤΩΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 1893.....	157
Θ ₄ . Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΑΡΑΙΤΗΣΗ ΤΡΙΚΟΥΠΗ ΤΩΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 1895	
Σημειώσεις του κεφαλαίου ΙΙΙ.....	161
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV	217
ΤΟ ΒΑΡΟΣ ΤΟΥ ΤΡΙΚΟΥΠΙΚΟΥ ΔΑΝΕΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Ο ΔΙΠΛΑ-	
ΣΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕ ΜΙΚΡΟΤΕΡΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ	
ΔΑΝΕΙΣΜΟ 1902-1914	217
Α. Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΕΠΕΚΤΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ	217

Β. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1902-1914.....	218
Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ.....	221
Δ. Ο ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ.....	226
Ε. ΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΒΡΑΧΥΠΙΡΟΘΕΣΜΟΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ.....	229
ΣΤ. Η ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΔΧ.....	235
ΣΤ ₁ . Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΔΧ.....	235
ΣΤ ₂ . Η ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗΣ ΤΟΥ ΔΧ.....	237
ΣΤ ₃ . ΟΙ ΑΠΟΣΒΕΣΕΙΣ.....	238
Ζ. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ.....	239
Ζ ₁ . Η ΔΙΟΙΚΗΣΗ.....	239
Ζ ₂ . Η ΓΕΩΡΓΙΑ.....	239
Ζ ₃ . Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ.....	241
Ζ ₄ . ΤΟ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ.....	242
Σημειώσεις του κεφαλαίου ΙV.....	244
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V.....	277
ΕΜΠΟΛΕΜΟΣ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΚΤΑΚΤΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ ΔΙΧΩΣ Ε- ΞΩΤΕΡΙΚΟ ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ.....	277
Α. ΜΕ ΤΟΥΣ ΝΙΚΗΤΕΣ ΑΛΛΑ ΗΤΤΗΜΕΝΟΙ.....	277
Β. ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΑ ΕΚΤΑΚΤΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ.....	279
Γ. Ο ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ.....	282
Δ. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ.....	287
Δ ₁ . ΟΙ ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΕΣ.....	287
Δ ₂ . Ο ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ.....	288
Δ ₃ . Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ.....	289
Σημειώσεις του κεφαλαίου V.....	291
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI.....	305
Η ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΤΑ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ 1923-1932..	305
Α. ΤΟ ΝΕΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	305
Α ₁ . ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ.....	305
Α ₂ . Η ΕΛΛΑΣ ΣΤΟ ΕΝΔΟΒΑΛΚΑΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	307
Β. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ 1924-32.....	310
Β ₁ . Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ.....	310
Β ₂ . ΑΠΟ ΤΟΝ ΒΕΝΙΖΕΛΟ ΤΟΥ 1924 ΣΤΟΝ ΒΕΝΙΖΕΛΟ ΤΟΥ 1928.....	312
Γ. ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΚΑΝΟΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΚΑΤΑ- ΣΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ.....	314
Δ. Ο ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ.....	319
Δ ₁ . Ο ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ.....	319
Δ ₂ . ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ.....	323
Δ ₃ . Ο ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ.....	329
Ε. ΑΝΑΠΤΥΞΗ.....	333

Ε ₁ . ΟΙ ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ.....	333
Ε ₂ . ΤΟ ΤΡΑΠΕΖΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ.....	334
Ε ₃ . Η ΓΕΩΡΓΙΑ.....	335
Ε ₄ . Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ.....	337
Ε ₅ . Η ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.....	339
Σημειώσεις κεφαλαίου VI.....	341
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	393
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	397
ΠΗΓΕΣ-ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ.....	447

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Μεγάλες Δυνάμεις	ΜΔ
Επιτροπή δανείου	ΕΔ
Μεγάλη ιδέα	ΜΙ
Πρόεδρος της Δημοκρατίας	ΠτΔ
Συμβούλιο της Επικρατείας	ΣτΕ
Κοινωνία των Εθνών	ΚτΕ
Foreign Office	FO
Υπουργείο ή υπουργός εξωτερικών	υπεξ
Πολιτικό αρχείο γερμανικού υπεξ	ΡΑΑΑ
Πολιτικό αρχείο γερμανικού υπεξ/Ελλάδα	ΡΑΑΑ/Γ
Πολιτικό αρχείο γερμανικού υπεξ/Γερμανία	ΡΑΑΑ/Δ
Μέσος όρος	ΜΟ
Δημόσιο χρέος	ΔΧ
Comptoir d' Escompte de Paris	CdE
Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος	ΔΟΕ
Επιτροπή ΔΟΕ	Ε.ΔΟΕ
Στρατιωτικός Σύνδεσμος	ΣΣ
Επιτροπή αποκαταστάσεως προσφύγων	ΕΑΠ
Ανώτατο οικονομικό συμβούλιο	ΑΟΣ
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος	Εθνική ή ΕΤΕ
Τράπεζα Ελλάδος	ΤΕ
Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος	ΑΤΕ
Εμπορικό και βιομηχανικό επιμελητήριο Αθηνών	ΕΒΕΑ
Λίρες στερλίνες	λ.σ
Χρυσές λίρες στερλίνες	χ.λ.σ
Φράγκα	φ
Χρυσά φράγκα	χ.φ
Σταθεροποιημένες δραχμές	σ.δρχ.
Αρχεία ελληνικής Παλιγγενεσίας	Αρχεία ΕΠ
Απομνημονεύματα	απ.
Φάκελος	Φ.
Ιστορία ελληνικού έθνους	ΙΕΕ
Μορφωτικό ίδρυμα ΕΤΕ	ΜΙΕΤ
Ιστορικό αρχείο ΕΤΕ	ΙΑ.ΕΤΕ
Αρχείο υπεξ Αθήνα	ΑΥΕ
Χωρίς χρονολογία	ΧΧ
Η κάθετος στις ημερομηνίες (π.χ. 3/15) σημαίνει παλιό και νέο ημερολόγιο.	

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στον εξωτερικό δανεισμό, μετά το 1824, τόσο η ιστορική έρευνα όσο και η δημοσιονομική ανάλυση υπήρξαν κατά κανόνα αποσπασματικές και κατ' εξαίρεση διαχρονικές. Αναφέρθηκαν είτε σε ορισμένα εξωτερικά δάνεια είτε σε ορισμένες εποχές.

Διαχρονικά τον εξωτερικό δημόσιο δανεισμό θα πρέπει να αναζητήσουμε στις λιγοστές διαχρονικές μελέτες του Δημοσίου χρέους (ΔΧ). Στις τελευταίες είτε βάρυνε το θεωρητικό οικονομικό στοιχείο περί Δημοσίου χρέους (δημιουργία-εξυπηρέτηση-χρήση) είτε ο εξωτερικός δανεισμός αντιμετωπίστηκε ως συνιστώσα του ΔΧ και όχι ως το κυρίως ερευνώμενο πολιτικοοικονομικό μέγεθος, του οποίου αναζητούνται οι παράμετροι ύπαρξης και εξέλιξης του. Επίσης δεν μελετήθηκε ως παράμετρος πολιτικών στάσεων. Έτσι ο εξωτερικός δανεισμός αντιμετωπίστηκε περιγραφικά ως αναγκαιότητα αντιμετώπισης της οικονομικής καχεξίας. Ως αίτιο της τελευταίας, εκτός των λόγων εθνικής συγκρότησης και ολοκλήρωσης, επισημάνθηκε η «ατάσθαλος» διαχείριση των εξωτερικών δανειακών εισροών. Επί πλέον εξ αρχής επισημάνθηκε η εξαρτησιακή διάσταση του εξωτερικού δανεισμού από τον δανειοδότη.

Καταλογογράφηση των Δημοσίων δανείων επιχειρήθηκε με ιδιαίτερη επιτυχία το 1893 από τον Η. Λιακόπουλο στον *Κώδικα της ελληνικής νομοθεσίας* όπου περιλαμβάνεται ολόκληρη η σχετική νομοθεσία με τα Δημόσια δάνεια. Μια δεύτερη πλήρης καταλογογράφηση χωρίς τη σχετική με τα δημόσια δάνεια νομοθεσία, παρουσιάστηκε από τους Γ. Χαριτάκη και Θεμ. Ανδρεάδη στην *Οικονομική Επετηρίδα* του 1932.

Αυτό που έλειπε τόσο από τους συγχρόνους όσο και από τους μετέπειτα, τόσο από την ιστορική έρευνα όσο και από την πολιτικοοικονομική ανάλυση ήταν το αν και ποια δανειακή κοινωνικοποίηση προκάλεσε στις πηγές και στους φορείς της πολιτικής εξουσίας η συνεχής προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό και η διαχείρισή του.

Τη διάσταση αυτή του εξωτερικού δανεισμού επιχειρεί να διερευνήσει η προτεινόμενη μελέτη. Σ' αυτήν ο εξωτερικός δανεισμός μελετάται ως ενιαίο πολιτικοοικονομικό μέγεθος διαχρονικά μεταβαλλόμενο. Επί πλέον διερευνώνται οι εξής παράμετροι:

- Η εξωτερική δανειοδότηση, αν και χαρακτηρισμένη καθολικά αναγκαία, κατά πόσο πράγματι ήταν αναγκαία, εφ' όσον η «ατάσθαλος» διαχείρισή της σε μεγάλο βαθμό περιθωριοποιούσε το σκοπό της δα-

νειακής προσφυγής.

- Η επιλογή της εξωτερικής δανειοδοτικής πηγής.
- Κατά πόσο ο σχηματισμός της κυβερνητικής εξουσίας στην Ελλάδα υπήρξε δανειοκεντρικός και ποιος ο ρόλος του ομογενειακού κεφαλαίου όταν αυτό εμφανίσθηκε στην Ελλάδα.
- Η διαχείριση του εξωτερικού δανεισμού τόσο από τους δανειοδότες όσο και από δανειολήπτες.
- Η δανειακή εξάρτηση ως πρόπλασμα της εξωτερικής εξάρτησης της χώρας και η μοντελοποίηση της τελευταίας ως επακόλουθο του δανειακού αναγκασίου.
- Η συμβολή του εξωτερικού δανεισμού στην αναπτυξιακή πορεία του τόπου.

Για τη διερεύνηση των παραμέτρων αυτών και με κριτήριο τις εξωτερικές δανειακές παροχές, η υπό εξέταση περίοδος 1824-1940 διακρίθηκε στις εξής επί μέρους περιόδους:

- **1824-1843**

Η προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό χαρακτηρίζεται καθολικά υπαρκτά αναγκαία για τον ελληνικό αγώνα ανεξαρτησίας και στη συνέχεια για τη θεμελίωση του Ελληνικού Βασιλείου. Στο διάστημα αυτό, παρά τις εξωτερικές δανειακές εισροές, θα λάβουν χώρα δύο πτώχευσεις (1826, 1843).

Την περίοδο αυτή εξετάζουμε σε δύο κεφάλαια. Το πρώτο αναφέρεται στα δάνεια του αγώνα ανεξαρτησίας και το δεύτερο στα δάνεια της οθωνικής περιόδου.

- **1879-1893**

Η προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό κρίνεται αναγκαία για δημοσιονομικούς (διακανονισμός προηγούμενων εξωτερικών δανείων και κάλυψη ελλειμμάτων) και αναπτυξιακούς λόγους.

Η περίοδος αυτή αναφέρεται στον ξέφρενο δανεισμό της τρικουπικής περιόδου με κατάληξη την τρίτη πτώχευση του 1893. Μεταξύ 1882 και 1893 τη χώρα κυβέρνησε κατά το 88% ο Χ. Τρικούπης και διαχειρίστηκε κατά 90% τις εξωτερικές δανειακές εισροές.

Την περίοδο αυτή εξετάζουμε στο τρίτο κεφάλαιο. Σ' αυτό προτάσσουμε το διάστημα της προτρικουπικής περιόδου 1862-1879 κατά το οποίο η χώρα τελεί υπό εξωτερικό δανειακό αποκλεισμό. Επί πλέον στο ίδιο κεφάλαιο προσαρτούμε το διάστημα από την πτώχευση του 1893 μέχρι την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (ΔΟΕ) το 1898. Επίσης εξετάζουμε τη διαπλοκή του ομογενειακού κεφαλαίου τόσο στον εξωτερικό

δανεισμό όσο και στη διακυβέρνηση της χώρας.

- **1899-1914**

Η χώρα βρίσκεται υπό το άγος της καταστροφής του 1897, υπό το βάρος της εξυπηρέτησης του τρικουπικού υπερδανεισμού και υπό τον ΔΟΕ. Την ίδια εποχή τον επεκτατικό ανταγωνισμό των Μεγάλων Δυνάμεων (ΜΔ) θα επιτείνει η εμφάνιση της Γερμανίας στην ευρύτερη περιοχή και μάλιστα ως προστάτριας του Ισλάμ.

Στην Ελλάδα μέχρι το 1909 οι πολιτικές δυνάμεις αδυνατούν να εκφράσουν τον κοινωνικό μετασχηματισμό και να αντιμετωπίσουν τα εθνικά ζητήματα. Σχετικά ενδεικτική είναι η άποψη του πρωθυπουργού Γ. Θεοτόκη ότι «τα μικρά κράτη δεν είναι βιώσιμα». Έτσι το πολιτικό πρόβλημα υπερισχύει του οικονομικού. Στον εξωτερικό δανεισμό προέχει η εξυπηρέτηση του τρικουπικού υπερδανεισμού. Ο νέος εξωτερικός δανεισμός μέχρι το 1910 μόλις προσέγγισε τα 76 εκ. φρ. Το 1911 θα προστεθούν 110 εκ. φρ. και 261 εκ. φρ. το 1914, τα οποία κυρίως χρησιμοποιήθηκαν για τη διεξαγωγή και την οικονομική εκκαθάριση των Βαλκανικών Πολέμων.

Από το τέλος του 1909 η Αθήνα αναζητούσε εναγώνια εξωτερικό δανεισμό αλλά οι Δυτικοί παρέμεναν αρνητικοί στο ελληνικό αίτημα γιατί συνδύαζαν τη δανειοδότηση με τη βαλκανική ανάφλεξη προς την οποία ήσαν αντίθετοι.

Η περίοδος αυτή εξετάζεται στο τέταρτο κεφάλαιο.

- **1915-1923**

Πρόκειται για την εμπόλεμο περίοδο του εσωτερικού διχασμού και του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, με κατάληξη για την Ελλάδα τη μικρασιατική καταστροφή. Η Ελλάδα υπήρξε η μοναδική χώρα που συμπαράταχθηκε εξ αρχής με τους νικητές αλλά βρέθηκε στο τέλος ηττημένη.

Όπως επισημάνθηκε από την Επιτροπή Εμπειρογνομώνων του 1926 η Ελλάδα αντιμετώπισε τις έκτακτες πολεμικές δαπάνες «εκ των ιδίων δυνάμεων... η εξώθεν επικουρία ανέρχεται εις... 15,35% των δαπανών».

Το διάστημα 1915-1923 αποτελεί περίοδο έξαρσης του εσωτερικού δανεισμού. Με εξαίρεση τα δύο γερμανικά μυστικά δάνεια του 1915 και 1916, από 40 εκ. μάρκα το κάθε ένα και το καναδικό δάνειο των 40 εκ. φρ. των ετών 1919-1923, για καταναλωτικά αγαθά, δεν έχουμε άλλες εξωτερικές δανειακές εισροές. Επί πλέον δανειοποιήθηκε η εξαγορά της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινούπολης, την οποία κατά τα δύο τρίτα είχε καταλάβει ο ελληνικός στρατός τον Αύγουστο του 1913. Τέλος προκειμένου η Ελλάδα να εισέλθει στον πόλεμο υπέρ της Αντάντ, προς αντιμετώπιση των πολεμικών αναγκών, Η Αγγλία, η Γαλλία και οι

ΗΠΑ, με τις συμβάσεις του 1918 και 1919, θα τη στήριζαν δανειακά με 850 εκ. φρ. Το ποσό αυτό έπρεπε να της καταβληθεί το αργότερο έξι μήνες μετά την παύση του πολέμου. Μέχρι τότε η Ελλάδα μπορούσε να κυκλοφορήσει νέο χαρτονόμισμα 850 εκ. φρ., από το οποίο θα κάλυπτε τις δαπάνες των αγγλογαλλικών στρατευμάτων του μακεδονικού μετώπου. Τελικά από το ποσό των 850 εκ. φρ., για το οποίο η Ελλάδα είχε εκδώσει νέο χαρτονόμισμα, της καταβλήθηκε μόνο το 28% και έτσι βρέθηκε με ακάλυπτο χαρτονόμισμα 611 εκ. φρ. και να έχει χρηματοδοτήσει τις προαναφερόμενες δαπάνες των αγγλογαλλικών στρατευμάτων. Αποτέλεσμα αυτών ήταν η δραχμή ενώ μέχρι το 1919 βρισκόταν στο άρτιο το 1922 να έχει χάσει το 86% της αξίας της με βάση το 1914. Τα προαναφερόμενα εξετάζονται στο πέμπτο κεφάλαιο.

- 1923-1940

Ουσιαστικά πρόκειται για το διάστημα 1923-32, καθ' όσον στο υπόλοιπο διάστημα, με εξαίρεση τις 508.727 £ και 1.633 μάρκα από τα μικροδάνεια των ετών 1937-40, δεν συνάπτονται νέα εξωτερικά δάνεια. Τον Μάιο του 1932 η ελληνική κυβέρνηση θα αναστείλει την εξυπηρέτηση του ΔΧ σε ξένο νόμισμα. Μέχρι το 1940 για την εξυπηρέτηση των τόκων των προαναφερομένων δανείων θα επιτευχθούν τέσσερις συμφωνίες με τους ομολογιούχους και από το 1940 θα διακοπεί η όποια εξυπηρέτηση των δανείων αυτών.

Την περίοδο 1923-1932 σε διεθνές επίπεδο διαμορφώνεται ένα κλίμα σταθεροποίησης, συλλογικής ασφάλειας, ειρηνικής διευθέτησης των διαφορών και μείωσης των εξοπλισμών.

Στο ενδοβαλκανικό πλαίσιο η υπέρμετρη μεγέθυνση της Σερβίας, η προσωρινή αναδίπλωση της Βουλγαρίας με διακηρυγμένο στόχο την αναθεώρηση της συνθήκης του Νεϊγύ (1919) και ο τουρκικός έλεγχος της Α. Θράκης-Στενών δημιούργουσαν στην Ελλάδα ένα στενόχωρο περιβάλλον που έχρηζε επαγρύπνησης και στρατιωτικής ετοιμότητας και μάλιστα όταν η χώρα προερχόταν από μια καταστροφή.

Πριν απ' όλα η Ελλάδα, κατ' απαίτηση των δανειδοτριών της χωρών, Αγγλίας, ΗΠΑ και Γαλλίας, έπρεπε να διακανονίσει το πολεμικό της χρέος προς αυτές και ιδιαίτερα τις πολεμικές πιστώσεις του 1918-19.

Ταυτόχρονα η εκούσια ελληνοβουλγαρική ανταλλαγή πληθυσμών είχε αφήσει χρεωστικό υπόλοιπο υπέρ της Βουλγαρίας. Με την Τουρκία η αναγκαστική ανταλλαγή των πληθυσμών, αν και άφηνε χρεωστικό υπόλοιπο υπέρ της Ελλάδας, η τελευταία βρισκόταν υπόχρηη έναντι της Τουρκίας 425.000 £!

Το επιτακτικότερο όμως πρόβλημα που αντιμετώπιζε η Ελλάδα ήταν η αποκατάσταση των προσφύγων σε συνδυασμό με τα έργα υποδομής που αυτή υπαγόρευε, όπως και με εκείνα της οικονομικής ανάπτυξης του τόπου.

Έτσι για μια ακόμα φορά, όπως γράφει ο ίδιος ο Ε. Βενιζέλος, αλλά και καθολικά επισημάνθηκε, «η εξωτερική αρωγή ήτο απολύτως απαραίτητος». Ο από εννιά δάνεια αποτελούμενος πάγιος εξωτερικός δανεισμός και υπαγόμενος υπό τον ΔΟΕ, θα ανέλθει στα 991.994.288 χρ. φρ. Παράλληλα δανειοποιήθηκαν πολεμικά χρέη προς τις ΗΠΑ, τη Γαλλία και την Αγγλία και ορισμένα μικροχρέη από τη συμφωνία Λοζάννης. Επί πλέον αυτών υπήρξαν οι προκαταβολές του εξωτερικού που τελικά ανήλθαν περίπου στα 2,8 εκ. £.

Ο πάγιος εξωτερικός δανεισμός κατά 44% είχε αγγλική προέλευση και κατά 24% αμερικανική. Στο 12% είχε ανέλθει η ελληνική συμμετοχή, ενώ κραυγαλέα ήταν η γαλλική απουσία. Από το δανεισμό αυτό το 87,58% επεστράφη, ως εξυπηρέτηση του εξωτερικού ΔΧ. Αναμφισβήτητα τα εξωτερικά δάνεια είχαν συμβάλει στην σταθεροποίηση της δραχμής, αλλά η διαχείρισή τους σε συνδυασμό με την εξυπηρέτησή τους, κυρίως προκάλεσαν την ανατροπή της.

Με βάση το λόγο σύναψης των εξωτερικών δανείων, ως τούτος αναφέρεται στις δανειακές συμβάσεις, τα δάνεια αυτά συνομολογήθηκαν:

- Για την αποκατάσταση των προσφύγων κατά 36,73%.
- Για την κάλυψη των ελλειμμάτων και για τα έξοδα έκδοσης των δανείων κατά 32,31% και
- Παραγωγικά κατά 30,96%.

Τέλος η διαχείριση του εξωτερικού δανεισμού υπάγεται στη γενικότερη διασπάθιση χρήματος, η οποία υπήρξε αδιαμφισβήτητος, με έντονη τη κομματική έδραση.

Σε κάθε μία από τις εξεταζόμενες περιόδους, από τη δεύτερη (κεφάλαιο τρίτο) και μετά, προτάσσεται το διεθνές πλαίσιο της εποχής και ότι αυτό υπαγόρευε για την ευρύτερη και την ελληνική περιοχή. Η αναφορά αυτή αποτελεί και μια προαγγελία της εξωτερικής δανειακής εξάρτησης που θα λάβει χώρα εντός της εξεταζόμενης περιόδου. Έτσι οι εξωτερικές δανειοδοτήσεις κατά την τρικουπική περίοδο θα προέλθουν από Αγγλία-Γαλλία και κατά μικρό μέρος από Γερμανία. Κατά την περίοδο 1902-1914 υπέρ του 60% των εξωτερικών δανειοδοτήσεων θα προέλθει από τη Γαλλία. Τέλος το διάστημα 1923-32 η εξωτερική δανειοδότηση θα προέλθει κυρίως από Αγγλία και ΗΠΑ με κραυγαλέα τη γαλλική απουσία.

Επίσης σε κάθε περίοδο εξετάζεται η πολιτική και δημοσιονομική κατάσταση της Ελλάδας.

Για τη διερεύνηση όλων των προαναφερομένων χρησιμοποιήθηκαν οι παρακάτω πηγές, όπως αυτές πλήρως αναφέρονται στο «ΠΗΓΕΣ-ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ»:

A. Αδημοσίευτες πηγές:

- Αρχειακό υλικό από τα αρχεία:
 - Του ελληνικού, γερμανικού και αγγλικού υπουργείου εξωτερικών.
 - Του ελληνικού υπουργείου οικονομικών.
 - Του ιστορικού αρχείου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.
 - Τα ιδιωτικά αρχεία των Αλ. Λουριώτη, Ε. Βενιζέλου, Αλ. Διομήδη, Εμ. Τσουδερού και Ν. Πλαστήρα.
- Εκθέσεις Επιτροπών της βουλής, της γερουσίας και ειδικών Επιτροπών ή φορέων. Ιδιαίτερα τη απόρρητη έκθεση του Α. Μεταξά προς τον Οθωνα.
- Πρόντζας Ευαγγ. (Επιμέλεια), τα δημόσια έσοδα του Ελληνικού Κράτους 1830-1939, ΕΤΕ, υπό έκδοση.

B. Δημοσιευμένες πηγές:

- Δημοσιευμένο αρχειακό υλικό από τα:
 - Αρχεία της ελληνικής Παλιγγενεσίας.
 - Επιτομαί εγγράφων του βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών.
 - Αρχεία κοινότητας Ύδρας.
 - Αρχείο του Στρατιωτικού Συνδέσμου για το 1909.
 - Ιδιωτικά αρχεία των Αλ. Μαυροκορδάτου, Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Ιγνατίου, Α. Λόντου, Α. και Γ. Κουντουριώτη, Αλ. Ρώμα, Γιαν. Ράγγου, Γ. Λασσάνη, στρατηγού Δαγκλή και του Ε. Βενιζέλου.
- Επιστολές Ι. Καποδίστρια.
- Προϋπολογισμοί εσόδων και εξόδων του Ελληνικού Κράτους και εισηγητικές εκθέσεις των υπουργών οικονομικών των εισηγούμενων τον εκάστοτε προϋπολογισμό.
- Απολογισμοί εσόδων και εξόδων του Ελληνικού Κράτους 1843, 1844 και 1881-1939.
- Πίνακες απολογισμών 1833-1903.
- Πρακτικά συνεδριάσεων της:
 - Γερουσίας.
 - Βουλής.
 - «Εν Αθήναις Β' των Ελλήνων συνέλευσις» (1865).

- Εκθέσεις
 - Της Επιτροπής Γερουσίας «περί πιστώσεως ενός εκατομμυρίου δραχ. δια το 1860 ως χρεόλυτρον των προς τις εγγυήτριες Δυνάμεις επί του εξωτερικού δανείου υποχρεώσεων».
 - «Περί του γενικού λογαριασμού των μεταπρατέντων δανείων των ετών 1824 και 1825 (1890)».
 - Του Ed. Law (1893).
 - Της Επιτροπής ΔΟΕ.
 - Των Εργατικών Κέντρων (Αθήναι 1911).
 - Του διοικητικού συμβουλίου της ΕΤΕ επί των πεπραγμένων του έτους 1925.
 - Της Επιτροπής Εμπειρογνώμωνων του 1926.
 - Του διοικητού της Τραπέζης της Ελλάδος (1932).
 - Της Δημοσιονομικής Επιτροπής της Κοινωνίας των Εθνών (1933).
- ΦΕΚ.
- Τέλος στις δημοσιευμένες πηγές ιδιαίτερα επισημαίνουμε τις εργασίες: του Τ. Αγγνάδη (Το πρώτο δάνειο της ανεξαρτησίας, διδακτορική διατριβή), του Α. Κοντόσταυλου (1855), την Απολογία των Ι. Ορλάνδου και Α. Λουριώτη, του Γ. Σπανιολάκη, τις αγορεύσεις του Αναρ. Σιμόπουλου επί του οικονομικού ζητήματος και επί του προϋπολογισμού, τις αγορεύσεις του Κ. Καραπάνου επί των δημοσίων οικονομικών, τη Λευκή Βίβλο για τη μετατροπή των δανείων του 1824 και 1825, του υπ. οικονομικών για την κατάσταση τη δημοσίου χρέους το 1915, του Η. Λιακόπουλου τη νομοθεσία για τα δάνεια (1893), του Ανώτατου Οικονομικού Συμβουλίου (ΑΟΣ), του Fr. Strong και του C. B. Eddy.
- Βοηθήματα
Οι προαναφερόμενες πηγές συμπληρώνονται από 418 αυτοτελή έργα και ένα αριθμό άρθρων πολιτικών ή ειδικών σε έγκριτες εφημερίδες ή περιοδικά της εποχής.
- Τέλος χρησιμοποιήθηκαν εφημερίδες και περιοδικά της εποχής, στις αναφερόμενες στο κείμενο ημερομηνίες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΤΑ ΔΑΝΕΙΑ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ

Α. ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΚΑΙ Η ΔΑΝΕΙΑΚΗ ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Κατά την πορεία της επανάστασης αναδύθηκαν οι εξής κοινωνικές δυνάμεις:

- *Οι παραδοσιακοί.* Από τους προύχοντες, τους νησιώτες εφοπλιστές, τους μεγαλέμπορους και τον ανώτερο κλήρο.
- *Οι εκσυγχρονιστές.* Από τους φαναριώτες, εφτανησιώτες, δυτικοσπουδασμένους και διανοούμενους Έλληνες του παροικιακού ελληνισμού. Τους απεκάλεσαν «ετερόχθονες».
- *Οι οπλικές δυνάμεις.* Από τις πρώην οπλικές παρακοινωνίες (κλέφτες-αρματολοί) και το στρατευμένο λαό.
- *Ο «μικρός λαός».* Από γεωργούς, βοσκούς, ναύτες, μικροεπαγγελματίες, μικρέμπορους, χειροτέχνες, εμπορούπαλλήλους, δασκάλους και παπάδες.
- *Υψηλαντικοί των Φιλικών.*
- *Οι φιλέλληνες.*

Η επανάσταση κλόνισε τις προεπαναστατικές δομές¹ και «διατάραξε τις φεουδαρχικές συνήθειες»². Ανέτρεψε προεπαναστατικές αξίες και στάσεις επιβάλλοντας μια νέα τάξη πραγμάτων.

Ο «μικρός λαός», όπως τον αποκαλεί ο Σ. Τρικούπης³, σε προεπαναστατική λανθάνουσα σύγκρουση με τους παραδοσιακούς, τώρα διεκδικεί γαιοκτησία και κοινωνική απελευθέρωση⁴. Δεν πειθαρχεί όπως παλιά στους άρχοντες⁵, «...άρη δια παντός τον προ αιώνων φραγμόν, όστις διεχώριζε τον άρχοντα από τον λαόν»⁷ και εκδηλώνεται κατά των παραδοσιακών⁸.

Οι οπλικές δυνάμεις βλέπουν την επανάσταση εθνοαπελευθερωτική, «έθνος με έθνος» και όχι «εναντίον των διοικήσεων» όπως έγινε στην Ευρώπη, λέει ο Κολοκοτρώνης⁹. Δεν λείπουν όμως και αυτοί που τη βλέπουν κοινωνική¹⁰ (Ο. Ανδρούτσος, Κ. Τζαβέλας κλπ). Οι οπλικές δυνάμεις θα ενισχυθούν¹¹ και κατά κανόνα θα ανταχθούν στους παραδοσιακούς.

Οι υψηλαντικοί από την αρχή αμφισβήτησαν την εξουσία των παραδο-

σακών¹². Θα εκδηλωθούν εναντίον τους¹³ και υπέρ της κοινωνικής απελευθέρωσης του λαού¹⁴.

Οι φιλέλληνες κατά πλειοψηφία θα συγκλίνουν προς τους εκσυγχρονιστές¹⁵ και μαζί μ' αυτούς θα καλύψουν το τεχνοκρατικό κενό¹⁶. Πολλοί των φιελλήνων θα συμμετάσχουν στον κομματικό ανταγωνισμό¹⁷. Ακραία περίπτωση ο Στάνχοπ. Θα εκδηλωθεί κατά της κυβερνητικής συμμαχίας παραδοσιακών - εκσυγχρονιστών και υπέρ της αντιπολίτευσης. Θα προσπαθήσει οι δόσεις του πρώτου δανείου να μην αποδοθούν στην κυβέρνηση, που με τη σειρά της θα τον αποκαλέσει «επάραιο»¹⁸. Ο φιελληνισμός θα επιδράσει στη διαμόρφωση της ελληνικής πολιτικής.

Οι εκσυγχρονιστές με την υψηλή παιδεία και το λογιολατρισμό δεν θα κατορθώσουν να προσελκύσουν τον «μικρό λαό». Όπως επισημαίνει ο Παπαρηγόπουλος, «η μεν πνευματική επίδοσης εγένετο μείζον εκτός της κυρίως Ελλάδος ή εντός, ο δε μάχμος λαός εντός μάλλον ή εκτός, ώστε και κατά τούτο συνέβαινε ανωμαλία τις περί τας αμοιβαίας προαιρέσεις»¹⁹. Ωστόσο θα γίνουν οι φορείς του εκδυτικισμού²⁰ και θα προωθήσουν το αστικό φιλελεύθερο κράτος²¹. Επικεφαλής των θα τεθεί ο Α. Μαυροκορδάτος²² και θα βρεθούν αντιμέτωποι με τον αυτοχθονισμό²³.

Οι παραδοσιακοί διαβλέπουν ότι διαμορφώνεται μια νέα τάξη πραγμάτων, με εξασθενούσα τη δύναμη της εξουσιαστικής τους επιβολής²⁴ και με την οποία θα έπρεπε να συμβιβαστούν²⁵. Αυτό θα προκαλέσει την αντίδρασή τους²⁶, γιατί δεν ήταν διατεθειμένοι να υποχωρήσουν²⁷. Αντίθετα στόχος τους ήταν να πληρώσουν αυτοί το κενό εξουσίας²⁸, «ήλπιζαν να κληρονομήσουν τους Τούρκους και να γίνουν αυτοί εις τον τόπο των...»²⁹. Δηλαδή «ήθελαν την οθωμανική κοινωνία χωρίς τους Τούρκους»³⁰.

Οι παραδοσιακοί και οι εκσυγχρονιστές θα συγκλίνουν σε μια παράταξη, των πολιτικών όπως ονομάστηκε, για να αντιμετωπίσουν τους στρατιωτικούς με τον Δ. Υψηλάντη³¹. Η παράταξη αυτή, λόγω των εκσυγχρονιστών, θα προσελκύσει και τους περισσότερους φιελληνες³². Εγκέφαλος της σύγκλισης ο Μαυροκορδάτος³³, ο οποίος ουσιαστικά θα διευθύνει με προκάλυμμα τον Γ. Κουντουριώτη.

Από την άλλη πλευρά θα διαμορφωθεί η παράταξη των στρατιωτικών, ως συμμαχία των οπλικών δυνάμεων, του «μικρού λαού» και των υψηλάντων³⁵. Με την παράταξη αυτή θα συμπαραταχθούν και οι Μανιάτες αντίπαλοι του Μαυρομιχάλη³⁶.

Οι δύο παρατάξεις στον αγώνα τους προς την εξουσία θα αντιπαραταχθούν ασυμβίβαστα και θα οδηγήσουν τον τόπο στον πρώτο εμφύλιο, τον Φεβρουάριο μέχρι τον Ιούνιο του 1824.

Τον Δεκέμβριο του 1823 το βουλευτικό πραξικοπηματικά³⁷, μετά από προσχεδιασμένη ενέργεια των αγγλοφρονούντων³⁸, θα καταργήσει το εκτελεστικό (κυβέρνηση) που ελεγχόταν από τους στρατιωτικούς.

Παρά το πραξικοπηματικό και τον κίνδυνο εκτροπής η αλλαγή του εκτελεστικού έκανε καλή εντύπωση στο Λονδίνο³⁹. Η αντιπολίτευση κατηγορήσε τους αγγλόφρονες ότι επιχείρησαν το πραξικόπημα ενθαρρυνόμενοι από την αγγλική πολιτική, ώστε το δάνειο να μη φθάσει στα χέρια της πατρίδας Κολοκοτρώνη, δηλαδή των ρωσοφρόνων⁴⁰. Όπως σημειώνει ο Θ. Ρηγόπουλος, γραμματέας του Κολοκοτρώνη, οι Άγγλοι «δεν ήθελαν να το εμπιστευθώσιν, εμμή εις χείρας ανθρώπων ους να άγουν και φέρουν κατά τις θελήσεις των»⁴¹.

Το βέβαιο είναι ότι αυτός που θα διαχειριζόταν το δάνειο θα επικρατούσε στο εσωτερικό μέτωπο, «νόμος και ισχύς... είναι αι λίραι αι αγγλικαί του δανείου...»⁴².

Μετά την πραξικοπηματική αλλαγή του εκτελεστικού, το παλιό εκτελεστικό δεν παραιτήθηκε. Θα συγκροτήσει άλλο βουλευτικό με έδρα την Τρίπολη. Έτσι η Ελλάδα, πριν ακόμα αναγνωρισθεί ως κράτος, θα διέθετε δύο βουλές και δύο κυβερνήσεις.

Είκοσι μέρες πριν αρχίσει ο εμφύλιος η κυβέρνηση είχε συνομολογήσει στο Λονδίνο το πρώτο δάνειο. Την πρώτη δόση όμως του δανείου θα την πάρει μετά το τέλος του εμφύλιου. Η αγγλόφιλη κυβερνητική παράταξη των πολιτικών είχε επικρατήσει όχι με τα χρήματα του δανείου αλλά με τη φήμη ως τελικού αποδέκτη του δανείου. Όπως επισημαίνει ο Μ. Οικονόμου, «...συγγενείς τους συγγενείς, φίλοι τους φίλους, αδερφοί τους αδερφούς, γονείς τα τέκνα και ταύτα τους γονείς, παρήτουν επί μόνη την προσδοκίαν του χρυσού... ηυτομόλουν εις την κυβέρνησιν μετά ψιθύρισμα τι εις το ωτίον», και συνεχίζει, «πριν ή έλθη... κατόρθωσαν... να προσελκύσουν (τους αντιπάλους) δραμόντες προς την απαστράπτουσιν λάμπιν των λιρών... ως εις οσμίν δολώματος»⁴³. Το ίδιο επισημαίνει και ο Γερβίνος, «ήρκεσεν η ιδέα της πληρωμής των μισθών όπως ενισχύση την μερίδα της κυβερνήσεως... πριν έπι πληρωθή και λεπτόν του δανείου τούτου»⁴⁴.

Η φήμη, ως μέσο υποβολής των μαζών, δεν ήταν άγνωστη στην Ελλάδα. Την είχαν χρησιμοποιήσει οι Φιλικοί με τόση επιτυχία ώστε, αυτός που την αμφισβητούσε, αποκτούσε τον τίτλο του τουρκολάτρη⁴⁵. Κατά τον αγώνα θα ξαναχρησιμοποιηθεί ως μέσο προπαγάνδας⁴⁶, «Ταΐνια άκουγες χιλιάδες και μισθούς λίραις χρυσαίς...»⁴⁷. Ο Μαυροκορδάτος διέδιδε ότι η Αγγλία θα εμπιστευθεί σ' αυτόν το δάνειο ως αγγλοφρονούντα⁴⁸. Το νέο εκτελεστικό διακήρυττε ότι οι αντίπαλοί του «δεν θα έχουν καμμίαν αμοι-

βήν από το δάνειο»⁴⁹.

Παράλληλα το νέο εκτελεστικό άρχισε να μοιράζει βαθμούς, μισθούς και άλλα κέρδη» από το αναμενόμενο δάνειο⁵⁰ και να συσπειρώνει γύρω του φίλους και εχθρούς⁵¹, όλοι έτρεχαν «αγεληδόν πολεμικοί τε και πολιτικοί» να δείξουν στον Κουντουριώτη «την αφοσίωσίν των»⁵². Όταν τα πρώτα χρήματα του δανείου θα φθάσουν στο Ναύπλιο, η πόλη «μεταβάλλεται σε πολυάνθρωπη Βαβέλ», όλοι ήσαν κυβερνητικοί⁵³.

Η φήμη είχε αποδώσει. Η παράταξη των παραδοσιακών με τους εκσυγχρονιστές είχε επικρατήσει με τη φήμη του αποδέκτη των χρημάτων του αγγλικού δανείου⁵⁴, «εσωτερική και εξωτερική κραταίωσιν εκ των μέσων του αγγλικού δανείου...»⁵⁵.

Με τον πρώτο εμφύλιο είχε επικρατήσει η ετερογενής προυχοντική συμμαχία νησιωτών και Πελοποννησίων με συνεκτικό ιστό τους εκσυγχρονιστές και κοινό χαρακτηριστικό τον αγγλόφιλο προσανατολισμό. Όμως ο πελοποννησιακός προυχοντισμός δεν ήταν διατεθειμένος να αφήσει την εξουσία στους νησιώτες με τον Μαυροκορδάτο.

Οι δύο ενδοκυβερνητικές ομάδες εμφανίζονταν ισοδύναμες. Η κατάσταση αμφισβήτησης ήταν τεταμένη. Ο Γ. Κουντουριώτης έγραφε στον αδελφό του ότι, «οι Πελοποννήσιοι δεν μεταβάλλουσι την φύσιν των...»⁵⁶ και ο Ανδ. Ζαΐμης στον αδελφό του, για τον Γ. Κουντουριώτη, ότι «αν δεν ακολουθήση το πέσιμό του χάνεται η Ελλάς»⁵⁷.

Οι νησιώτες μέσω της πρώτης δόσης του δανείου θα προσεταιρισθούν τη φατρία Κωλέτη των Ρουμελιωτών⁵⁸, «Ρουμελιωτών και λιρών συνάμα», όπως λέει ο Παπατσώνης⁵⁹. Από την πλευρά τους οι προύχοντες του Μοριά, δηλαδή οι φατρίες Ζαΐμη, Δεληγιάνη, θα ενισχυθούν με τη σύμπραξη του Κολοκοτρώνη⁶⁰. Ο τελευταίος από καιρό έλεγε στον Ανδ. Ζαΐμη, «ήλθε το δάνειο κυρ Ανδρέα, κι αν ακόμη δεν ήλθε, θα έλθη, και τότε τα κουβεντιάσουμε»⁶¹.

Τέλος Οκτωβρίου 1824 θα αρχίσει ο δεύτερος εμφύλιος. Ήταν εσωπρουχοντικό ξεκαθάρισμα, πόλεμος των προεστών όπως ονομάστηκε. Θα τελειώσει τέλη Δεκεμβρίου. Η αγγλόφιλη ομάδα Μαυροκορδάτου – Κουντουριώτη, με τα χρήματα του δανείου, θα επικρατήσει, των Μοραϊτών προυχόντων⁶² που είχαν συμμαχήσει με τον ρωσόφρονα Κολοκοτρώνη.

Β. ΤΟ ΔΑΝΕΙΟΛΗΠΤΙΚΟ ΑΔΙΕΞΟΔΟ ΚΑΙ Η ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΚΗΣ ΧΡΗΜΑΤΑΓΟΡΑΣ

Ο εξωτερικός δανεισμός από την αρχή παρουσιάστηκε ως επιτακτική

ανάγκη του αγώνα⁶³, «εξ αυτής της αρχής του αγώνος ησθάνοντο οι Έλληνες την ανάγκη ευρέσεως εξωτερικού δανείου», γράφει ο Σ. Τρικούπης. Πέντε μόλις μήνες αφ' ότου άρχισε η επανάσταση, τον Αύγουστο του 1821, ο Π. Σέκερης από την Οδησό έγραφε στον αδελφό του στην Ύδρα, «... είναι ανάγκη να στείλουν δύο ή περισσότερους των προκομμενεστέρων δια να ζητήσουν επί λόγω δανείου... χρήματα και λουτά εφόδια πολέμου... και αν ιδούν δυσκολίας ας δώσουν ενέχυρον ή αντί χάριτος την Κύπρον ή την Κρήτη...». Το 1822 οι πρόκριτοι των τριών ναυτικών νήσων έγραφαν στον Ιγνάτιο Ουγγροβλαχίας, «είναι λουπόν ανάγκη Πανιερότατε, να σταλθώσιν εις τα εδώ μέρη του Γένους δάνεια χρήματα...» και ο Ιγνάτιος τους απαντούσε: «Η γνώμη μου εξ αρχής ήτο, ότι χωρίς χρήματα δεν ημπορεί να υπάγη το πράγμα εμπρός»⁶⁵. Για την ίδια εποχή ο Μαργαρίτης σημειώνει ότι, «το εθνικό ταμείο... πάντη κενόν, και αι ανάγκαι... κατεπιγυουσαι... εγνωμοδότησαν εις το να σταλή μια επιτροπή... δια να διαπραγματευθή εν δάνειον»⁶⁸.

Στα πρώτα χρόνια της επανάστασης, λόγω του αβέβαιου της πορείας της, της έλλειψης διοικητικής αρχής και ως εκ τούτου του επισφαλούς της δανειακής εξυπηρέτησης, οι δανειοδότες ήταν διστακτικοί. Επί πλέον είναι η εποχή που στις ευρωπαϊκές Δυνάμεις η Δημοκρατία «ενθυμίζει την πανώλη» και οι επαναστάσεις διώκονται.

Η ελληνική διοίκηση, διαβλέποντας αυτό το αρνητικό κλίμα για τον εξωτερικό δανεισμό, στρέφεται από τις αρχές του 1822 προς τον εσωτερικό. Όμως το χρήμα σπανίζει και ο λαός αγνοεί ακόμα και τον όρο «ομολογιακός». Γι' αυτό ο εσωτερικός δανεισμός παίρνει τον χαρακτήρα αναγκαστικής φορολογίας. Επόμενο ήταν οι προσπάθειες εσωτερικού δανεισμού να αποτύχουν⁷⁴. Μετά απ' αυτό, τον Μάρτιο του 1822, η ελληνική διοίκηση θα εκδώσει νόμο εξωτερικής δανειοδότησης από 1 εκ. τάλιρα (ισπανικά δίστηλα) και θα στείλει τον Α. Λουριώτη σε αναζήτηση και διαπραγμάτευση δανείου σε Ισπανία, Πορτογαλία και Αγγλία.

Από το 1821 Γερμανοί φιλέλληνες είχαν προτείνει στον Θ. Κεφαλά δάνειο οκτώ εκ. φράγκων και αποστολή τακτικών στρατευμάτων στην Ελλάδα. Ως αντιπαροχή ζητούσαν να αποικίσουν τη Θεσσαλία μετά την αποκατάσταση του ελληνικού κράτους⁷⁷. Η πρόταση δεν θα ευδοωθεί αλλά ο Θ. Κεφαλάς, ως εκπρόσωπος της Αν. Ελλάδας⁷⁸, θα εξασφαλίσει δάνειο 150.000 φιορινίων όχι από τους Γερμανούς φιλέλληνες, αλλά από τη Ζυρίχη και τη Μασσαλία⁷⁹. Παρά το ασήμαντο του ποσού η επιτυχία του Κεφαλά ήταν μεγάλη. Αυτή θα ήταν και η μοναδική επιτυχής προσπάθεια μέχρι το πρώτο αγγλικό δάνειο.

Την πρόταση των Γερμανών φιλελλήνων ο Θ. Κεφαλάς είχε γνωστοποιήσει και στη Συνέλευση Επιδαύρου τον Δεκέμβριο του 1822. Η τελευταία του ανέθεσε να ενεργήσει αλλά για την ελληνική διοίκηση⁸⁰ και όχι για την Αν. Ελλάδα. Ταυτόχρονα ο Μαυροκορδάτος και ο Νέγρης θα αποστείλουν τον Μ. Γ. Σχινά και τον Ολλανδό Δίτμαρ⁸¹ για την ίδια υπόθεση, κρυφά από τη βουλή και την κυβέρνηση⁸². Οι Γερμανοί συμφώνησαν και με τις δυο αποστολές αλλά τελικά η πρόταση ναυάγησε κυρίως γιατί την εποχή αυτή η Ελλάδα δεν μπορούσε να συντηρήσει τακτικό στρατό⁸³.

Για το πρώτο εξάμηνο του 1822 ο Ιγνάτιος αναφέρει τρεις αποτυχημένες προσπάθειές του για δανειοδότηση. Μια από τη Ρωσία μέσω Καποδίστρια, μια από τους ομογενείς της Οδησσού και τέλος από Ευρωπαίους τραπεζίτες⁸⁴. Χωρίς αποτέλεσμα θα μείνουν και οι προσπάθειες, τον Οκτώβριο του 1822, των Κ. Μεταξά, Γ. Μαυρομιχάλη, Δ. Ρώμα και εν συνεχεία μαζί και του Π. Π. Γερμανού, στην Αγκώνα⁸⁵.

Τέλος του 1822 ο Άγγλος Ρούπενταλ, αντιπρόσωπος Άγγλων κεφαλαιούχων, θα προτείνει στην ελληνική διοίκηση δάνειο 4 εκ. λ.σ. Η πρόταση θα ναυαγήσει από την αντίδραση του Θ. Κανακάρη, που πρόβαλε τον υπηρεσιακό χαρακτήρα της κυβέρνησης προ της Συνέλευσης της Επιδαύρου, και πρότεινε την παραπομπή της σ' αυτήν⁸⁶. Την ίδια εποχή ο Λουριώτης θα αποτύχει στην Ισπανία και Πορτογαλία⁸⁷.

Τον Ιανουάριο του 1823, ο μισθοφόρος στρατηγός Γουλιέλμος Πέπε θα προτείνει τη δανειοδότηση από τον αγγλικό εμπορικό οίκο *Gregory*, την οποία αυτός μπορούσε να εξασφαλίσει. Ο Πέπε θα διέθετε το δάνειο για την οργάνωση πολυεθνικού στρατιωτικού σώματος υπ' αυτόν, προς ενίσχυση της ελληνικής επανάστασης. Η πρόταση κρίθηκε τυχοδιωκτική και απαράδεκτη⁸⁸.

Τέλος Ιουνίου 1823 θα ναυαγήσει κι' άλλη τυχοδιωκτική πρόταση. Θα γίνει από τον Μαυροβούνιο στρατηγό, με έντονο τυχοδιωκτικό παρελθόν, Ρ. Πήκοκ⁸⁹ (R. Peacock).

Τον Οκτώβρη του 1823, η ελληνική αντιπροσωπεία είχε αποπεμφθεί από το Συνέδριο των Ευρωπαίων ηγεμόνων στη Βερόνα. Οι δανειοληπτικές της προσπάθειες στην Αγκώνα είχαν αποτύχει. Τότε αποφασίζεται να μεταβεί στο Παρίσι ο Φ. Ζουρνταίν (Ph. Jourdain), Γάλλος ναύαρχος σε αποστρατεία, ως αντιπρόσωπος της ελληνικής διοίκησης. Στον Ζουρνταίν είχε ανατεθεί να διαπραγματευθεί δάνειο 4 εκ. φράγκων με το τάγμα των *Ιπποτών της Μάλτας*⁹⁰, μέλος του οποίου ήταν ο Ζουρνταίν. Το τάγμα θα εξασφάλιζε⁹¹ δάνειο 10 εκ. φράγκων εκ των οποίων τα 4 εκ. θα έμεναν στην Ελλάδα. Τα υπόλοιπα μέχρι την τιμή έκδοσης θα τα έπαιρνε το τάγ-

μα, με την υποχρέωση να στρατολογήσει σώμα 4.000 ανδρών για την Ελλάδα. Ως αντιπαροχή το τάγμα έπαιρνε την κυριαρχία της Ρόδου, Καρπάθου, Αστυπάλαιας και άλλων μικρότερων νησιών. Μέχρι να τους αποδοθεί η κυριαρχία θα είχαν την προσωρινή κυριαρχία των Οινουσσών και Σύρου. Ο Μαυροκορδάτος χρησιμοποίησε ανταγωνιστικά τη δανειοδοτική προθυμία του τάγματος έναντι των Άγγλων δανειδοτών, δεδομένου ότι το τάγμα ήταν σε άμεση επαφή με το Βατικανό και θεωρείτο όργανο της γαλλικής πολιτικής. Ελιγμός που δεν έμεινε δίχως αποτελέσματα. Όπως γράφει ο Ορλάνδος στον Μαυροκορδάτο, οι Ιππότες «συνήρησαν πάρα πολύ να επιταχυνθή του δανείου μας η υπόθεση...»⁹².

Στην ευρωπαϊκή χρηματαγορά από το 1822 είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται ευνοϊκές δανειοληπτικές συνθήκες⁹³. Λόγω της μεγάλης κυκλοφορίας του χρήματος είχε πέσει η ζήτηση των δανείων και τα επιτόκια. Το χρηματιστηριακό ρεύμα της εποχής ωθούσε τους κεφαλαιούχους να επιδιόχονται «εις αμφιβόλους, τολμηράς αγρίας κερδοσκοπίας»⁹⁴ δανειοδοτήσεις. Ακόμα και στην Ολλανδία αίρεται ο απαγορευτικός νόμος εξωτερικής δανειοδότησης⁹⁵.

Λόγω του πλεονάζοντος χρήματος η χρηματαγορά του Λονδίνου περνούσε κρίση. Στο διάστημα 1818-1824 είχε δανείσει εκτός Αγγλίας το κολοσσιαίο για την εποχή ποσό των 47.815.000 λ.σ. σε κράτη αμφίβολης υπαρξιακής υπόστασης ή σε υπό διαμόρφωση πολιτείες. Μεταξύ αυτών το Βασίλειο Νεαπόλεως, το Μεξικό, η Βραζιλία, η Κολομβία, η Περουβία και η Γουατεμάλα⁹⁶. Στο χρηματιστήριο του Λονδίνου οι δανειοληπτικές συνθήκες ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκές⁹⁷. Για την Ελλάδα οι συνθήκες ήταν ακόμα ευνοϊκότερες λόγω της αγγλικής επιδίωξης πρόσδεσης της Ελλάδας στην αγγλική σφαίρα επιρροής. Επί πλέον το δανειοληπτικό της αίτημα ενισχυόταν από τους φιλέλληνες και τη φιλελληνική εταιρεία του Λονδίνου⁹⁸. Το ευνοϊκό των συνθηκών δεν θα διαφύγει του Μαυροκορδάτου, που γράφει στον Ορλάνδο ότι, εφ' όσον οι Ιππότες της Μάλτας, αυτό το ανυπόστατο φάντασμα, βρίσκουν στην Αγγλία δάνειο, πολύ ευκολότερα μπορεί να το επιτύχει η Ελλάδα⁹⁹. Αρνητικοί παράγοντες για την ελληνική αίτηση ήταν η εσωτερική εμφυλιακή κατάσταση¹⁰⁰ και η προπαγάνδα της Ανατολικής Εταιρείας (*Levant Company*). Τα συμφέροντα της τελευταίας διακυβεύονταν από επαναστάσεις και ως εκ τούτου είχε στραφεί κατά της ελληνικής επανάστασης¹⁰¹.

Μέχρι το 1823 η αγγλική πολιτική, ανάμεσα στους Έλληνες του ελλαδικού χώρου, ελάχιστη συμπάθεια συγκέντρωνε. Όπως επισημαίνει ο Π. Πεστέλ, γνώστης της ελληνικής πραγματικότητας, τον Μάιο του 1821·

«Όσο για τους Άγγλους, οι Έλληνες όχι μόνο δεν βασίζονται σ' αυτούς αλλά πιστεύουν ότι στο πρόσωπό τους θα βρουν πραγματικούς εχθρούς...»¹⁰².

Υπέρ του αγγλόφιλου αισθήματος λειτουργούσε ο λόρδος Γκίλφορντ με την Ιόνιο Ακαδημία του και τους Έλληνες υποτρόφους της (όπως ο Σ. Τρικούπης). Επίσης ο αγγλόφιλος προσανατολισμός των νησιωτών και Πελοποννησίων προυχόντων. Αυτή την κατεύθυνση ενίσχυσε η παρουσία του λόρδου Βύρωνα και των Άγγλων φιλελλήνων. Τέλος η μεταστροφή, το 1823-1827, της αγγλικής πολιτικής προς την ευμενή ουδετερότητα έναντι της ελληνικής επανάστασης¹⁰³.

Η πιθανή κάθοδος του Καποδίστρια στην Ελλάδα, με το φιλορωσικό αίσθημα που υπάρχει και μια πιθανή γαλλορωσική συμμαχία, που ήδη είχε προταθεί από τη Γαλλία, υπαγορεύουν στην αγγλική πολιτική τη μέριμνα για την ανάδυση αγγλόφιλου αισθήματος και παρατάξεως στην Ελλάδα. Ουσιαστική παράμετρος για την ανάδυση αυτή υπήρξαν τα αγγλικά δάνεια. Όταν θα φθάσει το πρώτο δάνειο στην Ελλάδα, τον Οκτώβριο του 1824, ο ρωσόφιλος Ι. Βαρβάκης¹⁰⁴ διαπιστώνει ότι, «η αγγλική πατρία μάλλον υπερισχύει της ρωσικής»¹⁰⁴. Αυτό επιβεβαιώνει ο επίσης ρωσόφρονος Σηλιάδης, «συνετέλεσαν εις το να υπερισχύση η αγγλική πατρία»¹⁰⁵.

Η αγγλική πολιτική φρόντισε δανειοδότης να είναι ο αγγλικός ιδιωτικός φορέας και όχι το αγγλικό δημόσιο. Ο ιδιωτικός φορέας εξασφάλιζε τα χρήματά του με την υποθήκη των εθνικών κτημάτων αλλά και τη δημιουργία αγγλόφρονος παράταξης¹⁰⁶. Ο ίδιος κάλυπτε την αγγλική πολιτική έναντι της Πύλης. Όταν η τελευταία διαμαρτυρήθηκε στο Λονδίνο για εγκατάλειψη της ουδετερότητάς του, ο Κάννιγκ απάντησε ότι, σύμφωνα με το σύνταγμα δεν μπορεί να απαγορεύσει στους Άγγλους υπηκόους να δανείζουν τον οποιοδήποτε¹⁰⁷. Την ίδια απάντηση θα δώσουν και στον Ιμπραήμ, «οι Έλληνες δεν εδανείσθησαν από την αγγλική κυβέρνηση, αλλ' από Άγγλους εμπόρους»¹⁰⁸.

Η αγγλική πολιτική επεδίωκε τη δανειοδότηση της Ελλάδας και ήθελε δυσαρεστηθεί¹⁰⁹ αν οι Έλληνες έπαιρναν το δάνειο απ' αλλού, λέει ο Βύρων στον Μαυροκορδάτο. Επί πλέον η αγγλική πολιτική, που διάκειται ευμενώς προς τον Μαυροκορδάτο¹¹⁰, θα φροντίσει μέσω των δανείων να ενισχύσει τους αγγλόφρονες, γι' αυτό και δίνει τα δάνεια όταν αυτοί βρίσκονται στην κυβέρνηση¹¹¹. Αυτό το είχε φροντίσει και η ΕΔ¹¹² που είχε συγκροτηθεί από αγγλόφρονες.

Στην ελληνική πλευρά γνώριζαν ότι ο δανειοδότης δεν θα χρηματοδοτούσε την Ελλάδα, που ως κράτος τότε δεν υπήρχε, αλλά την ελληνική

επανάσταση. Αυτό έγραφε ο Ιγνάτιος, «το δάνειο συμφέρει διπλώς, πρώτον διότι τα χρήματα βαστούν τον πόλεμον... και δεύτερον διότι οι δανειστές λαμβάνουν ιδιαιτέρως μέρος εις την υπόθεσιν μας και θέλουν προσπαθεί να μας είναι η Διοίκησης της πατρίδος των βοηθός...»¹¹³.

Αυτοί που υπεραμύνονται της δανειοδότησης από την αγγλική χρηματαγορά συνδέουν αυτήν με την πώλωση της Αγγλίας υπέρ της ελληνικής υπόθεσης. Έτσι ο Π. Σέκερης συνιστά τη δανειοδότηση από την Αγγλία γιατί, «... αυτής η συμμαχία είναι χρησιμότερα από κάθε άλλην...»¹¹⁴. Το ίδιο επαναλαμβάνει και ο Ιγνάτιος, «... συμφέρει και πολιτικώς να έχη το γένος μας σχέσιν με την Αγγλίαν, και αυτή η σχέσις αυξάνει αναλόγως με το πλήθος των δανειστών μας»¹¹⁵. Αυτό δεν διέφυγε του Γερβίνου που σημειώνει, «γνωστό ήτο εν Ελλάδι, ποσάκις συνέπεια τοιούτων χρηματικών συμβάσεων ήτο η προστασία της αγγλικής υπεροχής και της πολιτικής της αγγλικής κυβερνήσεως»¹¹⁶.

Την αγγλική δανειοδότηση πρόβαλαν και τελικά επέβαλαν οι αγγλόφρονες¹¹⁷, με επιχείρημα την πρόσδεση της Αγγλίας στην ελληνική υπόθεση. Στην Τρίτη Εθνοσυνέλευση, το 1826, ο αγγλόφρων Σ. Τρικούπης θα ζητήσει τα δάνεια να επικυρωθούν από όλο το έθνος για να μη μένει η εντύπωση ότι αυτά έγιναν από τη πατρία Μαυροκορδάτου¹¹⁸.

Όταν διαφάνηκε ότι ο δανειοδότης θα είναι Άγγλος και η ΕΔ ήταν συγκροτημένη μόνο από αγγλόφρονες, η αντιπολίτευση θα προσπαθήσει να ματαιώσει τη δανειοδότηση. Το παλιό εκτελεστικό υποστηρίζει το ασύμφορο του εξωτερικού δανεισμού και ότι οι ανάγκες του αγώνα αντιμετωπίζονται δίχως την προσφυγή σ' αυτόν¹¹⁹. Ο δε Ορλάνδος έγραφε στους Κουντουριώτες, «... όσαις κακορριζικαίς ελάβαμεν εδώ και εμπόδια, και εις την ακμήν να χαλασθή το δάνειον, από τους εις την Ελλάδα καλούς Έλληνας έγιναν...»¹²⁰. Στη συνέχεια, αφού απέτυχε να το ματαιώσει, προσπάθησε να είναι αυτή ο δανειολήπτης, «εδιπλασίασεν τας προσπάθειας του (ο Κολοκοτρώνης) όπως αναλάβει αυτός την διαχείρισιν» του δανείου¹²¹. Όταν και σε τούτο απέτυχε, τότε ο Κολοκοτρώνης ζήτησε το δάνειο να μη δοθεί στην κυβέρνηση, γιατί θα την εδραιώσει στην εξουσία, αλλά να δοθεί αφού ομονοήσουν οι αντιμαχόμενες πατρίες¹²².

Η σύμβαση του δανείου θεωρήθηκε νίκη της αγγλόφιλης παράταξης Μαυροκορδάτου - Κουντουριώτη¹²³ και κρίθηκε από την παράταξη αυτή ως επιτυχής¹²⁴. Αναμφισβήτητο είναι ότι ο Μαυροκορδάτος είχε εκμεταλλευτεί με επιτυχία, όλες τις ξένες τυχοδιωκτικές πρωτοβουλίες δανειοδότησης, ανταγωνιστικά προς το Λονδίνο¹²⁵. Ιδιαίτερα αυτή των *Ιπποτών της Μάλτας*, διότι «δια των εν Παρισίοις διαπραγματεύσεων εκεντρήθη η προ-

θυμία των Άγγλων κεφαλαπούχων όπως παράσχωσιν δάνειον εις την Ελλάδα»¹²⁶.

Τέλος αυτοί που είχαν πρωτοστατήσει υπέρ της αγγλικής δανειοδότησης ήταν προετοιμασμένοι για τις εμπορικές διαθέσεις των Άγγλων δανειοδοτών και των περί αυτούς¹²⁷. Δεν είχαν ψευδαισθήσεις, «εν τωσούτω καθώς ημείς εξοικονομούμεν και κολακεύομεν εδώ τους κλέφτας Βάουριγκ και Λόγκμαν ούτω και η διοίκησις και όλοι οι εν τοις πράγμασι¹²⁸ να κολακεύεται... έως ότου λάβη εις χείρας της τα χρήματα η διοίκησις».

Γ. ΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ

Γ.1. ΤΑ ΠΡΟ ΤΗΣ ΔΑΝΕΙΑΚΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ

Κατά την αποτυχημένη δανειοληπτική του προσπάθεια στην Ισπανία και στην Πορτογαλία, ο Λουριώτης γνωρίσθηκε με τον φιλελεύθερο Ιταλό δικαστή Πάλμα, γραμματέα της φιλελληνικής εταιρείας Μαδρίτης και τον επίσης φιλελεύθερο Ιρλανδό Εδ. Μπλακίρ (Ed. Blaquier), γνωστό για τη συμμετοχή του στα επαναστατικά κινήματα της Ισπανίας και Ιταλίας. Ο πρώτος θα τον συστήσει στον ιδρυτή της φιλελληνικής εταιρείας Μαδρίτης, Ι. Μπάουριγκ (J. Bowring), ενώ ο δεύτερος θα βρεθεί μαζί με τον Λουριώτη στο Λονδίνο.

Ο Μπάουριγκ ήταν Άγγλος επιχειρηματίας, γόνος πλούσιας οικογένειας και οπαδός του φιλελεύθερου φιλόσοφου Ι. Μπένθαμ (J. Bentham). Διέθετε «στενότερες» σχέσεις με την αγγλική κυβέρνηση η οποία τον είχε χρησιμοποιήσει σε πολλές αποστολές¹²⁹. Η φιλελληνική δράση του είχε προκαλέσει τα κολακευτικά σχόλια της ΕΔ. Η συμπεριφορά του όμως κατά και μετά την υπογραφή της δανειακής σύμβασης θα επισύρει τους βαρύτερους χαρακτηρισμούς του¹³⁰ όπως «αχρειότερος μιρμπάντης» και «μυστικός του κοιτάτου». Ο Μπάουριγκ είχε αναπτύξει φιλελληνική δράση αλλά πριν απ' όλα ήταν έμπορος. Όπως ο ίδιος έλεγε, «όπου γεννάται θέμα συμφέροντος, δεν υφίσταται ούτε φιλανθρωπία ούτε πατριωτισμός ούτε ανεξαρτησία»¹³¹. Συνειπής στην αρχή του αυτή θα λάβει προμήθεια, από το πρώτο δάνειο, 11.000 λ.σ¹³².

Στο Λονδίνο, τον Ιανουάριο του 1823, οι Λουριώτης, Μπάουριγκ και Μπλακίρ θα κρίνουν ότι για τη δανειοληπτική επιτυχία ήταν αναγκαία η ίδρυση φιλελληνικής εταιρείας. Τέλος Φεβρουαρίου του 1823 θα την ιδρύσει και θα την οργανώσει κυρίως ο Μπάουριγκ με άγγλους φιλελεύθερους. Η εταιρεία:

- θα συστήσει στον Λουριώτη να επιστρέψει και να πείσει την ελληνική διοίκηση όπως στείλει επίσημη αντιπροσωπεία στο Λονδίνο¹³³.
- θα εισηγηθεί την αποστολή του Μπλακίρ στην Ελλάδα για επί τόπου εξέταση των συνθηκών¹³⁴, και
- θα ορίσει το μέλος της λόρδο Βύρωνα αντιπρόσωπό της στην Ελλάδα¹³⁵.

Τέλη Μαρτίου, ο Λουριώτης με τον Μπλακίρ θα ταξιδέψουν στην Ελλάδα. Τον Σεπτέμβριο, ο Μπλακίρ θα επιστρέψει στο Λονδίνο όπου, μέσω του τύπου και της εταιρείας, θα ανασκευάσει τις επικρίσεις για την ελληνική κατάσταση¹³⁶.

Μετά την επιστροφή του Λουριώτη επιτακτικά πρόβαλε η συγκρότηση της αντιπροσωπείας που θα πήγαινε στο Λονδίνο, της Επιτροπής Δανείου (σύντομα ΕΔ) όπως ονομάστηκε. Έτσι τον Μάιο του 1823 θα ψηφισθεί νόμος που θα εγκρίνει τη σύναψη δανείου¹³⁷ και στη συνέχεια, μετά από πρόταση του Μαυροκορδάτου, θα ορισθεί η ΕΔ από τους Ι. Ορλάνδο, Α. Λουριώτη και Ι. Ζαΐμη¹³⁸.

Ο Μαυροκορδάτος αριστοτεχνικά είχε συνθέσει την επιτροπή ώστε να μην υπάρξει αντίδραση. Ο Ορλάνδος ήταν γαμπρός των Κουντουριωταίων¹³⁹ (είχε παντρευτεί την αδελφή τους), αντιπροσώπευε τη νησιωτική προχοντική ολιγαρχία. Ο Ι. Ζαΐμης ήταν αδελφός του Ανδρέα Ζαΐμη της προχοντικής ολιγαρχίας του Μοριά και αντίθετος τότε του Κολοκοτρώνη. Τέλος ο Α. Λουριώτης ήταν άνθρωπος της δικής του απολύτου εμπιστοσύνης¹⁴⁰, ήταν ο τεχνοκράτης της επιτροπής, γλωσσομαθής, με την εμπειρία και τις διασυνδέσεις του πρώτου ταξιδιού του στο Λονδίνο. Επί πλέον μπορούσε να θεωρηθεί ότι εκπροσωπούσε τη Δυτ. Ελλάδα. Κοινός τόπος και των τριών ότι ήταν αγγλόφρονες.

Η ΕΔ έπρεπε επειγόντως να αναχωρήσει για το Λονδίνο. Αυτό όμως δεν ήταν αρκετό για να μην καθυστερήσει πέντε ολόκληρους μήνες. Το βουλευτικό με τον Μαυροκορδάτο και τον Κουντουριώτη επέμεναν στην αναχώρηση της ΕΔ όπως αυτή είχε συγκροτηθεί και εγκριθεί. Το εκτελεστικό με τον Κολοκοτρώνη επεδίωκαν ν' αλλάξουν τη σύνθεσή της με την προσθήκη του Π. Π. Γερμανού και του Περούκα¹⁴¹. Ιδιαίτερα επέμεναν στην εξαίρεση του Λουριώτη¹⁴². Οι ισορροπίες των φατριών δεν έδιναν το προβάδισμα σε κάποια ώστε να προχωρήσει. Τελικά τον Σεπτέμβριο ο Μαυροκορδάτος με τον Κουντουριώτη θα υπερφαλαγγίσουν το εκτελεστικό και θα στείλουν στο Λονδίνο την επιτροπή με μόνο την απόφαση του βουλευτικού¹⁴³. Στο Λονδίνο θα φθάσει τον Ιανουάριο του 1824 διμελής, γιατί κατά την αναχώρησή της ο Ι. Ζαΐμης βρισκόταν στη Ζάκυνθο. Στο

Λονδίνο θα ταξιδέψει μόνος και θα φθάσει 6 μήνες μετά τη σύναψη του δανείου.

Μετά την αναχώρηση της ΕΔ, το παλιό εκτελεστικό θα εφοδιάσει τον Δ. Περούκα με τα απαραίτητα πληρεξούσια, ως μέλους της ΕΔ, και θα τον στείλει στο Λονδίνο μέσω Ζακύνθου. Το νέο εκτελεστικό θα καταγγείλει στο εσωτερικό και στο εξωτερικό την αποστολή Περούκα ως «διασπαστική και αντεθνική»¹⁴⁴. Το βουλευτικό, ομόφρον του νέου εκτελεστικού, θα τον καταγγείλει για λιποταξία στην αρχή του αγώνα και θα απαιτήσει μέτρα κατά των ενεργειών αυτού¹⁴⁵. Οι ενημερωμένες αγγλικές αρχές της Κέρκυρας δεν θα του δώσουν άδεια παραμονής στα Εφτάνησα. Έτσι θα πάει στην Αγκώνα όπου θα εμφανισθεί ως τρίτο μέλος της ΕΔ¹⁴⁶. Από εκεί θα πάει στην Ελβετία για αναζήτηση ηγεμόνα, που ήταν η δεύτερη αποστολή του, εγκαταλείποντας την πρώτη.

Γ. ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΔΑΝΕΙΟ

Στο Λονδίνο η ΕΔ θα βρει τη δανειακή σύμβαση, στην αγγλική γλώσσα, έτοιμη προς υπογραφή. Ο Μπάουριγκ ερήμην της ελληνικής πλευράς είχε διακανονίσει τον δανειοδότη, το ποσό και τους όρους του ομολογιακού δανείου¹⁴⁷. Μετά από διαμαρτυρίες της ΕΔ τροποποιήθηκαν ορισμένοι επουσιώδεις όροι της. Κατά τη σύμβαση ήταν¹⁴⁸:

Χρόνος υπογραφής	8/20.2.1824
Εκδότης	Οι οίκοι, <i>Longhman, O' brien, Ellice and Co</i>
Ονομαστική αξία	800.000 λ.σ.
Τιμή έκδοσης	59%
Πραγματικό	472.000 λ.σ.
Επιτόκιο	5%, με αναδρομικότητα τόκων από 1.1.1824
Τρόπος εξόφλησης	Με εξαμηνιαίες δόσεις εντός 38 ετών
Εγγυήσεις	Υποθηκεύονται τα εθνικά κτήματα και όλα τα δημόσια έσοδα.

Με την έκδοση του δανείου αμέσως κρατήθηκαν¹⁴⁹:

Προκαταβολικά τόκοι δυο χρόνων	80.000 λ.σ.
Προκαταβολικά χρεολύσια δυο χρόνων	16.000 λ.σ.
Για προμήθειες με 3%	24.000 λ.σ.
Για προμήθεια επί της πληρωμής των τόκων	3.000 λ.σ.
Σύνολο	123.000 λ.σ.

Επομένως η Ελλάδα από τις 800.000 θα έπαιρνε 349.000 λ.σ. Αυτή ήταν η τοκογλυφική εκτίμηση του ελληνικού αγώνα ανεξαρτησίας. Απ' αυτή την οπτική η εκτίμηση δεν ήταν ιδιαίτερα σκληρή. Λίγο πιο κάτω από

τα επίπεδα της εποχής, που οι δανειοδότες μπορούσαν να το αιτιολογήσουν με το ασύστατο ακόμα του ελληνικού κράτους και το αβέβαιο για την πορεία της επανάστασης¹⁵⁰. Ήταν κάτι που οι δανειολήπτες ανέμεναν. Ο Μαυροκορδάτος υπολόγιζε την τιμή έκδοσης περίπου στο 60%¹⁵¹.

Η ελληνική πλευρά είχε προεπισπράξει ορισμένα ποσά (από Βύρωνα για πολεμοφόδια, έξοδα της ΕΔ κλπ) συνολικά ανερχόμενα σε 60.000 λ.σ.¹⁵². Έτσι στην Ελλάδα απέμεναν 289.000 λ.σ., περίπου το 36% του ονομαστικού δανειακού κεφαλαίου.

Η πολιτική σκοπιμότητα της δανειοδότησης αναδύεται από τους όρους του δανείου, «ανεκαλύφθη φανερά των Άγγλων ο σκοπός, εξήτουν οι φίλοι να κυβερνήσωσι δια του χρυσοῦ την Ελλάδα...»¹⁵³. Η αγγλική πλευρά είχε κρατήσει γι' αυτήν την πλήρη ευθύνη χρήσης της δανειοδότησης μέχρι αυτή να φθάσει στην ελληνική διοίκηση. Αυτή θα αποφάσιζε τότε, με ποιους όρους και σε ποιους θα καταβάλλονταν οι δόσεις του δανείου. Προς τούτο από τους όρους δανειοδότησης θεσπίζονταν δύο τριμελείς διαχειριστικές επιτροπές. Μια στην Ελλάδα και μια στο Λονδίνο.

Στην πρώτη, μετά από επιμονή της ΕΔ¹⁵⁴, θα προστεθεί ως τρίτο μέλος ο Λ. Κουντουριώτης, τον οποίο αναγνώριζαν, «μόνον ότε επρόκειτο να επικυρώση τα χρέη της Ελλάδος, ουχί ότε επρόκειτο να λάβη χρήματα...»¹⁵⁵. Οι δυο άλλοι ήταν ο Βύρων και προσωρινά ο Στάνχοπ μέχρι να αναλάβει ο Γκόρντον. Ως γενεσιουργό λόγο της επιτροπής αυτής η αγγλική πλευρά πρόβαλε τους φόβους διασπάθισης της δανειοδότησης¹⁵⁶. Οι φόβοι αυτοί προφανώς δεν αφορούσαν στην διασφάλιση των χρημάτων τους. Αυτήν την είχαν επιτύχει με τις υποθήκες. Δεν αφορούσαν ούτε στο ενδιαφέρον τους για την ορθή χρήση της δανειοδότησης ώστε αυτή να συντελέσει στην ευόδωση του αγώνα. Το 59% της τιμής έκδοσης δεν άφηνε περιθώρια σε τέτοιου είδους ενδιαφέροντα. Τα ενδιαφέροντα ήταν πολιτικά. Η επιτροπή αυτή δρούσε ενισχυτικά στο ρόλο της δεύτερης επιτροπής.

Η δεύτερη επιτροπή, το «τρίτο μέρος» όπως ονομάστηκε, συγκροτήθηκε αποκλειστικά από τρεις Άγγλους. Ο Λόγκμαν του δανειοδοτικού οίκου και οι βουλευτές Εδ. Έλλις (Ed. Ellice) και Ι. Χιούμ (J. Hume), ιδρυτικά μέλη της φιλελληνικής εταιρείας. Όπως υποστήριζαν, την Επιτροπή δημιούργησαν για «να δοθή μεγαλυτέρα υπόληψις εις το δάνειο»¹⁵⁷. Η ΕΔ το δέχθηκε «σχεδόν ασυζητητί»¹⁵⁸. Σε τούτο δεν πρέπει να είναι αμέτοχο το ότι, οι δυο τελευταίοι συμμετείχαν στις διαπραγματεύσεις, ήταν ιδρυτικά μέλη της φιλελληνικής εταιρείας και πρόσωπα επικινδύνως ισχυρά του αγγλικού κοινοβουλίου.

Διαφωνία είχε προκύψει στο θέμα της κατάθεσης των χρημάτων μέχρι

αυτά να παραδοθούν στην ελληνική διοίκηση. Οι Άγγλοι επέμεναν στην τράπεζα του Άγγλου τραπεζίτη Μπαρφ (S. Barff) στη Ζάκυνθο και οι Έλληνες στην τράπεζα του Καίσαρα Λογοθέτη πάλι στη Ζάκυνθο¹⁵⁹. Τελικά συμφωνήθηκε και στις δυο τράπεζες. Όμως αυτές δεν μπορούσαν να παραδώσουν χρήματα στην ελληνική κυβέρνηση χωρίς την άδεια της πρώτης διαχειριστικής επιτροπής¹⁶⁰.

Με τις διαχειριστικές επιτροπές οι Άγγλοι θα ελέγχουν το έγκαιρο ή μη της χρηματοδότησης, πράγμα πρωταρχικής σημασίας για τον αγώνα ανεξαρτησίας. Επί πλέον θα ελέγχουν ποια ελληνική φατρία θα χρηματοδοτηθεί και με ποιους όρους. Η δανειοδότηση μετατρεπόταν σε παράμετρο της ελληνικής ανεξαρτησίας και σε διάυλο πολιτικών επεμβάσεων¹⁶¹. Όπως σημειώνει ο Σπηλιάδης, «σήμερον σπείρουσιν ολίγα χρήματα δια να θερίσωσιν αύριον»¹⁶².

Η πρώτη δόση, 40.000 λ.σ., θα φθάσει στη Ζάκυνθο στις 12/24.4.1824, ενώ ο Βύρων είχε πεθάνει πριν από πέντε μέρες, και θα παραδοθεί στους τραπεζίτες.

Ο Στάνχοπ θα κινήσει κάθε πέτρα για να μην πάρει τα χρήματα η κυβέρνηση αλλά αυτός¹⁶³, όπως διαμήνυε, να «μη σταλή ούτε ένα σελίνι στην Ελλάδα πριν έρθω στη Ζάκυνθο». Το Λονδίνο θα τον ανακαλέσει ενώ το βουλευτικό, που δεν γνώριζε την ανάκληση, θα κυρώσει το δάνειο και θα δώσει εντολή στο νέο εκτελεστικό να το παραλάβει από τον Λ. Κουντουριώτη και τον Στάνχοπ¹⁶⁴. Τελικά θα ορισθεί νέα επιτροπή¹⁶⁵, οπότε θα αποδεσμευτεί η δόση του δανείου. Τα χρήματα θα φθάσουν στο Ναύπλιο μετά από δυο μήνες, τέλος Ιουνίου 1824¹⁶⁶, μαζί με τη δεύτερη δόση, επίσης 40.000 λ.σ., που για τους ίδιους λόγους με την πρώτη είχε παραμείνει στη Ζάκυνθο¹⁶⁷. Οι υπόλοιπες 4 δόσεις, από 50.000 λ.σ. κάθε μια, θα παραδοθούν από τον Οκτώβριο του 1824 μέχρι τον Απρίλιο του 1825¹⁶⁸.

Το «τρίτο μέρος» και η εταιρεία είναι αυτοί που θα αποφασίζουν για την κατανομή των χρημάτων του πρώτου δανείου.

Με την αναστολή των δανειακών δόσεων, λόγω εσωτερικών συνθηκών (πρώτος εμφύλιος), ωθούν την αγγλόφιλη ελληνική κυβέρνηση σε σκληρότερη και αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των αντιπάλων της. Έτσι η αναστολή εντατικοποιεί τον εμφύλιο.

Ο Λόγκμαν δεν αποδίδει 120.000 λ.σ. του δανείου, παρά τις διαμαρτυρίες της ΕΔ, για να τις αποδώσει, όπως ισχυρίζεται, όταν θα φθάσει η επικύρωση του δανείου από την Ελλάδα¹⁶⁹. Με δεδομένο το χρονοβόρο των μετακινήσεων της εποχής, ο Λόγκμαν για μεγάλο χρονικό διάστημα θα

επωφελείται τόκων και κεφαλαίου αντί της ελληνικής πλευράς. Ο ίδιος ο Λόγκμαν κερδοσκοπεί με τα χρήματα του δανείου από τις διακυμάνσεις της τιμής των ομολογιών¹⁷⁰.

Όταν η τιμή των ομολογιών πέφτει στο 41% οι φιλέλληνες του «τρίτου μέρους» εκβιαστικά θα επιστρέψουν 35.000 λ.σ. στην αρχική τους τιμή του 59%¹⁷¹. Ιδιάζουσα περίπτωση το μέλος του «τρίτου μέρους» και της εταιρείας, ο βουλευτής Ι. Χιούμ. Είχε αγοράσει ομολογίες 10.000 λ.σ. με 59%. Όταν η τιμή τους έπεσε, απαίτησε την επιστροφή τους στο 59%, πράγμα που η ΕΔ δέχθηκε. Στη συνέχεια όταν η τιμή τους ανέβηκε ο Χιούμ τις ζήτησε πίσω και επί πλέον απαίτησε τον τόκο επί του κέρδους λόγω ανόδου της τιμής¹⁷². Ο τόκος που ζητούσε ήταν 54 λίρες. Ίδιες επιδόσεις είχε και ο Μπάουριγκ για 25.000 λ.σ. σε ομολογίες, μόνο που αυτός δεν ζητούσε τον τόκο¹⁷³.

Το «τρίτο μέρος» επέμενε να στέλνονται στην Ελλάδα λιγότερα χρήματα και περισσότερα πολεμικά είδη της αγοράς του Λονδίνου. Αφ' ενός εξασφάλιζαν τις προμήθειες αγοράς και αφ' ετέρου είχαν τη δυνατότητα να διαμορφώνουν την τιμολογιακή αξία. Αυτό επισημαίνει ο Ορλάνδος σε επιστολή του, «δεν ξέρω αν μας δώσουν χρήματα να σας στείλωμεν, επειδή τούτοι, ο Λόγκμαν και οι άλλοι δυο, θέλουν να τάχουν εις χείρας των να πραγματεύονται και να τα μπεγάρουν εις αχνοκάικα (σαπιοκάικα), παλιοκορβέτια και λουπά πουτζαρα (σκουριές) δια να δύνανται να κλέπτουν»¹⁷⁴. Αλλά και ο Βύρων κατηγορούσε την εταιρεία ότι αποστέλλει είδη δευτερεύουσας σημασίας και ότι ακολουθούσε την τακτική του κερδοσκόπου που έστελνε παγοπέδιλα στη Βραζιλία¹⁷⁵.

Τα χρήματα που στέλνουν στην Ελλάδα δεν είναι όλα σε λίρες. Είναι και σε ισπανικά δίστηλα. Οι συναλλαγματικές διαφορές λειτουργούσαν υπέρ των αποστολέων. Ακόμα και τις δωρεές που έκανε ο Στάνχοπ στους Έλληνες τις χρέωνε στο δάνειο¹⁷⁶.

Το Σεπτέμβρη του 1824 το «τρίτο μέρος», προκειμένου να παραδώσει την τρίτη δόση του δανείου, εκβιαστικά, ρητά και δια συμφωνητικού, απαίτησε από την ελληνική διοίκηση¹⁷⁷:

- Επικύρωση όλων των πράξεων της ΕΔ στο Λονδίνο, που αυτή είχε ενεργήσει ή επρόκειτο να ενεργήσει μαζί με το «τρίτο μέρος», σχετικά με την αγορά ομολογιών προς συγκράτηση της τιμής αυτών.
- Να χρησιμοποιείται το δάνειο για τα αναγκαία έξοδα που θα προκύπτουν από την αγορά αγαθών στην Αγγλία.
- Αναγνώριση και καταβολή των εξόδων όλων των προσώπων που χρησιμοποιήθηκαν για τον ελληνικό αγώνα.

Η ελληνική διοίκηση «αναγκάστηκε» να το υπογράψει. Με τον πρώτο όρο προφανώς καταργείται το 59% αφού τα χρήματα αυτά έπρεπε να καταβάλει ο δανειοδοτικός οίκος. Με τον δεύτερο το «τρίτο μέρος» επωφελείται τις προμήθειες. Με τον τρίτο ανοίγουν οι ασκοί της αφαιμάξης του δανείου από το «τρίτο μέρος».

Η αισχροκερδής συμπεριφορά μελών της εταιρείας και του «τρίτου μέρους» προκάλεσε τα σκληρά σχόλια της ελληνικής πλευράς¹⁷⁸.

Γ. ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΔΑΝΕΙΟ

Η κυβέρνηση, ένα μήνα περίπου μετά από την παραλαβή της πρώτης δόσης του πρώτου δανείου, θα ψηφίσει νόμο εγκριτικό για τη σύναψη δεύτερου δανείου¹⁷⁹. Μετά από δυο εβδομάδες, θα ορίσει την υπάρχουσα ΕΔ να το διαπραγματευθεί¹⁸⁰. Η κυβέρνηση, με τον πρώτο εμφύλιο και με τον δεύτερο που έχει αρχίσει από τον Οκτώβριο, είχε προεξαντλήσει το πρώτο δάνειο και επειγόντως αναζητούσε νέο δάνειο.

Στο Παρίσι, τον Φεβρουάριο του 1825, ο Λουριώτης θα υπογράψει δανειακό προσύμφωνο για ένα δάνειο 10 εκ. φρ., σε τιμή έκδοσης 59%¹⁸¹. Η σύμβαση δεν θα προχωρήσει γιατί στο μεταξύ τα δυο άλλα μέλη της ΕΔ στο Λονδίνο είχαν συμφωνήσει το νέο δάνειο.

Στο μεταξύ ένα ύποπτο δάνειο, μόνο για την Ήπειρο, είχε ξεκινήσει από το Νοέμβριο του 1824¹⁸². Ο Μαυροκορδάτος, ως διοικητής της Δ. Στερεάς, προσπαθούσε κρυφά να συνάψει δάνειο 400.000 λ.σ. Όταν οι ενέργειες του Μαυροκορδάτου θα γίνουν γνωστές, διατάσσονται ανακρίσεις με τον Κωλέτη. Οι ενέργειες του Μαυροκορδάτου θα προκαλέσουν τις αντιδράσεις των Άγγλων δανειοδοτών του δεύτερου δανείου και θα αποδοκιμασθούν τόσο από την κυβέρνηση όσο και από την ΕΔ.

Το δεύτερο δάνειο, επίσης ομολογιακό, θα συνομολογηθεί πάλι στο Λονδίνο, στις 7.2.1825, απ' ευθείας από την ΕΔ, χωρίς τη μεσολάβηση της φιλελληνικής εταιρείας, με τον τραπεζικό οίκο των αδελφών Ρικόρντο (*J. and S. Ricordo*) και είχε¹⁸³:

Ονομαστική αξία	2.000.000 λ.σ.
Τιμή έκδοσης	55,5% δηλαδή 1.100.000 πραγματικό
Επιτόκιο	5% αλλά ο τόκος αναδρομικά από 1.1.1825
Χρεολύσιο	1% επί της ονομαστικής αξίας
Χρόνος εξόφλησης	Δεν ορίζεται ρητά. Από το λογαριασμό των παρακρατηθέντων χρεολυσίων συνάγεται ότι είναι δεκαετής.

Η σύμβαση με το άρθρο 7 απέκλειε τη σύναψη άλλου εξωτερικού δα-

νείου για το 1825. Με την αναδρομικότητα του τόκου ο τραπεζικός οίκος κέρδιζε αμέσως 10.000 λ.σ. ενώ άλλες τόσες κέρδιζε από την προκαταβολή των τόκων δύο χρόνων. Αξιοσημείωτο είναι ότι η τιμή των ομολογιών του πρώτου δανείου, την εποχή που υπογράφεται το δεύτερο, έχει ανεβεί στο 60,5%, κυρίως λόγω της φήμης ότι το Λονδίνο θα έστελνε πρόξενο στην Ελλάδα¹⁸⁴. Παρ' όλα αυτά συνομολογήθηκε στο 55,5%. Εντυπωσιακή ήταν η κάλυψη του δανείου. Εντός δυο ημερών είχε καλυφθεί στο υπερδουλάσιο¹⁸⁵.

Οι δανειοδότες προκαταβολικά κράτησαν¹⁸⁶:

Τόκους δύο χρόνων	200.000 λ.σ.
Χρεολύσιο ενός χρόνου προς 1%	20.000 λ.σ.
Προμήθεια πληρωμής τόκων επί των τόκων	4.000 λ.σ.
Προμήθεια, μεσιτικά και έξοδα συνομολόγησης εφάπαξ	60.000 λ.σ.
Σύνολο	284.000 λ.σ.

Επομένως στην Ελλάδα έμεναν 1.100.000-284.000=816.000 λ.σ. Όμως ούτε αυτές θα ήταν το παραδοτέο ποσό. Κατά τη σύμβαση η Ελλάδα ήταν υποχρεωμένη να αγοράσει ομολογίες του πρώτου δανείου, ονομαστικής αξίας 250.000 λ.σ., προς 60% που ήταν τότε η τιμή τους, προκειμένου να ενισχύσει την τιμή μετοχής. Προς τούτο διέθεσε από το δεύτερο δάνειο 113.200 λ.σ., οπότε το παραδοτέο κατέβαινε στις 702.800 λ.σ. Δηλαδή η Ελλάδα από τα 2 εκ. του δανείου θα εισέπραττε το 35% και επί πλέον κυκλοφορούσε ομολογίες με 55,5% τις οποίες αγόραζε προς 60%.

Μετά από τέτοιες επιτυχίες η ελληνική κυβέρνηση δεν θα παραλείψει να αντικαταστήσει στην ΕΔ τον Ι. Ζαΐμη. Ο αδελφός του είχε πρωτοστατήσει κατά της κυβέρνησης Κουντουριώτη - Μαυροκορδάτου. Τη θέση του θα καταλάβει τέσσερις μήνες αργότερα, ο έμπιστος του Μαυροκορδάτου, Γ. Σπανιολάκης¹⁸⁷.

Η ΕΔ στο δεύτερο δάνειο είχε παρακάμψει τους «φιλελληνικούς» κύκλους, όμως «ησθάνθησαν ταχέως την ανάγκη αρωγών»¹⁸⁸ και κατέφυγαν στους Ρικόντο, Έλλις, Χομπχάους και Μπάρνερτ.

Οι δανειοδότες, η «τετραρχία» όπως ονομάστηκαν, θα αναλάμβαναν ουσιαστικά¹⁸⁹ την εκτός Ελλάδας διαχείριση του δανείου. Όπως επισημαίνει ο Μαρκεζίνης, «οι αποφασίζοντες... ήσαν αυτοί οι οποίοι εξέδωσαν τα δάνεια...»¹⁹⁰. Όταν οι Έλληνες επίτροποι θέλησαν να διαμαρτυρηθούν γιατί η «τετραρχία» δεν τους ενημέρωνε, «αλαζόνως και υπεροπτικώς απεπέμφθησαν»¹⁹¹. Οι ενέργειες της «τετραρχίας» προκάλεσαν ακόμα και την οργή των *Times* που έγραψαν ότι, «η ελληνική υπόθεση» προδόθηκε και προδόθηκε στην Αγγλία... (Η Ελλάς) θα εθριάμβευε σήμερον άνευ της

Αγγλίας και του αγγλικού χρηματιστηρίου»¹⁹². Οι ενέργειες της «τετραρχίας» πράγματι επιβεβαιώναν τους *Times*. Η «τετραρχία» θα διέθετε:

- Για εξαγορά ομολογιών του δευτέρου δανείου. 99.020 λ.σ.¹⁹³

Από αυτά για λογαριασμό της ελληνικής κυβέρνησης μόνο 7.910 λ.σ. Δηλαδή με τα λεφτά του δανείου αγόραζαν μετοχές του ίδιου δανείου, όταν τα χρήματα ήταν επειγόντως αναγκαία στην Ελλάδα. Απλώς η «τετραρχία» κατακρατούσε χρήματα του δανείου και μπορούσε να κερδοσκοπεί με τις διακυμάνσεις της ομολογιακής τιμής.

- Για αγορά όπλων και πολεμοφοδίων. 57.000 λ.σ.¹⁹⁴

Άγνωστο αν υπήρξαν προμήθειες και ποιος καρπώθηκε την έκπτωση του 10% για αγορές «τοις μετρητοίς».

- Για την αγορά σιδερένιων κανονιών. 20.000 λ.σ.

Δεν έφθασαν όλα στην Ελλάδα¹⁹⁵ και απ' αυτά που έφθασαν, όπως γράφει ο Άγγλος Φίνλεϋ, «ήταν τόσο πρόχειρα κατασκευασμένα, που με την πρώτη βολή έσπαζαν οι κυλιβάντες»¹⁹⁶.

- Για την κατασκευή μιας εξοπλισμένης κορβέτας 400 τόνων. 10.000 λ.σ.

Τα χρήματα προπληρώθηκαν στον Έλλις ο οποίος τα κατέβαλε μετά από 15 μήνες, όταν η κορβέτα παραδόθηκε. Επί πλέον την παραγγελία είχε δώσει στον ναυπηγό Galloway που εκτελούσε παραγγελίες του Μωχάμετ Άλη, ενώ ο γιος του Galloway ήταν στην υπηρεσία του Μ. Άλη¹⁹⁷. «Άγνωστο» πάντως παρέμεινε γιατί οι 4 μήνες παράδοσης έγιναν 15, τη στιγμή μάλιστα που ο Μ. Άλη έστελνε το γιο του Ιμπραήμ να πνίξει την ελληνική επανάσταση. Από την άλλη πλευρά η «τετραρχία» δεν είχε θέσει ρήτρα για το τετράμηνο του χρόνου παράδοσης... Η κορβέτα *Καρτερία*, όπως ονομάστηκε, όνομα και πράγμα δηλαδή, έφθασε στην Ελλάδα σε άθλια κατάσταση, γι' αυτό και ελάχιστα χρησιμοποιήθηκε¹⁹⁸, παρά τον ηρωικό φιλέλληνα κυβερνήτη της (Αστιγξ).

- Για την πιο «μεγαλόπρεπη επιχείρηση των Άγγλων φιλελλήνων... του λόρδου Κόχραν...»¹⁹⁹. 150.000 λ.σ.

Οι 37.000 λ.σ. ήταν η αμοιβή του λόρδου και οι 113.000

λ.σ. για την κατασκευή του ατμοκίνητου στόλου του.

Η «τετραρχία» χωρίς καν να ενημερώσει την ΕΔ ανέθεσε και πάλι την κατασκευή των πέντε ατμόπλοιων του Κόχραν στον ίδιο τον Galloway και πάλι δίχως ρήτρα για τον δίμηνο χρόνο παράδοσής τους. Όλα παραδόθηκαν κατόπιν εορτής²⁰⁰.

Από τα πέντε αυτά πλοία²⁰¹, το ένα από τα δυο μεγάλα κάρηκε στον Τάμεση κατά τις δοκιμές. Το άλλο μόλις βγήκε από τον Τάμεση λίγο να βουλιάξει. Μετά από επισκευές ήρθε στην Ελλάδα τον Σεπτέμβριο του 1828 και τέθηκε σε αχρηστία. Από τα τρία, τα δυο έμειναν στο Λονδίνο ως ακατάλληλα, το δε τρίτο μετά από αλλαγή μηχανής έφθασε στην Ελλάδα το 1829... για να ενισχύσει την ελληνική επανάσταση...

Η «τετραρχία» είχε περιφρονήσει τα ετοιμοπαράδοτα, που μόλις θα κόστιζαν όλα μαζί 55.000 λ.σ., όπως υποστήριζαν οι *Times*²⁰². Είχε προτιμήσει το επί παραγγελία, «αντί υπέρογκων τιμών»²⁰³ και παραδοτέα κατόπιν εορτής.

Τέλος ο Κόχραν²⁰⁴ με τη φήμη των ναυτικών του επιτυχιών στη Βραζιλία είχε επιστρέψει στο Λονδίνο τον Ιούνιο του 1825. Μετά από επίμονες εισηγήσεις και μυθοποιήσεις της μορφής ότι, «θα καταλάβει την Κωνσταντινούπολη με δύο πλοία», θα τον προσλάβει η ελληνική κυβέρνηση ως ναύαρχο του ατμοκίνητου «επικουρικού στόλου», το Φθινόπωρο του 1825. Η αμοιβή του ορίσθηκε στις 57.000 λ.σ., από τις οποίες προεiséπραξε τις 37.000. Το υπόλοιπο έμεινε για μετά την απελευθέρωση. Όλα αυτά γιατί, όπως λέει ο Μακρυγιάννης, «ο ναύαρχος Κόχραν θα πήγαινε τα καράβια στα βουναά απάνου εις τα κάστρα»²⁰⁵.

Μετά απ' αυτά, για την κατασκευή φρεγατών²⁰⁶, η «τετραρχία» με την ΕΔ, βρήκαν συμφέρουσα την αμερικάνικη αγορά. Τις διαπραγματεύσεις ανέλαβε, έναντι αμοιβής, ο Άγγλος αξιωματικός του ιππικού, Λάλλεμαντ (Lallemand).

Ο οίκος Μπαγιάρντ ανέλαβε την κατασκευή, εντός έξι μηνών, δυο φρεγατών για τις οποίες η ΕΔ έστειλε 155.600 λ.σ. Την ίδια εποχή, μεγαλύτερη, τεχνολογικά υπερσύγχρονη και υπερεξοπλισμένη, αμερικάνικη φρεγάτα είχε κοστίσει μόνο 55.000 λ.σ.

Επειδή η παράδοση αργούσε, η ΕΔ έστειλε τον Χιώτη έμπορο του Λονδίνου, Α. Κοντόσταυλο, στην Αμερική. Οι φρεγάτες «πολύ απείχον»

του να είναι έτοιμες, ο δε ναυπηγικός οίκος ζητούσε τα υπερδιπλάσια για να τελειώσει μόνο τη μια. Επί πλέον απειλούσε να βγάλει τις ημιτελείς φρεγάτες στη δημοπρασία. Ο Κοντόσταυλος κατέφυγε στον Αμερικανό πρόεδρο. Μετά από παρέμβαση του τελευταίου και δικαστικό αγώνα, η αμερικάνικη κυβέρνηση θα πληρώσει 250.000 δολ., έναντι των 396.000 που απαιτούσε ο οίκος, για να παραδώσει ο τελευταίος μόνο μία φρεγάτα, την *Ελλάς*.

Ο Κοντόσταυλος για όλα του τα έξοδα, μετάβασης και διαμονής, έλαβε 400 λ.σ., ενώ ο Λάλλεμαντ έπαιρνε μόνο αμοιβή 120 λ.σ. το μήνα. Η φρεγάτα *Ελλάς* θα φθάσει στο Ναύπλιο το Νοέμβρη του 1826. Το 1831 θα την βυθίσει ο Μιαούλης κατά τη στάση του Πόρου.

Το συνολικό ποσό του δανείου που είχε πέσει θύμα αφαίμαξης εκτός Ελλάδας ήταν 491.620 λ.σ. Επομένως για τον ελληνικό αγώνα έμεναν 702.800-491.620=211.180 λ.σ. Αν αφαιρέσουμε και 1.700 λ.σ. που «απωλέστησαν καθ' οδόν»²⁰⁷, απέμεναν 209.480 λ.σ. Δηλαδή το 10,5% του ονομαστικού κεφαλαίου των 2.000.000 λ.σ. που είχε χρεωθεί η Ελλάδα. Πάντως τώρα η πρώτη δόση θα φθάσει έγκαιρα, στις 25.5.1825.

Κατά την εθνοσυνέλευση της Επιδάουρου, στις 13.4.1826, θα παυτεί η ΕΔ και θα συγκροτηθεί εξελεγκτική τριμελής επιτροπή για να ελέγξει τη διαχείριση της ΕΔ. Τους Ορλάνδο - Λουριώτη κατηγορούσαν για πολυτελή διαβίωση και καταχρήσεις²⁰⁸. Τον Ορλάνδο επί πλέον και για 5.900 λ.σ. από το πρώτο δάνειο που δεν μπόρεσε πειστικά να αιτιολογήσει²⁰⁹. Το ρεύμα της εποχής παρέσυρε και τον Α. Κοντόσταυλο δίχως να τεκμηριώνονται οι κατηγορίες εναντίον του. Προηγουμένως η κυβέρνηση του είχε εκφράσει την ευγνωμοσύνη του έθνους για τις υπηρεσίες του²¹⁰. Τελικά το 1835 το ελεγκτικό Συνέδριο θα τους κηρύξει αλληλεγγύως χρεώστες για 28.769 λ.σ. Η απόφαση ουδέποτε εκτελέστηκε²¹¹. Επίσης τον Κοντόσταυλο για 5.480 δρχ.

Τον Ιούνιο του 1825 η κυβέρνηση δεν θα δώσει συνέχεια στην πρόταση δανεισμού του αμερικανού Ουάσιγκτον²¹². Σύμφωνα με την πρόταση, το δάνειο θα χρησίμευε στη συγκρότηση ξένης λεγεώνας για την Ελλάδα.

Όμως πριν περάσει χρόνος από το δεύτερο δάνειο η κυβέρνηση αναζητούσε και τρίτο δάνειο. Τον Δεκέμβριο θα καταφύγει στον εσωτερικό δανεισμό με υποθήκη τα εθνικά κτήματα, αλλά και πάλι δίχως αξιόλογα αποτελέσματα²¹³. Οι μόνοι που είδαν αξιόλογα αποτελέσματα ήταν οι «κυβερνητικοί». Οι τελευταίοι, μέσω του νόμου για εσωτερικό δανεισμό, πέρασαν στην κυριότητά τους πολλά από τα υποθηκευμένα εθνικά κτήματα²¹⁴. Τότε, σημειώνει ο Φωτάκος, «ελέγεται υπό του λαού και κατάντησε κοινή

παροιμία, “βουλευταί, εκτελεσταί, πουληταί κι’ αγορασταί”»²¹⁵.

Τον επόμενο χρόνο, η κυβέρνηση συνέχισε τη δανειακή αναζήτηση στα Εφτάνησα και πάλι χωρίς επιτυχία²¹⁶. Έτσι, όταν τον Απρίλιο του 1826 αναλαμβάνει η κυβέρνηση Α. Ζαΐμη²¹⁷, στο ταμείο υπάρχουν μόνο 16 γρόσια, ούτε μια λίρα.

Δ. Η ΝΟΘΟΣ ΔΑΝΕΙΑΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

Όπως παρατηρεί ο Έμερσον²¹⁸, το μεγαλύτερο μέρος του λαού δεν καταλάβαινε ακριβώς την έννοια του εξωτερικού δανεισμού. Απλοϊκά θεωρούσε ότι πρόκειται για ευρωπαϊκό δώρο. Ακριβέστερος, ο Μ. Οικονόμου: «Όντες δε τότε οι Έλληνες νήπιοι ή αρχάριοι και τα δάνεια εξομοιούντες με τα βοηθήματα, τα οποία άμα ερχόμενα δωρεάν διενέμοντο και διηρηάζοντο σπασθήποτε, ούτως εξήτουν, να λάβη και από τα δάνεια έκαστος όσον περισσότερον δυνατή, ουδόλως συλλογιζόμενοι ή φανταζόμενοι, ότι απαιτηθήσεται ποτέ από τους δανειστάς η απόδοσις... αλλά και αν απαιτηθούν, έλεγε έκαστος, δεν θα απαιτηθούν από εμέ όσα έλαβον ή λάβω και αν ποτέ πληρωθούν εγώ δεν θα ζω»²¹⁹.

Αυτό το επίπεδο ιδεοληπτικής θεώρησης του εξωτερικού δανεισμού από τον «μικρό λαό», επιβεβαιώνεται και από το προβούλευμα του εκτελεστικού για το εθνικό ταμείο²²⁰, στο οποίο συνιστάται «να διασαφηνισθή δια το ευκατάληπτο» η λέξη «συναλλαγματική».

Σ’ αυτά τα επίπεδα, τηρουμένων των αναλογιών, κινείται και η ταμιακή αντιμετώπιση των δανείων από την κυβέρνηση. Αποκαλυπτική είναι η έκθεση της Επιτροπής Εθνικών Λογαριασμών που κατατίθεται στην Τρίτη Εθνοσυνέλευση. Σ’ αυτήν αναφέρεται ότι τα χρήματα του δανείου, οι συναλλαγματικές και αυτές που επιστράφηκαν δίχως να πληρωθούν, καθώς και όλα τα πολεμοφόδια που στάλθηκαν είναι «μηδαμώς περασμένα εις τα εθνικά κατάστιχα»²²¹. Η δε βουλή έχει κυριολεκτικά χάσει τον λογαριασμό. Δεν ξέρει ποιά δόση εγκρίνει και ζητά «να δηλωθή ποίας δόσεως είναι το παρόν δάνειον»²²².

Η διαχείριση πριν απ’ όλα είναι ιδιοτελής²²³, «τα εμοιράσθησαν οι δανεισταί με τους δανεισθέντας»²²⁴ και όπως σημειώνει ο Μάουρερ, «όλοι όσοι ανακατεύθηκαν μ’ αυτά τα δύο δάνεια έγιναν πλούσιοι...»²²⁵. Αυτό υποστηρίζει και ο Dakin, «τα περισσότερα... μπήκαν στη τσέπη ιδιωτών»²²⁶. Ούτε το χαρτί για σημειώσεις γλίτωσε. Η ΕΔ είχε στείλει «ικανόν χαρτί εκλεκτόν δια γράψιμον», όμως «το πλείστον εκλάπη και επωλήθη, παρά μερικών ρυπαρών των εν τοις πράγμασι, εις τους παντοπώλας...»²²⁷.

Η διαχειριστική ιδιοτέλεια καυτηριάζεται από τον τύπο²²⁸. «ποιός λοιπόν μπορεί να καταπεισθή χωρίς να ιδή τους λογαριασμούς, ότι τόσαις χιλιάδαις λίραις στερλίναις... δεν κατεχωνεύθησαν...;», ρωτούν τα φιλοκυβερνητικά *Ελληνικά Χρονικά*²²⁹. Αυτή η ιδιοτέλεια διαπερνά την κοινή γνώμη²³⁰ και σατιρίζεται αυτοσχέδια απ' αυτήν:

«Ο οίκος σου Κοντόσταυλε μακρόθεν ομοιάζει
τρίκροτον εξ Αμερικής εξ ου αυτός πηγάζει»²³¹.

Επόμενο ήταν να μην υστερήσει ο Σούτσος:

«Ηξεύρετε τι έγιναν αι λίραι της Αγγλίας;
Ταις έφαγαν οι δυνατοί της δυστυχούς Γραικίας.
Ταις χώνεψαν οι Γραμματείς και όλοι οι αρχηγοί σας...»²³²

Διαχείριση που αναπαράγει τη λαϊκή άποψη «αρπαγή» του εξωτερικού δανεισμού. Αναπαράγει το παλιό. Ταυτόχρονα φθείρει το νέο. Νέο για τον ελληνικό λαό ήταν ότι για πρώτη φορά μετά από αιώνες είχε μια ενιαία για όλο το «γένος» διοίκηση- κυβέρνηση. Ήταν η σύσταση του Ρωμέικου, που η κυβέρνηση την περνούσε μέσα από την «αρπαγή».

Η διαχείριση ήταν πελατειακή με πυρήνα την κομματική διάσταση²³³. Ο Μακρυγιάννης μοίραζε το δάνειο με αλληλογραφία²³⁴. Η κυβέρνηση ναύλωνε ακατάλληλα πλοία γιατί οι ιδιοκτήτες τους ανήκαν στο κόμμα της²³⁵. Όταν έφθασε το δάνειο, «εκάστου των ανδρών τούτων... ο διαλογισμός (ήταν) ... να γείνη ο διανομής αυτών, ώστε το μέσον της διανομής να επαυξήση την επιρροήν του και να ενδυναμώση την πατριαν του», γράφει ο αγωνιστής Λαοσάνης²³⁶. Η κομματική διαχείριση ήταν και ο φόβος του λόρδου Βύρωνα²³⁷.

Η κομματική διαχειριστική διάσταση εκδηλώνεται και στον περιορισμένο για την εποχή χώρο της δημόσιας διοίκησης²³⁸, «δια το μέσον του δανείου τούτου edιώρισαν εις όλας τας επαρχίας οπαδούς των υπαλλήλων», γράφει ο Παπατσώνης²³⁹. Αποστομωτικός ο Μαυροκορδάτος, «τον διορίζω πολιτάρχην... επειδή είναι όλως διόλου edικός μας»²⁴⁰.

Ούτε ο θεσμός του κοινοβουλευτισμού θα μείνει άθικτος. Η εξαγορά των βουλευτών εξασφαλίζεται με τις λίρες του δανείου²⁴¹. Η κυβέρνηση από το τέλος Ιουνίου έχει πάρει την πρώτη δόση του δανείου και «ο Κουντουριώτης αγοράζει με ταις λίραις τους παραστάτας...», γράφει ο Γ. Κρίτζου στον Α. Λόντο²⁴². Μετά από μια εβδομάδα οι Καν. Δεληγιάννης, Θ. Κολοκοτρώνης και Ι. Νοταράς γράφουν στον Α. Λόντο ότι, «... δια να γένη η εκλογή του προέδρου του βουλευτικού, του εκτελεστικού και των υπουργών... διέφθειραν και ηγόρασαν τους πλείους ψήφους των βουλευτών...»²⁴³.

Η πελατειακή διαχείριση των δανείων είχε στρέψει την αιχμή του δόρατος προς τη δύναμη της εποχής, τις οπλικές δυνάμεις. Σ' αυτές χρησιμοποίησε τη μαζική βαθμοδοσία²⁴⁴, το οικονομικό κόστος της οποίας κάλυπτε με τα δάνεια. Η διοίκηση «επί τη προσδοκία του δανείου, ήρξατο να διανέμη βαθμούς στρατιωτικούς από των μεγίστων μέχρι των ελαχίστων και εις τους τυχόντας... ούτως εγένοντο δωρεάν αξιωματικού», γράφει ο Μ. Οικονόμου²⁴⁵. Κατά τον Ρηγόπουλο, «τότε ήρχισεν η βουλή να εκδίδει τα πολυάριθμα εκείνα διπλώματα προβιβάζων τους τυχόντας εις τα ανώτερα στρατιωτικά αξιώματα, δι' των και νυν έτι (δεκαετία του 1880) τιλοφορούνται και προβιβάζονται πολλοί, οίτινες ουδέ συριγμόν βολής εχθρικής ήκουσον ποτέ»²⁴⁶. Τα διπλώματα «με ψηφίσματα έβγαιναν ωσάν από τον φούρνον, και στάσιν δεν είχαν...», σημειώνει και ο Κασομούλης²⁴⁷. Μπροστά σ' αυτή τη μαζική βαθμοδοσία ο Μάρκος Μπότσαρης σχίζει το δικό του βαθμό λέγοντας, «στο εχθρικό στρατόπεδο να πάρωμεν τους βαθμούς»²⁴⁸. Σ' ένα χρόνο «έδωσαν 14.000 διπλώματα...»²⁴⁹ και «κατήντησε το έθνος να έχη υπέρ τας 12.000 αξιωματικούς...»²⁵⁰ όταν το σύνολο των οπλικών δυνάμεων ήταν γύρω στις 20.000 άνδρες²⁵¹. Τόσοι πολλοί είχαν προαχθεί σε αξιωματικούς, «ώστε ολίγιστοι παρακολουθούσιν ως απλοί στρατιώται», παρατηρεί ο Σπηλιάδης²⁵². Οι προαγωγές γίνονταν και ανώνυμα, με μόνο το μικρό όνομα δίχως το επίθετο. Πράγμα που αναγκάζει τη βουλή να συστήσει στην κυβέρνηση κάποια προσοχή²⁵³.

Με όλα αυτά, γράφει ο Κασομούλης, «όλοι οι Έλληνες γελούσαν, πλήν και κανένας από όσους πλησίαζαν την κυβέρνησιν δεν το έρριπτεν (αποδοκίμαζε)»²⁵⁴. Η κυβέρνηση είχε μεταλλάξει τον εξωτερικό δανεισμό σε μέσο πελατειακής δόμησης της στρατιωτικής ιεραρχίας. Τότε είχε γίνει η αρχή και όπως ισχυρίζεται ο Ρηγόπουλος συνεχιζόταν και κατά τη δεκαετία του 1880.

Κάθε βαθμός αντιπροσώπευε και ένα ορισμένο αριθμό στρατιωτών. Επομένως τόσους μισθούς και τροφοδοσία, και μάλιστα τιμαριθμικά αναπροσαρμοζόμενα²⁵⁵. Ο έλεγχος ήταν από ανύπαρκτος μέχρι υποτετώδης. Αν κάποτε γινόταν, τότε «δανειζόμενοι απ' αλλήλων επαρουσίαζον τυπικώς και υπεραριθμούς έτι»²⁵⁶. Έτσι αυτός που παίρνει τον βαθμό και κανένα στρατιώτη να μην έχει θα πάρει τη μισθοδοσία και την τροφοδοσία για τους στρατιώτες που προβλέπει ο βαθμός. Αυτά επί πλέον από τις προκοδοτήσεις, αποζημιώσεις και σύνταξη που νόμιμα απέδιδε ο βαθμός.

Με την ευρεσιμισθία αυτή ο Γκούρας έπαιρνε μισθούς για 12.000 άνδρες ενώ είχε μόνο 3.000²⁵⁷. Ο αρχηγός της σωματοφυλακής του Μαυροκορδάτου, ο Κατσαρός, για 50, ενώ είχε μόνον επτά²⁵⁸. Ο Μακρής για 500,

ενώ είχε μόνο 50²⁵⁹. Άλλος στερεοελλαδίτης αρχηγός είχε 5 και δήλωνε 60-80²⁶⁰. Ο Βλαχόπουλος είχε 80 και δήλωνε 400²⁶¹. Ο Τζαβέλας «είχε 100 ανθρώπους και πλερώνεταν χίλιους εκατό και γιόμωσε το δισάκι του από τα τοιαύτα λίρες αγγλικές», γράφει ο Μακρυγιάννης²⁶². Ο Κωλέτης είχε συγκροτήσει και εθνικό στρατό, «απέσπασε χρήματα για ιδιωτικά στρατεύματα, τα οποία περνούσε σε πλασματικές καταστάσεις σιτερείου και τα ονόμαζε κατ' ευφημισμό εθνικό στρατό»²⁶³. Δεκαπλασίαζαν αυτούς που είχαν, γράφουν οι Σπηλιάδης, Λασσάνης και ο Καν. Δεληγιάννης, και μάλιστα αν δεν έφθαναν τα χρήματα για τους μισθούς έπαιρναν και ομολογίες του Δημοσίου²⁶⁴. Η κατάσταση είχε γίνει αποπνικτική. Τον Ιούνιο του 1826 ο Ζαχαριάδης γράφει στη Ζάκυνθο, «δια τον θεόν μη στείλετε γεννήματα εις Ναύπλιον επειδή... εξ χιλιάδες στρατεύματα ευρίσκονται εις αυτό και λαμβάνουν 14.000 ταΐνια»²⁶⁵.

Αλλά και οι εμπνευστές της ευρεσιμισθίας διαμαρτύρονται, «έκαμαν όργανον πλούτου και εμπορίου την στρατολογία», γράφει, τον Απρίλιο του 1825, ο Γ. Κουντουριώτης στο εκτελεστικό²⁶⁶. Μετά από δέκα μέρες γράφει στον αδελφό του, «οι περισσότεροι των εν τω στρατοπέδω αρχηγών ετριπλασίαζον τον αριθμόν των στρατιωτών των δια να κερδίσουν από τα σιτηρέσια και μισθούς»²⁶⁷. Το στρατιωτικό «κατήντησε όχι μόνον ανοικτόνομητον, αλλά και ο λυμεών της πατρίδος... αυτού του στρατιωτικού η κακοήθεια εξήντησε το μεγαλύτερο μέρος του δανείου...», γράφει η ίδια η κυβέρνηση στην ΕΔ²⁶⁸.

Φυσικά δεν υστερούσε σε καταγγελίες η αντιπολίτευση, που στηλίτευε την κυβέρνηση ότι με όλα αυτά σπατάλησε, «το περισσότερο μέρος του αγγλικού δανείου»²⁶⁹.

Έτσι ενώ η πραγματική δύναμη του στρατού ήταν περίπου 20.000 άνδρες μισθοδοτούσαν 35-40.000²⁷⁰. Η ευρεσιμισθία αυτή είχε γίνει το κοινό μυστικό. Ο καπτανίος είχε μόνον ΕΝΑ τον εαυτό του. Έπαιρνε όμως «λουφέδες»²⁷¹ για πολλούς. Αυτούς σκωπτικά ονόμασε ο λαός, «ο καπτανίνας ένας».

Το χειρότερο ήταν ότι οι λίρες των δανείων αποϊδεολογοποιούσαν και εμπορευματοποιούσαν την αγωνιστικότητα των Ελλήνων²⁷². Όπως γράφει ο Μαργαρίτης, «φθάσαντος μέρος αυτού (του δανείου) εις Ναύπλιον, τόσον οι στρατιωτικοί καθώς και οι πολιτικοί απεκδύθησαν τον πατριωτισμόν και ενεδύθησαν την ρυπαράν πλεονεξίαν»²⁷³. Το ίδιο και από τον Φωτάκο, «κατ' εκείνον τον χρόνον ενοθεύθη ο πατριωτισμός των Ελλήνων, και κανείς πλέον δεν εφρόντιζε περί της Ελλάδος, αλλ' έκαστος επροσπάθει και αγωνίζετο πως να πάρη δια τον εαυτόν του περισσότερα»

και σε άλλο σημείο γράφει ότι, «όλοι έτρεχον να αρπάξουν όσο το δυνατόν πλειότερα από το δάνειον»²⁷⁴. Το «σμήνος των νεοπλάστων στρατηγών» δεν κάνει βήμα «αν δεν ιδωσιν έμπροσθεν των προπορευομένην την εύφωνον λίραν»²⁷⁵. Δεν διαφεύγει του Ptokes Osten που γράφει ότι, «το δάνειο έπληξεν ως δια τίνος μαγικής ράβδου τον... έρωτα της πατρίδος και την αρετήν... αφ' ης στιγμής έφθασεν στην Ελλάδα το δάνειον, οι πλειότεροι εκινούντο μόνο δια χρημάτων μετρητών... επώλουν τας υπηρεσίας των»²⁷⁶. Ένας των υπευθύνων για την κατάσταση, αυτή ο Α. Λόντος, γράφει στο νέο εκτελεστικό ότι, «Έλλην και χρυσός έγειναν συνώνυμα»²⁷⁷. Αυτό το κλίμα οπωσδήποτε συμβάλλει στην κυβερνητική αναζήτηση μισθοφόρων για τη συνέχιση της επανάστασης. Γι' αυτούς η κυβέρνηση θα προσέφευγε σε τρίτο δάνειο²⁷⁸. Ευτυχώς παρατηρεί ο Σηπλιάδης, «οι Άγγλοι δεν δίδωσι πλέον δάνεια... (και) δεν θα έλθουν ξένα στρατεύματα...»²⁷⁹.

Τα χρήματα των δανείων είχαν εξανεμισθεί. Δεν είχαν περισσέψει 100.000 τάληρα (περίπου 20.000 λ.σ.) για να σωθεί το Μεσολόγγι, όπως λέει ο Παπαρρηγόπουλος²⁸⁰, ούτε για να συντηρηθεί ο τακτικός στρατός, τον οποίον η κυβέρνηση διέλυσε λόγω έλλειψης χρημάτων²⁸¹. Οι στρατιωτικοί απαιτούσαν τους μισθούς τους με τελεσίγραφο και απειλούσαν λεηλασία του Ναυπλίου. Η κυβέρνηση θεατής, αφού «οι πόροι ελλείπουσιν». Μόνη διέξοδος ο έρανος για να μην λεηλατηθεί το Ναύπλιο. Ο Γενάδιος δίνει τις 5 λίρες που είχε και ενουικιάζει τον εαυτόν του, «προσφέρω εμαυτόν τις θέλει με ενουικιάσει ως διδάσκαλον των τέκνων του επί τέσσερα όλα έτη...»²⁸². Το «ταμείον κενόν» ή «διόλου κενόν» όπως ενημέρωνε τη βουλή η Επιτροπή Ταμείου²⁸³. Η κυβέρνηση «έκτοτε επωνομάσθη ψωροκώσταινα»²⁸⁴. Μια «ψωροκώσταινα» που είχε βγει από δυο εμφύλιους τους οποίους είχαν ενθαρρύνει και συντηρήσει τα δάνεια²⁸⁵.

Η αγγλική πολιτική, μέσω των δανείων, είχε αλλάξει τις δυσμενείς γι' αυτήν στάσεις. Όπως έγραφε ο Μαυροκορδάτος, «η επιτυχία του δανείου με δίδει χρηστάς ελπίδας ότι θέλουν λάβει διαφορετικήν μορφήν τα πράγματα»²⁸⁶. Και πράγματι, «κάθε φορά που ερχότανε πλοίο με χρήματα (των δόσεων) ο κόσμος το χαιρέτιζε με κραυγές ζήτω η Αγγλία»²⁸⁷. Όταν η τελευταία δόση του πρώτου δανείου φθάνει στο Ναύπλιο, ο λαός ζητωκραύγαζε υπέρ του βασιλιά της Αγγλίας²⁸⁸. Οι αγγλόφρονες είχαν ενθαρρυνθεί και υπενθύμιζαν στον κόσμο ότι, «οι Άγγλοι οίτινες μας εδάνεισαν»²⁸⁹. Αδιαμφισβήτητο είναι ότι, στις καταβολές δημιουργίας του αγγλικού κόμματος, περίοπτη θέση καταλαμβάνουν τα αγγλικά δάνεια²⁹⁰. Σ' αυτά οφείλεται η επακράτηση της αγγλικής φατρίας²⁹¹. Όπως γράφει ο Γ. Κρίτζου στον

Α. Λόντο, η αγγλική πατρία, «έχει βάσιν τας λίρας...»²⁹².

Από την άλλη πλευρά η αγγλική δανειοδότηση έγινε ο πλότος της αγγλικής διείσδυσης και εξάρτησης της Ελλάδας²⁹³, «το αγγλικό χρηματιστήριο του Λονδίνου συνδέθηκε με την πορεία των πραγμάτων εν Ελλάδι»²⁹⁴, σημειώνει ο Prokes Osten.

Η διαχείριση των δανείων κοινωνικοποιούσε τον λαό επιβεβαιώνοντας τη θεώρησή του για τη χρήση του εξωτερικού δανεισμού. Επιβεβαίωνε ότι αυτός ήταν δώρο προς «αρπαγήν», στην οποία ο ίδιος είχε άμεση συμμετοχή. Ήταν ένα φαγοπότι, «ο χρυσός αιών των λιρών»²⁹⁵. Ταυτόχρονα αποιδεολογοποιούσε τον απελευθερωτικό αγώνα, «χρυσού λαλούντος άπας άπρακτος λόγος», όπως έλεγε ο Γκούρας²⁹⁶.

Ε. Η ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ

Το ταμείο ήταν «διόλου κενόν». Ο πληθυσμός για να αντιμετωπίσει το φάσμα της πείνας πουλούσε έπιπλα και τιμαλφή. Οι τιμές των χρυσών και αργυρών είχαν εκπέσει αντίθετα με εκείνες των ειδών διατροφής που είχαν φθάσει σε ύψη απίθανα²⁹⁷. Την ίδια ώρα οι περισσότεροι ναυτικοί είχαν στραφεί στην πειρατεία. Επόμενο ήταν οι πρόσοδοι του δημοσίου να ελαττωθούν. Από 5,6 εκ. περίπου το 1825 έπεσαν στα 1,6 εκ. το 1826²⁹⁸. Η κυβέρνηση για να αντιμετωπίσει τη κατάσταση θα προσφύγει στην τουρκογέννητη εσοδοεισπραχτική επιβολή φόρων. Για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους ούτε λόγος. Άλλωστε οι τόκοι δυο ετών είχαν προπληρωθεί. Όμως προ των πέσεων των ομολογιούχων²⁹⁹, η Τρίτη Εθνοσυνέλευση, τον Απρίλιο του 1826, θα επικυρώσει με συνταγματικό ψήφισμα τα δυο εξωτερικά δάνεια ως εθνικό χρέος³⁰⁰. Αυτό, για να μη μένει η εντύπωση ότι αυτά έγιναν μόνον από τη πατρία του Μαυροκορδάτου ενώ ο λαός ήταν αντίθετος, όπως εισηγείται ο Σ. Τρικούπης³⁰¹. Επί πλέον αναστέλλει τους νόμους εκποίησης των εθνικών κτημάτων και ακυρώνει τις πωλήσεις που είχαν γίνει με βάση τους νόμους αυτούς³⁰². Μέτρο που οπωσδήποτε καθησύχαζε τους ομολογιούχους.

Ένα χρόνο αργότερα, η εθνοσυνέλευση θα ψηφίσει την προσφυγή σε νέο δάνειο 60 εκ. φράγκων για να πληρωθούν οι τόκοι των δύο αγγλικών δανείων. Την αναζήτηση και διαπραγμάτευση θα αναθέσει στον κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια³⁰³. Το ψήφισμα θα μείνει ανεκτέλεστο γιατί οι υποψήφιοι δανειοδότες ζητούσαν από τον Καποδίστρια να υπογράψει ως κυβερνήτης της Ελλάδας. Ο Καποδίστριας το αρνιόταν, επειδή επίσημα δεν είχε ακόμα αναλάβει³⁰⁴.

Όταν αναλαμβάνει ο Καποδίστριας το ταμείο είναι μείον. Όπως γράφει τον Φεβρουάριο του 1828, «αναλαβών... ευρήκα το δημόσιον ταμείον όχι μόνον κενόν... αλλά βεβαρημένον υπό του εξωτερικού χρέους των 2.400.000 λρών»³⁰⁵. Μετά από τρεισήμισι χρόνια, τον Αύγουστο του 1831 και πάλι γράφει ότι, «τα χρήματα έλειψαν... το στράτευμα δεν επληρώθη...»³⁰⁶ και τον επόμενο μήνα, «ουδέ οβολόν έχει εν τω ταμείω...»³⁰⁷. Δεν μπορούσε να ήταν διαφορετικά. Ο προϋπολογισμός του 1829 - 30 ανερχόταν στα 10.530.000 φρ. και το έλλειμμα στα 4.800.000 φρ., δηλαδή στο 40%³⁰⁸. Το έλλειμμα, όπως γνωματεύει η Επιτροπή Οικονομικών, οφείλεται εξ ολοκλήρου στον εξωτερικό δανεισμό, δηλαδή στην οφειλόμενη εξυπηρέτησή του³⁰⁹. Η ειδική επιτροπή, που διορίζει ο Καποδίστριας³¹⁰ για την κατάσταση και απόσβεση των δανείων, προσδιορίζει το δανειακό χρέος³¹¹ σε:

οφειλόμενο κεφάλαιο	2.224.800 ³¹²	λ.σ.
οφειλόμενοι τόκοι	243.365	»
σύνολο	2.468.165	»

Για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους θα προταθούν διάφορα σχέδια³¹³, που μοναδική διέξοδο είχαν πάλι την προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό. Η προσφυγή και πάλι πρόβαλε ως επιτακτική ανάγκη. Ο ίδιος ο Καποδίστριας το είχε διαγνώσει και είχε στραφεί προς αυτή την κατεύθυνση με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αγωνία. Όμως όλες του οι προσπάθειες θα αποτύχουν. Η αποτυχία οφειλόταν αφ' ενός στην έλλειψη πίστης λόγω μη εξυπηρέτησης των πρώτων δανείων και αφ' ετέρου στην αντιπολιτευτική πολιτική των Δυτικών ΜΔ έναντι του Καποδίστρια.

Το 1832 το συνολικό χρέος της Ελλάδος έφθανε τα 22 εκ. δίστηλα³¹⁴ εκ των οποίων τα 14 εκ. ήταν το εξωτερικό δανειακό χρέος³¹⁵. Και πάλι ως μόνη διέξοδος³¹⁶ εξυπηρέτησής του προτείνεται η προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό.

Επί Όθωνος οι διαπραγματεύσεις, για την εξυπηρέτηση των δανείων, θα έμεναν στο επίπεδο των καλών προθέσεων. Αυτό είχε ως συνέπεια τη συνεχή υποτίμηση της δανειακής πίστης του ελληνικού κράτους και τη συνεχή υπερτίμηση του δανειακού χρέους λόγω του ανατοκισμού του³¹⁷. Λόγω του πρώτου η ευρωπαϊκή χρηματαγορά ήταν αρνητική στις ελληνικές αιτήσεις δανειοδότησης. Αυτό με τη σειρά του καθιστούσε τον δανεισμό από άλλες πηγές επαχθέστερο. Έτσι η Ελλάδα υποχρεωνόταν στα επαχθή εσωτερικά δάνεια της περιόδου 1863 - 1878.

Η εξυπηρέτηση των δανείων ήταν αδιέξοδη, γιατί η Ελλάδα συναρτούσε αυτήν με τη σύναψη νέου δανείου, το οποίο δεν κατόρθωνε να επιτύχει

λόγω μη εξυπηρέτησης των παλαιών δανείων. Στην επιδείνωση της κατάστασης συνέβαλαν και οι παράλογες απαιτήσεις των ομολογιούχων³¹⁸ που έβρισκαν την Ελλάδα σε αδυναμία.

Το 1866 η Ελλάδα για πρώτη φορά θα προτείνει σχέδιο διακανονισμού. Οι ομολογιούχοι θα αντιπροτείνουν άλλο. Η Ελλάδα θα αφήσει την απόρριψή του στις επερχόμενες πολιτικές εξελίξεις σ' αυτήν³¹⁹.

Το 1867 το χρέος των δυο δανείων, μαζί με τους τόκους, έφθανε τα 7.446.150 λ.σ. και οι ομολογιούχοι συμβιβάζονταν με 900.000 λ.σ. προς 8%³²⁰. Μετά από οκτώ χρόνια, το 1875, έφθανε τα 8.428.975 λ.σ., με τους ομολογιούχους να συμβιβάζονται στο 1,5 εκ. λ.σ. προς 5%³²¹. Τέλος τον Σεπτέμβριο του 1878, μετά από διαπραγματεύσεις, συμφωνήθηκε ο διακανονισμός των δανείων. Σύμφωνα μ' αυτόν η Ελλάδα αναγνώριζε³²²:

οφειλόμενο κεφάλαιο	1.200.000 λ.σ.
επιτόκιο	5%
χρεολύσιο	αναγνωριζόταν γι' αυτό ποσό 15.000 λιρών, αυξανόμενο με τους τόκους των ομολογιών που εξοφλούνταν
χρόνο εξόφλησης	33 χρόνια

Το Ελληνικό Δημόσιο θα εξοφλήσει τους ομολογιούχους μετά από 11 χρόνια, τον Δεκέμβριο του 1889. Προς τούτο «αποκλειστικώς» θα δανεισθεί από την *Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως* 600.000 λ.σ. (ή 15 εκ. φρ.)³²³. Το μη εξοφληθέν υπόλοιπο, 126.000 λ.σ. του νέου δανείου, υπό μορφή γραμματίων προς την *Εθνική Τράπεζα*, θα ανανεωθεί τον Ιανουάριο του 1891 και τελικά θα συγχωνευθεί στο δάνειο των 16,5 εκ. φρ. του 1892³²⁴.

Σημειώσεις του κεφαλαίου Ι

1. Thiersch, T₂, σ. 19, 170. Δ. Πασχάλης, T₂, σ. 259.
Μ. Οικονόμου, T₂, σ. 110. Ν. Παπαντωνίου, σ. 12.
2. Thiersch, T₂, σ. 19.
3. Σ. Τρικούπης, T₂, σ. 187.
4. Dakin, *Αγώνας*, σ. 107. Καν. Δεληγιάννης, T₃, σ. 116, 134.
5. Αρχείο Ιγνάτιου, T₂, σ. 135. «Ο λαός δεν θέλει ολιγαρχικήν τυραννίαν» γράφει ο Μαυροκορδάτος στον Ιγνάτιο στις 18.4.1822.
Dakin, *ό.π.* Κορδάτος, *Κοινωνική*, σ. 158.
Τ. Σταματόπουλος, *Α. Λόντος*, σ. 16.
6. Κασομούλης, T₁, σ. 172-173.
Φωτάκος, T₁, σ. 195. «Οι Έλληνες εξύπησαν και δεν ήθελαν πλέον να υποτάσσονται σε άλλους».
Αρχαία Ε.Π., T₁, σ. 494. «Ο κοινός λαός... πάντοτε εις αποστασίαν και απείθειαν προς τους προύχοντες», γράφουν οι αρεοπαγίτες στον Κωλέτη για Σκιάθο, Σκόπελο, Σύρο.
7. Δ. Πασχάλης, T₂, σ. 259.
8. Θ. Κολοκοτρώνης, σ. 76, 77, 85. Θ. Ρηγόπουλος, σ. 12.
Φραντζής, T₂, σ. 255, 261. Φωτάκος, T₁, σ. 194, 274, T₂, σ. 363.
Σπηλιάδης, T₁, σ. 213, T₃, σ. 170, 171.
Μ. Οικονόμου, T₁, σ. 141, 143, T₂, σ. 169, 170.
Καν. Δεληγιάννης, T₁, σ. 243, T₃, σ. 116. Prokes Osten, T₂, σ. 133.
9. Θ. Κολοκοτρώνης, σ. 159.
10. Για Ο. Ανδρούτσο βλέπε: Τρελλώνης, σ. 4 σημ. α, 67.
Γούδας, *Βίοι*, T₂, σ. 222. Αρχείο Μαυροκορδάτου, T₁, σ. 352.
Καρ. Παπαδόπουλος, σ. 39, 57, 67.
Για Κ. Τζαβέλα: Αρχείο Κουντουριώτη, T₅, σ. 181.
11. Π. Π. Γερμανός, σ. 136. Φωτάκος, T₁, σ. 265. Σ. Τρικούπης, T₂, σ. 13.
Γερβίνος, T₁, 308-309. Dakin, *ό.π.*, σ. 98.
12. Κουτσονίκας, σ. 47-48. Σπηλιάδης, T₁, σ. 306-307.
Χ. Βυζάντιος, σ. 28. Μ. Οικονόμου, T₂, 141.
Κοντάκης, σ. 40. Γ. Κολοκοτρώνης, *απ.*, σ. 49.
13. Μ. Οικονόμου, T₂, σ. 141. Σπηλιάδης, T₁, σ. 212.
Κοντάκης, σ. 40. Γ. Κολοκοτρώνης, *απ.*, σ. 49.
Κ. Μεταξάς, σ. 33. Κορδάτος, *Μεγάλη*, T₁₀, σ. 207.
14. Σπηλιάδης, T₁, σ. 36-37. Κ. Μεταξάς, σ. 33.

- Φωτάκος, Τ₁, σ. 192. Καν. Δεληγιάννης, Τ₂, σ. 6.
15. Φωτάκος, Τ₁, σ. 468, Τ₂, σ. 372. Γούδας, *Βιοί*, Τ_{στ}, σ. 196.
Σπηλιάδης, Τ₃, σ. 378 σημ.1.
16. Κασομούλης, Τ₃, σ. 8. Εμπιστεύθηκαν τις υψηλότερες θέσεις σε διαφόρους «έξωθεν σπεύσαντες... και εις διάφορους φιλέλληνας...».
Καν. Δεληγιάννης, Τ₃, σ. 242-243. «Καθ' ό τι αυτοί και τινές άλλοι ετερόχθονες εγνώριζαν ξένας γλώσσας...».
Καρ. Παπαδόπουλος, σ. 73, 74 σημ.α, 88 σημ.α.
Χ. Βυζάντιος, σ. 35, 69, 302. Α. Δασκαλάκης, *Τοπικοί*, σ. 19.
17. Φωτάκος, Τ₂, σ. 251. Γερβίνος, Τ₂, σ. 269.
18. Stanhope, σ. 108, 181, 184. Επιστολές Στάνχοπ προς Βύρωνα και Μπάουριγκ με τις οποίες ζητά τα χρήματα να μη δοθούν στην κυβέρνηση.
Αρχείο Ιγνάτιου, Τ₂, σ. 200. «Επάρατος».
Αρχείο Κουντουριώτη, Τ₃, σ. 52, 53, 248.
19. Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 7-8.
20. Ν. Δραγούμης, Τ₁, σ. 26-27, 32, 260, Τ₂, σ. 45. Βερναρδάκης, σ. 51.
Αρχείο Ιγνάτιου, Τ₂, σ. 137, Finlay, Τ₁, σ. 312-313.
Κορυζής, *Η πολιτική*, σ. 44. Γ. Δημακόπουλος, *Η διοικητική*, σ. 93.
Κ. Θ. Δημαράς, *Ο Ελληνικός ρομαντισμός*, Ερμής, Αθήνα, 1982, σ. 435, 464-465.
21. Dakin, *Ενοποίηση*, σ. 121. Ασπρέας, Τ₁, σ. 196.
Α. Δασκαλάκης, *Τοπικοί*, σ. 138-139. Καρολίδης, Τ₂, σ. 510.
Κ. Γεραγός, σ. 27. Διαπιστώσεις Θουβενέλ.
22. Γερβίνος, Τ₁, σ. 284, 309-310, Κορυζής, *ό.π.*, σ. 44.
Ν. Δραγούμης, Τ₁, σ. 262.
23. Φωτάκος, Τ₁, σ. 462, 467. Voutier, σ. 202.
Καρ. Παπαδόπουλος, σ. 197. Αρχείο Μαυροκορδάτου, Τ₁, σ. 181.
24. Αρχείο Ρώμα, Τ₂, σ. 459. «Είπομεν να τους εκλέξωμεν δια κεφαλήν του έθνούς δια να επανορθώσουν την πεσμένην υπόληψιν τους...» γράφει ο Κολοκοτρώνης στον Ρώμα στις 11.9.1826.
Κασομούλης, Τ₁, σ. 319. «...ετζακίσθη όλως διόλου η προσεστική χουλιάρα των...».
25. Σπηλιάδης, Τ₁, σ. 414. Μ. Οικονόμου, Τ₁, σ. 108, 264.
Α. Δασκαλάκης, *Τοπικοί*, σ. 114.
Bartholdy, Τ₁, σ. 330. «Προσέκρουσαν κατ' αντιπάλου δυνάμεως μεθ' ης έπρεπε νυν να συμβιβασθώσι...».
Voutier, σ. 146. Ο Ρέντης «... έβλεπε με λύπη μια καινούργια τάξη πραγμάτων...».

- Πιπινέλης, *Πολιτική*, σ. 126. Αν διώξουμε τον Τούρκο την εξουσία θα πάρει ο λαός και οι στρατιωτικοί, λέει ο Σ. Χαράλαμπος στη συνέλευση της Βοστίτζας, τον Ιανουάριο του 1821.
26. Τρελλώνης, σ. 4 σημ.α. Μ. Οικονόμου, Τ₁, σ. 108.
Ν. Παπαντωνίου, σ. 12-13.
Κασομούλης, Τ₁, σ. 319. «Η άδικος εναντίον μας αγανάκτησις των...».
Βερναρδάκης, σ. 29. «Απεφάσισαν να προλάβωσι... δια παντός μέσου».
Φωτάκος, Τ₁, σ. 265. «Οι πρόκριτοι μετανόησαν δια το κίνημα επειδή αντ' αυτών...» εφάνησαν οι οπλαρχηγοί..
27. Βερναρδάκης, σ. 29. «Ουδαμώς ενδούν ν' αποβάλωσιν εκ των χειρών την προσοδοφόρον αυτών αρχήν...».
28. Σπηλιάδης, Τ₁, σ. 259, 265. Μ. Οικονόμου, Τ₁, σ. 108, 110.
Δ. Κόκκινος, Τ₂, σ. 218. Α. Δασκαλάκης, *Τοπικοί*, σ. 42.
Δημακόπουλος, *Η διοικητική*, σ. 50. Finlay, Τ₁, σ. 306
Καν. Δεληγιάννης, Τ₂, σ. 201-202. Gordon, Τ₂, σ. 45-46, 67.
M. Bartholdy, Τ₁ 330.
29. Φωτάκος, Τ₁, σ. 257.
30. Dakin, *Αγώνας*, σ. 107.
31. Φωτάκος, Τ₁, σ. 192. Μ. Οικονόμου, Τ₁, σ. 182.
Π. Π. Γερμανός, σ. 202. Σπηλιάδης, Τ₁, σ. 251.
Φραντζής, Τ₂, σ. 272. Θ. Ρηγόπουλος, σ. 277.
Gordon, Τ₂, σ. 64. Γερβίνος, Τ₁, σ. 502.
32. Θ. Ρηγόπουλος, σ. 40.
33. Φωτάκος, Τ₁, σ. 459, 473, 488. Καρ. Παπαδόπουλος, σ. 207.
Σπηλιάδης, Τ₁, σ. 228, 251, 266, 498, Τ₂, σ. 150.
Φραντζής, Τ₂, σ. 259. Π. Π. Γερμανός, σ. 202.
Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 51, 98, 129. Gordon, Τ₂, σ. 64.
Howe, *Ημερολόγιο*, σ. 53, Πιπινέλης, *Πολιτική*, σ. 159.
34. Φωτάκος, Τ₁, σ. 537. «Ο Μαυροκορδάτος διδάσκαλος του Κουντουριώτη».
Τ₂, σ. 24. «Ο Μαυροκορδάτος πράγματι εδιώκει τα πράγματα ενώ ο Κουντουριώτης είχε μόνο τ' όνομα».
Howe, *ό.π.*, σ. 53. «Ο Κουντουριώτης όργανο εις χείρας άλλων. Ο Μαυροκορδάτος... εξήσκει επ' αυτού επιβολήν ως διδάσκαλος προς μαθητήν».
Σπηλιάδης, Τ₂, σ. 66.
35. Ο «μικρός λαός» εκφράζεται από τους στρατιωτικούς
Φωτάκος, Τ₁, σ. 265, 461. Δ. Κόκκινος, Τ₆, σ. 11.

- Ο «μικρός λαός» με την παράταξη στρατιωτικών - Υψηλάντη
 Φωτάκος, Τ₁, σ. 191. Σ. Τρικούπης, Τ₁, σ. 308.
 Χ. Βυζάντιος, σ. 26. Γ. Δημακόπουλος, *Διοικητική*, σ. 51.
 Ο Δ. Υψηλάντης με τις οπλικές δυνάμεις
 Κοντάκης, σ. 41. Φωτάκος, Τ₁, σ. 191. Κ. Μεταξάς, σ. 39.
 Χ. Βυζάντιος, σ. 26. Σπηλιάδης, Τ₁, σ. 251. Γερβίνος, Τ₁, σ. 502.
 Γ. Δημακόπουλος, *ό.π.*, σ. 51. Πιπινέλης, *ό.π.*, σ. 154.
 Α. Δασκαλάκης, *Τοπικοί*, σ. 50, 51.
36. Φωτάκος, Τ₁, σ. 451-452. Α. Δασκαλάκης, *ό.π.*, σ. 34-35.
37. Στις 19.12.1823. Το νέο εκτελεστικό θα αναλάβει στις 6.1.1824 υπό τον Γ. Κουντουριώτη. Η αλλαγή ήταν πραξικοπηματική γιατί αποφασίσθηκε από 23 αγγλόφρονες βουλευτές, που μόλις συμπλήρωναν το 1/3 του βουλευτικού σώματος και όχι τα 2/3 που απαιτούσε προς τούτο το άρθρο κθ' του συντάγματος.
 Σπηλιάδης, Τ₁, σ. 590. Γ. Κολοκοτρώνης, *Υπομνήματα*, σ. 117.
 Μ. Οικονόμου, Τ₁, σ. 311, 312. Καν. Δεληγιάννης, Τ₂, σ. 150.
 Γ. Δημακόπουλος, *ό.π.*, σ. 149. Αρχείο Μαυροκορδάτου, Τ₄, σ. 64.
 Αρχείο Κουντουριώτη, Τ₂, σ. 105-106.
38. Σ. Τρικούπης, Τ₃, σ. 75. Το νέο εκτελεστικό «εξ ανδρών του αυτού φρονήματος».
 Σπηλιάδης, Τ₁, σ. 536. «Ο Ανασ. Λόντος και οι βουλευτές της αγγλικής φατρίας κατόρθωσαν πλειοψηφίαν υπέρ του Μαυροκορδάτου...». 559-560. «Η δ' αγγλική φατρία της βουλής συνομιλεί με τον Μαυροκορδάτον... προσπαθεί να το ρίψη παραλόγως και παρανόμως και να ιδρύσει άλλο από μέλη της ίδιας φατρίας...», 565, 568, 573.
 Αρχείο Αν. Λόντου, Τ₁, σ. 187. «Τώρα βλέπετε την απόφασιν του βουλευτικού σώματος... δηλαδή να εξωσθή το εκτελεστικόν, ίσως δια να γένη με ολιγοτέραν ταραχήν το πράγμα προσκαλέσαμεν τον μητέη προέδρον του βουλευτικού...», γράφει ο Ανασ. Λόντο στον αδελφό του Ανδρέα και στον Μαυροκορδάτο στις 9.12.1823.
 Αρχείο Δ. Ρώμα, Τ₁, σ. 229. Το νέο εκτελεστικό «είναι της φατρίας Μαυροκορδάτου...» γράφει ο Π. Π. Γερμανός στον Ρώμα στις 26.3.1824.
 Καν. Δεληγιάννης, Τ₂, σ. 164.
 Γ. Κολοκοτρώνης, *Υπομνήματα*, σ. 117. «Ο Κουντουριώτης μετά των λουκών εκ των ναυτικών νήσων επηρεαζόμενοι από την αγγλικήν πολιτικήν ... ηνώθησαν μετά του βουλευτικού...» και προχώρησαν στην πραξικοπηματική αλλαγή.
39. Αρχείο Μαυροκορδάτου, Τ₄, σ. 377. Σπηλιάδης, Τ₂, σ. 47.
 Λιγνάδης, *Το πρώτο*, σ. 128.

40. Σπηλιάδης, Τ₁, σ. 528. Θ. Ρηγόπουλος, σ. 40.
Γ. Κολοκοτρώνης, *Υπομνήματα*, σ. 117. Αρχείο Δ. Ρώμα, Τ₁, σ. 229.
41. Θ. Ρηγόπουλος, σ. 40.
42. Μ. Οικονόμου, Τ₁, σ. 315. Βλέπε και
Prokes Osten, Τ₁, σ. 324. «...Όστις έχει χρήματα, έχει ισχύ εν Ελλάδν», έλεγε ο
Μπαίρον.
43. Μ. Οικονόμου, Τ₁, σ. 315, Τ₂, σ. 10.
44. Γερβίνος, Τ₂, σ. 32-33.
45. Φραντζής, Τ₁, σ. 326-327.
Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της ελληνικής επανάστασεως*, Αθ.
1850, Τ₃, σ. κα'.
46. Φωτάκος, Τ₂, σ. 220-221. Φραντζής, Τ₁, σ. 177 σημ.α,
Ι. Φιλήμων, *ο.π.*, Τ₃, σ. 179-180.
Α. Βακαλόπουλος, *Φήμες*, σ. 220, 222, 225.
Σ. Στεφανόπουλος, *Απομνημονεύματα τινά της ελληνικής επαναστάσε-
ως του 1821*, Τρίπολις, 1864, σ. 44.
47. Κασομούλης, Τ₂, σ. 12.
48. Θ. Ρηγόπουλος, σ. 294.
49. Φωτάκος, Τ₁, σ. 526.
50. Φωτάκος, Τ₁, σ. 514. Σπηλιάδης, Τ₁, σ. 570.
Γάμβας, σ. 48, 104. Για τους Σουλιώτες.
Αρχείο Λουριώτη, Φ. ΣΤ'.
51. Prokes Osten, Τ₁, σ. 314, 324.
Φωτάκος, Τ₁, σ. 518. Τον Κολοκοτρώνη εγκαταλείπουν συγγενείς και φίλοι, λό-
γω των λιρών του δανείου.
Μ. Οικονόμου, Τ₁, σ. 315. Θ. Ρηγόπουλος, σ. 41, 45.
52. Σπηλιάδης, Τ₂, σ. 16.
53. Φωτάκος, Τ₂, σ. 15-16. Βλέπε και Dakin, *Αγώνας*, σ. 163.
54. Γ. Κολοκοτρώνης, *α.π.*, σ. 94, 98 και *Υπομνήματα*, σ. 117.
Κ. Μεταξάς, σ. 118, 126, 137. Μ. Οικονόμου, Τ₁, σ. 315, Τ₂, σ. 10.
Παπατσώνης, σ. 78. Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 56.
Σπηλιάδης, Τ₁, σ. 570, 576, Τ₂, σ. 16, 18, 24-26, 61, 101, 137.
Καν. Δεληγιάννης, Τ₂, σ. 153, 165, 171, 176, 186.
Φωτάκος, Τ₁, σ. 474, 500, 514, 518, 526. Θ. Ρηγόπουλος, σ. 302.
Καρ. Παπαδόπουλος, σ. 60, 67, 80, 118, 121.

- Γερβίνος, T₁, σ. 527, T₂, σ. 18, 32-33. Σ. Τρικούπης, T₃, σ. 173.
 Prokes Osten, T₁, σ. 303, 304, 306, 324, 332.
 Bartholdy, T₁, σ. 447. Finlay, T₂, σ. 31.
55. Γερβίνος, T₂, σ. 59.
56. Σπς 19.6.1824. Κορδάτος, *Μεγάλη*, T₁₀, σ. 419.
57. Σπς 16.10.1824. Αρχείο Λόντου, T₂, σ. 318.
58. Σπηλιάδης, T₂, σ. 153, 168. Μ. Οικονόμου, T₂, σ. 22.
 Φωτάκος, T₁, σ. 547. Φραντζής, T₂, σ. 22.
 Γ. Κολοκοτρώνης, *απ.*, σ. 109. Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 137.
59. Παπατσώνης, σ. 80.
60. Σ. Τρικούπης, T₃, σ. 173. Θ. Κολοκοτρώνης, σ. 124.
 Φωτάκος, T₁, σ. 538. Μ. Οικονόμου, T₂, σ. 20.
 Σπηλιάδης, T₂, σ. 150. Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 137.
 Prokes Osten, T₁, σ. 325, 326. Finlay, T₂, σ. 38-39, 41.
61. Φωτάκος, T₁, σ. 534.
62. Σ. Τρικούπης, T₃, σ. 173. Θ. Κολοκοτρώνης, σ. 124. Μ.
 Οικονόμου, T₂, σ. 20, 24. Σπηλιάδης, T₂, σ. 137, 185.
 Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 137. Γ. Κολοκοτρώνης, *απ.*, σ. 106, 107.
 Φραντζής, T₂, σ. 287, 288. Κουτσουνίκας, σ. 195.
 Φωτάκος, T₁, σ. 548, 550. Αρχείο Κουντουριώτη, T₃, σ. 399, 406.
 Καν. Δεληγιάνης, T₂, σ. 193, 201-202, 205, 208, 210, 212, 240-241.
 Prokes Osten, T₁, σ. 332. Bartholdy, T₁, σ. 457, 460.
63. Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 11. Ραπτάρης, *Ιστορία*, σ. 114.
 Π. Δερτύλης, *Συμβολή*, σ. 137. Αναζηρόπουλος, σ. 10.
 Prokes Osten, T₁, σ. 332. Χωρίς δάνειο η επανάσταση σταδιακά θα «εξαντλεί-
 το».
 Λιγνάδης, *Το πρώτο*, σ. 63. Ο Μαυροκορδάτος στήριξε όλες του τις ελπίδες σε
 δάνειο.
 Δ. Καμπούρογλου, *Π. Π. Γερμανός*, σ. 55. Π. Π. Γερμανός προς Καρτζώτην
 στις 7.2.1823, «όσας συντρέξη δια δάνειον θα είναι ο μέγιστος ευεργέτης της Ελλά-
 δος».
64. Σ. Τρικούπης, T₃, σ. 96.
65. Σπς 12.8.1821. Ι. Μελετόπουλος, *Η Φιλική*, σ. 97.
66. Π. Κοντογιάννης, *Ιστορικά*, σ. 182.
67. Σπς 28.6.1822. Αρχείο Υδρας, T₈, σ. 284.
68. Μαργαρίτης, σ. 74-75.

69. Σ. Τρικούπης, Τ₃, σ. 96. Σπηλιιάδης, Τ₁, σ. 284.
Αρχείο Ιγνάτιου, Τ₁, σ. 239, Τ₂, σ. 135.
70. Σ. Τρικούπης, Τ₃, σ. 96.
71. Σ. Τρικούπης, *ό.π.* Αρχείο Ιγνάτιου, Τ₁, σ. 239, Τ₂, σ. 135.
72. Σ. Τρικούπης *ό.π.* Σπηλιιάδης, Τ₁, σ. 284.
73. Νόμος της 17.1.1822, για ομολογιακό δάνειο 5 εκ. γροσίων, με επιτόκιο 8% εξοφλητέο εντός τριετίας. Απερροφήθει το 20%. Οι υπόλοιπες ομολογίες υποτιμήθηκαν στο εξευτελιστικό 15-17% της ονομαστικής τους αξίας. Άλλο με νόμο της 19.1.1822, ένα γρόσι ανά κάτοικος και τέλος 2 εκ. γρόσια με νόμο της 20.1.1822.
Αρχεία Ε.Π, Τ₁, σ. 150. Π. Δερτιλής, *Συμβολή*, σ. 141.
Σπηλιιάδης, Τ₁, σ. 283.
74. Σπηλιιάδης, *ό.π.* Ραπτάρης, *Ιστορία*, σ. 84, 86.
Αρχεία Ε.Π, Τ₁, σ. 147, 149.
75. Στις 9.3.1822. Σ. Τρικούπης, Τ₃, σ. 96. Σπηλιιάδης, Τ₁, σ. 283.
Αρχεία Ε.Π, Τ₁, σ. 153, Τ₂, σ. 612.
Μεταξύ 1822-1828 έχουμε την ισοψία: 1λσ=4-5 Ισπανικά δίστηλα. Το 1828: 1λσ=73 γρόσια.
76. Σπηλιιάδης, Τ₁, σ. 283-284, 344. Σ. Τρικούπης, Τ₃, σ. 98.
Μ. Οικονόμου, Τ₁, σ. 195. Γερβίνος, Τ₂, σ. 16. Dakin, *Αγώνας*, σ. 142.
77. Στις 23.11.1821. Σ. Τρικούπης, Τ₃, σ. 97. Σπηλιιάδης, Τ₁, σ. 344.
Γερβίνος, Τ₂, σ. 15.
78. Η συνέλευση των Σαλώνων, τον Νοέμβριο του 1821, ανέθεσε σε τριμελή επιτροπή, από τους Θ. Κεφαλά, Β. Θεοχάρη και Χ. Δροσινό, να διαπραγματευθεί με τους Γερμανούς φιλέλληνες δάνειο 150.000 φιορτιών για την Αν. Ελλάδα.
Σ. Τρικούπης, *ό.π.* Σπηλιιάδης, Τ₁, σ. 265, 344.
Μάμουκας, Τ₁, σ. 91-94. Αρχείο Ιγνάτιου, Τ₂, σ. 141
Αρχεία Ε.Π, Τ₂, σ. 612. Γερβίνος, Τ₂, σ. 15.
Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 11. Δ. Κόκκινος, Τ₆, σ. 96, 213.
79. Αρχεία Ε.Π, *ό.π.* Μάμουκας, Τ₁, σ. 93, 94.
Stanhope, σ. 5. Δ. Κόκκινος, Τ₆, σ. 213, 214.
80. Η Συνέλευση Επδαύρου 20.12.1821 - 15.1.1822.
Σπηλιιάδης, Τ₁, σ. 344. Μ. Οικονόμου, Τ₁, σ. 195. Γερβίνος, Τ₂, σ. 15.
81. Επιτετραμμένο της Ελλάδας σε Ελβετία - Νυρεμβέργη.
82. Σπηλιιάδης, Τ₁, σ. 344, 462-463. Μ. Οικονόμου, Τ₁, σ. 195.
Δ. Κόκκινος, Τ₆, σ. 96, 214.

83. Σπηλιάδης, Τ₁, σ. 460-462. Σ. Τρικούπης, Τ₁, σ. 97.
84. Αρχείο Ιγνάτιου, Τ₁, σ. 239, Τ₂, σ. 134. Από Ρωσία. Τ₁, σ. 239, Τ₂, σ. 134-135. Από ομογενείς της Οδησσού. Τ₂, σ. 134, 135. Από Ευρωπαίους τραπεζίτες. Μπουμπουλιδής, σ. 29. Ο Πολυχρονιάδης γράφει στον Δ. Υψηλάντη να στείλει πληρεξούσια παραστατικά στον Ιγνάτιο προς σύναψη δανείου.
85. Αρχείο Ρώμα, Τ₁, σ. 218, 224. Dakin, *Αγώνας*, σ. 143. Δ. Κόκκινος, Τ₆, σ. 214.
86. Τιμή έκδοσης στο 50%, επιτόκιο 6% και υποθήκη τα εθνικά κτήματα. Τους τόκους θα εισέπρατταν Άγγλοι υπάλληλοι από τις δημόσιες προσόδους. Σπηλιάδης, Τ₁, σ. 461-462. Μ. Οικονόμου, Τ₁, σ. 290. Dakin, *Αγώνας*, σ. 144. Δ. Κόκκινος, Τ₆, σ. 218. Ορλάνδου - Λουριώτου, *Απολογία*, σ. 21. Ραππάρχης, σ. 116.
87. Σπηλιάδης, Τ₁, σ. 344. Γερβίνος, Τ₂, σ. 16. Herzberg, Τ₂, σ. 151.
88. Αρχείο Ιγνάτιου, Τ₂, σ. 154. Λιγνάδης, *Το πρώτο*, σ. 101.
89. Ο Πήκοκ εξασφάλισε δανειοδότηση από τον Άγγλο Ουίτς (Wuitts). Σπηλιάδης, Τ₁, σ. 525. Λιγνάδης, *Το πρώτο*, σ. 137-142.
90. Το τάγμα του Αγ. Ιωάννη (=Ιωαννίτες) από το 1309 είχε έδρα την Ρόδο. Απ' αυτό και η ονομασία τους *Ιππότες της Ρόδου*. Από τη Ρόδο τους εκδιώκει ο Σουλτάνος Σουλεϊμάν το 1522 και εγκαθίστανται στη Μάλτα, κατά παραχώρηση του βασιλιά Καρόλου Ε'. Οι *Ιππότες* μένουν άστεγοι (χωρίς έδρα) όταν τη Μάλτα καταλαμβάνει ο Ναπολέων (1798) και στη συνέχεια οι Άγγλοι. Γι' αυτό το λόγο ζητούσαν ως ανταπόδοσή τους νησιωτική κυριαρχία.
91. Σ. Τρικούπης, Τ₃, σ. 99, 100. Δ. Κόκκινος, Τ₅, σ. 393, Τ₆, σ. 214-218. Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 11, 12. Γερβίνος, Τ₂, σ. 15, 16. Dakin, *Αγώνας*, σ. 143. Αρχείο Ιγνάτιου, Τ₁, σ. 169. Αρχείο Υδρας, Τ₁, σ. 34, 44. Αρχείο Ρώμα, Τ₁, σ. 216.
92. Στας 5/17.2.1824. Αρχείο Ιγνάτιου, Τ₂, σ. 184.
93. Σ. Τρικούπης, Τ₃, σ. 246. Γερβίνος, Τ₂, σ. 17. Α. Δασκαλάκης, *Η απίστευτη*, σ. 52.
94. Herzberg, Τ₂, σ. 151.
95. Αρχείο Ιγνάτιου, Τ₂, σ. 175. Ιγνάτιος προς Καποδίστρια 18/30.12.1823.
96. Ελληνικά Χρονικά 3.12.1824 α.φ. 98. Αναδημοσιεύει αναλυτικό πίνακα των *Times*. Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 16, σημ.2.
97. Σπανιολάκης, σ. 38. Ραππάρχης, *Ιστορία*, σ. 117. Δ. Κόκκινος, Τ₆, σ. 237. Rouqueville, Τ₄, σ. 309. Bartholdy, Τ₁, σ. 455.
98. Σπανιολάκης, σ. 37. Γερβίνος, Τ₂, σ. 17, 18.

- Dakin, *Αγώνας*, σ. 143. Σ. Τρικούπης, *T*₃, σ. 98.
99. Αρχείο Λουριώτη, Φ ΣΤ'. Μαυροκορδάτος προς Ορλάνδο στις 17.1.1824.
100. Αρχείο Ύδρας, *T*₁, σ. 34. Αρχείο Κουντουριώτη, *T*₂, σ. 80.
 Αρχείο Ρώμα, *T*₁, σ. 221. Αυτό τονίζει στον Ρώμα Ευρωπαϊός τραπεζίτης.
101. Αρχείο Κουντουριώτη, *T*₂, σ. 80.
102. Στις 25.5.1821. Ο Μ. Σπάρο, σ. 130, βλέπε και Rouqueville, *T*₃, σ. 118. Οι Έλληνες είχαν την πεποίθηση ότι η Αγγλία ήταν σύμμαχος της Πύλης και ότι μ' αυτήν είχε κοινά συμφέροντα.
103. Η Αγγλία δεν προωθούσε την ελληνική ανεξαρτησία, αλλά την υποτελεία έναντι της Πύλης. Μια ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ υπόδουλου και ανεξαρτησίας.
104. Π. Χιώτης, *T*₄, σ. 513.
105. Σπηλιάδης, *T*₂, σ. 37, βλέπε και Dakin, *Αγώνας*, σ. 202.
106. Φωτάκος, *T*₁, σ. 538. Τα εθνικά κτήματα.
 Αρχείο Κουντουριώτη, *T*₄, σ. 126. Κοραΐς προς Γ. Κουντουριώτη, εθνικά κτήματα. Λιγνάδης, *Το πρώτο*, σ. 360-361. *Αγγλικό κόμμα*.
 Με την επανάσταση και σταδιακά θα περιέλθουν στο ελληνικό δημόσιο 6.602.560 στρέμματα, τα λεγόμενα εθνικά κτήματα ή εθνικές γαίες, σε συνολική ελληνική έκταση 16.638.600 στρεμμάτων.
 Μάμουκας, *T*₁₁, σ. 268-272. Καποδίστρια, *Επιστολαί*, *T*₄, σ. 363-364.
107. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 287.
108. Φωτάκος, *T*₂, σ. 239.
109. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 154.
 Και στο πιθανολογούμενο δάνειο της ελληνικής διοίκησης με τους *Ιππότες της Μάλτας* η αγγλική κυβέρνηση ανταδρούσε όπως γράφουν οι Ορλάνδος - Λουριώτης στις 9.2.1824 στον Κοραΐ, στον Κοδρικά και στον Πρασάκη. Αρχείο Λουριώτη, Φ. ΣΤ'.
110. Σπηλιάδης, *T*₂, σ. 57, σημ.1. Rouqueville, *T*₄, σ. 291.
111. Σπηλιάδης, *T*₁, σ. 528, 570. Θ. Ρηγόπουλος, σ. 40.
 Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 264.
112. Αρχείο Κουντουριώτη, *T*₂, σ. 311. «Ημείς οι ίδιοι... επροκρίναμεν να στελωμεν τα χρήματα με προσοχήν και συνθήκας ώστε να μην πέσουν εις χείρας του Κολοκοτρώνη...» γράφουν οι Ορλάνδος - Λουριώτης στον Γ. Κουντουριώτη στις 24.5.1824.
113. Αρχείο Κουντουριώτη, *T*₃, σ. 360. Ιγνάτιος προς Γ. Κουντουριώτη στις 9/21.11.1824.
114. Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική*, σ. 97. Στις 12.8.1821.
115. Αρχείο Κουντουριώτη, *T*₄, σ. 210. Ιγνάτιος προς Γ. Κουντουριώτη.

116. Γερβίνος, T₂, σ. 18.
117. Dakin, *Αγώνας*, σ. 144. «Υπερίσχυσεν η γνώμη των Ελλήνων που προτιμούσαν αγγλικό δάνειο».
Σπηλιάδης, T₁, σ. 523. Μαυροκορδάτος, Λουριώτης υπέρ αγγλικής δανειοδότησης.
Λιγνάδης, *Το πρώτο*, σ. 147. Ο Μαυροκορδάτος πρωταγωνιστής της θέσης αυτής.
Αρχείο Ιγνάτιου, T₂, σ. 187. Ο Ιγνάτιος είχε προτείνει διαχειριστή τον Βύρανα, T₁, σ. 279 και T₂, σ. 162. Αφού πρότεινε διαχειριστή τον Βύρανα, όταν τούτο έγινε προσπαθεί να τους φέρει σε επαφή προς σύσφιγξη των σχέσεων τους.
118. Σπηλιάδης, T₂, σ. 342.
119. Σπηλιάδης, T₁, σ. 584.
120. Αρχείο Κουντουριώτη, T₃, σ. 53, 24.7.1824 (π).
121. Rouqueville, T₄, σ. 307.
122. Π. Χιώτης, T₄, σ. 506.
123. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 304.
124. Αρχείο Κουντουριώτη, T₆, σ. 173. *Φίλος του Νόμου*, 12.5.1824, α.φ 17.
Αρχείο Ιγνάτιου, T₂, σ. 189, Ιγνάτιος προς Λουριώτη, 1/13.3.1824.
Ελληνικά Χρονικά, 22.3.1824, α.φ 24.
125. Αρχείο Υδρας, T₁, σ. 44. Τ. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 154.
Αρχείο Λουριώτη, Φ. ΣΤ'. Η βρετανική κυβέρνηση αντιδρά στο πιθανολογούμενο δάνειο με τους *Ιππότες της Μάλτας*. Επιστολές Ορλάνδου και Λουριώτη, στις 9.2.1824, προς Κοραή, Κοδρικά και Πρασακάκη.
126. Γερβίνος, T₂, σ. 16.
127. Αρχείο Κουντουριώτη, T₂, σ. 277. Ο Ιγνάτιος δεν ξαφνιάζεται από τη συμπεριφορά των Άγγλων, T₃, σ. 53. «Πολιτική μόνον, επειδή όντες ακόμα αδύνατοι έχομεν την χρεία των», γράφει ο Ορλάνδος στον Κουντουριώτη.
128. Αρχείο Κουντουριώτη, T₂, σ. 150.
129. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 181.
130. Αρχείο Κουντουριώτη, T₂, σ. 80, 88, 360.
131. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 180.
132. *Times*, 28.10.1825. Howe, *An historical*, σ. 376.
Ι. Ορλάνδος, *Απολογούμενος*, σ. 50.
133. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 61. Dakin, *Αγώνας*, σ. 142.
Αρχείο Ιγνάτιου, T₂, σ. 175. Άγγλοι φιλέλληνες «τους επαράκνησαν να κάμωσι αυτό το ταξίδιον».
134. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 61. Dakin, *Αγώνας*, σ. 142.
135. Με ψήφισμα της στις 25.4.1823. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 63.
136. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 65. Dakin, *ό.π.*, σ. 143.

137. Στις 12.5.1823. Αρχεία ΕΠ, Τ₂, σ. 12, 28, 29.
Ορλάνδου - Λουριώτου, *Απολογία*, σ. 11-16. Σπηλιάδης, Τ₁, σ. 523.
138. Στις 2.6.1823. Σπηλιάδης, Τ₁, σ. 523. Μ. Οικονόμου, Τ₁, σ. 298.
Σ. Τρικούπης, Τ₃, σ. 99. Δ. Κόκκινος, Τ₆, σ. 224.
139. Α. Ορλάνδος, *Ναυτικά*, Τ₁, σ. 368, σημ.α.
Κασομούλης, Τ₃, σ. 516. Γούδας, Τ₇, σ. 223.
140. Σπηλιάδης, Τ₂, σ. 57. Dakin, *Αγώνας*, σ. 112. Δ. Κόκκινος, Τ₆, σ. 222.
141. Σπηλιάδης, Τ₁, σ. 527, 584, 586. Δ. Κόκκινος, Τ₆, σ. 225, 228.
Αρχείο Ι. Ράγκου, σ. 78. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 103, 104, 106, 107, 224.
142. Αρχείο Ύδρας, Τ₉, σ. 451. Δ. Κόκκινος, Τ₆, σ. 226.
143. Δ. Κόκκινος, Τ₆, σ. 230-233. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 107.
Η ΕΔ θα αναχωρήσει στις 17/29.10.1823 και θα φθάσει στο Λονδίνο στις 14.1.1824.
144. Αρχείο Ιγνάτιου, Τ₂, σ. 184. Υπουργείο εξωτερικών προς Ιγνάτιο 30.1.1824 (π).
145. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 244.
146. Stanhope, σ. 102. Αρχείο Κουντουριώτη, Τ₂, σ. 277.
147. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 166, 167, 387.
148. *Φίλος του Νόμου*, 19.2.1824. Αναδημοσίευση από τον αγγλικό «Ταχυδρόμο».
Αρχείο Λουριώτη, Φ ΣΤ΄.
Σ. Τρικούπης, Τ₃, σ. 125. Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 136-137.
Μάμουκας, Τ₁₁, σ. 586. Rouqueville, Τ₄, σ. 309.
Herzberg, Τ₂, σ. 152. Dakin, *Αγώνας*, σ. 144, 145.
Αρχείο Κουντουριώτη, Τ₆, σ. 107, στη γαλλική.
149. Σ. Τρικούπης, Τ₃, σ. 125-126. Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 137.
Μάμουκας, Τ₁₁, σ. 586. Herzberg, Τ₂, σ. 152. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 174.
Δ. Κόκκινος, Τ₆, σ. 342. Dakin, *Αγώνας*, σ. 145.
Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 18. Ραιπάρης, *Ιστορία*, σ. 118.
150. Πράγματι το 1824 η τιμή έκδοσης ήταν 75-91,5%.
Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 175. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 16 σημ.2.
Για την Ελλάδα ήταν 59% που έπεφτε στο 56% με ορισμένες κρατήσεις. Ήταν δηλαδή 20 μονάδες μικρότερη από την κατώτερη που ήταν εκείνη της Βραζιλίας με 75%. Ευνοϊκά ήταν τα ασφάλιστρα (1,5%) και η προμήθεια.
Δ. Κόκκινος, Τ₆, σ. 244. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 174. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 17
151. Ορλάνδου - Λουριώτου, *Απολογία*, Τ₁, σ. 11-16. Οδηγίες Μαυροκορδάτου.
Δ. Κόκκινος, Τ₆, σ. 243.
152. Λιγνάδης, *ό.π.*
153. Ι. Ορλάνδος, *Απολογούμενος*, σ. 50.

154. Δ. Κόκκινος, T₂, σ. 240. Ι. Ορλάνδος, *ό.π.*, σ. 50, 51.
Αρχεία Κουντουριώτη, T₂, σ. 88.
155. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 280.
156. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 168.
157. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 169.
158. Λιγνάδης, *ό.π.*
159. Ορλάνδου - Λουριώτου, *Απολογία*, T₁, σ. 100.
160. Σ. Τρικούπης, T₃, σ. 125. Herzberg, T₂, σ. 153. Dakin, *Αγώνας*, σ. 145.
Αρχείο Κουντουριώτη, T₂, σ. 121.
161. Σταματόπουλος, *Εσωτερικός*, T₂, σ. 470-494.
162. Σπηλιάδης, T₁, σ. 528.
163. Σ. Τρικούπης, T₃, σ. 126. Μ. Οικονόμου, σ. 19. Σπηλιάδης, T₂, σ. 59.
Prokes Osten, T₁, σ. 314. Palma, σ. 237, 238.
164. Το βουλευτικό στις 21.4.1824 (π).
Φίλος του Νόμου, 16.5.1824, α.φ 18. Αρχείο Λουριώτη, Φ ΣΤ'.
165. Τη νέα επιτροπή θα αποτελέσουν οι δυο τραπεζίτες Ζακύνθου και ο Λ. Κουντουριώτης
Αρχείο Ύδρας, T₁, σ. 162. Αρχείο Κουντουριώτη, T₂, σ. 287, 306.
166. Ορλάνδου - Λουριώτου, *Απολογία*, T₂, σ. 277.
167. Σ. Τρικούπης, T₃, σ. 126. Σπηλιάδης, T₂, σ. 61.
Μ. Οικονόμου, T₂, σ. 19. Herzberg, T₂, σ. 157.
Μ. Bartholdy, T₁, σ. 457. Dakin, *Αγώνας*, σ. 157.
168. Τρίτη δόση στις 12.10.1824 (Ν). Τέταρτη δόση στις 10.12.1824.
Πέμπτη δόση στις 24.1.1825. Έκτη δόση στις 8/20.4.1825.
169. Αρχείο Ύδρας, T₁, σ. 133.
170. Αρχείο Ύδρας, T₁, σ. 102.
171. Ι. Ορλάνδος, *Απολογούμενος*, σ. 52.
172. *Times*, 28.10.1826. Αρχείο Λουριώτη, Φ. Η'.
Ι. Ορλάνδος, *ό.π.*, σ. 23 σημ.2.
173. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 37, 372. Ι. Ορλάνδος, *ό.π.*, σ. 23, 23 σημ.1.
174. Αρχείο Κουντουριώτη, T₃, σ. 207, 15.9.1824(Π).
Ι. Ορλάνδος, *ό.π.*, σ. 51.
175. Millingen, σ. 92-93.
176. Αρχείο Κουντουριώτη, T₂, σ. 283, 331. Επιστολή Μπάρφ που χρεώνει τέτοιες δωρεές και άλλη του εκτελεστικού προς τον Λ. Κουντουριώτη που εγκρίνει την αγορά ειδών για τέτοιες δωρεές.
177. Bulwer, σ. 125. Ορλάνδου - Λουριώτου, *Απολογία*, T₁, σ. 185, 186.

178. Μαργαρίτης, σ. 81. Ι. Ορλάνδος, *ό.π.*, σ. 52.
Αρχείο Κουντουριώτη, T₃, σ. 52, 53.
179. Στις 31.7.1824.
Αρχεία Ε.Π, T₂, σ. 377. Η επικύρωση στις 4.8.1824, T₃, σ. 223.
Σ. Τρικούπης, T₃, σ. 245. Σπηλιάδης, T₂, σ. 102-103.
180. Στις 14 Αυγούστου.
Αρχεία Ε.Π, T₂, σ. 608, T₃, σ. 238.
Ορλάνδου - Λουριώτου, *ό.π.*, T₁, σ. 23-24.
181. Οι διαπραγματεύσεις είχαν διεξαχθεί με τους τραπεζικούς οίκους *A. Gottier και G. Odier et Co*. Το επιτόκιο ήταν 5% και το χρεολύσιο 1%. Οι τραπεζίτες αμέσως θα κρατούσαν 1 εκ. φρ. για τόκους δύο χρόνων, 500.000 για μεσιτικά και 550.000 για χρεολύσια και διάφορα άλλα έξοδα. Στην Ελλάδα απέμεναν 3,85 εκ. φρ., δηλ. το 38,5%. Το προσύμφωνο θα υπογραφεί στις 5.2.1825.
Ορλάνδου - Λουριώτου, *Απολογία*, T₂, σ. 127-129.
Σπηλιάδης, T₂, σ. 215. Dakin, *Αγώνας*, σ. 212. Αναφέρει 20 εκ. φράγκα.
Φίλος του Νόμου, 23.3.1825, α.φ 104.
182. Αρχεία Ε.Π, T₄, σ. 218, 256. Σπηλιάδης, T₂, σ. 231, 267-269.
Dakin, *ό.π.*, σ. 211-212. Μ. Οικονόμου, T₂, σ. 53. Finlay, T₂, σ. 47-48.
183. Αρχεία Ε.Π, σ. 194, 195, 196. Σπηλιάδης, T₂, σ. 215.
Σ. Τρικούπης, T₂, σ. 245. Μάμουκας, T₁₁, σ. 587.
Κ. Παπαρηγόπουλος, σ. 170. Μαργαρίτης, σ. 81. Dakin, *ό.π.*, σ. 212.
Rouquerville, T₄, σ. 309. Prokes Osten, T₁, σ. 365. Herzberg, T₂, σ. 204.
184. *Φίλος του Νόμου*, 10.4.1825, α.φ 107. Σπανιολάκης, σ. 40.
185. Σπανιολάκης, σ. 40. Αναφέρει ότι είναι 4,5 εκ. λ.σ οι εγγραφές των ομολογητών.
Φίλος του Νόμου, α.φ 104. Ανεβάζει τις μετοχές στα 15 εκ. λ.σ.
186. *Times*, 5.9.1825. Prokes Osten, T₁, σ. 441. Herzberg, T₂, σ. 204.
Μάμουκας, T₁₁, σ. 587, 588. Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 24.
Δερτιλής, *Συμβολή*, σ. 185.
187. Η αντικατάσταση του Ι. Ζάμη στις 12.2.1825.
Ορλάνδου - Λουριώτου, *Απολογία*, T₂, σ. 35.
188. Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 25.
189. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 31. Σ. Τρικούπης, T₃, σ. 247.
Α. Δασκαλάκης, *Απίστευτη*, σ. 54. Γερβίνος, T₂, σ. 114.
Μ. Bartholdy, T₁, σ. 455. Finlay, T₂, σ. 153. Rouquerville, T₄, σ. 309.
190. Μαρκεζίνης, *Πολιτική*, T₁, σ. 66.
191. Γερβίνος, T₂, σ. 114.
192. Για τις καταχρήσεις από Άγγλους βλέπε:

- Times*, 15.11.1826, 28.11.1826. M. Bartholdy, T₁, σ. 455-456.
 Finlay, T₂, σ. 116. Σ. Τρικούπης, T₃, σ. 248-249. Σπανιολάκης, σ. 19.
 Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 3, 47. Π. Δερτιλής, *Συμβολή*, σ. 147, 190.
 Μαρκεζίνης, *ό.π.*, T₁, σ. 65. Γερβίνος, T₂, σ. 116.
193. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 31, 31 σημ. 1.
194. Ορλάνδου - Λουριώτου, *Απολογία*, T₁, σ. 130-156.
 Σπανιολάκης, σ. 14-17. Prokes Osten, T₁, σ. 441.
 Ι. Ορλάνδος, *Απολογούμενος*, σ. 13, 14, 18, 19, 20.
195. Ορλάνδου - Λουριώτου, *Απολογία*, T₁, σ. 60.
 Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 34, 35.
 Για την αγορά των κανονιών βλέπε:
 Ι. Ορλάνδος, *Απολογούμενος*, σ. 37-40.
196. Finlay, T₂, σ. 152.
197. Σπηλιάδης, T₃, σ. 131. Μαρκεζίνης, *Πολιτική*, T₁, σ. 66.
 M. Bartholdy, T₁, σ. 456. Rouqueville, T₄, σ. 309.
198. Σ. Τρικούπης, T₃, σ. 247, 248. Μαργαρίτης, σ. 83.
 Ορλάνδου - Λουριώτου, *Απολογία*, σ. T₁, σ. 292-293.
 Γερβίνος, T₂, σ. 113. *Times*, 26.10.1826. Finlay, T₂, σ. 154.
 Rouqueville, T₄, σ. 309. Dakin, *Αγώνας*, σ. 214, 215, 216.
199. Finlay, T₂, σ. 152.
200. Σ. Τρικούπης, T₃, σ. 247. Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 37, 39.
 Γερβίνος, T₂, σ. 113, 114. Finlay, T₂, σ. 153, 154. Dakin, *ό.π.*, σ. 214.
 M. Bartholdy, T₂, σ. 456. Prokes Osten, T₁, σ. 441.
 Rouqueville, T₄, σ. 309.
201. Σ. Τρικούπης, T₃, σ. 248. Σπηλιάδης, T₃, σ. 129, 131, 132.
 Μαργαρίτης, σ. 83. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 39.
 Μαρκεζίνης, *ό.π.*, T₁, σ. 68. Γερβίνος, T₂, σ. 114.
 M. Bartholdy, T₂, σ. 456. Rouqueville, T₄, σ. 310. Dakin, *ό.π.*, σ. 217.
202. *Times*, 12.9.1825.
203. M. Bartholdy, T₂, σ. 456.
204. Σ. Τρικούπης, T₃, σ. 247. Σπηλιάδης, T₃, σ. 129. Finlay, T₂, σ. 152.
 Ορλάνδου - Λουριώτου, *Απολογία*, T₁, σ. 288-289. Το συμβόλαιο με τον
 Κόχραν. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, σ. T₁, σ. 66. Γερβίνος, T₂, σ. 113.
 Ι. Ορλάνδος, *Απολογούμενος*, σ. 66, 67. M. Bartholdy, T₂, σ. 456.
 Rouqueville, T₄, σ. 309. Dakin, *ό.π.*, σ. 214, 216, 217.
205. Μακρυγιάννης, σ. 253.
206. Κοντόσταυλος, σ. 19-26. Μαργαρίτης, σ. 83, 84.

- Σ. Τρικούπης, Τ₃, σ. 249. Σπηλιάδης, Τ₃, σ. 133-137.
 Ραπτάρης, *Ιστορία*, σ. 129-131. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 40-46.
 Ο. Μ. Σπάρο, σ. 119. Γερβίνος, Τ₂, σ. 114, 115.
Times, 12.9.1826, έκθεση Πάλμα Ρουκουβίλλε, Τ₄, σ. 310.
 Μ. Bartholdy, Τ₁, σ. 456. Finlay, Τ₂, σ. 154. Dakin, *ό.π.*, σ. 215.
207. Ι. Ορλάνδος, *Απολογούμενος*, σ. 56. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 49 σημ.4.
 208. Σπηλιάδης, Τ₃, σ. 140. Θ. Ρηγόπουλος, σ. 41. Σπανιολάκης, σ. 36.
 Μαργαρίτης, σ. 81-82, 82. Γερβίνος, Τ₂, σ. 115.
209. Η απόφαση στις 14.1.1835.
 Ορλάνδου - Λουριώτου, *Απολογία*, Τ₂, σ. 225.
 Ι. Ορλάνδος, *Απολογούμενος*, σ. 42,43. Howe, *Historical*, σ. 377.
 Αρχείο Κουντουριώτη, Τ₃, σ. 62.
210. Λ. Μακκάς, *Εν τοις δημοσίοις*, σ. 48. Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 46.
 Κοντόσταυλος, σ. 113. Το έγγραφο της Διοκ. Επιτροπής.
 Σπηλιάδης, Τ₃, σ. 134 και 134 σημ.2. Ο Σπηλιάδης αν και κατήγορος του Κοντόσταυλου δεν αναφέρεται σε κατασχέσεις αλλά σε λάθος κινήσεις.
211. Σπηλιάδης, Τ₂, σ. 541-542, Τ₃, σ. 138, 140.
 Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 48 σημ.5.
212. Αρχεία ΕΠ, Τ₄, σ. 276. Στις 27.6.1825.
213. Α. Ορλάνδος, *Ναυτικά*, Τ₂, σ. 302. Σπηλιάδης, Τ₂, σ. 505.
 Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 50. Π. Δερτιλής, *Συμβολή*, σ. 142.
 Ραπτάρης, *Ιστορία*, σ. 134. Αρχεία ΕΠ, Τ₄, σ. 402.
214. Σπυρομήλιος, σ. 116, 118. Φωτάκος, Τ₂, σ. 289.
 Αρχεία ΕΠ, Τ₄, σ. 432. Γ. Σταματόπουλος, *Εσωτερικός*, Τ₃, σ. 202.
 Αρχείο Ζαχαριάδη και επιστολή Ζαΐμη.
215. Φωτάκος, Τ₂, σ. 289.
216. Στις 7.4.1826 αναζητούσε δάνειο 100.000 ταλίων.
 Μάμουκας, Τ₄, σ. 87-90, 124, 125. Αρχεία ΕΠ, Τ₃, σ. 154, 173, 174.
 Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 51. Κ. Παπαρηγόπουλος, σ. 171.
217. Η κυβέρνηση Ζαΐμη εκλέγεται από την Εθνοσυνέλευση Επιδάφρου στις 14.4.1826.
 Αναλαμβάνει στις 18.4.1826 και παραμένει μέχρι τις 26.3.1827.
218. Emerson, σ. 108. Βλέπε το ίδιο και σε:
 Ανδρεάδης, *Μαθήματα*, σ. 8. Π. Δερτιλής, *Συμβολή*, σ. 141.
 Prokes Osten, Τ₁, σ. 332.
219. Μ. Οικονόμου, Τ₂, σ. 25.
220. Αρχεία ΕΠ, Τ₂, σ. 364.
221. Αρχεία ΕΠ, *Εθνικαί Συνελεύσεις*, Τ₁, σ. 492(α) και 496. Κατατίθεται στις

- 11.4.1827.
222. Αρχαία ΕΠ, Τ₄, σ. 56. Συνεδρίαση της 28.11.1824.
223. Σπηλιάδης, Τ₂, σ. 143. Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 170.
Γερβίνος Τ₂, σ. 115. *Ελληνικά Χρονικά*, 27.5.1825, α.φ. 42.
Ι. Τομπάζης, *Αδελφοί Ιακ. και Μαν. Τομπάζης*, Αθ. 1902, σ. 320.
Finlay, Τ₂, σ. 45. Dakin, *ό.π.*, σ. 164. Rouqueville, Τ₄, σ. 311.
Μ. Bartholdy, Τ₁, σ. 457. «Του Ζαΐμη ίσως μόνον εξαρουμένου τα μέλη της ελληνικής κυβέρνησης κατ' ουδέν διαφέρουσι ληστών», έλεγε ο Gordon.
224. Καρ. Παπαδόπουλος, σ. 120.
225. Maurer, σ. 353.
226. Dakin, *ό.π.*, σ. 164.
227. Μαργαρίτης, σ. 83.
228. Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 170. *Ελληνικά Χρονικά*, 27.5.1825, α.φ. 42.
229. *Ελληνικά Χρονικά*, *ό.π.*
230. Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 170. Finlay, Τ₂, σ. 45.
231. Ross, σ. 54.
232. Α. Σούτσος, *Άπαντα*, σ. 35-36.
233. Σπηλιάδης, Τ₂, σ. 143. «Δια σκοπούς πατριωτικούς».
Γ. Δημακόπουλος, *Διοικητική*, σ. 171. Finlay, Τ₂, σ. 43.
Φωτάκος, Τ₁, σ. 537. Ο Κουντουριώτης το μοιράζει στους «φίλους του».
Ρηγόπουλος, σ. 40. Η αγγλική πατρία με το δάνειο συσπειράνει τους φιλέλληνες.
Π. Καλεβράς, σ. 170. Ο Μαυροκορδάτος με το δάνειο ενισχύει τους κοζαμπάσηδες του κόμματός του.
Παπατσώνης, σ. 79. Κομματικοί διορισμοί.
234. Φραντζής, Τ₂, σ. 289.
235. Finlay, Τ₂, σ. 47.
236. Κ. Βακαλόπουλος, *Δοκίμια*, σ. 145.
237. Rouqueville, Τ₄, σ. 311.
238. Finlay, Τ₂, σ. 43. Ένα καθόλου ευκαταφρόνητο ποσό μοιράσθηκε... σε πολλούς ανίκανους και άχρηστους κομματικούς φίλους, που λέγονται δημόσιοι υπάλληλοι.
Howe, *Ημερολόγιο*, σ. 94. Κομματικοί διορισμοί από Κουντουριώτη.
Α. Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*, Θεσ. 1983, σ. 217.
239. Παπατσώνης, σ. 79.
240. Αρχαίο Μαυροκορδάτου, Τ₄, σ. 509-510. Μαυροκορδάτος προς Ι. Ράγκο στις 11.6.1824.
241. Μ. Οικονόμου, Τ₂, σ. 19. Ι. Θεοφανίδης, Τ₃, σ. 218.
Αρχαίο Λόντου, Τ₂, σ. 286. Αρχαίο Μαυροκορδάτου, Τ₄, σ. 1006. Το

- 1824 ο Κωλέτης με χρήματα του δανείου εξαγοράζει τους βουλευτές της Στ. Ελλάδας.
242. Αρχείο Λόντου, T₂, σ. 268, στις 27.9.1824.
243. Αρχείο Λόντου, T₂, σ. 288.
244. Φωτάκος, T₁, σ. 514. Φραντζής, T₂, σ. 295, 330.
 Μ. Οικονόμου, T₂, σ. 25. Σπηλιάδης, T₂, σ. 169, 205.
 Γ. Κολοκοτρώνης, *απ.*, σ. 106. Θ. Ρηγόπουλος, σ. 54.
 Κ. Βακαλόπουλος, *Δοκίμια*, σ. 44. Κασομούλης, T₂, σ. 25.
 Α. Βακαλόπουλος, *Τα Ελληνικά*, σ. 185-186. Herzberg, T₂, σ. 196.
245. Μ. Οικονόμου, T₂, σ. 10, 25.
246. Θ. Ρηγόπουλος, σ. 41.
247. Κασομούλης, T₂, σ. 24-25.
248. Σπυρομήλιος, σ. 215. Γερβίνος, T₁ σ. 516.
249. Γ. Κολοκοτρώνης, *απ.*, σ. 99.
250. Φραντζής, T₂, σ. 295 σημ. 1.
251. Αρχεία ΕΠ, T₄, σ. 456. Οκτώβριος- Φεβρουάριος 1826, 22.000 άνδρες.
 Prokes Osten, T₁, σ. 439. Το 1825, 17.391 άνδρες.
252. Σπηλιάδης, T₂, σ. 169.
253. Όπως αναφέρεται στο προβούλευμα 991/9.7.1824 του βουλευτικού, «επειδή εις τίνες προβιβασμούς είναι μόνο τα κύρια ονόματα και όχι τα επίθετα... να ζητηθώσιν εις αποφυγήν ενδεχομένων ατοπημάτων».
 Αρχεία ΕΠ, T₃, σ. 182.
254. Κασομούλης, T₂, σ. 25.
255. Αρχεία ΕΠ, T₄, σ. 205. Συνεδρίαση της 8.4.1825.
256. Μ. Οικονόμου, T₂, σ. 10. Σπηλιάδης, T₂, σ. 274-275.
 Θ. Ρηγόπουλος, σ. 266. Καν. Δεληγιάννης, T₂, σ. 244-245.
 Γ. Κολοκοτρώνης, *απ.*, σ. 99.
257. Κ. Παπαρηγόπουλος, σ. 167. Μακρυγιάννης, σ. 181.
258. Finlay, T₂, σ. 46.
259. Finlay, T₂, σ. 45.
260. Φραντζής, T₂, σ. 479 σημ. 1.
261. Finlay, T₂, σ. 46.
262. Μακρυγιάννης, σ. 259.
263. Dakin, *ό.π.*, σ. 164.
264. Σπηλιάδης, T₄, σ. 63. Κ. Βακαλόπουλος, *Δοκίμια*, σ. 144.
 Καν. Δεληγιάννης, T₂, σ. 244.
265. Τ. Σταματόπουλος, *Εσωτερικός*, T₃, σ. 400-401.

266. Σπηλιάδης, T₂, σ. 277, στις 26.4.1825.
267. Αρχείο Κουντουριώτη, T₄, σ. 426, στις 6.5.1825.
268. Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 172.
269. Γ. Κολοκοτρώνης, απ., σ. 99. Φωτάκος, T₁, σ. 550, Herzberg, T₂, σ. 196.
270. Αρχεία ΕΠ, T₄, σ. 456. Prokes Osten, T₁, σ. 439, 440.
Γ. Κολοκοτρώνης, ό.π.
271. Μ. Οικονόμου, T₂, σ. 25. Σπηλιάδης, T₂, σ. 260 σημ.1.
Α. Βακαλόπουλος, Τα ελληνικά, σ. 187.
272. Θ. Ρηγόπουλος, σ. 40,41. Κ. Βακαλόπουλος, Δοκίμια, σ. 144.
Φωτάκος, T₁, σ. 537-538. Σπηλιάδης, T₂, σ. 465.
273. Μαργαρίτης, σ. 82.
274. Φωτάκος, T₂, σ. 16, 289.
275. Σπηλιάδης, T₂, σ. 465.
276. Prokes Osten, T₁, σ. 331-332.
277. Σπηλιάδης, T₂, σ. 18.
278. Αρχεία ΕΠ, T₄, σ. 235. Σπηλιάδης, T₂, σ. 288, 289. Ο Κουντουριώτης ζητά από την βουλή 5.000-10.000 μισθοφόρους, η βουλή συναινεί μόνο για 4.000. Τελικά δέχεται 8.000.
279. Σπηλιάδης, T₂, σ. 289.
280. Κ. Παπαρρηγόπουλος, σ. 171. Ανδρεάδης, Ιστορία, σ. 47.
281. Χ. Βυζάντιος, σ. 83.
282. Α. Γούδας, T₂, σ. 323. Σπηλιάδης, T₃, σ. 25, 26.
283. Φωτάκος, T₂, σ. 293. Αρχεία ΕΠ, T₄, σ. 244.
Θ. Ρηγόπουλος, σ. 41, «... δεν αφήκεν λεπτόν».
Ι. Ορλάνδος, Απολογούμενος, σ. 46. Η κυβέρνηση δεν είχε χρήματα «να πληρώσει του γραφείου της τα έξοδα».
284. Θ. Ρηγόπουλος, σ. 41.
285. Μ. Οικονόμου, T₁, σ. 315. Κοντάκης, σ. 84. Θ. Ρηγόπουλος, σ. 302.
Παπαρρηγόπουλος, σ. 137, 154. Φωτάκος, T₂, σ. 55, 67.
Σπηλιάδης, T₁, σ. 461, 523, T₂, σ. 61, 226, 338. Π. Χιώτης, T₄, σ. 506.
Σ. Τρικούπης, T₃, σ. 187. Prokes Osten, T₁, σ. 331.
Γερβίνος, T₁, σ. 527, T₂, σ. 89. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 19, 47.
286. Αρχείο Μαυροκορδάτου, T₄, σ. 244-245. Μαυροκορδάτος προς Γ. Κουντουριώτη στις 11.3.1824.
287. Dakin, ό.π., σ. 163.
288. Emerson, σ. 108.

289. Κασσομούλης, Τ₂, σ. 79.
290. Dakin, *ό.π.*, σ. 202.
291. Σπηλιάδης, Τ₂, σ. 37, 61. Θ. Ρηγόπουλος, σ. 40, 302.
Φωτάκος, Τ₁, σ. 500. Prokes Osten, Τ₁, σ. 324, 332.
292. Αρχείο Λόντου, Τ₂, σ. 283.
293. Σπηλιάδης, Τ₁, σ. 528, Τ₂, σ. 102. Φωτάκος, Τ₁, σ. 538.
Γερβίνος, Τ₂, σ. 118. Γ. Κολοκοτρώνης, *Υπομνήματα*, σ. 117.
Μακρυγιάννης, σ. 525. Σπάρο, σ. 118.
294. Prokes Osten, Τ₁, σ. 313.
295. Καν. Δεληγιάννης, Τ₂, σ. 208.
296. Καν. Δεληγιάννης, Τ₂, σ. 210.
297. Φραντζής, Τ₂, σ. 479.
298. Από 5.589.510 εκ στα 1.650.492 εκ.
Μάμουκας, Τ₁₁, σ. 307.
299. Σπηλιάδης, Τ₂, σ. 535-537. Η ΕΔ με επιστολή της ενημερώνει την κυβέρνηση
ότι οι ομολογησούχοι ζητούσαν να τους δοθεί η νομή συγκεκριμένων εθνικών κτημά-
των, οι πρόσοδοι των οποίων θα καλύπτουν τους τόκους.
300. Αρχεία ΕΠ, Τ₃, σ. 186, 187.
301. Σπηλιάδης, Τ₂, σ. 342.
302. Αρχεία ΕΠ, Τ₃, σ. 186, 187.
303. Σπς 8.4.1827.
Αρχεία ΕΠ, *Εθνικαί Συνελεύσεις*, Τ₁, σ. 468, 468 σημ.α. Ψήφισμα
ΠΒ/8.4.1827.
Μάμουκας, Τ₈, σ. 20-22, 128-130, Τ₁₁, σ. 153.
304. Ο Καποδίστριας είχε εκλεγεί κυβερνήτης στις 2.4.1827. Ανέλαβε καθήκοντα από την
Αντιδιοικητική Επιτροπή στις 9.1.1828. Για την άρνησή του βλέπε:
Καποδίστριας, *Επιστολαί*, σ. Τ₁, σ. 178-179.
305. Καποδίστριας, *ό.π.*, Τ₁, σ. 309.
306. Καποδίστριας, *ό.π.*, Τ₄, σ. 275.
307. Καποδίστριας, *ό.π.*, Τ₄, σ. 302.
308. Λ. Μακκάς, *Εν τοις δημοσίοις*, σ. 23. Μάμουκας, Τ₁₁, σ. 555, κ.ε.
309. Λ. Μακκάς, *ό.π.*, σ. 27.
310. Κ. Ζαγράφος, Α. Παπαδόπουλος, Ι Κουντουμάς.
311. Σπς 27.3.1829.
Μάμουκας, Τ₁₁, σ. 585.
312. Είχαν εξαγορασθεί από την Ελλάδα ομολογίες αξίας 575.000 λ.σ.
313. Μάμουκας, Τ₁₁, σ. 593-597, 598-602. Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 57, 58.

- Λ. Μακκάς, *ό.π.*, σ. 26.
314. 1 λ.σ.= 73 γρόσια= 4,86 (Ισπανικά) Δίστηλα= 31,7 φράγκα.
315. Κένταυρος, σ. 29.
316. Κένταυρος, σ. 134.
317. Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 62. Το δανειακό χρέος με ανατοκισμό.
318. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 61.
319. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 64, 65. Ι. Γεννάδιος, *Έκθεσις*, σ. 4.
320. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 64.
321. Οι ομολογητοί ήταν κατά πλειοψηφία όχι οι αρχικοί Άγγλοι δανειστές κάτοχοι των ομολογιών, αλλά Ολλανδοί κερδοσκόποι που είχαν αγοράσει, λίγο μετά το 1830, τις ομολογίες σε τιμές ευκαρίας, 5-10% της ονομαστικής αξίας των.
Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 64, 67.
322. Η συμφωνία διακανονισμού έγινε στο Λονδίνο στις 23/4.9.1878. Η Ελλάδα την κύρωσε στις 26/8.12.1878.
Λευκή Βίβλος, *Μετατροπή*, σ. 4-7. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 68-70.
Α. Δασκαλάκης, *Η απίστευτη*, σ. 54. Λιακόπουλος, σ. 6-9. Η κύρωση από την Ελλάδα, 9-22. Η συμφωνία διακανονισμού.
323. Λιακόπουλος, σ. 25. Η σύμβαση του νέου δανείου.
324. Λιακόπουλος, σ. 561, 566. ΒΔ/29.1.1891 για την ανανέωση. σ. 517, 733.
Ν.ΒΜΔ/25.7.1892, συγχώνευση στο δάνειο των 16,5 εκ. φρ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

ΤΑ ΔΑΝΕΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Α. Ο ΔΑΝΕΙΑΚΟΣ ΘΕΜΕΛΙΟΣ ΛΙΘΟΣ ΚΑΙ Η ΔΑΝΕΙΟΛΗΠΤΙΚΗ ΒΑΥΑΡΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ

Α₁. Η ΔΑΝΕΙΑΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Για την αποδοχή του ελληνικού θρόνου ο πρίγκιπας Λεοπόλδος του Σαξ Κοβούργου, μεταξύ των άλλων, είχε απαιτήσει και τη δανειακή ενίσχυση του νέου βασιλείου¹. Μετά από τρίμηνες διαπραγματεύσεις και αφού ο Λεοπόλδος θα απειλήσει με παραίτηση, οι τρεις ΜΔ Αγγλία, Ρωσία και Γαλλία, θα εγγυηθούν δάνειο 60 εκ. φρ.². Τελικά, τον Μάιο του 1830, ο Λεοπόλδος θα παραιτηθεί από τον ελληνικό θρόνο.

Τον Σεπτέμβριο του 1831, λίγες μέρες πριν από τη δολοφονία του Καποδίστρια, οι Τρεις θεωρούσαν αναγκαίο για την Ελλάδα, την εκλογή νέου ηγεμόνα, τη βελτίωση των συνόρων της και την παραχώρηση δανείου προς αυτήν³. Τον Φεβρουάριο θα επέλεξαν για τον ελληνικό θρόνο τον Όθωνα, δευτερότοκο γιο του βασιλιά Λουδοβίκου της Βαυαρίας⁴. Από την πλευρά της η βαυαρική αυλή είχε ζητήσει⁵:

- Επέκταση και εγγύηση των συνόρων του νέου ελληνικού βασιλείου.
- Τη συγκρότηση αντιβασιλείας από άνδρες «με μέτριες συνταγματικές δοξασίες» και την αποτροπή ψήφισης συντάγματος που θα περιόριζε τις ενέργειες του Όθωνα.
- Δάνειο 60 εκ. φρ., το οποίο χαρακτήριζε «ουσιωδέστατο όρο»⁶.
- Τη συγκρότηση βαυαρικού στρατιωτικού σώματος από 3.500 άνδρες, εξοπλιζόμενο δια του δανείου⁷.
- Η αναγγελία του νέου ηγεμόνα να συνοδευόταν με τα «τεκμήρια ευδαιμονίας... ήτοι χρηματικάς τινάς ποσότητας... Επί τούτου πρέπει να δοθή μέρος του ζητουμένου δανείου»⁸.

Οι Τρεις Δυνάμεις αποδέχθηκαν τα αιτήματα⁹ και στις 25/7.5.1832 θα υπογραφεί, μεταξύ αυτών και της βαυαρικής αυλής, η συμφωνία ανακήρυξης του Όθωνα ως βασιλιά της Ελλάδας. Η συμφωνία¹⁰:

- Εγκαθιστούσε κληρονομική βασιλεία υπό την εγγύηση των τριών ΜΔ.
- Έθετε στη διάθεση του Όθωνα βαυαρικό στρατό 3.500 ανδρών, τον οποίον θα συγκροτούσε ο βασιλιάς της Βαυαρίας.
- Παρείχε στην Ελλάδα τη δυνατότητα σύναψης δανείου μέχρι 60 εκ.

φρ., με την εγγύηση των τριών ΜΔ.

Την ίδια μέρα οι Τρεις γνωστοποιούσαν τη συμφωνία στους αντιπρόσβεις τους στο Ναύπλιο και τους υπενθύμιζαν ότι «Η Ελλάδα όφειλε κατά μέγα μέρος εις τας ΜΔ την απελευθέρωσιν, την ανεξαρτησίαν, την συνδιαλλαγή της με την Τουρκία και τα μέσα εμπεδώσεως της πολιτικής της ύπαρξιν»¹¹.

Παράλληλα από τον Σεπτέμβριο του 1831 οι ΜΔ συνέχιζαν τις διαπραγματεύσεις με την Πύλη, προκειμένου να οριστικοποιηθούν ευνοϊκότερα σύνορα για το Ελληνικό Βασίλειο. Οι διαπραγματεύσεις θα καταλήξουν, τον Ιούλιο του 1832, στη συμφωνία Κωνσταντινούπολης, γνωστής ως σύμβασης Καλεντέρ-Κιόσκ. Μ' αυτήν η Πύλη συναινούσε στη βελτίωση των ελληνικών συνόρων έναντι χρηματικής αποζημίωσης¹².

Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, στις 27/9.10.1831, η Ελλάδα είχε βυθισθεί στο εμφυλιακό χάος. Όπως γράφει ο Βρετός, «... Ουδεμία υπήρχεν κυβέρνησις... στρατός εν πλήρη αταξία, πανταχού αχρηματία και πενία, πόλεις κατεστρεμμέναι, χώροι κατηρημωμένοι και το δημόσιον ταμείον κενόν... κατάστασις αὐτὴ ἦν αὐτόχρημα χάος»¹³. Καυστικότερος ο Μακρυγιάννης γράφει ότι, «πήρε ο καθένας το μέρος του κι έτρωγε ανθρώπου». Οι Μεσολογγίτες «ζητούσαν τους Τούρκους, ότι δεν έπαθαν περισσότερα από εκείνου»¹⁴.

Η κυριαρχία των τριών ξενικών κομμάτων ήταν καθολική, «το έθνος εχωρίσθη εις Ρωσόφρονας, Αγγλόφρονας και Γαλλόφρονας»¹⁵. Το σύστημα θα πολωθεί στους ρωσόφρονες (καποδιστριακούς) και στους συνταγματικούς, από οπαδούς του γαλλικού και αγγλικού κόμματος¹⁶. Όλοι τους επεδίωκαν όταν θα ερχόταν ο Όθωνας «να βρίσκονται στα πράγματα». Έτσι ερχόμενη η αντιβασιλεία, «θα βρεθεί μπροστά σε ένοπλα ή άοπλα κόμματα»¹⁷, διαβρωμένα από τον ξένο παράγοντα¹⁸. Όπως γράφει ο Κασομούλης, στο τέλος «αισθάνθησαν όλοι ότι δεν ήθελεν γίνει εκείνο όπου εστοχάζοντο, αλλ' εκείνο όπου ήθελεν η πολιτική των Αυλών»¹⁹.

Η κοινωνία έντονα κομματοποιημένη²⁰, με τον «μικρό λαό» περιερχόμενο σε κατάσταση απόγνωσης²¹. Το σύνταγμα και ο «συνταγματικός» θα καταστούν «συνώνυμο προς τον τρόμο και κακοποιός»²². Στο τέλος «ο μικρός λαός» το μόνο που ζητούσε ήταν «ευταξία»²³.

Ο Καποδίστριας αγωνιζόταν χωρίς χρήματα να στήσει το «Ρωμέικο». Όταν ανέλαβε το συνολικό χρέος, εκτός τις οφειλές προς ιδιώτες - κοινότητες και τους μισθούς των στρατιωτικών, ανερχόταν σε 3 εκ. λίρες. Την ίδια στιγμή μόνον οι Υδραίοι ζητούσαν αποζημιώσεις για την συνεισφορά τους στον αγώνα 18 εκ. φρ., εκ των οποίων το τρίτο ήταν πραγματικό²⁴.

Μετά από δύο χρόνια έγραφε στον Λεοπόλδο, «μόλις ηδυνήθηνα να προφθάσω τα έξοδα του Απριλίου. Περαιτέρω δεν φθάνει η δύναμις

μου...»²⁵. Τον Μάιο θα πλήρωνε τον στρατό αλλά όχι και τη διοίκηση²⁶. Η κατάσταση δεν θα αλλάξει μέχρι τη δολοφονία του²⁷. Δέκα τρεις μέρες πριν τη δολοφονία του έγραφε στον Εϋνάρδο: «Ουδέ οβολόν έχω εις το ταμείον... η κυβέρνησις χρειάζεται πίστωσιν... αι συμμαχικαί αυλαί, από εξ ήδη μηνών υποσχόμεναι χρηματικά βοηθήματα, δεν τα δίδωσιν...»²⁸.

Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια κάθε δημοσιονομική σκέψη είναι υποθηκευμένη στη «χρονία αχρηματία»²⁹, αλλά και εξαρθρώνεται από την ιδιωτική λεηλατική οικονομική νοστροπία, «... ο δυνατώτερος ήθελεν ωφεληθή (από την εισπραξη της δεκάτης)»³⁰. Όταν ανέλαβε ο Αυγουστίνος Καποδίστριας, «το δημόσιον ταμείον ήτο κενόν, ουδείς υπάλληλος ή στρατιώτης επληρώθη από πολλού χρόνου και το χαρτονόμισμα εξέπεσεν κατά 30%»³¹. Όταν ανέλαβε η Διοικητική Επιτροπή στο ταμείο υπήρχαν 100 τάλτρα³². Τέλη του 1832, «ουδέ δημόσια οικονομική διοικήσις υπήρχεν πλέον... η εν Ναυπλίω κυβέρνησις, μη δυναμένη να πληρώση τους στρατιώτας και υπαλλήλους της, εξεποιεί τα ορειχάλκινα τηλεβόλα...»³³.

Από τον Ιανουάριο του 1828 μέχρι τον Μάρτιο του 1833, οι συνολικές εισροές στο δημόσιο ταμείο ήταν 24 εκ. φρ.³⁴. Σ' αυτές συμπεριλαμβάνονται οι προκαταβολές των ΜΔ προς τον Καποδίστρια, έναντι του δανείου που είχε ζητήσει ο τελευταίος³⁵. Το ίδιο διάστημα, κατά μέσο όρο, οι ετήσιες στρατιωτικές δαπάνες ήταν 6,2 εκ. φρ.³⁶. Τον Μάρτιο του 1829 η Επιτροπή για την κατάσταση των δανείων, γνωμάτευε ότι, για την εξόφληση των δανείων «είναι της απολύτου ανάγκης εν νέον δάνειον...»³⁷.

Ο Καποδίστριας πριν ακόμα αναλάβει είχε ζητήσει από τις τρεις ΜΔ να εγγυηθούν κατά ίση ευθύνη ένα δάνειο προς την Ελλάδα, όχι κατώτερο των 900.000 λιρών³⁸ (22,5 εκ. φρ.). Το Νοέμβριο του 1828 θα ζητούσε την εγγύησή τους για δάνειο 60 εκ. φρ., προς εξυπηρέτηση των δανείων ανεξαρτησίας, τη διοργάνωση του στρατού και την αντιμετώπιση εσωτερικών διοικητικών αναγκών³⁹. Επί τέσσερα χρόνια ο Καποδίστριας εναγώνια αναζητούσε ένα δάνειο, κρούων «όλας τας θύρας και κρούων ου παύομαι μέχρι κόρου και ενοχλήσεως»⁴⁰. Λίγο πριν τη δολοφονία του έγραφε στον Κ. Σούτσο: «Εζήτησα χρηματικά βοηθήματα, τα υπεσχέθησαν, αλλ' ακόμη τα περιμένω»⁴¹.

Ο Λεοπόλδος αποδεχόμενος τον ελληνικό θρόνο είχε απαιτήσει τη δανειακή βοήθεια της Ελλάδας γιατί, όπως έγραφε, μέχρις ότου η Ελλάδα αποκτήσει ίδιους πόρους, μόνο από τη γενναιοδωρία των ΜΔ μπορούσε να συντηρηθεί⁴². Οι ΜΔ «ομογνωμόνως» συμφώνησαν στην παροχή δανείου, αλλά μόνο για τη συντήρηση των ελληνικών στρατευμάτων και το οποίο θα είχε στη διάθεσή του «ο κυρίαρχος ηγεμών»⁴³. Ο Λεοπόλδος ζήτησε αύξηση του δανείου και όχι μόνο για τη συντήρηση των ελληνικών στρατευμάτων⁴⁴. Τον επόμενο μήνα, Μάρτιος του 1830, ο Λεοπόλδος θα επα-

νέλθει. Χαρακτήριζε επείγουσα τη δανειακή στήριξη της Ελλάδας και ζητούσε αναλυτικότερες διευκρινήσεις⁴⁵.

Στις επείγουσες διευκρινιστικές απαιτήσεις του Λεοπόλδου για το δάνειο, η αγγλική κυβέρνηση απέστειλε σ' αυτόν σχέδιο σύναψης δανείου 500.000 λιρών (12,5 εκ. φρ.), υπό την εγγύηση μόνον της Αγγλίας και η οποία θα ίσχυε μόνο όσον παρέμενε ο Λεοπόλδος ηγεμόνας της Ελλάδας⁴⁶. Δηλαδή η Αγγλία το εγγυστούταν μόνο για τον Λεοπόλδο και όχι για την Ελλάδα. Ο Λεοπόλδος αντέδρασε έντονα και απείλησε διακοπή των διαπραγματεύσεων με πρόθεση να παραιτηθεί από τον ελληνικό θρόνο⁴⁷. Μετά από έξι μέρες ο Άγγλος υπεξ πληροφορούσε τον Λεοπόλδο ότι οι ΜΔ αποφάσισαν από κοινού να εγγυηθούν δάνειο 60 εκ. φρ.⁴⁸. Στις 9/21.5.1830 ο Λεοπόλδος θα παραιτηθεί από τον ελληνικό θρόνο και μέχρι της εκλογής του Όθωνα το ζήτημα του δανείου δεν θα ανακινηθεί.

Με το άρθρο 12 της συμφωνίας ανάρρησης του Όθωνα στον ελληνικό θρόνο, στις 25/7.5.1832⁴⁹:

- Οι τρεις ΜΔ εγγυώνται, εκάστη κατά το τρίτο, δάνειο που μπορεί να φθάσει μέχρι τα 60 εκ. φρ.
- Το δάνειο θα πραγματοποιηθεί σε τρεις σειρές, των 20 εκ. εκάστης. Η πρώτη θα καταβαλλόταν αμέσως. Οι επόμενες δύο σειρές αργότερα, ανάλογα με τις ανάγκες του ελληνικού βασιλείου, μετά από συνεννόηση των εγγυητριών Δυνάμεων και του βασιλιά της Ελλάδας (όχι της ελληνικής κυβερνήσεως).
- Για την εξυπηρέτηση των τοκοχρεολυσίων η Ελλάδα όφειλε να γνωστοποιήσει τις προς τούτο προσόδους της, τις οποίες δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει σε άλλη χρήση, εφ' όσον ανά τρέχον έτος δεν είχε εκπληρώσει τις δανειακές της υποχρεώσεις. Την εκπλήρωση του όρου αυτού θα επέβλεπαν οι αντιπρόσωποι των τριών ΜΔ. Όρος που προφανώς επέβαλε στην Ελλάδα μια μορφή διεθνούς οικονομικού ελέγχου.
- Οι τυχόν χρηματικές αποζημιώσεις προς την Πύλη, κατά την οριστική ρύθμιση των ελληνικών συνόρων, θα καλύπτονταν από το δάνειο (άρθρο 13).

Η εξάρτηση της Ελλάδας από το δάνειο επισημάνθηκε ως υπαρξιακή. Ο Καποδίστριας τον Δεκέμβριο του 1829 έγραφε ότι, «το δάνειο είναι όρος απαραίτητος της υπάρξεως της Ελλάδος»⁵⁰. Ο Τίπς επίσης σημειώνει ότι, «χωρίς το δάνειο δεν θα είχαν τον πρίγκιπα (Όθωνα) και χωρίς τον πρίγκιπα και το δάνειο η Ελλάδα ήταν χαμένη»⁵¹. Ο Λεοπόλδος το είχε χαρακτηρίσει επείγον και απείλησε, για το δάνειο, παραίτηση. Η βουαρικη αυλή το χαρακτήρισε «ουσιωδέστατο» όρο. Η ίδια άποψη εκφράστηκε από τους σύγχρονους. Το 1860 ο Δ. Χρησιτίδης έλεγε στη Γερουσία ότι, «το μέγα έργο των Δυνάμεων έμενεν ατελές άνευ ενός δανείου... Η μεσολά-

βησις των Δυνάμεων υπέρ της ανεξαρτησίας μας, η αναγνώρισις του βασιλέως και η εγγύησις του δανείου είναι τρεις πράξεις αλληλένδετοι και αδιαίρετοι... αποβλέπουσαι εις ένα και τον αυτόν σκοπόν»⁵². Όμως η χρήση και η διαχείριση του δανείου δεν θα συνηγορήσει υπέρ αυτής της άποψης.

A₂. ΑΝΤΙΒΑΣΙΛΕΙΑ: ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΣΠΑΤΑΛΗ

Η αντιβασιλεία θα κυβερνήσει μέχρι την ενηλικίωση του Όθωνα, τον Ιούνιο του 1835⁵³. Τη συγκροτούσαν:

- Ο Ιωσ. Άρμανσπεργκ, πρώην υπ. οικονομικών και εξωτερικών της Βαυαρίας.
- Ο Γ. Μάουρερ, διακεκριμένος νομομαθής.
- Ο Καμ. Ξιντεκ, παλιός προσωπικός φίλος του Λουδοβίκου, ο οποίος ανέλαβε τη συγκρότηση του στρατού και
- Τα αναπληρωματικά μέλη φον Γκράνερ και φον Άμπελ.

Η αντιβασιλεία συνόδευε τον Όθωνα, ένα παιδί 17 χρόνων που το προόριζαν για τον κλήρο και που μέχρι την ενηλικίωσή του θα έπαιζε τυφλόμυγα με τις κόρες του Άρμανσπεργκ⁵⁴.

Τον Φεβρουάριο του 1833 η αντιβασιλεία αναλάμβανε τη διακυβέρνηση ενός τόπου ο οποίος είχε:

- Σύνορα επικράτειας
- Την προστασία των ΜΔ
- Ένα βαυαρικό στρατό 3.500 ανδρών
- Ένα δάνειο 40 εκ. φρ. και
- Ένα λαό απογοητευμένο από τους προηγούμενους και που την ανέμενε ως σωτήρα.

Με τις προϋποθέσεις αυτές, που ουδείς των προηγούμενων διέθετε, αναλάμβανε να τερματίσει το χάος και να συγκροτήσει κράτος.

Οι αντιβασιλείς ελάχιστα γνώριζαν τον τόπο. Ο Μάουρερ έγραφε ότι η Ελλάδα παράγει καφέ και χουρμάδες⁵⁵. Μέχρι και το 1837, η αντιβασιλεία και ο διάδοχός της Άρμανσπεργκ είχαν απονείμει 49 μεγαλόσταυρους σε ξένους και μόνο τρεις σε Έλληνες⁵⁶.

Οι προσωπικές ενδοαντιθέσεις της αντιβασιλείας ξεκινούσαν από τη Βαυαρία⁵⁷. Στην Ελλάδα, λόγω των ξενικών επιρροών, θα οξυνθούν ακόμα περισσότερο. Ο Άρμανσπεργκ ήταν αγγλόφιλος, ο Μάουρερ και ο Άμπελ γαλλόφιλοι και ο Ξιντεκ ρωσόφιλος. Σπαρασσόμενοι από τις αντιθέσεις τους θα υπεδείκνυαν στους Έλληνες ενότητα...

Την οργάνωση του χάους θα επιχειρούσε με την αποστρατικοποίηση της πολιτικής ζωής, την αποκομματοποίηση της εξουσίας και τη δυτικοποίηση των θεσμών.

Με το πρώτο οι άτακτοι, μετά τη διάλυση και μη αποκατάστασή τους,

θα τραπούν προς τη ληστεία και όχι σπάνια θα αναζητήσουν προστασία στην οθωμανική επικράτεια. Το δεύτερο θα επιχειρήσουν με την αποδυνάμωση των ξενικών κομμάτων και με τη δημιουργία ενός και μόνο κόμματος, ελεγχόμενου από τους Βαυαρούς. Ο ίδιος ο Μάουρερ έγραφε: «Τι έπρεπε να κάνει η νέα διοίκηση; Να κομματισθεί ή όχι και αν ναι με ποιο κόμμα;»⁵⁸. Όπως ο ίδιος απαντούσε όλα τα κόμματα έπρεπε να συνενωθούν και να συσπειρωθούν γύρω από τον θρόνο⁵⁹. Τη δυτικοποίηση θα στήριζαν στην εισαγωγή προηγμένων δυτικών θεσμών και στη γραφειοκρατία. Η έλλειψη ντόπιων τεχνοκρατών άλλοτε ως αναγκαιότητα και άλλοτε ως άλλοθι θα οδηγούσε στον εκβαυαρισμό της διοίκησης.

Η αντιβασιλεία επιχειρούσε τον εκσυγχρονισμό με λάθος τρόπο και με μέτρα εκτός τόπου και χρόνου. Ενδεικτικό είναι ότι θα εισάγει μέτρα και σταθμά, όπως η μνα, το τάλαντο, το λίτρο, η κοτύλη, το μύστρο κ.τ.λ., ονομασίες που για πρώτη φορά άκουγαν οι Έλληνες⁶⁰.

Τον Ιούλιο του 1834 θα ανακληθεί ο Μάουρερ⁶¹, θύμα των ενδοαντιθέσεων της αντιβασιλείας. Κυρίαρχος θα παραμείνει ο Άρμανσμπεργκ που μετά την ενηλικίωση του Όθωνα θα ονομασθεί αρχικαγκελλάριος. Τον Μάιο του 1836 ο Όθωνας θα φύγει προς αναζήτηση συζύγου⁶² και ο Άρμανσμπεργκ θα κυβερνά ως αντιβασιλιάς. Θα επιστρέψει τον Φεβρουάριο του 1837 με τη βασίλισσα Αμαλία και το νέο πρωθυπουργό Ιγν. Ρούντχαρτ⁶³.

Ο Ρούντχαρτ θα θεωρηθεί από τις ΜΔ όργανο της αυστριακής πολιτικής, θα τον αντιπολιτευθούν και τον Δεκέμβριο του 1837 θα παραιτηθεί. Από τότε μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1843 θα κυβερνά ο Όθωνας με προσωπικές κυβερνήσεις.

Στη δημοσιονομική οργάνωση η αντιβασιλεία από την αρχή θα οριοθετούσε την αποτυχία της. Όταν ανέλαβε στο δημόσιο ταμείο είχαν βρεθεί 183,82 δρχ.⁶⁴. Αντί για υπ. οικονομικών θα εγκαταστήσει στο υπ. εσωτερικών γραφείο δημόσιας οικονομίας, επιφορτισμένο με την προαγωγή της γεωργίας, βιομηχανίας, εμπορίου και ναυτιλίας. Για όλα αυτά το επάνδρωνε συνολικά με επτά υπαλλήλους⁶⁵. ... Τον Φεβρουάριο του 1833 θα εισαχθεί ως νομισματική μονάδα η δραχμή με βάση τον άργυρο⁶⁶ (ασήμι). Όμως δεν έλαβαν υπ' όψη τα έξοδα κοπής με αποτέλεσμα, η δραχμή να αντιπροσωπεύει πλεονασματική περιεκτικότητα σε ασήμι. Αυτό οδήγησε στην εξαφάνιση των δραχμών από την κυκλοφορία, «χωνευθείσαι εκ νέου εις τα νομισματοκοπεία της Ευρώπης» και οι συναλλαγές στην Ελλάδα να γίνονται με ξένα νομίσματα⁶⁷.

Όπως γράφει ο Μάουρερ, «όλη γενικά η οικονομική οργάνωση έμεινε ελαττωματική, έτσι που όχι μονάχα καμία οικονομική πράξη δεν μπορεί να ελεγχθεί, αλλ' ούτε προϋπολογισμός να καταστρωθεί»⁶⁸. Το ανεξέλεγκτο

που ομολογεί ο Μάουρερ συνοδευόταν με τη διασπάθιση των δημόσιων πόρων⁶⁹. Η έκθεση της βουλευτικής επιτροπής του 1849 σημειώνει για την αντιβασιλεία ότι, έδειξε «άκραν αναλγησίαν εις την ούτως αναφανδόν γινομένην σπατάλην»⁷⁰. Τον Απρίλιο του 1834 ένας χωρικός ρωτούσε τον αρχαιολόγο Λ. Ρος, «έως πότε θα μας τυραγνούν αυτοί οι τρεις φαγάδες;»⁷¹.

Ιδιαίτερα κατακρίθηκε ο Άρμανσμπεργκ⁷², στον οποίον καταλογίσθηκε και το προς ίδιον όφελος⁷³. Όπως λέει ο Μακρυγιάννης, «έφυγε με ένα μιλούνι τάλαρα»⁷⁴.

Α₃. ΒΑΥΑΡΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ: Η ΠΟΛΥΔΑΠΑΝΟΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑ ΤΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ

Τον πρώτο βαυαρικό στρατό που συνόδευσε τον Όθωνα στην Ελλάδα αποτέλεσαν 3.500 άνδρες. Σ' αυτόν αργότερα προστέθηκε ένα ακόμα σώμα στρατού⁷⁵. Κατά τον Βαυαρό τραπεζίτη και πρόξενο της Βαυαρίας στην Αθήνα, Φρ. Στρονγκ, στρατολογήθηκαν ως «εθελοντές» 5.410 στρατιώτες και αξιωματικοί⁷⁶. Στην πλειοψηφία τους χαρακτηρίστηκαν από τους ίδιους τους Βαυαρούς και τους Γερμανούς, «άθλια περιτρίμματα», «συρφετός εξ αλητών», «αποβράσματα της κοινωνίας» που ήρθαν «για να κάνουν την τύχη τους»⁷⁷.

Ο βαυαρικός στρατός ερχόταν για να αντικαταστήσει τον γαλλικό⁷⁸. Με δεδομένο ότι την ασφάλεια της χώρας είχαν εγγυηθεί οι Τρεις ΜΔ, αμυντικά δεν είχε λόγο ύπαρξης⁷⁹. Ο μοναδικός λόγος της παρουσίας τους ήταν αστυνομικός, η επιβολή και η ασφάλεια του καθεστώτος⁸⁰, «για να υποστηρίξει τον βασιλιά σε περίπτωση ανάγκης», γράφει η σύζυγος του ιερέα της Αμαλίας⁸¹, ενώ ο Τζιβανόπουλος παρατηρεί ότι, των βαυαρών στρατιωτών «κύριον καθήκον ην η καταπίεσις... του ελληνικού λαού, ο-σάκις ούτος εποιείτο απόπειραν τινά υπέρ του είδους της κυβερνήσεως ήν μάλλον επιροτίμα»⁸².

Η προηγούμενη αναρχία δικαιολογούσε τον έλεγχο των ελληνικών οπλικών δυνάμεων. Αυτές είχαν χρησιμοποιήσει τα κόμματα και βρέθηκε ο τόπος στο εμφυλιακό αδιέξοδο. Η αντιβασιλεία όμως προχώρησε περισσότερο. Τα τρία πρώτα της διατάγματα αφορούσαν στη διάλυση του τακτικού στρατού και των ατάκτων⁸³. Με τη διάλυση τακτικών και ατάκτων η αντιβασιλεία στερούσε τα κόμματα από τη στρατιωτική τους ισχύ και ταυτόχρονα ο βαυαρικός στρατός αναλάμβανε την ασφάλεια του καθεστώτος.

Παράλληλα θα αρχίσει να δομεί μια έντονα βαυαροκεντρική οργάνωση του στρατού⁸⁴ με ταυτόχρονη περιθωριοποίηση των Ελλήνων και φιλελλήνων ενόπλων⁸⁵, «ενώ οι περισσότεροι νεαροί Βαυαροί έπαιρναν αφειδώς προαγωγές, Έλληνες και φιέλληνες έμεναν στο περιθώριο... η αντιβασι-

λεία δεν τολμούσε να δημοσιεύσει επετηρίδα»⁸⁶. Αργότερα εφημερίδα του Αουξμπρούκ θα γράψει ότι, «εχειροτονήθησαν στρατηγοί επαρκείς δια στρατόν εικοσαπλάσιον»⁸⁷.

Ο εθνικός στρατός θα αρχίσει να δημιουργείται αρχές του 1834. Το καλοκαίρι του 1835 τον ελληνικό στρατό αποτελούσαν 8.208 άνδρες, κατά τα 2/3 περίπου βαυαροί⁸⁸. Μέχρι το 1838 ο ελληνικός στρατός ήταν μικτός, βαυαροελληνικός, μετά έμεινε καθαρά ελληνικός, υπό τη διοίκηση Βαυαρών αξιωματικών.

Για τα έξοδα του βαυαρικού στρατού, όπως δηλώνει στη Γερουσία ο υπ. οικονομικών Α. Κουμουνδούρος, τον Μάρτιο του 1860, στο υπουργείο οικονομικών δεν υπήρχαν οι λογαριασμοί που τον αφορούσαν⁸⁹. Έτσι δίνει στη Γερουσία αυτό που είχε ανακοινώσει η τότε γραμματεία στρατιωτικών και είχε δημοσιευθεί στο ΦΕΚ (α.φ.90/1836). Αυτά είναι:

• Έξοδα βαυαρικών στρατευμάτων 1833-1835	4.624.133,23 δρχ.
• Έξοδα στρατολογίας στη Βαυαρία	2.796.424,23 δρχ.
Σύνολο	7.420.557,46 δρχ.

Τους υπολογισμούς αυτούς επιβεβαιώνει η Επιτροπή Γερουσίας, ως συμπίπτοντας με τους δικούς της, αλλά και του υπ. στρατιωτικών⁹⁰.

Στους γενικούς λογαριασμούς του κράτους 1833-1843 ουδέν υπάρχει περί των εξόδων αυτών. Όπως επισημαίνει η βουλευτική Επιτροπή του 1849, «ουδεμίαν σημείωσιν απήντησεν η επιτροπή εις τα διάφορα δημόσια βιβλία»⁹¹. Το μόνο που αναφέρεται στους γενικούς λογαριασμούς 1833-1843 είναι ότι, για το διάστημα 1.10.1832-30.9.1833 (και όχι 1833-1835), τα έξοδα του βαυαρικού στρατού ήταν⁹²:

• Για οπλισμό, συντήρηση, μισθούς και έξοδα μεταφοράς στην Ελλάδα	2.746.067 δρχ.
• Για ενός χρόνου συντήρηση στην Ελλάδα	1.784.283 δρχ.
• Για έξοδα επιστροφής	217.000 δρχ.
Σύνολο	4.748.050 δρχ.

Ο Ραγκαβής αναφέρει έξοδα για τον βαυαρικό στρατό 11,5 εκ. φρ. ή 12.843.000 δρχ.⁹³. Ο Λιακόπουλος 14.424.369 δρχ.⁹⁴. Ο Ανδρεάδης αναφέρεται σε 19 εκ. δρχ. περιτιτές στρατιωτικές δαπάνες⁹⁵ και ο Ραπτάρης αναφέρει ως έξοδα για τον βαυαρικό στρατό περίπου 16 εκ. δρχ.⁹⁶. Ο Σέργκαντ, στηριζόμενος σε δήλωση του υπ. στρατιωτικών Σμαλτς, υπολογίζει τα έξοδα του βαυαρικού στρατού σε 20.087.978 δρχ.⁹⁷. Ποσό που βρίσκεται κοντά στους υπολογισμούς του Στρογγκ. Ο τελευταίος στις στατιστικές του, από επίσημα στοιχεία, υποστηρίζει ότι τα τέσσερα πρώτα χρόνια, τα έξοδα του υπ. στρατιωτικών ανήλθαν σε 27,5 εκ. δρχ.⁹⁸ και ότι ο στρατός ήταν κατά τα δύο τρίτα βαυαρικός.

Το σίγουρο είναι ότι ένα μεγάλο μέρος του δανείου απορροφήθηκε από

τον βαυαρικό στρατό⁹⁹, πράγμα που επιβεβαιώνεται από τις δαπάνες του υπ. στρατιωτικών¹⁰⁰. Επίσης ότι η αγορά πολεμοφοδίων και στρατιωτικών αποσκευών από το Μόναχο κόστισε 910.670 δρχ.¹⁰¹. Για την τελευταία δαπάνη, το 1860 ο Σπ. Μήλιος θα πει στη Γερουσία: «πολεμοφόδια και αποσκευαί εξ όσων αχρήστων πραγμάτων περιείχον αι αποθήκαι και τα οπλοστάσια του Μονάχου»¹⁰².

Β. ΤΟ ΔΑΝΕΙΟ ΤΩΝ 60 ΕΚ. ΦΡΑΓΚΩΝ

Β.1. ΤΟ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΕΓΓΥΗΣΕΙΣ

Το συμβόλαιο θα υπογραφεί στις 12.1.1833, μεταξύ της αντιβασιλείας και του τραπεζικού οίκου Ρότσχλντ (Rothschild) των Παρισίων. Κατά τη δανειακή σύμβαση ήταν¹⁰³:

Ονομαστικό	60.000.000 φρ. ή 67.008.000 δρχ.
Τιμή έκδοσης	94%
Επιτόκιο	5%
Χρεολύσιο	1%
Προμήθεια	2%
Χρόνος απόσβεσης	36 χρόνια, με εξαμηνιαίες δόσεις από το 1836 μέχρι το 1871.

Το δάνειο θα εκδιόταν σε τρεις σειρές των 20 εκ. φρ., κάθε μιας εγγυημένης κατά το τρίτο από εκάστη των τριών Δυνάμεων.

Οι δύο πρώτες σειρές θα δίνονταν σε 18 μηνιαίες δόσεις, αρχόμενες από την 1.3.1833¹⁰⁴. Αν αυτές προκαταβάλλονταν θα επιβαρύνονταν με τόκο προεξόφλησης 5% (άρθρο 10).

Η αντιβασιλεία απαίτησε την προείσπραξη των δύο πρώτων σειρών. Έτσι την 1.7.1833 προείσπραξε ονομαστικό κεφάλαιο 32 εκ. φρ.

Όπως γράφει ο Μάουρερ, «όλοι ξέρουν πόσες δυσκολίες αντιμετώπισε η αντιβασιλεία ώσπου να φθάσει σε κάποιο αποτέλεσμα. Και πρώτ' απ' όλα, ώσπου να δώσουν τη συγκατάθεσή τους οι γαλλικοί οικονομικοί παράγοντες...»¹⁰⁵.

Στην Αγγλία την εγγύηση καταπολέμησε ο μαρκήσιος Λοντόντερου αλλά τον αντιμετώπισε επιτυχώς ο Πάλμερστον. Τελικά η εγγύηση δόθηκε με νόμο τον Αύγουστο του 1832¹⁰⁶.

Ακολούθησε χωρίς προβλήματα η εγγύηση της Ρωσίας τον Απρίλιο του 1833 με αυτοκρατορικό διάταγμα¹⁰⁷.

Στη Γαλλία όμως η εγγύηση συνάντησε στη βουλή σφοδρή αντιπολίτευση. Οι δημοκρατικοί και οι φιλελεύθεροι υποστήριζαν ότι δεν έπρεπε να δοθούν χρήματα σε μοναρχούμενη μη αντιπροσωπευτική πολιτεία¹⁰⁸. Η

αντίδραση όμως προερχόταν από τη συμπάραταξη της Ρωσίας με την Πύλη κατά του Αιγυπτίου συμμάχου της Γαλλίας Μεχμέτ Αλή. Επίσης υποστηρίχθηκε όπως η Γαλλία από το δάνειο κατακρατήσει τα έξοδα της εκστρατείας Μαιζόν στην Πελοπόννησο¹⁰⁹ και ότι το δάνειο έπρεπε εξ ολοκλήρου να το εγγυηθεί η Βαυαρία. Τελικά με την ένθερμη υποστήριξη του Γάλλου υπεξ, δούκα ντε Μπρογκλί, ψηφίσθηκε η εγγύηση στη γαλλική βουλή τον Μάιο του 1833 και τον επόμενο μήνα δόθηκε με νόμο¹¹⁰. Μετά από ένα μήνα περίπου η αντιβασιλεία θα έπαιρνε την πρώτη δόση από τις δύο πρώτες σειρές του δανείου.

Β2. ΟΙ ΔΥΟ ΠΡΩΤΕΣ ΣΕΙΡΕΣ 40.000.000 φρ. ή 44.672.000 δρχ.

Η βαυαρική αυλή είχε απαιτήσει όπως, η αναγγελία του νέου ηγεμόνα να συνοδεύεται με τα «τεκμήρια ευδαιμονίας... ήτοι χρηματικάς τινάς ποσότητας...». Προς τούτο ζητούσε μέρος του δανείου¹¹¹.

Η αντιβασιλεία θα επιμείνει στα «τεκμήρια ευδαιμονίας», με την απαίτηση της προκαταβολής των δύο πρώτων σειρών του δανείου, δηλαδή των δύο τρίτων αυτού¹¹², επιβαρυνόμενα με τόκο προεξόφλησης 5%.

Οι εγγυήτριες Δυνάμεις αποδέχθηκαν το αίτημα της αντιβασιλείας¹¹³ και έτσι «άνευ απαραίτητου ανάγκης», όπως επισημαίνει η βουλευτική επιτροπή του 1849¹¹⁴, τα «τεκμήρια ευδαιμονίας», θα κόστιζαν επιπλέον στην Ελλάδα 573.290 δρχ. για τόκους προεξόφλησης και 372.666 δρχ. για τόκους Ιουλίου - Αυγούστου του 1833, συνολικά 945.957 δρχ.¹¹⁵.

Όπως λέει ο Μάουρερ¹¹⁶ η προκαταβολή του δανείου αργούσε να δοθεί και προκειμένου η αντιβασιλεία να αντιμετωπίσει διάφορα έξοδα δανείσθηκε από την αυλή της Βαυαρίας και από τον τραπεζίτη του Μονάχου Έιχταλ. Έτσι τις ήδη επιβαρυνμένες, με τόκο προεξόφλησης, δανειακές προκαταβολές, θα επιβάρυναν για δεύτερη φορά με την εξυπηρέτηση των δανείων από τον Έιχταλ και τη βαυαρική αυλή. Δηλαδή για τα «τεκμήρια ευδαιμονίας» η Ελλάδα κατέβαλε τόκο για τον τόκο προεξόφλησης!

Τα τοκοχρεολύσια για ολόκληρο το δάνειο υπολογίσθηκαν επί του ονομαστικού κεφαλαίου και όχι του πραγματικού, η δε εξυπηρέτηση του δανείου (τοκοχρεολύσια, προμήθειες) της πρώτης διετίας προεισπράχθηκε¹¹⁷.

Ήδη από το 1833 η Αγγλία ζητούσε την επιστροφή της προκαταβολής της προς τον Καποδίστρια¹¹⁸. Από τις δύο πρώτες σειρές, για τις προκαταβολές των Δυνάμεων και του Εϋνάρδου προς τον Καποδίστρια ως και για τα δάνεια ανεξαρτησίας, καταβλήθηκαν μέχρι και το 1835 συνολικά 1.257.516¹¹⁹. Μέχρι το 1843 θα καταβάλλονται στη Ρωσία ετησίως διάφορα ποσά όπως και το 1838 στον Εϋνάρδο 144.989,51 δρχ. Συνολικά για το χρέος αυτό θα καταβληθούν από το δάνειο 2.238.559,15 δρχ.¹²⁰.

Σύμφωνα με τη σύμβαση του Κάλεντερ - Κώσκ του 1832, για τη διεύ-

ρυνση των ελληνικών συνόρων (Αιτωλοακαρνανία - Φθιώτιδα) η Ελλάδα θα αποζημιώνει από το δάνειο την Πύλη. Κατά το συμβόλαιο (άρθ. 10) την αποζημίωση θα κατέβαλε απ' ευθείας στην Πύλη η τράπεζα Ρότσχλντ. Η αποζημίωση οριζόταν σε 11 εκ. φρ. ή 12.284.800 δρχ. Για το ποσό αυτό είχε παρακρατηθεί τόκος προεξόφλησης και δεν θα είχε η τράπεζα καμιά άλλη ωφέλεια. Όμως τελικά εγγράφηκε και καταβλήθηκαν 12.531.164 δρχ., δηλαδή επί πλέον 246.364 δρχ.¹²¹

Όπως σημειώνει η έκθεση της βουλευτικής επιτροπής του 1849, «περί των εξόδων της αντιβασιλείας ουδέν άλλο ηδυνήθη να πληροφορηθή η επιτροπή ειμή ότι κατά τα έτη 1833, 1834 και 1835 εδαπανήθησαν εις χορηγίαν αυτής δραχμές 1.397.654, περιεχομένων των εξόδων οδοιορίας, αποκαταστάσεως επίπλων κ.λ.π.»¹²²

Επίσης η επιτροπή καταγράφει έξοδα αποκατάστασης νομισματοκοπείου, αγοράς μηχανών και οδοιορικά τεχνοκρατών 623.274 δρχ.¹²³

ΕΞΟΔΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

• Διαφορά 6% μεταξύ ονομαστικής και τιμής έκδοσης (94%)	2.680.320,00 δρχ.
• Τόκοι προεξόφλησης ¹²⁴ (5%)	573.290,62 δρχ.
• Προμήθεια 2% στον Έιχταλ για τη διαπραγμάτευση του δανείου ¹²⁵	893.440,00 δρχ.
• Έξοδα κατασκευής ομολογιών ¹²⁶	40.807,87 δρχ.
• Τόκοι Ιουλίου - Αυγούστου 1833 ¹²⁷	372.266,66 δρχ.
• Τοκοχρεολύσια και προμήθεια 1833-1835	5.381.377,31 δρχ.
Σύνολο	9.941.502,46 δρχ.

ΕΞΟΔΑ ΠΑΡΑΛΑΒΗΣ, ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΩΝ ΧΡΗΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΙΧΤΑΛ¹²⁹

• Προμήθεια 1½% για την παραλαβή και διαχείριση των χρημάτων του δανείου	359.264,28 δρχ.
• Συναλλαγματική διαφορά	13.868,80 δρχ.
• Διαφορά νομισμάτων	8.392,40 δρχ.
• Ταχυδρομικά έξοδα	16.688,95 δρχ.
• Ασφάλιστρα αποστολής χρημάτων	101.087,43 δρχ.
• Προπαρασκευή και αποστολή χρημάτων	43.955,06 δρχ.
• Διάφορα άλλα έξοδα	3.167,10 δρχ.
Σύνολο	546.424,02 δρχ.

ΕΞΟΔΑ ΛΟΓΩ ΚΑΘΥΣΤΕΡΗΣΗΣ ΚΑΤΑΒΟΛΗΣ ΤΩΝ ΔΟΣΕΩΝ ΤΟΥ ΔΑΝΕΙΟΥ¹³⁰

- Προμήθεια 2% στον Έιχταλ για τις προκαταβολές του προς την αντιβασιλεία εν αναμονή του δανείου 108.175,12 δρχ.
 - Τόκος στον Έιχταλ για τις προαναφερόμενες προκαταβολές 267.436,44 δρχ.
- Σύνολο 375.611,56 δρχ.

ΕΞΟΔΑ ΠΟΥ ΠΡΟΗΛΘΑΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΤΙΒΑΣΙΛΕΙΑ

- α. Έξοδα της ίδιας της αντιβασιλείας. Περιλαμβάνουν: Χορηγία των ετών 1833, 1834, 1835, τα οδοιπορικά, την αποκατάσταση επίπλων κ.λ.π. 1.397.654,27 δρχ.
 - β. Έξοδα κοπής ελληνικών νομισμάτων στο Μόναχο και στη Γαλλία¹³¹ 107.968,28 δρχ.
 - γ. Αποκατάσταση νομισματοκοπείου, αγοράς μηχανών και οδοιπορικά ορυκτολόγων δασονόμων κ.λ.π. 623.274,22 δρχ.
- Σύνολο 2.128.896,77 δρχ.

ΕΝΑΝΤΙ ΤΩΝ ΠΡΟΚΑΤΑΒΟΛΩΝ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΥΝΑΡΔΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ ΚΑΙ ΓΙΑ ΤΑ ΔΑΝΕΙΑ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ

- ΑΠΟΖΗΜΙΩΣΗ ΤΗΣ ΠΥΛΗΣ 1.257.516,84 δρχ.
- ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ 12.531.164,54 δρχ.
- 26.781.116,19 δρχ.

Απέμειναν 17.890.883 δρχ. για τα έξοδα του βαυαρικού στρατού¹³².

Τέλος Δεκεμβρίου του 1835 στο Δημόσιο ταμείο υπήρχαν¹³³ 1.810.831 δρχ. Απ' αυτά έπρεπε να καλυφθούν τα ελλείμματα της τριετίας 1833-1835 και να καταβληθεί η εξυπηρέτηση του δανείου για το 1836, ανερχομένη σε 2.707.123 δρχ.

Β. Η ΤΡΙΤΗ ΣΕΙΡΑ

Οι δύο πρώτες σειρές είχαν εξαντληθεί στα έξοδα έκδοσης του δανείου, στις περιττές δαπάνες της αντιβασιλείας, στα έξοδα του βαυαρικού στρατού, σε παλαιά χρέη και στην αποζημίωση της Πύλης. Το οικονομικό αδιέξοδο παρέμενε και το καθιστούσε οξύτερο η εξυπηρέτηση του δανείου.

Αυτό ανάγκασε την ελληνική κυβέρνηση από το Μάιο του 1835 να ζητήσει την έκδοση της τρίτης σειράς¹³⁴. Οι εγγυήτριες Δυνάμεις ζήτησαν να πληροφορηθούν τα μέτρα που είχε λάβει η ελληνική κυβέρνηση για την πληρωμή των τοκοχρεολυσίων του δανείου¹³⁵. Προ της απαίτησης αυτής η ελληνική κυβέρνηση εξουσιοδότησε την τράπεζα Ρότσχιλντ να πληρώνει

τα τοκοχρεολύσια του δανείου από την τρίτη σειρά και διαβεβαίωσε τις Δυνάμεις ότι μετά την εξάντλησή της, στην αρχή κάθε χρόνου, θα έδινε τις απαραίτητες εγγυήσεις εξυπηρέτησης του δανείου ή διαφορετικά οι εισπράξεις θα έμπαιναν σε κοινό λογαριασμό με τις Δυνάμεις από τον οποίο θα γινόταν η εξυπηρέτηση του δανείου¹³⁶. Μετά απ' αυτό θα άρχιζαν οι διαπραγματεύσεις.

Η Γαλλία αντιδρώντας στον αγγλόφιλο Άρμανσπεργκ πρόβαλε πρόσθετους όρους για την εγγύηση της τρίτης σειράς. Ζητούσε¹³⁷:

- Την αποπομπή όλων των Βαυαρών που κατείχαν στρατιωτικές ή πολιτικές θέσεις.
- Οικουμενική κυβέρνηση και καλή οργάνωση της οικονομίας.
- Εισαγωγή των αναγκαίων θεσμών.

Η Ρωσία ήταν εντελώς αρνητική αφού και αυτή θεωρούσε τον Άρμανσπεργκ όργανο της αγγλικής πολιτικής. Από την πλευρά της ζητούσε¹³⁸:

- Ολόκληρη η τρίτη σειρά να διατεθεί για την τοκοχρεολυτική απόσβεση.
- Οι εθνικές γαίες να θεωρηθούν ενυπόθηκες για 36 χρόνια αποκλειστικά για το δάνειο.
- Να παραμείνει άθικτος ο όρος περί προνομιακής μεταχείρισης της υπηρεσίας του δανείου από τις δημόσιες προσόδους.
- Να αφεθεί ελεύθερη η ελληνική κυβέρνηση στην επιλογή των παραγωγικότερων μέτρων για τις εθνικές γαίες.

Αντίθετα η Αγγλία τάχθηκε ένθερμα υπέρ της εγγυήσεως της τρίτης σειράς από τις ΜΔ. Έτσι θα απευθύνει σειρά διακοινώσεων επί τούτου προς τη Ρωσία. Για να κάμψει δε τις ρωσικές αντιδράσεις ο Πάλμερστον θα απειλήσει ότι μόνη της η Αγγλία θα εγγυηθεί την τρίτη σειρά του δανείου¹³⁹.

Η καθυστέρηση στην απόδοση του δανείου της τρίτης σειράς θα ωθήσει την Ελληνική Κυβέρνηση προς το βαυαρικό δάνειο, ενώ την τοκοχρεολυτική δόση και του Σεπτεμβρίου 1836 θα καταβάλει η τράπεζα Ρότσιλντ ως προκαταβολή εκ του δανείου.

Το 1837 η απομάκρυνση του αγγλόφιλου Άρμανσπεργκ, από τον Όθωνα, θα αντιστρέψει τις στάσεις των Δυνάμεων. Η Αγγλία θα αρχίσει να παρεμβάλλει εμπόδια ενώ θα μεταστραφούν προς το ευνοϊκότερο η Γαλλία και η Ρωσία.

Τον Ιανουάριο του 1838, στη διάσκεψη των πρεσβευτών στο Λονδίνο, ο εκεί Έλληνας πρέσβης, θα υποβάλει αίτηση έκδοσης της τρίτης σειράς του δανείου. Την αίτηση συνόδευε με υπόμνημα για την οικονομική κατάσταση της Ελλάδας. Η Ελλάδα αναλάμβανε την υποχρέωση να καταβάλει την εξυπηρέτηση ολοκλήρου του δανείου, που ως τότε κάλυπτε με την

έκδοση ομολογιών εκ της τρίτης σειράς. Ως προς την εγγύηση του δανείου δεν δεχόταν την υποθήκευση όλων των εθνικών γαιών, δεχόταν μόνο όσων κάλυπταν την αξία του δανείου. Επίσης δεχόταν κάθε μέτρο που εξασφάλιζε τους όρους του δανείου και δεν έθιγε την ανεξαρτησία της¹⁴⁰.

Η Γαλλία στη συνέχεια υπέβαλε σχέδιο που σχεδόν συνέπιπτε με το ελληνικό¹⁴¹ και το οποίο η ελληνική κυβέρνηση αποδέχθηκε μετά από εισήγηση του Σούτσου¹⁴².

Αντίθετα η Αγγλία πρόβαλε κάθε εμπόδιο προκειμένου να δυσκολέψει την καταβολή του δανείου της τρίτης σειράς. Ο Πάλμερστον απαίτησε τη μη εξόφληση του βουαρικίου δανείου γιατί δεν ανεχόταν να εξοφλείται τούτο με αγγλικά χρήματα. Επί πλέον θεωρούσε προϋπόθεση έκδοσης της τρίτης σειράς τη συνταγματοποίηση του πολιτεύματος στην Ελλάδα¹⁴³.

Στην πρεσβευτική συνδιάσκεψη του Λονδίνου, που θα συνέλθει στις 14.5.1838, η Ρωσία θα αποδεχθεί το γαλλικό σχέδιο και θα έρθει σε αντιπαράθεση με την Αγγλία¹⁴⁴. Την ίδια εποχή ο Σούτσος έγραφε στην ελληνική κυβέρνηση ότι μπορεί να στηρίζεται μόνο στη Γαλλία και τη Ρωσία¹⁴⁵. Τελικά υπό την πίεση της εξυπηρέτησης του δανείου και η Αγγλία θα συναινέσει.

Η έκδοση έγινε τμηματικά από το 1837 μέχρι και το 1842¹⁴⁶. Εκδόθηκαν 19.531 ομολογίες ονομαστικού κεφαλαίου 20 εκ. φρ. ή 22.336.000 δρχ. Απ' αυτές κυκλοφόρησαν 16.835 ομολογίες, ονομαστικού κεφαλαίου 19.252.559 δρχ. και πραγματικού 17.494.408 δρχ.¹⁴⁷

Η Γαλλία δεν έθεσε στην κυκλοφορία 2.538 ομολογίες, ονομαστικού κεφαλαίου 2.902.933 δρχ. Έτσι την τριετία 1838-1840, όπως και το πρώτο εξάμηνο του 1843, θα καταβάλει τις αναλογούσες σ' αυτήν τοκοχρεολυτικές δόσεις της Ελλάδας, εξ ιδίων, προβάλλοντας αυτό ως ενδιαφέρον για την Ελλάδα¹⁴⁸. Συνολικά οι προκαταβολές της Γαλλίας ανήλθαν σε 3.085.098 δρχ.¹⁴⁹

Στο ίδιο αυτό διάστημα, 1836-1842, η Ελλάδα κατέβαλε για την εξυπηρέτηση του δανείου 23.420.461 δρχ.¹⁵⁰. Προφανώς ολόκληρη η τρίτη σειρά δεν επαρκούσε για να καλύψει την εξυπηρέτηση του δανείου. Έτσι η τρίτη σειρά χρησιμοποιήθηκε για την εξυπηρέτηση του δανείου και μέχρι το 1843 η Ελλάδα για την εξυπηρέτηση θα καταβάλει και εξ ιδίων 6,3 εκ. δρχ.¹⁵¹.

Β. ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΤΟ ΔΑΝΕΙΟ ΤΩΝ 60 εκ. φρ. ή 67.008.000 δρχ.

α. Η έκδοση και η κυκλοφορία των ομολογιών¹⁵²

Συνολικά εκδόθηκαν 58.593 ομολογίες των 1024 φρ. εκάστης. Τις εγγυήθηκαν οι τρεις ΜΔ κατά το τρίτο ή 19.531 κάθε μία εξ αυτών. Οι ομο-

λογίες αντιπροσώπευαν ονομαστικό κεφάλαιο 60 εκ. φρ. ή 67.008.000 δρχ. Μέχρι τέλους Δεκεμβρίου του 1843 θα έχουν τεθεί σε κυκλοφορία 55.897 ομολογίες ονομαστικού κεφαλαίου 57.239.040 φρ. ή 63.924.559 δρχ. Αντίθετα μέχρι τέλους Δεκεμβρίου του 1859 δεν θα έχουν τεθεί σε κυκλοφορία 2.696 ομολογίες εκ των οποίων οι 2.538 ανήκαν στη Γαλλία¹⁵³. Τελικά και αυτές θα διατεθούν μέχρι και το 1871.

β. Η χρήση¹⁵⁴

Ονομαστικό κεφάλαιο		63.924.559,87 δρχ.
Διαφορά 6% μεταξύ ονομαστικής και τιμής έκδοσης 94%	3.835.473,60	
Τόκοι προεξόφλησης	1.176.288,10	
Σύνολο		5.011.761,70 δρχ.
ΑΠΟΔΟΤΕΟ		58.912.798,17 δρχ.
ΕΞΟΔΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ		
Τόκοι	26.896.174,81	
Χρεολύσια	5.379.234,90	
Προμήθεια 1%	322.753,89	
Διάφορα έξοδα και τόκοι επί των προκαταβολών	482.631,71	
Σύνολο		33.080.795,31 δρχ.
Καταβληθέντα στον Έιχαλ για:		
Τόκους, προμήθειες τόσο για τη διαπραγμάτευση του δανείου όσο και για τις προκαταβολές του προς την Αντιβασιλεία. Επίσης για:		
Έξοδα αποστολής χρημάτων του δανείου, ασφάλιστρα, τύπωση ομολογιών, κοπή ελληνικών νομισμάτων κ.λ.π.		1.964.251,73 δρχ.
Έναντι των προκαταβολών των Δυνάμεων και του Ευνάρδου προς τον Καποδίστρια και χρέους δανείων ανεξαρτησίας.		2.238.559,15 δρχ.
Αποζημίωση Πύλης		12.531.164,54 δρχ.
Γενικό Σύνολο		49.814.770,73 δρχ.
ΥΠΟΛΟΙΠΟ: 58.912.798,17-49.814.770,73=9.098.027,44		

Γ. ΤΟ ΒΑΥΑΡΙΚΟ ΔΑΝΕΙΟ

Η καθυστέρηση καταβολής της τρίτης σειράς του δανείου των 60 εκ. φρ. ανάγκασε την ελληνική κυβέρνηση να προσφύγει στη βουαρική αυλή. Η τελευταία με πρωτοβουλία του βασιλιά Λουδοβίκου θα ανταποκριθεί στο ελληνικό αίτημα και θα χορηγήσει δάνειο 4.658.186 δρχ., προς 4% με απόσβεση από την τρίτη σειρά του δανείου των 60 εκ. Φρ¹³⁵. Στην Ελλάδα χορηγήθηκε σε τρεις δόσεις¹³⁶.

Απ' αυτά κρατήθηκαν από τον Έιχταλ για προμήθεια και διάφορα έξοδα 59.234 δρχ.¹³⁷ ενώ υπήρξε και συναλλαγματική απώλεια 104.445 δρχ.¹³⁸. Επομένως η Ελλάδα έλαβε 4.494.505 δρχ. Η έκθεση της βουλευτικής επιτροπής του 1849 τόνιζε ότι δεν εννοούσε γιατί αποδόθηκε προμήθεια στον Έιχταλ αφού το δάνειο είχε δοθεί από τον πατέρα του Όθωνα, χωρίς διαπραγμάτευση και γιατί ήταν τόσο μεγάλη η συναλλαγματική απώλεια¹³⁹.

Μέχρι την 31.12.1843 η Ελλάδα θα καταβάλει για τοκοχρεολύσια 2.749.841¹⁶⁰ και συνολικά 2.913.522 με οφειλόμενο υπόλοιπο 2.977.165 δρχ.¹⁶¹.

Την ίδια εποχή οι συνολικές ονομαστικές δανειακές εισροές ήταν:

Δάνειο Ρότσχιλντ	63.924.559,87 δρχ.
Βουαρικό δάνειο	4.638.186,44 δρχ.
Σύνολο	68.562.746,31 δρχ.

Αν προσθέσουμε και τις προκαταβολές της Γαλλίας 3.085.098,24 το συνολικό εξωτερικό χρέος ήταν 71.647.844,55 δρχ.

Επειδή η τρίτη δόση του δανείου Ρότσχιλντ απορροφήθηκε από τα τοκοχρεολύσια του, η εξυπηρέτηση του βουαρικού δανείου δεν ήταν δυνατή. Μετά από τρεις συμφωνίες στο διάστημα 1838-44 η Ελλάδα θα καταβάλει συνολική εξυπηρέτηση 1,4 εκ. δρχ. και το 1844 η εθνοσυνέλευση θα αναστείλει την εξυπηρέτησή του¹⁶². Συγχρόνως αμφισβήτησε και τη νομιμότητα του δανείου. Νομιμότητα όμως που δεν είχε αμφισβητήσει όταν το έπαιρνε...

Τον Σεπτέμβριο του 1859 η βουαρική κυβέρνηση θα ζητήσει την αποπληρωμή του οφειλομένου κεφαλαίου και των τόκων. Η ελληνική κυβέρνηση απάντησε ότι προηγείται το δάνειο Ρότσχιλντ και μετά απ' αυτό θα λαμβανόταν πρόνοια για το βουαρικό¹⁶³.

Τελικά θα διακανονισθεί το 1880 και ενώ η Ελλάδα είχε αναγνωρίσει όλα τα παλαιά της χρέη. Ο Μπίσμαρκ ζήτησε τον διακανονισμό του δανείου. Το χρέος υπολογίστηκε σε 5,6 εκ. φρ. και διακανονίστηκε με την

καταβολή 2,6 εκ. φρ. από την Ελλάδα.

Το βαυαρικό δάνειο δεν έχει καμιά σχέση με το χρέος προς τους κληρονόμους του Όθωνα. Αυτό προήλθε από τις εξ ιδίων παροχές του Όθωνα για την ανέγερση ή αποκατάσταση των ανακτόρων, καθυστερούμενα από τη χορηγία του Όθωνα κλπ.¹⁶⁴.

Δ. Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΟΥ ΔΑΝΕΙΟΥ (ΤΩΝ 60 ΕΚ. ΦΡ.) ΤΟ ΚΑΤΕΣΤΗΣΕ ΠΕΡΙΤΤΟ ΚΑΙ ΕΠΙΒΛΑΒΕΣ

Η έκθεση της βουλευτικής Επιτροπής του 1849 επισημαίνει ότι ο λογαριασμός διαχείρισης του δανείου ήταν ελλιπής¹⁶⁵. Το ίδιο ισχυρίζεται τον Μάρτιο του 1860 στη Γερουσία ο υπ. οικονομικών Α. Κουμουνδούρος. Όπως δηλώνει, το δάνειο δεν αποτέλεσε ιδιαίτερο λογαριασμό. Αναμείχθηκε με τα τακτικά έσοδα μετά των οποίων δαπανήθηκε και ως εκ τούτου, «ανέφικτος υπάρχει η διαστολή πόσα των εγχωρίων εισοδημάτων εχρησίμευσαν εις πληρωμήν απέναντι του δημοσίου τούτου χρέους»¹⁶⁶.

Από τις δύο πρώτες σειρές το 56,81% αποδεδειγμένα κατακρατήθηκε στο εξωτερικό¹⁶⁷. Το υπόλοιπο σπαταλήθηκε από την αντιβασιλεία σε έξοδα της και σε έξοδα του βαυαρικού στρατού. Καταγγέλθηκε, σχεδόν ομόφωνα, ότι όταν αυτό δεν ήταν θύμα καταχρήσεων, ήταν αντικείμενο σπατάλης από την αντιβασιλεία¹⁶⁸, χωρίς ο τόπος να ωφεληθεί¹⁶⁹. Καταχρήσεις και σπατάλη που άρχιζαν από τη Βαυαρία¹⁷⁰. Όπως λέει στη Γερουσία ο Δ. Χρηστίδης, τον Μάρτιο του 1860, «είναι βέβαιον ότι δεν έγινε καλή χρήση του δανείου... (η αντιβασιλεία ήταν) η κυρία πηγή του κακού... καμία βελτίωσις δεν ήτο πλέον καιρός να επέλθη εις τα έσχατα»¹⁷¹. Την επαύριον θα συμπληρώσει ο Ρ. Παλαμήδης: «Το δάνειο κατηναλώθη κακίην κακώς: ώστε το 1835, ότε η Α.Μ. ο βασιλεύς ανέβη εις τον θρόνον, χρήματα εν τω ταμείω δεν εύρε...»¹⁷². Επικριτικός ο Φίνλεϋ σημειώνει ότι η αντιβασιλεία «διέθεσε το συμμαχικό δάνειο κατά τέτοιο τρόπο που εξασθένησε και διέφθειρε το ελληνικό έθνος»¹⁷³. Ο δε Μακρυγιάννης λέει: «Τους δώσατε τα δάνεια και τάφκιασαν λούσα και πολυτέλειες... εκείνων εκάμετε καλό με τα δάνεια σας»¹⁷⁴.

Για καταχρήσεις επί του δανείου ιδιαίτερα καταγγέλθηκε ο Άρμανσπεργκ¹⁷⁵. Όπως γράφει ο Γάλλος σαινσιμονιστής και μέλος του γραφείου οικονομίας το 1834 και το 1835, Τζ. Έιχταλ, ο Άρμανσπεργκ «κατέφαγεν τας δύο πρώτας δόσεις του δανείου...»¹⁷⁶. Έφυγε «μ' ένα μιλιούνι τάλαρα... πούνε τα μιλιούνια του δανείου;», ρωτά ο Μακρυγιάννης¹⁷⁷. Ο Μάουρερ υποστηρίζει ότι, ο Άρμανσπεργκ και ο Κόμπελ από το 1832 είχαν καταστρώσει σχέδιο υπεξαίρεσης 1 εκ. φρ. εκ του δανείου¹⁷⁸. Μάλι-

στα καταγγέλθηκε ότι διέθετε το δάνειο πελατειακά και επιλεκτικά προς τους αγγλόφρονες¹⁷⁹.

Μέχρι το 1842 θα ολοκληρωθεί και η κυκλοφορία της τρίτης σειράς. Το συνολικό δανειακό κεφάλαιο ήταν 63.924.559 δρχ. Μέχρι το τέλος του 1843 η Ελλάδα θα έχει καταβάλει για τοκοχρεολύσια και έξοδα έκδοσης το 62,65% του δανείου¹⁸⁰. Αν εξαιρέσουμε το 23,1%, που ήταν η αποζημίωση της Πύλης και η απόσβεση παλαιών χρεών, απέμενε υπόλοιπο για την Ελλάδα το 14,23% ή 9.097.721 δρχ. Ποσό που δεν κάλυπτε τα έξοδα της αντιβασιλείας και του βαναρικού στρατού. Όπως θα τονίσει στη Γερουσία ο Σπ. Μήλιος, εκτός εκείνων προς την Πύλη, «ουδ' οβολός εδαπανήθη δια τον τόπον»¹⁸¹. Ακριβέστερος ο Αμπού που επισημαίνει ότι, μετά το δάνειο η Ελλάδα «ήταν κάπως περισσότερο φτωχή από την ημέρα που υποχρεώθηκε να προσφύγει στο δάνειο»¹⁸².

Αυτό που αναμφισβήτητα καταδεικνύει η χρήση και η διαχείριση του δανείου είναι ότι, η Ελλάδα όχι μόνο ουδέν όφελος απεκόμισε εξ αυτού, πράγμα που καθολικά επισημάνθηκε¹⁸³, αλλά απεναντίας επιβαρύνθηκε και εξαρτησιακά και με την εξυπηρέτησή του. Το 1859 ο Επ. Δεληγιώργης δήλωνε στη βουλή ότι το δάνειο κατέστησε την Ελλάδα μικρή και την απομάκρυνε του πολιτισμού¹⁸⁴. Τον επόμενο χρόνο ο Ρ. Παλαμίδης επισήμαινε στη Γερουσία ότι, το δάνειο «εν μεν την αρχή απέβλεπε την ευημερίαν της πατρίδος, εν δε τω τέλει επέφερε την δυστυχίαν αυτής»¹⁸⁵. Μετά από δύο χρόνια ο Ανώνυμος σημείωνε: «Η συνομολόγησις και η χρήσις εις ουδέν άλλο εφαινότο αποβλέπουσαι, ειμή εις την πτώχευσιν του ελληνικού λαού...»¹⁸⁶. Εφτά δεκαετίες αργότερα ο Ραιπάρης θα σημείωνε ότι, «υπήρξε το ατυχέστερο δημοσιονομικόν εγχείρημα της ιστορίας μας»¹⁸⁷.

Εγκαιρα η έκθεση της βουλευτικής Επιτροπής του 1849 επισήμαινε ότι το δάνειο δεν ήταν αναγκαίο: «Όθεν συμπεραίνομεν αδιστακτως ότι, όχι μόνον οι εσωτερικοί πόροι ήρκουν εις τα εσωτερικά έξοδα... αλλά, εάν κατεβάλλετο η δέουσα φροντίς περί της τακτικής εισπράξεως των φόρων, ουδέ προσωρινώς ήθελε γένει χρεία να αναπληρωθεί το έλλειμμα εκ του περισσέυματος των εξωτερικών εσόδων (δανείων)»¹⁸⁸.

Πράγματι η τριετία 1833-1835 άφηνε τακτικό έλλειμμα περίπου 12,5 εκ. δρχ.¹⁸⁹. Για την αντιμετώπισή του είχαμε χρεωθεί τα δυο τρίτα του δανείου των 60 εκ. φρ., τα οποία το 1835 είχαν εξαντληθεί. Τη διετία 1835-1836 θα εισπράξουμε και από το βαναρικό δάνειο 2.239.019 δρχ., αλλά το 1836 θα έκλεινε και πάλι ελλειμματικό¹⁹⁰.

Από το 1838 θα αρχίσει περίοδος περισυλλογής για να καταλήξει το 1843 σε χρόνο δραματικών οικονομικών προκειμένου να εξοικονομηθεί η εξυπηρέτηση του δανείου¹⁹¹ ενώ από το 1841 οι εισπράξεις των τακτικών

εσόδων είχαν ελαττωθεί εντυπωσιακά¹⁹². Η εντεκαετής περίοδος 1833-1843 άφηνε έλλειμμα περίπου 14,2 εκ. δρχ. το οποίο υπερκάλυπταν τα προς είσπραξη καθυστερούμενα έσοδα του δημοσίου¹⁹³.

Κατά τον συντάκτη των γενικών λογαριασμών 1833-1843, Α. Μεταξά, πρωταρχικός υπαίτιος ήταν «η ραθυμία και η αμέλεια της διοικήσεως»¹⁹⁴, δηλαδή της αντιβασιλείας και των βασιλικών κυβερνήσεων. Το ίδιο αίτιο εντοπίζουν τόσο η έκθεση της βουλευτικής Επιτροπής του 1849 όσο και η γαλλική έκθεση της ειδικής κοινοβουλευτικής Επιτροπής του 1847¹⁹⁵.

Ο Μάουρερ διαπίστωνε και βεβαίωνε ότι, «η Ελλάδα διαθέτει μεγάλες πλουτοπαραγωγικές πηγές... για την εκμετάλλευση (τους) όμως... τίποτα σχεδόν δεν έχει γίνει»¹⁹⁶. Μετά από 20 χρόνια ο Αμπού επεσήμαινε ότι, «ο ελληνικός λαός είναι φτωχός αλλά ο τόπος δεν είναι»¹⁹⁷. Το 1837 οι εμπωροβιομήχανοι της Αττικής σε υπόμνημά τους προς τον Όθωνα τόνιζαν «Είναι λυπηρόν δι' ημάς να βλέπουμε τα εθνικά μας προϊόντα εξαγόμενα ανεπεξέργαστα και εισαγόμενα επεξεργασμένα με αύξησιν πενταπλασίαν ή δεκαπλασίαν της τιμής εις την οποίαν τα εδώσαμεν»¹⁹⁸.

Το βασίλειο της Ελλάδας είχε ξεκινήσει από τη χρεοκοπία. Μετά από τις εξωτερικές δανειακές εισροές και τις γαλλικές προκαταβολές, συνολικά 71 εκ. δρχ. περίπου, στο υπόμνημα του ο Λένορμαν το 1840 έγραφε ότι, «η οικονομική άβυσσος βάθαινε από μέρα σε μέρα...»¹⁹⁹. Η Ελλάδα ζούσε «εν ειρήνη με την χρεοκοπία»²⁰⁰. Ταυτόχρονα όμως, όπως γράφει ο Φίνλεϋ, «μετά από τριάντα σχεδόν χρόνια ειρήνης παρέμενε χωρίς δρόμους χωρίς εργοστάσια και με πρωτογενή αγροτική οικονομία»²⁰¹.

Πράγματι η αντιβασιλεία είχε «αμελήσει να κατασκευάσει δρόμους»²⁰². Ένα και μοναδικό διάταγμα εκδόθηκε τον Αύγουστο του 1834 για την κατασκευή 7 οδών, αλλά ουδέποτε εκπονήθηκε η μελέτη²⁰³. Το 1840 ο Λένορμαν έγραφε ότι «το μεγαλύτερο μέρος των συγκοινωνιών... θύμιζε το καθεστώς των Οθωμανών»²⁰⁴, ενώ ο Αμπού βεβαιώνει ότι από το 1832 μέχρι το 1854 έγιναν μόνο 30 λεύγες δρόμοι²⁰⁵. Αυτό το δίκτυο μεταφορών ανάγκαζε τους αγρότες, όπως έλεγαν, να μαζεύουν άγουρα τα φρούτα τους γιατί τα ώριμα «δεν θα έφταναν στην αγορά παρά μόνο μαρμελάδα»²⁰⁶. Το δάνειο είχε εντελώς παραμελήσει τις συγκοινωνίες και τις μεταφορές²⁰⁷.

Σε ένα πληθυσμό κατά βάση αγροτικό η γεωργία είχε παραμείνει στο ησιόδειο άροτρο²⁰⁸. Ακόμα και το 1871 ο Αμερικανός πρόξενος Τάκερμαν έγραφε ότι, στη γεωργία «τα πάντα εισί αρχαίτυπα και οπισθοδρομικά ως επί Τουρκοκρατία»²⁰⁹. Κατά τον Αμπού, μέχρι το 1854, καλλιέργούσαν το 21% της αροσίμου γης που το 1861 θα ανέλθει στο 38,7%²¹⁰. Πικραμένος ο Μακρυγιάννης γράφει, «στρέμματα γης μιλισούνια και κάθονται χέρσα»²¹¹.

Το 1837 θα υπογραφεί το μοναδικό διάταγμα «περί συστάσεως επιτροπής επί της εμπνεύσεως της εθνικής βιομηχανίας». Μέχρι το 1840 θα παραμείνει ως ιδέα και μόνο το 1845 το ελληνικό κράτος θα ασχοληθεί με τα πρώτα βήματα της βιομηχανίας²¹². Όπως βεβαιώνει ο Αμπού, όλα τα βιομηχανικά καταναλωτικά αγαθά εισάγονταν... ακόμα και οι σουγιάδες²¹³... Το δάνειο κι' απ' εδώ είχε περάσει απαραίτητο.

Ο ελληνικός λαός είχε επιβαρυνθεί με 71 εκ. δρχ. δάνεια. Όμως ο αγρότης εξακολουθούσε να «φορολογείται ανηλεώς, συχί (μόνο) η πρόσσος της γης αλλά τα κεφάλαια και η εργασία»²¹⁴. Εξακολουθούσε να είναι θύμα του φοροενοικιαστή και του φοροεισπράκτορα²¹⁵. Συγχρόνως μασπιζόταν «από αφορήτου τοκογλυφίας»²¹⁶. Το 1849 ο υπ. εσωτερικών σε έκθεσή του ανέφερε ότι, «οι κόποι των γεωργών μας δεν ανταμείβονται ειμή πολλά μετρίως»²¹⁷. Το 1871 ο Τάκερμαν έγραφε ότι, «(εις) τα αγροτικά διαμερίσματα... ερήμωσις και αθλιότης»²¹⁸.

Ούτε τη θέση των εμπόρων και επαγγελματιοβιοτεχνών, των πολυπληθέστερων μετά τους αγρότες, είχαν ανακουφίσει τα δάνεια. Το 1837 σε υπόμνημά τους προς τον Όθωνα έγραφαν: «... πλήθος κεχερσωμένων γαιών... συνεχείς χρεωκοπίες, του εμπορίου την νέκρωσιν της ναυτιλίας την μείωσιν και της βιομηχανίας την παντελή έλλειψιν... έλλειψις χρηματικών κεφαλαίων»²¹⁹.

Η έλλειψη «χρηματικών κεφαλαίων» τους παρέδιδε στους τοκογλύφους που είχαν καταστεί μάλιστα²²⁰. Το τοκογλυφικό κεφάλαιο το 1834 υπολογίζεται σε 7 εκ. δρχ.²²¹, όταν την ίδια χρονιά τα δημόσια εσωτερικά έσοδα ήταν περίπου 10,4 εκ. δρχ. Το επιτόκιο κυματινόταν από 24-40%²²². Το 1833 κάποιος είχε δανεισθεί 27.000δρχ. Μέχρι το 1840 είχε πληρώσει τόκους 169.050 δρχ. και παρέμενε χρεώστης το κεφάλαιο²²³. Το επόμενο βήμα ήταν οι χρεωκοπίες, που θα πάρουν επιδημικές διαστάσεις το 1839-1841²²⁴. Ωστόσο ο λαός:

- Που ονόμαζε το τραπεζογραμμάτιο «χαρτίον» και τον Άρειο Πάγο «Άγριο Πάγο»²²⁵
 - Που του ήταν αρκετό «δύο κάμαρες, ένας πάγκος για ύπνο, δύο στάμνες για νερό κι ένα ντουλάπι στον τοίχο»²²⁶
 - Που τρεφόταν μόλις με το έκτο της τροφής ενός Άγγλου γεωργού²²⁷
 - Που ήταν άστεγος²²⁸
 - Που δεχόταν να αποζημιώνει το βασιλιά του με το ένα δέκατο πέμπτο των κρατικών τακτικών δαπανών²²⁹ και
 - Που ζούσε με τη Μεγάλη Ιδέα²³⁰
- αναλάμβανε την εξυπηρέτηση ενός δανείου που είχε ακούσει αλλά δεν είχε δει.

Ε. ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΚΑΝΟΝΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΔΑΝΕΙΟΥ ΤΩΝ 60 ΕΚ. ΦΡ.

Η ετήσια εξυπηρέτηση του δανείου άρχιζε το 1836 με 2,7 εκ. δρχ. περίπου και αυξανόταν προοδευτικά μέχρι το 1844 σε 3,87 εκ. δρχ. περίπου²³¹. Δηλαδή από το 1836 μέχρι και το 1843 η Ελλάδα έπρεπε να δαπανά για την εξυπηρέτηση του δανείου το 25,37% των τακτικών της εσόδων.

Το ελληνικό δημόσιο αδυνατούσε να ανταποκριθεί σ' αυτή του την υποχρέωση. Για την εξυπηρέτησή του δανείου η Ελλάδα είχε διαθέσει:

- Εξ ολοκλήρου την τρίτη σειρά, καθαρού προϊόντος 17.494.408 δρχ.
- Εξ ιδίων περίπου 6,3 εκ. δρχ.²³² και
- Τις γαλλικές προκαταβολές 3.085.098,24 δρχ.

συνολικά 26.879.507 δρχ. Όπως θα επισημάνει στη γερούσία ο Δ. Χρηστίδης, η περίοδος 1833-1843, «ήρχισεν και ετελείωσεν με ξένα δάνεια και με ελλείμματα»²³³.

Η ελληνική κυβέρνηση από τον Σεπτέμβριο του 1842 βρισκόταν σε αδυναμία να καταβάλει την τοκοχρεολυτική δόση του δανείου. Προς τούτο είχε ζητήσει από τη Γαλλία 1,2 εκ. φρ. και την καταβολή του υπολοίπου των 60 εκ. φρ. που η Γαλλία δεν είχε θέσει σε κυκλοφορία. Επίσης θα αποτύχει προσπάθεια δανεισμού της 2 εκ. δρχ. από τον τραπεζίτη Σίνα στη Βιέννη²³⁴, ενώ το 1842 έκλεινε ελλειμματικό.

Τον Ιανουάριο του 1843 με διακοίνωσή της προς τις ΜΔ θα δηλώσει ότι, αδυνατεί να καταβάλει τα τοκοχρεολύσια του Μαρτίου 1843 και θα ζητήσει από αυτές την καταβολή τους υπό μορφή νέας πίστωσης²³⁵. Δηλαδή η Ελλάδα δήλωνε πτώχευση για δεύτερη φορά (η πρώτη το 1826).

Από τις ΜΔ μόνο η Γαλλία ήταν ευμενώς διατεθειμένη έναντι της φιλογαλλικής ελληνικής κυβέρνησης²³⁶, την οποία είχε από το 1841 προωθήσει. Όμως η γαλλική στήριξη ήταν υποτονική αφού δεν ήθελε να αποξενωθεί από τις δύο άλλες Δυνάμεις.

Η αγγλική πολιτική ήταν σταθερά πολέμιος του Όθωνα και των κυβερνήσεών του. Τέλος η ρωσική πολιτική ήταν επίσης αντιπολιτευτική προς τον Όθωνα²³⁷, μέχρι σημείου όμως που δεν θιγόταν ο μοναρχικός θεσμός. Σημειωτέον ότι ο Ρώσος πρέσβης στην Αθήνα (Κατακάζι), ήταν πιο πιεστικός, έφθανε μέχρι και την πτώση του Όθωνα.

Στην ελληνική διακοίνωση απάντησε ο Νέσελροντ με δριμύτατη διακοίνωση²³⁸:

- Υποστήριξε ότι η ελληνική απαίτηση προσκρούει στο άρθρο 12 της συνθήκης ίδρυσης της ελληνικής δυναστείας, της 7.5.1832, η οποία

καθιέρωνε την προτεραιότητα εξυπηρέτησης του δανείου.

- Ζητούσε την επιστροφή όσων είχε καταβάλει για τους τόκους του Μαρτίου και
- Δήλωνε ότι θα συνεννοηθεί με τις άλλες Δυνάμεις ως προς την εξυπηρέτηση του δανείου.

Η ελληνική κυβέρνηση απάντησε τον Απρίλιο. Στην απάντησή της ανέλυε την οικονομική κατάσταση, γνωστοποιούσε τα μέτρα που είχε λάβει και ζητούσε την κατανόηση των Δυνάμεων για την αδυναμία της να εξυπηρετήσει το δάνειο²³⁹.

Μετά από αυτό οι εγγυήτριες Δυνάμεις θα συνέλθουν στο Λονδίνο, τον Απρίλιο του 1843, προς εξέταση των οικονομικών της Ελλάδας. Με πολλές δυσκολίες συναίνεσαν στην τρίμηνη αναβολή της τοκοχρεολυτικής δόσης του Μαρτίου, ενώ ανέθεταν στους πρέσβεις τους στην Αθήνα να εξασφαλίσουν τα χρήματα εξυπηρέτησης του δανείου πριν τον Οκτώβριο του 1843²⁴⁰.

Η ελληνική κυβέρνηση τον Ιούνιο αναγκάστηκε να αποδεχθεί το προτεινόμενο σχέδιο των Δυνάμεων²⁴¹. Η διάσκεψη τερματίστηκε με την υπογραφή πρωτοκόλλου, τον Αύγουστο του 1843, με το οποίο οι Δυνάμεις καλούσαν την Ελλάδα να τακτοποιήσει αμέσως τις υποχρεώσεις της²⁴².

Πράγματι στις 2/14.9.1843, την προηγούμενη της επανάστασης του 1843, θα υπογραφεί στην Αθήνα συμφωνία διακανονισμού των τοκοχρεολυτικών δόσεων του δανείου²⁴³. Η συμφωνία υιοθετούσε το σχέδιο των Δυνάμεων που από τον Ιούνιο είχε αποδεχθεί η Ελλάδα. Η συμφωνία δεν επικυρώθηκε και φυσικά δεν εκτελέστηκε, λόγω της επεληθούσης επανάστασης, η οποία τελικά ανέστειλε κάθε τοκοχρεολυτική πληρωμή.

Με το πρωτόκολλο των ΜΔ του Λονδίνου, τον Οκτώβριο του 1843, δινόταν στην Ελλάδα πενταετής προθεσμία εξόφλησης των καθυστερούμενων τοκοχρεολυσίων, με προϋπόθεση την ομαλή τους εξυπηρέτηση στο εξής²⁴⁴. Η Ελλάδα δεν θα προσχωρήσει στο πρωτόκολλο. Αντίθετα ο Κωλέτης αποδέχθηκε τις δανειακές υποχρεώσεις αλλά δήλωσε αδυναμία εκπλήρωσής τους²⁴⁵.

Η εφταετία 1844-1850 είναι ελλειμματική²⁴⁶. Όπως αναφέρει η έκθεση γαλλικής ειδικής κοινοβουλευτικής Επιτροπής το 1847, «είναι δύσκολο να προβλέψη τις τον χρόνον, καθ' ον θα δυνηθή (η Ελλάς) να ανταποκριθή εις τας (δανειακάς) υποχρεώσεις της εξ ιδίων»²⁴⁷. Την εξυπηρέτηση του δανείου εκπληρώνουν οι εγγυήτριες Δυνάμεις²⁴⁸. Έτσι αυτές, εκτός από εγγυητές, έγιναν και δανειστές.

Από το 1845 μέχρι το 1847 η κυβέρνηση αναγράφει τυπικά στον ετήσιο προϋπολογισμό το ποσό των οφειλομένων τοκοχρεολυσίων. Μέχρι το

1851 επί πλέον προβλέπεται όπως αποδίδεται το τρίτο της ετήσιας εξυπηρέτησης. Από το 1852 το ποσό αυτό περιορίζεται στις 446.720 δρχ. και από το 1855 διαγράφεται εντελώς²⁴⁹.

Στο διάστημα 1846-1862 οι ελληνικές κυβερνήσεις για να αντιμετωπίσουν τις δανειακές πιέσεις των Δυνάμεων θα καταφύγουν σε δανεισμό από τον Εϋνάρδο και σε εσωτερικό δανεισμό από την *Εθνική Τράπεζα*²⁵⁰.

Από τον Αύγουστο του 1845 οι αγγλικές πιέσεις προς τη γαλλόφιλη κυβέρνηση Κωλέτη, για την επανάληψη της εξυπηρέτησης του δανείου, θα κορυφωθούν. Ο Κωλέτης θα υποσχεθεί την εξυπηρέτηση από την πώληση εθνικών γαιών και θα καταφύγει στον Εϋνάρδο για δάνειο²⁵¹. Ο Άγγλος υπεξ. Άμπερντην, παρέκαμψε τις υποσχέσεις και αξίωσε πεστικότερα την καταβολή των τοκοχρεολυτικών δόσεων, πράγμα που τελικά, τον Φεβρουάριο του 1846, αποδέχθηκε ο Κωλέτης²⁵².

Το 1847 η Αγγλία επέμενε²⁵³ και ο Κωλέτης τον Αύγουστο πρότεινε το διακανονισμό αποδεχόμενος ακόμα και τον οικονομικό έλεγχο από τις Δυνάμεις²⁵⁴. Τελικά, προ της αγγλικής επιμονής και πιέσεων, η Ελλάδα θα καταβάλει στην Αγγλία 793.552 φρ.²⁵⁵ (886.239 δρχ.). Προς τούτο θα δανεισθεί 558.400 δρχ. από τον Εϋνάρδο²⁵⁶, ενώ η Γαλλία, ανταποκρινόμενη στην αίτηση Κωλέτη, θα καταβάλει το μερίδιό της από τις δόσεις του Σεπτεμβρίου 1846 και Μαρτίου 1847²⁵⁷.

Το 1852 η Ελλάδα, σε ένδειξη καλής πίστης, υποσχέθηκε την καταβολή 446.720 δρχ. ετησίως έναντι των τοκοχρεολυτικών δόσεων²⁵⁸. Υπόσχεση που έμεινε στο επίπεδο της καλής πρόθεσης²⁵⁹.

Μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο οι εγγυήτριες Δυνάμεις ήταν αποφασισμένες να φθάσουν σε ένα διακανονισμό των τοκοχρεολυτικών οφειλών. Αρχές του 1857 θα ορίσουν τριμελή επιτροπή²⁶⁰ για να μελετήσει την οικονομική κατάσταση της Ελλάδας και να ορίσει το ποσό που θα μπορούσε να καταβάλει για την τοκοχρεολυτική απόσβεση. Μετά από δύο χρόνια η επιτροπή θα συντάξει έκθεση που θα αποστείλει στις κυβερνήσεις των εγγυητριών Δυνάμεων και τον Μάιο του 1859 θα προτείνει ως ελάχιστο ετήσιο ποσό τοκοχρεολυτικής απόσβεσης 1.005.120 δρχ. (900.000 φρ.), επιδεχόμενο αύξηση αναλόγως της δημοσιονομικής κατάστασης²⁶¹.

Οι Δυνάμεις άρχισαν αμέσως να πιέζουν την ελληνική κυβέρνηση να το αποδεχθεί, πράγμα που έγινε τον Ιούνιο του 1859²⁶². Επίσημα ανέλαβε την υποχρέωση τον Ιούνιο του 1860 αλλά μόλις το 1861 κατέβαλε την πρώτη και μοναδική δόση επί βασιλείας του Όθωνα.

Η ελληνική κυβέρνηση τον Ιανουάριο του 1864 θα ζητήσει²⁶³:

- Την αναστολή των τοκοχρεολυτικών πληρωμών 1861-1863
- Την παράταση της συμφωνίας 1859 επί πενταετία κατά την οποία η

Ελλάδα θα πλήρωνε μόνο τα 900.000 φρ. και

- Το δικαίωμα όπως αφιερώνει μέρος των εισοδημάτων της για την εξυπηρέτηση των δανείων ανεξαρτησίας.

Οι Δυνάμεις αποδέχθηκαν τα δύο πρώτα, όχι όμως και το τρίτο.

Με τη συνθήκη ένωσης των Ιονίων νήσων με την Ελλάδα, στις 17/29.3.1864, οι εγγυήτριες Δυνάμεις εκχώρησαν το τρίτο από την ετήσια δόση της τοκοχρεολυτικής απόσβεσης, των 900.000 φρ., στον νεοεκλεγέντα βασιλιά της Ελλάδας, Γεώργιο Α', ως «προσωπική προίκιση», μέχρι του θανάτου του²⁶⁴.

Η συμφωνία του 1859 θα επικυρωθεί το 1864 και τον επόμενο χρόνο θα καθορισθεί επακριβώς η εξόφληση του δανείου δια των ετήσιων τοκοχρεολυτικών δόσεων των 900.000 φρ., με μέγιστο χρόνο απόσβεσης 110 χρόνων, δηλαδή το 1974²⁶⁵.

Η Ελλάδα το 1833 είχε δανεισθεί 67.008.000 δρχ. Εκτός από αυτά που εξ ιδίων είχε καταβάλει έναντι του χρέους αυτού, στο τέλος του 1859, σύμφωνα με την έκθεση της Επιτροπής Γερουσίας²⁶⁶, χρωστούσε:

• Στις εγγυήτριες Δυνάμεις	66.142.698,17 δρχ.
• Στους Ρότσχιλντ	44.414.107,00 δρχ.
Σύνολο	110.556.805,17 δρχ.

Από το ονομαστικό κεφάλαιο του δανείου το ελληνικό δημόσιο είχε επωφεληθεί:

Αποζημίωση Πύλης	12.531.164,54 δρχ.
Προκαταβολές Δυνάμεων προς Καποδίστρια κ.λ.π.	2.238.559,15 δρχ.
Υπόλοιπο των δύο πρώτων σειρών, που διατέθηκε κυρίως σε έξοδα του βαυαρικού στρατού.	17.890.883,81 δρχ.
Σύνολο	32.660.607,50 δρχ.

Δηλαδή, πριν περάσουν 25 χρόνια η Ελλάδα χρωστούσε υπερτριπλάσια των όσων λογιστικά επωφελήθηκε. Στο διάστημα αυτό η Αγγλία και η Γαλλία θα απορροφούσαν, έναντι των δανείων τους προς την Ελλάδα, το 30% των δημοσίων προσόδων της²⁶⁷.

Το 1871 θα κυκλοφορήσουν και οι τελευταίες ομολογίες του δανείου των 67 εκ. δρχ. Την ίδια στιγμή έναντι αυτού χρωστούσε 112.147.498 δρχ.²⁶⁸ και είχε εξ ιδίων καταβάλει 8.946.822 φρ.²⁶⁹. Την ίδια χρονιά ο Αμερικανός πρόξενος Τάκερμαν έγραφε: «ελαχίστη υπάρχει ελπίς εξοφλήσεως των εθνικών δανείων»²⁷⁰.

Από το 1871, εκτός του 1873 οπότε καταβάλει 1,5 εκ. φρ., η Ελλάδα θα καταβάλει ετησίως 900.000 φρ. και το 1897 το χρέος θα είναι 67.446.010 φρ.²⁷¹. Το 1930 θα απομένει χρέος 37.746.010²⁷². Το 1937 θα κατέλθει στα 36.878.010²⁷³ και μέχρι το 1961 θα μειωθεί μόνο κατά 900.000, δηλαδή θα

είναι 35.978.010²⁷⁴.

Με την ελληνογαλλική σύμβαση τον Δεκέμβριο του 1965 η Γαλλία περιόρισε τις αξιώσεις της σε 169.195 φρ., ποσό που κατέβαλε η Ελλάδα το 1966²⁷⁵. Αντίθετα η Αγγλία αρνήθηκε τον οποιοδήποτε συμβιβασμό.

ΣΤ. ΔΑΝΕΙΑΚΑ ΟΡΙΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΔΑΝΕΙΟΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ

Κατά την περίοδο δημιουργίας του νέου ελληνικού κράτους, 1827-1832, η αγγλική πολιτική, με τον Ουέλλιγκτον, σε πλήρη συνεννόηση με τον Μέτερνιχ, εξαρτούσε τα όρια ανεξαρτησίας του νέου κράτους από την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στην οποία εναπόθετε την αναχαιτίση της ρωσικής καθόδου προς το Αιγαίο²⁷⁶. Λίγα χρόνια αργότερα ο Άγγλος πρέσβης στην Αθήνα έλεγε: «Ελλάς αληθώς ανεξάρτητος είναι τι παράλογον. Η Ελλάς είναι ή ρωσική ή αγγλική και επειδή δεν δύναται να είναι ρωσική, πρέπει να είναι αγγλική»²⁷⁷. Δηλαδή στη σφαίρα των αγγλικών συμφερόντων, αναγνώριζαν στην Ελλάδα γεωπολιτική ύπαρξη αγγλικής απόκλισης και συμπληρωματική εκείνης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Τα δικά της όρια ανεξαρτησίας για την Ελλάδα χάρασσε η γαλλική πολιτική όταν, τον Μάιο του 1847, ο γραμματέας της γαλλικής πρεσβείας στην Αθήνα Θουβενέλ, έγραφε ότι, «καθώς κυβερνώμεν την Ελλάδα...»²⁷⁸.

Προκειμένου να υπαγορευθούν την εξαρτησιακή τους πολιτική αλλά και ανταγωνιστικά μεταξύ τους, οι ΜΔ θα χρησιμοποιήσουν κατά του Όθωνα και των κυβερνήσεων του, πρωτίστως την εξωγενή δανειακή στήριξη της χώρας. Όπως γράφει το 1856 ο υπεξ Α. Ραγκαβής, «οι Δυνάμεις... επί μακρόν, η αγγλική μάλιστα, είχαν μεταχειρισθή το όπλον τούτο (το δάνειο) ίνα την πέλζωσιν (την Ελλάδα) όταν δεν υπέκυπτεν υπό την επηροήν των»²⁷⁹.

Τον Μάιο του 1854 η γαλλική εφημερίδα *Μηνότωρ* έγραφε ότι, εφ' όσον η Ελλάδα μας χρωστά το δάνειο έχουμε το δικαίωμα να επεμβαίνουμε²⁸⁰. Ο Μακρυγιάννης με το δικό του τρόπο επεσήμαινε: «Οι δανεισταί μας ζητούν τα χρήματά τους, λεπτό δεν τους δίνουμεν, κάνουν επέμβασιν εις τα πράματά μας»²⁸¹.

Για την τριμελή επιτροπή των εγγυητριών Δυνάμεων του 1857, ο Δ. Χρηστίδης τον Μάρτιο του 1860 θα καταγγέλλει στη Γερουσία: «Το υπουργείον μας έλεγεν, ότι καταγίνεται εις διαπραγματεύσεις, τότε αντί διαπραγματευτών υπήρχον εις τας Αθήνας κομισάριοι των τριών Δυνάμε-

ων και εξήλεγχον τα κατάστιχά μας, την περιουσίαν μας, την διαγωγήν μας... κανέν (κράτος) δεν υπεβλήθη μέχρι τούδε εις τωιαύτην εξουθένωσιν και ταπεινώσιν»²⁸². Ο υπουργός οικονομικών θα απαντούσε ότι η κυβέρνηση το αποδέχθηκε προς αποκατάσταση της οικονομικής μας πίστης αλλά και για να τερματισθεί η αγγλογαλλική κατοχή²⁸³.

Το 1859 ο Επ. Δεληγιώργης θα καταγγείλει στη βουλή ότι, λόγω του δανείου, η Ελλάδα «διατελεί υπό ζυγόν»²⁸⁴.

Η Ρωσία δεν συναινούσε στην κυκλοφορία της τρίτης σειράς του δανείου γιατί αντιπολιτευόταν τον αγγλόφιλο Άρμανσπεργκ²⁸⁵. Το 1841-1843 η ρωσική πολιτική εκτιμούσε ότι, οι αγγλικές κυρίως πιέσεις προς τον Όθωνα για συνταγματοποίηση θα τον προσανατόλιζαν προς αυτήν. Όταν όμως «κατάλαβε πως οι συμβουλές της δεν εισακούονταν, ο Ρώσος αυτοκράτορας ζήτησε την άμεση καταβολή του τόκου»²⁸⁶. Απαίτηση που εκφράστηκε σε έντονα απειλητικό τόνο²⁸⁷.

Επίσης η γαλλική πολιτική αντιδρούσε, λόγω του αγγλόφιλου Άρμανσπεργκ, στην κυκλοφορία της τρίτης σειράς του δανείου²⁸⁸. Η πολιτική της αυτή θα μεταστραφεί μετά την απομάκρυνση του Άρμανσπεργκ από τον Όθωνα. Η μεταστροφή θα κορυφωθεί επί Κωλέτη το 1844-1847.

Μετά την απομάκρυνση του Άρμανσπεργκ η αγγλική πολιτική χρησιμοποίησε αντιπολιτευτικά, «μέχρις ασφυξίας», προς τον Όθωνα και τις κυβερνήσεις του, την απαίτηση των οφειλομένων τοκοχρεολυτικών δόσεων²⁸⁹. Ιδιαίτερα επί Κωλέτη, 1844-1847, «ήσκησεν έντονον και αήθη διπλωματικήν πίεσιν προς άμεσον ρύθμισιν του ζητήματος του δανείου»²⁹⁰.

Τον Ιανουάριο του 1847 θα ξεσπάσει στην Αθήνα το επεισόδιο Μουσσούρου²⁹¹. Η Αγγλία προκειμένου να ανατρέψει τη γαλλόφιλη κυβέρνηση Κωλέτη θα χρησιμοποιήσει το επεισόδιο Μουσσούρου και παράλληλα θα πιέζει την κυβέρνηση Κωλέτη με την καταβολή των τοκοχρεολυτικών δόσεων του δανείου²⁹². Ο Γάλλος υπεξ, Γκιζώ έγραφε στον πρέσβη του στην Αθήνα, Πισκατόρυ, «το επεισόδιον Μουσσούρου και η τριμηνία (δόση του δανείου) εφάνησαν εις τον Πάλμερστον καλή ευκαιρία να εκσπάση»²⁹³.

Ο Όθωνας θεώρησε τον Κριμαϊκό πόλεμο ευκαιρία απελευθέρωσης των αλύτρωτων περιοχών. Θα συγκλίνει προς τη Ρωσία και θα ταχθεί υπέρ της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο. Η Αγγλία και η Γαλλία θα συμπαραταχθούν με την Πύλη κατά της Ρωσίας.

Από το 1853 η Αθήνα, προς αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης, αναζητούσε δανειακές πηγές μεταξύ των οποίων ήταν και η *Εθνική Τράπεζα*²⁹⁴.

Η Αγγλία στις αρχές του 1853, πριν την έκρηξη του πολέμου²⁹⁵, αλλά και το Νοέμβριο, προκειμένου να υπαγορεύσει στην Αθήνα στάση ουδετερότητας, θα αντιταχθεί στη σύναψη δανείου, ακόμα και από την *Εθνική*

Τράπεζα, γιατί θα δυσκόλευε τις ήδη ανεκπλήρωτες δανειακές της υποχρεώσεις²⁹⁶. Αντίθετα η Ρωσία θα παγώσει τις δανειακές της απαιτήσεις²⁹⁷.

Με την εκδήλωση των επαναστατικών κινημάτων στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία, η Γαλλία θα προτείνει, προκειμένου η Ελλάδα να υποχρεωθεί σε ουδετερότητα, μεταξύ άλλων και την κατάσχεση των προσόδων εξυπηρέτησης του δανείου²⁹⁸.

Τον Απρίλιο του 1854 το FO θα υποδείξει στην Αθήνα αποκατάσταση των ελληνοτουρκικών σχέσεων υπό την απειλή ότι η Αγγλία και η Γαλλία θα θέσουν υπό τον έλεγχό τους τις προσόδους εξυπηρέτησης του δανείου²⁹⁹. Μετά από επτά μέρες η Γαλλία γνωστοποιούσε στην Αθήνα τον αποκλεισμό του Πειραιά και την απαίτηση των καθυστερούμενων τοκοχρεολυτικών δόσεων³⁰⁰. Πράγματι οι Αγγλογάλλοι θα έθεταν υπό την κατοχή τους τον Πειραιά και στη συνέχεια ο Όθωνας θα δήλωνε ουδετερότητα.

Οι δανειακές πιέσεις των Δυνάμεων υπαγόρευαν και στο εσωτερικό ισορροπίες, εξελίξεις και στάσεις των πολιτικών Δυνάμεων. Αυτές οι δανειακές πιέσεις είχαν οδηγήσει σε δραματικά μέτρα λιτότητας ώστε, στο τέλος του 1842, όπως λέει η Αυτ, «δεν υπήρχε κανένας που να μην είναι δυσπαρεστημένο»³⁰¹. Ταυτόχρονα η Αγγλία πίεζε για συνταγματοποίηση και χρησιμοποιούσε προς τούτο τις δανειακές της απαιτήσεις³⁰². Το κλίμα αυτό και ενίσχυσε την προετοιμαζόμενη επανάσταση του 1843 και την επίσηψε, ώστε οι δανειακές πιέσεις να θεωρηθούν ένα από τα αίτια της επανάστασης³⁰³.

Τη δανειακή πίεση θα χρησιμοποιήσουν οι Δυνάμεις προκειμένου να προωθήσουν ή να στηρίξουν φιλικά τους πρόσωπα ή κόμματα στην εξουσία³⁰⁴. Το 1837 ο Ρώσος υπεξ δήλωνε ότι η μορφή της μελλοντικής κυβέρνησης θα καθόριζε και την πολιτική της Ρωσίας σχετικά με το δάνειο³⁰⁵. Τον Νοέμβριο του 1842 ο Εϋνάρδος έγραφε στον Γ. Σταύρου ότι έπρεπε στην *Εθνική Τράπεζα* να προωθούνται στελέχη του γαλλικού κόμματος και να ελέγχεται το διοικητικό συμβούλιο από τους γαλλόφιλους. Το αντίθετο θα επέφερε τη γαλλική δυσμένεια και «μάλιστα είναι βέβαιο πως σήμερα, αν η Ελλάδα ζητήσει από τη Γαλλία νέα καταβολή δανείου (προκαταβολή), το αίτημά της δεν θα γίνει δεκτό»³⁰⁶.

Από την πλευρά του ο Όθωνας θα πρωθυπουργοποιεί εκείνο το κόμμα, που πρόσκειται στη Δύναμη της οποίας τη δανειακή συναίνεση επεδίωκε³⁰⁷.

Τέλος η αντιπολίτευση στην Αθήνα, όχι σπάνια, όταν δεν συνηγορούσε υπέρ των ξενικών δανειακών πιέσεων δεν τις αποδοκίμαζε³⁰⁸.

Σημειώσεις του κεφαλαίου II

1. Α. Ι. Σούτσος, *Συλλογή*, σ. 130-136.
2. Οι Δυνάμεις κατ' αρχήν αποδέχονται το δανειακό αίτημα, στις 8/20.2.1830.
Α. Ι. Σούτσος, *ό.π.*, σ. 176 κ.ε.
Για την τελική αποδοχή του δανείου των 60 εκ. φρ. βλέπε:
Καρολίδης, T₁, σ. 451.
3. Πρωτόκολλο Λονδίνου στις 14/26.9.1831.
Α. Ι. Σούτσος, *ό.π.*, σ. 246 κ.ε.
4. Πρωτόκολλο των 3 ΜΔ της 1/13.2.1832.
5. Διακοίνωση του πληρεξούσιου της βαυαρικής αυλής Cetto στις 14/26.4.1832.
Ανωνύμου, *Αι περί*, σ. 6-28. Καρολίδης, T₁, σ. 467.
6. Ανωνύμου, *ό.π.*, σ. 14.
7. Ανωνύμου, *ό.π.*, σ. 20.
8. Ανωνύμου, *ό.π.*, σ. 24.
9. Ανωνύμου, *ό.π.*, σ. 28-44. Καρολίδης, T₁, σ. 467.
10. Α. Ι. Σούτσος, *ό.π.*, 266-275. Ανωνύμου, *Βασίλειον*, σ. 45-47.
Ευαγγελίδης, *Καποδίστριας*, σ. 483-489, και, *Όθων*, σ. 7-13.
Κυριακίδης, T₁, σ. 21 σημ.1. Herzberg, T₄, σ. 138-140.
Λιακόπουλος, σ. 34-38. Το άρθρο 12 στην ελληνική και γαλλική.
11. Ανωνύμου, *Αι περί*, σ. 48.
Η Δ' κατά συνέχεια Εθνοσυνέλευση της Πρόνοιας στις 27/8.8.1832 θα επικυρώσει την εκλογή του Όθωνα, την οποία και θα καθιερώσει ως μία των εθνικών εορτών.
Α. Ι. Σούτσος, *ό.π.*, σ. 292-295.
12. Η συμφωνία Κωνσταντινούπολης στις 27/9.7.1832. Αυτήν βλέπε:
Α. Ι. Σούτσος, *ό.π.*, σ. 280 κ.ε. Ευαγγελίδης, *Όθων*, σ. 14 κ.ε.
Κυριακίδης, T₁, σ. 220, σημ.1.
Οι Τρεις επικύρωσαν τη συμφωνία στις 18/30.8.1832.
Α. Ι. Σούτσος, *ό.π.*, σ. 296 κ.ε.
Η Πύλη προχώρησε στη συμφωνία γιατί από τις αρχές του 1832, ο υποτελής της Μωχάμετ Άλη της Αιγύπτου της είχε κηρύξει τον πόλεμο και ο γιος του Ιμπραήμ σημείωνε εντοπισιακές επιτυχίες στη Συρία και στη Μ. Ασία.
13. Μ. Βρετός, *Όθων*, σ. 251. Βλέπε και:
Α. Φραντζής, T₄, σ. 223. Θ. Ρηγόπουλος, σ. 137.
Βυζάντιος, σ. 263, 292 σημ.29. Α. Ραγκαβής, *απ.*, T₁, σ. 294.
Α. Σούτσος, *Άπαντα*, σ. 70 κ.ε. Σάπρα Αυγούστου 1832.
Κυριακίδης, T₁, σ. 227. Κρέμος, σ. 982, 1007, 1041, 1042.
Prokes Osten, T₂, σ. 531.
14. Μακρυγιάννης, σ. 325, 326.

15. Ν. Λιδωρίκης, σ. 79. Βλέπε και:
 Επιτομαί, T_A, σ. 544. Εγγραφο 1556. Prokes Osten, T₂, σ. 525, 529.
 Finlay T₂, σ. 267. Maurer, σ. 402, 409.
16. Κασομούλης, T₃, σ. 571.
17. Thiersch, T₁, σ. 245.
18. Κ. Βακαλόπουλος, *Δοκίμια*, σ. 172. Αυτό επισημαίνει ο Λασσάνης.
 Κρέμος, σ. 984. Κασομούλης, T₃, σ. 573.
 - Για το ρωσικό:
 Thiersch, T₁, σ. 134, 164, 196. Ross, σ. 22. Bartholdy, T₂, σ. 431, 438.
 Herzberg, T₄, σ. 115, 123, 133. Finlay, T₂, σ. 240, 240-241, 254.
 Καρολίδης, T₁, σ. 282. Κ. Μεταξάς, *απ.*, σ. 204.
 - Για το γαλλικό
 Κασομούλης, T₃, 603. Γ. Κολοκοτρώνης, *Χειρόγραφο*, σ. 70.
 Ασπρέας, T₁, σ. 115.
19. Κασομούλης, T₃, σ. 539.
20. Κασομούλης, T₃, σ. 614. Κρέμος, σ. 99.
 Ασπρέας, T₁, σ. 107. Κυριακίδης, T₁, σ. 227-228.
 Ο στρατός κομματοποιημένος
 Χ. Βυζάντιος, σ. 260. Ασπρέας, T₁, σ. 106. Maurer, σ. 403.
21. Αρχείο Κουντουριώτη, T₁₀, σ. 536, 549, 550-551.
 Κασομούλης, T₃, σ. 566, 582-583.
 Επιτομαί, T_A, σ. 900. Εγγραφο 2541. Bartholdy, T₂, σ. 592, 593.
22. Καρολίδης, T₁, σ. 316. Βλέπε και:
 Φραντζής, T₄, σ. 223. Κρέμος, σ. 1009.
 Bartholdy, T₂, σ. 577. Μ. Λαμπρινίδης, σ. 307.
23. Thiersch, T₁, σ. 239. Κ. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 172.
24. Καποδίστρια, *Επιστολαί*, T₁, (βιογραφική αφήγηση) σ. 81, 309.
 T₄, σ. 138. Οι απαιτήσεις των Υδραίων.
 Για την κατάσταση των δανείων ανεξαρτησίας:
 Μάμουκας, IΑ, σ. 585, 590, 592.
25. Στις 10.4.1830. Καποδίστριας, *ό.π.*, T₄, σ. 6.
26. Καποδίστριας, *ό.π.*, T₄, σ. 25-26.
27. Καποδίστριας, *ό.π.*, T₄, σ. 112. Για τον Οκτώβριο 1830, 171-172, 192.
 Για τον Απρίλιο και Ιούνιο 1831, επιστολές Καποδίστρια προς Κ. Σούτσο, 275.
 Υπόμνημα Καποδίστρια προς τις ΜΔ στις 24.8.1831, δηλαδή ένα μήνα περίπου
 πριν τη δολοφονία του.
28. Στις 14.9.1831. Καποδίστριας, *ό.π.*, T₄, σ. 302.
29. Επί Αυγουστίνου

- Επιτομαί, T_A, σ. 827. Thiersch, T₁, σ. 131.
 Bartholdy, T₂, σ. 445. Γ. Κολοκοτρώνης, *Χειρόγραφο*, σ. 69.
 Επί Διοικητικής Επιτροπής
 Thiersch, T₁, σ. 131. Prokes Osten, T₂, σ. 531. Bartholdy, T₂, σ. 537.
 Κρέμος, σ. 999. Ευαγγελίδης, *Καποδίστριας*, σ. 501.
 Ασπρέας, T₁, σ. 115.
30. Κασομούλης, T₃, σ. 553-554. Βλέπε και Thiersch, T₁, σ. 197.
 31. Prokes Osten, T₂, σ. 510. Βλέπε και Μ. Βρετός, *Οθων*, σ. 251.
 32. Bartholdy, T₂, σ. 537. Prokes Osten, T₂, σ. 531. Κρέμος, σ. 999.
 Ευαγγελίδης, *Καποδίστριας*, σ. 501. Τα ανεβάζει 155 τάλληρα.
 Thiersch, T₁, σ. 149.
 33. Bartholdy, T₂, σ. 592, 593. Βλέπε και
 Maurer, σ. 733. Καρολίδης, T₁, σ. 313.
 34. Καποδίστριας, *Επιστολαί*, T₁, σ. 94.
 35. Η Ρωσία είχε δώσει 3,5 εκ. ρούβλια, η Γαλλία 6 εκ. φρ. και 500.000 φρ. η Αγγλία.
 36. Καποδίστριας, *ό.π.*, T₁, σ. 95. Μακκιάς, *Η εν τοις δημοσίοις*, σ. 44.
 37. Στις 27.3.1829 η αναφορά της Επιτροπής Μάμουκας, T₁₁, σ. 593 κ.ε.
 38. Υπόμνημα Καποδίστρια προς τις Τρεις ΜΔ στις 31/12.9.1827.
 Καποδίστριας, *ό.π.*, T₁, σ. 160.
 39. Καποδίστριας, *ό.π.*, T₂, σ. 327, 334, T₃, σ. 119, T₄, 113, 410 κ.ε.
 Το υπόμνημα.
 40. Καποδίστριας, *ό.π.*, T₃, σ. 241-242, 328, T₄, σ. 115 κ.ε., 124, 255.
 41. Καποδίστριας, *ό.π.*, T₄, σ. 255.
 42. Α. Ι. Σούτσος, *Συλλογή*, σ. 172.
 Απ. Δασκαλάκης, *Οι λόγοι*, σ. 127, 128.
 43. Στις 8/20.2.1830.
 Α. Ι. Σούτσος, *ό.π.*, σ. 196. Απ. Δασκαλάκης, *ό.π.*, σ. 129.
 44. Επιστολή Λεοπόλδου προς τον Άγγλο πρωθυπουργό Ουέλλινγκτον στις 9/21.2.1830.
 Καποδίστριας, *ό.π.*, T₄, σ. 315. Η επιστολή.
 Απ. Δασκαλάκης, *ό.π.*, σ. 131.
 45. Στις 17.30.1830.
 Καποδίστριας, *ό.π.*, T₄, σ. 321. Η επιστολή Λεοπόλδου.
 Απ. Δασκαλάκης, *ό.π.*, σ. 133.
 46. Οι 80.000 με την υπογραφή της συμφωνίας και τα υπόλοιπα σε επτά ετήσιες δόσεις των 70.000 λιρών. Το σχέδιο συμφωνίας βλέπε
 Καποδίστριας, *ό.π.*, T₄, σ. 321-322. Απ. Δασκαλάκης, *ό.π.*, σ. 133.
 47. Επιστολή Λεοπόλδου προς Άμπερντιν στις 25.3.1830.
 Καποδίστριας, *ό.π.*, T₄, σ. 322-324. Απ. Δασκαλάκης, *ό.π.*, σ. 133, 134.
 Επιστολή Λεοπόλδου προς Καποδίστρια, όπου εκφράζει την απόφασή του να πα-

- ρατηθεί αν οι Δυνάμεις δεν εγγυηθούν δάνειο 60 εκ. φρ.
Καποδίστριας, *ό.π.*, σ. 34 σημ. Η επιστολή στις 22.4.1830.
48. Καποδίστριας, *ό.π.*, T₄, σ. 323. Η επιστολή Άμπερντην.
Απ. Δασκαλάκης, *ό.π.*, σ. 134.
49. Βλέπε παραπομπή 9.
50. Καποδίστριας, *ό.π.*, T₃, σ. 321. Στις 19.12.1829 στον Ευνάρδο.
Στις 8.9.1830 ο Καποδίστριας σε επιστολή του προς τον Κ. Σούτσο χαρακτήριζε την εκλογή ηγεμόνα «κατεπείγον» και το δάνειο «επί μάλλον και επειγόν» και ότι απ' αυτά τα δύο «ήρτηται πάσα ύπαρξις της Ελλάδος».
Καποδίστριας, *ό.π.*, T₄, σ. 103 κ.ε
Επίσης έγραφε στον Ευνάρδο ότι δίχως δάνειο (η Εύβοια και η Αττική θέλουσι μένει εις χείρας των Τούρκων). Καποδίστριας, *ό.π.*, T₄, σ. 102
51. Thiersch, T₁, σ. 142.
52. Πρακτικά Γερουσίας 22.3.1860, σ. 537.
53. Αποβιβάζεται στο Ναύπλιο στις 25/6.2.1833 και ο Όθωνας ενηλικιώνεται στις 20/1.6.1835.
54. Μαρκεζίνης, *Πολιτική*, T₂, σ. 22.
55. Finlay, T₂, σ. 305.
56. Finlay, T₂, σ. 304, 329-330. Βλέπε και:
Η. Παπαθανασόπουλος, *Το παράσημον του τάγματος του Σωτήρος επί Όθωνος*, Αθήνα 1969, σ. 73.
57. Maurer, σ. 459-461.
58. Maurer, σ. 402-403.
59. Maurer, σ. 49.
Ο ίδιος ο Όθωνας έγραφε στον αδελφό του ότι στόχευε να δημιουργήσει ένα και μοναδικό κόμμα. Χ. Νέζερ, σ. 25.
60. Διάταγμα 28.9.1836.
Δηλιγιάννης - Ζηνόπουλος, T₃, σ. 166, κ.ε. Αβου, σ. 91.
Μανσόλας, σ. 137-141.
Ο Lecomte υποστηρίζει ότι επικράτησαν. Τον διαψεύδουν όμως ο Καρολίδης και ο Μανσόλας που υποστηρίζουν ότι ποτέ δεν εφαρμόστηκαν.
Lecomte, σ. 128. Καρολίδης, T₂, σ. 49. Μανσόλας, σ. 139.
61. Στις 19/31.7.1834.
62. 10/22.11.1836 θα παντρευτεί τη δούκισσα Μαρία-Φρειδερίκη (Αμαλία) του Ολδembούργου στο Μόναχο. Στην Αθήνα θα επιστρέψει στις 2/14.2.1837 διορίζοντας νέο πρωθυπουργό τον Ρούντχαρτ.
63. Ο Ρούντχαρτ ήταν διδάκτωρ της νομικής στο Μόναχο. Δεν ήταν επαγγελματίας πολιτικός ή διπλωμάτης, «περί τα φιλολογικά διατρίβων». Για ένα διάστημα είχε διατελέσει νομάρχης στη Βαυαρία. Από την πρωθυπουργία θα παραιτηθεί στις

- 8.12.1837.
64. Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 4.
65. Διάταγμα 29/11.5.1834.
 Δηλιγιάννης – Ζηνόπουλος, *T₂*, σ. 138-147. Βλέπε και·
 Finlay, *T₂*, σ. 289. Μανσόλας, σ. 44-45.
66. Διάταγμα 8/20.2.1833, άρθρο 3.
 Η σχέση προς τον χρυσό ήταν 15,5 προς 1 και·
 1 δρχ.=0,895 φρ.=0,035 λ.α.
67. Το όνομα της δραχμής παρέμενε μόνο στα γερμανικά εικοσάρικα, γι' αυτό και η
 δραχμή ονομάστηκε «σφάντσικο» από το γερμανικό zwanzig (είκοσι) ή λαϊκότε-
 ρα «καλπουζαλήκυ» (νοθευμένο).
 Μανσόλας σ. 33-37. Maurer, σ. 589, κ.ε. About, σ. 91-92.
 Καρολίδης, *T₂*, σ. 48, 49, σημ.1. Ευαγγελίδης, *Όθων*, σ. 760.
 Ραπτάρης, *Η δημοσιονομική*, σ. 240-242.
 Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία ίδρυσης*, *T₂*, σ. 308-309, 308 σημ.1.
68. Maurer, σ. 604.
69. Ενδεικτικά·
 Maurer, σ. 481. Finlay, *T₂*, σ. 317. Καρολίδης, *T₂*, σ. 7, 51.
 Γ. Κολοκοτρώνης, *Χειρόγραφο*, σ. 85. Βρετός, σ. 269.
 Ανωνόμου, *Το βασίλειον*, σ. 126. Γ. Πολυμέρης, σ. 3, 4.
70. Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 31.
71. Ross, σ. 91-92.
72. Finlay, *T₂*, σ. 314, 316, 333. About, σ. 71.
 Maurer, σ. 430, 431, 446, 597-598. Μακρυγιάννης, σ. 381.
 Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 89. Καρολίδης, *T₂*, σ. 204.
73. Ακόμα και ο Λουδοβίκος ανησύχησε και γι αυτό θα βρεθεί στην Αθήνα τον Δεκέμ-
 βριο του 1835. Για τον Άρμανσπεργκ βλέπε·
 Bartholdy, *T₂*, σ. 661, 703. Maurer, σ. 430, 431.
 Χρυσοβέργης, σ. 51. Ανωνόμου, *Το βασίλειον*, σ. 147.
 Καρολίδης, *T₂*, σ. 8. Σκανδάμης, σ. 84.
 Ο Ασπρέας θεωρεί υπερβολικές αυτές τις κατακρίσεις για τον Άρμανσπεργκ. Ο δε
 Άγγλος πρέσβης Λάιονς, προστάτης του Άρμανσπεργκ, υπεραμύνεται της εντί-
 μου διαχείρισεως από τον Άρμανσπεργκ.
 Ασπρέας, *T₁*, σ. 147-148. Papis, σ. 202. Επιστολή Λάιονς προς Πάλμερ-
 στον.
74. Μακρυγιάννης, σ. 442.
75. Ε. Στασινόπουλος, σ. 38.
76. Οι 3.354 ήταν Βαυαροί, οι 1.440 Γερμανοί και οι 625 διάφορον εθνοτήτων.
 Strong, σ. 49-50.

77. Bartholdy, T₂, σ. 637. «Άθλια περιτρίμματα της Βαυαρίας». Έκθεση της πρωσικής πρεσβείας στις 18.10.1835 αναφέρει ότι είχαν στρατολογηθεί «εκ των τυχοδιωκτών πάσης της Γερμανίας».
- X. Νέζερ, σ. 37, 38. Ο Βαυαρός Χρ. Νέζερ του βαυαρικού στρατιωτικού σώματος τους χαρακτηρίζει «συρφετό... κατά το μεγαλύτερο μέρος εξ αλητών». Ο δε πατέρας του Νέζερ, διοικητής βαυαρικής κομητείας ανθρώπων «των κακωτάτων στρωμάτων, τους οποίους εδώ (Βαυαρία) δεν δέχεται κανένα σώμα».
- Lüth, σ. 34, 157. Η σύζυγος του Γερμανού Θεολόγου και ιερέα της Αμαλίας 1839-1852, η Δανέζα Χρ. Λυτ, χαρακτηρίζει τους περισσότερους «τυχοδιώκτες και αποβράσματα της κοινωνίας, απαίσια υποκείμενα» «που ήρθαν για να κάνουν την τύχη τους».
- Mauget, σ. 422. Προσεκτικότερος ο Mauget γράφει ότι «υπήρχαν και κάθε λογής τυχοδιώκτες» που τους έφερε η φήμη ότι, «όποιος δεν έχει κάνει προκοπή στην πατρίδα του, μπορεί να βρει την τύχη του στην Ελλάδα».
78. Πρακτικά Γερουσίας, 22.3.1860, σ. 538. Αγόρευση Χρησιτίδη.
79. Finlay, T₂, σ. 317. Ραγκαβής, *Υπόμνημα*, σ. 9.
- Κορδάτος, *Μεγάλη*, T₁₁, σ. 196. Αυτό τονίζει ρωσική διακοίνωση στις 23/7.3.1843.
- About, σ. 221. Είχε ανάγκη χωροφυλακής όχι στρατού.
80. Ραγκαβής, *Υπόμνημα*, σ. 9. Δεν οργανώθηκε για πόλεμο αλλά για την αστυνόμευση των πόλεων και της χώρας.
- Κορδάτος, *Μεγάλη*, T₁₁, σ. 196. Κατά ρωσική διακοίνωση του Μαρτίου 1843, για την εσωτερική τάξη και ασφάλεια.
- Ε. Στασινόπουλος, σ. 38. Για την ασφάλεια του βασιλιά και την επαβολή της τάξης.
- Mauget, σ. 404. Για την εσωτερική τάξη και ασφάλεια.
- Μακρυγιάννης, σ. 341. Ο Έντεκ λέει στον Μακρυγιάννη, «ότι σας λένε αυτό κάμετε... η Μπαυαρία έχει τριάντα χιλιάδες μπαγενέτα και φέρνει εδώ και σας υποτάζει».
- Αωνούμου, *Το βασίλειον*, σ. 83. Την χρησιμοποίησε όχι για να παγώσει τη στρατιωτική δύναμη του τόπου αλλά να τη διαλύσει.
81. Lüth, σ. 92.
82. Τζιβανόπουλος, σ. 4.
83. Τέλη Φεβρουάριου, αρχές Μαρτίου.
- Αντίστοιχα ΒΔ 25/9.3.1833, ΦΕΚ 1833, φ. 5, σ. 29 και ΒΔ 2/14.3.1833, ΦΕΚ 1833, φ. 6, σ. 37.
84. Αωνούμου, *Το βασίλειον*, σ. 87. Στρατός «μάλλον βαυαρικός ή ελληνικός».
- Πετρόπουλος, T₁, σ. 196. Ο στρατός κέντρο της βαυαροκρατίας.
- Κρέμος, σ. 1019. Χρυσοβέργης, σ. 47. Μαρκεζίνης, T₂, σ. 42.

- Finlay, σ. T₂, 286, 287. Κυριακίδης, T₂, σ. 293.
85. Ανώνυμου, *Το βασίλειον*, σ. 85. 86. Κρέμος, σ. 1019, κ.ε.
 Ν. Δραγούμης, T₂, σ. 17. Bartholdy, σ. T₂, 635-637.
 Ζ. Παπαντωνίου, σ. 49. Κυριακίδης, T₂, σ. 293.
86. Finlay, T₂, σ. 287.
87. Ζ. Παπαντωνίου, σ. 50.
88. Μεταξύ·
- 30 ανωτέρων αξιωματικών, 23 ήταν Βαυαροί, 7 μόνον Έλληνες και ουδείς στρατηγός.
 - 258 κατωτέρων αξιωματικών, 139 ήταν Βαυαροί και 119 Έλληνες.
 - 4.860 υπαξιωματικών και στρατιωτών, οι 3.250 ήταν Βαυαροί, και οι 1610 Έλληνες, οι περισσότεροι άτακτοι.
- Κυριακίδης, T₁, σ. 293. Ευαγγελίδης, Όθων, σ. 106.
89. Δεν υπήρχαν οι λογαριασμοί μεταφοράς του στην Ελλάδα, μισθοδοσίας του, στρατολογίας και διατήρησης των εθελοντικών βαυαρικών στρατευμάτων που αντικατέστησαν τους πρώτους 3.500 Βαυαρούς στρατιώτες, των προμηθειών σε πολεμοφόδια κ.τ.λ.
- Πρακτικά Γερουσίας, 9.3.1860, σ. 497-499.
90. Πρακτικά Γερουσίας, ό.π., σ. 491. Εισηγητής Επιτροπής Γερουσίας Δ. Χατζίσκος.
91. Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 32.
92. Α. Μεταξάς, σ. να΄.
- Leconte, σ. 187. Ο έλεγχος των λογαριασμών αυτών από τον Lemaître.
 Βλέπε και About, σ. 214.
93. Α. Ραγκαβής, *Υπόμνημα*, σ. 21.
 Τον Ραγκαβή ακολουθούν·
 Ανώνυμου, *Το βασίλειον*, σ. 75. Μ. Βρετός, Όθων, σ. 253 σημ.1.
 Κυριακίδης, T₁, σ. 345. Ευαγγελίδης, Όθων, σ. 180.
 Δ. Ζαγράφος, *Ιστορία ίδρυσης*, T₂, σ. 277 σημ.1.
 Ασπρέας, T₁, σ. 201.
94. Λιακόπουλος, σ. 32. Αναφέρει έξοδα αντιβασιλείας και βαυαρικού στρατού
 14.167.282 φρ. ή 15.822.020,5 δρχ. Αν αφαιρέσουμε τα έξοδα αντιβασιλείας
 1.397.651,27 δρχ. μένουν ως έξοδα του βαυαρικού στρατού 14.424.369,23 δρχ.
 Αυτών ακολουθούν·
 Π. Αραβαντινός, *Τις παίζει*, σ. 16.
 Μπανταλούκας, σ. 14. Ζ. Παπαντωνίου σ. 50.
95. Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 90.
96. Ραπτάρης, *Η δημοσιονομική*, σ. 237.
97. Sergeant, σ. 363.
98. Strong, σ. 269.

99. Πρακτικά Γερουσίας 23.3.1860, σ. 584. Αγόρευση Σπ. Μήλιου, που υποστηρίζει ότι ολόκληρη η δεύτερη σειρά του δανείου καταλήθηκε σε έξοδα του βαυαρικού στρατού.
Γ. Κολοκοτρώνης, *Χειρόγραφο*, σ. 74. Θ. Ρηγόπουλος, *απ.*, σ. 168.
Bartholdy, T₂, σ. 637, 638. Ανωνύμου, *Το βασίλειον*, σ. 76.
Κρέμος, σ. 1020-1021. Γούδας, T₇, σ. 56.
Ευαγγελίδης, *Όθων*, σ. 47. Ν. Βλάχος, *Ιστορία*, σ. 27-28.
Μαρκεζίνης, T₂, σ. 42. Σκανδάμης, σ. 520.
100. Οι στρατιωτικές δαπάνες της 11ετίας 1833-1843 ανήλθαν στις 67.344.044,82 δρχ. Με προσθήκη του 1844 κατανέμονται ανά τριετία:
	Δαπάνη	Μέσος όρος δαπάνης σε δρχ.	Ποσοστό επί των συνολικών δαπανών
1833-1835	23.136.288,69	7.712.096,23	34,35%
1836-1838	18.666.634,38	6.222.211,46	27,71%
1839-1841	15.820.471,78	5.273.493,92	23,49%
1842-1844	13.834.710,68	4.611.570,22	—
1833-1843	67.344.044,82	6.122.185,89	—
1833-1837	36.297.681,32	7.259.536,26	53,38%
- Η πενταετία του βαυαρικού στρατού 1833-1837 απορροφά περίπου 53,4% των συνολικών δαπανών της 11ετίας 1833-1843. Οι δύο πρώτες τριετίες 1833-1838 απορροφούν κατά μέσο όρο το 31% κάθε μια των συνολικών δαπανών. Οι δαπάνες μειώνονται εντυπωσιακά από την πρώτη στην τελευταία τριετία, πράγμα που συμβάπτει με την απομάκρυνση του βαυαρικού στρατού και αντιθέτως με την αύξηση των στρατευμένων. Αυτά σημαίνουν ότι οι δαπάνες για τον βαυαρικό στρατό υπερβαίνουν κατά πολύ και τα 16 εκ. δρχ. που δίνει ο Ραπατόρηγας.
- Επεξεργασία στοιχείων από τους γενικούς λογαριασμούς που παραθέτει ο Μεταξάς. Α. Μεταξάς, σ. λζ', 7, 11, 15, 155, 158, 163.
101. Πρακτικά Γερουσίας 9.3.1860, σ. 491. Εισηγητής Επιτροπής Γερουσίας Δ. Χατζίσκος.
102. Πρακτικά Γερουσίας 23.3.1860, σ. 587. Αγόρευση Σπ. Μήλιου. Βλέπε και Κρέμος, σ. 1021.
103. Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 29, 41-46. Το συμβόλαιο. Paris, σ. 209-216. Maurer, σ. 596. Πληροφορίες για τη συμφωνία.
104. Η εγγύηση των Δυνάμεων προσπατούσε την καταβολή μόνο της πρώτης σειράς. Οι δύο επόμενες αργότερα, ανάλογα με τις ανάγκες της Ελλάδας και την προηγούμενη συγκατάθεση των Δυνάμεων. Όμως με τα πρωτόκολλα της 30 Ιουνίου και 13 Νοεμβρίου του 1832 επετράπη η απόδοση των δύο πρώτων σειρών.
105. Maurer, σ. 596.
106. Σπς 4/16.8.1832.
Καρολίδης, T₂, σ. 112. Bartholdy, T₂, σ. 490.

107. Στις 25/6.4.1833.
Καρολίδης, Τ₂, σ. 112. Bartholdy, Τ₂, σ. 489.
108. Καρολίδης, Τ₂, σ. 113.
Καθεστώς όμως που είχαν επιβάλει και οι τρεις ΜΔ, άρα και η Γαλλία και για το οποίο οι Έλληνες ούτε καν είχαν ερωτηθεί.
109. Καρολίδης, Τ₂, σ. 114.
Ο Γάλλος υπεξ αποκάλυψε στη γαλλική βουλή ότι η εκστρατεία Μαζών δεν απέβλεπε στην απελευθέρωση της Ελλάδας αλλά στην εξυπηρέτηση γαλλικών συμφερόντων. Όπως είπε τα γαλλικά στρατεύματα «κατέλαβαν» την Πελοπόννησο προ του επερχόμενου ρωσοτουρκικού πολέμου, ώστε μετά απ' αυτόν η Γαλλία και η Αγγλία να ελέγξουν από κοινού τη Ν.Α. Μεσόγειο μέσω της Ελλάδας.
Καρολίδης, Τ₂, σ. 114 σημ.2.
110. Στη γαλλική βουλή στις 6/18.5.1833 και ο νόμος στις 2/14.6.1833.
111. Ανακοίνωση του πληρεξούσιου της βαυαρικής αυλής Cetto στις 14/26.4.1832.
Ανωνύμου, *Αι περί*, σ. 24.
112. Πρακτικά Γερουσίας 9.3.1860, σ. 489.
113. Εκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 29. Πρωτόκολλα 30 Ιουνίου και 13 Νοεμβρίου 1832, 43-44. Συμβόλινο άρθρο 10.
114. Εκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 30.
115. Τόκοι προεξόφλησης που συνολικά μέχρι το 1843 θα φθάσουν σε 1.176.288,10 δρχ.
Εκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 6, 58.
Α. Μεταξάς, σ. 6, 10. Βλέπε και παραπομπές 14, 17.
116. Για τη στρατολόγηση και συντήρηση του βαυαρικού στρατιωτικού σώματος των 3.500 Βαυαράν ως και διάφορα άλλα έξοδα.
Maurer, σ. 405, 442, 597.
117. Άρθρα 3 και 11 συμβολαίου.
Εκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 29, 41, 46.
Η Ελλάδα προκατέβαλε τοκοχρεολύσια και προμήθεια 4 εξαμήνων μέχρι και του εξαμήνου 1.9.1835.
118. ΑΥΕ 1833 • Διακοίνωση Αγγλίας, 3253/206/15.4.1833.
• Αναφορά προς τον βασιλιά 148/1833.
• Ελληνική διακοίνωση 216/19/4.5.1833.
• Εντολή προς πρέσβη στο Παρίσι Π. Σούτσο 906/8/27.8.1833.
119. Α. Μεταξάς, σ. 157, 159. Χρήσεις των ετών 1834, 1835.
Π. Ραπτάρχης, *Η δημοσιονομική*, σ. 255.
Το ποσό τούτο κατανέμεται:
Δάνεια ανεξαρτησίας	341.333,38 φρ.	381.201,12 δρχ.
Εϋνάρδος	118.000 «	131.782,40 «

	Γαλλία	333.333,33 «	372.266,66 «
	Ρωσία	333.333,33 «	372.266,66 «
	Σύνολο	1.126.000 «	1.257.516,84 «
120. Το ποσό τούτο κατανέμεται·
	Δάνεια Ανεξαρτησίας	341.333,38 φρ.	381.201,12 δρχ.
	Γαλλία	333.333,33 «	372.266,66 «
	Ευνάρδος	247.825,85 «	276.771,91 «
	Ρωσία	1.081.947,94 «	1.208.319,45 «
	Σύνολο	2.004.439,60 «	2.238.559,15 «
- Πρακτικά Γερουσίας 9.3.1860, σ. 490. Εισηγητής Επιτροπής Γερουσίας Δ. Χατζίσκος, 498. Απάντηση υπ. οικονομικών Α. Κουνδούρου στον Δ. Χατζίσκο. Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 6, 21, 30.
Α. Μεταξάς, σ. μγ', 73, 157, 159, 165, 171, 177, 183, 189, 195.
121. Έκθεσις 1849, σ. 30, 45. Όπου το συμβόλαιο.
Πρακτικά Γερουσίας 9.3.1860, σ. 494. Εισηγητής Επιτροπής Γερουσίας Δ. Χατζίσκος.
122. Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 32.
Το ίδιο ποσό βλέπε·
Α. Μεταξάς, σ. 155, 157, 159, 208.
Πρακτικά Γερουσίας 9.3.1860, σ. 491. Εισηγητής Δ. Χατζίσκος, 498. Απάντηση υπ. οικονομικών Α. Κουνδούρου στον Δ. Χατζίσκο.
Το ποσό αυτό σε δρχ. κατανέμεται·
	1833	1834	1835	Σύνολο
	706.166,54	436.927,16	254.560,57	1.397.654,27
123. Πρακτικά Γερουσίας 9.3.1860, σ. 491.
- 124.
	Επί της πρώτης δόσης 1833	Επί της δεύτερης δόσης 1834	Σύνολο
	32 εκ. φρ.	8 εκ. φρ.	
Διαφορά 6%	2.144.256 δρχ.	536.064 δρχ.	2.680.320,00 δρχ.
Τόκος προεξόφλησης 5%	451.683,52 δρχ.	121.290 δρχ.	573.290,62 δρχ.
- Α. Μεταξάς, σ. 6, 10.
125. Α. Μεταξάς, σ. 120, 155.
Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 31.
126. Α. Μεταξάς, σ. 155.
Για τις δύο πρώτες σειρές κυκλοφόρησαν 39.062 ομολογίες των 1.024 φρ. εκάστης που επέφεραν 40 εκ. φρ. ή 44.672.000 δρχ. (1φρ.=1,1168 δρχ.).
127. Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 31, 58.
Α. Μεταξάς, σ. 155.

128. Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 58-59.
 129. Α. Μεταξάς, σ. 120, 155.
 Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, 30, 58.
 130. Α. Μεταξάς, σ. 120, 155.
 Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, 30, 31, 58.
 131. Α. Μεταξάς, σ. 120, 155.
 Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, 31, 58.
 132. Κατά την έκθεση του Regny, της 31.12.1834, από τις δύο πρώτες σειρές απέμειναν στη διάθεση της ελληνικής κυβέρνησης 9.873.969 δρχ.
 ΑΥΕ 1834. Έκθεση de Regny, 21330/31.12.1834.

Στο υπόλοιπο αυτό δεν συμπεριλαμβάνει τα έξοδα του βαυαρικού στρατού και εκείνη της αναβασίλειας για μετά το 1834. Επίσης τις προκαταβολές προς παλαιά χρέη του 1835 (Βλέπε Μεταξάς, σ. 73).

Το ίδιο υπόλοιπο αφήνει και η έκθεση του Dr. de Lhuys, μετέπειτα υπεξ, που υποβλήθηκε στη γαλλική βουλή. Σύμφωνα με αυτήν:

• Κέρδος Ρότσιλντ	4.915.761,60 δρχ.
• Τοκοχρεολύσια 1833-1835	7.600.000,00 δρχ.
• Χρέος Καποδίστρια προς Έυναρ	276.771,00 δρχ.
• Χρέος προς τις τρεις ΜΔ	1.962.407,24 δρχ.
• Αποζημίωση Πύλης	12.531.238,40 δρχ.
• Οδοιπορικά μελών της αναβασίλειας	422.207,20 δρχ.
• Οδοιπορικά διοικητικού προσωπικού αναβασίλειας	163.545,20 δρχ.
• Μισθοί μελών αναβασίλειας	409.000,00 δρχ.
• Μεταφορά βαυαρικών στρατευμάτων που συνόδευαν τον Όθωνα	1.656.703,28 δρχ.
• Στρατολογία και μεταφορά σώματος Βαυαρών εθελοντών	3.330.171,00 δρχ.
• Αγορά στρατιωτικού υλικού	910.607,00 δρχ.
• Βασιλική νομοποίηση	459.728,52 δρχ.
Σύνολο	35.668.141,35 δρχ.

Υπόλοιπο: 44.672.000 – 35.668.141,35 = 9.003.858,65 δρχ.

Ανδρεάδης, *-Μαθήματα*, σ. 44 σημ.3.

-Έργα, Τ₂, σ. 334 σημ.2.

Αναζηρόπουλος, σ. 13 σημ.2.

133. Πρακτικά Γερουσίας 9.3.1860, σ. 491. Εισηγητής Δ. Χατζίσκος.
 134. Αυτό ζητούσε από τον Έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο Σ. Τρικούπη. Και αν τούτο ήταν ανέφικτο, ζητούσε προκαταβολή 3 εκ. φρ. από την τρίτη σειρά.
 Διάταγμα 6/18.5.1835.
 Καρολίδης, Τ₂, σ. 209-210. Πιπινέλης, *Μοναρχία*, σ. 194.

135. Αγγλική διακοίνωση στις 10/22.6.1835.
Καρολίδης, Τ₂, σ. 210. Βλέπε και
Πιπινέλης, *Μοναρχία*, σ. 194. Ραπτάρης, *Η δημοσιονομική*, σ. 256.
136. Διάταγμα 25/7.10.1835.
Paris, σ. 106-108 και παράρτημα.
Ραπτάρης, *ό.π.*, σ. 256.
137. Καρολίδης, Τ₂, σ. 218, 219. Miller, σ. 212. Paris, σ. 296.
Πιπινέλης, *ό.π.*, σ. 194, 195, 195 σημ.1, 231 κ.ε.
Κορδάτος, *Μεγάλη*, Τ₁₁, σ. 100, 112. Ευαγγελίδης, *Όθων*, σ. 180.
Ο Πούλος προβάλλει ως λόγο της γαλλικής αντίδρασης τη διαφάνια της Γαλλίας για
τη χρησιμοποίηση της τρίτης σειράς στη τοκοχρεολυτική απόσβεση.
Πούλος, *Οικονομικά*, σ. 596, 604.
138. Καρολίδης, Τ₂, σ. 211, 213-217. Πιπινέλης, *ό.π.*, σ. 195, 196.
Κορδάτος, *ό.π.*, Τ₁₁, σ. 100. Bartholdy, Τ₂, σ. 703.
Paris, σ. 296. Miller, σ. 212.
139. Καρολίδης, Τ₂, σ. 215-216. Πιπινέλης, *ό.π.*, σ. 197-198.
Κορδάτος, *ό.π.*, Τ₁₁, σ. 100. Paris, σ. 301.
Bartholdy, Τ₂, σ. 703. Miller, σ. 212.
140. ΑΥΕ, Φ1838. Επιστολή Σούτσου προς Ι. Κωλέτη 11/23.2.1838 και απάντηση
Κωλέτη. Βλέπε και υπόμνημα Σούτσου.
141. Πιπινέλης, *ό.π.*, σ. 278.
142. ΑΥΕ, Φ1838. Έκθεση Σούτσου 19/12/24.3.1838.
143. ΑΥΕ, Φ1838. -Έκθεση Σούτσου 5/17.2.1838 και 3/15.5.1838.
-Διακοίνωση Λάιονς 14.8.1838.
Πιπινέλης, *ό.π.*, σ. 279-282.
144. Πιπινέλης, *ό.π.*, σ. 281, 282.
145. ΑΥΕ, Φ1838. Έκθεση Σούτσου 3/15.5.1838.
- 146.
- | Έτος έκ-
δοσης | Ομολογίες | Φράγκα | Δραχμές | Πραγματικό σε
δραχμές |
|----------------------------|-----------|------------|---------------|--------------------------|
| 1837 | 6.463 | 6.618.112 | 7.391.107,48 | 6.739.036,93 |
| 1838 | 3.129 | 3.204.096 | 3.578.334,40 | 3.244.657,70 |
| 1839 | 2.297 | 2.352.128 | 2.626.256,55 | 2.381.902,16 |
| 1840 | 2.460 | 2.519.040 | 2.813.263,87 | 2.550.926,99 |
| 1841 | 82 | 83.968 | 93.775,46 | 85.030,90 |
| 1842 | 2.404 | 2.461.696 | 2.749.222,09 | 2.492.857,12 |
| Σύνολο | 16.835,5 | 17.239.040 | 19.252.559,85 | 17.494.408,80 |
| Δεν κυ-
κλοφόρη-
σαν | 2.696,25 | 2.760.960 | 3.083.440,12 | — |

Γενικό σύνολο	19.531,75	20.000.000	22.336.000	—
---------------	-----------	------------	------------	---

Βλέπε λογαριασμούς χρήσεων 1837-1842 σε:

A. Μεταξιά, σ. 28, 34, 40, 46, 52, 60.

147. Αυτές κατανέμονται:

	Αγγλία	Ρωσία	Γαλλία	Σύνολο σε δρχ.
Ομολογίες	6.353	6.510	3.972	16.835,50
Ονομαστικό	—	—	—	19.252.559,85
Πραγματικό	—	—	—	17.494.408,80

Δεν είχαν τεθεί στην κυκλοφορία 157,41 μετοχές από την Αγγλία, 0,41 από τη Ρωσία και 2.538,41 από τη Γαλλία.

Η διαφορά των 1.758.151,05 δρχ. οφείλεται στη τιμή έκδοσης 94% και σε τόκους προεξόφλησης 5%.

148. Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 29, 30.

Πρακτικά Γερουσίας 9.3.1860, σ. 492. Εισηγητής Δ. Χατζίσκος, 500. Εισηγητής Α. Κουμουνδούρος, υπ. οικονομικών.

22.3.1860, σ. 540. Εισηγητής Δ. Χρησιτίδης.

Βλέπε και:

Leconte, σ. 175 παρ.2. Πούλος, *Οικονομικά*, σ. 604.

ΕΤΕ, *Εθνάρδος*, σ. 118. Πιτινέλης, *ό.π.*, σ. 337. Για το πρώτο εξάμηνο του 1843.

149. A. Μεταξιάς, σ. μβ', 72.

Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 6.

150. Βλέπε πίνακες εξόδων των χρήσεων 1836-1842 σε:

A. Μεταξιάς, σ. 165, 171, 177, 183, 189, 195, 201.

Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 59.

Αναλυτικότερα:

Τόκοι	19.232.754,83 δρχ.
Χρεολύσια	3.846.549,02 δρχ.
Προμήθεια Ρότσηλντ για την πληρωμή των τοκοχρεολυσίων	230.792,81 δρχ.
Τόκοι προκαταβληθέντων ποσών κατά το 1836	102.693,27 δρχ.
Διάφορα άλλα έξοδα	7.671,78 δρχ.
Σύνολο	23.420.461,71 δρχ.

151. Πρακτικά Γερουσίας 9.3.1860, σ. 492, 493. Εισηγητής Δ. Χατζίσκος, το 1840-1842 περίπου 5,4 εκ. δρχ.

Πρακτικά Γερουσίας 23.3.1860, σ. 569ζ', Ρ. Παλαμήδης, εξ ιδίων 6 εκ. δρχ.

About, σ. 214. Εξ ιδίων 6,3 εκ. δρχ.

Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 90 σημ.3. 6,3 εκ. δρχ.

152. A. Μεταξιάς, σ. μγ', με'. Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 57.

Πρακτικά Γερουσίας 9.3.1860, σ. 492. Εισηγητής Επιτροπή Γερουσίας, Δ. Χατζίσκος, 500. Απάντηση υπ. οικονομικών Α. Κουμουνδούρου στον Δ. Χατζίσκο. Βλέπε και

Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 84. Λιακόπουλος, σ. 32.

Μπανταλούκας, σ. 14. Πούλος, *Οικονομικά*, σ. 596.

Δ. Φωτιάδης, *Μοναρχία*, σ. 90.

153. Μέχρι 31.12.1843 είχαν κυκλοφορήσει

	Ομολογίες	φρ.	Δρχ.
Αγγλία	19.373,83	19.838.805,33	22.155.968
Ρωσία	19.530,83	19.999.573,33	22.335.533
Γαλλία	16.992,83	17.400.661,33	19.433.058
Σύνολο	55.897,49	57.239.040	63.924.559,87

Μέχρι την 31.12.1859 δεν είχαν τεθεί σε κυκλοφορία

Αγγλία	157,41	161.194,66	180.022,19
Ρωσία	0,41	426,66	476,49
Γαλλία	2.538,41	2.599.338,66	2.902.941,41
Σύνολο	2.696,25	2.760.960	

Με δεδομένο ότι 1λ.σ.=25,6 φρ. το δάνειο ήταν 2.343.750 λ.σ.

154. Α. Μεταξάς, σ. μβ', γγ', μδ', μη'-να', 120, 155, 157, 159.

Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 29-31, 57-60.

Πρακτικά Γερουσίας 9.3.1860, σ. 489-491. Εισηγητής Γερουσίας, Δ. Χατζίσκος, 498-500, 502. Απάντηση υπ. οικονομικών Α. Κουμουνδούρου στον Δ. Χατζίσκο. Βλέπε και

About, σ. 213-214. Δ. Ζαργάφος, *Ιστορία ίδρυσης*, T₂, 277 σημ.1.

Μ. Βρετός, *Όθων*, σ. 253 σημ.1. Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 84-86,

Καρολίδης, T₂, σ. 50, 208. Δ. Φωτιάδης, *Μοναρχία*, σ. 90.

Λιακόπουλος, σ. 31-32. Ραγκαβής, *Υπόμνημα*, σ. 21.

Αωνόμου, *Το βασίλειον*, σ. 75. Μπανταλούκας, σ. 14.

Ευαγγελίδης, *Όθων*, σ. 180.

Οι Ζαργάφος, Ανώνυμος, Βρετός, Ευαγγελίδης χρησιμοποιούν τα στοιχεία του Ραγκαβή και ο Μπανταλούκας του Λιακόπουλου.

155. Για το δάνειο αυτό βλέπε

Π. Καλιγάς, *Άρθρα*, T₂, σ. 445-451. Αγόρευση Καλιγά στη βουλή στις 11.12.1880.

Καρολίδης, T₂, σ. 388 σημ.1. Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 105-111.

Ραπτάρης, *Δημοσιονομική*, σ. 258-260. About, σ. 213.

Κυριακίδης, T₁, σ. 345, 347. Πυτινέλης, *Μοναρχία*, σ. 197 κ.ε.

Σκανδάμης, σ. 149. Κορδάτος, *Μεγάλη*, T₁₁, σ. 101.

156. Συμφωνίες

- 30/12.7.1835, Μαυροκορδάτου – Βαρόνου φον Γκίσε.
 - 10/22.3.1836, Άρμανσπεργκ και Βαυαρού πρέσβη στην Αθήνα, Κόμπελ. Αν η τρίτη σειρά καθυστερούσε, η απόσβεση θα γινόταν από το προϊόν της δεκάτης του 1836.
 - 25/6.1.1837.

– Το 1835	1.128.944,44 δρχ.
– Το 1836	1.110.075,04 δρχ.
– Το 1837	2.419.166,66 δρχ.
Σύνολο	4.658.186,14 δρχ.
157. Προμήθεια 56.528,84 και διάφορα έξοδα 2.760,12. Συνολικά 59.234,96 δρχ.
Μεταξάς, σ. 73. Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 32.
158. 104.445,24 δρχ.
Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 32, 60.
159. Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 32.
160. Μεταξάς, σ. μγ', 73.
Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 32, 60.
Τόκοι 1.075.842,10 δρχ.
Αναλυτικά οι καταβολές για απόσβεση του κεφαλαίου ήταν
- 1840 558.000
 - 1841 837.000
 - 1842 279.000
- Σύνολο 1.673.999,97 δρχ.
161. • Σε Έχταλ 59.234,96 δρχ.
• Σε τόκους 1.075.842,10 δρχ.
• Προς απόσβεση κεφαλαίου 1.673.999,97 δρχ.
Σύνολο 2.809.077,03 δρχ.
Είχε και συναλλαγματική απώλεια 104.445,24 δρχ.
Γενικό σύνολο 2.913.522,30 δρχ.
Οφειλόμενο υπόλοιπο 2.977.165,51 δρχ.
Μεταξάς, σ. μστ'.
- Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ.32.
162. Η πρώτη συμφωνία στις 15.3.1838 που υπαγόρευε την εξόφληση της δανειακής καταβολής του 1835 εντός του 1838. Η συμφωνία λόγω ελληνικής αδυναμίας δεν τηρήθηκε.
Με τη δεύτερη του 1840 η Ελλάδα τη διετία 1840-41 κατέβαλε 1,4 εκ. δρχ. και πάλι λόγω αδυναμίας έγινε νέα συμφωνία στις 13.2.1842, η οποία δεν είχε καλύτερη τύχη.
Η εθνοσυνέλευση με το ψήφισμα Ζ' θα αναστείλει την εξυπηρέτηση του.
163. Η βαυαρική απαίτηση στις 11.9.1859.

Sicherer, σ. 52, 54.

164. Υπόστηρίχθηκε ότι ήταν 4% και από άλλους 7,5 εκ. δρχ. Τελικά αναγνωρίστηκε χρέος 4,5 εκ. δρχ. προς 4% και το 1903 απέμεναν 2.433.442 δρχ.

Για το χρέος τούτο βλέπε

Λιακόπουλος, σ. 101-104.

165. Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 6.

166. Πρακτικά Γερουσίας 9.3.1860, σ. 498, 501.

167. Έξοδα έκδοσης και εξυπηρέτησης

του δανείου 1833-1835	9.941.502,46	22,25%
-----------------------	--------------	--------

Έξοδα παραλαβής, διαχείρισης και αποστολής των χρημάτων	546.424,02	1,23%
---	------------	-------

Έξοδα σε Έιχταλ, για προείσπραξη ορισμένου ποσού, λόγω καθυστέρησης καταβολής του δανείου	375.611,56	0,84%
---	------------	-------

Έξοδα κοπής ελληνικών νομισμάτων και αποκατάσταση νομισματοκοπείου	731.242,50	1,63%
--	------------	-------

Καταβολές χρεών από προκαταβολές προς Καποδίστρια και έναντι δανείων ανεξαρτησίας	1.257.516,24	2,81%
---	--------------	-------

Αποζημίωση Πύλης	12.531.164,54	28,05%
------------------	---------------	--------

Σύνολο	25.383.461,32	56,81%
--------	---------------	--------

Υπόλοιτο	19.288.538,68	43,19%
----------	---------------	--------

168. Maurer, σ. 597-598. About, σ. 200, 230. Finlay, T₂, σ. 317.

Bartholdy, T₂, σ. 703. Κρεμμυδάς, σ. 565. Ο Lepoignan το 1840 γράφει σε υπόμνημα του ότι σκανδαλωδώς διοχετεύθηκε σε πρόσωπα.

Πούλος, *Οικονομικά*, σ. 603. Έκθεση γαλλικής κοινοβουλευτικής Επιτροπής, στις 23.4.1847 αναφέρει ότι διατέθηκε κατά τρόπο «ήκιστα συνετόν».

A. Ραγκαβής, *Υπόμνημα*, σ. 22. Σε μη γόνιμες δαπάνες της αντιβασιλείας.

Θ. Ρηγόπουλος, *απ.*, σ. 168. Καταναλώθηκε από το βαυαρικό στρατό.

Ανωνύμου, *Το βασίλειον*, σ. 72, 74. Ανωνύμου, *Υπόμνημα*, σ. 6.

Σπηλιωτάκης, σ. 8, 25, 26. Κ. Μεταξάς, σ. 207. Χρυσοβέργης, σ. 47.

M. Βρετός, *Όθων*, σ. 253. Γ. Κολοκοτρώνης, *Χειρόγραφο*, σ. 74, 85.

Πολυμέρης, σ. 4. Τζιβανόπουλος, σ. 4. A. Βυζάντιος, σ. 119.

A. Γούδας, T₂, σ. 59. Κυριακίδης, T₁, σ. 345. Z. Παπαντωνίου, σ. 30.

Δ. Ζωγράφος, *ό.π.*, T₁, σ. 115-116. Ραπτάρης, *ό.π.*, σ. 218.

Μαρκεζίνης, *Πολιτική*, T₂, σ. 43, 113, 114.

Φωτιάδης, *Μοναρχία*, σ. 94.

169. Maurer, σ. 596. «Ελάχιστα ωφέλησε». About, σ. 230.

Πούλος, *Οικονομικά*, σ. 603. Κατά τη γαλλική κοινοβουλευτική Επιτροπή,

- στις 23.4.1847 «αμφιβόλου ασφαλείας για τον τόπο».
- Bartholdy, T₂, σ. 707. Κατά την έκθεση του Αυστριακού προξένου στις 2.2.1835. 710. Μετά το δάνειο η αντιβασιλεία άφηνε έλλειμμα 17,3 εκ. δρχ Ross, σ. 97. Ξοδεύθηκε σε παράνομα κτίσματα.
- N. Δραγούμης, T₂, σ. 24. Αυτό γράφει ο Σ. Τρικούπης.
- A. Ραγκαβής, *Υπόμνημα*, σ. 22. Σπηλιωτάκης, σ. 8, 25-26.
- A. Γούδας, T₂, σ. 59. Κλεομένους, σ. 11.
170. Ανωνύμου, *Το βασίλειον*, σ. 77-78.
- Καρολίδης, T₂, σ. 51. Finlay, T₂, σ. 311.
171. Στις 22.3.1860.
- Πρακτικά Γερουσίας 22.3.1860, σ. 539, 541.
172. Πρακτικά Γερουσίας 23.3.1860, σ. 569^a, 569^{στ}, βλέπε και 586. Αγόρευση Σπ. Μήλιου, 9.3.1860, σ. 492. Αγόρευση Δ. Χατζίσκου.
173. Finlay, T₂, σ. 284.
174. Μακρυγιάννης, σ. 419.
175. Καρολίδης, T₁, σ. 345, T₂, σ. 8. Μακρυγιάννης, σ. 383, 419. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, T₂, σ. 43.
176. Eiththal, σ. 90.
177. Μακρυγιάννης, σ. 442.
178. Επιστολή Μαιστρά από Μόναχ, στις 9.11.1834, προς Όθωνα.
- Δ. Πετρακάκος, *Κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδος*, T₂, Αθήνα 1946, σ. 9-10.
179. Μακρυγιάννης, σ. 442. «Η Μπαυαρία τα ρούφηξε με τον Αρμασπέρι και συ-
ντροφίαν.
- Χρυσοβέργης, σ. 51. Εκ του δανείου ωφέλησε τους φίλους του.
- Ευαγγελίδης, *Όθων*, σ. 89. Αυτός και οι φίλοι του.
- Δακτα, *Ενοποίηση*, σ. 114, 115.
180. Κεφάλαιο 63.924.559,87 δρχ
Διαφορά ονομαστικής και τμής έκδοσης, τόκοι προεξόφλησης	5.011.761,70	7,84%
Τόκοι, χρεολύσια, προμήθεια και διάφορα μικροέσοδα	33.080.795,31	51,74%
Καταβληθέντα στον Σιχταλ	1.964.251,73	3,07%
Καταβληθέντα για παλαιά χρέη προς τον Καποδίστρια και για τα δάνεια ανεξαρτησίας	2.238.559,15	3,50%
Αποζημίωση Πύλης	12.531.164,54	19,60%
Σύνολο	54.826.532,43	87,75%
- Υπόλοιπο: 9.098.027,44 ή 12,25%.

- Ο Ραγκαβής υποστηρίζει ότι από τα 60 εκ. φρ. η Ελλάδα πραγματικά έλαβε περίπου 6,2 εκ. φρ. δηλ. το 10%, του οποίου κατά μέγα μέρος χρήσις ερένετο εις ... συχλίαν γονίμους δαπάνας... της αναβασιλείας.
- Α. Ραγκαβής, *Υπόμνημα*, σ. 22.
- Η Εξελεγκτική Επιτροπή των οικονομικών της Ελλάδας, που συγκροτήθηκε το 1857 από τους πρέσβεις των εγγονηριών Δυνάμεων στην Αθήνα, μετά από διετία υπέβαλε το πόρισμά της. Σύμφωνα με αυτά, η Ελλάδα από το δάνειο των 60 εκ. φρ. έλαβε πραγματικά μόνο 12.277.671 φρ., δηλαδή το 20%.
- Καρολίδης, *T*₅, σ. 70.
181. Πρακτικά Γερουσίας 23.3.1860, σ. 588, βλέπε και 569_δ. Αγόρευση Γυρ. Γραμμαράδη.
182. About, σ. 214.
183. About, σ. 219. Finlay, *T*₂, σ. 317.
Ραγκαβής, *Υπόμνημα*, σ. 21. Σπηλιωτάκης, σ. 26.
Α. Σούτσος, *Απαντα*, σ. 197. Κυριακίδης, *T*₁, σ. 344, 345.
Ευαγγελίδης, *Όθων*, σ. 180. Ασπρέας, *T*₁, σ. 201.
Πρακτικά Γερουσίας 9.3.1860, σ. 494. Εισηγητής Επιτροπής Γερουσίας Δ. Χατζίσκος.
184. Σας 29.12.1859, Κ. Μάρμαρ, σ. 157.
185. Πρακτικά Γερουσίας 23.3.1860, σ. 569_γ.
186. Ανωτύμου, *Το βασιλείον*, σ. 78.
187. Ραπτάρης, *Η δημοσιονομική*, σ. 263.
188. Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 8.
189. Τακτικό έλλειμμα 12.467.259 δρχ.
Α. Μεταξάς, σ. θ'. Βλέπε και:
Ραπτάρης, *ό.π.*, σ. 249. Καρολίδης, *T*₂, σ. 208.
Πιπινέλης, *Μοναρχία*, σ. 54.
190. Α. Μεταξάς, σ. θ', 72, 121.
Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 57. Βλέπε και:
Καρολίδης, *T*₂, σ. 208. Πιπινέλης, *ό.π.*, σ. 192.
191. Καρολίδης, *T*₂, σ. 387-389.
Καρολίδης, *T*₂, σ. 388. Το 1842 ο Όθωνας θα διαθέσει στο δημόσιο το 20% της χορηγίας του.
192. Η ελάττωση υπερέβαινε το μισό των τακτικών εσόδων της τετραετίας 1837-40.
Α. Μεταξάς, σ. στ'.
193. Α. Μεταξάς, σ. θ', 72-73, 120-121.
Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 4, 7-8.
Το ακριβές έλλειμμα ήταν 14.214.687,39 δρχ.
194. Α. Μεταξάς, σ. στ'.

195. Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 5.
Ι. Πούλος, *Οικονομικά*, σ. 607. Στις 23.4.1847.
196. Maurer, σ. 601, 603.
197. About, σ. 103.
198. Στις 2/14.4.1837. Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία ίδρυσης*, Τ₁, σ. 110-112. Το υ-
πόμνημα.
199. Κρεμμυδάς, σ. 565. Το υπόμνημα.
200. About σ. 200. Γράφει ο About το 1854.
201. Finlay, Τ₂, σ. 294.
202. Finlay, Τ₂, σ. 284, 303.
203. Διάταγμα της 16.8.1834. Ραπτάρης, *Η δημοσιονομική*, σ. 239.
204. Κρεμμυδάς, σ. 565.
205. About, σ. 101-102.
206. About, σ. 98.
207. Bartholdy, Τ₂, σ. 660, 661. About, σ. 101, 102.
Finlay, σ. 303, 303 σημ.2. Τζιβανόπουλος, σ. 35.
Α. Σούτσος: *Απαντα*, σ. 197. Α. Γούδας, *Υπόμνημα Τρίτο*, σ. 19.
Γ. Αναστασόπουλος, Τ₁, σ. 102 κ.ε. Γ. Χαριτάκης, *Η Ελληνική*, σ. 20.
208. Maurer, σ. 416. Γ. Πολυμέρης, σ. 4. Α. Γούδας,,
Υπόμνημα Τρίτο, σ. 19. *ΑΙΩΝ*, 11-18.3.1861. Έκθεση Ι. Σούτσου.
Α. Μανσόλας, σ. 52. Α. Σίδερης, *Γεωργική πολιτική*, σ. 30.
Ν. Δεμάλας, σ. 401. Ι. Σκαλτσούνης, σ. 3.
209. Tuckerman, σ. 134.
210. About, σ. 223. Μανσόλας, σ. 51.
211. Μακρυγιάννης, σ. 343.
212. Γ. Αναστασόπουλος, Τ₁, σ. 35, 38, 47 κ.ε. Το διάταγμα, 80.
Strong, σ. 146-147, 184-185. Eithal, σ. 81. Leconte, σ. 125-127.
About, σ. 92, 93. Tuckerman, σ. 137. Τζιβανόπουλος, σ. 35.
Γ. Πολυμέρης, σ. 4. Σ. Σωτηρόπουλος, *Περί*, σ. 86.
Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 12. Ι. Σκαλτσούνης, *Σκέψεις*, σ. 3.
213. About, σ. 122-123.
214. Σωτηρόπουλος, σ. 30. Βλέπε και
Tuckerman, σ. 135. Τζιβανόπουλος, σ. 33. Γ. Πολυμέρης, σ. 4.
Ν. Βλάχος, *Ιστορία*, σ. 27. Σωτηρόπουλος, σ. 94. Π. Πετράκης, σ. 33.
Πίνακας διάρθρωσης τακτικών εξόδων 1844-1869, 34.
215. Maurer, σ. 592, 593-594, 603. Finlay, Τ₂, σ. 283.
Bartholdy, Τ₂, σ. 658. Τζιβανόπουλος, σ. 33.
Σωτηρόπουλος, σ. 19-20, 31.
216. Μανσόλας, σ. 48. Βλέπε και

- About, σ. 130. Σωτηρόπουλος, σ. 25. Τζιβανόπουλος, σ. 33.
ΑΙΩΝ, 11-18.3.1861. Έκθεση Ι. Σούτσου
 Α. Σίδερης, *Γεωργική πολιτική*, σ. 35.
217. Γ. Αναστασόπουλος, *Τ₁*, σ. 98.
218. Tuckerman, σ. 134-135. Βλέπε και:
ΑΙΩΝ, 11-18.3.1861. Έκθεση Ι. Σούτσου. Finlay, *Τ₂*, σ. 284, 333, 343.
 Ειρήthal, σ. 85. Γ. Κολοκοτρώνης, *Χειρόγραφο*, σ. 76.
 Το 1835 οι αγρότες είχαν προκοδοτηθεί με καλλιεργήσιμη γη και το 1848 για να κτίσουν σπίτι.
 Μανσόλας, σ. 46.
219. Στις 21/14.4.1837. Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία ίδρυσης*, *Τ₁*, σ. 110-112. Το υ-
 πόμνημα.
220. *ΑΙΩΝ*, 19.3.1841, 11-18.3.1861. Έκθεση Ι. Σούτσου.
 Δ. Ζωγράφος, *ό.π.*, *Τ₁*, σ. 12. Ευαγγελίδης, *Όθων*, σ. 192.
 Λιάτα, σ. 35, 39.
221. Δ. Ζωγράφος, *ό.π.*, *Τ₂*, σ. 285.
222. Κυριακίδης, *Τ₁*, σ. 367. Πιπινέλης, *Μοναρχία*, σ. 268. About, σ. 130.
 Δ. Ζωγράφος, *Τ₁*, σ. 12, 41 σημ.2. Λιάτα, σ. 35.
 Ραπτάρης, *Η δημοσιονομική*, σ. 283. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, *Τ₂*, σ. 58.
223. Δ. Ζωγράφος, *ό.π.*, *Τ₁*, σ. 212.
224. Δ. Ζωγράφος, *ό.π.*, *Τ₁*, σ. 209, 211. Λιάτα, σ. 37.
 Γ. Αναστασόπουλος, *Τ₁*, σ. 71. ΕΤΕ, *Εννάρδος*, σ. 107.
225. Δ. Ζωγράφος, *ό.π.*, *Τ₁*, σ. 32 σημ.1. «Χαρτίον».
 Ross, σ. 269. «Άγριος Πάγος».
226. Ross, σ. 150.
227. Αμπού, σ. 56. Δ. Ζωγράφος, *ό.π.*, *Τ₂*, σ. 284.
228. Ειρήthal, σ. 72, 76. Ραπτάρης, *ό.π.*, σ. 224. Μαρκεζίνης, *Τ₂*, σ. 58, 59.
229. About, σ. 219. Ραπτάρης, *ό.π.*, σ. 272 σημ.9, 273 σημ.10.
 Μακρυγιάννης, σ. 480. Dakin, *Ενοποίηση*, Παράρτημα Η'. Πίνακας
 εξόδων.
 Α. Μεταξάς, σ. 73, 121. Λαγαριασμοί χρήσεως και διαχειρίσεως 1833-1843
 με δεδομένο ότι η επαχθότητα του Όθωνα ήταν 1.000.000 δραχ. το χρόνο.
230. Το 1837 η Αθήνα εδωρείτο προσωρινή πρωτεύουσα αφού μόνιμη θα γινόταν η
 Κωνσταντινούπολη. Γ. Τσοκόπουλος, *Αμαλία*, Εν Αθήνας 1904, σ.
 28.
231. Η εξυπηρέτηση του δανείου άρχισε την 1.3.1934 με εξαμηνιαίες πληρωμές. Ε-

	Τόκος	Χρεολύσιο	Προμήθεια	Σύνολο
1836	2.233.600,00	446.720,00	26.803,20	2.707.123,20

1836	2.233.600,00	446.720,00	26.803,20	2.707.123,20
1837	2.376.293,08	475.258,61	28.515,51	2.880.067,20
1838	2.689.297,26	537.859,49	32.271,58	3.259.428,33
1839	2.814.378,86	562.875,78	33.772,51	3.411.027,15
1840	2.953.040,76	590.608,12	35.436,45	3.579.085,33
1841	3.064.313,34	612.862,66	36.771,73	3.713.947,73
1842	3.104.823,53	620.364,68	37.221,83	3.759.410,04
1843	3.196.227,97	639.245,55	38.354,69	3.873.828,21
1844	3.196.227,97	639.245,55	38.354,69	3.873.828,21
Σύνολο	25.625.202,77	5.124.990,44	307.502,19	31.057.745,40

- Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 31, 59. Α. Μεταξάς, σ. μδ'.
232. Πρακτικά Γερουσίας 9.3.1860, σ. 492, 493. Εισηγητής Δ. Χατζίκκος: στο διάστημα 1840-1842 περίπου 5,4 εκ. δρχ. εξ ιδίων.
23.3.1860, σ. 569ζ'. Αγόρευση Ρ. Παλαμήδη: Το 1841 περίπου 3 εκ., το 1842 περίπου 2 εκ. και το 1843 περίπου 1 εκ. δρχ. εξ ιδίων, 582. Αγόρευση Σ. Μήλιου: υπέρ τα 6 εκ. δρχ. εξ ιδίων.
Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 30. Για το δεύτερο εξάμηνο του 1843 1.116.800 δρχ. εξ ιδίων.
About, σ. 214. Εξ ιδίων 6,3 εκ. δρχ.
Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 90-σημ.3. Εξ ιδίων 6,3 εκ. δρχ.
233. Πρακτικά Γερουσίας 22.3.1860, σ. 545.
234. Lecomte, σ. 30.
235. Στις 27/10.1.1843.
Παπινέλης, *Μοναρχία*, σ. 355.
236. ΑΥΕ, Φ1843. Έκθεση Σ. Τρικούπη, α. 556/2/12.2.1843.
237. Ραγκαβής, *απ.*, Τ₂, σ. 127.
Ν. Δραγούμης, *Ιστορικές*, Τ₁, σ. 250. Την Τρίτη Σεπτεμβρίου προετοίμασε η ρωσική μεριά, Τ₂, σ. 79.
Παπινέλης, *ό.π.*, σ. 368, 369.
238. Στις 23/7.2.1843.
Κορδάτος, *Μεγάλη*, Τ₁₁, σ. 194-197. Η διακοίνωση Νέσελροντ.
239. Στις 29/10.4.1843. Την ελληνική απάντηση βλέπε Κορδάτος, *ό.π.*, Τ₁₁, σ. 197-202, *ΑΙΩΝ*, 21.4.1843. Βλέπε και Κρέμος, σ. 1081.
240. Οι Δυνάμεις συνέρχονται στο Λονδίνο στις 19/1.5.1843.
ΑΥΕ, Φ1843. έκθεση Σ. Τρικούπη, α. 594/1/13.7.1843.
241. Η Ελλάδα το αποδέχθηκε στις 7/19.6.1843 και οι Δυνάμεις το επικύρωσαν στις 5.7.1843. Σύμφωνα με αυτό
- Η εξυπηρέτηση του δανείου ορίζονταν ετησίως σε 3,636 εκ. δρχ.

- Ως εγγυήσεις δίνονταν ειδικοί πρόσοδοι του ελληνικού Δημοσίου.
- Τις προσόδους αυτές το ελληνικό δημόσιο θα κατέβαλε στον ειδικό απεσταλμένο του οίκου Ρότσχιλντ στην Αθήνα.
- Η ελληνική κυβέρνηση ήταν υποχρεωμένη να πληροφορεί τους πρέσβεις για οτιδήποτε σχετικό με την εξασφάλιση των τόκων, το οποίο θα ζητούσαν οι πρέσβεις.
- Για τους τόκους που είχαν προκαταβάλει οι Δυνάμεις, η ελληνική κυβέρνηση θα έδινε μηνιαία γραμμάτια με επιτόκιο 5%.

Πιπινέλης, *ό.π.*, σ. 362. Κλεομένους, σ. 21. Κρέμος, σ. 1081.

242. Σπς 30/11.8.1843.

Πούλος, *Η Επανάσταση*, σ. 227-228.

243. Άρθρα 1 και 2.

Πούλος, *-Η Επανάσταση*, σ. 228, 228 σημ.1.

-Οικονομικά, σ. 598-599.

Lecomte, σ. 31. Πιπινέλης, *ό.π.*, σ. 362. Ν. Βλάχος, *Ιστορία*, σ. 68.

Ραιπτάρης, *Η δημοσιονομική*, σ. 262. Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 91-92.

244. Το προτόκολλο σπς 2.10.1843.

Καρολίδης, *Τ₃*, σ. 77, 210.

245. Καρολίδης, *Τ₃*, σ. 210, 211.

246. Πρακτικά Γερουσίας 22.3.1860, σ. 544. Αγόρευση Χρηστάδη.

247. Σπς 23.4.1847. Πούλος, *Οικονομικά*, σ. 605.

248. Πρακτικά Γερουσίας 22.3.1860, σ. 539, 541. Αγόρευση Χρηστάδη.

Έκθεσις βουλευτικής Επιτροπής 1849, σ. 30.

249. Πρακτικά Γερουσίας 22.3.1860, σ. 541, 542, 546. Αγόρευση Χρηστάδη.

23.3.1860, σ. 563. Αγόρευση υπ. οικονομικών Α.

Καμμουνοπούρου, 569_η, 569_θ. Αγόρευση Ρ. Παλαμίδη.

250. Από την *Εθνική Τράπεζα*

Ν.ΡΖ/17.8.1843. Δρχ. 500.000.

Ν.ΕΝΒ/14.10.1853, ΒΔ/14.3.1854. Δρχ. 1 εκ.

ΒΔ/19.7.1860. Δρχ. 820.000, ΒΔ/9.2.1862. Δρχ. 2 εκ.

Συνολικά 3.820.000 δρχ.

Λιακόπουλος, σ. 43, 45-51.

251. Πούλος, *Οικονομικά*, σ. 599, 619 κ.ε.

Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 94 σημ.2.

252. Σπς 16/28.2.1846. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 94 σημ.2.

253. Πρακτικά Γερουσίας 22.3.1860, σ. 542. Αγόρευση Χρηστάδη.

254. Διακοίνωση Κωλέτη προς τις Δυνάμεις σπς 18/30.8.1847.

Πρακτικά Γερουσίας, 23.3.1860, σ. 562-563. Αγόρευση υπ. οικονομικών

Α. Καμμουνοπούρου που διαβάζει επιστολή Κωλέτη προς Λάιονς, 569_η. Αγόρευση

- ση Ρ. Παλαμήδη.
 Ν. Κορφιωτάκης, *Έκθεσις επί του προϋπολογισμού*, σ. 8-9.
 Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 95.
255. Κατέβαλε 222.000 δρχ για το 1846 και 664.000 για το 1847.
 Πρακτικά Γερουσίας 9.3.1860, σ. 493. Εισηγητής Επιτροπής Γερουσίας Δ.
 Χατζίσκος, 500. Αγόρευση υπ. οικονομικών Α. Κουμουνδούρου.
 Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 94 σημ.3. Π. Πετράκης, σ. 56.
256. Ο Ευνάρδος το κατέβαλε την 1.3.1847. Το ποσό των 500.000 φρ. ή 558.400 δρχ. με
 τον ν. ΞΔ'9.12.1847 (ΦΕΚ. 1847 σ. 34) αναγνωρίστηκε δημόσιο χρέος και δια-
 κανονίσθηκε σε τρεις επίσεις δόσεις 1848-1850.
 Λιακόπουλος, σ. 33, 40.
 Πρακτικά Γερουσίας 22.3.1860, σ. 542. Αγόρευση Χρηστίδη.
 23.3.1860, σ. 562. Αγόρευση υπ. οικονομικών Α.
 Κουμουνδούρου, 569^η. Αγόρευση Ρ. Παλαμήδη.
 Ν. Κορφιωτάκης, *ό.π.* Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 94 σημ.3.
257. Πούλος, *Οικονομικά*, σ. 600, 601, 605. Έκθεση γαλλικής κοινοβουλευτι-
 κής Επιτροπής 30.3.1847.
258. Πρακτικά Γερουσίας 22.3.1860, σ. 546. Αγόρευση Χρηστίδη.
 About, σ. 214 κ.ε. Απόσπασμα από την έκθεση του προϋπολογισμού.
 Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 96 σημ.1.
259. About, σ. 214.
260. Ο Ραγκαβής υποστηρίζει ότι όταν ανέλαβε το 1856 το υπεξ έπεισε τον Όθωνα, για
 να αποκατασταθεί η αξιοπιστία της Ελλάδας, να απευθύνει υπόμνημα προς τις
 εγγυήτριες Δυνάμεις και να τις καλέσει, σε συνεργασία με τους Έλληνες υπουρ-
 γούς, να αναζητήσουν αύξηση των ελληνικών εσόδων, προκειμένου να εξυψηρε-
 τηθεί το δάνειο των 60 εκ. φρ. Έτσι συστήθηκε η επιτροπή από τους πρέσβεις των
 Δυνάμεων υπό την προεδρία του Άγγλου πρέσβη Ουάις. Ισχυρισμό που επαβεβαι-
 ώνει και ο Α. Κουμουνδούρος στη Γερουσία ως υπ. οικονομικών το 1860.
 Α. Ραγκαβής, *απ.*, Τ₂, σ. 355-357, 361.
 Πρακτικά Γερουσίας 23.3.1860, σ. 564. Αγόρευση Α. Κουμουνδούρου.
 Βλέπε και Καρολίδης, Τ₅, σ. 48, 69.
261. Στις 12/24.5.1859.
 Πρακτικά Γερουσίας 22.3.1860, σ. 547, 549-551. Αγόρευση Χρηστίδη.
 Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 96 κ.ε. Ευαγγελίδης, *Όθων*, σ. 598.
 Miller, σ. 329.
262. Στις 9/21.6.1859.
263. Στις 12/24.1.1864.
 Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 99. Αγιοπετρίτης, σ. 306.
264. Δηλαδή 300.000 φρ. ή 12.000 λ.σ. ή 335.040 δρχ.

- Λιακόπουλος, σ. 33. Π. Αραβαντινός, *Τις παίζει*, σ. 16.
 Miller, σ. 349-350. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 100. Μπανταλούκας, σ. 15.
 Πούλος, *Οικονομικά*, σ. 599 σημ.3.
265. Τούτο ρυθμίζεται
- Με το άρθρο 6 της συνθήκης Ένωσης των Εφτανήσων με την Ελλάδα.
 - Με τον ν./28.3.1864 κυρωτικού της προηγούμενης.
 - Με τη διακοίνωση των εγγυητριών Δυνάμεων της 16/28.12.1864 και
 - Με την απάντηση της Ελλάδας στις 15/27.1.1865.
- Μπανταλούκας, σ. 15.
 Π. Πετράκης, σ. 56, 57. Πίνακας εξέλιξης του δημόσιου εξωτερικού χρέους 1844-1869.
266. Α. Προκαταβληθέντα από τις ΜΔ
• Αγγλία		19.902.247,77 φρ.
• Η Ελλάδα της είχε δώσει		793.552,21 φρ.
	υπόλοιπο	19.108.695,56 φρ.
• Γαλλία		20.270.226,37 φρ.
• Ρωσία		20.209.094,44 φρ.
		Σύνολο 59.588.016,37 φρ. ή 66.142.698,17 δρχ.
- Β. Στους Ρότσηλντ
Κεφάλαιο		27.262.464 φρ. ή 30.261.335 δρχ.
	Με τους τόκους ανέρχεται σε	
		40.037.000 φρ. ή 44.414.107 δρχ.
- Πρακτικά Γερουσίας 9.3.1860, σ. 493. Έκθεση Επιτροπής Γερουσίας, εισήγησης Δ. Χατζίσκος, 500, 501. Εισήγηση υπ. οικονομικών Α. Κουμουνδούρου.
267. Κ. Μοσκόφ, *Εθνική*, σ. 139.
268. Λιακόπουλος, σ. 32. Π. Αραβαντινός, *ό.π.*, σ. 16.
 Ανδρεάδης, *Ιστορία*, σ. 100. Μπανταλούκας, σ. 14.
 Πρακτικά Γερουσίας 22.3.1860, σ. 544. Αυτό το χρέος υπολογίζει στην α-
 γόρευση του ο Χρησιτίδης.
269. Οι ελληνικές αποδόσεις μετά το 1843
1847-1848	στην Αγγλία	793.552,21 φρ.
1861	στις τρεις ΜΔ	900.000,00 φρ.
1864	»	399.508,99 φρ.
1865	»	801.432,75 φρ.
1866	»	1.552.328,08 φρ.
1867-1871	»	4.500.000,00 φρ.
		Ανά 900.000 για
κάθε χρόνο.
	Σύνολο	8.946.822,03 φρ. ή 9.993.600 δρχ.
- Λιακόπουλος, σ. 33. Μπανταλούκας, σ. 15.

270. Tuckerman, σ. 121.
271. Μπανταλούκας, σ. 16. Αγιοπετρίτης, σ. 307.
272. Στις 31.12.1930 μέσω της *Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής* η Ελλάδα θα καταβάλει 29.700.000 φρ. Το εναπομένον χρέος είναι:
 $67.446.010 - 29.700.000 = 37.746.010$
 Μπανταλούκας, σ. 16. Αγιοπετρίτης, σ. 307.
273. Μπανταλούκας, σ. 18. Αγιοπετρίτης, σ. 307.
274. Μπανταλούκας, σ. 18.
275. Στις 14.12.1965.
 ΝΔ 4516/1966 άρθρο 1. Κυρώθηκε με το β.δ. 594/ΦΕΚ. Τ_Α 140 σ. 855, 858.
276. Bartholdy, T₂, σ. 242-244, 739-741. Όπως προκύπτει από τα αρχεία του αυστριακού υπεξ όπου και η αλληλογραφία με το F.O.
 Tuckerman, σ. 110. Μετά τη ναυμαχία του Ναβαρίνου ο Ουέλινγκτον φρονούσε ότι «η Ελλάς έπρεπε να εξαρτάται καθ' ολοκληρίαν από την Τουρκίαν».
 Τζιβανόπουλος, σ. 2 και 36-37. «Η εξασθένηση της Τουρκίας και η εξόγκωσις της Ρωσίας απήτουν χάριν ισοροπίας την ίδρυσιν μέσης πινός Δυνάμεως». Όμως σε καμιά περίπτωση δεν υποκαθιστούσαν το οθωμανικό κράτος με ένα ελληνικό, «... να μη δώσωσιν ευκαιρία τω χριστιανικώ λαώ όπως αντικαταστήση... τον Τούρκον».
 Φιλάρετος, *Ξενοκρατία*, σ. 53, 116.
277. Αυτό έλεγε ο Άγγλος πρέσβης Λάιωνς στον Αυστριακό πρέσβη στην Αθήνα Prokes Osten, που ο τελευταίος μετέφερε στον Μέτερνιχ. Ο Μέτερνιχ με τη σειρά του το γνωστοποίησε στον Αυστριακό πρέσβη στο Λονδίνο με την επιστολή του στις 26/10.3.1839.
 Καρολίδης, T₂, σ. 387. Μαρκεζίνης, *Πολιτική*, T₂, σ. 103.
 Φιλάρετος, *Ξενοκρατία*, σ. 56. Για αυτό το λόγο παραιτήθηκαν από τον ελληνικό θρόνο τόσο ο Λεοπόλδος όσο και ο Ερνέστος, όπως γράφουν οι ίδιοι.
278. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, T₂, σ. 187. Βλέπε και Καρολίδης, T₃, σ. 364, 366.
 Μακρυγιάννης, σ. 503. Κυριακίδης, T₁, σ. 535.
279. Ραγκαβής, *απ.*, T₂, σ. 355. Βλέπε και Καρολίδης, T₂, σ. 387.
280. About, σ. 216.
281. Μακρυγιάννης, σ. 525.
282. Πρακτικά Γερουσίας 22.3.1860, σ. 549.
283. Ο προσανατολισμός του Όθωνα προς τη Μί και η στροφή της ρωσικής πολιτικής προς την Ελλάδα θα ωθήσει τους Αγγλογάλλους τον Μάιο του 1854 στην κατοχή του Πειραιά και στην επιβολή κυβέρνησης Μαυροκορδάτου.
 Πρακτικά Γερουσίας 23.3.1860, σ. 565.
284. Στις 29.12.1859. Κ. Μάγερ, σ. 154.
285. Καρολίδης, T₂, σ. 216. Πιπνέλης, *Η Μοναρχία*, σ. 195, 196.

- Πούλος, *Οικονομικά*, σ. 596. Ν. Βλάχος, *Ιστορία*, σ. 41.
286. Ρωσικό υπόμνημα – διακοίνωση 23/7.3.1843.
Finlay, T₂, σ. 345 σημ.2. Καρολίδης, T₂, σ. 391 σημ.1. Η διακοίνωση.
Κλεομένους, σ. 18-19. Ν. Βλάχος, *Ιστορία*, σ. 67.
287. Finlay, T₂, σ. 345. Καρολίδης, T₂, σ. 391-394. Ν. Βλάχος, *ό.π.*, σ. 67.
288. Καρολίδης, T₂, σ. 219. Miller, σ. 212. Πιπινέλης, *ό.π.*, σ. 196 σημ.1.
289. Κλεομένους, σ. 17, 18-19, 30. «... μέχρις ασφυξίας».
Κυριακίδης, T₁, σ. 352, 536. Σκανδάμης, σ. 202. Cassard, σ. 48.
Ασπρέας, T₁, σ. 200. Ευαγγελίδης, *Όθων*, σ. 181-182. Επί Ρούντχαρτ
μέχρι την πρωθυπουργοποίηση του Μαυροκορδάτου.
290. Πούλος, *Οικονομικά*, σ. 598 σημ.3, 599. Βλέπε και
Lüth, σ. 94. Κυριακίδης, T₁, σ. 536, 561.
Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 334, 359. Σκανδάμης, σ. 688-689.
Κορδάτος, *Μεγάλη*, T₁₁, σ. 451, 549.
291. Ο Μουσουρός από το 1840 εκτελούσε χρέη πρέσβη της Πύλης στην Αθήνα. Τον Ιανουάριο του 1847 θα αρνηθεί να θεωρήσει το διαβατήριο του Τσάμη Καρατάσου, υπασπιστή του Όθωνα, για την Κωνσταντινούπολη. Ο Όθων και η Αμαλία θα επιτιμήσουν για αυτό τον Μουσουρό. Η Πύλη υποκινούμενη από το Λονδίνο, απαίτησε δήλωση συγνώμης πράγμα που αρνήθηκε ο Κωλέτης. Οι σχέσεις των δύο χωρών οξύνθηκαν και θα φθάσουν μέχρι τη διακοπή τους, της Πύλης ενθαρρυνόμενης πάντοτε από τον Πάλμερστον. Το επεισόδιο Μουσουρού ήταν ασήμαντο αλλά το μεγέθυσε ο αγγλογαλλικός ανταγωνισμός των επιρροών στην περιοχή.
292. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 357, 359. Κυριακίδης, T₁, σ. 560 κ.ε.
Πούλος, *Το επεισόδιον*, σ. 248, 271. Η αγγλική απαίτηση καταβολής των τοκοχρεολυσίων συμπίπτει με την εμφάνιση του αγγλικού στόλου στο Φάληρο.
293. Στις 11.3.1847. Πούλος, *Το επεισόδιον*, σ. 248.
294. Από την οποία τελικά πήρε 5 εκ. δρχ., ν.ΣΝΒ/14/26.10.1853 «περί συνολογήσεως δανείου 5 εκ. δρχ.».
ΦΕΚ 1853, σ. 47. Λιακόπουλος, σ. 46. Δοντά, *Οι Δυνάμεις*, σ. 67.
Π. Πετράκης, σ. 86 κ.ε. Ασπρέας, T₁, σ. 220, 220 σημ.1.
295. ΑΥΕ, Φ1853, 99/1 α.524. Ζωγράφος προς Πάικο, Πετρούπολη 29.3.1853.
Δοντά, *ό.π.*, σ. 21.
296. ΑΥΕ, Φ1853, Α/1, α.6755 και 7008. Πάικος προς Τρικούπη. Αθήνα 27.10.1853 και 7.11.1853.
Φ1854, 8/1. Ουάις προς Πάικο, Αθήνα 15.12.1853.
Δοντά *ό.π.*, σ. 68.
297. Στις 18.11.1850 αυτό πληροφορούσε την Αθήνα ο πρέσβης μας στη Πετρούπολη Κ. Ζωγράφος, γράμμα σχετικό του οποίου διαβάζει ο Χρηστίδης στη Γερουσία. Πρακτικά Γερουσίας 22.3.1860, σ. 543.

298. Δοντά, *ό.π.*, σ. 124.
299. Στις 22.4.1854. Δοντά, *ό.π.*, σ. 127.
300. Δοντά, *ό.π.*, 127-128.
301. Lüth, σ. 92. Βλέπε και:
Πρακτικά Γερουσίας 22.3.1860, σ. 541. Αγόρευση Δ. Χρησιτίδη.
Γ. Κολοκοτρώνης, *Χειρόγραφο*, σ. 88. Miller, σ. 220.
ΕΤΕ, Εϋνάρδος, σ. 129. Θυσίες ζητάει ο Εϋνάρδος από «τους καλούς Έλλη-
νες».
302. Το δάνειο χρησιμοποιήθηκε εκβιαστικά έναντι του Όθωνα. Προκειμένου ο τελευ-
ταίος να προχωρήσει στη συνταγματοποίηση, υποστηρίζει ο Εϋνάρδος.
Μαρκεζίνης, *ό.π.*, T₂, σ. 113.
303. Πούλος, *Η επανάσταση*, σ. 227, 232. Αυτό επισημαίνει, σε έκθεσή του, ο
Γάλλος πρόεδρος Πισκατόρυ στις 16.9.1843.
Miller, σ. 220. Ανδρεάδης, *Έργα*, T₂, σ. 337, 338. Αυτό γράφει ο Εϋνάρ-
δος στον Λουδοβίκο τον Οκτώβριο του 1843.
Πρακτικά Γερουσίας 22.3.1860, σ. 541. Δυσaréσκεια και επιθυμία συ-
νταγματοποίησης έφεραν την μεταπολίτευση, λέει ο Δ. Χρησιτίδης.
Ι. Σπηλιωτάκης σ. 27. Γ. Κολοκοτρώνης, *Χειρόγραφο*, σ. 88.
Μαρκεζίνης, *ό.π.*, T₂, σ. 114.
304. Πετρόπουλος, T₁, σ. 312 σημ.11. Όπως γράφει σε έκθεσή του ο Λάιους στις
28.11.1837 ο Ρούντχαρτ δήλωνε ότι όσο θα παραμένει αυτός θα έχει τη δανειακή
κάλυψη της Ρωσίας ή αν τον διαδεχόταν πρόσωπο της δικής της επιλογής.
336 σημ.67. Όπως έγραφε ο Λάιους στον Πάλμερστον, στις 26.10.1837, παρα-
χώρησε μέρος του αγγλικού δανειακού μεριδίου στον Άρμανομπεργκ για να τον ε-
νοχήσει.
Bartholdy, T₂, σ. 703. Ο Πάλμερστον κινούσε γη και ουρανό για να καταβληθεί
η τρίτη δόση του δανείου προκειμένου να ενισχύσει τον αγγλόφιλο Άρμαν-
ομπεργκ.
305. Πετρόπουλος, T₁, σ. 336 σημ.68. Λάιους προς Πάλμερστον, Αθήνα 2.3.1837.
306. Στις 28.11.1842. *ΕΤΕ, Εϋνάρδος*, σ. 123-124.
307. Πετρόπουλος, T₁, σ. 324, 336. Αλλάζει τον Άρμανομπεργκ γιατί είχε πάρει
ήδη από Αγγλία τη δόση και επεδίωκε το ίδιο από Ρωσία, Γαλλία, T₂, σ. 652
σημ.46. Για να εξευμενίσει δανειακά τη Γαλλία, 672 σημ.137. Επί πρωθυ-
πουργίας Μαυροκορδάτου ο Όθωνας σκεφτόταν να πρωθυπουργοποιήσει τον
Κωλέτη λόγω καλής γαλλικής δανειακής συμπεριφοράς, αυτό αναφέρει σε έκθε-
σή του ο Πισκατόρυ στις 30.7.1841.
Μαρκεζίνης, *ό.π.*, T₂, σ. 132. Το 1841 πρωθυπουργοποιεί τον Μαυροκορδάτο
για να κατευνάσει τις δανειακές αγγλικές πιέσεις.
308. ΑΥΕ, Φ1836, - Έγγραφο 3182/27/8.8.1836.

- Έκθεση Σ. Τρικούπη 226/15/27.9.1836.

Πιπινέλης, ό.π., σ. 219, 220.

Πετρόπουλος, Τ₂, σ. 720 σημ.4. Ο Σπανιολάκης μετά την απομάκρυνσή του συνιστούσε στο Λάιονς να πείσει τον Όθωνα μέσω του δανείου, Λάιονς προς Πάλμερστον Αθήνα 10.5.1838.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΥΠΕΡΔΑΝΕΙΣΜΟΣ ΠΤΩΧΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΕΛΕΙΓΧΟΣ

Α. ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ Η ΕΘΝΙΚΗ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ

Η αποδυνάμωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έθετε στην αγγλική πολιτική τον προβληματισμό της υποκατάστασης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο σύστημα ασφάλειας των αγγλικών συμφερόντων¹. Όμως όπως έγραφε ο Άγγλος υπ. εξωτερικών, τον Μάιο του 1878, «έχουμε ανάγκη και των δύο... απομένει όμως αρκετή ζωή στην Τουρκία και η Ελλάδα στη σημερινή της κατάσταση είναι ανίκανη να την αντικαταστήσει. Είναι αναγκαίο για το σκοπό μας η αποσύνθεση της Τουρκίας και η ανάπτυξη της Ελλάδος να εξελίσσονται με τον ίδιο ρυθμό. Οι ελληνικοί πόθοι δεν πρέπει να εμποδισθούν αλλιώς οι Έλληνες θα στραφούν προς άλλη κατεύθυνση»². Την πολιτική αυτή εξασφάλιζε η επιμονή στο δόγμα ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η ελληνοτουρκική συνύπαρξη. Το τελευταίο υπαγόρευε την άσκηση φιλειρηνικής πολιτικής από την Ελλάδα έναντι της Πύλης.

Η Ρωσία θα αρχίσει σταδιακά να απορροδοξοποιεί την εξωτερική της πολιτική και να τη σλαβοποιεί, προωθώντας την επέκταση του πανσλαβισμού προς νότο. Από το 1873, με γερμανική πρωτοβουλία, θα συγκλίνει προς την Αυστροουγγαρία και τη Γερμανία με κατάληξη την τριμερή συμφωνία του 1881. Η τελευταία επέτρεπε στη Βιέννη να προσαρτηθεί τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη εις δε τη Ρωσία τη Βουλγαρία και την Α. Ρωμυλία.

Ο Μπίσμαρκ μετά από δύο πολέμους το 1866 και 1870, αντίστοιχα με την Αυστροουγγαρία και Γαλλία, θα ενοποιήσει τον γερμανικό χώρο, ανακηρύσσοντας τον Ιανουάριο του 1871 το Β' Ράιχ. Η Realpolitik του Μπίσμαρκ ιεραρχούσε ως πρώτο στόχο την απομόνωση της Γαλλίας. Προς τούτο θα προωθήσει την Ostpolitik που θα καταλήξει στην τριμερή συμφωνία του 1881 με τη Ρωσία και την Αυστροουγγαρία.

Η Αυστροουγγαρία μετά τον εκτοπισμό της από τον γερμανικό χώρο θα στραφεί προς τα Βαλκάνια, προωθώντας την πολιτική του «Drang nach Osten». Αυτή θα βρεθεί αντιμέτωπη με τον ρωσικό επεκτατισμό. Τον συμβιβασμό θα επιτύχουν οι γερμανικές πιέσεις. Η αυστριακή πολιτική ανταγωνιζόμενη ή συμβιβαζόμενη με τον πανσλαβισμό θα ενισχύσει τη βόρεια

απειλή για τις αλύτρωτες ελληνικές περιοχές.

Στη Γαλλία, μετά τη συντριβή της το 1870 από την Πρωσία, ο Ναπολέων Γ' (ο μικρός) θα παραιτηθεί και θα ανακηρυχθεί η Τρίτη Γαλλική Δημοκρατία. Ο Μπίσμαρκ της είχε αφαιρέσει την Αλσατία και τη Λορένη και την είχε υποχρεώσει σε πολεμικές αποζημιώσεις 5 δισ. φρ.

Η Γαλλία θα ταχθεί στο αντιγερμανικό στρατόπεδο, επομένως θα αποκλίνει από τη Ρωσία και θα συμπέσει με την Αγγλία, προασπιζόμενη το δόγμα ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας³.

Το ευρωπαϊκό σύστημα όσο ισορροπούσε, οριοθετούσε την εθνική ολοκλήρωση των Ελλήνων με το δόγμα ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τον πανσλαβισμό.

Η αγγλική πολιτική πιεστικά συνιστούσε στην Αθήνα απολύτως φιλειρηνική πολιτική έναντι της Πύλης⁴. Μετά δε το 1870, προ του ενδεχόμενου ρωσοτουρκικού πολέμου, θα προωθήσει την ελληνοτουρκική φιλία⁵. Ο Άγγλος πρωθυπουργός Εδ. Στάνλεϋ (Ντέρμπυ), από το 1867, διαμήνυε με σαφήνεια: «Ηδύνασθε να καταστήτε πρότυπον κράτος εν Ανατολή, ηδύνασθε να έχητε στους Χριστιανικούς λαούς της Ανατολής ανυπολόγιστον δύναμιν και επιρροήν... Ασπάζόμενοι την πολιτικήν της υποκινήσεως ταραχών εις τα ζένα κράτη, αποβάλλετε την ουσίαν χάριν της σκιάς, καταστρέφετε ό,τι έχετε, ενώ επιτέλους είναι λίαν αμφίβολον εάν θα δυνηθήτε να λάβητε ό,τι επιθυμείτε»⁶.

Όταν το ευρωπαϊκό σύστημα αποσταθεροποιείται τότε η εθνική ολοκλήρωση αποκτά προοπτική. Τούτο θα γίνει με τον ρωσοτουρκικό πόλεμο από τον Απρίλιο του 1877 μέχρι τον Φεβρουάριο του 1878. Στη συνέχεια η συμφωνία ειρήνης του Αγίου Στεφάνου⁷ θα φέρει τη Ρωσία σε απόσταση αναπνοής από την Κωνσταντινούπολη, ενώ δημιουργούσε τη ρωσό-στροφή Μεγάλη Βουλγαρία.

Η Ελλάδα κατ' απαίτηση της αγγλογαλλικής πολιτικής είχε παραμείνει ουδέτερη, απορρίπτοντας τις ρουμανικές και σερβικές προτάσεις συμμαχιές⁸. Επίσης απέρριψε τις ρωσικές προτάσεις και ανταλλάγματα. Θα παραμείνει στο αγγλογενές δόγμα του απόλεμου⁹ και της ελληνοτουρκικής φιλίας¹⁰.

Στο συνέδριο Ειρήνης του Βερολίνου η Ελλάδα δεν προσκλήθηκε. Κατά παραχώρηση θα μπορούσε να εκπροσωπηθεί κατά την εξέταση των ζητημάτων που θα την αφορούσαν. Οι Έλληνες εκπρόσωποι, με το υπόμνημά τους, ζητούσαν την προσάρτηση της Κρήτης και των βόρειων γειτονικών υποδούλων περιοχών. Το συνέδριο δεν προσάρτησε στην Ελλάδα αλύτρωτες περιοχές. Αναγνώριζε όμως σ' αυτήν το δικαίωμα να επεκτείνει τα βόρεια σύνορα της, μετά από ελληνοτουρκικές διαπραγματεύσεις. Οι Τούρκοι αντίθετα συζητούσαν μόνο για διοικητικές μεταρρυθμίσεις και

δήλωναν ότι αν η Ελλάδα προχωρούσε ο πόλεμος ήταν αναπόφευκτος.

Μετά από διαπραγματεύσεις τριών χρόνων, υπό την απειλή πολέμου, με την Ελλάδα υπό αναγκαστική κυκλοφορία και από το 1880 επιστρατευμένη, η Πύλη θα παραχωρήσει, στις 12/24.5.1881, τη Θεσσαλία και την περιοχή Άρτας.

Τον Σεπτέμβριο του 1885 η Βουλγαρία, κατά παράβαση της συμφωνίας Βερολίνου, θα προσαρτήσει την Α. Ραιμυλία¹¹. Ο Δηλιγιάννης θα το θεωρήσει ευκαιρία για τις αλύτρωτες ελληνικές περιοχές. Θα κηρύξει τη χώρα σε επιστράτευση, θα επαναφέρει την αναγκαστική κυκλοφορία και θα ανακοινώσει πολεμικά μέτρα με υψηλό οικονομικό κόστος. Ταυτόχρονα έναντι των Δυνάμεων εμφανιζόταν φιλειρηνικός. Ο ίδιος ισχυρίστηκε ότι πυροδότησε το πολεμικό κλίμα για να προκαλέσει την υπέρ της Ελλάδας παρέμβαση των Δυνάμεων. Τελικά οι Δυνάμεις τον Μάιο θα επέμβουν αποκλείοντας από θάλασσα την Ελλάδα. Η κυβέρνηση Δηλιγιάννη θα παραιτηθεί. Θα τη διαδεχθεί ο Τρικούπης, ο οποίος θα προχωρήσει στον αποπλισμό.

Από το 1866 μέχρι το 1897, εκτός της περιόδου ελληνοτουρκικής φιλίας 1870-1876, ο ελληνισμός τελούσε σε ανακωχή, βρισκόταν υπό «... του αενάως εκρηγνυομένου εθνικού αισθήματος», το δε «άγειν ησυχίαν εκθέτει τους υπουργούς εις την καταφοράν του έθνους»¹². Όπως παρατηρούσε ο Αμερικανός πρόξενος Τάκερμαν, «το να πολιτευθή άλλως η Ελλάς έσται εναντίον της φύσεως των πραγμάτων»¹³.

Αντίθετα ο βασιλιάς Γεώργιος, που επί 30 χρόνια διαμόρφωνε ουσιαστικά την εξωτερική πολιτική της χώρας¹⁴, ήταν απόλυτα φιλειρηνικός έναντι της Πύλης¹⁵. Όσες φορές απέκλινε από την πάγια αυτή πολιτική του, το έπραξε υπό την πίεση της κοινής γνώμης που έφθανε μέχρι την απειλή για το θρόνο του¹⁶. Τέλος Ιανουαρίου του 1878 ο Γεώργιος έλεγε στον Αυστριακό πρέσβη, «... ήρθε η ώρα της δράσεως ... Δεν έχω τίποτα να χάσω... θα επρρίψουν τις ευθύνες επάνω μου... Ο ρόλος μου ως βασιλέως θα τερματισθεί...»¹⁷. Το ίδιο θα επαναλάμβανε σε ξένο πρέσβη το 1897, «θα ανατραπώσι τα πάντα...»¹⁸.

Υποστηρίχθηκε ότι ο Γεώργιος είχε δεσμευθεί στην Αγγλία για την άσκηση ειρηνόφιλης πολιτικής έναντι της Πύλης¹⁹ και μάλιστα ότι προς τούτο είχε υπογραφεί μυστική αγγλοδανική συμφωνία²⁰. Το σίγουρο είναι ότι τόσο ο Άγγλος υπ. εξωτερικών όσο και ο υφυπουργός του, διαβεβαίωσαν το αγγλικό κοινοβούλιο ότι, μεταξύ των όρων παραχώρησης των Επτανήσων, η Αγγλία είχε θέσει και την ειρηνόφιλη πολιτική έναντι της Πύλης²¹. Ο Γεώργιος από την πλευρά του απέδιδε την άσκηση της ειρηνόφιλης πολιτικής και στο στρατιωτικά ανέτοιμο της Ελλάδας²².

Το διαχρονικά «αξιοθρηνητάς απαράσκευο» των οπλικών δυνάμεων

καθολικά επισημάνθηκε και δεν αμφισβητήθηκε. Επομένως ως άλλοθι δεν μπορούσε να προβληθεί. Επί πλέον αυτός ο στρατός ήταν έντονα κομμα-τοποιημένος²³ και μέχρι το 1881 οι πολιτευόμενοι εν ενεργεία αξιωματικοί καταλάμβαναν, κατά μέσο όρο, περίπου το 12% των βουλευτικών εδρών²⁴. Από το 1887 αυτός ο στρατός θα τεθεί υπό την αρχηγία και διοίκηση των πριγκίπων²⁵.

Ο Τρικούπης θα προωθήσει ένα θεσμικό πλαίσιο αναδιοργάνωσης και εκσυγχρονισμού του στρατού²⁶. Το 1886 θα επιχειρήσει νομοθετικά να περιορίσει τον αριθμό των πολιτευόμενων αξιωματικών²⁷. Το ποσοστό των στρατιωτικών στη βουλή, το 1884-1893, θα κατέλθει στο 10%²⁸.

Ο Δηλιγιάννης το 1891 θα ανατρέψει το στρατιωτικό νομοθετικό καθεστώς του Τρικούπη και θα επαναφέρει το προηγούμενο. Στις εκλογές του 1895 θα υπάρχουν εκατοντάδες αξιωματικοί υποψήφιοι αντί των δεκάδων του 1887 και υπέρ των 30 βουλευτών έναντι ούτε δεκάδας του 1887²⁹.

Από το 1890 και μετά οι οπλικές δυνάμεις σταδιακά θα επανέλθουν στο «αξιοθρηνητώς απaráσκευες»³⁰. Το 1896 ο Γεώργιος διαπίστωνε ότι ο στρατός ήταν αγύμναστος και «απασχολείται» σε εξωστρατιωτικά έργα και όπως έγραφε στον πρωθυπουργό θα έπρεπε να διερευνηθεί ποιο θα ήταν το κατάλληλο όπλο για τον στρατό³¹. Ήταν ο στρατός της εθνικής ολοκλήρωσης, την παραμονή του ελληνοτουρκικού πολέμου..., με επικεφαλής τους πριγκίπες, αλλά δίχως το κατάλληλο όπλο!

B. Η ΠΡΟΤΡΙΚΟΥΠΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1862-1882

B₁. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΚΤΑΚΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ

Την επανάσταση του 1862 θα διαδεχθεί η εμφυλιακή περίοδος της μεσοβασιλείας με την εθνοσυνέλευση σε λειτουργία. Κατά τη διάρκεια της τελευταίας οι ΜΔ θα επιλέξουν και η εθνοσυνέλευση θα επικυρώσει, το νέο ηγεμόνα της χώρας. Θα ακολουθήσει η κρητική επανάσταση του 1866-1869 και μετά η μόνη ειρηνική περίοδος 1870-1876.

Από το 1875 θα αρχίσει να εκδηλώνεται η *ανατολική κρίση* με αποκορύφωμα τον ρωσοτουρκικό πόλεμο και τον τερματισμό της με το συνέδριο του Βερολίνου το 1878. Μέχρι το 1881, λόγω του *θεσσαλικού*, η Ελλάδα θα βρίσκεται «επί ποδός πολέμου». Σε ολόκληρη αυτή την περίοδο η Ελλάδα θα καταφύγει σε δύο επιστρατεύσεις και σε δύο αναγκαστικές κυκλοφορίες.

Η εξουσιαστική δομή σε ολόκληρη την περίοδο θα παραμείνει πελατειακά βασιλοκεντρική³², με τον ρυθμιστή του πολιτεύματος αποφασιστικό

παράγοντα σχηματισμού της κυβερνητικής εξουσίας³³. Στο τελευταίο ο Γεώργιος δρούσε είτε θεσμικά με το διάταγμα διάλυσης της βουλής³⁴, παρέχοντας αυτό συχνά σε κοινοβουλευτικά ελάχιστες μειοψηφίες, πράγμα που ο Τρικούπης κατήγγειλε³⁵, είτε κατά παρεκτροπή με την παύση ισχυρών κυβερνήσεων³⁶.

Περίοδος πολυκομματισμού³⁷ και βραχύβιων μέχρι ημερόβιων, πάντως διαβατικών, κυβερνήσεων³⁸ με έντονη την παρουσία της βουλευτοκρατίας³⁹. Ενδεικτικό είναι ότι, από την έξωση του Όθωνα, τον Οκτώβριο του 1862, μέχρι την *Οικουμενική* τον Μάιο του 1877, θα εναλλαχθούν 33 κυβερνήσεις, κατά μέσο όρο 5,3 μήνες για κάθε μια. Το σύστημα εξελισσόταν σε κατάσταση αποσύνθεσης κυριαρχούμενο από τη συναλλαγή. Όπως γράφει ο πρίγκιπας Νικόλαος, ο πατέρας του προσπαθούσε να εκσυγχρονίσει το σύστημα αλλά, «αι αλλεπάλληλοι διαλύσεις του κοινοβουλίου δεν εφάινοντο ριζικών μέτρων»⁴⁰.

Β₂. ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΑ ΕΚΤΑΚΤΟΥ ΑΝΑΓΚΗΣ

Τον Οκτώβριο του 1862 υπήρχαν στο Δημόσιο ταμείο 813.012 δρχ. ενώ οι απαιτητές δαπάνες ήταν 3.771.100 δρχ. Τον Φεβρουάριο ο υπ. οικονομικών βεβαίωνε ότι, το ενεργητικό του κεντρικού ταμείου ήταν 100 δρχ. και το συνολικό των διαφόρων υπουργείων δεν υπερέβαινε τις 60.000 δρχ. Την ίδια ώρα, ως βεβαίωνε, το Δημόσιο ουδένα φόρο εισέπραττε και ως μοναδική δυνατότητα πρότεινε τον άμεσο δανεισμό⁴¹.

Οι απολογισμοί της περιόδου είναι μονίμως ελλειμματικοί⁴². Τα ελλείμματα αντιμετωπίζονται με τις εκποιήσεις της εθνικής γης και των κρατικών μετοχών της *Εθνικής Τράπεζας*, με την έκδοση εντόκων γραμματίων του Δημοσίου και με την προσφυγή στον εσωτερικό δανεισμό. Για τις έκτακτες ανάγκες θα υπάρξει η προσφυγή στην αναγκαστική κυκλοφορία.

Η πρώτη αναγκαστική κυκλοφορία, Δεκέμβριος 1868 – Μάρτιος 1870, υπαγορεύθηκε από τις ανάγκες αντιμετώπισης της κρητικής επανάστασης⁴³. Η δεύτερη, 1877-1884, θα επιβληθεί λόγω επιδείνωσης της ανατολικής κρίσης και θα διατηρηθεί από τις έκτακτες συνθήκες που δημιουργούσε η απόκτηση της Θεσσαλίας και Ηπείρου. Μέχρι το 1880 θα έχει ανέλθει στα 89 εκ. δρχ.⁴⁴.

Μέχρι το 1879, λόγω μη διακανονισμού των δανείων ανεξαρτησίας⁴⁵, δεν θα υπάρξει εξωτερικός δανεισμός. Το Δημόσιο θα προσφεύγει συνεχώς στον εσωτερικό δανεισμό⁴⁶, κυρίως από την *Εθνική Τράπεζα*.

Το συνολικό εσωτερικό χρέος θα ανέλθει στα 145,5 εκ. φρ.⁴⁷ (1 δρχ. = 1φρ.). Αν προστεθούν οι διακανονισμοί των 25 εκ. φρ. των δανείων ανεξαρτησίας το 1879 και των 4,5 εκ. φρ. η αναγνώριση του χρέους προς τον Όθωνα, το συνολικό ΔΧ το 1879 ανερχόταν στα 175 εκ. φρ. και του οποί-

ου η εξυπηρέτηση απαιτούσε το 40% των εσόδων⁴⁸. Ο εσωτερικός δανεισμός «παρ' όλων ότι περιεβάλλετο υπό μεγάλων εγγυήσεων», ήταν εξαιρετικά επαχθής⁴⁹.

Την ίδια αυτή περίοδο επισημαίνεται κομματική «ανάληψη» σπατάλη του δημόσιου πλούτου⁵⁰ και διασπάθιση των δανείων⁵¹.

Β. ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΑ ΤΟΜΗΜΑΤΑ

Για τα αναπτυξιακά έργα του δημόσιου τομέα, μέχρι το 1883, ο Σαρίπολος γράφει, «ουδέν απολύτως ουδέν»⁵².

Μέχρι το 1882 ο Λόου διαπιστώνει ότι, «η χώρα εστερείτο σχεδόν εντελώς οδών»⁵³. Στο σιδηροδρομικό δίκτυο, πριν το 1882, λειτουργούσε μόνο η γραμμή Αθήνας-Πειραιά, 8,5 km, που είχε κατασκευασθεί το 1867-1869, ενώ είχε υψωθεί και η γραμμή Πύργου-Κατάκωλου⁵⁴ (1881). Οι υπόλοιπες προσπάθειες δεν είχαν ευοδωθεί⁵⁵.

Στον γεωργικό τομέα, το 1872, ο Ι. Σούτσο διαπίστωνε μικρή πρόοδο⁵⁶. Μέχρι το 1882 η κατάσταση δεν θα μεταβληθεί. Το γαιοκτητικό καθεστώς θα οριοθετηθεί με τη διανομή εθνικών γαιών το 1871, από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου⁵⁷ και από τις συνθήκες παραχώρησης Θεσσαλίας και Άρτας το 1881⁵⁸.

Η διανομή του 1871 αφορούσε πωλήσεις εθνικών γαιών δίχως πλειστηριασμό σε χαμηλές τιμές⁵⁹ ενώ δεν έθιγε τη μεγάλη ιδιωτική γαιοκτησία⁶⁰. Παρά τις αδυναμίες της η διανομή θα χαρακτηριστεί «γενναία απόπειρα»⁶¹. Αν και δεν υπάρχουν στατιστικά δεδομένα, υποστηρίχθηκε ότι μέχρι το 1911, με βάση τη νομοθεσία διανομής του 1871, παραχωρήθηκαν 2,65 εκ. στρέμματα σε 357.217 κλήρους, αγοραίας αξίας 90 εκ. δρχ.⁶².

Η αγροτική πίστη βρισκόταν στο επίκεντρο δράσεως των τοκογλύφων. Η *Εθνική Τράπεζα* από το 1861 μέχρι το 1881 θα χορηγήσει 7 εκ. δρχ. δάνεια σε αγρότες⁶³ ή 1,68 δρχ. το χρόνο κατά κεφαλή ενεργού αγροτικού πληθυσμού, δηλαδή περίπου μισό μεροκάματο ανειδίκεντου εργάτη ή τρία ψωμιά το χρόνο⁶⁴.

Όλοι συμφωνούσαν για την «εν γένει καθολική κρατική (διοικητική) αθλιότητα»⁶⁵ και την πελατειακή στελέχωσή της⁶⁶. Όπως γράφει ο Τάκερμαν, ο κάθε υπουργός «καταργεί πολλές δημοσίας θέσεις, κατεχομένων υπό αντιπολιτευομένων, λόγω δημοσίας οικονομίας, δημιουργεί δ' ετέρας λόγω δημοσίας ανάγκης»⁶⁷. Αυτή η διοίκηση μετατρεπόταν σε κομματικό εκλογικό μηχανισμό του κυβερνώντος κόμματος⁶⁸. Προς το τέλος της περιόδου η κατάσταση είχε φθάσει στο απροχώρητο⁶⁹, ώστε «ορισμένες τάξεις» να βλέπουν την αναδιοργάνωση της διοίκησης «επιτακτικήν δια την σταδιοδρομίαν του κράτους»⁷⁰.

Τη δεκαετία 1866-1875 θα τεθούν οι βάσεις του βιομηχανικού ιστού

της χώρας. Ελάχιστοι νέοι κλάδοι θα δημιουργηθούν τις επόμενες δεκαετίες⁷¹. Η περίοδος αυτή αποτελεί την απαρχή της βιομηχανικής εκτατικής ανάπτυξης⁷². Το εντυπωσιακό αυτό ξεκίνημα οφείλεται στην ιδιωτική πρωτοβουλία⁷³. Η κρατική οικονομική ενίσχυση απουσίαζε προκλητικά⁷⁴. Αντίθετα αποφασιστικά θα συμβάλει το προστατευτικό δασμολόγιο του Κουμουνδούρου (4.5.1867). Η βιομηχανία, λόγω της ανατολικής κρίσης το διάστημα 1876-1878, θα περάσει περίοδο εκτατικής κρίσης όχι όμως και εντατικοποίησης⁷⁵.

Η βιομηχανική παραγωγή απευθύνεται στην εγχώρια αγορά με προϊόντα κυρίως πρώτης ανάγκης και χαμηλής προστιθέμενης αξίας. Οι περισσότερες βιομηχανικές μονάδες θα συγκεντρωθούν στην Αθήνα-Πειραιά και θα ακολουθήσουν η Σύρος, η Πάτρα και 19 άλλα επαρχιακά κέντρα.

Γ. Η ΤΡΙΚΟΥΠΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Γ1. Η ΟΡΘΟΛΟΓΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ-ΔΙΚΟΜΜΑΤΙΣΜΟΣ

Μέχρι το 1883 θα εκλείψουν όλοι οι παλαιοί πολιτικοί αρχηγοί⁷⁶, εκτός του Τρικούπη και μαζί τους ο πολυκομματισμός. Ο δικομματισμός θα αρχίσει να λειτουργεί από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 μεταξύ Τρικούπη και Κουμουνδούρου αλλά θα κορυφωθεί από το 1883 μεταξύ Τρικούπη και Δηλιγιάννη. Ήδη από το 1876 ο Τρικούπης είχε ταχθεί υπέρ του δικομματισμού⁷⁷.

Ο Τρικούπης ήταν «εξόχως αγγλόφιλος» και όπως γράφει ο τρικουπικός βουλευτής Επ. Μαυρομάτης, «μεγίστην... εμπνέων εμπιστοσύνην εν Αγγλία»⁷⁸. Υπήρξε «επίλεκτο μέλος του κουμουνδουρικού κόμματος», από το οποίο τέλη του 1871 θα αποχωρήσει, μαζί με μια ομάδα δυσαρεστημένων βουλευτών και θα ιδρύσουν το πέμπτο κόμμα υπό τον Τρικούπη, με τίτλο *Νεωτερικό κόμμα* και έμβλημα την ελιά.

Ο Θρ. Ζαΐμης θα προσέλθει στο τρικουπικό και μετά τον θάνατό του οι ζαΐμκοι κατά πλειοψηφία θα παραμείνουν σ' αυτό. Στο τρικουπικό θα προσχωρήσουν επίσης οι δεληγεωργικοί και τα απομεινάρια από το κόμμα του Βούλγαρη. Τέλος από τους 35 Θεσσαλούς βουλευτές ελάχιστοι θα μείνουν εκτός τρικουπικού. Ως προς τον ξενικό προσανατολισμό θα συσπειρώσει τους δυτικόστροφους, αγγλόφρονες και γαλλόφρονες.

Ο Τρικούπης θα κυριαρχήσει επί μία εικοσαετία στην πολιτική ζωή⁷⁹, με στόχο τον αγγλοσαξονικό ευρωπαϊκό εκσυγχρονισμό. Τον τελευταίο θα επιχειρήσει μέσω

- Ευρωπαϊκών δανειακών κεφαλαίων⁸⁰ και με την παρεμβολή του ομο-

γενειακού κεφαλαίου.

- Της φορολογικής αύξησης των εσόδων από τα ασθενέστερα εισοδήματα.
- Της κρατικής παρέμβασης. Αυτή προϋπέθετε αποτελεσματική διοίκηση, πράγμα που υπαγόρευε την αποπελατοποίηση της δομής της⁸¹, τη θεσμική προστασία των διοικητικών θέσεων⁸² και την αναβάθμιση των στελεχών της⁸³. Επομένως την αποδυνάμωση της πολιτικής εξουσίας στον διοικητικό χώρο. Όπως έλεγε ο ίδιος ο Τρικούπης «η κοινωνία ζητεί φραγμόν κατά πάσης αυθαιρεσίας, κατά πάσης υπερβασίας»⁸⁴.
- Της δημιουργίας ειρηνικού πλαισίου συνύπαρξης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Όπως ο ίδιος έλεγε το 1875 στον Άγγλο πρέσβη στην Αθήνα, η Ελλάδα χρειαζόταν φιλικούς δεσμούς με την Πύλη τουλάχιστον για είκοσι χρόνια⁸⁵. Ιεραρχούσε πριν από την εθνική ολοκλήρωση την οικονομική ανόρθωση, πράγμα που έκανε την πολιτική του συμβατή με εκείνη της Αγγλίας⁸⁶.

Το τρικουπικό θα εκφράσει το εμπορευματικό μεγαλογαιοκτητικό και τραπεζικό κεφάλαιο, όπως και τους λόγιους. Την πολιτική του θα στηρίξουν ιδιαίτερα τα ανάκτορα⁸⁷ (μέχρι το 1892), η ευρωπαϊκή χρηματιστοσύνη, οι ντόπιοι κεφαλαιούχοι και το τραπεζικό κεφάλαιο⁸⁸. Όπως έγραφε ο Γαβριηλίδης, «οσάκις ο Τρικούπης σχηματίζει κυβέρνησιν, αι Αθήναι πολιορκούνται από εκατομμυριούχους»⁸⁹, ή όπως διακήρυξε ο αντιτρικουπικός Αρ. Οικονόμου, «του τρικουπικού κόμματος ο πυρήν είναι η Τράπεζα»⁹⁰.

Μετά τις εκλογές του 1875, ο Δηλιγιάννης δήλωνε στη βουλή ότι «μιλώ εξ ονόματος εκατοντάδων φίλων μου»⁹¹. Μετά τον θάνατο του Βούλγαρη εμφανίζεται ως αρχηγός «μερίδος»⁹², πάντοτε συνεργαζόμενος με τον Κουμουνδούρο. Μετά τον θάνατο του τελευταίου θα συμπύξει το *Εθνικό κόμμα* με έμβλημα το κορδόνι. Θα συσπειρώσει το μεγαλύτερο μέρος του κουμουνδουρικού και ελάχιστους ζαϊμικούς⁹³. Κυρίως η δύναμή του προερχόταν από τις λαϊκές μάζες⁹⁴. Η επιμονή συνεργασίας του γαλλόφιλου⁹⁵ Δηλιγιάννη με τον ρωσόφιλο Κουμουνδούρο, θα συγκλίνει προς το δηλιγιαννικό τους ρωσόφρονες. Το *Εθνικό κόμμα* ήταν έντονα αντιγαλλικό, κρατιστικό, πελατειακό και αντιτρικουπικό.

Οι καταβολές του Δηλιγιάννη ήταν επηρεασμένες από τον αλυτρωτισμό του Κουμουνδούρου. Έτσι, αντίθετα με τον Τρικούπη, θα προτάσσει την εθνική ολοκλήρωση⁹⁶. Κατά τον Δηλιγιάννη, «έπρεπε η Ελλάς επί τινά καιρόν να μένη ως έχη, αφού δε επατύχει ισοζύγιω και αρκετόν περίσσευμα τότε να βελτιώση περισσότερον την διοίκησιν, να προβή εις σιδηροδρόμους και λοιπά μεγάλα έργα»⁹⁷. Το «ως έχου» ήταν οι συνεχείς αλυτρωτικές διεκδικήσεις του Δηλιγιάννη που του επέβαλαν πρόσθετες στρατιωτικές δαπάνες.

Το εϋήκοον του Δηλιγιάννη στην κοινή γνώμη, εξ ου και «ρυμουλκούμενος», άλλωστε από κει αντλούσε και την εκλογική του δύναμη, καθιστούσε τις φορολογικές ελαφρύνσεις προεκλογική δέσμευση. Τούτο όμως του ελάττωνε τα έσοδα.

Έτσι ο Δηλιγιάννης αντιμετώπιζε αύξηση των δαπανών και ελάττωση των εσόδων. Αποκλειομένου του εξωτερικού δανεισμού, του απέμενε η περιστολή των δαπανών, πράγμα που του αναγνωρίστηκε και η προσφυγή στην αναγκαστική κυκλοφορία, την οποία επανέφερε τον Σεπτέμβριο του 1885.

Αντίθετα με τον Τρικούπη ο Δηλιγιάννης

- Δεν απολάμβανε «εμπιστοσύνης και προσωπικής συμπάθειας παρά του Βασιλέως...», όπως βεβαιώνει ο Συγγρός⁹⁸, ο εξ απορρήτων του Γεωργίου.
- Δεν είχε προσβάσεις στα ευρωπαϊκά πολιτικά και χρηματιστικά κέντρα.
- Δεν στηρίχθηκε από το ομογενειακό και ντόπιο κεφάλαιο⁹⁹. Όπως επισημαίνει ο σύγχρονος Κ. Αγγελόπουλος: «Όλοι... πλούσιοι ομογενείς και πατριώται και ξένοι τραπέζιται ήνοικον προθύμως το βαλάντιον αυτών εις τον Χ. Τρικούπη... εις τον Θ. Δηλιγιάννην ούτε μονόφριγκον»¹⁰⁰. Είναι ενδεικτικό ότι, μέχρι το 1898, αν και το επεδίωξε, ουδέν εξωτερικό δάνειο έλαβε.

Εναντι του κεφαλαιοουχικού αποκλεισμού του ο Δηλιγιάννης πρόβαλε, αντίθετα με τον Τρικούπη, την ενίσχυση της πολιτικής εξουσίας. Αυτό ενίσχυε την πελατειακή της δομή και την παρουσία των κομματικών¹⁰¹. Ο ίδιος ο Δηλιγιάννης διακήρυσσε στη βουλή ότι, οι βουλευτές έχουν δικαίωμα «να υποδεικνύωσιν τους διοριστέους εις τας διαφόρους θέσεις»¹⁰².

Τα δύο κόμματα είχαν αντίθετες απόψεις και ως προς τη συγκρότηση του κράτους και ως προς την εθνική ολοκλήρωση και ως προς την οικονομική πολιτική. Τούτο ερμηνεύθηκε ως προσωπική αντιπαράθεση του Δηλιγιάννη προς τον Τρικούπη, «από πνεύμα εναντιότητας προς παν έργον του Τρικούπη»¹⁰³. Θα παραμείνουν, εκτός μερικώς του τρικουπικού, πελατειακά προσωποπαγή¹⁰⁴ με επαναλαμβανόμενο χαρακτηριστικό τις μεταστάσεις των βουλευτών προς το κόμμα της εξουσίας¹⁰⁵ και τη μόνιμη εσωτερικοποίηση της εξωτερικής πολιτικής¹⁰⁶.

Ο κομματικός ανταγωνισμός θα επικεντρωθεί στον δημοσιονομικό¹⁰⁷, στον στρατιωτικό (εθνική πολιτική) και στον συγκοινωνιακό, ιδιαίτερα τον σιδηροδρομικό, τομέα. Θα είναι άκρατα αντιπαραθετικός¹⁰⁸, ιδιαίτερα οξυνόμενος από τον σαφούς κομματικής τοποθέτησης τύπο¹⁰⁹, με αποτέλεσμα την απόλυτη πόλωση του εκλογικού σώματος¹¹⁰. Η Ελλάδα θα μετεξελίσσεται χωρισμένη στα δύο¹¹¹.

Από τον Μάρτιο του 1882 μέχρι τον Οκτώβριο του 1890, ο Τρικούπης

θα κυβερνήσει δύο φορές, συνολικά περίπου 7,5 χρόνια και ο Δηλιγιάννης μια φορά, για ένα χρόνο, στο ενδιάμεσο¹¹². Δηλαδή το 88% της περιόδου πρωθυπουργός ήταν ο Τρικούπης και το 12% ο Δηλιγιάννης. Από τον Οκτώβριο του 1890 μέχρι την πτώχευση, τον Δεκέμβριο του 1893, το σύστημα θα αποσταθεροποιηθεί. Θα εναλλαχθούν σε τρία περίπου χρόνια πέντε κυβερνήσεις¹¹³. Ο Δηλιγιάννης θα κυβερνήσει περίπου 16 μήνες και ο Τρικούπης 13 μήνες.

Ο Γεώργιος το 1892 θα παύσει τον Δηλιγιάννη, στη συνέχεια θα προκαλέσει την παραίτηση του Τρικούπη και θα προωθήσει την κυβέρνηση μειοψηφίας του Σωτηρόπουλου. Δηλαδή και επί δικομματισμού η εξουσιαστική δομή παρέμενε βασιλοκεντρική¹¹⁴.

Γ.2. Η ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

α. Διοικητική δημοσιονομική αναιμία και εισροή κεφαλαίων

Η δημοσιονομική διοίκηση καταγγέλθηκε ως ελαττωματική¹¹⁵. Δεν πρέπει να ήταν διαφορετική όταν, οι προϋπολογισμοί, πολλές φορές, ψηφίζονταν όταν θα έπρεπε να ψηφισθούν ως απολογισμοί¹¹⁶. Όταν οι εισπραττόμενοι φόροι δεν ήταν ούτε οι προϋπολογισθέντες ούτε οι βεβαιωθέντες. Το 1891 ο υπ. οικονομικών έλεγε στη βουλή ότι βρήκε το γενικό λογιστήριο «εν πλήρει ανωμαλία και αταξία... το τμήμα Δημοσίου χρέους... εν πλήρει ανυπαρξία... επίσημα βιβλία (δανείων)... δεν υπήρχον... ανεγράφοντο εν ιδιωτικαίς σημειώσεσιν ...», ο δε υπ. οικονομικών το 1909 έλεγε, εισηγούμενος τον προϋπολογισμό του 1910 ότι, στη δημόσια διαχείριση από το 1880, « σκότος βαθύ... οι απολογισμοί λαβυρινθώδεις δίχως μίτο Αριάδνης»¹¹⁷.

Η δημοσιονομική διαχείριση του Τρικούπη, παρά τις αντίθετες προεκλογικές διακηρύξεις, ήταν σπάταλη¹¹⁸. Σπατάλη εδραζόμενη κυρίως στον πελατειακό χαρακτήρα του συστήματος¹¹⁹. Το Νοέμβριο του 1889 έγραφε ο Ρωμιός: «Ως πότε παληκάρια θα ζούμε νηστικοί, και θάναι σα μανάρια οι κυβερνητικοί».

Μετά την ανατολική κρίση, η Ελλάδα για πρώτη φορά γίνεται χώρος μαζικής εισροής ξένων δανειακών¹²⁰ κεφαλαίων από το ελληνικό Δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα¹²¹.

Στον ιδιωτικό φορέα κυρίως από μια μικρή ομάδα ομογενών που επενδύει με άμεσα βραχυπρόθεσμα κερδοσκοπικά κριτήρια. Επενδύει σε μικρό αριθμό παραγωγικών κλάδων, πράγμα που επιτείνει την εξάρτηση της οικονομίας από την οικονομική τους παρουσία. Το ντόπιο κεφάλαιο θα κρατήσει τις θέσεις του στη ναυτιλία και στο εξωτερικό μεγάλο εμπόριο¹²².

Η Αθήνα από το 1880, εκτός από πολιτικοδιοικητικό κέντρο, θα αρχίσει να μετασχηματίζεται και σε χρηματιστικό.

β. Τα «καθυστερούντα»

Τα εισπραττόμενα έσοδα υστερούν των εισπρακτέων και αυτά των προϋπολογισθέντων¹²³. Όπως λέει ο Συγγρός, μεταξύ τους «βάθος αμέτρητον και δυσθεώρητον»¹²⁴. Τα εισπραττόμενα υπολείπονται των εισπρακτέων κατά τα καθυστερούμενα. Δηλαδή έσοδα που καθυστερούνται από τους υπόχρεους καταβολής τους.

Την εντεκαετία 1882-1892 το σύνολο των καθυστερούντων ανέρχεται στο 7,38% του συνόλου των εισπρακτέων, ενώ κατά μέσο όρο ετησίως ανέρχονται στο 7,98% αυτών¹²⁵.

Αν λάβουμε υπ' όψη και την προηγούμενη εντεκαετία έχουμε:

	Εισπρακτέα	Καθυστερού- ντα	% επί εισπρακτέων	Ετήσιος ΜΟ καθ/ντων
1871-1881 ¹²⁶	619.075.901	35.640.759	5,75	5,93
1882-1892	1.277.805.717	94.415.326	7,38	7,98

Όπως προκύπτει τα καθυστερούμενα κατά την ειρηνική τρικουπική περίοδο βαίνουν αυξανόμενα.

Ο Σιμόπουλος υποστήριξε ότι το 40% των καθυστερούμενων δεν εισπράττονταν ποτέ, «δια την μέλλουσαν ζωήν», όπως παρατηρεί ο Κ. Οικονομίδης¹²⁷. Ο Λόου από τα καθυστερούμενα 1882-1891 αναφέρει ως εισπραχθέντα μόνο το 34,59% αυτών¹²⁸.

Τα καθυστερούμενα διακρίνονται σε εκείνα μεταξύ των επαρχιών και σε εκείνα μεταξύ των κοινωνικών τάξεων. Σύμφωνα με τους πίνακες του υπ. οικονομικών, του 1904, άλλες επαρχίες καθυστερούσαν το 3-4% και άλλες το 58% των άμεσων φόρων¹²⁹.

Το ταξικό στοιχείο στα καθυστερούμενα εμφανίζεται στο ποσοστό καθυστερούμενων άμεσων και έμμεσων φόρων¹³⁰.

	% καθ/νων Έμ. φόρων	% καθ/νων Άμ. φόρων
1871-1881	0,28	11,2
1882-1892	1,07	15,80

Παρατηρούμε ότι και τα δύο μεγέθη αυξάνουν κατά την τρικουπική περίοδο και ότι τα καθυστερούμενα προέρχονται κυρίως από τους άμεσους φόρους¹³¹, οφειλόμενους κυρίως από τους κατέχοντες.

Ήδη από την προτρικουπική περίοδο είχε επισημανθεί ότι οι «καθυστερούντες» ευρίσκοντο μεταξύ «των ισχυρών της ημέρας». Τους φόρους καθυστερούσαν οι πλούσιοι και οι πολιτευόμενοι ή κατά τον Κουμουνδούρο, «οι επισημότεροι της κοινωνίας»¹³². Ο δε Σαρίπολος είχε ζητήσει να απαγορευθεί στους «καθυστερούντες» να πολιτεύονται¹³³. Οι τρικουπικοί απέδωσαν τα καθυστερούντα στην ιδιοκτησιακή κατανομή των αγροτεμαχίων, πράγμα που μερικώς αποδέχθηκε ο Λόου, ενώ ο Τσέστον τα απέδωσε στον

λαό¹³⁴.

Εκτός από τις φοροεισπρακτικές και εν γένει διοικητικές αδυναμίες, η γένεση και αναπαραγωγή των καθυστερούντων αποδόθηκε και στην πελατειακή δομή και λειτουργία του πολιτικού συστήματος¹³⁵. Γι' αυτό γινόταν λόγος ανάθεσης της είσπραξης των καθυστερούμενων σε ιδιωτική εταιρεία, «μη έχουσα λόγους να χαρίζεται σε πολιτικούς φίλους»¹³⁶.

γ. Τα ελλείμματα

Κατά κοινή παραδοχή «οι προϋπολογισμοί ήσαν υπερβολικά αισιόδοξοι αν όχι ψευδείς...»¹³⁷. Δια «λογιστικής σοφιστείας» μετατρέπονταν τα ελλείμματα σε περισεύματα¹³⁸.

Ο Τρικoupης το 1882 έλεγε ότι, «πρέπει να επιζητώμεν ουχί επίδειξιν πλαστού ισοζυγίου, αλλά την οδόν ήτις θέλει φέρει εις το ισοζύγιον...»¹³⁹. Κατά συρροή όμως θα εξαγγέλλει «μικρόν τι περίσσευμα» αλλά θα εγκαταλείπει ελλείμματα «πάντοτε σπουδαιότατα»¹⁴⁰. Τα ελλείμματα της περιόδου 1882-1885, ο Σιμόπουλος θα τα αποδεχθεί μετά από μία επταετία, το 1891¹⁴¹, αλλά θα υπεραμύνεται για το ισοζύγιο ή και τα περισεύματα της περιόδου 1887-1890¹⁴².

Αντίθετα ο Καραπάνος (δηλιγιαννικός) εισηγούμενος τον προϋπολογισμό του 1891 ευθαρσώς δήλωνε ότι θα είναι ελλειμματικός με αυξητικές τάσεις για το έλλειμμα¹⁴³.

Τα συνεχή ελλείμματα της περιόδου 1882-1892 χαρακτηρίσθηκαν «μόνιμο» ή «φυσιολογική» κατάσταση¹⁴⁴. Τον Φεβρουάριο του 1890 ο Σωτηρόπουλος έλεγε στη βουλή ότι, «ισοζύγιον ουδέποτε επιτύχαμεν, ισοζύγιον είναι η γη της Επαγγελίας»¹⁴⁵. Αυτό επιβεβαιώνουν τόσο οι πίνακες του Λόου όσο και του Σιμόπουλου¹⁴⁶. Απ' αυτούς προκύπτει ότι¹⁴⁷.

- Τα τακτικά έσοδα διπλασιάσθηκαν σε σχέση με την προηγούμενη εντεκαετία 1871-1881.
- Ο Σιμόπουλος δίνει ελλείμματα μικρότερα από τον Λόου.
- Το τακτικό έλλειμμα της περιόδου 1882-1892 είναι περίπου το 14% των τακτικών εσόδων και το συνολικό έλλειμμα το 37% αυτών.
- Το συνολικό έλλειμμα της τρικουπικής περιόδου ανέρχεται περίπου σε 303,7 εκ. δρχ., που σημαίνει 27,6 εκ. κατά μέσο όρο για κάθε χρήση.

Αν συνυπολογίσουμε και τα δάνεια, τότε από τον πίνακα που παραθέτει ο Σιμόπουλος¹⁴⁸, προκύπτει ότι το συνολικό έλλειμμα ήταν 61.370.908 δρχ.

Αυτή ήταν η επίσημη τρικουπική παραδοχή. Σύμφωνα μ' αυτήν: Για τακτικό έλλειμμα 113 εκ., χρεωθήκαμε 450 εκ. ονομαστικού δανεισμού με πραγματικό περίπου 325 εκ.¹⁴⁹ και πάλι είχαμε έλλειμμα περίπου 61 εκ. Δηλαδή χρεωθήκαμε τετραπλάσια του τακτικού ελλείμματος για να μειώσουμε αυτό λιγότερο από το μισό.

Κατά ένα μέρος τα ελλείμματα κάλυπτε ο εξωτερικός δανεισμός¹⁵⁰. Όμως η ανταρπαγωγική χρήση του τελευταίου και η εξυπηρέτησή του δημιουργούσε νέα ελλείμματα. Δηλαδή τα ελλείμματα αντί να ελαττώνονται με τον εξωτερικό δανεισμό, διευρύνονταν.

δ. Η μεταλλική αναμιά

Από το 1884-1885 εξαντλούνται τα αποθέματα σε χρυσό¹⁵¹. Όπως έλεγε ο Καραπάνος, «ένα ασημένιο νόμισμα αποτελεί σπάνιο είδος... και κανείς δεν έχει δει χρυσά εθνικά νομίσματα»¹⁵².

Με δεδομένο το ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο και την απαιτητή τρέχουσα εξυπηρέτηση των δανείων, «η μεταλλική αναμιά» θα αναδυθεί σε μέγιστο πρόβλημα των δημόσιων οικονομικών της χώρας¹⁵³. Επίσης αποσταθεροποιούσε τη ψυχραιμία της αγοράς, αφού η εξυπηρέτηση των δανείων ωθούσε σε νέο εξωτερικό δανεισμό προς εξοικονόμηση του απαιτούμενου συναλλάγματος. Ο τελευταίος όμως υπαγόρευε νέους φόρους¹⁵⁴.

Η δραχμή μέχρι το 1884/1885 διατηρούσε περίπου την ένα προς ένα ισοτιμία της με το φράγκο. Στη συνέχεια θα αρχίσει συνεχώς να υποτιμάται¹⁵⁵.

ε. Η φορολογική πολιτική του Τρικούπη

Κατά την περίοδο 1882-1885 θα διαπλαστεί το φορολογικό σύστημα που θα διατηρηθεί αμετάβλητο για πολλές δεκαετίες. Με τη φορολογική του πολιτική ο Τρικούπης θα επιδιώξει:

- Μακροπρόθεσμα:
 - Τη δημιουργία ευνοϊκών προϋποθέσεων για την εμπορευματική και παραγωγική ανάπτυξη του επενδύομένου κεφαλαίου.
 - Τη χρηματοδότηση του «μεγαλεπίβουλου» αναπτυξιακού του προγράμματος.
- Βραχυπρόθεσμα:
 - Την κάλυψη των ελλειμμάτων.
 - Την εξυπηρέτηση των δανείων και την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας.

Αυτό που απουσίαζε από τη φορολογική πολιτική του Τρικούπη ήταν η ανακατανομή του εισοδήματος υπέρ των ασθενέστερων παραγωγικών δυνάμεων. Αντίθετα η σοβαρή αύξηση της φορολογικής επιβάρυνσης θα πλήξει ιδιαίτερα αυτές.

Πράγματι όπως προκύπτει από τον σχετικό πίνακα¹⁵⁶:

- Κατά την τρικουπική εντεκαετία ο ετήσιος ΜΟ της φορολογικής επιβάρυνσης ανά κάτοικο, σε τρέχουσες δραχμές, σε σχέση με την προηγούμενη εντεκαετία θα αυξηθεί κατά 33%.

- Στις ίδιες περιόδους ο ΜΟ συμμετοχής των άμεσων φόρων στην φορολογική επιβάρυνση θα ελαττωθεί περίπου κατά 22% ενώ των έμμεσων φόρων θα αυξηθεί κατά 7%¹⁵⁷.
- Την πρώτη τρικομπική περίοδο 1882-1885, η μέση ετήσια φορολογική επιβάρυνση ανά κάτοικο ανήλθε στις 23,83 τρέχουσες δρχ. έναντι 19,38 του 1881, δηλαδή αύξηση περίπου 23%¹⁵⁸. Στην αύξηση αυτή οι έμμεσοι είχαν συμμετοχή, κατά ΜΟ, 65,72%. Δηλαδή περίπου τα 2/3 της αύξησης των φόρων θα καταβάλουν τα ασθενέστερα εισοδήματα¹⁵⁹. Τη δεύτερη περίοδο 1887-1890, σε σχέση με το 1886, η αύξηση είναι 9,56% με συμμετοχή των έμμεσων φόρων κατά 57,1%. Τα μεγέθη προφανώς ηπιότερα της πρώτης περιόδου.
- Αυτά όλα, όταν την πρώτη περίοδο το κατά κεφαλήν εισόδημα, σε τρέχουσες δρχ., σε σχέση με το 1881, αυξήθηκε κατά ΜΟ 0,94% και τη δεύτερη, σε σχέση με το 1886, μειώθηκε κατά 13,06% και σε σχέση με το 1885 κατά 3,16%. Επί πλέον τη φορολογική θέση των ασθενέστερων επιδείνωναν οι «λαθροχειρίες» των φοροενοικιαστών και φοροεισπρακτόρων¹⁶⁰.

Από τα γενεσιουργά αίτια διαμόρφωσης αυτής της φορολογικής πολιτικής δεν θα πρέπει να εξαιρεθούν:

- Η αύξηση των δημόσιων εσόδων μόνο από την αύξηση της φορολογίας και όχι από την παραγωγική χρήση των επενδυόμενων κεφαλαίων και εργασίας¹⁶¹. Δηλαδή η όποια αποταμίευση των ασθενέστερων εισοδημάτων χρηματοδοτούσε τα δημόσια έσοδα.
- Ο έντονα ταξικός χαρακτήρας της φορολογικής πολιτικής υπέρ των οικονομικά ισχυρότερων. Αυτό τον χαρακτήρα είχε η αντικατάσταση της δεκάτης (1880) από τον φόρο των αρωτριώντων ζώων, το προστατευτικό δασμολόγιο¹⁶² και η αύξηση των έμμεσων φόρων. Το φορολογικό σύστημα δεν έθιγε την κινητή περιουσία και τον κεκτημένο πλούτο¹⁶³. Όπως θα δήλωνε στη βουλή ο Συγγρός, «εγώ, κύριοι, είμαι σχεδόν αφορολόγητος»¹⁶⁴.
- Η διαμόρφωση, σε κάποιο βαθμό, των «καθυστερούντων», από τον κομματικό πελατειακό επιλεκτισμό. Προφανώς ενίσχυε την κομματική εξάρτηση, όταν μάλιστα επισημαινόταν ότι, φόρους πλήρωναν μόνο οι αντιπολιτευόμενοι¹⁶⁵. Όπως βεβαιώνει ο Ανδρεάδης, πριν το 1910, λεγόταν ότι, «εν Ελλάδι άμεσους φόρους πληρώνουν οι κουτοί και οι αντιπολιτευόμενοι»¹⁶⁶.

Η αύξηση της φορολογίας ήταν προκλητική για «το μέτρο αντοχής των φορολογουμένων»¹⁶⁷ και θα προκαλέσει τη λαϊκή αντίδραση¹⁶⁸. Την τελευταία θα πυροδοτήσει η αντιπολίτευση με το σύνθημα «κάτω οι

φόρου»¹⁶⁹. Πάντως οι ίδιοι οι αντιπολιτευόμενοι αναγνώριζαν τη μεγάλη ανεκτικότητα των φορολογουμένων: «Ουδέποτε συνέβη κίνημα ή αταξία ένεκα των φόρων... (ο φορολογούμενος) πληρώνει γογγύζων και καταρρώμενος τους αιτίους τιαυτής φορολογίας αλλά δεν θορυβεί ούτε ζητεί να ταράξη την τάξιν», έλεγε ο Σωτηρόπουλος στη βουλή¹⁷⁰.

Της ίδιας αυτής λαϊκής δυσφορίας θα γίνει αποδέκτης και ο Δηλιγιάννης μετά το 1890. Μικρή αύξηση της φορολογίας (βλ. σημ.156), κυρίως των άμεσων φόρων, πριν ακόμη συμπληρώσει χρόνο στην κυβέρνηση, ήταν αρκετή για να ακουσθεί το σύνθημα:

«Ίδού που μας κατάντησε, το άθλιο κορδόνι
εξήντα πέντε το ψωμί και δέκα το λεμόνι».

Το οδυνηρό ήταν η απαξίωση της φορολογικής λειτουργίας. Αυτήν υπαγόρευαν και:

- Η είσπραξη φόρων χωρίς να υπάρχει σχετικός φορολογικός νόμος¹⁷¹.
- Η είσπραξη των φόρων με τη συνοδεία του χωροφύλακα. Μόνο το 12-15% των φόρων, κατά τον Σιμόπουλο, εισπραττόταν χωρίς καταδίωξη¹⁷².
- Οι φοροεισπρακτικές «λαθροχειρίες».
- Τα «καθυστερούντα», εκ των οποίων ένα σεβαστό ποσοστό έμενε «δια την μέλλουσαν ζωήν». Έτσι περνούσε ως στερεότυπο το *μακάριοι οι φοροχρωστούντες*.
- Ο κομματικός φορολογικός επλεκτισμός.
- Η ανισοκατανομή των φόρων εις βάρος των ασθενέστερων.

Δ. Ο ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ: ΕΣΟΔΟ ΤΑΚΤΙΚΟ ΚΑΙ ΕΣΟΔΟ ΥΠΕΡΒΑΡΟ

Τον Σεπτέμβριο του 1878 η κυβέρνηση Κουμουندούρου θα έρθει σε συμβιβασμό με τους ομολογιούχους των δανείων ανεξαρτησίας¹⁷³ και θα τερματισθεί ο δανειακός αποκλεισμός της Ελλάδας από την ευρωπαϊκή χρηματαγορά. Η Ελλάδα θα μπει σε μια περίοδο ξέφρενου εξωτερικού δανεισμού. Όπως θα έλεγε στη βουλή ο Καραπάνος, ο εξωτερικός δανεισμός «κατήντησε πόρος τακτικός και αναπόφευκτος... απέβη το ιδανικόν της κοινωνίας και της πολιτείας... θα φέρει μοιραίως ολέθρια δια τον τόπον αποτελέσματα και από ηθικήν και από υλικήν έποψιν...» και θα καταστήσει το έθνος δίχως ελπίδες και μέλλον¹⁷⁴. Το ίδιο θα επεσήμαινε και ο Σωτηρόπουλος: «... άνευ δανείου δεν δυνάμεθα ούτε επί εξ μήνας να ζήσωμεν... αδιακόπως συνομολογούνται δάνεια παντός είδους... δάνεια προσωρινά, δάνεια υπό τύπου προκαταβολών, δάνεια χρεωλυτικά, δάνεια πά-

για... ακόμη και δάνεια με λαχείον...»¹⁷⁵.

Οι πολλοί μάλλον παρέκαμπταν τα «ολέθρια δια τον τόπον αποτελέσματα» του άκρατου εξωτερικού δανεισμού. Αντίθετα θεωρούσαν τον εξωτερικό δανεισμό δεδομένο και τους εξωτερικούς δανειοδότες υπόχρεους: «Πίστευαν ότι θα μας παρακαλούσαν να δεχθούμε το δάνειο... θα πρέπει να καταλάβουν οι Έλληνες ότι από δω και πέρα πρέπει να υποστούμε πολλές θυσίες... να αποφασίσουμε να μην έχουμε αξίωση να μας στηρίζουν (οικονομικά) κάθε φορά οι ξένοι»¹⁷⁶. Αυτά έγραφε τον χειμώνα του 1893 ο Γ. Θεοτόκης στη γυναίκα του όταν, ως υπουργός του Τρικούπη, αναζητούσε εναγώνια εξωτερικό δανειοδότη στο Λονδίνο.

Ο εξωτερικός δανεισμός της περιόδου 1879-1893 ήταν περίπου, ονομαστικός 640 εκ. φρ. και πραγματικός 464 εκ. φρ., αφού η τιμή έκδοσης θα κυμανθεί περίπου στο 72%. Η Ελλάδα όμως δεν θα εισπράξει ούτε το πραγματικό γιατί απ' αυτό θα έπρεπε να αφαιρεθούν τα έξοδα έκδοσης, κυρίως προμήθειες και οι αποσβέσεις παλαιότερων δανείων του κρατήθηκαν από το προϊόν των δανείων του 1887 και 1889. Τελικά θα εισπράξει περίπου 350,7 εκ. φρ.¹⁷⁷.

Τέλος του 1893, με 1 δρχ. = 0,62 χρ. φρ., το ΔΧ ήταν¹⁷⁸.

Σε χρ. φρ.	Σε δρχ.	Συνολικά σε χρ. φρ.
585.407.885	168.445.543	689.844.121

Το σε χρυσό αντιπροσώπευε το 84,8% του συνολικού ΔΧ.

Κατά την τρικουπική εντεκαετία, μεταξύ 1882 και 1892, το ΔΧ θα διπλασιασθεί¹⁷⁹, ενώ το κατά κεφαλήν ΔΧ θα υπερδιπλασιασθεί¹⁸⁰. Την περίοδο αυτή η Ελλάδα θα δανεισθεί περισσότερο απ' ό,τι την περίοδο 1824-1882. Την σε χρυσό αύξηση του ΔΧ ο Αραβαντινός αποδίδει κατά 78,75% στον Τρικούπη, κατά 16,65% στον Δηλιγιάννη και κατά 4,6% στον Κωνσταντόπουλο. Την σε δραχμές αύξηση αποδίδει εξ ολοκλήρου στον Δηλιγιάννη¹⁸¹.

Αντίθετα ο επιτελικός του τρικουπικού κόμματος Αναργ. Σιμόπουλος θα υποστηρίζει ότι η τρικουπική τετραετία 1886-1890, «δεν αύξησε ούτε το κεφάλαιο του Δημόσιου χρέους ούτε την υπηρεσίαν αυτού», γιατί ο πραγματοποιηθείς δανεισμός κάλυψε δανειακές χρήσεις προηγούμενων κυβερνήσεων και τη συγκοινωνιακή πολιτική¹⁸².

Το 1892, πάντοτε κατά τον Σιμόπουλο¹⁸³, τα τακτικά έσοδα, σε σχέση με το 1882, αυξήθηκαν κατά 61,2%, ενώ το κατά κεφαλήν ΔΧ είχε υπερδιπλασιασθεί. Με δεδομένο ότι το 84% του ΔΧ ήταν σε χρυσό, συνάγεται ότι ο εξωτερικός δανεισμός ήταν δυσανάλογα βαρύς προς τη φορολογική αντοχή των φορολογουμένων¹⁸⁴. Ενδεικτικό είναι ότι τα συνολικά τακτικά έσοδα της τρικουπικής εντεκαετίας, υπολείπονταν κατά 8 εκ. φρ. περίπου

του συνολικού ΔΧ κατά το 1893 και υπερέβαιναν μόλις 41,7 εκ. φρ. τον συνολικό ονομαστικό εξωτερικό δανεισμό της περιόδου 1879-1893¹⁸⁵.

Η προσφυγή του Τρικούπη στον εξωτερικό δανεισμό ήταν εμφανώς ελαστική έναντι των εξωτερικών δανειοδοτών ως προς τις υποθήκες¹⁸⁶. Προς το αντίθετο οπωσδήποτε δεν συνηγορούσε η χαμηλή δημόσια πίστη της χώρας. Ταυτόχρονα επισημάνθηκε, σχεδόν καθολικά, η «ατάσθαλος» διαχείριση των δανείων¹⁸⁷. Όπως δηκτικά παρατηρούσε ο αντιπολιτευόμενος Ι. Ζωγράφος, σε μια τετραετία, 1887-1890, «ανεπτύχθη, ήκμασε, παρήκμασε και εξαντλήθη η πίστις της Ελλάδος υπό την αυτήν διοίκεισιν»¹⁸⁸.

Από την πλευρά τους οι εξωτερικοί δανειοδότες κερδοσκοπώντας απεκόμισαν τεράστια κέρδη. Ακόμα και τα δάνεια των οποίων η εξυπηρέτηση αναστελλόταν, διακανονίσθηκαν μεταγενέστερα με καταβολή εξ ολοκλήρου της καθυστερούμενης εξυπηρέτησης. Την «αλημμυρίδα» των εξωτερικών δανειακών εισροών «επηκολούθησεν η άμπαυτις της εξαγωγής αυτών υπό μορφήν τοκοχρεωλυσιών»¹⁸⁹.

Κερδοσκοπήσαν από την έκδοση πολύ κάτω του αρτίου, από τις υπέρογκες προμήθειες και μεσιτείες, ιδιαίτερα κατά τις μετατροπές και παγώσεις του 1889. Δεν τους διέφυγε να εμπορευματοποιήσουν τις εθνικές κρίσεις με την αυξομείωση των τιμών των ελληνικών χρεογράφων. Ενδεικτικό είναι ότι ενώ δεν κάλυπταν το δάνειο των 170 εκ φρ./1884, την ίδια στιγμή μας παραχωρούσαν δανειακές προκαταβολές με ευνοϊκότερους γι' αυτούς όρους και με ενέχυρο ομολογίες του ακάλυπτου δανείου των 170 εκ. φρ./1884. Οι δανειακές προκαταβολές θα εξοφληθούν από το δάνειο του 1884 και με εκείνο των 135 εκ. φρ./1887¹⁹⁰. Δηλαδή είχαν παραχωρήσει τρία δάνεια αλλά τα δύο θα εξοφλούσαν το τρίτο, με όλα τα σχετικά έξοδα έκδοσης και προμήθειες.

Επί πλέον οι δανειοδότες ζητούσαν ως εγγύηση τη μονοπωλιακή εκμετάλλευση κάθε ζωτικού ελληνικού πόρου. Αυτό όμως αποστέωνε την ελληνική οικονομία, η οποία αποστεωμένη θα έπρεπε να εκπληρώσει τις δανειακές της υποχρεώσεις.

Οι κυρίως εξωτερικοί δανειστές της Ελλάδας ήταν:

- Το *Comptoir d'Escompte* των Παρισίων, με αντιπρόεδρο τον Α. Βλαστό, επιστήθιο φίλο του Συγγρού.
- Ο Ανδρέας Συγγρός,
- Ο οίκος *Hambro and Son* του Λονδίνου.
- Η *National Bank für Deutschland* του Βερολίνου¹⁹¹ και
- Η *S. Bleichröder*.

Ε. ΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΕΣΩΤΕΡΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ

	Όνομ/κό	Τιμή έκδοσης %	Πραγμ/κό εκ. φρ.	Επιτόκιο		Χρεολύσιο	Χρόνος έναρξης	Χρόνος απόσβεσης έτη
				ονο/κό	πραγμ/κό			
1879	60 ¹⁹²	73	44	6	8,18	0,45	2/14.4.1879	40 Το 1919
1881	120 ¹⁹³	74,6	89,52	5	6,7	0,50	30/11.1.1881	40 Το 1921
1884	100 ¹⁹⁴	69,8	69,786	5	7,15	0,80	23/4.1.1884	37,5 Το 1921
1887 Μονοπωλείων	135 ¹⁹⁵	67,4	90,99	4	5,95	0,80	10/22.6.1887	75 Το 1962
1889 Τα δύο πάγια αγ- γλικά	α. 30 ¹⁹⁶ β. 125 ¹⁹⁷	68,125 72,75	20,4375 90,9375	4 4	5,87 5,87	- -	2/14.2.1889 6/18.5.1889	Δεν προ- βλέπεται Δεν προ- βλέπεται
1890 Γων σιδη- ροδρόμων	60 ¹⁹⁸	Γα 45 εκ. 89% Γα 15 εκ. 86%	52,95	5	5,66		31/12.6.1980	99 Το 1989
1893 Κεφαλαιο- ποίησης	9,739 ¹⁹⁹	65	5,5	5	8,8		12/24.6.1893	54 Το 1947
Σύνολο	639.739.000	72,54%	464.121.000					
1898 ΔΟΕ εγγυημένα	150.592	υπέρ το άρτω	152.265.199	2,5			22/4.5.1898	60 Το 1969

	Εκδότης	Εγγυήσεις (υποθήκες)	Κυβέρνηση
60 εκ. φρ. του 1879	<i>CdE</i> , κοινοπραξία τραπεζών κεφαλαίου των εγγυημένων από την πρώτη και Γ. Κορωνιό.	Πρόσοδοι χαρτοσήμου απαλλαγμένων απ' οτιδήποτε παύθα επέφερε τη μείωση τους.	Κουμουνδούρου
120 εκ. φρ. του 1881	<i>CdE</i> , <i>C. J. Hambro and Son</i> <i>Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως</i>	Φόρος κατανάλωσης καπνού. Οι ετήσιες δόσεις των εθνικών και εθνικοιδιόκτητων φυτειών και τέλος το υπόλοιπο των προσόδων των τελωνείων Αθηνών, Πειραιά, Πατρών, Ζακύνθου, το οποίο δεν ήταν υπόθηκο άλλων δαυνείων.	Κουμουνδούρου
100 εκ. φρ. του 1884	<i>Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως</i> ως εκπρόσωπος ξένων και ελληνικών τραπεζών ²⁰⁰ και η <i>Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας</i> .	Η μη υπόθηκες πρόσοδοι των τελωνείων Αθηνών, Πειραιά, Πατρών, Σύρου, Κατάκολου, Καλαμάτας, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Κέρκυρας και εξ ολοκλήρου των Βόλου, Τσίγρι, Άρτας. Επίσης τα τέλη χαρτοσήμου, οι εισπράξεις κατανάλωσης καπνού και εκ των αποδόσεων γαιών και φυτειών.	Τρικούπη
135 εκ. φρ. του 1887	<i>CdE</i>	Οι εισπράξεις των μονοπωλείων ²⁰¹ άλατος, πετρελαίου, παιγνιοχάρτων, πυρείων, σιγαροχάρτου και σμύριδας Νάξου	Τρικούπη
30 εκ. φρ. του 1889	<i>C. J. Hambro and Son</i>	Απαλλαγμένο εγγυήσεων	Τρικούπη
125 εκ. φρ. του 1889	Οίκος <i>A. Gibbs and Sons</i> του Λονδίνου, <i>S. Bleichröder</i> , και η <i>Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως</i>	Απαλλαγμένο εγγυήσεων	Τρικούπη
60 εκ. φρ. του 1890	<i>C. J. Hambro and Son</i> , <i>National Bank</i> του Βερολίνου και <i>Γενική Πιστωτική</i> .	Η καθαρή πρόσοδος της γραμμής Πειραιά-Λάρισας, Συρόρων και διακλαδώσεών της.	Τρικούπη
9,739 εκ. φρ. του 1893	<i>C. J. Hambro and Son</i> , <i>Εθνική Τράπεζα</i> , <i>Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως</i> , <i>Ηπειροθεσσαλίας</i> .	Οι προβλεπόμενες για το δάνειο των 100 εκ. φρ./1884 από τον ν.ΒΙΡΕ/22.12.1892 ²⁰² .	Σωτηρόπουλου-Ράλλη

Παρατηρήσεις

1. Το δάνειο των 60 εκ. φρ./1879

Το δάνειο χρησιμοποιήθηκε για την κάλυψη ελλειμμάτων του 1879, για την εξαγορά εντόκων γραμματίων του Δημοσίου και για την κάλυψη εξόδων του 1880²⁰³. Μόνο για την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας δεν χρησιμοποιήθηκε. Εξοφλήθηκε με το πάγιο δάνειο των 125 εκ. φρ./1889. Η εξόφληση έγινε όχι επί της πραγματικής τιμής έκδοσης των 60 εκ. φρ. αλλά επί της ονομαστικής²⁰⁴.

2. Το δάνειο των 120 εκ. φρ./1881

Οι εκδότες υπέρ αυτών εξασφάλισαν²⁰⁵:

- Προμήθεια 1% επί της δημόσιας εγγραφής και 0,5% επί της εξυπηρέτησης του δανείου.
- Για προκαταβολή 40 εκ. φρ., επιτόκιο προεξόφλησης 7%.
- Περίπου 6 εκ. φρ. από την έκδοση των τραπεζογραμματίων στις νέες περιοχές Θεσσαλίας και Άρτας.

Το δάνειο αυτό, όπως και το προηγούμενο, κάλυψε πολεμικές προετοιμασίες και την επιστράτευση, λόγω διεκδίκησης της Θεσσαλίας και Ηπείρου. Από το 1881 μέχρι την 31.3.1932, οπότε ανεστάλη η εξυπηρέτηση του ΔΧ, είχαν καταβληθεί εκτός τόκων, χρεολύσια 49.537.000 φρ. και απέμενε οφειλόμενο κεφάλαιο 70.362.000 φρ. Η απόσβεσή του θα ρυθμισθεί το 1965 και την 31.12.1969 απέμεναν στην κυκλοφορία ομολογίες 70.383.500 φρ.²⁰⁶.

3. Το δάνειο των 100 (170) εκ. φρ./1884

Η έκδοση του δανείου δεν είχε επιτυχία. Καλύφθηκε μόνο κατά 100 εκ. φρ. ονομαστικά και αυτά σταδιακά μέχρι το 1886 και σε τιμές, κατά ομολογία, πολύ κατώτερες των προσφερθεισών²⁰⁷. Ο Τρικούπης θα πει «εν τη αποτυχία έγκειται η επιτυχία»²⁰⁸. Οι όροι του ήταν βαρύτεροι του προηγούμενου δανείου και τα παραχωρηθέντα προνόμια στους εκδότες πολύ ευνοϊκότερα²⁰⁹. Η *Εθνική* εξ αρχής ήταν αντίθετη στη σύναψη του δανείου²¹⁰. Τις οικονομικές ανάγκες ο Τρικούπης θα αντιμετωπίσει με

- Τα λαμβανόμενα από το δάνειο των 170 εκ. φρ.
- Βραχυπρόθεσμο δανεισμό υπό μορφή προκαταβολών με ενέχυρο ομολογίες του δανείου των 170 εκ. φρ.²¹¹.
- Το δάνειο οδοποιίας²¹² και των 9 εκ. δρχ./1884 και τα δύο από την *Εθνική*. Για το πρώτο η αντιπολίτευση κατηγορήσε τον Τρικούπη ότι, το διέθεσε ανορθολογιστικά και κομματικά²¹³.

Λόγω αύξησης των δαπανών η τρικουπική περίοδος 1882-1885 θα παρουσιάσει γενικό έλλειμμα, αν και τα έσοδα, σε σχέση με την προηγούμε-

νη τριετία, αυξήθηκαν περίπου κατά 55%²¹⁴. Οι νέοι φόροι σχεδόν θα απορροφηθούν από την αύξηση των μισθών, λόγω εισαγωγής της νέας δραχμής²¹⁵.

Αργότερα, το 1894, ο Σιμόπουλος θα πει ότι, «δεν κατορθώθη η βελτίωσις της των οικονομικών ημών καταστάσεως...»²¹⁶.

Το δάνειο των 100 εκ. φρ. χρησίμευσε για την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας στις 31.12.1884²¹⁷.

Μέχρι την 31.3.1932, εκτός των τόκων, θα έχουν καταβληθεί 38,7 εκ. φρ. και επομένως το εναπομένον οφειλόμενο κεφάλαιο ήταν 61,3 εκ. φρ. Θα ρυθμισθεί το 1965 και στις 31.12.1969 απέμεναν 57,5 εκ. φρ.²¹⁸.

4. Ο ένας χρόνος του Δηλιγιάννη.

Τον Απρίλιο του 1885 ο Δηλιγιάννης, με το σύνθημα «κάτω οι φόροι», θα κερδίσει τις εκλογές. Κατά τη διακυβέρνησή του θα εφαρμόσει πρόγραμμα λιτότητας, περικόπτοντας τις δαπάνες προϋπολογισμού κατά 5,5%. Τον Σεπτέμβριο του 1885, λόγω κατάληψης της Α. Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία, θα κηρύξει τη χώρα σε επιστράτευση και θα επαναφέρει την αναγκαστική κυκλοφορία.

Μέχρι να παραιτηθεί, τον Μάιο του 1886, θα συνάψει επί αναγκαστική κυκλοφορία δάνεια 104,8 εκ. δρχ.²¹⁹. Το κόστος της επιστράτευσης κατά τους δηλιγιαννικούς ανήλθε περίπου στα 52 εκ. δρχ., κατά τους τρικουπικούς στα 78 εκ. δρχ.²²⁰. Λόγω της ειρηνολογικής πολιτικής του Δηλιγιάννη, τα ελλείμματα 1885-1886, θα φθάσουν κατά τους δηλιγιαννικούς στα 95 εκ. δρχ., κατά τους τρικουπικούς περίπου στα 128 εκ. δρχ.²²¹. Κατά την αποστράτευση, Μάιος του 1886, «η θέσις των πραγμάτων ήτο τρισαθλία»²²².

Μέχρι το 1884 η δραχμή ελάχιστα απείχε του φράγκου. Από το φθινόπωρο του 1885 θα αρχίσει η υποτίμησή της. Τα αποθέματα σε χρυσό θα εκλείψουν, όπως και τα αργυρά κέρματα. Κατά την αποστράτευση η εξυπηρέτηση του ΔΧ απαιτούσε περίπου 35,5 εκ. δρχ., έναντι 63,1 εκ. δρχ. τακτικών εσόδων, δηλαδή απαιτούσε περισσότερα από τα μισά τακτικά έσοδα²²³.

5. Η επάνοδος του Τρικούπη

Ο Τρικούπης θα αναλάβει στις 9.5.1886, θα κερδίσει τις εκλογές του Ιανουαρίου 1887 και θα παραμείνει μέχρι τον Οκτώβριο του 1890. Στο διάστημα αυτό θα προσφύγει σε εξωτερικό δανεισμό ονομαστικού κεφαλαίου 350 εκ. φρ., που υπερέβαινε κατά 10 εκ. φρ. τον μέχρι τότε ονομαστικό εξωτερικό δανεισμό από την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου.

Ο Τρικούπης θα προσφύγει στον εξωτερικό δανεισμό για

- Μετατροπές και παγιώσεις προγενεστέρων δανείων, κυρίως εσωτερι-

κών. Οι τρικουπικοί υποστήριξαν ότι δι' αυτών η ετήσια εξυπηρέτηση του ΔΧ μειώθηκε περίπου κατά 6,5 εκ. δρχ., πράγμα που δεν αμφισβήτησε ιδιαίτερα η αντιπολίτευση²²⁴. Τα μειονεκτήματα ήταν ότι:

- Η εξυπηρέτηση των (εσωτερικών) δανείων σε δρχ., μετατρεπόταν σε χρυσό επιβαρύνοντας έτσι την υποτίμηση της δραχμής.
 - Όσα προγενέστερα δάνεια μετατρέπονταν και είχαν εκδοθεί κάτω του αρτίου, τώρα μετατρέπονταν στο άρτιο, με σκανδαλώδη κέρδη για τους δανειοδότες²²⁵.
 - Δόθηκαν μεγαλύτερες εγγυήσεις στους δανειοδότες.
 - Την κάλυψη ελλειμμάτων
 - Την αγορά τριών θωρηκτών και την κατασκευή σιδηροδρομικού δικτύου.
6. *Το δάνειο μονοπωλίων των 135 εκ. φρ./1887*
Το δάνειο χρησιμοποιήθηκε²²⁶
- Για την απόσβεση:
 - Του υπόλοιπου των δανείων 25 εκ. φρ./1867 και 4 εκ. φρ./1870.
 - Των προκαταβολών με ενέχυρο ομολογίες του δανείου των 170 εκ. φρ./1884.
 - Των εντόκων γραμματίων του 1886.
 - Για την κατασκευή τριών θωρηκτών, δαπάνης 26 εκ. φρ.
 - Το μεγαλύτερο μέρος του για κάλυψη των ελλειμμάτων 1885-86.

Μέχρι την 31.3.1932, το Ελληνικό Δημόσιο, εκτός των τόκων, είχε καταβάλει χρεολύσια 39.875.500 φρ. και το υπόλοιπο ήταν 95.121.500. Θα ρυθμισθεί το 1965 και στις 31.12.1969 απέμεναν στην κυκλοφορία 184.309 ομολογίες²²⁷.

7. *Τα δύο πάγια του 1899*

Συνολικά και τα δύο μαζί ήταν ονομαστικού 155 εκ. φρ. και πραγματικού 111.437.500 φρ. Διατέθηκαν για μετατροπές και αποσβέσεις²²⁸.

Μέχρι την 31.3.1932 για την απόσβεση του κεφαλαίου, εκτός των τόκων, είχαν καταβληθεί 49.473.000 φρ. και απέμενε υπόλοιπο 105.527.000 φρ. Θα ρυθμισθούν το 1965 και στις 31.12.1969 το υπόλοιπο ήταν 97.349.000²²⁹.

8. *Το δάνειο των σιδηροδρόμων, των 60 εκ. φρ./1890*

Δεν θα διατεθεί στο σιδηροδρομικό δίκτυο, για το οποίο συνομολογήθηκε, αλλά για την πληρωμή τοκομεριδίων. Όπως γράφει ο Κ. Αγγελόπουλος, «κατεφαγώθη ελληνοπρεπώς εις άλλας συνήθειες ανάγκας του κράτους»²³⁰. Μέχρι την 31.3.1932 για την απόσβεση κεφαλαίου, εκτός των τόκων, είχαν καταβληθεί 19.817.000 φρ. και απέμενε υπόλοιπο 40.183.000 φρ. Θα ρυθμισθεί το 1965 και στις 31.12.1969 το οφειλόμενο υπόλοιπο ήταν 36.927.000 φρ.²³¹.

9. Το δάνειο κεφαλαιοποίησης, των 9,739 εκ. φρ./1893.

Οι εισπράξεις των υπόθηκων προσόδων εξασφαλιζόνταν από την ίδρυση Ειδικού Ταμείου υπό την εποπτεία του Οίκου Χάμπρο. Οι αρμοδιότητες του Ταμείου ήταν ιδιαίτερα παρεμβατικές και προσβλητικές για το Ελληνικό Δημόσιο²³². Μέχρι την 31.3.1932 για την απόσβεση του κεφαλαίου, εκτός των τόκων, είχαν καταβληθεί 3.246.500 φρ. και απέμενε οφειλόμενο ονομαστικό κεφάλαιο 6.492.500 φρ. Θα ρυθμισθεί επίσης το 1965 και στις 31.12.1969 το οφειλόμενο υπόλοιπο ήταν 5.665.500 φρ.²³³.

ΣΤ. Η ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ²³⁴

ΣΤ. Η ΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ, ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ ΤΟΥ 1832 ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΟΣΒΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ

α. Τα δάνεια της ανεξαρτησίας

Ο απολογισμός τους σε φράγκα το 1832 ήταν²³⁵.

Ονομαστικό	70.000.000
Πραγματικό	39.300.000
Έξοδα έκδοσης και εξυπηρέτησης μέχρι το 1827	
κρατηθέντα αμέσως από τα δάνεια	10.175.000
Καταβολή προς την Αγγλία από το δάνειο του 1832	341.333
Συνολική απόδοση για την Ελλάδα το 1832	28.783.667 ²³⁶

Λόγω αδυναμίας (πτώχευση) μετά το 1825 η εξυπηρέτηση των δανείων θα ανασταλεί. Οι ομολογιούχοι θα φθάσουν σε συμφωνία διακανονισμού με το Ελληνικό Δημόσιο τον Σεπτέμβριο του 1878²³⁷. Σύμφωνα μ' αυτήν το χρέος των δανείων ανεξαρτησίας μετατρέπεται σε νέο δάνειο 30 εκ. φρ., ετήσιας εξυπηρέτησης 1.875.000 φρ.²³⁸.

Προς μετατροπή παρουσιάσθηκαν τελικά ομολογίες 24.250.000 φρ., που μαζί με τα έξοδα μετατροπής και τις προμήθειες έφθασαν τα 24.975.000²³⁹.

Η Ελλάδα μέχρι το 1889 θα εκπληρώσει τις υποχρεώσεις εξυπηρέτησης αντί 19.416.125 φρ. και απέμενε υπόλοιπο 13.852.500 φρ.²⁴⁰.

Το Νοέμβριο του 1889 η κυβέρνηση Τρικούπη θα συνάψει δανειακή σύμβαση 15 εκ. φρ. με την Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως προς απόσβεση του υπολοίπου των δανείων ανεξαρτησίας²⁴¹, καταβάλλουσα μόνο τους τόκους, 735.275 φρ., για το πρώτο εξάμηνο του 1890²⁴².

Επομένως από το 1879 το Ελληνικό Δημόσιο θα έχει καταβάλει προς απόσβεση των δανείων ανεξαρτησίας 20.151.400 για την εξυπηρέτησή

τους και 13.852.500 για το οφειλόμενο κεφάλαιο, συνολικά 34.003.900 φρ. Από δε το 1824 συνολικά είχε καταβάλει 44.520.233 φρ.²⁴³.

Προφανώς η απόσβεση αναφερόταν μόνο στους αρχικούς δανειστές και όχι στο οφειλόμενο χρέος, αφού τούτο είχε μετακυληθεί στο δάνειο των 15 εκ. φρ. Το τελευταίο θα εξοφληθεί με τη συγχώνευση του υπολοίπου των 3.150.000 φρ. στο δάνειο των 16,5 εκ. φρ. του 1892, το οποίο θα αποσβεσθεί το 1921²⁴⁴. Αυτός πρέπει να θεωρείται και ο χρόνος απόσβεσης των δανείων ανεξαρτησίας.

β. Το δάνειο των Τριών Δυνάμεων του 1832

Το δάνειο ήταν ονομαστικού 60 εκ. φρ. και πραγματικού 56.400.000 φρ. Από το ίδιο το δάνειο είχαν κρατηθεί 31.015.655 φρ.²⁴⁵. Επομένως η καθαρή πρόσδοδος για το Ελληνικό Δημόσιο ήταν 25.384.345 φρ. Μέχρι και το 1863 οι συνολικές αποδώσεις θα αυξηθούν σε 32.709.207 φρ.²⁴⁶.

Με βάση τις συμφωνίες του 1864²⁴⁷ αναγνωρίζεται η καταβολή 98.699.280 φρ., με ετήσιες χρεολυτικές δόσεις 900.000 φρ. Έτσι μέχρι και το 1878 θα καταβληθούν 14.153.268 φρ.²⁴⁸. Επομένως η Ελλάδα στο διάστημα 1832-1878 θα αποδώσει, 46.862.475 φρ. Στο διάστημα 1879-1893, από 900.000 φρ. το χρόνο, θα αποδώσει 13.500.000 φρ., οπότε οι συνολικές αποδώσεις του Ελληνικού Δημοσίου το 1893 θα ανέλθουν στα 60.362.475 φρ. και θα απομένει, τον Σεπτέμβριο του 1893, οφειλόμενο υπόλοιπο 73.202.720 φρ.

Επομένως το Ελληνικό Δημόσιο είχε χρεωθεί 60 εκ. φρ., εκ των οποίων έλαβε περίπου 25,4 εκ. Το 1893 είχε επιστρέψει περίπου 362,5 χιλιάδες περισσότερα των όσων είχε χρεωθεί, όχι των όσων είχε λάβει και πάλι χρωστούσε ολόκληρο το ποσό που είχε χρεωθεί και επί πλέον περίπου 13 εκ.

Μέχρι και το 1878, το Ελληνικό Δημόσιο, για τον εξωτερικό δανεισμό θα έχει αποδώσει:

Δάνεια ανεξαρτησίας	Των τριών Δυνάμεων του 1832	Σύνολο
10.516.333 φρ.	46.862.475 φρ.	57.378.808 φρ.

γ. Οι βραχυπρόθεσμες δανειακές προκαταβολές με ενέχυρο ομολογίες του δανείου των 170 εκ. φρ./1884. Απόσβεση του δανείου των 60 εκ. φρ./1879

Η απροθυμία κάλυψης του δανείου των 170 εκ. φρ. /1884 θα στρέψει τον Τρικούπη προς τις βραχυπρόθεσμες και ασύμφωρες δανειακές προκαταβολές με ενέχυρο ομολογίες του ακάλυπτου δανείου των 170 εκ. φρ. Όπως θα διευκρινίσει ο Σιμόπουλος, αυτές ουδεμία σχέση είχαν με το δάνειο των 170 εκ. φρ.²⁴⁹.

Έτσι με τη δανειακή σύμβαση του δανείου των 170 εκ. φρ. εξασφαλί-

ζεται (αρθρ. 8) και δανειακή προκαταβολή 35 εκ. φρ., με ενέχυρο 140.000 ομολογίες του δανείου των 170 εκ. φρ. Η εξόφληση θα γινόταν μετά διετία από την κύρωση της σύμβασης των 170 εκ. φρ.²⁵⁰ (4.1.1884).

Κατά τον προϋπολογισμό του 1886 το ύψος των προκαταβολών είχε ανέλθει στα 55 εκ. φρ.²⁵¹. Αυτό το ποσό έπρεπε να εξοφληθεί μέχρι τέλους του 1886 αλλά, η Ελληνική Κυβέρνηση τον Δεκέμβριο του 1886 θα επιτύχει συμφωνία παράτασης ενός χρόνου (αρθρ.2) και ενώ είχε περιορίσει το χρέος σε 28.043.452 φρ. έναντι 112.173 ομολογιών²⁵².

Το χρέος των δανειακών προκαταβολών, των 55 εκ. φρ., θα αποσβεσθεί από το προϊόν των 170 εκ. φρ. και των 135 εκ. φρ. /1887²⁵³.

Οι δανειστές ήταν απρόθυμοι να καλύψουν το δάνειο των 170 εκ. φρ., αλλά πρόθυμα παραχωρούσαν τις δανειακές προκαταβολές. Οι δεύτερες εξασφάλιζαν επιτόκιο 7% έναντι 5% του πρώτου και τις εγγυήσεις του πρώτου (λόγω των ενεχυριαζόμενων ομολογιών αυτού). Ουσιαστικά μας έδιναν σταδιακά τρία δάνεια, με τα δύο να εξοφλούν το τρίτο.

Τέλος με το δάνειο των 125 εκ. φρ. /1889 θα αποσβεσθεί το δάνειο των 60 εκ. φρ. /1879. Κατά την εξόφληση το υπόλοιπο του δανείου ήταν 55.055.557 φρ.²⁵⁴.

Από τον εξωτερικό δανεισμό 1887-1889 τελικά αποσβέστηκαν:

- Οι δανειακές προκαταβολές με ενέχυρο ομολογίες του δανείου των 170 εκ. φρ. /1884 55.000.000 φρ.
 - Το υπόλοιπο του δανείου των 60 εκ. φρ. /1879 55.055.557 φρ.
- Σύνολο 110.055.557 φρ.

Η απόσβεση των δανείων ανεξαρτησίας 13.852.000 φρ., θα πραγματοποιηθεί με νέο δάνειο 15 εκ. φρ. /1889, το οποίο δεν ανήκει στα εξωτερικά δάνεια του Ελληνικού Δημοσίου.

ΣΤ. Η ΚΑΘΑΡΗ ΠΡΟΣΟΔΟΣ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΑΤΙΚΗ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΤΟΥΣ

α. Η καθαρή πρόσδοδος των εξωτερικών δανείων

Από τα εξωτερικά δάνεια το Ελληνικό Δημόσιο δεν εισέπραττε το πραγματικό. Για την εισπραττόμενη πρόσοδο, θα πρέπει από το πραγματικό να αφαιρεθούν τα έξοδα έκδοσης, οι προμήθειες, οι τυχόν μεσιτείες, η διαφορά επιτοκίου του δανείου και επιτοκίου προεξόφλησης των προκαταβολών από το ίδιο το δάνειο, όταν υπάρχουν τέτοιες και διάφορα άλλα έξοδα²⁵⁵. Χωρίς την προμήθεια 0,5% επί της εξυπηρέτησης των δανείων προς τους τραπεζικούς οίκους που την αναλάμβαναν, όπως και το κόστος των βραχυπρόθεσμων προκαταβολών με ενέχυρο ομολογίες του δανείου των 170 εκ. φρ. /1884, τα έξοδα αυτά είναι:

• Των 60 εκ. φρ. /1879 ²⁵⁶	1.100.000 φρ.
• Των 120 εκ. φρ. /1881 ²⁵⁷	2.400.000 φρ.
• Των 170 εκ. φρ. /1884 ²⁵⁸	2.300.000 φρ.
• Των 135 εκ. φρ. /1887 δεν αναφέρονται, των δε παγίων βαρύνουν τους εκδότες	
• Των 9.739.000 φρ. /1893 ²⁵⁹	215.608 φρ.
Σύνολο	6.015.608 φρ.

Επίσης θα πρέπει να αφαιρεθούν οι αποσβέσεις των εξωτερικών δανείων, αφού αυτές κρατήθηκαν αμέσως από το προϊόν των δανείων μετατροπών.

β. Το συνολικό ΔΧ της τρικομικής περιόδου²⁶⁰

Το 1881 με τη χώρα υπό επιστράτευση η εξυπηρέτηση του ΔΧ αντιπροσώπευε το 49,15% των τακτικών εσόδων²⁶¹.

Όπως προκύπτει από τον πίνακα 3, η εξυπηρέτηση

- Του ΔΧ από το 1882 αυξήθηκε περισσότερο από το 70%, ενώ κατά μέσο όρο αντιπροσώπευε το 41,17% των τακτικών εσόδων²⁶².
- Των εξωτερικών δανείων αντιπροσώπευε τα 28,81% επίσης των τακτικών εσόδων ενώ η εξυπηρέτηση σε χρυσό διπλασιάζεται²⁶³.

Η εξυπηρέτηση του ΔΧ θα αντιμετωπισθεί με την προσφυγή σε νέο δανεισμό, κυρίως εξωτερικό λόγω έλλειψης συναλλάγματος²⁶⁴ και με την αύξηση της φορολογίας²⁶⁵. Όπως θα γράψει η *Νέα Ημέρα*, μετά το 1886 «μάτην επενεούντο φόροι επί φόρων... δάνεια επί δανείων... εν ήτο πλέον το κύριο μέλημα· ο πορισμός του τοκομεριδίου, τα λοιπά υποτάσσοντο εις την σιδηράν ταύτην ανάγκην»²⁶⁶. Ο δε Λόου θα γράψει ότι, «συνέπεια των δανείων υπήρξε η αφόρητος φορολογική επιβάρυνσις...»²⁶⁷.

Η εξυπηρέτηση των δανείων δι' αυξήσεως της φορολογίας, μείωνε την αποταμιευτική ικανότητα των φορολογουμένων, επομένως δρούσε αρνητικά στον σχηματισμό εσωτερικού αποταμιευτικού κεφαλαίου. Ταυτόχρονα η συνεχής ανάγκη εξωτερικών δανείων συντελούσε στην αποδοχή των όρων των δανειστών. Και τα δύο μαζί εξαρτούσαν την οικονομία και την ανάπτυξη από την ευρωπαϊκή χρηματαγορά. Αυτόν τον μονόδρομο επεσήμαινε το 1891 ο Καραπάνος ως υπ. οικονομικών στη βουλή «... οφείλομεν να εξακολουθήσωμεν δανειζόμενοι, εφ' όσον μας επιτρέπει τούτο η οικονομική κατάσταση της Ευρώπης, ήτις συδόλωσ εξαρτάται εξ ημών και εφ' ης ουδεμίαν δυνάμεθα να εξασκήσωμεν επιρροήν», ή όπως γράφει ο Λόου, «εξωτερική υποστήριξις σημαίνει δάνειον»²⁶⁸.

γ. Απολογισμός του εξωτερικού δανεισμού της περιόδου 1879-1893

Σύμφωνα με τα προηγούμενα²⁶⁹.

• Ονομαστικός Εξωτερικός δανεισμός	639.739.000 φρ.
• Πραγματικός » »	464.121.000 »

• Έξοδα έκδοσης κ.λ.π.		6.015.608 φρ.	
• Αποσβέσεις		110.055.557 φρ.	
	Σύνολο	116.071.165 φρ.	
• Καθαρή πρόσοδος Ελ. Δημοσίου	464.121.000-116.071.165		348.049.835 »
• Εξυπηρέτηση των εξωτερικών δανείων μόνο της περιόδου 1879-1893			251.537.721 »
• Εξυπηρέτηση όλων των εξωτερικών δανείων			285.272.996 »
• Συνολικές καταβολές του Ελ. Δημοσίου 1879-1893 έναντι του εξωτερικού δανεισμού, ήτοι Εξυπηρέτηση, Αποσβέσεις, Έξοδα 1879-1893	251.537.721+110.055.557 +6.071.165		367.664.443 »
• Υπόλοιπο τον Σεπτεμβρίου 1893			556.803.000 »

Επομένως το Ελληνικό Δημόσιο είχε χρεωθεί σε φράγκα περίπου 640 εκ., πραγματικού 464 με καθαρή εξ αυτού πρόσοδο 348 εκ. Επέστρεψε περίπου 20 εκ. περισσότερα απ' ότι έλαβε (367,7 εκ.) και πάλι χρωστούσε περίπου 557 εκ.

δ. Ο εξωτερικός δανειακός απολογισμός της τρικουπικής περιόδου 1882-1892

Ο Τρικούπης αναλαμβάνοντας το 1882 βρήκε 21.758.400 φρ. από το δάνειο των 120 εκ. φρ./1881. Το 1890 άφηνε στον διάδοχό του 15 εκ. φρ. από το δάνειο των 60 εκ. φρ. /1890. Επομένως διαχειρίστηκε εξ ολοκλήρου το προϊόν του εξωτερικού δανεισμού της περιόδου 1882-1892²⁷⁰.

Σύμφωνα με τον προηγούμενο πίνακα²⁷¹, για την τρικουπική εντεκαετία, 1882-1892, έχουμε σε φρ.:

• Ονομαστικός εξωτερικός δανεισμός		450.000.000	
• Πραγματικός » »		325.101.000	
• Έξοδα έκδοσης κ.λ.π. Μόνο του δανείου των 170 εκ. φρ. /1884	2.300.000		
• Αποσβέσεις		110.055.557	
	Σύνολο	112.355.557	
• Καθαρή πρόσοδος του Ελ. Δημοσίου	325.101.000-112.355.557		212.745.443
• Εξυπηρέτηση των εξωτερικών δανείων μόνο της περιόδου 1882-1892 ²⁷²	Με εξυπηρέτηση 1882 μηδενική		111.487.576
• Εξυπηρέτηση των εξωτερικών δανείων μόνο της περιόδου 1882-1892	Με εξυπηρέτηση 1882 την πραγματική	10.948.000	217.795.576
• Εξυπηρέτηση όλων των εξωτερικών			

δανείων		243.430.851
• Συνολικές καταβολές του Ελ. Δημοσίου 1882-1892, έναντι του εξωτερικού δανεισμού, ήτοι Έξυπνότητα, αποσβέσεις, έξοδα 1882-1892	111.487.576+112.355.557	223.843.133
• Οφειλόμενο υπόλοιπο τον Σεπτέμβριο του 1893		441.009.000

Επομένως

- Στο Ελ. Δημόσιο αναγνωρίστηκε ως πραγματικό το 72,24% του ονομαστικού αλλά εισέπραξε το 65,43% του πραγματικού ή το 47,27% του ονομαστικού. Το υπόλοιπο κρατήθηκε είτε ως αποσβέσεις είτε ως έξοδα των ιδίων αυτών δανείων.
- Το Ελ. Δημόσιο χρεώθηκε 450 εκ. φρ., πραγματικού 325 εκ., εκ των οποίων εισέπραξε τα 213 εκ. Μέχρι το 1892 επέστρεψε 224 εκ., περίπου 11 εκ. περισσότερα απ' όσα εισέπράξε και το 1893 χρωστούσε 441 εκ., δηλαδή υπερδιπλάσια των όσων είχε εισπράξει ή περίπου όσα ονομαστικά είχε χρεωθεί.

Αν θεωρήσουμε την απόσβεση των 55.055.557 φρ., του δανείου των 60 εκ. φρ. /1879, ως μη γενομένη, ως αναφερόμενη σε δάνειο της προτρικουπικής περιόδου²⁷³, τότε κατά το ποσό αυτό αυξάνεται η καθαρή πρόσοδος του Ελ. Δημοσίου και κατά το ίδιο ποσό μειώνονται τόσο οι αποσβέσεις, όσο και οι συνολικές καταβολές του Ελ. Δημοσίου. Επομένως αποκλειστικά για την τρικουπική περίοδο θα έχουμε από τον πίνακα 4 ότι

- Στο Ελ. Δημόσιο αναγνώρισαν ως πραγματικό το 72,24% του ονομαστικού αλλά εισέπραξε το 82,37% του πραγματικού ή το 59,51% του ονομαστικού. Το υπόλοιπο κρατήθηκε είτε ως αποσβέσεις είτε ως έξοδα των ιδίων αυτών δανείων.
- Το Ελ. Δημόσιο χρεώθηκε 450 εκ. φρ., πραγματικού 325 εκ., εκ των οποίων εισέπραξε περίπου τα 268 εκ. Μέχρι το 1892 επέστρεψε περίπου τα 169 εκ., δηλαδή το 63% των όσων είχε εισπράξει και χρωστούσε περίπου όσα είχε χρεωθεί.
- Η καθαρή πρόσοδος των δανείων ήταν περίπου 268 εκ. φρ. Η εξυπηρέτηση όλων των εξωτερικών δανείων και η απόσβεση του υπολοίπου των 60 εκ. φρ. /1879 ήταν περίπου 298 εκ. φρ.²⁷⁴. Δηλαδή το Ελ. Δημόσιο είχε χρεωθεί 450 εκ. φρ. και το προϊόν των δανείων δεν επαρκούσε για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού δανεισμού.

Z. Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Z₁. Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ

Κατά τη χρήση των δανείων δεν τηρήθηκε η χρήση που υπαγόρευαν οι δανειακές συμβάσεις²⁷⁵. Για το λόγο αυτό οι δηλιγιαννικοί, τον Μάρτιο του 1891, θα ζητούσαν την παραπομπή του Τρικούπη²⁷⁶.

Κατά τον Σιμόπουλο, το μεγαλύτερο μέρος των δανείων του 1884 και 1887 χρησιμοποιήθηκε για την κάλυψη ελλειμμάτων²⁷⁷.

Για τα τέσσερα εξωτερικά δάνεια των ετών 1887-1890 και εκείνο των 15 εκ. φρ. /1887 από την *Εθνική*, ο Σιμόπουλος λέει στη βουλή²⁷⁸ ότι χρησιμοποιήθηκαν για:

- Μετατροπές και αποσβέσεις προηγούμενων δανείων²⁷⁹, κατά 79,77%
- Εθνικούς λόγους, δηλαδή στρατιωτική «προπαρασκευή», 10,75%
- Δημόσια έργα (σιδηροδρομικά) 3,00%
- Υπόλοιπο δανείων 3,22%

Το πραγματικό προϊόν των παραπάνω δανείων ήταν 252.472.500 εκ. φρ. και διατέθηκαν τα 247.144.034 φρ.

Η χρήση των δανείων δεν υπήρξε παραγωγική²⁸⁰ αφού μόνο το 3% διατέθηκε παραγωγικά. Ενδεικτικό είναι ότι την ίδια περίοδο οι διοικητικές δαπάνες ακολουθούν από πολύ κοντά το ποσοστό αύξησης του ΔΧ, δηλαδή την αύξηση των δανειακών εσόδων²⁸¹.

Στο 11% για εθνικούς λόγους δεν περιλαμβάνονται τα έξοδα επιστράτευσης των ετών 1885/1886²⁸². Κατά τον Αθ. Ευταξία, την περίοδο 1879-1887, υπέρ της εθνικής πολιτικής διετέθησαν 191 εκ. φρ., περίπου το 30% του ονομαστικού εξωτερικού δανεισμού²⁸³. Την ίδια περίοδο οι τακτικές δαπάνες των στρατιωτικών υπουργείων, σύμφωνα με τους προϋπολογισμούς²⁸⁴, αυξήθηκαν κατά 64,5%. Με το δεδομένο των δύο επιστρατεύσεων, οι τακτικές στρατιωτικές δαπάνες, αντίθετα με τις διοικητικές, ελάχιστα ωφελήθηκαν από την αύξηση των δανειακών εισροών.

Z₂. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Η χώρα πορευόταν με δανεικά²⁸⁵. Την ίδια ώρα η διοίκηση αδυνατούσε να εισπράξει ακόμα και τους βεβαιωθέντες φόρους, με αποτέλεσμα οι νέοι φόροι των ετών 1882-1885 ούτε το 1889 να έχουν αποδώσει το μισό των προϋπολογισθέντων το 1884²⁸⁶.

Για το αναπτυξιακό του πρόγραμμα ο Τρικούπης χρειαζόταν ό,τι δεν υπήρχε, κεφάλαια και διοίκηση. Ο Τρικούπης ζητούσε από το εξουσιαστι-

κό πελατειακό σύστημα να αυτοπεριορισθεί και από την κοινωνία να κατονοηθεί.

Η δεύτερη αδυνατούσε δίχως την κρατική προστασία και τις διεξόδους επαγγελματικής αποκατάστασης, όταν «δεν έμενε ανοικτή, ή η θυρίς του Δημοσίου Ταμείου»²⁸⁷.

Το εξουσιαστικό σύστημα έπρεπε να λειτουργήσει παραχωρητικά, αφού «η συναλλαγή έγκειται εν αυτώ τω πολιτεύματι ημών»²⁸⁸. Όμως ούτε το κόμμα του φάνηκε ιδιαίτερα φανατικό στη διοικητική μεταρρύθμιση²⁸⁹, ούτε για τον υπάλληλο «είχε επιστή η στιγμή της οριστικής χειραφετήσεώς του από του κοινοβουλευτισμού»²⁹⁰.

Παράλληλα και ο Τρικούπης σταδιακά εξασθενούσε τις αντιστάσεις του στο ήδη «υπάρχον», ιδιαίτερα μετά το 1890²⁹¹. Στο τέλος όλοι διαπίστωναν ότι, «το κατ' εξοχή ελλείπον εν Ελλάδι είναι η διοίκισις»²⁹². Η υπάρχουσα ήταν έντονα πληθωριστική, κομματοποιημένη και αντιπαραγωγική²⁹³.

Όπως θα πει στη βουλή ο Σιμόπουλος, ο Τρικούπης στήριξε το αναπτυξιακό του πρόγραμμα στην αύξηση της φορολογίας και στον εξωτερικό δανεισμό, φιλοδοξώντας να την καταστήσει «το χρηματιστήριο της Ανατολής», κατά ρήση του Τρικούπη²⁹⁴. Με την αύξηση της φορολογίας και τον υπερδανεισμό θα εισάγει τη χώρα στην περίοδο των μεγάλων δημόσιων έργων²⁹⁵.

Ταυτόχρονα, ενώ ο «κεκτημένος» και κινητός πλούτος έμεναν άθικτα και ο Συγγρός δήλωνε αφορολόγητος, ο Τρικούπης καταργούσε τη δωρεάν παιδεία²⁹⁶ και δήλωνε ότι οι Έλληνες ως γαιοκτήμονες και υψηλοημερομίσθιοι έπρεπε να φορολογηθούν²⁹⁷. Δηλαδή προωθούσε την ανάπτυξη ως μέγεθος με υπόχρεους τους οικονομικά ασθενέστερους. Όπως θα επεσήμαινε στη βουλή ο Καραπάνος, στην ανάπτυξη αυτή το ΔΧ θα πιάσει και το κράτος και την κοινωνία και θα «καθιστά αδύνατον την ομαλήν αυτών δράσιν και ανάπτυξιν»²⁹⁸.

Με τις συνθήκες αυτές θα τολμήσει μια ανάπτυξη που οι δομές (διοίκηση) δεν ενθάρρυναν και που όλοι την χαρακτήρισαν μεγαλεπήβολη για τον τόπο²⁹⁹. Όπως επεσήμανε ο Λόου, «η τοιαύτη ανάπτυξις... αδύνατον να εκβιασθή παρά φύσιν άνευ μεγάλου κινδύνου»³⁰⁰.

α. Η συγκοινωνιακή ανάπτυξη

Αυτή πρόβαλε ως επιτακτική αναγκαιότητα για την πολιτική και οικονομική ενοποίηση της χώρας, για τον εκσυγχρονισμό της, αλλά και για τη γαιοπολιτική της παρουσία. Η ανάπτυξη υπήρξε εντυπωσιακή.

Στην οδοποιία, κατά τον Σιμόπουλο, στο διάστημα 1882-1892, κατασκευάστηκαν 2.600 km συνολικής δαπάνης περίπου 44 εκ. δρχ.³⁰¹, κατ' άλλους 1.346 km συνολικής δαπάνης περίπου 35 εκ. δρχ.³⁰².

Την ίδια περίοδο κατασκευάσθηκαν 917 km σιδηροδρομικών γραμμών³⁰³, συνολικής χρηματοδότησης 146 εκ. δρχ., στα οποία η κρατική συμμετοχή ανήλθε περίπου στο 50%. Το τελευταίο προερχόταν κατά 37% από τον εξωτερικό δανεισμό και το υπόλοιπο από τον κρατικό προϋπολογισμό, τον οποίο όμως τροφοδοτούσε ο εξωτερικός δανεισμός³⁰⁴ (π.χ. κάλυψη ελλειμμάτων).

Την κατασκευή του δικτύου³⁰⁵ ανέλαβαν ιδιωτικές εταιρείες με συμμετοχή του Δημοσίου, ενώ την εκμετάλλευση είχαν καθαρά οι ιδιωτικές εταιρείες.

Στην κρατική συμμετοχή επισημάνθηκε διασπάθιση του δημοσίου χρήματος και μάλιστα για «κομματικούς λόγους»³⁰⁶. Ενδεικτικό είναι ότι κατά την πρώτη του πρωθυπουργία ο Τρικούπης διέθεσε περίπου 15 εκ. δρχ. για 750 km και στη συνέχεια 30 εκ. δρχ. για δευτερεύουσες γραμμές, που ορισμένες έμειναν και ημιτελείς³⁰⁷.

Την περίοδο 1892-1900, με το Ελληνικό Δημόσιο σε πτώχευση, θα κατασκευασθούν 127 km σιδηροδρομικών γραμμών και μέχρι το 1909 άλλα 543 km, συνολικά 670³⁰⁸.

β. Η γεωργική ανάπτυξη

Με τις συνθήκες παραχώρησης της Θεσσαλίας και της Άρτας στην Ελλάδα³⁰⁹, στις προσαρτώμενες περιοχές, τους Τούρκους τσιφλικούχους θα αντικαταστήσουν οι Έλληνες ομογενείς κεφαλαιούχοι³¹⁰.

Η νέα τσιφλικουχική έννομος τάξη θα είναι σκληρότερη εκείνης της τουρκοκρατίας, λόγω:

- Της διαπλοκής των νέων τσιφλικούχων στην πολιτική³¹¹. Οι Ζωγράφοι μεγαλομέτοχοι της *Εθνικής* και ο Γ. Ζωγράφος βουλευτής. Ο Κ. Καραπάνος υπουργός. Ο Συγγρός πολυτραπεζίτης, σε στενές σχέσεις με τον Γεώργιο και βουλευτής.
- Κυρίως της προκλητικής κρατικής προστασίας τους³¹². Ο Τριανταφυλλίδης σημειώνει: «Πόσον φιλεύσπλαχνος θα ανεδεικνύετο και η Ελληνική Πολιτεία, εάν εμμείτο το σουλτανικό φιρμάνι εις τας προστατευτικάς υπέρ των κολλίγων διατάξεις του»³¹³. Η αγροτική πίστη θα παραμείνει σχεδόν ανύπαρκτος³¹⁴. Οι δανειακές χορηγήσεις θα παραμείνουν στα προ του 1882 επίπεδα, δηλαδή στα 7.039.973 για ολόκληρη την περίοδο³¹⁵. Ενδεικτικό είναι ότι η *Αγροτική Τράπεζα* θα ιδρυθεί πολλές δεκαετίες αργότερα, το 1929. Η αγροτική πίστη θα παραμείνει στο πεδίο δράσης των τοκογλύφων, τσιφλικούχων ή μη³¹⁶. Η πολιτεία με την απουσία της και ανεχόμενη την κατάσταση αυτή συντελούσε στην επίταση της τοκογλυφίας³¹⁷. Την ίδια ώρα ο αγρότης ήταν ακάλυπτος έναντι της ληστείας³¹⁸.

Έτσι την ώρα που ο αγρότης αναλάμβανε την εξυπηρέτηση ενός υπέρογκου εξωτερικού δανεισμού, η θέση του δεν ακολουθούσε πορεία ανοδική και σε ορισμένες περιπτώσεις προσέγγιζε εκείνη της τουρκοκρατίας³¹⁹. Στη τσιφλικουχική έννομη τάξη ο αγρότης ήταν κατά κανόνα υπόχρεος και κατ' εξαίρεση δικαιούχος.

Ο αγροτικός τομέας έπασχε. Ενδεικτικό είναι ότι το υπ. γεωργίας θα ιδρυθεί το 1917, ενώ μέχρι το 1910 ήταν τμήμα του υπ. εσωτερικών³²⁰. Επόμενο ήταν η οπισθοδρόμηση³²¹. Όπως σημείωνε στην έκθεσή του ο Λόου, η Ελλάδα γεωργικώς είναι πλούσια χώρα και αντί να είναι αυτάρκης εισάγει σιτάρι και τρόφιμα³²².

Ο Τρικούπης άσκησε πολιτική προστασίας της μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας³²³. Υποστήριζε ότι δεν υπάρχουν ακτήμονες³²⁴ και ότι «δεν υφίσταται αγροτικόν ζήτημα»³²⁵. Όπως θα δήλωνε στη βουλή, δεν προχωρούσε στη διανομή της γης για να μη «εκδιώξη» το χρέυμα των ομογενών, γι αυτό θεωρούσε ότι «η κατάσταση εις την Θεσσαλίαν πρέπει να παραμείνει ως έχει, διότι τούτο απαιτούν τα γενικότερα συμφέροντα της χώρας...»³²⁶. Όμως το 1887 θα δώριζε στον διάδοχο Κωνσταντίνο 250.000 στρέμματα στη Μανωλάδα του Μοριά³²⁷.

γ. Η βιομηχανική ανάπτυξη

Τα δανειακά κεφάλαια δεν στράφηκαν προς τη βιομηχανία. Επίσης τόσο το ομογενειακό όσο και το τραπεζικό κεφάλαιο, που εκτός της *Εθνικής* ήταν κυρίως ομογενειακό, δεν φάνηκαν πρόθυμα να επενδύσουν στον κυρίως βιομηχανικό κλάδο³²⁸.

Από το 1878 μέχρι το 1890 η επέκταση της βιομηχανίας εφραδύνεται³²⁹ ενώ αντίθετα η υπάρχουσα βιομηχανική υποδομή εντατικοποιείται³³⁰. Στους βιομηχανικούς εργάτες, αν και διπλασιάζονται³³¹, υπάρχει έλλειψη εργατικών χεριών³³² με αποτέλεσμα το εργατικό μεροκάματο να είναι ακριβό, με φθίνουσες τάσεις προς το τέλος της δεκαετίας του 1880³³³.

Από το 1883/84 μέχρι το 1889 η βιομηχανία θα περάσει περίοδο καθολικής κάμψης³³⁴. Η ανάκαμψη θα αρχίσει μετά το 1890³³⁵.

Στην Ελλάδα η βιομηχανία δεν προήλθε από τον μετασηματισμό του προβιομηχανικού δευτερογενούς τομέα (χειροτεχνικό, εργαστηριακό), καθ' όσον αυτός δεν εμφανίστηκε³³⁶. Έτσι δεν εμφανίστηκε ως αναγκαιότητα αλλά, ως επιλογή μιας ομάδας κεφαλαιούχων, προερχομένων από το εμπόριο. Η επιλογή αυτή οριοθετήθηκε από τις διεθνείς και εγχώριες συγκυρίες (σταφιδικό, σιτάρι) και παρέμενε προσδιοριζόμενη από τον προστατευτισμό (δασμολόγιο) και την άνοδο του εθνικού εισοδήματος που απομυζούσε ο ακατάσχετος εξωτερικός δανεισμός.

Η. Η ΠΤΩΧΕΥΣΗ ΤΟΥ 1893 ΚΑΙ Ο ΔΙΕΘΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ

ΕΛΕΓΧΟΣ (ΔΟΕ) ΤΟΥ 1898

Η₁. Η ΠΤΩΧΕΥΣΗ

Οι εκλογές του Μαΐου 1892 θα αναδείξουν τον Τρικούπη για πέμπτη φορά πρωθυπουργό. Θα παραιτηθεί τον Μάιο του 1893, όταν δεν θα μπορέσει να εξασφαλίσει εξωτερικό δανεισμό.

Ο Γεώργιος θα σχηματίσει την κυβέρνηση μειοψηφίας³³⁷ Σωτηρόπουλου – Ράλλη, η οποία είχε διακηρύξει την αντιμετώπιση της κατάστασης, «άνευ φόρων και δανείων»³³⁸ αλλά, αμέσως θα προχωρήσει στο δάνειο κεφαλαιοποίησης. Τον Οκτώβριο ο Τρικούπης θα ανατρέψει την κυβέρνηση και θα αναλάβει ο ίδιος στις 30.10.1893.

Από τον Φεβρουάριο η δραχμή είχε αρχίσει να υποτιμάται με καλπάζοντα ρυθμό³³⁹ και εκτός από το εξωτερικό χρέος, εκείνο προς την Εθνική ήταν περίπου 24 εκ. σε μεταλλικό και 114 σε τραπεζογραμμάτια³⁴⁰. Στις αρχές Δεκεμβρίου, ο Τρικούπης θα κήρυττε την πτώχευση, «δυστυχώς επτωχεύσαμεν». Ο τρικουπικός υπουργός Γ. Θεοτόκης έγραφε στη γυναίκα του, «θλιβερή εξέλιξη... λυπούμε τον τόπο»³⁴¹.

Σύμφωνα με τους νόμους της πτώχευσης³⁴²:

- Επιτρεπόταν στην κυβέρνηση οι διαπραγματεύσεις με τους ομολογιούχους των εξωτερικών δανείων προς διακανονισμό αυτών.
- Μέχρι τον διακανονισμό τα τοκομερίδια περιορίζονταν στο 30%, η εξυπηρέτηση αναστελλόταν και οι υπέγγυες πρόσοδοι μεταβιβάζονταν στο Δημόσιο.
- Τα εσωτερικά σε δρχ. δάνεια έμεναν άθικτα.

Την ίδια ώρα ο απολογισμός των εξωτερικών δανείων 1824-1893 σε φρ. ήταν³⁴³:

	Ανεξαρτησίας	Τριών ΜΔ 1832	1879-1893	Σύνολο
Ονομαστικός	70.000.000	60.000.000	639.739.000	769.739.000
Πραγματικός	39.300.000	56.400.000	464.121.000	559.821.000
Καθαρή πρόσοδος του Ελ. Δημοσίου	29.125.000	25.384.345	334.197.335	388.706.680
Εξυπηρέτηση μέχρι το 1878	10.516.333	46.862.475		57.378.808
Εξυπηρέτηση 1879-1893			285.272.996	285.272.996
Αποσβέσεις	13.852.500		110.055.557	123.908.057
Συνολικές αποδόσεις Ελ. Δημοσίου				472.575.469

Υπόλοιπο τον Σεπτέμβριο

του 1893

73.202.720 556.803.000 630.005.720

Επομένως:

- Στο Ελ. Δημόσιο αναγνωρίστηκε πραγματικό περίπου το 73% του ονομαστικού, εκ του οποίου εισέπραξε το 70% ή το 50% του ονομαστικού.
- Είχε χρεωθεί περίπου 770 εκ., εισέπραξε 389 εκ., επέστρεψε 472 εκ. και χρωστούσε το 1893, 630 εκ. φρ. με ετήσια έσοδα το 1893 περίπου 64 εκ. φρ.

Οι τρικουπικοί υποστήριζαν ότι το 1882 παρέλαβαν τη χώρα σε κατάσταση πτώχευσης, στην οποία τελικά οδήγησε η διακυβέρνηση Δηλιγιάννη το 1885/86³⁴⁴. Αντίθετα οι δηλιγιαννικοί απέδιδαν την πτώχευση στη διακυβέρνηση Τρικούπη 1882-1885³⁴⁵.

Γεγονός είναι ότι πολλοί, από το 1893, προειδοποιούσαν πως η πτώχευση βρισκόταν «επί θύραις»³⁴⁶. Επίσης οι δηλιγιαννικοί από το 1886 μέχρι το 1890 υπεδείκνυαν τον συμβιβασμό με τους δανειστές³⁴⁷. Στο διάστημα αυτό οι τρικουπικοί παρέμεναν μακαρίως αισιόδοξοι³⁴⁸, ενώ όταν οι δηλιγιαννικοί ανέλαβαν το 1890 δεν προχώρησαν στον συμβιβασμό που διακήρυσσαν. Τον Φεβρουάριο του 1894, ο Αθ. Ευταξίας θα δηλώσει στη βουλή ότι, της χρεοκοπίας «ετέθη ο θεμέλιος λίθος» το 1882-1885 και επισφραγίσθηκε με την επιστράτευση 1885/86³⁴⁹.

Ο Καραπάνος μέχρι να παραιτηθεί, τον Ιούνιο του 1891, δήλωνε στη βουλή ότι τα οικονομικά βρισκόταν σε τάξη και η χώρα ευπορούσε³⁵⁰. Μόλις παραιτήθηκε διακήρυσσε ότι λόγω της τρικουπικής διακυβέρνησης, επίκειται η χρεοκοπία³⁵¹.

Από τις αρχές του 1892 «οι πλείστοι ενιθύνριζον την επικείμενη πτώχευσιν...», ο δε Τρικούπης, τον Μάιο του 1892, ζητούσε την ψήφο του εκλογικού σώματος, για να «σώση την Ελλάδα εκ του κινδύνου της αιμώσεως (πτώχευση)»³⁵². Μετά από ένα χρόνο θα παραιτηθεί και θα καταγγέλλει την κυβέρνηση Σωτηρόπουλου για δόλια πτώχευση³⁵³. Παραμονές της πτώχευσης, «επιστήμονες άνδρες», λόγω κομματισμού, επέμεναν για την άριστη κατάσταση της οικονομίας, ενώ ο πρωθυπουργός Κωνσταντόπουλος, αρχές του 1892, δεν κήρυσσε την πτώχευση γιατί «ορθόν και δικαίον να πωχέυση εκείνος όστις συνομολόγησε τα δάνεια»³⁵⁴.

Ήδη από το 1886 λεγόταν, όπως καταγγέλλεται στη βουλή, ότι «οι λυμανόμενοι τα δημόσια είναι οι βουλευταί...»³⁵⁵. Παράλληλα γενική παραδοχή ήταν η απαξίωση της φορολογικής λειτουργίας και ιδιαίτερα της διοίκησης. Χαρακτηριστικό είναι ότι η έκθεση πεπραγμένων της γαλλικής εκπαιδευτικής αποστολής του 1884-1887, ζητήθηκε μετά από 11 χρόνια,

τον Δεκέμβριο του 1898, όταν η χώρα βρισκόταν υπό τον ΔΟΕ³⁵⁶. Όπως επισημαίνει ο Ευταξίας, είχε γίνει «κοινή πεποίθησις ότι, η οικονομική... χρεωκοπία οφείλεται κυρίως εις την πολιτικήν ημών κακοδιαμονίαν», γιατί «το έθνος δεν εγνώριζε τι γίνεται καν...», θα συμπληρώσει ο Χατζηγιαννάκογλου³⁵⁷. Δηλαδή πριν από την πτώχευση είχε χρεοκοπήσει το πολιτικό σύστημα.

Η πτώχευση αποδόθηκε στον υπέρμετρο εξωτερικό δανεισμό, τον οποίο η χώρα «δεν ηδύνατο να υποστή» και στην κακοδιαχείρισή του³⁵⁸.

Ο Σιμόπουλος επιχείρησε να αποδώσει τον δανεισμό κατά 45% επιβληθέντα από εθνικούς λόγους. Τον αντέκρουσε στοιχειοθετημένα ο Ευταξίας, ο οποίος έδωσε για εθνικούς λόγους, ποσοστό 21,3%³⁵⁹.

Την ώρα της χρεωκοπίας ο Λόου επεσήμεινε, στην έκθεσή του, ότι «η Ελλάς είναι πλούσια χώρα»³⁶⁰. Ο ίδιος ο Τρικούπης όταν κήρυξε την πτώχευση, δήλωνε στη βουλή ότι, «τα του Δημοσίου ταμείου... θα ηδύνατο να επαρκέσωσι προς τας ανάγκας αυτού», όμως δεν υπήρχε το συνάλλαγμα, πράγμα που επαβεβαιώνει και ο Λόου³⁶¹. Δηλαδή η χώρα ήταν αυτάρκης, το κράτος ήταν ανεπαρκές.

Άλλωστε, με τη χώρα σε πτώχευση, όπως γράφει ο πρίγκιπας Νικόλαος, στο Τατόι οι αγελάδες και οι χοίροι έτρωγαν από γούρνες κατασκευασμένες «από το καλύτερο λευκόν μάρμαρο»³⁶². Ο Γεώργιος θα μετασκεύαζε το «Μπουμπουλίνα» σε πολυτελή θαλαμηγό, έναντι 814.000 δρχ. κατά τον υπ. ναυτικών και 2,5-3 εκ. κατ' άλλους³⁶³. Επί πλέον ο Γεώργιος καυχόταν στην κυρία επί των τιμών, Χρ. Κωστή, ότι διέθετε τα ωραιότερα ανάκτορα της Ευρώπης³⁶⁴.

Κατά τον Μοσκόφ, το 1893, πριν από την πτώχευση, το τραπεζικό κεφαλαίο δεν υπερέβαινε τα 75 εκ. δρχ. Το 1896 ανερχόταν στα 90 εκ. και το 1906 στα 112 εκ. Επίσης την περίοδο 1890-1895 η συσσώρευση κεφαλαίου στην εμπορευματική καλλιέργεια θα τριπλασιασθεί³⁶⁵.

Η₂. Ο ΔΙΕΘΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ (ΔΟΕ)

Οι Ευρωπαίοι ομολογιούχοι χαρακτήρισαν την πτώχευση «ατιμία-δόλια χρεωκοπία» και αντέδρασαν βίαια κατά της Ελλάδας και του Τρικούπη, πρωτοστατούντων των Γερμανών³⁶⁶.

Ο Τρικούπης από τον Ιανουάριο του 1894 θα ζητήσει διαπραγματεύσεις με τους ομολογιούχους, τις οποίες θα αρχίσει τον Μάιο με τους αντιπροσώπους τους. Τον Ιούλιο θα φθάσει σε συμφωνία αποδεχόμενος κάποια μορφή ελέγχου³⁶⁷. Όμως τον Αύγουστο η γενική συνέλευση των ομολογιούχων θα απορρίψει τη συμφωνία, πρωτοστατούντων των Γερμανών, οι οποίοι πίεζαν την κυβέρνησή τους να επέμβει³⁶⁸.

Τον Ιανουάριο του 1895 τα ανάκτορα με προκλητική αντικοινοβουλευ-

τική ενέργεια θα προκαλέσουν την παραίτηση Τρικούπη, ο οποίος θα συντριβεί στις εκλογές του Απριλίου. Τις διαπραγματεύσεις από το τέλος του 1895 θα συνεχίσει η διάδοχος κυβέρνηση Δηλιγιάννη.

Τον Ιούλιο 1896 οι ομολογιούχοι υπέβαλαν τις προτάσεις τους και ζητούσαν την υπαγωγή όλων των εσόδων του Ελληνικού Δημοσίου αλλά και τον έλεγχο αυτών, στην εξυπηρέτηση του ΔΧ. Αυτό υπαγόρευε, όπως δήλωσε στη βουλή ο Δηλιγιάννης, τη διακοπή των διαπραγματεύσεων³⁶⁹.

Τον Φεβρουάριο του 1897 ο Σ. Στρέιτ, ως υποδιοικητής της *Εθνικής*, θα φθάσει σε συμβιβασμό με τους ομολογιούχους αλλά θα τον αναστείλει η κυβέρνηση³⁷⁰. Την ίδια μέρα της αναστολής οι ΜΔ επέδιδαν διακοίνωση στην Αθήνα για το κρητικό. Μετά από δύο μήνες, στις 18.4.1897, η Πύλη ενθαρρυνόμενη από τη Γερμανία κήρυξε τον πόλεμο κατά της Ελλάδας. Την ίδια μέρα ο Γεώργιος αντικαθιστούσε τον Δηλιγιάννη με κυβέρνηση υπό τον Δ. Ράλλη.

Μετά από παρέμβαση των ΜΔ, την οποία ο Γεώργιος ζητούσε από την ένατη μέρα του πολέμου, θα κηρυχθεί ανακωχή, με την Ελλάδα ηττημένη κατά κράτος. Οι διαπραγματεύσεις ειρήνης θα διεξαχθούν χωρίς τη συμμετοχή της Ελλάδας, η οποία με διακοίνωσή της, στις 10.5.1897, ανέθετε στις ΜΔ «την άνευ όρων φροντίδα των συμφερόντων της».

Οι Γερμανοί ομολογιούχοι επεδίωκαν την επιβολή οικονομικού ελέγχου επί της Ελλάδας και προς τούτο πίεζαν τις γερμανικές τράπεζες, την κυβέρνηση και τον Κάιζερ³⁷¹, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του πολέμου.

Από την 1.6.1897 ο Στρέιτ επανέλαβε τις διαπραγματεύσεις. Αφού γίνει αποδεκτός ο ΔΟΕ θα υπογραφεί η προκαταρκτική συμφωνία ειρήνης τον Σεπτέμβριο³⁷², η οποία υποχρέωνε την Ελλάδα σε πολεμική αποζημίωση της Πύλης, χωρίς να βλαφτούν τα συμφέροντα των ομολογιούχων. Προς τούτο θα ιδρυόταν στην Αθήνα Διεθνής Επιτροπή η οποία θα εξασφάλιζε την εξυπηρέτηση των εθνικών χρεών της Ελλάδας.

Η Γερμανία είχε επιμείνει με έμφαση στην επιβολή του ΔΟΕ ως προϋπόθεση του συμβιβασμού³⁷³. Προς αυτή την κατεύθυνση συναινούσε επίσης η Γαλλία και τελικά ευθυγραμμίστηκε και η διαφωνούσα Αγγλία³⁷⁴.

Στην Αθήνα η προκαταρκτική συμφωνία ειρήνης είχε προκαλέσει την πτώση της κυβέρνησης Ράλλη, την οποία είχε διαδεχθεί η κυβέρνηση Ζαΐμη. Οι διαπραγματεύσεις με τους αντιπροσώπους των ΜΔ θα αρχίσουν τον Οκτώβριο και θα περατωθούν τον Ιανουάριο του 1898³⁷⁵.

Ο νόμος περί ΔΟΕ³⁷⁶.

- Συνιστούσε επιτροπή ελέγχου από αντιπροσώπους των Δυνάμεων, διοριζομένων απ' ευθείας απ' αυτές. Οι ομολογιούχοι δεν εμφανίζονταν. Επομένως ήταν διπλωματικός έλεγχος και όχι μόνο οι-

κονομικός³⁷⁷.

- Ο επιβαλλόμενος ΔΟΕ ήταν απροκάλυπτος³⁷⁸.
- Θέσπιζε βελτιωτικά μέτρα του τόκου και της απόσβεσης των παλαιών εξωτερικών δανείων.
- Παραχωρούσε τις προσόδους των 6 μονοπωλείων³⁷⁹, τον φόρο καπνού, το χαρτόστιμο και περίπου τα 3/4 των προσόδων των τελωνείων. Ο ίδιος ο νόμος υπολόγιζε ότι τα έσοδα από τις τρεις πρώτες πηγές υπερκάλυπταν την εξυπηρέτηση του χρέους.
- Ανέθετε τη διαχείριση των υπέγγυων προσόδων στην εταιρεία μονοπωλίων του 1887.
- Εξομοίωνε τους εσωτερικούς δανειστές, που δεν είχαν θιγεί από την πτώχευση, με τους εξωτερικούς.
- Υπαγόρευε τη δανειοδότηση της Ελλάδας προς αντιμετώπιση των υποχρεώσεών της.

Σύμφωνα με τους πίνακες της Ε.ΔΟΕ το ΔΧ το 1898 ήταν³⁸⁰.

	Κεφάλαιο	Ετήσια Εξυπηρέτηση
Σε χρυσό	651.794.313 χρ. φρ.	9.359.661 χρ. φρ.
Σε δραχμές	177.213.795	5.323.619

Τελικά με πρωτοβουλία της Ρωσίας θα προκριθεί δάνειο 170 εκ. φρ., εξολοκλήρου εγγυημένου από τις τρεις «προστατίδες Δυνάμεις». Τα 150 εκ. θα καταβάλλονταν αμέσως και τα υπόλοιπα έμεναν προς κάλυψη των ελλειμμάτων 1898-1903, αν ήταν αναγκαία³⁸¹. Κατά τη δανειακή σύμβαση³⁸².

Ονομαστικό			150.592.000 φρ.
Τιμή έκδοσης	υπέρ το άρτιο	Α' τμήμα	100,5%
		Β' τμήμα	104%
Πραγματικό			152.265.199 φρ.
Επιτόκιο		2,5%.	
Χρόνος έναρξης		4.5.1898.	
Χρόνος απόσβεσης		60 χρόνια, από το 1903.	
Εκδότες		Τράπεζα Αγγλίας, Ρωσίας και όμιλος γαλλικών τραπεζών και της τράπεζας της Γαλλίας.	

Το δάνειο χρησιμοποιήθηκε για³⁸³.

- Πολεμικές αποζημιώσεις προς Οθ. Αυτοκρατορία 93.936.420,... φρ.
- Το κυμαινόμενο χρέος 31.360.053,... φρ.
- Κάλυψη ελλείμματος 1897 22.529.614,... φρ.
- Έξοδα έκδοσης 2.026.124,... φρ.

• Διάφορα έξοδα ³⁸⁴	2.412.986,... φρ.
Σύνολο	152.265.199,... φρ.
Στις 31.3.1932 απέμενε οφειλόμενο ονομ. κεφάλαιο	60.920.000 φρ. ³⁸⁵

Θ. Η ΔΙΑΠΛΟΚΗ ΤΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ ΔΑΝΕΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΟΜΟΓΕΝΕΙΑΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Θ1. ΤΟ ΟΜΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ - Α. ΣΥΓΓΡΟΣ

Οι ομογενείς που θα εμφανιστούν στην Ελλάδα μετά το 1870, θα επενδύσουν με έντονα βραχυπρόθεσμα κερδοσκοπικά κριτήρια³⁸⁶. Χαρακτηριστική περίπτωση η ίδρυση της *Γενικής Πιστωτικής Τράπεζας* του Α. Συγγρού. Με τις μετοχές υπερκάλυψε το ιδρυτικό κεφάλαιο και τη δέσμευσή του για την παροχή δανείου 5,6 εκ. δρχ. στην κυβέρνηση. Έναντι αυτών ο Συγγρός θα δώριζε περίπου 60.000 δρχ. για την ανέγερση πωλοκομείου στην Αθήνα³⁸⁷. Τόσο η *Πιστωτική* όσο και η *Ηπειροθεσσαλίας*, επίσης του Συγγρού, όπως και η *Τράπεζα Κρήτης* αργότερα, θα ιδρυθούν αφού εξασφαλίσουν το εκδοτικό προνόμιο αντίστοιχα για Εφτάνησα, Θεσσαλία – Άρτα και Κρήτη, αφαιρώντας αυτό από την *Εθνική*. Τα κεφάλαια τους τοποθετήθηκαν κυρίως σε κλάδους υψηλής ετήσιας απόδοσης, όπως ο μεταλλευτικός, η εμπορευματική τσιφλικουχική καλλιέργεια, στη Δημόσια πίστη και στο χρηματιστήριο³⁸⁸.

Στον εξωτερικό δημόσιο δανεισμό θα έχουν έντονη και συνεχή παρουσία. Κυρίως ως δανειοδότες αλλά και ως ενδιάμεσοι. Επίσης κυριαρχική ήταν η παρουσία τους στα Δημόσια έργα τα οποία χρηματοδοτούσε ο εξωτερικός δανεισμός. Ο κύκλος Εξωτερικός δανεισμός – Δημόσια έργα τελούσε υπό την εγγύηση του κράτους. Έτσι ο Συγγρός θα αναλάμβανε Δημόσια έργα, υπό την εγγύηση του κράτους, τα οποία και ο ίδιος δανειακά είχε χρηματοδοτήσει.

Επίσης επένδυσαν στα ελληνικά χρεόγραφα επωφελούμενοι τόσο από την αξία τους όσο και από την ισοτιμία της δραχμής, αφού και στα δύο είχαν τη δυνατότητα διακύμανσής τους μέσω του χρηματιστηρίου³⁸⁹.

Χαρακτηρίστηκαν κερδοσκόποι, ακόμα και από τον Συγγρό³⁹⁰. Ο Τρικούπης αφού τους ευνόησε στο τέλος θα εξομολογηθεί ότι οι αξιώσεις τους ήταν «ακόρεστες»³⁹¹.

Το ομογενειακό κεφάλαιο θα ελέγξει απόλυτα την έγγειο ιδιοκτησία και την εμπορευματική καλλιέργεια³⁹², τα μεταλλεία³⁹³, το τραπεζικό σύστημα³⁹⁴ και το χρηματιστήριο³⁹⁵. Στα Δημόσια έργα κυριαρχούν τα ίδια ονόματα του ομογενειακού κεφαλαίου³⁹⁶. Από τα οκτώ εξωτερικά δάνεια της περιόδου 1879-1893, ο Συγγρός, είτε αυτός ο ίδιος είτε με τις τράπεζες

του, συμμετέχει στα έξι και το *CdE* με τον Βλαστό στα τέσσερα³⁹⁷. Δεν συμμετέχει στο δάνειο του 1887, που το παραχωρεί το *CdE* και στο πρώτο πάγιο του 1889. Επίσης σε πολλά συμμετέχουν και οι άλλες τράπεζες του ομογενειακού κεφαλαίου. Τα ίδια ονόματα και στα προσωρινά σε χρυσό δάνεια με τα οποία εξυπηρετούνταν τα εξωτερικά δάνεια, τα ίδια και στις αποσβέσεις των δανείων³⁹⁸.

Ο έλεγχος και η εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας από το ομογενειακό κεφάλαιο, ιδιαίτερα από τον Συγγρό, υπήρξε καταλυτικός, «παν του βασιλείου ημών επιχειρηματικών έργων, περιέρχεται νυν εις χείρας των... δεν εναπομένουσιν... ή η αγορά των βουλευτικών θέσεων», γράφει ο Ξένος, ενώ ο Λόου επισημαίνει ότι, «ημίσεια δωδεκάς κερδοσκοπών είναι εις θέσιν να ελέγχι αυθαρέτως τας ισοτιμίας»³⁹⁹. Αλλά και ο ίδιος ο Συγγρός, όπως γράφει, διέβλεπε φίλους του Τρικούπη να μη τον ανέχονται, «ως πρωταγωνιστήν εις πάντα οικονομικόν ελληνικόν συνδιασμόν»⁴⁰⁰. Επειδή δε οι επενδύσεις τους ήταν προσανατολισμένες προς επιλεγμένο μικρό αριθμό αντιπαραγωγικών κλάδων της οικονομίας, μεγιστοποιούσε την εξάρτηση και στρέβλωνε την όποια ανάπτυξη.

Υπάρχουν γενικές αναφορές για τις προθέσεις διαπλοκής ή τη διαπλοκή του ομογενειακού κεφαλαίου στην πολιτική⁴⁰¹. Ο Συγγρός και ο Ζωγράφος βουλευτοποιήθηκαν. Ο γαμπρός των Ζωγράφων, Κ. Καρατάνος, υπουργοποιήθηκε και ο Στεφ. Σκουλούδης αργότερα πρωθυπουργοποιήθηκε. Αντίθετα υπάρχουν συντριπτικά στοιχεία για τη διαπλοκή του Συγγρού.

Ο Συγγρός θα σχηματίσει δική του ομάδα επίσης από ομογενείς. Όπως λέει για τον Α. Παπούδοφ⁴⁰², «τον προσέλαβον εις την ομάδα μου»⁴⁰³. Στην ίδια ομάδα θα μετέχουν ο Γ. Κορωνιός, ο Στεφ. Σκουλούδης, ο Εγγ. Μπαλτατζής, ο Γ. Αθηνογένης, ο Α. Ιωνίδης και ο Παντ. Θεολόγης⁴⁰⁴.

Ο σιτέμπορος της Οδησσού που θα καταλήξει μεγαλοτραπεζίτης στην Κωνσταντινούπολη, Α. Συγγρός, αυτοχαρακτηρίζεται «εμπειρικός οικονομολόγος» και περιγράφει κυνικά τοκογλυφικές του δραστηριότητες⁴⁰⁵. Βρισκόταν σε φιλικές σχέσεις συνεργασίας με τον Γ. Ζαρίφη, προσωπικό τραπεζίτη του σουλτάνου, ο οποίος και συμμετείχε στην εταιρεία *Συγγρός-Κορωνιός και Σία*. Επίσης σε στενές σχέσεις με το *CdE*, όπου συνδεδεικός κρικός ήταν ο αντιπρόεδρος του *CdE* και συνεταιίρος του Συγγρού, Αντ. Βλαστός⁴⁰⁶. Με τους Μπαλτατζήδες σε αρχική αντιπαλότητα αλλά στη συνέχεια θα συνεταιρισθούν. Κατά τον Μοσκόφ, η περιουσία του Συγγρού το 1890 ανερχόταν στα 30 εκ. χρ. δρχ., όταν το ονομαστικό κεφάλαιο της *Εθνικής* ήταν 20 εκ. δρχ.⁴⁰⁷.

Είχε στενές σχέσεις με τον Γεώργιο και ανακτορικούς, πολλοί των οποίων μετείχαν στα διοικητικά συμβούλια των εταιρειών του ακόμα και πρόεδροι αυτών⁴⁰⁸. Επίσης στις εταιρείες του θα εμφανισθούν και ονόματα

πολιτικών. Ο επιτελικός του τρικουπικού κόμματος, Αν. Σιμόπουλος, θα διατελέσει αντιπρόεδρος της *Ηπειροθεσσαλίας* και ο συγγενής του Θ. Δηλιγιάννη, ο πρέσβης Ν. Δηλιγιάννης, φίλος του Γεωργίου και πρωθυπουργός το 1895, θα διατελέσει διευθυντής των μεταλλείων Λαυρίου⁴⁰⁹. Όπως γράφει ο Ξένος σε μια κοσμική βραδιά στο σπίτι του Συγγρού, ο Κουμουνδούρος και ορισμένοι υπουργοί του, «εχρησίμευσαν εν τη εσπερίδι ως κοπέλια του μεγάρου του»⁴¹⁰. Βέβαια όπως γράφει ο Συγγρός, ο Τρικούπης του είχε πει ότι, «εν Ελλάδι χωρίς να πολιτεύηται τις ουδέν δύναται να πράξῃ»⁴¹¹.

Στη βουλή καταγγέλθηκε ότι πίσω από την παραίτηση της κυβέρνησης πλειοψηφίας του Βούλγαρη και της πρωθυπουργοποίησης του Δεληγεώργη με τη δωδεκαμελή ομάδα του, από τον Γεώργιο, βρισκόταν η *Γενική Πιστωτική*, η οποία «απριν γεννηθεί παρενέβη εις τα πολιτικά»⁴¹².

Τον Φεβρουάριο του 1873 η *Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως* αγόραζε την εταιρεία Λαυρίου των Σερπιέρι-Ρου. Η αγορά δε αφορούσε στις επιφανειακές σκουριές (εκβολάδες), οι οποίες με νόμο του Κουμουνδούρου είχαν περιέλθει στο Δημόσιο. Ο Συγγρός όμως απέβλεπε να τις οικειοποιηθεί με τη σύμβαση αγοράς των μεταλλείων⁴¹³.

Ο Συγγρός είχε πληροφορηθεί, όπως γράφει, ότι η κυβέρνηση Δεληγεώργη θα ήταν εύκαμπτος στο αίτημά του⁴¹⁴. Ταυτόχρονα ο Γεώργιος διατηρούσε την κυβέρνηση μειοψηφίας, παρατείνοντας τη βουλευτική περίοδο. Την ίδια εποχή ο Άγγλος πρέσβης στην Αθήνα έγραφε στον προϊστάμενό του υπεξ, πράγμα που θα καταγγείλει και ο Τρικούπης, ότι ο Συγγρός προκειμένου να διατηρηθεί η κυβέρνηση Δεληγεώργη, μέχρι την κύρωση της συμφωνίας και για τις εκβολάδες, μοίραζε στους αρχηγούς των αντιπολιτευομένων κομμάτων μετοχές της Λαυριωτικής⁴¹⁵. Τελικά η σύμβαση, όπως την προωθούσε ο Συγγρός, θα υπερψηφισθεί στη βουλή από κυβερνητικούς και αντιπολιτευόμενους, εκτός ελαχίστων εκ των τελευταίων⁴¹⁶.

Από το 1890 ο Συγγρός θα δραστηριοποιηθεί για τη δημιουργία ενός τρίτου κόμματος, με τους Κωνσταντόπουλο και Ράλλη. Στις εκλογές προέδρου της βουλής, τον Οκτώβριο 1881, το *Τρίτο κόμμα* θα εμφανισθεί με οκτώ ψήφους. Η καταστατική του ίδρυση θα γίνει 10 μέρες αργότερα, στο σπίτι του Δ. Ράλλη, δίχως τη συμμετοχή του Συγγρού⁴¹⁷.

Επίσης από το 1890 ο Βλαστός με τον Συγγρό προωθούσαν την ίδρυση μιας τράπεζας κατ' αντιγραφή της *Οθωμανικής Αυτοκρατορικής Τράπεζας* και της οθωμανικής επιτροπής Δημόσιου χρέους με την επωνυμία *Τράπεζα Κράτους*. Αυτή θα αναλάμβανε τη διαχείριση του εξωτερικού Δημόσιου χρέους έναντι δημοσίων προσόδων των οποίων θα είχε τον έλεγχο και την είσπραξη. Μια τέτοια τράπεζα, ως κάτοχος των κρατικών αξιών θα απορροφούσε όλες τις υπόλοιπες, ουσιαστικά την *Εθνική*, θα μο-

νοπωλούσε όλα τα Δημόσια έργα και γενικότερα κάθε οικονομική δραστηριότητα. Όλα αυτά καταγγέλθηκαν στην βουλή, στον ελληνικό και ξένο τύπο. Παραδόξως ο Συγγρός αναφέρεται μόνο στη δεύτερη εκδήλωση της *Τράπεζας Κράτους* το καλοκαίρι του 1893⁴¹⁸.

Θ₂. Η ΑΠΡΟΣΧΗΜΑΤΙΣΤΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΑΠΟΠΟΜΠΗ ΤΟΥ ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗ ΤΟΝ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 1892

Τον Φεβρουάριο του 1892 ο Γεώργιος με μια απροσχημάτιστα αντικοινοβουλευτική ενέργεια, θα παύσει την κυβέρνηση Δηλιγιάννη με δηλωμένη την εμπιστοσύνη 83 βουλευτών από τους 150, μέσα σ' ένα κλίμα διαδηλώσεων και αντιδιαδηλώσεων⁴¹⁹. Ο Τρικούπης είχε στηρίξει την αντικοινοβουλευτική ενέργεια του στέμματος. Αργότερα θα πει ότι αναγκάστηκε γιατί το στέμμα είχε εκτεθεί επικίνδυνα⁴²⁰.

Η απομάκρυνση του Δηλιγιάννη ψιθυριζόταν από καιρό. Ο Συγγρός την γνώριζε τρεις μέρες νωρίτερα και ο Δηλιγιάννης την ανέμενε⁴²¹. Ο Κωνσταντόπουλος, ο «νυκτερινός» πρωθυπουργός όπως ονομάστηκε, υπέγραψε την παύση πριν ακόμα παραιτηθεί ο Δηλιγιάννης. Πριν σχηματίσει κυβέρνηση τον πρώτο που επιδίωξε να συναντήσει ήταν ο Συγγρός, από τον οποίο ζήτησε να συμμετάσχει στην κυβέρνηση. Ο Συγγρός αρνήθηκε αλλά υποσχέθηκε να τον στηρίξει, πράγμα που θα επαναλάβει ο Συγγρός στον Γεώργιο⁴²².

Ο Κωνσταντόπουλος, εκ των στελεχών του *Τρίτου Κόμματος*, θα σχηματίσει κυβέρνηση με τρεις του κόμματος του και τέσσερις ανακτορικούς⁴²³. Η κυβέρνησή του είχε τη δεδηλωμένη οκτώ βουλευτών.

Ο Γεώργιος υποστήριξε ότι απομάκρυνε τον Δηλιγιάννη γιατί οδηγούσε τη χώρα στην πτώχευση⁴²⁴. Θέση καθόλου ή ελάχιστα πειστική. Τρία χρόνια αργότερα θα παρασημοφορούσε τον Δηλιγιάννη, «δια τας διακεκριμένες προς το έθνος υπηρεσίας του»⁴²⁵.

Αντίθετα ο Δηλιγιάννης και οι δηλιγιαννικοί απέδωσαν «τον διωγμόν» της κυβέρνησης τους, στους χρηματιστηριακούς κύκλους των Αθηνών με επικεφαλής τον Συγγρό και τον Α. Βλαστό⁴²⁶. Θέση προς την οποία συγκλίνουν περισσότερο τα γεγονότα.

Ο Συγγρός είχε ζητήσει την εξαγορά των υπαρχουσών ομολογιών του δανείου 1884 (*Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως*), πράγμα που απέρριψε ο Δηλιγιάννης και στράφηκε προς τη χρηματαγορά του Λονδίνου⁴²⁷. Επί πλέον η κυβέρνηση Δηλιγιάννη θα κηρύξει σε πτώχευση την εταιρεία *Μεσημβρινών Σιδηροδρόμων της Ελλάδος* και θα καταρρίψει τη χρηματική εγγύηση, όπως και της *Εταιρείας της Κωπαίδος*, υπέρ του Δημοσίου. Όμως σ' αυτές τις εταιρείες «ηγείχοντο κεφαλαιούχοι μέγα δυνάμενοι παρ' ημίν...»⁴²⁸. Κυρίως όμως ο Δηλιγιάννης είχε αρνηθεί την ίδρυση της *Τρά-*

πεζας Κράτους που προωθούσαν ο Συγγρός και ο Βλαστός.

Από το Νοέμβριο του 1891 θα αρχίσει μια «κατάπτωσης απίστευτος» των ελληνικών χρεογράφων και της δραχμής, πράγμα που θα προκαλέσει πανικό στο χρηματιστήριο και στο εμπόριο⁴²⁹.

Η πτώση των αξιών και ο προκληθείς πανικός αποδόθηκαν στους χρηματιστηριακούς κύκλους των Αθηνών, με επί κεφαλής τον Συγγρό σε συνεργασία με τον Βλαστό, «όπως καταρριφθή η κυβέρνηση Δηλιγιάννη»⁴³⁰. Ο υπεύθυνος της κυβέρνησης για τη συνομολόγηση εξωτερικού δανείου, τηλεγραφούσε από το εξωτερικό ότι η έκπτωση των αξιών ήταν προμελετημένη επίθεση εξ Αθηνών, την οποία χαρακτήριζε «θέαμα αλληλοσφαγής». Το σχετικό τηλεγράφημα κατέθεσε ο Δηλιγιάννης στη βουλή δηλώνοντας ότι γνώριζε επακριβώς τα τεκταινόμενα⁴³¹. Με τους παραπάνω κεφαλαιουχικούς κύκλους, ο Δηλιγιάννης είχε έρθει σε οξύτατη σύγκρουση, «δαινός εγένετο ο αγών του Θ. Δηλιγιάννη προς τους κεφαλαιοκρατικούς εκείνους ομίλους...»⁴³².

Ο Σιμόπουλος αναγνώριζε ότι η ευρωπαϊκή κεφαλαιαγορά είχε αποκλείσει τον Δηλιγιάννη αλλά, το απέδιδε στην κατάπτωση της ελληνικής πίστης και στη μείωση ενδιαφέροντος των κεφαλαιούχων προς τις μικρές χώρες⁴³³.

Τέλος υποστηρίχθηκε ότι η αποπομπή του Δηλιγιάννη έγινε μετά από υπόμνημα του Συγγρού προς τον Γεώργιο, στο οποίο υποστηριζόταν ότι, η παραμονή του Δηλιγιάννη εγκυμονούσε εθνικούς κινδύνους και οδηγούσε τη χώρα σε οικονομική καταστροφή⁴³⁴. Ο Συγγρός ουδέν αναφέρει. Γράφει όμως ότι, «κατορθώθη δε να πεισθή το Στέμμα ότι με την κυβέρνησιν αυτήν η πτώχευσις είναι άφευκτος...» και επί πλέον, «επιστεύετο ότι υποσκάπτω την κυβέρνησιν παρά τω Στέμματι...»⁴³⁵.

Θ₃. Η ΠΑΡΑΙΤΗΣΗ ΤΡΙΚΟΥΠΗ ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 1893

Μετά τις εκλογές του Μαΐου 1892, ο νικητής Χ. Τρικούπης θα σχηματίσει τον Ιούνιο κυβέρνηση και θα παραιτηθεί τον Μάιο του 1893⁴³⁶.

Την αντιμετώπιση της οικονομικής κατάστασης ο Τρικούπης είχε στηρίξει στην εξασφάλιση εξωτερικού δανείου, το οποίο το περιβάλλον Τρικούπη δεν θεωρούσε δυσεύρετο⁴³⁷. Όμως οι υποψήφιοι δανειοδότες έθεταν ανυποχώρητα σκληρούς όρους⁴³⁸. Μετά από σκληρές διαπραγματεύσεις, ο Τρικούπης θα φθάσει σε συμφωνία η οποία πρόβλεπε τη κύρωσή της με ΒΔ από τον Γεώργιο και όχι από τη βουλή. Όρο στον οποίο επέμεναν ανυποχώρητα οι δανειοδότες. Ο Γεώργιος θα αρνηθεί να κυρώσει τη σύμβαση, παραπέμποντας αυτή προς κύρωση στη βουλή. Μετά απ' αυτό ο Τρικούπης παραιτήθηκε.

Υποστηρίχθηκε ότι ο Γεώργιος δεν κύρωσε τη σύμβαση γιατί ήταν ε-

πηρεασμένος από τις απόψεις του Συγγρού και του Βλαστού⁴³⁹.

Οι αντιπρικοπικοί *Καιροί* θα γράψουν ότι τη διαφωνία Γεωργίου – Τρικούπη είχαν προετοιμάσει χρηματιστικοί κύκλοι περί τον Συγγρό και Βλαστό. Οι τελευταίοι προωθούσαν τον συμβιβασμό με τους δανειστές των εξωτερικών δανείων, πράγμα που θα οδηγούσε στην επιδιωκόμενη απ' αυτούς ίδρυση της *Τράπεζας Κράτους*. Ο Τρικούπης απέρριψε αυτήν και στράφηκε προς τον οίκο Χάμπρο του Λονδίνου⁴⁴⁰. Αυτήν την άποψη πρόβαλε τόσο ο βιογράφος του Τρικούπη όσο και του Δηλιγιάννη⁴⁴¹.

Ο Συγγρός γράφει ότι συμφώνησε με τον Βλαστό στην ίδρυση της *Τράπεζας Κράτους*, και ενημέρωσε σχετικά τον Γεώργιο προς τον οποίο έδωσε και σχετικό υπόμνημα. Όμως τα γεγονότα αυτά αναφέρει στην περίοδο μετά την παραίτηση Τρικούπη και όταν πια πρωθυπουργός ήταν ο Σωτηρόπουλος⁴⁴². Αποκαλυπτικότερη όμως είναι η συνέχεια.

Ο Γεώργιος θα παρακάμψει τον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης και την εντολή θα δώσει στον Σωτηρόπουλο, του *Τρίτου Κόμματος*, που δεν είχε εκλεγεί ούτε βουλευτής. Αυτός θα σχηματίσει κυβέρνηση μειοψηφίας, στηριζόμενη από 50 βουλευτές, με ανακτορικούς στα στρατιωτικά υπουργεία⁴⁴³. Το *Τρίτο Κόμμα*, που ο Συγγρός είχε συμβάλει στη δημιουργία του και πάλι διέσωζε την κατάσταση.

Ο Συγγρός, όπως γράφει ο ίδιος «μέχρι φορτικότητα» και με «πάντα τρόπον» προσπάθησε να μεταπεισει τον Σωτηρόπουλο για το δάνειο κεφαλαιοποίησης και να υιοθετήσει την ίδρυση της *Τράπεζας Κράτους*⁴⁴⁴. Παράλληλα απεδοκίμασε στον Γεώργιο το δάνειο κεφαλαιοποίησης και κατά παράκληση του Γεωργίου του υπέβαλε σχετικό υπόμνημα⁴⁴⁵.

Ο Σωτηρόπουλος θα συνάψει το δάνειο κεφαλαιοποίησης των 100 εκ. φρ. εκ του οποίου θα λάβει ένα μικρό ποσό. Όπως γράφει ο σύγχρονος Ανδρεάδης, «είχε σκοπό να το συμπληρώσει δια Νέας Τραπεζής ήτις θα υποκαθίστατο εις την Εθνική και θα ειχεν ευρυντάτην δικαιοδοσίαν, διαχειριζόμενη τους φόρους... το μονοπώλιον του καπνού, μερμινώσα περί της άρσεως της αναγκαστικής κυκλοφορίας και της αποπερατώσεως του σιδηροδρόμου Πειραιώς – Λαρίσης, παγιούσα το τε εσωτερικόν και εξωτερικόν χρέος, συνάμα δ' όμως ασκούσα και έλεγchon»⁴⁴⁶. Προφανώς ο Ανδρεάδης περιγράφει την *Τράπεζα Κράτους*.

Στην εξασφάλιση εξωτερικού δανείου είχαν αποτύχει οι δύο ισχυρές κυβερνήσεις του Δηλιγιάννη και του Τρικούπη αλλά πέτυχε η κυβέρνηση μειοψηφίας του Σωτηρόπουλου, που ο ίδιος δεν είχε εκλεγεί ούτε βουλευτής. Με αυτήν υπολόγιζε ο Γεώργιος να απομακρύνει την πτώχευση. Όταν ο Σωτηρόπουλος επιτυχάνει το δάνειο, ο Συγγρός ξαφνιάζεται και το χαρακτηρίζει «από μηχανής Θεός»⁴⁴⁷. Αμέσως σπεύδει και συμμετέχει σ' αυτό (*Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως*).

Θ₄. Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΑΡΑΙΤΗΣΗ ΤΡΙΚΟΥΠΗ ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 1895

Τον Ιανουάριο του 1895, μετά από αντικοινοβουλευτική ενέργεια των ανακτόρων, όπως ο ίδιος ο Τρικούπης θα πει, αναγκάστηκε να παραιτηθεί⁴⁴⁸. Η ενέργεια χαρακτηρίστηκε εξαναγκασμός σε παραίτηση. Ο γιος του Γ. Θεοτόκη την απέδωσε σε αμοιβαίο εκνευρισμό και κατά τον Ασπρέα, ο Τρικούπης βρήκε την ευκαιρία να παραιτηθεί πεζόμενος από τους ομολογούχους⁴⁴⁹. Αντίθετα ο τρικουπικός βουλευτής Επ. Μαυρομάτης γράφει για «σκευωρηθείσα ανατροπή» του Τρικούπη, από τον Γεώργιον, την οποία επιδοκίμασε ο Γ. Θεοτόκης, ο οποίος ζητούσε «ευρύτεραν δράσιν της βασιλείας». Ο Θεοτόκης πριν από τον Οκτώβριο του 1894, «συντελέσαντος του δανείου και το κατ' αυτό διατρεξάντων», άρχισε να απομακρύνεται του τρικουπικού κόμματος και να προσχωρεί περισσότερο προς τα ανάκτορα, τα οποία δεν επιθυμούσαν τη σύναψη του δανείου⁴⁵⁰.

Ο Τρικούπης επίσημα «ουδέν ούτε είπεν, ούτε έγραψε εναντίον της αυλής». Επί πλέον η αδελφή του, είτε εκ μέρους του, στον Καρολίδη και σε άλλους φιλοτρικουπικούς, να απέχουν από κάθε «άμεσον ή έμμεσον, φανερά ή υπονοούμενη εναντίον της βασιλείας αντιπολιτεύσεως» και να μη αναφέρονται στις σχέσεις Τρικούπη – ανακτόρων⁴⁵¹. Τον Τρικούπη θα διαδεχθεί το «αυλικό υπαργχείον» του Ν. Δηλιγιάννη.

Η υπονόμευση του Τρικούπη από τον Βλαστό είχε αρχίσει αμέσως μετά την πτώχευση. Αρχή του 1894 ο Βλαστός έγραφε σε Άγγλο φίλο του ότι, με τον «μηχανογράφο και ελαφρόν» Τρικούπη, ουδεμία συνεννόηση είναι δυνατή, «πρέπει να ασχοληθώμεν εις την από κοινού μεταξύ των τριών επιτροπών (των ομολογιούχων) και τραπεζικών κατάστροφιστν σχεδίου, το οποίο θα επιτρέψη εις τον Βασιλέα να αποπέμψη τον κ. Τρικούπη...»⁴⁵².

Ο Βλαστός επέμενε στην *Τράπεζα Κράτους*. Αυτή τη φορά ως αγγλογαλλικός τραπεζικός όμιλος επεδίωκε να αποκτήσει τον έλεγχο της *Εθνικής*, δι εξαγοράς μετοχών της, και στη συνέχεια η *Εθνική* να παίζει τον ρόλο της *Τράπεζας κράτους*. Αυτά θα καταγγείλουν στη βουλή τόσο ο Σιμόπουλος όσο και ο Καραπάνος αλλά θα τα επιβεβαιώσει και ο Συγγρός⁴⁵³.

Ο Τρικούπης απέρριπτε τις προτάσεις αυτές, τις χαρακτήριζε «ξενικό έλεγχο» και προωθούσε τις απ' ευθείας διαπραγματεύσεις με τους ομολογούχους. Οι τελευταίοι υποκινούμενοι από τον Βλαστό θα ανατρέψουν τη συμφωνία του Ιουνίου 1894, του Τρικούπη με τους αντιπροσώπους τους και θα διακοπούν οι διαπραγματεύσεις⁴⁵⁴. Την ίδια εποχή, καλοκαίρι του 1894, ο Συγγρός εγκατέλειπε την Αθήνα και απέφυγε Παρίσι, Λονδίνο και Βερολίνο για να μη θεωρηθεί συμπράττων με τον Βλαστό⁴⁵⁵.

Ο Συγγρός γράφει ότι, ο Τρικούπης ουδέποτε τον θεώρησε «φίλον άξιον της απολύτου εμπιστοσύνης του» και ο Βλαστός ότι, ο Τρικούπης τον θεωρούσε (τον Βλαστό) «αίτιον της αντιστάσεως των ομολογιούχων» και του απέδιδε «καταχθόνιους σκοπούς και επιρροήν επί των αποφάσεων των υπουργείων της Γαλλίας και της Γερμανίας»⁴⁵⁶.

Γεγονός είναι ότι ο Τρικούπης αυτή τη φορά υπονομεύθηκε συστηματικά από το εξωτερικό⁴⁵⁷ και μάλιστα, όταν ολόκληρο το 1894 δήλωνε ότι, είχε στη διάθεση των ομολογιούχων όλο το απαιτούμενο συνάλλαγμα για την καταβολή των τοκομεριδίων⁴⁵⁸. Αντ' αυτού η δραχμή κατακυλούσε⁴⁵⁹ όπως το 1892.

Στην υπονόμηση αυτή δεν φαίνεται να έμειναν αμέτοχοι οι ανακτορικοί κύκλοι⁴⁶⁰. Ο ίδιος ο Τρικούπης, κατά την τελευταία πρωθυπουργία του, έλεγε ότι, «είχομεν την φαινομενική υποστήριξιν του στέμματος... μας ήρκει, αλλ' ήδη και αυτή μας ήρθη και το έργον μας καταστρέφεται»⁴⁶¹. Κατά τις εκλογές του 1895 επανεξελέγησαν μόλις 16 τρικουπικοί βουλευτές, οι υπόλοιποι καταψηφίσθηκαν μηδέ του Τρικούπη εξαιρουμένου.

Σημειώσεις του κεφαλαίου III

1. Κατά τον Αυστριακό πρέσβη, το 1867, για τον Άγγλο πρωθυπουργό το δύσκολο ήταν να βρει αντικαταστάτη των Τούρκων. Kedouri. σ. 10.
Όταν η Αγγλία προσπαθούσε να ανατρέψει τη συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, Μάρτιος – Ιούνιος 1878, στην αγγλική βουλή διακηρύσσόταν ότι θα έπρεπε να αντικατασταθεί η Τουρκία από την Ελλάδα, «ένα προπύργιο της Δυτικής Ευρώπης στην Ανατολή...». Κωφός, *Ο Ελληνισμός*, σ. 126.
Στις 8.10.1878 ο Νόρθκοτ θα έλεγε στην αγγλική βουλή ότι, «η αγγλική κυβέρνηση πολιτική αρχήν έχει την εν Ευρώπη υποστήριξιν της Τουρκίας, θεωρεί δε γελείον να ονειρεύεται (κάποιος) εις την αντικατάστασιν αυτής υπό της Ελλάδος».
Φιλάρετος, *Ξενοκρατία*, σ. 227. Ευαγγελίδης, *Τα μετά*, σ. 498.
«Η Αγγλία τότε μόνον θα εγκλωπωθή την Ελλάδα, όταν πεισθή ότι είναι αδύνατη η αναβίωση της Τουρκίας», ήταν το δόγμα του λόρδου Ρέκφηντ.
Ασπρέας, *T₁*, σ. 281.
2. Ο Άγγλος υπεξ προς τον Ουάντινι (επιτετραμμένος) στις 27/9.5.1878.
Κωφός, *Ο Ελληνισμός*, σ. 129.
3. Γεωργίου, σ. 18, 25, 34, 38, 39.
4. Βλέπε αυτό στο υπόμνημα Έλιοτ προς τον Έλληνα πρωθυπουργό στις 11.12.1862. Το ίδιο ως προϋπόθεση κατά την παραχώρηση των Εφτανήσων, πράγμα που αποκάλυφθηκε και στην αγγλική βουλή στις 6/18.3.1864. Επίσης κατά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο. (12/24.4.1877 – Φεβρουάριος 1878. Θα λήξει με τη συνθήκη ειρήνης του Αγ. Στεφάνου). Το ίδιο θα επαναληφθεί κατά την προσάρτηση της Α. Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία το 1885. Γι' αυτά βλέπε:
Χ. Μελετόπουλος, σ. 51, 54, 131. Βλέπε και:
Καρολίδης, *T₆*, σ. 38, *T₇*, σ. 244. Μ. Λάσκαρις, *Ανατολικό*, σ. 175.
Κυριακίδης, *T₂*, σ. 209 κ.ε., 565, 628. Φιλάρετος, *ό.π.*, σ. 119-121, 169, 173, 222, 227, 238, 239, 243. *Times (L)*, 7/19.3.1864. *Εφημερίς της Εθνοσυνελεύσεως*, 1864, *T₄*, σ. 900, 912-913. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 588-589, 598-599. Ασπρέας, *T₂*, σ. 160, 160 σημ.1, 278. Τσοκόπουλος, σ. 267.
5. Φιλάρετος, *ό.π.*, σ. 217. Νάλτσας, *Η συνθήκη*, σ. 69.
6. Kedouri, σ. 10. Καρολίδης, *T₇*, σ. 110 σημ.3.
7. Στις 19/3.3.1878.
8. Καρολίδης, *T₇*, σ. 217. Ευαγγελίδης, *Τα μετά*, σ. 444-38, 512 σημ.1. Miller, σ. 468-469.
9. Κρέμος, σ. 1183, Ξένος, *Ο μιζοπάρθενος*, σ. IX, XLIII. Χ. Μελετόπουλος, σ. 106-107. Συγγρός, *απ.*, *T₃*, σ. 264. Tuckerman, σ. 101.
10. Ξένος, *ό.π.*, σ. XI. Α. Βυζάντιος, σ. 35, 196, 212, 213, 214. Χ. Μελε-

- τόπουλος, σ. 106 κ.ε. Καρολίδης, Τ₇, σ. 163, 164, 213-214.
Ωρα, 2.7.1876. Ανυπόγραφο άρθρο του Χ. Τρικούπη.
11. Η προσάρτηση στις 6/18.9.1885 και η επικύρωσή της με τη συνθήκη του Τοπ-Χανέ στις 3/15.4.1886.
 12. Tuckerman, σ. 110. Σαρίτολος, *απ.*, σ. 251. Για τους υπουργούς.
 13. Tuckerman, σ. 106.
 14. Φιλάρετος, - *Σημειώσεις*, σ. 41.
 - *Ξενοκρατία*, σ. 285, 293.
 Μαρκεζίνης, *Πολιτική*, Τ₄, σ. 126.
 Επ. Μαυρομάτης, *Σύγχρονος*, σ. 23. Ο Γεώργιος «αναμειγνόμενος και επα-
 βαλλόμενος εις τα της εξωτερικής πολιτικής».
 Κορδάτος, Τ₁₂, σ. 554. Σ. Μελάς, σ. 116.
 Αυτό κατ' επανάληψη είχε καταγγείλει ο Δ. Ράλλης
 Ευαγγελίδης, *Τα μετά*, σ. 713. Σ. Μελάς, σ. 184.
 Φ. Γρηγοριάδης, *Οι πρωθυπουργοί*, Τ₁, σ. 90. *Αστυ*, 10.5.1896.
 15. Κατά την κρητική επανάσταση 1866-1869 θα ζητήσει αναπροσαρμογή της επιθετικής πολιτικής του Δελιγγώργη και θα διαφωνήσει με τον Κουμουνδούρο που επίσης ασκούσε επιθετική πολιτική και τον οποίο τελικά πραξικοπηματικά θα παύσει.
 Κυριακίδης, Τ₂, σ. 379, 423. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 138, 139, 215.
 Καρολίδης, Τ₇, σ. 86. Φιλάρετος, *Ξενοκρατία*, σ. 206.
 Ασπρέας, Τ₂, σ. 25-27. Φ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, Τ₁, σ. 117.
 Βυζάντιος, σ. 87. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, σ. 108.
 Την ίδια φιλειρηνική πολιτική κατά την *ανατολική κρίση* 1875-1878.
 Κυριακίδης, Τ₂, σ. 533. Φιλάρετος, *Ξενοκρατία*, σ. 219.
 Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 334. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₄, σ. 127.
 Κωφός, *Ο Ελληνισμός*, σ. 63.
 Την ίδια πολιτική στο *κρητικό* μέχρι το 1896.
 Α. Μαζαράκης, *Ιστορική*, Τ₁, σ. 285, 286, 326, Τ₂, σ. 177.
 Χατζηγιαννάκογλου, σ. 87. *Ακρόπολις*, 3.5.1897. *Σκριπ*, 29.5.1897.
 16. Τέλος του 1877 αρχές του 1878 η κοινή γνώμη είχε εξεγερθεί κατά των ειρηνοφίλων Κρέμος, σ. 1188-1192. Ν. Σαρίτολος, *απ.*, σ. 251, 257. Κυριακίδης, Τ₂, σ. 569, 570. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 440-442, 447. Τσοκόπουλος, σ. 334-336. Miller, σ. 469. Γεωργίου, σ. 118-119, 126. Ασπρέας, Τ₂, σ. 91-92, 95. Νάλτσας, *Η συνθήκη*, σ. 50.
 Από τον Ιανουάριο του 1897.
 Ασπρέας, Τ₂, σ. 234 σημ.2, 244-245. Α. Μαζαράκης, *ό.π.*, Τ₁, σ. 282.
 Miller, σ. 530. Φραγκούδης, σ. 125. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₆, σ. 118, 126.
 17. Κωφός, *ό.π.*, σ. 89.
 18. Ασπρέας, Τ₂, σ. 247 σημ.1.

19. Κυριακίδης, Τ₂, σ. 239. Ασπρέας, Τ₁, σ. 281, 282.
Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₄, σ. 28. Ευαγγελίδης, *α.π.*, σ. 54.
20. Κυριακίδης, Τ₂, σ. 238-239. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 54. Miller, σ. 350.
Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₄, σ. 28.
Τα περί μυστικής συμφωνίας αναφέρει ο Γάλλος Αιμ. Ολιβιέ, ο οποίος είχε ως πηγές του γαλλικές εκθέσεις. Ο Καρολίδης δεν δέχεται την ύπαρξη τέτοιας συμφωνίας.
Καρολίδης, Τ₆, σ. 197 σημ. 1.
21. Φιλάρετος, *Ξενοκρατία*, σ. 184. Στις 6/18.4.1864. Επίσης και ο Γλάστον.
22. Τον Σεπτέμβριο του 1866 ο Γεώργιος πρόβαλε αυτά στον Σαρίπολο. Ν. Σαρίπολος, *α.π.*, σ. 114.
Μετά από τρία χρόνια ο Κουμουνδούρος έλεγε στη βουλή ότι «τριάντα χρόνους μας εκόφωσαν με τας συμβουλάς» υπέρ της αποχής από στρατιωτικές προπαρασκευές, αλλά όταν μετά 30 χρόνια «παρουσιάσθη ανάγκη, μας είπον, ησυχάστε, είσθε ανέτοιμοι τι να σας κάμωμεν;». Σιμόπουλος, *Αγόρευσις 1894*, σ. 13.
Μετά από 30 χρόνια βασιλείας ο Γεώργιος θα πρόβαλε και πάλι το ανέτοιμο.
23. Μέχρι το 1865 Γράνας, Τ₂, σ. 117, 118, 251.
Για το επόμενο διάστημα Βυζάντιος, σ. 140. Ξένος, *Ο μιζοπάρθενος*, σ. 33. Φιλάρετος, *ό.π.*, σ. 197. Στασινόπουλος, σ. 48. Πολιτικές επεμβάσεις.
24. Βάρδα, σ. 58. Δαγκλής, Τ₁, σ. 108.
Κατά το άρθρο 71 του συντάγματος οι εν ενεργεία στρατιωτικοί επιτρεπόταν να πολιτεύονται.
25. ν. ΑΥΑΗ/28.5.1887. Δ. Πουρνάρας, Χ. Τρικούπης, Τ₂, σ. 385 σημ. 2.
26. Οι οπλικές δυνάμεις από 12.300 το 1883 θα αυξηθούν περτίου στις 30.000, ενώ με τα τρία θωρηκτά που θα αγοράσει, Ελλάδα θα αποκτήσει υπεροπλία στο Αιγαίο.
Καραπάνος, *Αγορεύσεις*, Τ₂, σ. 204, 205. Στασινόπουλος, σ. 56, 57.
27. ν. ΑΠΠ/1886 και ν. ΑΠΠΘ/1886, βλέπε και Δαγκλής, Τ₁, σ. 126.
28. Βάρδα, σ. 58. Στο 9,66%.
29. Ανωνόμου, *Εις Έργον*, σ. 1. Νικόλαος, σ. 189.
Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάς εν τω μεταίχμιω*, σ. 107.
30. Δαγκλής, Τ₁, σ. 182, 183. Στασινόπουλος, σ. 58, 63. Κωστή, σ. 50.
Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 685. Ο πρωθυπουργός Κωνσταντόπουλος διαπίστωνε ότι τα αποτελέσματα δεν ήταν ανάλογα των δαπανών.
Α. Μαζαράκης, *Ιστορική*, Τ₁, σ. 257, 267, 313-315, 317, 318, 392, Τ₂, σ. 89, 295.
Γ. Ράλλης, Γ. Θεοτόκης, σ. 188-189. Ασπρέας, Τ₂, σ. 249, 251, 252.
31. Επιστολή Γεωργίου προς τον πρωθυπουργό Δηλιγιάννη στις 22.11.1896
ΦΕΚ, 23.11.1896/Τ_Α, α. φ. 14, βλέπε και Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 270.
Ασπρέας, Τ₂, σ. 229 σημ. 1. Μαρκεζίνης, *Πολιτική*, Τ₆, σ. 117-118.

32. Για την πελατειακή λειτουργία του στέμματος θα επισημανθεί ότι, «η συναλλαγή μεταξύ λαού και πολιτευομένων δεν υπήρξε τοσαύτη, όση μεταξύ στέμματος και κυβερνήσεων». *Άστυ*, 10.5.1896, βλέπε και
Φιλάρειτος, *-Σημειώσεις*, σ. 41. «Ακορέστως συναλλασσόμενος μετά των κυβερνήσεων...».
-Ξενοκρατία, σ. 286, 288, 295.
Ακρόπολις, 3,4.4.1896. Ο Τρικούπης ονόμαζε τον Γεώργιο «μέγιστο των ρουσφετολόγων».
Ζεύγος, *T₂*, σ. 99. Συναλλασσόμενος με πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες.
Κωστής, σ. 69. Σε ατομικές εξυπηρετήσεις.
33. Όπως τονίζει σε επιστολή του ο Τρικούπης, το 1874 σκόπευε να παραιτηθεί της πολιτικής γιατί η βουλή δεν ασκούσε καμία επιρροή στην κυβέρνηση του τόπου.
Μαρκεζίνης, *ό.π.*, *T₆*, σ. 59. Στις 4/16.3.1874. Βλέπε και
Φιλάρειτος, *Ξενοκρατία*, σ. 286, 289. **Ανωνύμου**, *Εις Έργον*, σ. 11. Καμιά κυβέρνηση δίχως την ψήφο και εμπιστοσύνη του βασιλιά.
Αθ. Ενταξίας, *Η Ελλάς εν χρεωκοπία*, σ. 36. Προ του φόβου απώλειας της βασιλικής εμπιστοσύνης οι κυβερνήσεις δεν προχωρούσαν σε μεταρρυθμίσεις.
Δ. Πουρνάρας, *Χ. Τρικούπης*, *T₂*, σ. 662. Αυτό θα τόνιζε ο Τρικούπης και μετά το 1893.
Εφημερίς συζητήσεων της βουλής, περ. Γ, συν. β, σ. 187. Όπως έλεγε ο **Κεχαγιάς**, «κυβέρνησις ήτις απολαμβάνει της εμπιστοσύνης του Βασιλέως και των αντιπροσώπων του Έθνους»
Μαρτινέλης, σ. 4, 5, 10. Αυτό σατίριζε η λαϊκή μούσα.
34. **Ασπρέας**, *T₂*, σ. 50. **Αθ. Ενταξίας**, *Η Ελλάς εν τω μετεχμίω*, σ. 45.
Μαρτινέλης, σ. 10. Λαϊκή μούσα.
35. **Χ. Τρικούπης**, «Τις πταιεις», *Καιροί*, 29/11.6.1874.
36. Τον Δεκέμβριο του 1867 θα παύσει τον Κουμουνδούρο ενώ διέθετε 104 από τους 181 της βουλής. Το 1872 θα προκαλέσει την πτώση του Βούλγαρη ενώ η κυβέρνησή του ήταν συνασπισμός των τριών μεγαλύτερων από τα 5 κόμματα της βουλής. Θα το επαναλάβει το 1892 με τον Δηλιγιάννη και το 1895 με τον Τρικούπη.
37. Μετά το 1865 θα διαμορφωθούν τέσσερα προσωποπαγή κόμματα, του Βούλγαρη, του Κουμουνδούρου, του Δελιγεώργη και του Θρ. Ζαΐμη. Όλα διακήρυσαν εθνική αποκατάσταση και διοικητική εξυγίανση. Τα διαφοροποιούσε το ήθος και ύφος του αρχηγού τους. Στα δύο μεγάλα βάρυνε και ο ξενικός προσανατολισμός των ηγετών τους. Ο Βούλγαρης υπέρ το δέον αγγλόφιλος και ειρηνόφιλος έναντι της Πύλης. Ο Κουμουνδούρος «ρωσόφρων» που όμως διακήρυσε ίσες αποστάσεις από τις ΜΔ, ενώ ήταν υπέρ της επιθετικής πολιτικής έναντι της Πύλης.
Από το 1872 θα προστεθεί το τρικουπικό ενώ εκείνο του Βούλγαρη θα εκλείψει μετά τις εκλογές του 1875, υπό το βάρος της αποσυνθετικής διαφθοράς που το ίδιο είχε

προκαλέσει.

Ο κομματικός ανταγωνισμός εδραζόταν σε μια θεοποιητική διαμάχη μεταξύ βουλγαριστών-κουμουνδουρικών και σε μια προσωπική μονομαχία του Βούλγαρη κατά του Κουμουνδούρου. Ο πρώτος «αμετάβολος... άρχειν σατραπικώς... δια του περιβόητου *ούτω θέλω*, ή ως έλεγε αλβανιστή, *Aste doua*». Καρολίδης, Τ₆, σ. 351 κ.ε. Ο Δεύτερος χωρίς να θίξει την πελατειακή έδραση του συστήματος θα προωθήσει αναπτυξιακή πολιτική και την ενίσχυση των ενόπλιων δυνάμεων.

38. Στη βουλή του 1865 από τις 20.10 μέχρι 28.11 θα εναλλαχθούν 5 κυβερνήσεις, όσες από τον Ιούλιο του 1870 μέχρι τέλους του 1872 και όσες από τον Οκτώβριο του 1875 μέχρι τον Μάιο του 1877. Μόνο τρεις από τις κυβερνήσεις της περιόδου αυτής θα προσεγγίσουν το 18μηνο, Του Ζαΐμη το 1869, του Βούλγαρη τον Δεκέμβριο του 1871 και του Δεληγεώργη τον Ιούλιο του 1872. Τέλος από τον Ιανουάριο του 1878 μέχρι την πρώτη μεγάλη κυβέρνηση του Τρικούπη θα σχηματισθούν πάλι πέντε κυβερνήσεις. Τρεις του Κουμουνδούρου και δυο του Τρικούπη. Η πρώτη του Τρικούπη διάρκεσε 6 ημέρες, η δεύτερη 6 μήνες.

Για το βραχύβιο των κυβερνήσεων βλέπε:

Κυριακίδης, Τ₂, σ. 556. «Τι δ' έγινετο εν Αθήναις, Τι έτερον ή υπουργική μεταβολή;».

Ι. Σπηλιωτάκη, σ. 42. Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάδα εν χρεωκοπία*, σ. 36.

Α. Βυζάντιος, σ. 307. Το Νοέμβριο του 1876 ο Δηλιγιάννης ως μέσο όρο κυβερνητικού βίου έδινε 7 μήνες και 7 ημέρες.

39. Φιλάρετος, *Σημειώσεις*, σ. 178. Κ. Πολυχρονιάδης, *Περί*, σ. 243.

Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάδα εν τω μεταχειμίω*, σ. 51-52, 54, 55.

Αωνούμου, *Εις έργον*, σ. 11. Δ. Γεωργιάδης, σ. 5.

Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής, Περ. Ι συν. Β 1866, σ. 222 κ.ε. Αγόρευση Δουζίνα.

Στη βουλή καταγγελλόταν ότι, «άνευ της παρεμβάσεως του βουλευτή ο πολίτης ουδέν έχει δικαίωμα».

Εφημερίς Συζητήσεως βουλής, Περ. Ι, συν. Β', 1886 κ.ε. Αγόρευση Χατζόπουλου. 134 κ.ε. Αγόρευση Κωνσταντόπουλου.

40. Νικόλαος, σ. 91.

41. Για τον Οκτώβριο ο υπ. οικονομικών Μαγγίνας στις 21.1.1863. Για τον Φεβρουάριο ο υπ. οικονομικών Δ. Χαραλάμπης στις 14.2.1863. Γράψας, Τ₂, σ. 56, 96.

42. Για την περίοδο 1862-1881 ο Σιμόπουλος, επικαλούμενος τους επίσημους απολογισμούς, δίνει γενικά έσοδα 765.712.591 δρχ., γενικά έξοδα 821.960.967 δρχ. και γενικό έλλειμμα 56.248.376 δρχ., με ουδεμία χρήση πλεονασματική.

Σιμόπουλος, *Αγόρευσις 1894*, σ. 21, πίνακας στοιχείο Γ', βλέπε και

Α. Βυζάντιος, σ. 147. Μονίμως ελλειμματικοί

Ι. Σούτσος, *Πλουτολογικαί*, σ. 364-366. Λιγνάδης, *Η ξενική*, σ. 118

- Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 349. Έλλειμμα περίπου 60 εκ. δρχ., 362. Μονίμως έλλειμματικοί.
43. Ο ν. Σ4Η'/10.12.1868 επέτρεπε τον δανεισμό 100 εκ. δρχ. που τελικά θα περιορισθούν στα 12 εκ. από την *Εθνική* και 4 εκ. από την *Ιονική* (ΒΔ/30.12.1868 και ΒΔ/8.4.1869).
 Λιακόπουλος, σ. 118, 120-124, 125-127. Σ. Σπηλιωτόπουλος, σ. 63.
 Τον Ιούλιο 1869 νομοθετικά επιτρεπόταν η συνολολόγηση δανείου μέχρι 9 εκ. φρ. (με 1,12 δρχ. το φρ.) αποκλειστικά προς άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας.
 Λιακόπουλος, σ. 105. Ν. ΠΘ'/29.7.1869.
 Τελικά το δάνειο θα πραγματοποιηθεί τον Μάρτιο του 1870 με την *Εθνική* και θα αρθεί η αναγκαστική κυκλοφορία.
 Λιακόπουλος, σ. 107-115.
44. Από 29.6.1877 μέχρι 31.12.1884.
 Με την επιδείνωση της ανατολικής κρίσης η ελληνική κυβέρνηση στις 29.6.1877 θα προσφύγει εκ νέου σε δανεισμό επί αναγκαστική κυκλοφορία 20 εκ. δρχ., 14 εκ. από την *Εθνική* και 6 εκ. από την *Ιονική*.
 Λιακόπουλος, σ. 164-168. Ν. ΧΛΑ'/29.6.1877 και η σύμβαση.
 Ι. Βαλαωρίτης, σ. 70.
 Το Νοέμβριο η δανειακή οφειλή προς την *Εθνική* θα ανέλθει στα 21 εκ. δρχ.
 Λιακόπουλος, σ. 170-173. Η νέα δανειακή σύμβαση και ο κυρωτικός ν.ΧΜΘ'/22.11.1877. Ι. Βαλαωρίτης, σ. 71.
 Το συνολικό προϊόν τον Δεκέμβριο του 1880 στα 89 εκ. δρχ.
 Λιακόπουλος, σ. 175-177. Νέα σύμβαση με *Εθνική* 10 εκ. δρχ. στις 20.1.1878 και ν.ΧΟΖ'/25.1.1878, 178-187. Νέες συμβάσεις με *Εθνική* 52 εκ. δρχ. στις 8 και 26.10.1880 που κυρώθηκαν με τον ν.ωΕΖ'/2.12.1880.
 Ι. Βαλαωρίτης, σ. 72, 79. Law, σ. 86. Μαζί με εκείνο της *Ιονικής*, 100 εκ. δρχ. το 1882.
45. Μέχρι το 1866 οι ΜΔ είχαν θέσει σε προτεραιότητα το δάνειο του 1832. Όταν τούτο το 1859 διακανονίστηκε, πρόβαλε ο διακανονισμός των δανείων ανεξαρτησίας. Θα αρχίσει το 1866 και θα επιτευχθεί το 1879.
46. «Από του 1862 και εντεύθεν το κράτος συνετηρείτο δια δανεικών».
 Ασπρέας, Τ₂, σ. 5. 5 σημ.1. Κρέμος, σ. 1170.
47. Συμπεριλαμβανομένων των εντόκων γραμματίων. Η πρώτη έκδοση 3 εκ. δρχ. το 1864 που το 1868 θα έχουν ανέλθει στα 14 εκ. δρχ.
 Λιακόπουλος, σ. 80 κ.ε. Ν.ΛΑ'/3.2.1864, 82-84, Ν.ΡΒ'/7.8.1865 ανέρχονται στα 6 εκ. δρχ., 84, Ν. ΧΔ'/7.3.1877, ανέρχονται στα 9 εκ. δρχ., 85, Ν.ΨΛΑ'/7.12.1878, στα 14 εκ. δρχ., βλέπε και
 Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 21 σημ.3.
 Το συνολικό εσωτερικό χρέος Σιμόπουλος, *Αγόρευσεις 1894*, πίνακας στοι-

- χείο Α
48. Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 364.
 49. Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 21. Βλέπε και Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 362. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 118.
 50. Ασπρέας, Τ₁, σ. 293. Ι. Σκαλτσούνης, *Σκέψεις*, σ. 29. Σαρίπολος, *απ.*, σ. 126, 182, 183. Δαγκλής, Τ₁, σ. 98, 101. Για να ενισχυθεί οικονομικά η επαρχία του υπ. οικονομικών, Δ. Γρίβα, θα δημιουργηθεί τον Μάιο-Ιούνιο του 1879 στρατόπεδο 10.000 ανδρών.
 51. Για το δάνειο των 10 εκ. δραχ. (ν.ΦΗΓ'/17.2.1876) που καλύφθηκε μερικώς, ο Σαρίπολος γράφει ότι, «ου μικρόν μέρος του δανείου διαρπασθήσεται εις πλουτισμόν ιδιωτικών βαλαντίων...». Σαρίπολος, *απ.*, σ. 226, 228. Για το «καλυφθέν» μέρος του ομολογιακού δανείου των 28 εκ. του 1867 (ν.ΣΖ'/12.4.1867 για τον κρητικό αγώνα), ο Καρολίδης γράφει ότι, καταναλώθηκε «μίσλλον εις κομματικές ανάγκας ή εις τας ανάγκας της δημοσίας υπηρεσίας». Καρολίδης, Τ₇, σ. 98. Τον Σεπτέμβριο του 1878 ο υπ. οικονομικών, Ν. Παπαμιχαλόπουλος, έλεγε στον Τρικούπη ότι, «έχομε πίσωσιν (από δάνεια) 54 εκ., εδαπανήσαμεν 45,8 εκ... αλλά δεν έχομεν χρήματα». Ευαγγελίδης, *Τα μετά*, σ. 519-520. Ο Βυζάντιος το 1879 έγραφε: «Ψηφίζομεν διηνεκώς δάνεια επί δανείων και ούτε το ταμείον έχομεν πλήρες, ούτε και απεθησαυρίσαμεν πολεμικά εφόδια...». Α. Βυζάντιος, σ. 420. Στις 12/24.5.1879.
 52. Σαρίπολος, *απ.*, σ. 312. Βλέπε και Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 38. Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 363, 364. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 118.
 53. Διέθετε 697 μίλια δρόμου (περίπου 1.122 km) και κατά τον Κρέμο 1.360 km. Law, σ. 24. Κρέμος, σ. 1270. Βλέπε και Tuckerman, σ. 130-132. Το 1872. Law, σ. 91. Σαρίπολος, *απ.*, σ. 312. Το 1833. Ανωνύμου, *Μελέτη*, Τ₃, σ. 295. Ασπρέας, Τ₂, σ. 148. Οδικό δίκτυο 1450 km. Σ. Κορώνης, *Τα πρώτα*, σ. 39. Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, 118. Καλλιαβάς, σ. 35. Οδικό δίκτυο 997 km.
 54. Α. Παπαγιαννάκης, σ. 51, 73. Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 373. Στεφ. Δραγούμης, *Οι ξένοι*, σ. 15.
 55. Η Αγγλία θα αποκτήσει τους πρώτους σιδηροδρόμους το 1829. Στην Ελλάδα ο πρώτος για την κατασκευή σιδηροδρόμου θα ψηφισθεί στις 16.6.1855 και ο «σιδηρός δρόμος» Αθήνας - Πειραιά θα κατασκευασθεί το 1869. Το 1870 ο Βούλγαρης θα υπογράψει συμφωνία για τη γραμμή Πειραιά - Λαμίας, χωρίς να εκτελεσθεί. Την ίδια τύχη θα έχει και η συμφωνία του Δελιγεώργη το 1873 (ν. ΥΞΒ'/30.5.1873) με την *Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως*. Το 1880 θα αρχίσει η κα-

- τασκευή της γραμμής Αθήνα – Λαύριο από την λαυριωτική εταιρεία του Συγγρού. Μετά το συνέδριο του Βερολίνου η Βαλκανική θα βρεθεί υπό την αυστριακή συγκοινωνιακή πολιτική υλοποίησης του *Drang nach Osten* προς Αιγαίο και Κωνσταντινούπολη, με επίκεντρο τη Σερβία. Το ξεκίνημα των ελληνικών σιδηροδρόμων θα γίνει μετά την ενοποίηση της Θεσσαλίας και Άρτας με την Ελλάδα.
56. Ι. Σούτσος, *Περί*, σ. 32.
57. Νόμοι ΠΠΣΤ' /24.3.1871 και ΥΛΑ' /25.3.1871, συντάκτης ο Σωτηρόπουλος.
58. Συνθήκη μεταξύ Πύλης και ΜΔ τις 12/24.5.1881 και ελληνoturκική στις 20/2.6.1881 περί παραχώρησης Θεσσαλίας και Άρτας.
59. Η. Αναστασιάδης, *Η διοίκησης*, σ. 37, 39. Α. Σίδερης, *Η γεωργική*, σ. 54.
60. Στην Αττική 170.000 στρέμματα, σχεδόν το 40%, είχαν μετατραπεί σε τσιφλίκια. Κατά τη διανομή λειτούργησαν πολλές εξαφάνσεις ώστε να δημιουργηθεί ένα άσυλο μη διανεμομένων γαιών. Επίσης λόγω έλλειψης χρημάτων δεν επαφελήθησαν οι ακτήμονες καλλιεργητές αλλά πρόσωπα ξένα προς τη γεωργία, ενώ ένα ποσοστό καταπατήθηκε.
61. Α. Μελάς, *Συγκριτική*, σ. 80. Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 54.
Η. Αναστασιάδης, *ό.π.*, σ. 37, 38. Κοινωνικά επιτυχής, ταμειωτικά ανεπιτυχής.
62. Η. Αναστασιάδης, *ό.π.*, σ. 36. Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 56.
Ευελπίδης, *Οικονομική*, σ. 57.
63. Α. Μελάς, *ό.π.*, σ. 77. Δ. Πετρίδης, *Η αγροτική*, σ. 115.
64. Με βάση την απογραφή του 1879, ως ενεργός αγροτικός πληθυσμός αναφέρεται 207.846 αγρότες. Το 1880 το μέσο εργατικό ημερομίσθιο ήταν 2,87 δρχ. και το ψωμί κόστιζε 0,5 δρχ.
Μοσκόφ, σ. 226. Ο ανεπίδικευτος εργάτης Πιζάνιας, σ. 69. Το ψωμί.
65. Ενδεικτικά
Ασπρέας, T₂, σ. 119. Κρέμος, σ. 1275. Α. Βυζάντιος, σ. 307. Ο Δηλιγιάννης στη βουλή.
66. Θ. Ρηγόπουλος, σ. 204, 206, 207. Γράψας, T₂, σ. 243, 245.
Νικόλαος, σ. 92. Ανδρεάδης, *Έργα*, T₂, σ. 350. Αντωνιάδης, T₁, σ. 53.
Δ. Χρηστίδης, σ. 153-154. Ο θεοσηρισμός «ορμητικός χείμαρρος κατέκλεισε πάσας τας διόδους της κοινωνικής παραγωγικής δράσεως».
Ασπρέας, T₂, σ. 143. «Άμπατος και παλάρροι» στη διοίκηση σε κάθε κυβερνητική αλλαγή.
Ίδια εικόνα και στη δικαιοσύνη
Θ. Ρηγόπουλος, σ. 201, 206. Ι. Σπηλιωτάκης, σ. 44.
Κ. Πολυχρονιάδης, σ. 243. Ανωύμου, *Εις έργον*, σ. 19, 20.
Φιλάρετος, *Σημειώσεις*, σ. 121 κ.ε.
67. Tuckerman, σ. 80.
68. Tuckerman, σ. 93. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 304. Ασπρέας, T₁, σ. 292.

- Πρακτικά Εθνοσυνέλευσις, 2.10.1864, σ. 621.
 Dakin, *Ενοποίηση*, σ. 154.
 Κ. Πολυχρονιάδης, σ. 244. Κομματική υποδούλωση.
69. *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, Περ. Ι, συν. Β', σ. 134 κ.ε. Αγόρευση Κωνσταντόπουλου.
 Κυριακόπουλος, σ. 110. Μέχρι το 1866 οι «φόροι πληρώνονταν σε ομάδες κομμαρχών, 139.
 Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 350, 350 σημ.5. Οι φόροι όχι μόνον δεν εισπράττονταν αλλά ούτε καν βεβαιώνονταν.
 Ασπρέας, Τ₂, σ. 142, 143. Δ. Πουρνάρας, *Χ. Τρικούπης*, Τ₁, σ. 301, 301 σημ.1,2, 302, 302 σημ.1.
70. Ασπρέας, Τ₂, σ. 119-120.
71. Αγριαντώνη, σ. 111, 113-114, 121. Βλέπε και Δεμάθας, σ. 437. Ι. Σούτσος, *Περί*, σ. 31-32. Μοσκόφ, 136.
 Ευελπίδης, *Οικονομική*, σ. 58 κ.ε. Ξ. Ζολώτας, *Η Ελλάδα*, σ. 25.
 Βεργόπουλος, *Κράτος*, σ. 147 κ.ε.
72. Τα ¼ των βιομηχανικών μονάδων που λειτουργούσαν το 1889 είχαν ιδρυθεί πριν το 1883, με 10 νέα μηχανικά εργοστάσια κατά μέσο όρο το χρόνο.
 Αγριαντώνη, σ. 111, 117-118.
 Το 1860 υπήρχαν 30 βιομηχανικές μονάδες, με 23 ατμοκίνητες μεταξύ τους. Το 1875 θα λειτουργούν 150 με 107 ατμοκίνητες και με ως τότε επενδυμένα κεφάλαια 18-25 εκ. δρχ.
 Αγριαντώνη, σ. 117-118. Ν. Δεμάθας, σ. 409. Ευελπίδης, *ό.π.*, σ. 58.
73. Ι. Σούτσος, *Περί*, σ. 32. Ν. Δεμάθας, σ. 409, 437.
 Ι. Σκαλτσούνης, *Σκέψεις*, σ. 28 κ.ε.
74. Το 1865 στον προϋπολογισμό των 34 εκ. δρχ. εγγράφονται για τη βιομηχανία και τη γεωργία 12.000 δρχ. Το 1866 το ποσό ανέρχεται στις 55.000 εκ των οποίων οι 30.000 δρχ. προορίζονται για τη διεθνή έκθεση στο Παρίσι και οι 12.000 δρχ. για ενοίκιο θεάτρου. Το 1868 θα προστεθούν 15.000 δρχ., οι οποίες όμως προορίζονται για την απογραφή. Ι. Σκαλτσούνης, *ό.π.*, σ. 28.
75.

	Αριθμός βιομηχανιών	Ιπποδύναμη
1875	107	1857-1890
1878	108	2.950

 Αγριαντώνη, σ. 209. Κωφός, *Ο ελληνισμός*, σ. 44.
76. Ο Κανάρης στις 3.8.1877, ο Βούλγαρης στις 31.12.1877, ο Δεληγεώργης στις 14.5.1879, ο Θρ. Ζαΐμης στις 27.10.1880 και ο Κουμουνδούρος στις 26.2.1883.
77. Α. Βυζάντιος, σ. 298.
78. Για το αγγλόφιλο Π. Αραβαντινός, σ. 64. Deschamps, σ. 93. «Έλληνας στην καταγωγή και

στην ψυχή, Άγγλος στη μόρφωση, τη συμπεριφορά και την εμφάνιση.

Φ. Γρηγοριάδης, *Οι πρωθυπουργοί*, Τ₁, σ. 160. Οι *Times* τον αναφέρουν ως «ο Άγγλος».

Α. Μαζαράκης, *Ιστορική*, Τ₁, σ. 240, 260. Η αντιπολίτευση τον αποκαλούσε «αρμοστή της Αγγλίας».

Μαρκεζίνης, *Πολιτική*, Τ₃, σ. 188. Κυριακόπουλος, σ. 131.

Τσοκόπουλος, *ό.π.*, σ. 267. Τον Μάιο 1877 ο Άγγλος πρέσβης έγραφε ότι βρήκε τον Τρικούπη «κεκηρυγμένο υπέρ της πολιτικής του».

Για το ότι απολάμβανε την εμπιστοσύνη της Αγγλίας

Επ. Μαυρομάτης, *Σύγχρονος*, σ. 35.

Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₄, σ. 131. Την προώθηση του Τρικούπη «υπεστήριξαν εις το παρασκήνιον και με τον τρόπον των» οι Άγγλοι.

Τσοκόπουλος, *ό.π.*, σ. 267.

Χατζηγιαννάκογλου, σ. 28. Κατά την κρίση του 1885-86 ο Άγγλος πρέσβης έγραψε ότι εύρισκε τις ιδέες του Τρικούπη περισσότερο ευάρεστες απ' ότα περίμενε.

Επί μακρό διάστημα είχε ζήσει στη Γαλλία (σπουδές) και στην Αγγλία απ' όπου ξεκίνησε τη διπλωματική και πολιτική του καριέρα. Υπήρξε γραμματέας της ελληνικής πρεσβείας στο Λονδίνο με πρέσβη τον πατέρα του και στη συνέχεια εκπρόσωπος της εκεί ελληνικής παροικίας.

79. Για πρώτη φορά υπουργός στην κυβέρνηση Κουμουνδούρου το 1866. Στη συνέχεια θα διατελέσει κατά διαστήματα 7 φορές πρωθυπουργός, συνολικής διάρκειας 10 χρόνων και 9,5 μηνών. Θα πεθάνει στις 30.3.1896.

80. Γι αυτά ένα κίνητρο ήταν τα υψηλά επιτόκια που διατηρούσε ο Τρικούπης, 7-8%, όταν τα ευρωπαϊκά ήταν 2%. Ο Τρικούπης αντέστρεψε το κίνητρο αυτό σε υπέρ αυτού επαίρημα για τα υψηλά εσωτερικά επιτόκια: «Ο τόκος είναι υπέρογκος (γιατί υπέρογκος είναι και ο πραγματικός τόκος των κυβερνητικών δανείων».

Πρακτικά Βουλής, 24.3.1887. Αγόρευση Τρικούπη.

81. Προς τούτο θα εισάγει την ευρεία εκλογική περιφέρεια και τη μείωση των βουλευτικών εδρών. (ν. ΑΤ⁴Α'/1886 η ευρεία, ν. ΑΤ⁴Β'/1886 μείωση των βουλευτικών εδρών).

82. Ο ν. ΑΡ⁴Γ'/14.5.1884 θέσπιζε ορισμένη κατάσταση μονιμότητας, καθεστώς μεταθέσεων, αμετάθετο δικαστικών και το ακατάχετο του μισθού.

83. Ο ν. ΑΡ⁴Γ'/14.5.1884 θέσπιζε την πρόσληψη μετά από διαγωνισμό και το απολυτήριο ανάλογης εκπαιδευτικής βαθμίδας. Επίσης πειθαρχική δίωξη μέχρι απομάκρυνσης των επίμεπτων.

Την πρόληψη κατόπιν διαγωνισμού, πρότεινε ο Δ. Ράλλης και την αποδέχθηκε ο Τρικούπης.

Πρακτικά Βουλής, 14.2.1883, ο Δ. Ράλλης, 19.3.1884, ο Χ. Τρικούπης.

84. Πρακτικά Βουλής, 4.3.1882. Βλέπε και Φραγκοϋδης, σ. 117.

85. Κωφός, *ό.π.*, σ. 58. Για τη θέση του Τρικούπη υπέρ της ελληνοτουρκικής φιλίας, βλέπε Cheston, σ. 98. Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάδα εν χρεωκοπία*, σ. 110. Επί Τρικούπη ο μεγαλοιδεάτης εθεωρείτο αδιόρθωτος ιδεολόγος. Α. Μαζαράκης, *Ιστορική*, Τ₁, σ. 246, 258. Χατζηγιαννάκογλου, σ. 28. Deschamps, σ. 97. Δεν ξεχνούσε τις εθνικές διεκδικήσεις αλλά πρωτοεπιερχόσε τον εξευρωπαϊσμό.
86. Το 1877 ο Άγγλος πρέσβης στην Αθήνα και ο αγγλικός τύπος διαπίστωναν ότι ο Τρικούπης συνέπιπτε (απόλεμο, ελληνοτουρκική φιλία) με την αγγλική πολιτική Τσοκόπουλος, σ. 262, 267. Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₁, σ. 195.
Το 1886 ο Άγγλος πρέσβης έγραφε ότι εύρισκε τις ιδέες του Τρικούπη περισσότερο ευάρεστες απ' ότι περίμενε Χατζηγιαννάκογλου, σ. 28.
87. Η βασιλεία του παρείχε κάθε εμπιστοσύνη και υποστήριξη Π. Αραβαντινός, σ. 59. Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 107.
Ι. Ζωγράφος, *Μελέται 1887-1890*, σ. α'. «Πάσαν συνδρομήν» Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₅, 112 κ.ε., 118.
Φ. Γρηγοριάδης, *Οι πρωθυπουργοί*, Τ₁, σ. 154.
88. Κ. Αγγελόπουλος, *Πολιτικοί*, Τ₂, σ. 56. Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₂, σ. 455. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₅, σ. 117. Βεργόπουλος, *Κράτος*, σ. 30, 159. Καρολίδης, Τ₇, σ. 309. Την εξυπηρέτηση των δανείων 1892-1893 καταβάλουν, με το αζημίωτο, οι ανήκοντες στο κόμμα κεφαλαίου. *Ωρα*, 17/29.10.1885. Επιστρέφοντας από το εξωτερικό τον υποδέχονται «βουλευταί, βιομήχανοι, λόγιοι και άλλοι».
89. *Ακρόπολις*, 10.2.1888.
90. Βεργόπουλος, *Κράτος*, σ. 91.
91. Ασπρέας, Τ₂, σ. 60.
92. Κρέμος, σ. 1179. Ευαγγελίδης, *Τα μετά*, σ. 358.
93. Ασπρέας, Τ₂, σ. 127, 134. Κυριακόπουλος, σ. 138. Ζεύγος, Τ₂, σ. 98.
94. Deschamps, σ. 93.
95. Καρολίδης, Τ₇, σ. 328. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₅, σ. 184.
Επ. Μαυρομαμάτης, *Σύγχρονος*, σ. 25.
96. Εκπροσώπωσε «τις ελπίδες του αδιάλλακτου πανελληνισμού, της Grecia irritanda (αλύτρωτης Ελλάδας)». Deschamps, σ. 109-110.
97. Χατζηγιαννάκογλου, σ. 56-57.
98. Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 107. Βλέπε και Επ. Μαυρομαμάτης, *ό.π.*, σ. 25.
99. Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 121. Φιλάρετος, *Ξενοκρατία*, σ. 255.
Χατζηγιαννάκογλου, σ. 49-50. Καρολίδης, Τ₇, σ. 302 σημ. 1.
Ασπρέας, Τ₂, σ. 194.
100. Κ. Αγγελόπουλος, *Πολιτικοί*, Τ₂, σ. 56.
101. Καρολίδης, Τ₇, σ. 327. Ο Δηλιγιάννης υπό την επίδραση των κομματικών.

102. Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάς εν τω μεταιχμίω*, σ. 136-137.
103. Π. Δαγκλής, *απ.*, Τ₁, σ. 116.
104. Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάς εν τω μεταιχμίω*, σ. 46, 48. Νικόλαος, σ. 91. Deschamps, σ. 104, 105. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₂, σ. 343-344.
Μικόνιος, σ. λγ'. Το 1884 έλλειψη κομμάτων αρχόν.
Δαφνής, *Τα ελληνικά*, σ. 79. Δίχως οργάνωση μη προσωποπαγή, πράγμα αντι-φατικό.
105. Μαζική μετακίνηση το 1886 και 1891-1892 από το δηλιγιαννικό στο τρικουπακό και αντιστρόφως το 1889-1890.
Κρέμος, σ. 1239. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 621. Δ. Πουρνάρας, Τ₂, σ. 509.
Γενικά
Φ. Γρηγοριάδης, *ό.π.*, Τ₁, σ. 168. Τους βουλευτές αποκαλούσαν «γυρολόγους». Αντωνακέας, Τ₁, σ. 93. Την ομάδα Ράλλη αποκαλούσα ομάδα «φυγάδων».
106. Το 1885-1886, ο Δηλιγιάννης.
Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 704-705. Ασπρέας, Τ₂, σ. 241.
Χατζηγιαννάκογλου, σ. 93. Δούσμανης, *απ.*, σ. 19.
Ο Τρικουπής.
Χατζηγιαννάκογλου, σ. 28. Φιλάρετος, *Ξενοκρατία*, σ. 241.
Στο κρητικό 1888-1892.
Φιλάρετος, *ό.π.*, σ. 253, 262. Καρολίδης, Τ₇, σ. 301.
Ασπρέας, Τ₂, σ. 187, 189, 192. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 672, 702, 704.
Χατζηγιαννάκογλου, σ. 71. Πρακτικά Βουλής, 31.10.1889, 4-5.12.1889.
107. Συγγρός, *-Συνεντεύξεις*, σ. 41.
-απ., Τ₃, σ. 23, 107-108, 119.
Κ. Οικονομίδης, *Η ανόρθωση*, σ. 25. Επισημάνσεις του Σωτηρόπουλου στη βουλή.
Λιγνάδης, *Η ξενική*, σ. 127.
Ενδεικτικό είναι ότι τα δημόσια έσοδα συζητήθηκαν στη βουλή κατά την περίοδο
1863-1871 σε 72 συνεδριάσεις
1872-1881 » 264 »
1882-1892- » 675 »
Πρόντζας, σ. 103, 104. Πίνακες συνεδριάσεων.
108. Ενδεικτική επισήμανση από Deschamps για τον αγωνιστή του 21 Ζάκα. Ήταν κατά του Τρικουπή «όπως παλαιότερα κατά των Τούρκων». Deschamps, σ. 315.
109. Επίσημο όργανο του δηλιγιαννικού η *Πρωτα*. Του τρικουπακού η *Ωρα* και το *Αστο* με την *Ακρόπολη* φιλοτρικουπακή.
110. Ο Δ. Ράλλης το 1884 θα αποχωρήσει από το τρικουπακό και μαζί με τον Σωτηρόπουλο θα ιδρύσουν μικρό αντιπολιτευτικό κόμμα, αλλά δεν «ελαμβάνετο υπόψη

υπό των δύο μεγάλων κομμάτων».

Κυριακίδης, Τ₂, σ. 641. Καρολίδης, Τ₇, σ. 268.

Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 676. Ασπρέας, Τ₂, σ. 180.

Οι άλλες προσπάθειες ίδρυσης τρίτου κόμματος, που έγιναν από τους Ν. Παπαμιχαλόπουλο, Α. Δεληγεώργη και Καραπάνο, θα αποτύχουν.

111. Η παρισινή *Temps* στις 23.6.1886, σε ανταπόκρισή της από την Ελλάδα γράφει: «Κάθε ελληνικόν χωρίον είναι χωρισμένον εις δύο... εις μίαν μικρήν πόλιν υπάρχει ένας ιατρός δηλιγιαννικός και ένας τρικουπικός, ένας φαρμακοποιός δηλιγιαννικός και ένας τρικουπικός, ένας αμαξοποιός εκ του ενός κόμματος και ένας εκ του άλλου... (στη διαδρομή προς τη Θήβα) το αριστερό (χάνι) τρικουπακό το άλλο δηλιγιαννικό».
- Δάφνης, *Τα ελληνικά*, σ. 79. Βλέπε και Deschamps, σ. 107. «Οι αρχηγοί των δύο κομμάτων που διχάζουν την Ελλάδα».
- Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάς εν τω μεταιχμίω*, σ. 50. «Τα δύο μεγάλα κόμματα διαπρέσαντα τον ελληνικό λαό εις δύο μεγάλα στρατόπεδα... ότε ήρχε το εν κόμμα το έτερον ετίθετο σχεδόν εκτός νόμου».
112. Ο Τρικουπής από 3.3.1882 μέχρι 19.4.1885 και από 9.5.1886 μέχρι 24.10.1890.
Ο Δηλιγιάννης από 19.4.1885 μέχρι 30.4.1886.
113. 24.10.1890-18.2.1892 Δηλιγιάννης. Παύεται στις 18.2.1892.
18.2.1892-10.6.1892 Υπηρεσιακή Κ. Κωνσταντόπουλου. Στις 3.5.1892 εκλογές.
10.6.1892-3.5.1893 Τρικουπής. Στις 3.5.1893 παρατείνεται.
3.5.1893-30.10.1893 Κυβέρνηση μειοψηφίας Σωτηρόπουλου-Ράλλη. Ανατρέπεται από τον Τρικουπή τον Οκτώβριο.
30.10.1893-12.1.1895 Τρικουπής
114. Ο Μοσκόφ επισημαίνει ότι, «τα κλειδιά... θα τα κρατά η Αυλή».
Μοσκόφ, σ. 95-96.
115. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 689. Law, σ. 10. Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 173.
Κυριακίδης, Τ₂, σ. 646. Κ. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, Τ₂, σ. 54.
Επισημαίνεται επίσης η δημοσιονομική ασεφία των πολιτικών Σαρίπολος, *απ.*, σ. 144. Δ. Χρηστίνης, σ. 18.
Π. Αραβαντινός, *Τις πταίει*, σ. 55.
Συγγρός, *απ.*, Τ₂, σ. 195. «Δημοσιονομική αρχαϊκή κατάσταση πνευμάτων».
Τ₃, σ. 36, 40. Το ομολογεί ο Τρικουπής στον Συγγρό.
- Ι. Ζαγράφος, *Μελέται 1897-1901*, σ. 45, 46.
Cheston, σ. 11. Στο Λονδίνο μιλούσαν για άγνοια των οικονομικών όρων στην Ελλάδα, 1887.
116. Τις ημερομηνίες κατάθεσης και ψήφισης των προϋπολογισμών, βλέπε Πρόντζας, σ. 71.
117. Καραπάνος, *Αγορεύσεις*, Τ₂, σ. 3-4. Το 1891, γενικός προϋπολογισμός 1910,

- σ. δ', εισήγηση υπ. οικονομικών Αθ. Ευταξία. Βλέπε και Law, σ. 10. Δύσκολο να ελεγχθούν τα του δημοσίου χρέους.
- Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάδα εν χρεωκοπία*, σ. 8, 21, 22. Το 1894 αδημοσίευτες οι δανειακές διαχειρίσεις.
118. Π. Αραβαντινός, *ό.π.*, σ. 37, 47. Καλλιαβιάς, σ. 28. Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 395, 406, 409, 422. Ι. Ζωγράφος, *-Μελέται 1880-1883*, σ. 10. *-Μελέται 1887-1890*, σ. 24. «Ατάσθαλος και άφραυ».
119. Law, σ. 26. Ι. Ζωγράφος, *Μελέται 1897-1901*, σ. 85. Νικόλαος, σ. 189. Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 406, 422, 423. Καλλιαβιάς, σ. 38. Δ. Γεωργιάδης, σ. 38 κ.ε.
120. Τη δεκαετία του 1880 η ευρωπαϊκή κεφαλαιαγορά αναζητά υψηλότερα επιτόκια στα περιφερειακά χρεόγραφα.
121. Το ύψος της ιδιωτικής εισροής είναι δύσκολο να αποτιμηθεί. Κυρίως είναι άγνωστο το ποσοστό των κερδών που επανεπενδύεται, όπως και εκείνο που εκρέει εκτός Ελλάδας. Ο Ζεύγος αναφέρεται σε 223 εκ. φρ. ιδιωτικών εισροών ξένου κεφαλαίου. Ζεύγος, Τ₂, σ. 109. Ποσό που μόλις πλησιάζει το τρίτο του δημόσιου ονομαστικού εξωτερικού δανεισμού της περιόδου 1879-1893.
122. Μοσκόφ, σ. 96.
123. Συγγρός, *Συνεντεύξεις*, σ. 38. Law, σ. 8. Cheston, σ. 65, 66. Σιμόπουλος, *Αγορεύσεις 1888*, σ. 8. Προϋπολογισθέντα εισπραχθέντα 1885, 1886. σ. 81-82. Ομοίως 1886, 1887. Καραπάνος, *-Αγορεύσεις*, Τ₁, σ. 65, Τ₂, σ. 36, 37, 208 κ.ε. *-Τα οικονομικά*, σ. 2. 11. Προϋπολογισθέντα-εισπραχθέντα 1882-1885. Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάδα εν χρεωκοπία*, σ. 38. Προϋπολογισθέντα-εισπραχθέντα 1882-1884.
124. Συγγρός, *Συνεντεύξεις*, σ. 17.
- 125.
	Εισπρακτέα	Εισπραχθέντα	Καθυστερούντα	Καθυστερούντα/
1882	76.861.252	71.507.929	5.353.323	6,96
1883	64.679.135	58.537.556	6.141.579	9,49
1884	112.849.468	107.419.638	5.429.830	4,81
1885	69.987.004	61.427.034	8.559.970	12,23
1886	103.273.411	95.567.967	7.705.443	7,46
1887	184.500.067	176.210.226	8.289.841	4,49
1888	110.322.512	93.671.217	16.651.295	15,09
1889	191.836.035	183.031.964	8.804.071	4,58
1890	132.761.823	123.155.324	9.606.499	7,23
1891	114.666.753	106.396.075	8.270.678	7,21

1891	114.666.753	106.396.075	8.270.678	7,21
1892	116.068.257	106.465.459	9.602.797	8,27
Σύνολο	1.277.805.717	1.183.390.389	94.415.326	7,38

Μ.Ο. καθυστερούντων 7,98% των εισπρακτέων.

Τον πίνακα εισπρακτέων, εισπραχθέντων και καθυστερούντων, βλέπε:

Πρόντζας, σ. 149, 174.

Κατά τον Ανδρεάδη στο διάστημα 1886-1890 τα καθυστερούντα των τακτικών εσόδων ανήλθαν περίπου στο 9% των προϋπολογισθέντων.

Ανδρεάδης, Έργα, Τ₂, σ. 423.

Κατά τον Αραβαντινό, για την τρικοιτική περίοδο, ανέρχονται ετησίως στο 8% των εισπρακτέων εσόδων. Π. Αραβαντινός, σ. 66.

126. Πίνακας εισπρακτέων, εισπραχθέντων, καθυστερούντων. Πρόντζας, σ. 149.
127. Σιμόπουλος, *Αγόρευσις 1894*, σ. 75. Κ. Οικονομίδης, *ό.π.*, σ. 21.
Αρ. Παναγιωτίδης, «Οι άμεσοι...», *Οικονομική Ελλάς*, 9.4.1905, σ. 230. Το 50-70% των καθ/νων άμεσων φόρων μένει ανείσπρακτο.
128. Συνολικά, καθυστερούμενα 75.278.420, εισπραχθέντα 25.982.877. Ορισμένα των πρώτων επαναλαμβάνονται και σε επόμενη χρήση, δηλαδή έχουν υπολογισθεί δύο φορές, όποτε πρέπει να αφαιρεθούν από τα καθυστερούντα. Τα διπλογραμμένα συμποσούνται σε 165.908 όποτε τα καθυστερούμενα τελικά είναι 75.112.512. Τα εισπραχθέντα αντιστοιχούν στο 34,59% των καθυστερούμενων.

Law, σ. 60. Πίνακας Β₁, 61. Πίνακας Β₂. Βλέπε και Υπουργείο Οικονομικών, Πίνακες απολογισμών.

129. Ε. Λυκούδης, «Η ανισότης...», *Οικονομική Ελλάς*, 18.12.1904, σ. 26.
Βλέπε και Ανδρεάδης, Έργα, Τ₂, σ. 408, 408 σημ.2.
- 130.

	Εισπρακτέα	Καθυστερούντα	% καθυστερούντων
1871-1881			
Έμμεσοι φόροι	197.629.477	562.417	0,28
Άμεσοι φόροι	141.958.660	15.789.895	11,12
1882-1892			
Έμμεσοι φόροι*	257.794.330	2.772.856	1,07
Άμεσοι φόροι	198.268.357	31.347.051	15,80

* Μέχρι το 1888, μετά έχουμε αναδιάρθρωση των έμμεσων φόρων που διαφέρουν από τους προηγούμενους. Τους πίνακες εισπρακτέων, καθυστερούντων από

Πρόντζας, σ. 151, 153, 176.

131. Τούτο επισημαίνει και ο Λόου Law, σ. 8.
132. Καρολίδης, Τ₆, σ. 267, 268. Γράψας, Τ₂, σ. 153. Κατά Σαρίπολο οι πολιτευόμενοι, 180. Ο Κουμμουνδούρος
Ε. Λυκούδης, «Η ανισότης...», *Οικονομική Ελλάς*, 18.12.1904, σ. 26.
Οι καθυστερούντες «δεν είναι οι ρακένδυτοι, οι προλετάριοι, οι πεινώντες, οι μη

- έχοντες... Είναι οι μεγάλοςχημοι, οι σημαίνοντες... οι πολιτικοί παράγοντες». Αρ. Παναγιωτίδης, «Οι άμεσοι...», *Οικονομική Ελλάδα*, 14.4.1905, σ. 242. Δεν είναι «οι ανίσχυροι, οι απροστάτευτοι, οι μηδέν σημαίνοντες...».
133. Καρολίδης, Τ₆, σ. 268.
134. Law, σ. 28. Cheston, σ. 68.
135. Law, σ. 27. Π. Αραβαντινός, σ. 47. Καλλιαβάς, σ. 28, 29.
Αρ. Παναγιωτίδης, «Οι άμεσοι...», *Οικονομική Ελλάδα*, 9.4.1905, σ. 229. «Χρόνιο πολιτικόν και κοινωνικόν νόσημα».
136. Law, σ. 28. Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 408 σημ.5. Καλλιαβάς, σ. 29.
137. Καλλιαβάς, σ. 40. Το αποδίδει σε λόγους εσωτερικής κατανάλωσης.
Δ. Γεωργιάδης, σ. 38, 39.
Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 447. Επισημαίνεται και στο εξωτερικό.
138. Καραπάνος, *Αγορεύσεις*, Τ₁, σ. 317, Τ₂, σ. 41. Π. Αραβαντινός, σ. 47.
Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάδα, εν χρεωκοπία*, σ. 33, 66, 109, 110.
Ι. Ζωγράφος, *Μελέται 1887-1890*, σ. 28, 45. *Νέα Ημέρα*, 5.4.1896.
Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, 381-382, 382 σημ.1, 396, 413 σημ.6, 413 σημ.1, 425-426, 426 σημ.1, 446 κ.ε.
139. Κορδάτος, Τ₁₂, σ. 382. Στον προγραμματικό λόγο του Μαρτίου 1882.
140. Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 425-426. Βλέπε και
Π. Αραβαντινός, σ. 66. Χατζηγιαννάκογλου, σ. 39, 42, 43.
Ι. Ζωγράφος, *ό.π.*, σ. δ', 14, κ.ε. Ανδρεάδης, *ό.π.*, 381-382, 382 σημ.1.
141. Σιμόπουλος, *Απάντησις*, σ. 15, 36.
142. Σιμόπουλος, *-Αγορεύσεις 1888*, σ. 10.
-Απάντησις, σ. 44, 50, 51, 52.
143. Καραπάνος, *Αγορεύσεις*, Τ₂, σ. 20, 22, 37, 40.
144. Καλλιαβάς, σ. 37-38. «Μόνιμο». Deschamps, s. 200. «Φυσιολογική».
Βεργόπουλος, *Κράτος*, σ. 132, 133, 141.
145. Κ. Οικονομίδης, *Η ανόρθωσις*, σ. 26.
146. Βλέπε παράρτημα, πίνακας ι.
Ο Καραπάνος υπολογίζει το ετήσιο έλλειμμα 1886-1890 μεταξύ 14,5-20 εκ. δρχ.
Τα ετήσια τακτικά έλλειμματα 1887-1890 κατά τον Καραπάνο είναι
1887	11.018.000	1889	15.632.000
1888	9.753.000	1890	20.578.000
- Καραπάνος, *Αγορεύσεις*, Τ₂, σ. 30, 181.
147. Τα τακτικά έσοδα από 423.913.657 σε 823.641.65.
Το τακτικό έλλειμμα 13,72% και το συνολικό το 36,87%.
Βλέπε προηγούμενη σημείωση και Αθ. Ευταξίας, *ό.π.*, σ. 63.
148. Ο Σιμόπουλος θεωρεί 1φρ.=1δρχ.
	Συνολικά Έσοδα		Συνολικά έξοδα
Τακτικά	823.641.560	Τακτικά	936.682.091

Τακτικά	823.641.560	Τακτικά	936.682.091
Έκτακτα*	346.534.636	Έκτακτα**	294.865.014
Σύνολο	1.170.176.197		1.231.547.105

Επομένως γενικό έλλειμμα' 1.231.547.105-1.170.176.197=61.370.908

* Εισπράξεις από δάνεια

** Περιλαμβάνει τις αποσβέσεις δανείων 104.224.000 και άλλα έκτακτα έξοδα 190.640.110, δηλαδή συνολικά 294.865.014.

Σιμόπουλος, *Αγόρευσεις 1894*, σ. 52 και πίνακας στοιχείο Ε'.

Βλέπε και σημ.146.

149. Για τον εξωτερικό δανεισμό, βλέπε στα επόμενα.

150. Κατά τον Σιμόπουλο τα ελλείμματα της πενταετίας 1882-1886 καλύφθηκαν εξ ολοκλήρου από τον εσωτερικό και εξωτερικό δανεισμό σε εκ. δρχ.

Τα ελλείμματα ήταν	-Έλλειμμα 1882-1884	40
	-Προηγούμενης χρήσης	15
	-Έλλειμμα 1885-1886	130
	Σύνολο	185
Κάλυψη από	-Δάνειο αναγκαστικής κυκλοφορίας	104
	-Δάνειο κεματικών γραμματίων	14
	-Έντοκα γραμμάτια	14
	-Εξωτερικό δάνειο 170 εκ./1884	55
	Σύνολο	187

Σιμόπουλος, *Απάντησις*, σ. 17, 36, 37. Βλέπε και

Ε. Χανδράκης, «Το δημόσιον...». *Πρωΐα*, 3.12.1932. Μετά το 1879 η υποσκέλιση των προϋπολογισμών επιτυγχάνονταν δια του εξωτερικού δανεισμού.

151. Κατά τον Αραβαντινό, την ενδεκαετία 1882-1892, οι τοκοχρεολυτικές ετήσιες καταβολές σε χρυσό ανήλθαν σε 267.176.547 χρ. φρ.

Π. Αραβαντινός, σ. 53.

Πολλά των εσωτερικών δανείων, όπως και τα βραχυπρόθεσμα του Τρικούπη, είναι σε χρυσό. Επομένως η εξυπηρέτηση σε χρυσό είναι μεγαλύτερη εκείνης των εξωτερικών δανείων.

152. Deschamps, σ. 200-201. Βλέπε και Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 412.

153. Σιμόπουλος, *Απάντησις*, σ. 57. Στεφ. Δραγούμης, *Έλεγχος*, σ. 49.

Ι. Ζαργάφος, *Μελέται 1887-1890*, σ. δ'. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 412.

Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάδα εν χρεωκοπία*, σ. 58. Για μετά το 1892.

Deschamps, σ. 200-201. Law, σ. 29. «Ζήτημα υπάρξεως για την Ελλάδα».

Cheston, σ. 49. Για το 1885.

154. Ο Λόου γράφει ότι η αγορά δεν πρέπει να ταρασσεται στο άκουσμα προμήθειας χρυσού από την κυβέρνηση Law, σ. 21.

155. 1 φρ. σε νέες δραχμές' (1 παλιά δρχ.=0,88 της νέας δραχμής, από 1882).

1877	1,02	1882	1,09	1887	1,26	1893	1,60
1878	1,10	1883	1,14	1888	1,27	1894	1,74
1879	1,04	1884	1,00	1889	1,23	1895	1,80
1880	1,02	1885	1,05	1890	1,23	1896	1,73
1881	1,04	1886	1,23	1891	1,29	1897	1,76
				1892	1,43	1898	1,47

Για τον πίνακα βλέπε Ζολώτας, *Η Ελλάδα*, σ. 157. Π. Αραβαντινός, σ. 52. Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 512.

156. Βλέπε παράρτημα, πίνακας 2.
157. Εκτός από τον πίνακα 2 του παραρτήματος βλέπε και
Law, σ. 92. Cheston, σ. 71, 76. Α. Σίδερις, *Η γεωργική*, σ. 65 σημ.3.
Αρ. Θεοδωρίδης, σ. 93. Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 383, 384, 423.
Λιγνάδης, *Η ξενική*, σ. 127. Κορδάτος, Τ₁₂, σ. 491. Την αύξηση των έμμε-
σων φόρων από το 1867 μέχρι το 1886 καταγγέλλει με στοιχεία στη βουλή ο Αρ.
Οικονόμου το 1887.
158. Εκτός από τον πίνακα 2 του παραρτήματος, για την αύξηση της φορολογίας βλέπε και
Κ. Οικονομίδης, *ό.π.*, σ. 31-34, 35. Αγόρευση Σιμόπουλου στη βουλή.
Αθ. Ευταξίας, *ό.π.*, σ. 63. Διπλασιασμός των τακτικών εσόδων 1882-1892 σε
σχέση με 1871-1881.
Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 383, 444. Law, σ. 92. Ασπρέας, Τ₂, σ. 149.
Αρ. Θεοδωρίδης, σ. 12. *Ακρόπολις*, 3.7.1893. «Ανυπόφορη ακρίβειω» από
την αύξηση της φορολογίας.
Το 1882' 10% αύξηση σε τελωνειακά τέλη και σε φόρο αρσενικών ζώων.
1883' Τρεις μεγάλοι φόροι σε οινόπνευματώδη, καπνό, σιγαρόχαρτο και ζύθο.
1884' Εισάγονται τα μονοπώλια πετρελαίου, παιγνιόχαρτων και πυρεϊών.
159. Εκτός από τον πίνακα 2 του παραρτήματος βλέπε και
Αρ. Θεοδωρίδης, σ. 12. Μικόνιος, λβ'. Ασπρέας, Τ₂, σ. 149.
Ευαγγελίδης, *Τα μετά*, σ. 568, 572.
160. Πρακτικά βουλής, 24.5.1886. Ο Αρ. Οικονόμου καταγγέλλει «λαθροχειρίες».
161. Το Φεβρουάριο του 1890 ο Σωτηρόπουλος υποστήριξε στη βουλή ότι την περίοδο
1882-1890, τα έσοδα αυξήθηκαν κατά 41 εκ. δρχ. και οι φόροι κατά 40 εκ. δρχ.
Κ. Οικονομίδης, *ό.π.*, σ. 31 κ.ε, 35. Βλέπε και
Law, σ. 4. Αν αφαιρεθούν οι νέοι φόροι από τα έσοδα του 1886 αυτά είναι κατώτε-
ρα του 1882.
Καραπάνος, *Τα οικονομικά*, σ. 11. Κορδάτος, Τ₁₂, σ. 390.
162. Η αύξηση των εισαγωγικών δασμών προστάτευε κυρίως την εμπορευματοποιημένη
γεωργία των μεγαλοπαραγωγών, έπληττε την κατανάλωση και ευνοούσε την ανάπτυ-
ξη του λαθρεμπορίου. Αθ. Ευταξίας, *ό.π.*, σ. 57, 94.

163. Π. Αραβαντινός, *ό.π.*, σ. 64. Ανδρεάδης, *ό.π.*, T₂, σ. 404.
164. Π. Αραβαντινός, *ό.π.*, σ. 164. Αθ. Ευταξίας, *ό.π.*, σ. 87.
Ανδρεάδης, *ό.π.*, T₂, σ. 404.
165. Συγγρός, *-απ.*, T₃, σ. 107. Πολλοί αντιπολιτευόμενοι βουλευτές το 1892, πίστευαν ότι ο δικομματισμός είχε χωρίσει την Ελλάδα σε φορολογούμενους και αφορολόγητους.
-Συνεντεύξεις, σ. 39. Η εκάστοτε αντιπολίτευση θα καταγγέλλει ότι η κυβέρνηση φορολογεί μόνο τους υπηκόους της.
Law, σ. 27. Ο Λόου δεν απορρίπτει τα λεγόμενα περί κοιμηματικής φορολογίας.
Χατζηγιαννάκογλου, σ. 52. Τι έλεγε σχετικά ο Δηλιγιάννης.
166. Ανδρεάδης, *Έργα*, T₂, σ. 40 σημ.2.
167. Καρολίδης, T₇, σ. 268, 269. 313. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 571.
Π. Αραβαντινός, *ό.π.*, 62. 65. Αυτό επισημαίνει ο Ι Σούτσος.
Α. Μαζαράκης, *απ.*, σ. 17. Πουρνάρας, *ό.π.*, σ. 349.
Deschamps, σ. 93, 100. Στο Λιδόρκι δεν την αντέχουν.
Ι. Ζωγράφος, *-Μελέται 1887-1890*, σ. δ', 15-16.
-Μελέται 1883-1887, σ. 53, 54. Μεγαλύτερη από τις άλλες χώρες.
Cheston, σ. 35, 47. Δεν τη βρίσκει καταθλιπτική «για τους πενέστερους», 71. Τ-δια άποψη και από τον Άγγλο πρέσβη στην Αθήνα.
Law, σ. 5. Το 1887-1891 «αξία λόγου φορολογική επιβάρυνση», 6. Συγκριτικά με τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη, όχι βαριά.
168. Κατακρίθηκε ως «φορομπήχτης» και «ετρελαιο» και θα επιδράσει στο εκλογικό σώμα εις βάρος του.
Ανδρεάδης, *ό.π.*, T₂, σ. 398, 404 σημ.6. Α. Μαζαράκης, *απ.*, σ. 17.
Miller, σ. 501. Cheston, σ. 49.
169. Κρέμος, σ. 1227. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 573. Ασπρέας, T₂, σ. 151.
Κορδάτος, T₁₂, σ. 388, 389. Κυριακόπουλος, σ. 141.
Το σύνθημα είχε ακουσθεί και στην Εθνοσυνέλευση, το καλοκαίρι του 1864, από τους οπαδούς του Βούλγαρη. Τότε είχε γίνει πρόταση κατάργησης όλων των φόρων, εκτός εκείνων επί των εξαγωγών.
Κυριακίδης, T₂, σ. 261-262. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 114.
Ασπρέας, T₁, σ. 289.
170. Στις 16.2.1890.
Πρακτικά Βουλής, 16.2.1890. Κ. Οικονομίδης, *ό.π.*, σ. 48. Βλέπε και Αθ. Ευταξίας, *ό.π.*, σ. 88. Μικόνιος, σ. λβ'.
171. Αυτό επισημαίνει ο Τρικούπης το 1874.
Χ. Τρικούπης, «Παρελθόν και ενεστώς», *Καιροί*, 9/21.7.1874.
172. Αυτό λέει ο Σατηρόπουλος στη βουλή το Φεβρουάριο του 1890.

Κ. Οικονομίδης, *Η ανόρθωσις*, σ. 35.

173. Τον διακανονισμό θα πετύχει ο γραμματέας της ελληνικής πρεσβείας στο Λονδίνο, Ι. Γεννάδιος, μετά από εντολή της κυβέρνησης Κουμουνδούρου. Η σχετική σύμβαση θα υπογραφεί στις 23/4.9.1878 και θα κυρωθεί με τον ν. ΦΛΔ'78.12.1878.

Λιακόπουλος, σ. 6-9. Ο νόμος, 9-22. Η σύμβαση.

174. Τον Ιανουάριο του 1893: Καραπάνος, *Αγορεύσεις*, Τ₂, σ. 229, 234, βλέπε και Καραπάνος, *ό.π.*, Τ₁, σ. 311.

Ε. Χανδράκης, «Το δημόσιον...». *Πρωΐα*, 3.12.1932, «αλόγιστος, δυσανάλογος προς τους πόρους της Ελλάδος».

175. Στις 16.2.1890: Κ. Οικονομίδης, *απ.*, σ. 45.

176. Γ. Ράλλης, *Γ. Θεοτόκης*, σ. 153.

177. Βλέπε στα επόμενα, «Εξυπηρέτηση δανείων». Για το τελικό ποσό δανειακής εισροής βλέπε και:

Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 366. Δεν υπερέβη τα 365 εκ. φρ.

Καλλιαβάς, σ. 23. Τελικά 378 εκ. φρ.

Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 84. Ο πραγματικός δεν υπερέβη τα 408 εκ. φρ.

Κ. Αγγελόπουλος, *Πολιτικοί*, Τ₂, σ. 52. Το 1881-1890 συνολική εξωτερική δανειακή εισροή 107 εκ. φρ.

178. Το σε χρυσό	-Χρέος εξωτερικών δανείων	554.413.810 φρ.
	-Προσωρινά δάνεια σε χρυσό	14.047.783 φρ.
	-Τόκοι για δάνειο κεφαλαιοποίησης	146.292 φρ.
	-Δάνεια σε μεταλλικό επί αναγκαστική κυκλοφορία	16.800.000 φρ.
	Σύνολο	585.407.885 φρ.

Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 451. Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 25, 51, 53.

Law, σ. 82. Την 1.1.1893 ήταν 597.942.167 φρ.

Το σε δραχμές	-Υπόλοιπο εσωτερικών μακροχρόνιων δανείων, το εσωτερικό του 1892 και το χρέος προς τον Όθωνα	66.445.643
	-Έντοκα γραμμάτια	14.000.000
	-Δάνεια σε τραπεζογραμμάτια επί αναγκαστική κυκλοφορία	88.000.000
	Σύνολο	168.445.543

Μετατρέπόμενο σε χρ. φρ. (επί 0,62) γίνεται 104.436.236 χρ. φρ.

Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 447, 452. Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 25, 53.

Καλλιαβάς, σ. 41. Αναζηρόπουλος, σ. 31 σημ. 1.

Law, σ. 82. Την 1.1.1893 ήταν 151.696.184 δρχ.

179.	Κατά τον Π. Αραβαντινό*	Κατά τον Σιμόπουλο		
	σε χρ. φρ.	Τραπ/τα σε δρχ.	Θεωρεί 1 φρ.=1 δρχ.	
	31.12.1882	310.164.728	190.499.076	419.878.000
	31.12.1892	668.724.388	149.750.198	792.872.000

31.12.1892	668.724.388	149.750.198	792.872.000
Αύξηση ΔΧ	358.559.660	40.251.122	372.994.000

* Επικαλείται τα επίσημα στοιχεία του υπ. οικονομικών.

Οι υπάρχουσες διαφορές δεν αλλοιώνουν τον διπλασιασμό του ΔΧ.

Π. Αραβαντινός, σ. 11, 34, 35. Α. Σιμόπουλος, *Αγορεύσεις 1894*, σ. 22, 40.

180. Από 163 δρχ σε 363,1

Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 445. Καλλιαβάς, σ. 24. Law, σ. 92. Από 6,12 λ.α. σε 12,4 λ.α.

181. Την αύξηση του ΔΧ (σημ. 179) σε χρυσό και σε δρχ. κατανέμει

	Σε χρυσά φρ.	%	Σε δραχμές	%
Τρικούπης	282.386.196	78,75	—	—
Δηλιγιάνης	59.673.464	16,65	40.251.122	100,00
Κωνσταντόπουλος	16.500.000	4,60	—	—
Σύνολο	358.559.660	100,00	40.251.122	100,00

Π. Αραβαντινός, σ. 39-41.

182. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 40 κ.ε.

Για την ίδια περίοδο ο Καραπάνος δίνει πραγματικό δανεισμό 264.878.250 φρ. και αποσβέσει 151.347.873 φρ., δηλαδή το 57% του δανεισμού.

Καραπάνος, *Αγορεύσεις*, Τ₂, σ. 31. Για την ισοτιμία 1 φρ.=1,25 δρχ.

183. Σιμόπουλος, *ό.π.*, πίνακες στοιχείο Δ'.

184. Αυτό τονίζουν και οι

Law, σ. 15. «Υπερβολικά εξωτερικά δάνεια... τα οποία η χώρα... δεν ηδύνατο να υπομείναι».

Κ. Αγγελόπουλος, *Πολιτικοί*, Τ₂, σ. 52.

185. Συνολικά τακτικά έσοδα 1882-1892* 681.304.101 φρ.

Συνολικό ΔΧ 1893 689.844.121 φρ.

Συνολικός εξωτερικός δανεισμός 1879-1893 639.739.000 φρ.

* Τα ετήσια τακτ. έσοδα μετατρέπομε σε φρ. σύμφωνα με τον ετήσιο ΜΟ ισοτιμίας.

Για τα έσοδα παράρτημα πίνακας 1. Για τον εξωτερικό δανεισμό βλέπε «Εξωτερικά δάνεια» και για το ΔΧ βλέπε «Εξυπηρέτηση εξωτερικών δανείων».

186. Χατζηγιαννάκογλου, σ. 53-54. Λιγνάδης, *Η ξενική*, σ. 137.

Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάδα εν χρεωκοπία*, σ. 60. Το 1893 ήταν υπό συζήτηση ο ξένος έλεγχος προκειμένου να επιτύχει το εξωτερικό δάνειο.

187. Law, σ. 15 και 25. Στα δημόσια έργα, στους σιδηροδρόμους.

Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 688. «Απερισκέπτως».

Λιακόπουλος, σ. 223. Το δάνειο του 1879.

Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 156 κ.ε. Αισχροκερδείς προμήθειες στο δάνειο του 1893.

Αθ. Ευταξίας, *ό.π.*, σ. 8, 21, 22, 24-26. Ατάσθαλος, αδιαφάνεια, διασπάθιση.

Φιλάρετος, *Ξενοκρατία*, σ. 281. Αδυναμία εξυπηρέτησης των δανείων λόγω και

- της συναλλαγής.
- Α. Βυζάντιος, σ. 443. Το δάνειο του 1879 σε μισθοδοσία κτηφίμων.
- Π. Αραβαντινός, σ. 68. Το δάνειο του 1890 σε άλλους σκοπούς από τους προβλεπόμενους συμβατικά.
- Δ. Στεφανίδης, *Η εισροή*, σ. 199. «Ατάσθαλος».
188. Ι. Ζωγράφος, *Μελέται 1887-1890*, σ. 15.
189. Ε. Χανδράκης, «Το δημόσιον...». *Πρωτα*, 3.12.1932.
Για τα τεράστια κέρδη των δανειοδοτών βλέπε
Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 688. Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 86.
Αθ. Ευταξίας, *ό.π.*, σ. 111, 130. «Ρυπαρά καρδοσκοπία, κερδοσκόποι χειρίστου είδους».
- Ι. Ζωγράφος, *ό.π.*, σ. 16 κ.ε. Στεφ. Δραγούμης, *Οι ξένοι*, σ. 39.
Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 433, 444.
190. Σιμόπουλος, *Απάντησις*, σ. 12.
191. Είχε αναλάβει τη διάθεση των δανείων του 1881, 1884, 1887 και επί πλέον συμμετείχε στην κοινοπραξία των τραπεζών που χορήγησαν τα δάνεια του 1889 και 1890.
192. Με τον ν. ΨΟΒ'/3.1.1879 επιτρεπόταν στην κυβέρνηση να συνομολογήσει δάνειο 60 εκ. φρ. για την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, την οδοποιία και άλλες ανάγκες του κράτους. Η τιμή έκδοσης οριζόταν κατ' ελάχιστο στο 73%.
Λιακόπουλος, σ. 224-228. Ο ν. ΨΟΒ', 229-236. Η δανειακή σύμβαση της 2/14.4.1879.
ΙΑ/ΕΤΕ, Φ. 16, με πέντε υποφακέλους ΦΕΚ, α.φ. 1/4.1.1879, ο ν. ΨΟΒ', α.φ. 32/29.5.1879, η σύμβαση. Βλέπε και
Π. Αραβαντινός, σ. 22. Ι. Βαλαωρίτης, Τ₁, σ. 73. Καλλιαβάς, σ. 18.
Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 369. Αναζηρόπουλος, σ. 15.
Δ. Στεφανίδης, *Η εισροή*, σ. 179-180. Αγιοπετρίτης, σ. 307-308.
193. Στις 4/16.12.1880 η κυβέρνηση Κουμουνδούρου θα υπογράψει δανειακή σύμβαση 120 εκ. φρ. με την *Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως*, η οποία θα κυρωθεί στις 30/11.1.1881.
Λιακόπουλος, σ. 253-256. Ο ν. ΩΠΖ'/30.11.1.1881 που επιτρέπει τη συνομολόγηση του δανείου, 257-260. Το πρόγραμμα έκδοσης του δανείου και οι εγγυήσεις, 261-268. Η σύμβαση και η κύρωσή της με τον ν. ΩΠΗ'/30/11.1.1881.
ΙΑ/ΕΤΕ, Φ. 19, με επτά υποφακέλους ΦΕΚ, α.φ. 1/5.1.1881, ο ν. ΩΠΖ'.
Γ. Χαριτάκης, *Ανάλυσις*, σ. 7 κ.ε.
Π. Αραβαντινός, σ. 23. Ι. Βαλαωρίτης, Τ₁, σ. 79. Βλέπε και
Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, 369-370. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 180.
Μπανταλούκας, σ. 19, 20. Αγιοπετρίτης, σ. 308.
Αναζηρόπουλος, σ. 15-16.
194. Το Νοέμβριο του 1883 η κυβέρνηση Τρικούπη θα υπογράψει δανειακή σύμβαση 170

εκ. φρ. με όμιλο τραπεζών, η οποία θα κυρωθεί τον Ιανουάριο του 1894, για την άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας, στρατιωτική προετοιμασία και κατασκευή σιδηροδρομικού δικτύου.

ΙΑ/ΕΤΕ, με τέσσερις υποφακέλους.

Λιακόπουλος, σ. 291-302. Η σύμβαση στις 11/24.11.1883 και ο κυρωτικός ν. ΑΡΚΗ'/23.4.1.1884.

ΦΕΚ, α.φ. 1/10.1.1884, ο ν. ΑΡΚΗ'. Γ. Χαριτάκης, *Ανάλυσις*, σ. 8 κ.ε.

Law, σ. 82. Π. Αραβαντινός, σ. 24-25. Βλέπε και

Ανδρεάδης, *ό.π.*, δ. 387 κ.ε. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 180.

Καλλιαβάς, σ. 19. Μπανταλούκας, σ. 22 κ.ε.

Αναζηρόπουλος, σ. 16-17. Αγιοπετρίτης, σ. 309.

195. Με τον ν. ΑΥΟΔ'/28/9.6.1887 επιτρεπόταν στην κυβέρνηση να συνάγει δάνειο 150 εκ. φρ. για την αντικατάσταση (μετατροπή) ή εξόφληση παλαιότερων δανείων και για την αγορά τριών θωρηκτών. Στις 3/15.6.1887 θα υπέγραφε και εν συνεχεία θα κύρωνε με το ΒΔ/10/22.6.1887, δάνειο 135 εκ. φρ.

ΦΕΚ, α.φ. 136/3.6.1887, ο ν. ΑΡΚΗ', α.φ. 148/13.6.1887, η δανειακή σύμβαση.

Λιακόπουλος, σ. 427-431. Ο ν. ΑΥΟΔ', 431-439. Η σύμβαση και το κυρωτικό ΒΔ.

Π. Αραβαντινός, *ό.π.*, σ. 29. Law, σ. 82. Ι. Ζωγράφος, *Μελέται 1887-1890*, σ. 19 κ.ε. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 9-11. Βλέπε και

ΙΑ/ΕΤΕ, Φ. 30, με πέντε υποφακέλους.

Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 427. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 181.

Καλλιαβάς, σ. 19, 20. Αναζηρόπουλος, σ. 18.

Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 24. Μπανταλούκας, σ. 24, 25.

Αγιοπετρίτης, σ. 309 κ.ε.

196. Με τον ν. ΑΨ'/2.2.1889 επιτρεπόταν στην κυβέρνηση, χωρίς ειδικές εγγυήσεις, να συνάγει δάνεια πάγια, δηλαδή χωρίς χρεολύσια, με επιτόκιο κάτω του 6%, για την απόσβεση, μετατροπή ή παγίωση προηγούμενων δανείων. Με βάση τον νόμο αυτό η κυβέρνηση θα συνομολογήσει στις 14.2.1889 δανειακή σύμβαση 30 εκ. φρ., την οποία θα επικυρώσει την ίδια μέρα με ΒΔ.

Λιακόπουλος, σ. 473-478. Η σύμβαση και το κυρωτικό ΒΔ, 531. Ο ν. ΑΨ'.

ΙΑ/ΕΤΕ, Φ. 35, με πέντε υποφακέλους, ΦΕΚ, α.φ. 32/6.2.1889, ο ν. ΑΨ', α.φ. 296/4.12.1889, συμπλήρωση του ΑΨ', α.φ. 43/16.2.1889, η σύμβαση και το κυρωτικό ΒΔ.

Π. Αραβαντινός, σ. 30-31. Law, σ. 82. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 11 κ.ε.

Βλέπε και

Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 429. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 181 κ.ε.

Καλλιαβάς, σ. 20-21. Μπανταλούκας, σ. 27-29. Αγιοπετρίτης, σ. 310.

197. Με βάση πάλι τον ν. ΑΨ'/1889 και για τους ίδιους λόγους για συγκεκριμένα προγενέστερα δάνεια, η κυβέρνηση στις 5/17.5.1889 θα υπογράψει δανειακή σύμβαση 125 εκ. φρ., την οποία θα κυρώσει με το ΒΔ/6.5.1889.
 Λιακόπουλος, σ. 503-513. Η σύμβαση και το κυρωτικό ΒΔ. ΦΕΚ, α.φ. 123/12.5.1889, η σύμβαση.
 Ι. Ζωγράφος, *ό.π.*, σ. 20. Π. Αραβαντινός, σ. 31.
 Γ. Χαριτάκης, *Ανάλυσις*, σ. 11 κ.ε. Βλέπε και
 Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 429. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 181 κ.ε.
 Καλλιαβάς, σ. 20-21. Αναζηρόπουλος, σ. 19.
 Μπανταλούκας, σ. 27-29. Αγιοπετρίτης, σ. 310.
198. Με τον ν. ΑΨΜΕ'/7/19.4.1889 επιτρεπόταν στην κυβέρνηση να συνάψει δάνειο πραγματικού κεφαλαίου 80 εκ. φρ., υπό όρους που θα καθόριζε μετέπειτα ΒΔ. Έτσι με το ΒΔ/31.5.1890 θα εκδώσει ομολογιακό δάνειο 89.875.000 φρ. εκ των οποίων τα 45 εκ. φρ. είχαν καλύψει ο σίκος Χάμπρο και η *Εθνική Τράπεζα* Γερμανίας. Δια του ΒΔ/21.12.1890 η κυβέρνηση Δηλιγιάννη θα πωλήσει άλλα 15 εκ. φρ. ονομαστικά σε ομολογίες στη *Γενική Πιστωτική*. Έτσι το δάνειο θα καλυφθεί για 60 εκ. φρ. Το δάνειο είχε εκδοθεί για την κατασκευή και συμπλήρωση της σιδηροδρομικής γραμμής Πειραιά - Λάρισας - Συνόρων και των διακλαδώσεων αυτής μέχρι Χαλκίδας και Λαμίας.
 Λιακόπουλος, σ. 480-483. Ο ν. ΑΨΜΕ', 483-492. Η σύμβαση της 24/5.6.1890 και το κυρωτικό ΒΔ/31/12.6.1890, 493-501. Το ΒΔ/21.12.1890 των 15 εκ. φρ.
 ΦΕΚ, α.φ. 126/1.6.1890, το ΒΔ/31.5.1890, α.φ. 340/21.12.1890, το ΒΔ/21.12.1890 και η σύμβαση με τη *Γενική Πιστωτική*.
 Law, σ. 82. Π. Αραβαντινός, σ. 32. Καραπάνος, *Αγορευσεις*, Τ₂, σ. 14.
 Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 12-14. Βλέπε και
 Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 430, 431. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 182.
 Καλλιαβάς, σ. 21. Μπανταλούκας, σ. 27, 28.
 Αναζηρόπουλος, σ. 20 κ.ε. Αγιοπετρίτης, σ. 311.
199. Η κυβέρνηση (υψηλορειακή) Κωνσταντόπουλου, στις 11.5.1892, είχε υπογράψει δανειακή σύμβαση 16,5 εκ. φρ., με τιμή έκδοσης 66%, εξοφλητέο εντός 25 ετών και ονομαστικό επιτόκιο 4%. Εκδότες ήταν η *Εθνική Τράπεζα Ελλάδος*, η *Ηπειροθεσσαλίας* και η *Κωνσταντινουπόλεως*. Η κυβέρνηση Τρικούπη με τον ν. ΒΜΔ' /25.7.1892 θα την επικυρώσει.
 Λιακόπουλος, σ. 517-527. Η σύμβαση και ο κυρωτικός ν. ΒΜΔ'.
 Η κυβέρνηση Σωτηρόπουλου-Ράλλη προκειμένου να εξοφλήσει τις απομένουσες ομολογίες του δανείου των 16,5 εκ. φρ., να κεφαλαιοποιήσει τα τοκομερίδια των δανείων που έληγαν μέχρι στις 19/1.7.1995 (δάνεια 1881, 1884, 1889) και για να εξοφλήσει μέρος των οφειλομένων εντόκων γραμματίων και προκαταβολών σε

χρυσό, στις 30/11.6.1893 θα υπογράψει δανειακή σύμβαση 100 εκ. φρ.
 Λιακόπουλος, σ. 689-706. Η σύμβαση και το κυρωτικό ΒΔ/30.5.1893.
 ΙΑ/ΕΤΕ, Φ. 43, με πέντε υποφακέλους.

Ι. Βαλαωρίτης, Τ₁, σ. 132. Ευαγγελίδης, *Τα μετά*, σ. 693.

Μετά από λίγες μέρες θα υπογραφεί νέα δανειακή σύμβαση για 9,739 εκ. φρ. της προηγούμενης σύμβασης των 100 εκ. φρ., με προοπτική την εξολοκλήρου κάλυψη των 100 εκ. φρ. Το πρώτο αυτό ποσό κάλυψαν οι: *Χάμπρο* με 3,125 εκ. φρ., η *Εθνική* με 1,375 εκ. φρ. και η *Κωνσταντινουπόλεως* με 1 εκ. φρ., σύνολο 5,5 εκ. φρ. που ήταν και το πραγματικό.

Λιακόπουλος, σ. 712-715. Η σύμβαση της 9/21.6.1893 και το κυρωτικό ΒΔ/12./24.6.1893. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 14 κ.ε. Βλέπε και

Μπανταλούκας, σ. 30-31. Αγιοπετρίτης, σ. 311-312.

Το ΒΔ/30.5.1893 των 100 εκ. φρ. μετά την πτώση της κυβέρνησης μειοψηφίας Σωτηρόπουλου-Ράλλη ακυρώθηκε και έτσι ίσχυσε μόνο κατά το πραγματοποιηθέν δάνειο των 9,739 εκ. φρ.

200. *Τον C&E, Société Générale de Paris, Bank General d'Egypte, Banque de Paris et de Pays-Bas, Εθνική Τράπεζα Ελλάδος, Γενική Πιστωτική, Βιομηχανικής Πίστωσης.*

201. Τα μονοπώλια θα διαχειρίζονταν ελληνική εταιρεία προς τούτο ιδρύμενη. Το Ελληνικό Δημόσιο δεν θα μπορούσε να αλλάξει τη φορολογία εις βάρος των δανειστών. Η εταιρεία αυτή, με τον ΔΟΕ το 1898, θα μετασχηματισθεί σε κύριο μοχλό του οικονομικού ελέγχου που θα επιβληθεί στην Ελλάδα.

202. Οι εγγυήσεις ορίζονται από το άρθρο 6 του ΒΔ/30.5.1893 και από το άρθρο 2 της σύμβασης του Ελληνικού Δημοσίου με τις τράπεζες για τη σύσταση του Ειδικού Ταμείου. Είναι αυτές που προβλέπονται από τον ν. ΒΙΡΕ'

- Ο έγγειος φόρος επί της σταφίδας, των σύκων και των κουκουλιών.
- Ο φόρος και το δικαίωμα επικαρπίας επί των βελανιδιών και των κικιδιών.
- Ο φόρος επί του καθαρού εισοδήματος και τα τέλη επί των μερισμάτων των Ανωνύμων Εταιρειών.
- Ο φόρος και τα δικαιώματα επί των μεταλλείων και ορυχείων.
- Τα δικαιώματα επί των σκωριών του Λαυρίου.
- Τα 3/5 του εξαγωγικού τέλους επί του λαδιού και της σταφίδας της Επτανήσου.
- Τα τέλη επί των ατμοπλοϊκών εισιτηρίων του εξωτερικού.
- Τα προξενικά τέλη και
- Τα τέλη αγκυροβολίας ως και εκείνα επί των φάρων.

Λιακόπουλος, σ. 211. Ο ν. ΒΙΡΕ', 693. Το ΒΔ/30.5.1893, 707. Η σύμβαση σύστασης του Ειδικού Ταμείου.

Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 15. Μπανταλούκας, σ. 30.

203. Λιακόπουλος, σ. 223, 242, 245. Οι σχετικοί για κάλυψη του ελλείμματος 223, 245. Το ΒΔ για την εξαγορά των εντόκων γραμματίων.

- 223, 246. Ο νόμος για τα έξοδα του 1880.
204. Λιακόπουλος, σ. 503, 509. Π. Αραβαντινός, σ. 22.
Κατά την εξόφληση το οφειλόμενο κεφάλαιο των 60 εκ. φρ. ήταν 55.055.557 φρ. Αυτά είχαν εκδοθεί προς 73,3% δηλαδή πραγματικό 40.355.723. Δεν θα εξοφληθούν αυτά αλλά τα ονομαστικά 55.055.557. Για τη διαφορά των 14.699.833 τα οποία ως ονομαστικά ουδέποτε έλαβε η Ελλάδα, εξοφλούνταν στο ακέραιο (άρτιο).
205. Λιακόπουλος, σ. 254, 255, 264, 265. Π. Αραβαντινός, σ. 23.
Ανδρεάδης, Έργα, T₂, σ. 370. Καλλιαβάς, σ. 18. Αναζηρόπουλος, σ. 16.
206. 70.383.500 φρ. ή 2.815.340 λ.σ.
ΦΕΚ, T_Γ, φ. 22/10.5.1965. Η ρύθμιση. Για τα υπόλοιπα Μπανταλούκας, σ. 20, 21. Αγιοπετρίτης, σ. 308.
207. Σιμόπουλος, -Αγόρευσις 1888, σ. 52. «Δεν επέτυχεν η έκδοσις».
-Αγόρευσις 1894, σ. 26. «Ευκταίον ήθελεν έσθαι εάν επετύγχανεν, ήτοι αν ολόκληρον ενεγράφετο ότε εξεδόθη».
Cheston, σ. 48. Law, σ. 39. Η σταδιακή απόδοση.
Υπ. Οικονομικών, Απολογισμοί (1903). Σταδιακά Καλλιαβάς, σ. 19.
Λιακόπουλος, σ. 292 σημ.1, 313-315. Ανδρεάδης, ό.π., T₂, σ. 387.
208. Αθ. Ευταξίας, Η Ελλάς εν χρεωκοπία, σ. 15.
209. Έξοδα έκδοσις 2,3 εκ. φρ., επιτόκιο προεξόφλησις 7% και προμήθεια 1%.
Λιακόπουλος, σ. 299-300. Ανδρεάδης, ό.π., T₂, σ. 387.
Καλλιαβάς, σ. 19. Αθ. Ευταξίας, ό.π., σ. 15. Τα τραπεζικά κέρδη έφθασαν τα 8,35 εκ. φρ.
210. Αυτό βεβαιώνει ο Σιμόπουλος, Σιμόπουλος, Αγόρευσις 1888, σ. 51.
211. Βλέπε επόμενα, «Εξυπηρέτηση εξωτερικών δανείων», ΣT₁₇.
212. Με τον ν. ΨIΓ' /11/23.9.1878 επιτρεπόταν στην κυβέρνηση η σύναψη δανείου για λογαριασμό του ταμείου οδοποιίας. Ο Τρικούπης κάνοντας χρήση του νόμου αυτού θα συνάγει με την Εθνική δανειακή σύμβαση ονομαστικού και πραγματικού 17.857.145 δρχ.
Λιακόπουλος, σ. 191-193. Ο ν. ΨIΓ', 193-197. Η σύμβαση στις 7/19.3.1882.
Π. Αραβαντινός, σ. 24.
Το 1888 το οφειλόμενο υπόλοιπο ήταν 15.983.319, παγιοποιήθηκε και το 1899 σχεδόν εξοφλήθηκε. Το 1893 απέμεναν 1.758.856 δρχ.
Λιακόπουλος, σ. 197-200. Η σύμβαση παγιοποίησης και ο κυρωτικός νόμος, 200. Υπόλοιπο το 1893.
Π. Αραβαντινός, σ. 24.
213. Αθ. Ευταξίας, ό.π., σ. 121. Ανδρεάδης, ό.π., T₂, σ. 385-386.
214. Σε νέες δρχ. (1 παλιά=0,88 της νέας)

Τακτικά

	Έσοδα	Έξοδα
1879	37.131.303	48.387.361

1879	37.131.303	48.387.361
1880	41.297.470	51.621.699
Σύνολο	115.021.637	139.095.389
1882-1885	178.161.688	211.060.284
Αύξηση	63.140.051	71.964.895
% Αύξηση	54,89%	51,37%

Για τον πίνακα βλέπε παράρτημα, πίνακα Ι.

215. Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 384. *Ακρόπολις*, 9.9.1884.
216. Σιμόπουλος, *Αγόρευσις 1894*, σ. 97.
Ο Ανδρεάδης σημειώνει ότι, όταν ξέσπασε η κρίση το 1885, μας βρήκε ανέτοιμους κατά θάλασσα και δίχως συγκοινωνίες παρά τα εκατομμύρια που διατέθηκαν γ' αυτές. Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 395.
217. Λιακόπουλος, σ. 188. ΒΔ/31.12.1884 άρσης της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Ι. Βαλαωρίτης, Τ₁, σ. 91.
Η αντιπόλιτευση θα ασκήσει οξύτερη κριτική για την άρση ενώ η Εθνική ήταν αντίθετη. Ο Σιμόπουλος θα πει στη βουλή ότι ούτε ο Τρικούπης σκόπευε να την άρει αλλά «εξεβιάσθη εκ των πραγμάτων», αφού οι διευθυντές των τραπεζών, δηλαδή το ομογενειακό κεφάλαιο, του δήλωναν ότι χωρίς την άρση «επέκειτο η άμεσος του τόπου καταστροφή».
Σιμόπουλος, *-Αγόρευσις 1894*, σ. 25.
-Αγόρευσις 1888, σ. 50-52.
218. ΦΕΚ, παράρτημα α 82/10.5.1965.
Μπανταλούκας, σ. 23. Αγιοπετρίτης, σ. 309.
219. Στις 12.9.1885 η επιστράτευση, στις 20.9.1885 η επαναφορά της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Το 1885 θα συναφθούν 55,8 εκ. δρχ. και το 1886 τα υπόλοιπα 49 εκ. δρχ. Εξ αυτών η Εθνική χορήγησε τα 92 εκ., η Ιονική τα 7,5 και η *Ηπειροθεσσαλίας* τα 5,3 εκ.
Λιακόπουλος, σ. 332-368. Οι σχετικές συμβάσεις και κυρώσεις. Στη σ. 333 το ΒΔ/20.9.1885 επαναφοράς της αναγκαστικής κυκλοφορίας, 736. Πίνακες δανείων επί αναγκαστική κυκλοφορίας.
Βλέπε και Law, σ. 85.
220. Αντίστοιχα 52.221.068 και 78.003.710.
Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάδα εν χρεωκοπία*, σ. 43.
Ι. Ζωγράφος, *Μελέται 1887-1890*, σ. 25. Cheston, σ. 52. Στοιχεία Τρικούπη.
221. Κατά τους τρικούπικους 128.301.687.
Σιμόπουλος, *-Απάντησις*, σ. 36.
-Αγόρευσις 188, σ. 48 κ.ε.
-Αγόρευσις 1894, σ. 32.

- Συγγρός, *Συνεντεύξεις*, σ. 11. Υιοθετεί τα στοιχεία του Σιμόπουλου.
222. Ανδρεάδης, *ό.π.*, T₂, σ. 412.
223. Αντίστοιχα 35.485.954 και 63.103.781.
Για τα έσοδα βλέπε παράρτημα, πίνακα Ι και για το ΔΧ, «Εξυπηρέτηση εξωτερικών δανείων».
224. Σιμόπουλος, *Αγόρευσις 1894*, σ. 42. Ανδρεάδης, *Έργα*, T₂, σ. 424.
Ι. Ζαργάφος, *Μελέται 1887-1890*, σ. 22.
225. Ι. Ζαργάφος *ό.π.*, σ. 22. Ανδρεάδης, *ό.π.*, T₂, σ. 425.
226. Π. Αραβαντινός, σ. 28 κ.ε. Ι. Ζαργάφος, *ό.π.*, σ. 19 κ.ε.
Ανδρεάδης, *ό.π.*, T₂, σ. 429, 429 σημ.5. Βλέπε και
Καλλιαβάς, σ. 20. Μπανταλούκας, σ. 24. Αναζηρόπουλος, σ. 18.
Γ. Χαριτάκης, *Ανάλυσις*, σ. 10-11.
227. ΦΕΚ, παράρτημα α. 82/10.5.1965.
Μπανταλούκας, σ. 25. Αγιοπετρίτης, σ. 310.
228. Το πρώτο διατέθηκε για την εξόφληση του εσωτερικού προσωρινού δανείου των 10,2 εκ./1887 και για την εξαγορά 10 εκ. φρ. εντόκων γραμματίων που είχαν εκδοθεί στις 6.12.1888.
229. ΦΕΚ, *ό.π.* Μπανταλούκας, σ. 27. Αγιοπετρίτης, σ. 311.
230. Κ. Αγγελόπουλος, *Πολιτικοί*, T₂, σ. 54, 58. Βλέπε και
Ανδρεάδης, *ό.π.*, T₂, σ. 431. Καλλιαβάς, σ. 21.
231. ΦΕΚ, *ό.π.* Μπανταλούκας, σ. 29. Αγιοπετρίτης, σ. 311.
232. Το Ταμείο θα ιδρυθεί από την *Εθνική*, την *Ιονική* και την *Ηπειροθεσσαλίας*. Οι πρόσδοδοι θα αποδίδονταν στον Χάμπρο σε χρυσό. Ουδεμία εξόφληση των υπεργύων προσόδων από τα τελωνεία και τα ταμεία ίσχυε αν δεν είχε πιστοποιηθεί από το Ειδικό Ταμείο. Ο υπάλληλος που θα υπέγραφε μια τέτοια εξόφληση θα διακώταν για υπεξαίρεση και απιστία.
Λιακόπουλος, σ. 694-697. Σύσταση και αρμοδιότητες του Ταμείου, 703, 706-711. Η σύμβαση με τις τράπεζες. Βλέπε και
Ι. Βαλαωρίτης, T₁, σ. 132. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 694.
233. ΦΕΚ, *ό.π.* Μπανταλούκας, σ. 31-32. Αγιοπετρίτης, σ. 312.
234. Δεν συμπεριλαμβάνομε τα βαυαρικά δάνεια των ετών 1835 και 1836, το χρέος προς τους κληρονόμους του Όθωνα και τα βραχυπρόθεσμα σε χρυσό.
Επισημαίνουμε ότι οι σε χρυσό υποχρεώσεις είναι προφανώς μεγαλύτερες εκείνων των εξωτερικών δανείων, αφού πολλά εσωτερικά δάνεια έχουν συνολογηθεί σε χρυσό.
235. Πρώτο δάνειο του 1824'
	λ α	φρ.
• Ονομαστικό	800.000	20.000.000
• Πραγματικό	472.000	11.800.000
• Έσοδα έκδοσης, προμήθειες, μεσιτείες, προεξό-		

φλήση τοκοχρεολυσίων δύο χρόνων	123.000	3.075.000
Δεύτερο δάνειο του 1825 ¹		
• Ονομαστικό	2.000.000	50.000.000
• Πραγματικό	1.100.000	27.500.000
• Έξοδα έκδοσης, προμήθειες, μειυτείες, προεξόφληση τόκων δύο χρόνων και ενός χρεολυσίων	284.000	7.100.000
Επομένως οι συνολικές κρατήσεις ήταν 10.175.000 φρ.		

236. Όπως ήδη αναφέραμε στο ΚΙ, η Ελλάδα ούτε αυτό το ποσό έλαβε.
237. Βλέπε σημ.173.
238. Το επιτόκιο οριζόταν 5% και το χρεολύσιο 1,25% κατ' εξαίρεση για το 1879 οριζόταν ετήσια εξυπηρέτηση 750.000 φρ. (ή 30.000 λ.α.).
Υπ. Οικονομικών, Έκθεσις, σ. 1. Το συνολικό χρέος το 1878, 2. Η συμφωνία, 24. Η εξυπηρέτηση του 1879.
Λιακόπουλος, σ. 6-22. Η συμφωνία διακανονισμού, η κύρωση και η ετήσια εξυπηρέτηση σε δύο εξάμηνα, 15.1 και 15.7 κάθε χρόνου (άρθ. 8, 9).
239. Υπ. Οικονομικών, ό.π., σ. 2.
240. Μέχρι το 1887 είχε καταβάλει 15.666.125 φρ. εκ των οποίων τα 7.372.500 ήταν αποσβέσεις κεφαλαίου και τα 8.293.625 τόκοι. Απέμενε υπόλοιπο 17.602.500 φρ.
Υπ. Οικονομικών, ό.π., σ. 4, 22-25. Οι εξαήμενες δόσεις μέχρι το 1887.
Από τότε μέχρι το 1889 θα καταβληθεί εξυπηρέτηση δύο χρόνων 3.750.000 φρ.*, οπότε την 31.12.1889 θα έχουμε συνολική εξυπηρέτηση 1879-1889, 19.416.125 φρ. και υπόλοιπο 17.602.500-3.750.000=13.852.500 φρ.
* Ετήσια εξυπηρέτηση 1.875.000x2=3.750.000
241. Κατά τη δανειακή συμφωνία των 15 εκ. φρ. ή 600.000 λ.α., το επιτόκιο ήταν 5% και η προμήθεια 0,25% εφ' άπαξ.
Λιακόπουλος, σ. 25-28. Η δανειακή συμφωνία της 17.11.1889 και το κυρωτικό ΒΔ/5.12.1889 με το οποίο η ελληνική κυβέρνηση καλούσε τους ομολογησώχους για εξόφληση.
242. Καραπάνος, Αγορεύσεις, Τ₁, σ. 409. Αγόρευση Καραπάνου στις 10.2.1890, για τους οφειλόμενους τόκους του 1890.
Το από ποια χρήση καταβάλλονταν εξ ολοκλήρου ή εν μέρει η ετήσια εξυπηρέτηση, ή σε ποια χρήση χρεωνόταν, δεν ενδιαφέρει αφού τελικώς η οφειλόμενη εξυπηρέτηση θα καταβληθεί. Έτσι ο Καραπάνος, ως υπ. οικονομικών, βεβαιώνει ότι τα τελευταία υπόλοιπα των δανείων ανεξαρτησίας, θα εξοφληθούν με τα έντοκα γραμμάτια του Ιανουαρίου 1891. Καραπάνος, Αγορεύσεις, Τ₂, σ. 13.
243. Μέχρι το 1889 η εξυπηρέτηση ήταν 19.416.125. Αυξήθηκε κατά 735.275, οπότε συνολική 20.151.400 φρ. Επομένως οι συνολικές καταβολές του Ελληνικού Δημοσίου από το 1879 προς απόσβεση των δανείων ανεξαρτησίας, ήταν 20.151.400+13.852.000=34.003.900φρ.

Μέχρι το 1879 είχαν καταβληθεί $10.175.000+341.333=10.516.333$, δηλαδή από το 1824 μέχρι την απόσβεσή τους καταβλήθηκαν $34.003.900+10.516.333=44.520.233$ φρ.

Στον προϋπολογισμό του 1890, για τα δάνεια ανεξαρτησίας, αναγράφονταν πίστωση 13.989.250 φρ. και επί πλέον 843.000 φρ. Τα επί πλέον ο Τρικούπης απέδωσε σε λάθος του εξοφλητέου ποσού του δανείου των 15 εκ. φρ.

Καραπάνος, *Αγορεύσεις*, Τ₁, σ. 418, Τ₂, σ. 180.

244. Λιακόπουλος, σ. 26 σημ.1, 517-527, 566, 568.

245.	Τόκοι προεξόφλησης	1.176.288 δρχ.
	Τοκοχρεολύσια	32.275.408 δρχ.
	Προμήθεια 1%	322.753 δρχ.
	Εξοδα, τόκοι επί προκαταβολών	482.631 δρχ.
	Στην Αγγλία για χρεολύσια δανείων ανεξαρτησίας	381.201 δρχ.
	Σύνολο	34.638.284* δρχ.
		ή 31.015.655 φρ.

* Η διαφορά στο ψηφίο των μονάδων (3 δρχ.) προκύπτει από τη διαγραφή των δεκαδικών ψηφίων στα αθροιζόμενα ποσά.

246.	Καταβολή στην Αγγλία 1847-1848.	793.552 φρ.
	Με βάση τη συμφωνία του 1859, καταβολή το 1861	900.000 φρ.
	Σύνολο	1.693.552 φρ.

Συνολικά μέχρι το 1863: $31.015.655+1.693.552=32.709.207$ φρ.

247. Βλέπε ΚΠ σημ.265.

248.	Οι ετήσιες καταβολές εξυπηρέτησης ήταν		
	1864	399.508	1867-1872 5.400.000. Από 900.000 το χρόνο.
	1865	801.432	1873 1.500.000
	1866	1.552.328	1874-1878 4.500.000. Από 900.000 το χρόνο.

Επομένως για το διάστημα 1864-1878, 14.153.268 φρ.

249. Σιμόπουλος, *Αγόρευσεις 1888*, σ. 54.

250. Με επιτόκιο 7% και προμήθεια 0,5%. Η χορήγηση θα γινόταν σε τρία συνεχόμενα εξάμηνα, αρχόμενα από την κύρωση της σύμβασης των 170 εκ. φρ. (4.1.1884). Από τις 140.000 ομολογίες, οι 110.000 ήταν υπό την αίρεση των δανειστών και οι 30.000 από τις αδιάθετες στα χέρια της κυβέρνησης. Λιακόπουλος, σ. 299-301.

251. Σιμόπουλος, *Αγόρευσεις 1894*, σ. 43.

-Απάντησις, σ. 37, 39. Αναφέρει 55.875.000 δρχ.

252. Με τη σύμβαση της 2/14.12.1886 θα επαύξει παράταση μέχρι την 19/31.12.1887. Στη σύμβαση περιλαμβάνεται έκθεση (κίνηση) του λογαριασμού προκαταβολών. Σύμφωνα με αυτήν, στις 2/14.12.1886, το χρέος ήταν 47.343.452 έναντι 194.389 ομολογιών.

Το ελληνικό δημόσιο θα αποσβέσει σε φρ.:

5.550.000	έναντι	3.500	ομολογιών	
6.000.000	»	20.000	»	<i>CdE</i> προς 300 φρ. εκάστη, συνολικά
11.550.000	»	23.500	»	

Ταυτόχρονα από τις 194.389 ομολογίες, η κυβέρνηση θα αποσύρει 27.716 προς ελεύθερη διάθεση. Οπότε η κίνηση των προκαταβολών διαμορφώνεται:

47.343.452-11.550.000 έναντι 194.389-(23.500+27.716) ομολογιών

ή 35.793.452 έναντι 143.173 ομολογιών.

Τη ίδια μέρα συμφωνείται η υπό αίρεση πώληση από την κυβέρνηση στην *CdE*, 25.000 ομολογιών προς 310 εκάστη, δηλαδή 7.750.000 φρ., τα οποία διατίθενται προς απόσβεση του χρέους των προκαταβολών. Επί πλέον η κυβέρνηση αποσύρει 6.000 ομολογίες προς ελεύθερη διάθεση. Οπότε το χρέος διαμορφώνεται:

35.793.452-7.750.000 εγγυημένων δια 143.173-(25.000+6.000) ομολογιών

ή 28.043.452 φρ. εγγυημένων δια 112.173 ομολογιών.

Λιακόπουλος, σ. 412-413. Η έκθεση, 413 κ.ε. Η ελάττωση σε 35.793.452, 414. Η παράταση για ένα χρόνο, 415. Η απόσυρση των 27.716 ομολογιών, 416-418. Η πώληση στη *CdE* των 25.000 ομολογιών και η απόσυρση των 6.000.

253. **Σιμόπουλος**, *Αγόρευσις 1888*, σ. 12.

Από τις ομολογίες του δανείου των 170 εκ. φρ.:

Λιακόπουλος, σ. 412-418. **Καραπάνος**, *Αγορεύσεις*, *T*₂, σ. 32. Με βάση τις εκθέσεις των προϋπολογισμών 1886, 1888.

254. Υποστηρίχθηκε ότι το υπόλοιπο ήταν 55.195.000 φρ.

Λιακόπουλος, σ. 223. **Καραπάνος**, *Αγορεύσεις*, *T*₁, σ. 353.

Ο Σιμόπουλος όμως διευκρίνισε ότι αυτό ήταν η πίστωση στον προϋπολογισμό έναντι της οποίας πληρώθηκαν το 1889 και 1890, 55.055.557 φρ.

Σιμόπουλος, *Αγόρευσις 1894*, σ. 92.

Ανδρεάδης, *Έργα*, *T*₂, σ. 366. Αναφέρει 55 εκ. φρ.

255. Σ' αυτά ανήκει η προμήθεια 0,5% που παραχωρούσε η ελληνική κυβέρνηση στους τραπεζικούς οίκους που αναλάμβαναν είτε την εξυπηρέτηση των δανείων είτε τη διεκπεραίωσή της. Επίσης το κόστος έκδοσης και εξυπηρέτησης των βραχυπρόθεσμων προκαταβολών με ενέχυρο ομολογίες του δανείου των 170 εκ. φρ. Τα συνολικά έξοδα, για την περίοδο 1879-1893, ο Ανδρεάδης θεωρεί κατ' ελάχιστο 25 εκ. φρ. **Ανδρεάδης**, *Έργα*, *T*₂, σ. 366.

256. **Σιμόπουλος**, *Αγόρευσις 1888*, σ. 54.

Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάδα εν χρεωκοπία*, σ. 13. Τα θεωρεί 1.137.147 φρ.

257. Για το ονομαστικό ποσό των 120 εκ. φρ. κυκλοφόρησαν 240.000 ομολογίες των 500 φρ. ονομαστικής και 373 φρ. πραγματικής τιμής ανά ομολογία. Τα έξοδα έκδοσης, προμήθειας, ευκολίες πληρωμής των ομολογιών και η διαφορά 2%, μεταξύ επιτοκίου έκδοσης του δανείου (5%) και προεξοφλητικού επιτοκίου (7%) για την προ-

καταβολή των 40 εκ. φρ., κατέβασαν την πραγματική τιμή της ομολογίας στα 363 φρ.

Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 370. Στα 363 φρ.

Μπανταλούκας, σ. 20. Στα 363 φρ.

Λιακόπουλος, σ. 257 κ.ε. Οι 240.000 ομολογίες, η ονομαστική και πραγματική τιμή τους, 263 κ.ε. Η προκαταβολή των 40 εκ. φρ. προς 7%.

Επομένως η συνολική απώλεια ήταν 10 φρ. x 240.000 ομολογίες = 2,4 εκ. φρ.

258. Λιακόπουλος, σ. 301. Όπου το ποσό αυτό ορίζεται από τη δανειακή σύμβαση των 170 εκ. φρ. της 24.11.1883.

Σιμόπουλος, *Αγόρευσις 1888*, σ. 53.

259. • Κρατήθηκαν για συνολικά έξοδα, προμήθειες κ.λ.π. 1,625% επί του ονομαστικού, ήτοι 158.258 φρ.
 • Προμήθεια 0,75% επί των εισπράξεων των υπόθηκων προσόδων, υπολογιζόμενων σε 7.650.000 δρχ. 57.350 χρ. δρχ.
 Σύνολο 215.608 φρ.

Λιακόπουλος, σ. 692, 697. Το ύψος των υπόθηκων προσόδων, 702, 712-715.

Η σύμβαση των 9,739 εκ. φρ.

260. Βλέπε παράρτημα, πίνακα 3.

261. Για το 1881 σε δρχ.:

Τακτικά Έσοδα	Τακτικά Έξοδα	Έλλειμμα	Εξυπηρέτηση ΔΧ	Εξυπηρέτηση ΔΧ σε χρυσό
41.900.842	52.340.198	10.439.256	20.729.737	16.190.000 φρ.

Επομένως η εξυπηρέτηση του ΔΧ είναι το 49,15% των τακτικών εσόδων.

Σιμόπουλος, *Αγόρευσις 1894*, σ. 21. Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 372.

Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 52, 84. Καλλιαβάς, σ. 7. Από στοιχεία του προ-υπολογισμού.

262. Επίσης κατά τον Σιμόπουλο:

31.12.1882 εξυπηρέτηση ΔΧ 19.487.910.

31.12.1892 εξυπηρέτηση ΔΧ 33.211.878, επομένως αύξηση 13.723.968 ή 70,4%.

Σιμόπουλος, *Αγόρευσις 1894*, σ. 41. Βλέπε και:

Ι. Ζωγράφος, *Μελέται 1887-1890*, σ. δ'. Το μισό της παραγωγής

Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 413. Για το 1886.

Καλλιαβάς, σ. 24. Την περίοδο 1879-1893 στο 30-40% των δημόσιων προσόδων.

Βεργόπουλος, *Κράτος*, σ. 141. Την περίοδο 1880-1893 περίπου το τρίτο των δημόσιων δαπανών.

263. Η εξυπηρέτηση σε χρυσό και σε εκ. φρ.:

1883	1886	1890	1893
14	25,5	29	31,5

Καραπάνος, *Αγορεύσεις*, Τ₂, σ. 183, 233.

- Π. Αραβαντινός, σ. 53. Το 1883 ήταν 15,6 εκ. φρ. και το 1893 ήταν 31 εκ. φρ
264. Law, σ. 15. Σιμόπουλος, *Αγόρευσεις 1888*, σ. 17.
Καραπάνος, *Αγορεύσεις*, T₁, σ. 412-414.
Κ. Αγγελόπουλος, *Πολιτικοί*, T₂, σ. 54. Αυτό επισημαίνει η έκθεση της ΔΟΕ το 1898, 60, 65.
Ανδρεάδης, *Έργα*, T₂, σ. 435. Όταν το 1891 ο Δηλιγιάννης κατέβαλε τα χειμερινά τοκομερίδια, χωρίς να προσφύγει σε δάνειο, «εφάνη κατόρθωμα».
Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 50.
265. Π. Αραβαντινός, σ. 65. Κατά τον Ι. Σούτσο, «δάνεια και φόροι εισί αλληλένδετα».
Σιμόπουλος, *Αγόρευσεις 1894*, σ. 54. Ζολώτας, *Ελλάς*, σ. 97.
Ι. Ζωγράφος, *Μελέται 1897-1901*, σ. 85.
Φιλάρετος, *Σημειώσεις*, σ. 205.. Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 75.
Κορδάτος, T₁₂, σ. 490-491. «Νέον δάνειον θα πει νέος φόρος», λέει ο Αρ. Οικονόμου στη βουλή.
266. *Νέα Ημέρα*, 5.4.1896
267. Κ. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, T₂, σ. 54.
268. Καραπάνος, *Αγορεύσεις*, T₂, σ. 15. Law, σ. 16.
269. Ο πίνακας κατασκευάσθηκε σύμφωνα με τον πίνακα 3, το ΣΤ_{2α} (έξοδα έκδοσης) και το ΣΤ₇ (αποσβέσεις).
270. Οι Τρικουπακοί υποστήριξαν ότι, από το δάνειο των 120 εκ. φρ./1881 βρήκαν 21-22 εκ. φρ.
Σιμόπουλος, *-Απάντησις*, σ. 36 σημ.α. Αναφέρει 21.755.000 φρ.
-Αγόρευσις 1894, σ. 23. Αναφέρει 22 εκ. φρ.
- Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάς εν χρεωκοπία*, σ. 14. Ο Τρικούπης αναφέρει 21.758.400 φρ.
Στους απολογισμούς καταγράφονται 24.428.569 φρ.
- Αθ. Ευταξίας, *ό.π.*, σ. 39, 108.
Στο κείμενο χρησιμοποιούμε την τρικουπακή άποψη.
271. Επί πλέον βλέπε πίνακα 3, ΣΤ_{2α} (έξοδα έκδοσης) και ΣΤ₇ (αποσβέσεις).
272. Σύμφωνα με τον πίνακα 3 και θεωρώντας μηδενική την εξυπηρέτηση του 1882, έχουμε ότι
1882 0, 1883 0, 1884 6.063.075, 1885, 1886, 1887 για κάθε χρόνο 6.063.075,
1888 6.063.075+5.679.397=11.742.472, 1889 11.742.472+3.100.000=14.842.472,
1891 19.204.444+1.518.500=20.722.944, 1892 20.722.944
Σύνολο 111.487.576 φρ.
273. Οι τρικουπακοί πρόβαλαν την άποψη ότι οι δανειακές εισροές της περιόδου τους χρησιμοποιήθηκαν κατά μεγάλο ποσοστό για τον ήδη υπάρχοντα εξωτερικό δανεισμό. Αυτό όμως δεν ευσταθεί ούτε ως επιχείρημα ούτε ως άλλοθι, γιατί

- Η συγκεκριμένη δανειακή κατάσταση υπήρχε όταν ο Τρικούπης ζητούσε την εμπιστοσύνη του εκλογικού σώματος τον Δεκέμβριο του 1881 και τον Απρίλιο του 1885.
 - Οι μετατροπές και αποσβέσεις ήταν επιλογές της τρικουπικής πολιτικής των σοκίων και υπεραμύνθηκαν.
 - Η συλλογιστική αυτή δεν προσμετρά τις ωφέλειες των προηγούμενων δανείων. Για παράδειγμα η μείωση της επίσης εξυπηρέτησης, την οποία τόσο πολύ πρόβαλαν.
274. $243.430.851+55.055.557=298.486.408$.
Ο Χανδράκης για τη δεκαετία 1881-1890 δίνει ονομαστικό εξωτερικό δανεισμό 570 εκ. φρ. και πραγματικό 415 εκ. φρ. Από τα τελευταία στη χώρα εισήλθαν 100 εκ. φρ. Αυτός ο ονομαστικός εξωτερικός δανεισμός είχε επίσημα τοκοχρεολυτική εξυπηρέτηση 27.862.000 φρ. Θεωρεί 1,62 την τιμή συναλλάγματος, οπότε η εξυπηρέτηση γίνεται 45.415.000 δρχ., δηλαδή άνω του 50% των εξόδων.
Ε. Χανδράκης, «Το δημόσιον...». *Πρωϊα*, 3.12.1932.
275. Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάς εν χρεωκοπία*, σ. 22.
Κ. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, Τ₂, σ. 54.
276. Σπς 14/26.3.1891, του Τρικούπη και ορισμένων υπουργών. Τελικά μετά από υπαναχώρηση του Δηλιγιάννη, η βουλή αποφάσισε τη μη παραπομπή.
277. Σιμόπουλος, *Απάντησις*, σ. 17.
Για τη δανειακή κάλυψη των ελλειμμάτων βλέπε και:
Ι. Ζωγράφος, *Μελέται 1887-1890*, σ. 13. Αθ. Ευταξίας, *ό.π.*, σ. 8.
Π. Αραβαντινός, σ. 65. Κατά τον Σούτσο. Ζολώτας, *Η Ελλάς*, σ. 96.
Δ. Στεφανίδης, *Η εισροή*, σ. 184. Αγιοπετρίτης, σ. 312.
278. Σιμόπουλος, *Απάντησις*, σ. 35, 38-40.
Ο Καραπάνος μετά από πολύπλοκους υπολογισμούς και χρησιμοποιώντας στοιχεία του προϋπολογισμού 1891 δίνει για τις μετατροπές και αποσβέσεις περίπου τα ίδια ποσοστά. Για τα Δημόσια έργα λιγότερο.
Καραπάνος, Τ₂, σ. 5-7. Βλέπε και:
Καραπάνος, Τ₁, σ. 352, 353, 361, 362, Τ₂, σ. 32-34, 178, 179, 180.
Από το δάνειο των 60 εκ. φρ./1890, πραγματικού 52.950.000, ο Τρικούπης εισεπράξε τα 40.050.000 και τα 12,9 εκ. ο Δηλιγιάννης.
Το δάνειο των 15 εκ. φρ./1887 από την Εθνική ήταν πραγματικού 10 εκ. φρ., τιμή έκδοσης 66,6%, επιτόκιο 4% και χρόνος απόσβεσης 75 χρόνια.
Λιακόπουλος, σ. 447. Ο ν. ΑΦΞΣΤ/1.12.1887.
279. Μετατράπηκαν ή εξοφλήθηκαν 12 συνολικά δάνεια:
• Με το πάγιο των 30 εκ. φρ./1889:
Των 10,2 εκ. φρ./1887, των 10 εκ. φρ./1888 και των 6 εκ. φρ./1862.
Λιακόπουλος, σ. 71, 441-446, 473-478.

- Με το πάγιο των 125 εκ. φρ./1889'

Εξοφλείται το δάνειο των 60 εκ. φρ./1879, των 24 εκ. φρ./1887, των 3.719.500/1887, των 26 εκ. φρ./1874.
Λιακόπουλος, σ. 133, 146, 455, 470, 503-513.
 - Με το δάνειο των 135 εκ. φρ./1887, εξοφλήθηκαν'

Οι προκαταβολές με ενέχυρο ομολογίες του δανείου των 170 εκ. φρ./1884, των 25 εκ. φρ./1867 και των 4 εκ. φρ./1871.
Λιακόπουλος, σ. 91, 129, 427.
 Επίσης μετατράπηκαν της οδοποιίας του 1882 και το υπόλοιπο της αναγκαστικής κυκλοφορίας.
Λιακόπουλος, σ. 181, 191. Βλέπε και' *Σιμόπουλος*, *Απάντησις*, σ. 34-40. *Καραπάνος*, *Αγορεύσεις*, Τ₁, σ. 352, 353, 361, 362.
280. Για τη μη παραγωγική χρήση βλέπε'

Α. Βυζάντιος, σ. 147. Δανειζόμεσταν για «καθημερινάς χρήσεις του βίου».
Μικόνιος, σ. λβ'. Αύξηση των δανείων χωρίς παραγωγική επιμέλεια.
Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 83. Σπατάλη σε «διαφόρους σκοπούς».
Δ. Στεφανίδης, σ. 184, 185. *Ζολώτας*, *ό.π.*, σ. 96. *Αγιοπετρίτης*, σ. 312.

281. Σύμφωνα με τους προϋπολογισμούς 1880 και 1887'

	Εξυπηρέτηση ΔΧ	Διοίκηση
1880	12.952.070	2.381.384
1887	38.051.356	6.467.468
Αύξηση	193,78%	171,58%

Σιμόπουλος, *Αγόρευσις 1888*, σ. 65.

282. Κατά την οκτάμηνη επιστράτευση, 16.9.1885-12.5.1886, επιστρατεύθηκαν κατά τον Δαγκλή 75.000 άνδρες, εκ των οποίων μόνο οι 50.000 ήταν αξιόμαχοι *Δαγκλής*, Τ₁, σ. 123.
 Τα έξοδα κατά την κυβέρνηση Δηλιγιάννη ανήλθαν σε 52.221.069 δρχ. και κατά την αντιολίτευση σε 78.003.710 δρχ.
Αθ. Ευταξίας, *ό.π.*, σ. 43. *Ανδρεάδης*, *ό.π.*, Τ₂, σ. 413.
 Τη δηλιγιαννική άποψη βλέπε' *Χατζηγιαννάκογλου*, σ. 39-41. *Ευαγγελίδης*, *Τα μετά*, σ. 642.
Κορδάτος, Τ₁₂, σ. 488. *Κ. Οικονομίδης*, *Η ανόρθωσις*, σ. 39.
Κυριακίδης, Τ₂, σ. 627. Περίπου 60 εκ. δρχ.
Ε. Στασινόπουλος, σ. 59. Αναφέρει 59 εκ. δρχ.

283. Από το δάνειο των 60 εκ. φρ./1879 30 εκ. φρ.
 » 120 εκ. φρ./1881 57 »
 » 135 εκ. φρ./1887 26 » για τα θωρηκτά.
 Επιστράτευση 1885/1886 78 » Τότε ήταν 1 φρ.=1,05 δρχ.

- Αθ. Ευταξίας, *ό.π.*, σ. 113. Βλέπε και
 Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 184. Αγιοπετρίτης, σ. 312.
284.

	Υπ. Στρατιωτικών	Υπ. Ναυτικών
1880	11.100.586	2.111.229
1881	18.084.420	3.652.887

 Σιμόπουλος, *Αγόρευσις 1888*, σ. 65. Βλέπε και
 Καραπάνος, *Τα οικονομικά*, σ. 23.
285. Κ. Αγγελόπουλος, *Πολιτικοί*, Τ₂, σ. 54. Κατά την έκθεση της ΔΟΕ, η χώρα κάλυπτε τα έξοδα με δάνεια.
 Κ. Οικονομίδης, *ό.π.*, σ. 45. Τον Φεβρουάριο του 1890 ο Σωτηρόπουλος έλεγε στη βουλή «Άνευ δανείου δεν ζούμε ούτε εξή μήνας».
 Χατζηγιαννάκογλου, σ. 56. Ο Τρικούπης «σνειροπόλει την Ελλάδα μεγάλη... εσκέφθη ότι ο μόνος τρόπος... ήσαν τα δάνεια».
286. Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 405.
287. Αρ. Θεοδορίδης, σ. 9.
288. Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάς εν τω μεταιχμίω*, σ. 21.
289. Μικόνιος, σ. κθ', λγ', λστ'. Deschamps, σ. 349.
 Αθ. Εταξίας, *ό.π.*, σ. 47, 137-138.
 Για την κοιμητική χρησιμοποίηση της διοίκησης κατά των αντιπάλων, βλέπε
Εφ. Συζητήσεων Βουλής, 1886, Περ. Ι, συν. Β', σ. 80 κ.ε. Αγόρευση Χατζόπουλου, σ. 222 κ.ε. Αγόρευση Δουζίνα, 1887, Περ. ΙΑ', συν. Α', σ. 609. Αγόρευση Μουσουρή.
 Κ. Πολυχρονιάδης, *Περί*, σ. 244. Δ. σ. 11, 12.
290. Κ. Πολυχρονιάδης, *ό.π.*, σ. 250. Για τις ανώριμες συνθήκες βλέπε και
 Δαφνής, *Τα ελληνικά*, σ. 85. Μικόνιος, σ. κθ', λστ'.
 Α. Μαζαράκης, *-απ.*, σ. 17.
-Ιστορική, Τ₁, σ. 265.
291. Κ. Πολυχρονιάδης, *ό.π.*, σ. 250. Φιλάρετος, *Σημειώσεις*, σ. 200, 207.
 Δαγκλής, *απ.*, Τ₁, σ. 100, 229. Δ. Γεωργιάδης, σ. 39, 45, 162.
 Το 1894 επί 3.256 δασκάλων, μετατέθηκαν οι 1.092 και απολύθηκαν οι 1.421.
 Ζεύγος, Τ₂, σ. 11.
292. Κρέμος, σ. 1275. Βλέπε και
 Ανωνύμου, *Εις έργον*, σ. 19, 20. Φιλάρετος, *ό.π.*, σ. 183.
 Δ. Γεωργιάδης, σ. 5. Νικόλαος, σ. 92. Ζεύγος, Τ₂, σ. 99.
 Εμ. Ρέπουλης, «Ο άνθρωπος», *Ακρόπολις*, 3/15.4.1896. Δεν έλυσε το δικητικό.
Ακρόπολις, 3,4.4.1896. Επί Γεωργίου «σοφή ανομία».
293. Law, σ. 26. Δ. Χριστινής, σ. 153. Αυτά τόνιζε ο υπ. παιδείας, Δ. Πετρίδης.
 Μικόνιος, σ. κθ', λστ'. Αθ. Ευταξίας, *ό.π.*, σ. 137-138.

- Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση*, σ. 211. Το μεγαλύτερο ποσοστό δημ. υπαλλήλων.
294. Σιμόπουλος, *Απάντησις*, σ. 16, 20, 35, 38.
Ακρόπολις, 13.4.1896. Το χρηματιστήριο της Ανατολής, επίσης στο
Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₂, σ. 352.
295. Συγκοινωνιακό δίκτυο, λιμενικά έργα, διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου, διεύρυνση του Ευρίπου (ν. ΑΧΙΖ'/1887). Αντιπλημμυρικά έργα (ν. ΑΧΜΒ'/1888 στην κοιλάδα Παμίσου, ν. ΑΧΨΓ'/1889 στη Θεσσαλία). Η σύμβαση για την αποξήρανση της Κωπαϊδας θα υπογραφεί στις 31/12.6.1880 αλλά το έργο θα τελειώσει το 1931. Θα οργανώσει υπηρεσία δημόσιων έργων (ν. ΑΥΛΘ'/1887), θα ενοποιήσει τα ταχυδρομεία με την τηλεγραφική υπηρεσία (ν. ΑΦΚΘ'/1887) και θα νομοθετήσει την ίδρυση γεωργικών σχολών (ν. ΑΦΜΒ'/1887). Επιπλέον με την αγορά των τριών θωρηκτών η Ελλάδα θα αποκτήσει την υπεροπλία στο Αιγαίο.
296. Επέβαλε βαρύτερα εκπαιδευτικά τέλη γιατί, όπως έλεγε στη βουλή, «ο Έλληνα πρέπει να πληρώνη... ως ο Γάλλος, ο Ιταλός, ο Γερμανός και ο Ρώσος».
Πρακτικά της Βουλής, 15.7.1892.
297. Όπως έλεγε στη βουλή, «οι πλείστοι των Ελλήνων είναι γαιοκτήμονες... (και απολαμβάνουν) ημερομίσθιον ανώτερον...».
Πρακτικά Βουλής 24.3.1887.
298. Τον Ιανουάριο του 1893, Καραπάνος, *Αγορεύσεις*, Τ₂, σ. 238.
299. Αθ. Ευταξίας, *-Η Ελλάς εν τω μεταίχμω*, σ. 51. Ανόρθωση των πάντων.
-Η Ελλάς εν χρεωκοπία, σ. 38, 44.
Σ. Κορώνης, *Ιστορικάί*, σ. 9. «Μεγαλοπράγμον πρόγραμμα».
Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 401. «Ου μόνον ασπόδοξος αλλά οπτασιαστής».
Ευαγγελίδης, *Τα μετά*, σ. 673. Μεταρρύθμιση των πάντων.
Deschamps, σ. 97, 99. Ο γρήγορος εξευρωπαϊσμός έργο δύσκολο.
Π. Αραβαντινός, σ. 37. Επέβαλε δάνεια που δεν άντεχε ο τόπος.
Ασπρέας, Τ₂, σ. 190. Υπερτίμησε τις οικονομικές δυνατότητες της χώρας.
Μαρκεζίνης, Τ₆, σ. 43. Πρόγραμμα ανώτερο των δυνατοτήτων της χώρας.
300. Law, σ. 15.
301. Σιμόπουλος, *Αγόρευσις 1894*, σ. 39.
Law, σ. 24, 91. Για το διάστημα 1835-82 δίνει 1.300 μίλια και 49.565.500 δρχ.
Κρέμος σ. 1271. Αναφέρει 2.503 km.
Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, 117. Στο υπό Λόου αναφερόμενο.
302. Για τα χιλιόμετρα
Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 117. Σ. Κορώνης, *Τα πρώτα*, σ. 39.
Καλλιαβάς, σ. 35-36.
Για τη δαπάνη
Καλλιαβάς, σ. 36. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 186 σημ.3. Υπέρ των 30 εκ. δρχ.
303. Α. Παπαγιαννάκης, σ. 94, 372. Παραθέτει τα 917 km.

- Σιμόπουλος, *Αγόρευσις 1894*, σ. 39. Αναφέρει 916.
 Σ. Κορώνης, *Ιστορικά*, σ. 20. Αναφέρει 916.
 Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 372. Αναφέρει 906.
 Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 114.
304. Λ. Παπαγιαννάκης, σ. 144-145.
 Σ. Κορώνης, *ό.π.*, σ. 21. Συνολικό κόστος 130 εκ. δρχ.
 Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 39. Την συμμετοχή σε 62.942.751 δρχ.
 Καλλιαβάς, σ. 36. Την κρατική συμμετοχή σε 63.887.436 δρχ.
305. Η κατασκευή της γραμμής Πειραιά-Λάρισσας θα αρχίσει το 1890 αλλά θα διακοπεί γιατί η ανάδοχος εταιρεία το 1894 θα κηρύξει πτώχευση.
306. Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 423. Καλλιαβάς, σ. 37.
307. Μύλων-Καλαμών, Αγρινίου-Καλαβρύτων.
 Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 422.
308. Σ. Κορώνης, *Ιστορικά*, σ. 23. Λ. Παπαγιαννάκης, σ. 94, 132.
 Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 372, 373.
309. Έναντι των εδαφικών παραχωρήσεων προς την Ελλάδα, η τελευταία (Ελ/τουρκ. συνθήκη 20/2.6.1881)
- Αποδεχόταν αναπαλλοτριώτους τους οθωμανικούς τίτλους ιδιοκτησίας. Η απαλλοτρίωση ήταν δυνατή μόνο με νόμο για ολόκληρη την επικράτεια. Το τελευταίο προϋπέθετε την απαλλοτρίωση των εκτεταμένων τοιφλικιών της Αττικής, πράγμα που καμιά κυβέρνηση στην Αθήνα δεν αντιμετώπιζε.
 - Απαγόρευε τον εξαναγκασμό των μεγαλοκτηματιών σε πώληση ή παραχώρηση των κτημάτων τους σε καλιεργητές ή σε τρίτους (αρθρ. 6). Επίσης την τροποποίηση του κολλυγκικού καθεστώτος των τοιφλικιών.
310. Από την πτώχευση της Οθ. Αυτοκρατορίας το 1875, οι ομογενείς κεφαλαιούχοι άρχισαν να αγοράζουν τα οθωμανικά τοιφλίκια. Κατά τον Μοσκόφ το 1882 το 75% των θεσσαλικών γαιών θα έχει περιέλθει σ' αυτούς (Μοσκόφ, σ. 114). Από τα 658 χωριά τα 460 θα ανήκουν σε τοιφλίκια. Οι προσαρτημένες περιοχές θα βρεθούν τοιφλικοποιημένες από τους Ζωγράφους, Καραπάνους, Ζαρίφη, Σκυλίτση, Συγγρό, Μπαλτατζή, Μαυροκορδάτο, Τοπάλη, Καρτάλη, Τερτίπη.
 Μοσκόφ, σ. 114, 115. Για Σκυλίτση, Ζαρίφη, Ζωγράφο.
 Α. Σίδερης, *Η γεωργική*, σ. 90 σημ.3. Σκυλίτσης.
 Deschamps, σ. 321. Ο Μαυροκορδάτος με 30.000 στρεμ.
 Γ. Οικονομίδης, *Η εξαγορά*, σ. 15. Κ. Καραπάνος, σ. 9 κ.ε., 117.
 Γ. Καρανικόλας, *Κιλέλερ*, σ. 122-129. Τα συμβόλαια Καραπάνου του 1875.
 Χριστίνης, σ. 99. Ευελπίδης, *Οικονομική*, σ. 57. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό*, σ. 120-121.
311. Σ. Τριανταφυλλίδης, *Οι κολλίγοι*, σ. 47, 48. Τοπικά ελέγχουν κόμματα και την πλειοψηφία των εκλεγμένων.

- Δ. Χριστίνης, σ. 64. Βουλευτές εκ των μεγαλοαγοκτημόνων.
 Κορδάτος, Τ₁₃, σ. 273, 274. Αυτό καταγγέλεται στο πανελλήνιο αγροτικό συνέδριο Βόλου τον Σεπτέμβριο 1912. Όταν ο Δηλιγιάννης το 1896 θα καταθέσει νομοσχέδιο απαλλοτριώσεως μέρους των τσιφλικιών, καταψηφίσθηκε από συμπολιτευόμενους και αντιπολιτευόμενους.
312. Σ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, σ. 18. Κατέλυσαν κάθε προϋπάρχοντα περιορισμό, 31-33. Δ. Χριστίνης, σ. 17. Ο αγρότης απροστάτευτος.
 Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 71. Γ. Καρανικόλας, *ό.π.*, σ. 152.
 Γ. Χρηστάκης-Ζωγράφος, σ. 5. Όταν οι καλιεργητές διεκδίκησαν γη επενέβει η πολιτεία «προς φρούρησιν, νομίμως κεκτημένων δικαιωμάτων».
 Χατζηγιάννης, σ. 34. Η δικαιοσύνη νομιμοποίησε τη νέα τσιφλικουχική τάξη πραγμάτων.
 Γ. Παχύς, σ. 78. Γνωμοδότηση Σαρίτσουλου όπου, ο οθωμανικός νόμος απαγόρευε την τσιφλικοποίηση από ένα άτομο, των εδαφών ενός χωριού, το οποίο οι κάτοικοι δεν είχαν εγκαταλείψει.
 Κορδάτος, Τ₁₂, σ. 433, 435, 446, Τ₁₃, σ. 273 κ.ε.
 Πρακτικά Βουλής, 12,13.2.1883, 5.3.1883.
313. Σ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, σ. 74, 79.
314. Α. Μελάς, *Συγκριτική*, σ. 76, 79. Δ. Χριστίνης, σ. 18-19, 21-22.
 Δ. Πετρίδης, *Η αγροτική*, σ. 115, 116. Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 67, 72.
315. Δ. Πετρίδης, *ό.π.*, σ. 124.
 Η *Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας* αρκέσθηκε σε ενυπόθηκα δάνεια προς τους τσιφλικούχους και σε συνολικές χορηγήσεις προς αγρότες-κτηματίες 2.788.872 δρχ.
 Δ. Πετρίδης, *ό.π.*, σ. 118, 119. Δάνεια προς τσιφλικούχους και συνολικές χορηγήσεις. Βλέπε και:
 Σ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, σ. 30. Δ. Χριστίδης, σ. 20.
 Α. Μελάς, *ό.π.*, σ. 81-82. Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 72.
 Χατζηγιάννης, σ. 28. Η *Ηπειροθεσσαλίας* «απερί την αγροτικήν πίστιν ουδέποτε ησχολήθη», 29. Η *Εθνική* δεν προσέφερε σοβαράν υπηρεσίαν στην αγροτική πίστη.
316. Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 72. Δ. Χριστίνης, σ. 20.
 Σ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, σ. 19, 20, 27, 30. Α. Θεοδορίδης, σ. 10, 13.
 Χατζηγιάννης, σ. 13, 20, 28. Τα επιτόκια μεταξύ 24-36%.
 Ν. Φλογαίτης, *Καιροί*, 13.6.1900.
 Εδεικτικό είναι ότι οι έχοντες προσβάσεις δανείζονταν με το χαμηλό επιτόκιο των αγροτικών δανείων και στη συνέχεια δάνειζαν τους καλιεργητές με τριπλάσιο τουλάχιστον επιτόκιο.
 Δ. Πετρίδης, *ό.π.*, σ. 121-122. Βλέπε και Α. Μελάς, *ό.π.*, σ. 79.
 Σ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, σ. 30. Χατζηγιάννης, σ. 28.
317. Σ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, σ. 29. Οι κυβερνήσεις παρέδωσαν τη γεωργία στην

τοκογλυφία.

Δ. Χριστίνης, σ. 20. Η πολιτεία «... εκουσίως ένοχος...».

Αρ. Θεοδορίδης, σ. 11, 13.

318. Νικόλαος, σ. 91. Αρ. Θεοδορίδης, σ. 13.

Ε. Λυκούδης, *Η Θεσσαλία*, σ. 457.

319. Χατζηγιάννης, σ. 11-18. Το καθεστώς πριν και μετά το 1881.

Δ. Χριστίνης, σ. 72. Γ. Παχύς, σ. 64 κ.ε. Γ. Καρανικόλας, *ό.π.*, σ. 155.

Γ. Οικονομίδης, *Η εξαγορά*, σ. 15. Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 72.

Αρ. Θεοδορίδης, σ. 13. Η επιδείνωση οδήγησε στη μετανάστευση.

Πρακτ. Βουλής, 29.10.1882. Αγόρευση Γ. Φιλάρτου.

12.2.1883 » Α. Ζυγομαλά.

5.3.1883 » Α. Ζυγομαλά και Ν. Ταρπάζη.

8.3.1883 » Ανατωνόπουλου.

320. Το 1910 θα ιδρυθεί το υπ. γεωργίας, εμπορίου και βιομηχανίας (ν. ΓΨΔ'/1910), το οποίο μετά από ένα χρόνο θα μετονομασθεί σε υπ. εθνικής οικονομίας. Το υπ. γεωργίας θα ιδρυθεί με ν.δ/14.6.1917 ως υπ. γεωργίας και δημόσιων κτημάτων.

321. Δ. Χριστίνης, σ. 18-19, 72. Ανωνόμου, *Μελέται*, σ. 295.

Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 63. Σ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, σ. 18, 29, 67, 68.

Law, σ. 23. Οι προσαρτηθείσες περιοχές οπισθοδρόμησην.

Μικόνιος, σ. κθ'. Για το τέλος του 1884, οι κυβερνήσεις «ουδέποτε σπουδαίως εφρόντισαν».

322. Law, σ. 22, 23, 29.

323. Αρ. Θεοδορίδης, σ. 103. Μοσκόφ, σ. 116. Οι μεγαλοκτηματίες των στήριξαν. Κορδάτος, *T₁₃*, σ. 274.

Βεργόπουλος, *-Κράτος*, σ. 117.

-Το αγροτικό, σ. 121, 161, 163-164.

Η αντικατάσταση της δεκάτης από τον φόρο των αροτριώντων ζώων έπληξε τους μικροκαλλιεργητές και ωφέλησε τους μεγαλοπαραγωγούς, γιατί φορολόγισε την εργασία και όχι το κεφάλαιο.

Καραπάνος, *Τα οικονομικά*, σ. 16. Βλέπε και

Γ. Κοφινάς, *Η απειλή*, σ. 12. Αυτό τονίζει ο Ευταξίας στη βουλή στις 7.10.1909.

Οικονομική Ελλάς, 24.12.1904, σ. 40. Αυτό επισημαίνει ο Αγγλος Επίτροπος στην Ε.ΔΟΕ.

Το 1884 πενταπλασίασε το δασμό των εισαγομένων σιτηρών και το 1892 τον αύξησε 1600% προστατεύοντας έτσι το κύριο εισόδημα των τοφλικούχων. Όπως σημειώνει ο Αρ. Θεοδορίδης, μέλος της επιτροπής για την έγγειο παραγωγή της Θεσσαλίας, του υπ. οικονομικών το 1886, ο δασμός «ονομάζεται προστατευτικός της γεωργίας αλλά πράγματι μόνον... τους μεγάλους παραγωγούς προστατεύει...».

Αρ. Θεοδορίδης, σ. 13 σημ.

324. Μαρκεζίνης, *Πολιτική*, Τ₅, σ. 116. Αυτό δήλωνε σε ξένο συγγραφέα.
325. Πρακτ. Βουλής, 5.3.1883. Αγόρευση Τρικυόπη.
Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₅, σ. 115, 116. Κορδάτος, Τ₁₂, σ. 421.
326. Βεργόπουλος, *Κράτος*, σ. 118.
327. Κορδάτος, Τ₁₂, σ. 396.
328. Ο Κλ. Τριανταφύλλου έγραφε στον *Ραμπαγά*, το 1882, για τους ομογενείς ότι, «ούτε εις ανάπτυξιν βιομηχανίας, ούτε εις επιχειρήσεις, εξ ών θα ζωογονηθώσιν αι εργατικά τάξεις χρησιμοποιούσι τα χρηματικά κεφάλαια των».
Ραμπαγάς, 9.12.1882. Βλέπε και:
Ν. Δεμάθας, *ό.π.*, σ. 410. Το τραπεζικό κεφάλαιο.
Ζολώτας, *Η Ελλάς*, σ. 110. Το τραπεζικό κεφάλαιο.
Ζεύγος, Τ₂, σ. 109. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση*, σ. 257,265.
329. Αγριαντώνη, σ. 114, 118, 229 κ.ε. Βεργόπουλος, *Κράτος*, σ. 149.
330. Λόγω έλλειψης στατιστικών στοιχείων, ο παρακάτω πίνακας μόνο ενδεικτική σημασία έχει:
- | | Εργοστάσια | Ατμοκ/τα | Εργάτες | Υποδύναμη | Κεφάλαια σε εκ.
χρ. δρχ. |
|------|------------|----------|---------|-----------|-----------------------------|
| 1867 | 168 | 22 | 7.300 | | 32 |
| 1875 | | | | 1.870 | |
| 1879 | 210 | 95 | 24.286 | 1.967 | 40 |
| 1889 | 299 | 145 | 29.103 | 5.588 | 102 |
- Επεξεργασία στοιχείων από:
Μοσκόφ, σ. 147. Αναστασόπουλος, Τ₁, σ. 465, Τ₂, σ. 748.
Ευελπίδης, *Οικονομική*, σ. 91. Αγριαντώνη, σ. 230. Για το 1890 δίνει υποδύναμη 5.450.
Βεργόπουλος, *Κράτος*, σ. 149. Το 1875 επενδυμένο κεφάλαιο 26 εκ. δρχ., το 1892 42 εκ. δρχ. και υποδύναμη 10.000. Δηλαδή υποδύναμη και κεφάλαιο σχεδόν τριπλασιάζονται.
331. Βλέπε προηγούμενη σημείωση. Βλέπε και:
Αγριαντώνη, σ. 230. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 156.
Μοσκόφ, σ. 147. Διαφορετικά νούμερα.
332. *Ωρα*, 25.2.1885, 4.4.1885.
Ακρόπολις, 6.11.1883, 5.6.1885, 1.11.1885.
Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 64. Κ. Τσουκαλάς, *Η εξέλιξη*, σ. 23, 30.
333. «Ου μόνον ο Έλλην απολαμβάνει ημερομίσθιον ανώτερον των ημερομισθίων άπαντα κατά μέσον όρον επικρατούσιν παρ' άλλοις έθνεσιν, αλλά και η Ελλάς προσελκύει δια τους όρους των ημερομισθίων εργάτας εκ του εξωτερικού», έλεγε ο Τρικυόπη.
Πρακτ. Βουλής, 24.3.1887. Βλέπε και:
Ωρα, 25.2.1885. *Ακρόπολις*, 6.11.1883.

- Cheston, σ. 34, 40. Πίνακας εργατικού μεροκάματου το 1887.
 Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 23, 24. Αγριαντώνη, σ. 290-291, 294.
334. Ο Τρικούπης θα δηλώσει στη βουλή, «μη υπάρχουσας βιομηχανίας».
 Πρακτ. Βουλής, 4.4.1887. Βλέπε και
 Cheston, σ. 32. Για το 1887. Law, σ. 22. Βιομηχανική ανάπτυξη στα σπάργανα.
 Το 1885-1889 πολλές επιχειρήσεις θα πτωχεύσουν. Από τα 55 εργοστάσια του Πει-
 ραιά θα κλείσουν τα 19. Η βιομηχανική παραγωγή από 166 εκ. φρ. το 1887 θα πέ-
 σει στ 164 εκ. φρ. το 1889.
 Ακρόπολις, 17.1.1887, 29.1.1888, 5.2.1888.
 Αγριαντώνη, σ. 114. Βεργόπουλος, *Κράτος*, σ. 150.
335. Η υπέρβαση της κρίσης θα επιταχυνθεί λόγω
 • Της συνεχούς υποτίμησης της δραχμής
 • Της σταφιδικής κρίσης του 1890, η οποία έστρεψε από τον αγροτικό τομέα κε-
 φάλαια και εργατικό δυναμικό προς τον βιομηχανικό.
 • Του προστατευτικού δασμολογίου.
336. Ζολώτας, *Η Ελλάδα*, σ. 13.
337. Διέθετε την υποστήριξη 50 βουλευτών επί συνόλου 207.
338. Σιμόπουλος, *Αγόρευσεις 1894*, σ. 63. Καραπάνος, *Αγορεύσεις*, T₂, σ. 320.
 Συγγρός, *απ.*, T₃, σ. 147. Κ. Αγγελόπουλος, *Πολιτικοί*, T₂, σ. 62.
339. Φεβρουάριος 1893 Τρικούπης, η δραχμή 142
 Απρίλιος » » » 145
 Οκτώβριος » Σωτηρόπουλος » 172,5
 Δεκέμβριος » Τρικούπης » 163,5
340. 24.056.484 σε μεταλλικό και 113.633.662 σε τραπεζογραμμάτια.
 Χατζηγιαννάκογλου, σ. 62. Ανδρεάδης, *ό.π.*, T₂, σ. 337.
 Καρολίδης, T₇, σ. 302, 312, 313.
341. Γ. Ράλλης, *Γ. Θεοτόκης*, σ. 160
342. Με τρεις νόμους στις 9 και 10 Δεκεμβρίου (παλιό ημερολόγιο).
 Βαλαωρίτης, T₁, σ. 136 κ.ε. Κ. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, T₂, σ. 64 κ.ε.
 Ανδρεάδης, *ό.π.*, T₂, σ. 441. Ευαγγελίδης, *Τα μετά*, σ. 696.
 Αναζηρόπουλος, σ. 26. Δ. Πουρνάρας, *Χ. Τρικούπης*, T₂, σ. 576,
 σημ. 1,2, 578.
343. Για τον πίνακα
 • Το ονομαστικό, το πραγματικό, το υπόλοιπο το 1893 και την εξυπηρέτηση, βλέπε
 παράρτημα πίνακα 3.
 • Για τα δάνεια ανεξαρτησίας βλέπε ΣΤ₁α.
 • Για το δάνειο των Τριών ΜΔ/1832 βλέπε ΣΤ₁β.
 • Αποσβέσεις, βλέπε ΣΤ₁γ.
 • Η καθαρή πρόσοδος 1879-1893: Από το πραγματικό αφαιρούμε τα έξοδα έκδοσης

- και τις αποσβέσεις, βλέπε ΣΤγ, αυξημένες κατά την απόσβεση των δανειών ανεξαρτησίας 13.852.500.
- Οι συνολικές αποδώσεις του Ελ. Δημοσίου είναι: Η εξυπηρέτηση μέχρι το 1878, η εξυπηρέτηση 1879-1893, οι αποσβέσεις και τα έξοδα έκδοσης 1879-1893.
344. Σιμόπουλος, *Αγόρευσις 1894*, σ. 23, 55, 97.
Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάς εν χρεωκοπία*, σ. 102-103.
345. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 95.
346. Ι. Ζωγράφος, *Μελέται 1880-1883*, σ. 67. Σαρίπολος, *απ.*, σ. 183.
Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 407.
347. Καραπάνος, *-Αγορεύσεις*, Τ₁, σ. 22, 49 σημ.α. Έκθεση της μειοψηφίας επί του προϋπολογισμού.
-Οικονομικά, σ. 12.
Σιμόπουλος, *-Αγόρευσις 1888*, σ. 44.
-Αγόρευσις 1894, σ. 35.
Καρολίδης, Τ₇, σ. 311. Ο Δηλιγιάννης μέχρι το 1890.
348. Καρολίδης, Τ₇, σ. 311. Ο Τρικούπης έλεγε ότι έχουμε πολύ χρόνο για να σκεφθούμε περί χρεοκοπίας.
Σιμόπουλος, *Αγόρευσις 1888*, σ. 46. Ο Σιμόπουλος έλεγε ότι ουδείς σκέφτεται την πάχυνση.
Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 407 σημ.2.
349. Αθ. Ευταξίας, *ό.π.*, σ. 8, 39, 43.
350. Καρολίδης, Τ₇, σ. 313. Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₂, σ. 456.
351. Ασπρέας, Τ₂, σ. 193. Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₂, σ. 510-511.
Α. Μαζαράκης, *Ιστορική*, Τ₁, σ. 263.
352. Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 119. Πολλοί ψηθύριζαν την πάχυνση.
Κ. Αγγελόπουλος, *Πολιτικοί*, Τ₂, σ. 55-56. Ο Τρικούπης προεκλογικά στην Πάτρα.
353. *Άστν*, 31.5.1893, 6.8.1893.
Αθ. Ευταξίας, *ό.π.*, σ. 60. Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₂, σ. 561, 564-566.
Επίσης και ο Καραπάνος χαρακτήρισε το δάνειο κεφαλαιοποίησης «δάνειο πάχυνσης».
Καραπάνος, *Αγορεύσεις*, Τ₂, σ. 320.
354. Ευαγγελίδης, *Τα μετά*, σ. 689.
Κ. Αγγελόπουλος, *Πολιτικοί*, Τ₁, σ. 13. Αυτό έλεγε ο πρωθυπουργός Κ. Κωνσταντόπουλος στον Κ. Αγγελόπουλο.
355. *Εφ. Συζητήσεων της Βουλής 1860*, Περ. Ι, συν. Β', σ. 80 κ.ε.
356. Το Νοέμβριο του 1884 είχε μετακληθεί στην Ελλάδα η πρώτη γαλλική αποστολή προς οργάνωση του ελληνικού στρατού, υπό τον στρατηγό Βοσέρ (Vosseur). Υπασπιστής του Βοσέρ διορίστηκε ο τότε λοχαγός Π. Δαγκλής. Ο Βοσέρ παρέμεινε

στην Ελλάδα μέχρι τον Δεκέμβριο του 1887. Έντεκα χρόνια αργότερα, στις 20.12.1898, το ελληνικό υπ. στρατιωτικών ζητούσε από τον Δαγκλή να υποβάλει έκθεση περί της αποστολής Βοσέρ.

Δαγκλής, *απ.*, Τ₁, σ. 113-117.

357. Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάς εν τω μεταιχμίω*, σ. 3, 11.

Χατζηγιαννάκογλου, σ. 59. Βλέπε και

Law, σ. 15. Εκτός από τον εξωτερικό δανεισμό, αίτιο η κακοδιοίκηση και η σπατάλη στα Δημ. έργα.

Π. Αραβαντινός, σ. 8.

358. Law, σ. 15. Ι. Ζωγράφος, *Μελέται 1897-1901*, σ. 85.

Καραπάνος, *Αγορεύσεις*, Τ₂, σ. 233. Στεφ. Δραγούμης, *Έλεγχος*, σ. 19.

Π. Αραβαντινός, σ. 8, 65. Ο Σούτσος έκανε έκκληση να παύσουν τα εξ. δάνεια.

Κ. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, Τ₂, σ. 54. Επ. Μαυρομμάτης, *Σύγχρονος*, σ. 34.

Φραγκούδης, *ό.π.*, σ. 123.

Αρχείο Τσουδερού ΕΤΕ, Φ. 98, «Οφειλαί προς Αγγλίαν 1925-26», έγγραφο 116. Τον Ιούλιο του 1926 ο Τσουδερός έγραφε στον Πάγκαλο ότι, «την χρεωκοπία του 1893 δεν προεκάλεσεν ο πόλεμος αλλά τα συσσωρευθέντα δάνεια, των οποίων κύριος προορισμός ήτο η τακτοποίησις των ελλειμμάτων προϋπολογισμού».

Χανδράκης, «Το δημόσιον...», *Πρωΐα*, 3.12.1932. «Ο ραγδαίος και δυσανάλογος προς τους πόρους της Ελλάδος εσωτερικός δανεισμός... εδημιούργησε τοιαύτα βάρη ώστε σε συνδιασμό με τη σταφιδική κρίση η χρεωκοπία να αποτελή την μοναδικήν διέξοδον».

359. Σε συνολικό δανεισμό, εξωτερικό και εσωτερικό, 1.131.912.000 για εθνικούς λόγους 510 εκ.

Σιμόπουλος, *Αγόρευσις 1894*, σ. 8, 96, πίνακας στοιχείο Β'.

Ο Ευταξίας για εθνικούς λόγους 241 εκ. Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάς εν χρεωκοπία*, σ. 113.

Ο Αγγελόπουλος δέχεται το 24,19%. Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 25.

360. Law, σ. 22.

361. Πρακτικά Βουλής, 1.12.1893. Αγόρευση Τρικούπη. Law, σ. 15.

362. Νικόλαος, σ. 37.

363. Πρακτικά Βουλής, 6,7,9.3.1896 (σ. 296, 300), *Εστία*, 2,9.3.1896.

364. Κωστή, σ. 17.

365. Μοσκόφ, σ. 113, 141, 142.

366. Καρολίδης, Τ₇, σ. 315, 316, 317 σημ. Ι. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 696.

Ασπρέας, Τ₂, σ. 199. Στεφ. Δραγούμης, *Έλεγχος*, σ. 52.

Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 193.

Μέχρι το 1888 οι Γερμανοί απείχαν της ελληνικής χρηματαγοράς. Στη συνέχεια, λό-

- γω του γάμου του Κωνσταντίνου με τη Σοφία, θα επενδύσουν εντυπωσιακά με έντονη την παρουσία γερμανοεβραϊκών τραπεζικών κύκλων. Κατά τη γερμανική *National Bank*, η αξία των ελληνικών κρατικών χρεογράφων στη γερμανική χρηματαγορά, το 1892, ανερχόταν σε 210 εκ. φρ. (περίπου το τρίτο του ελληνικού εξωτερικού χρέους).
- Λούλος, σ. 42. Ασπρέας, Τ₂, σ. 199. Το 25% του εξωτερικού χρέους.
Καρολίδης, Τ₇, σ. 315. Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 456 σημ.4. Λιγότερο από το 10% του εξωτερικού χρέους.
367. Για τις διαπραγματεύσεις 1893-1896 βλέπε ΙΑ/ΕΤΕ, Σειρά Χ δάνεια Φ.45.
Για τη συμφωνία του Ιουλίου βλέπε
Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₂, σ. 582 σημ.1. Το κείμενο της συμφωνίας στις 10/22.7.1894.
Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 453-455. Οι όροι Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 176, 177.
Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₆, σ. 79.
Καρολίδης, Τ₇, σ. 316. Παραδόξως γράφει ότι δεν κατέληξαν σε συμφωνία.
Αποδέχθηκε κάποια μορφή ελέγχου
Καραπάνος, *Αγορεύσεις*, Τ₂, σ. 438-442.
Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 453-455. Μαρκεζίνης, *ό.π.*
368. Στις 14.8.1894. Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₂, σ. 583.
Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 455 κ.ε. Μαρκεζίνης, Τ₆, σ. 79, 80.
Καρολίδης, Τ₇, σ. 316. Κορδάτος, Τ₁₂, σ. 594.
369. Χατζηγιαννάκογλου, σ. 66. Λούλος, σ. 47.
Πρακτικά Βουλής, 11.11.1896. Αυτό δηλώνει ο Δηλιγιάννης.
Για τις διαπραγματεύσεις 1896-1897 βλέπε ΙΑ/ΕΤΕ, Σειρά Χ δάνεια Φ.46.
370. Ο Στεφ. Στρέιτ ήταν καθηγητής του διεθνούς δικαίου και το 1880 είχε επιτύχει τον συμβιβασμό επί του βαυαρικού χρέους. Από τον Οκτώβριο του 1896 είχε διαδεχθεί στην *Εθνική* τον Καλλιγά. Τον συμβιβασμό με τους ομολογιούχους θα επιτύχει στις 18.2.1897. Περί αυτού βλέπε
Ι. Βαλαωρίτης, Τ₁, σ. 160-168. Υπόμνημα Στρέιτ προς υπ. οικονομικών στις 15.6.1897.
371. Λούλος, σ. 45. Φιλάρετος, *Σημειώσεις*, σ. 358. Κορδάτος, Τ₁₂, σ. 593.
Λιγνάδης, *Εξάρτηση*, σ. 138.
372. Στις 6/18.9.1897.
373. Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 200, 208, 211, 213, 220, 237.
Στεφ. Δραγούμης, *Έλεγχος*, 9, 9 σημ.1, 12.
Γ. Ράλλης, *Γ. Θεοτόκης*, σ. 184, 184-185.
Πρακτικά Βουλής, 18/30.9.1897. Ο Δ. Ράλλης καταθέτει στη βουλή τηλεγράφημα του Έλληνα επιτετραμμένου στη Ρώμη όπου κατά τον Ιταλό υπεξ οι Γερμανοί επέμεναν στον ΔΟΕ για εσωτερικούς λόγους.

- Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₇, σ. 22. Φραγκούδης, *ό.π.*, σ. 127.
Λιγνάδης, *Η ξενική*, σ. 140.
374. Στεφ. Δραγούμης, *ό.π.*, σ. 10 κ.ε., 12 κ.ε. Λούλος, σ. 45-46, 48-50.
375. Η κυβέρνηση Ράλλη παραιτείται στις 2.9.1897. Οι διαπραγματεύσεις άρχισαν στις 27.10.1897 και τελείωσαν στις 21.1.1898.
376. Ν. ΒΦΙΘ' /26.2.1898 που ψηφίσθηκε από τη βουλή στις 21.2.1898. Αυτόν βλέπε Στεφ. Δραγούμης, *ό.π.*, σ. 5-7. Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 480-494. Καλλιαβάς, σ. 47-55.
377. Η Ελλάδα δεν ελεγχόταν από τους ομολογιούχους αλλά από τις ΜΔ. Οι διαπραγματευτικές επαφές γίνονταν μέσω των αντιπροσώπων των Δυνάμεων. Λόγω του διπλωματικού χαρακτήρα, το τέλος του ΔΟΕ, όπως γράφει ο Δραγούμης, ήταν «άδηλος». Στεφ. Δραγούμης, *ό.π.*, σ. 58.
Γι' αυτό θα συνεχισθεί και μετά τη συνθήκη των Σεβρών το 1920, αν και μέχρι τότε τα τοκομερίδια πληρόνωνταν στο άρτιο.
378. Η Επιτροπή ονομάστηκε οικονομικού ελέγχου και όχι Δημόσιου Χρέους, όπως σε περιπτώσεις άλλων χωρών. Ο Χεβίδης της Αγγλίας, τουλάχιστον θεωρητικά, διόριζε τα μέλη της Επιτροπής και η παύση τους απαιτούσε τη συγκατάθεσή του. Ουδένα μέλος της Επιτροπής ήταν Έλληνας, ενώ στην παρόμοια Επιτροπή της Οθ. Αυτοκρατορίας μετείχε αντιπρόσωπος των Τούρκων ομολογιούχων. Η Επιτροπή μπορούσε να επεμβαίνει στις υπηρεσίες είσπραξης υπέργων προσόδων και να αντικαθιστά, μέσω της ελληνικής κυβέρνησης, υπαλλήλους αυτών. Οι υπάλληλοι των υπηρεσιών δεν μετατίθενται δίχως προηγούμενη ανακοίνωση προς την Επιτροπή, όπως και των λόγων μετάθεσής των (άρθρα 37, 38).
379. Τα μονοπάλια ήταν Αλατιού, σιγαροχάρτου, πυρείων, παγνιοχάρτων, πετρελαίου και σιμόριδας Νάξου.
380. Βλέπε παράρτημα πίνακας 5.
381. Η δανειακή σύμβαση υπεγράφη στις 17/29.3.1898 μεταξύ των κυβερνήσεων Αγγλίας, Ρωσίας και Γαλλίας. Η Ελλάδα την επικύρωσε με τον ν. ΒΦΜΒ' /21.3.1898 (π.η.).
382. Ι. Βαλαωρίτης, Τ₁, σ. 189, 190. ΙΑ/ΕΤΕ, Φ. 49.
ΦΕΚ Τ_Α, α.φ. 47/21.3.1898. Ο ν. ΒΦΜΒ' και η σύμβαση μεταξύ των τριών ΜΔ και της Ελλάδας.
α.φ. 72/23.4.1898. Το ΒΔ/12.4.1898 περί εκτέλεσεως του ΒΦΜΒ'.
α.φ. 121/8.7.1898. Η σύμβαση μεταξύ της *τράπεζας Αγγλίας*, της αυτοκρατορικής *τράπεζας Ρωσίας* εκπροσωπούσης και άλλες ρωσικές *τράπεζες*, ομάδες γαλλικών *τραπεζών* και της ελληνικής πρεσβείας του Λονδίνου.
Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 15-17. Βλέπε και Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 501 κ.ε. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 200. Μπανταλούκας, σ. 32-34. Αναζηρόπουλος, σ. 35 κ.ε.

- Αγιοπετρίτης, σ. 314.
383. Ι. Βαλαωρίτης, Τ₁, σ. 191. Βλέπε και Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 16-17. Αγιοπετρίτης, σ. 314. Μπανταλούκας, σ. 32, 33.
384. Για κλειρωθείσες ομολογίες 1893, πληρωμή τοκομεριδίων 1898, 5% για τα μη πληρωθέντα τοκομερίδια των δανείων από 1.4.1894 μέχρι 1.1.1898 κ.λ.π.
385. Μπανταλούκας, σ. 35. Αγιοπετρίτης, σ. 314.
386. Πρακτικά Βουλής, 9.6.1873. Ζωχός: «Η Ιονική σας λέγει... θα φέρω χρήματα ξένα. Η Πιστωτική απεναντίας σας λέγει, θα εκδόσω μετοχές».
Ραμπαγιάς, 9.12.1882. «Η κυβεία, αι συμβάσεις, αι μετοχικά ταχυδακτυλουργία, είναι τα προσφιλή αυτών αντικείμενα».
- Βεργόπουλος, *Κράτος*, σ. 18, 19, 92. Ο Αρ. Οικονόμου έλεγε ότι, «η Ελλάς κατέστη χρηματιστική επιχείρησις... εθνικά δάνεια, μετοχά, οικοπεδα, χρηματιστήρια...».
- Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση*, σ. 246, 259, 262. Κερδοσκοπικά κριτήρια αποκαικού τύπου.
387. Κατά την ιδρυτική σύμβαση της 2.11.1872, οι ιδρυτές εντός έτους έπρεπε να καταβάλουν 14 εκ. δρχ. (άρθρο 3). Αμέσως κυκλοφόρησαν 56.000 μετοχές των 250=14 εκ. δρχ. Επίσης ορίζονταν 20 μετοχές για μια ψήφο, 60 για δύο κ.τ.λ. Σε τρεις μέρες οι διατεθείσες μετοχές των 2 εκ. θα εξαντληθούν και θα εκδοθούν άλλες 8.000 μετοχές αλλά μόνον 5 κατ' άτομο. Αυτές δεν εξασφάλιζαν ούτε μια ψήφο.
Μέλλον, 1,8.12.1872. *Παλιγγενεσία*, 7,9.12.1872. *Αιών*, 2,5,9.12.1872.
Για το πατωχομείο, βλέπε Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 74-75. *Μέλλον*, 8.12.1872.
388. Ραμπαγιάς, 9.12.1882. Δεν επένδυσαν στη βιομηχανία και σε επιχειρήσεις εργατικού δυναμικού, αλλά στην κυβεία, στις συμβάσεις και στις μετοχικές ταχυδακτυλουργίες.
Μοσκόφ, σ. 113. Το κεφάλαιο στην εμπορευματική καλέργεια 1890-1895 τριπλασιάσθηκε, 137. Στον μεταλευτικό τομέα, όπου η ετήσια απόδοση ήταν 26%.
Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 18, 19. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 265.
Καραπάνος, *Αγορεύσεις*, Τ₂, σ. 239. Οι τράπεζες ασχολούνται σε εξωτραπεζικές επιχειρήσεις.
Κ. Οικονομίδης, *Εις ανόρθωσιν*, σ. 8. Η *Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως* «ελάχιστα εδάνεισε, πλείστα όσα εκέρδισε».
389. Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 140. «Οι περί την Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως εχόνοντο μέχρι λαϊμού εις κερδοσκοπικάς αγοράς ελληνικών χρεογράφων».
Κ. Οικονομίδης, *ό.π.*, σ. 8. Μεταβάλουν τιμές χρεογράφων και συναλλάγματος.
Law, σ. 13.
390. Συγγρός, *απ.*, Τ₂, σ. 17-18, «Δανείζουν τοκογλυφικώς», 267-268. Έργο τους η χρηματιστηριακή κερδοσκοπία. Βλέπε και Πρακτικά Βουλής, 25.11.1885. Ο Αρ. Οικονόμου για τον Συγγρό.

- Στεφ. Ξενός, *Οι Χρυσοκάνθαροι*, σ. 15. «Τροχοπέκτες του Γαλατά» που επεδίωκαν «να θέσωσαν εις το χέρι τα χρήματα του πανελληνίου».
- Ραμπαγιάς*, 9.12.1882.
- Κορδάτος, *T*₁₂, σ. 490. Ο Αρ. Οικονόμου έλεγε στη βουλή το 1887 ότι εκμεταλεύθηκαν τις κυβερνήσεις, «όπως τα χαρέμια του σουλτάνου».
391. Βεργόπουλος, *Κράτος*, σ. 121.
392. Ο Ζωγράφος το 1876 θα αγοράσει 64.000 στρεμ., ο Ζαρίφης είχε 25.000 στρεμ., ο Μαυροκορδάτος 30.000 στρεμ., ο Σκυλίτσης το 1907 είχε 70.000 στρεμ. και ο Συγγρός Τσιφλίκια στην Αττική.
- Deschamps*, σ. 321.
- Για Μαυροκορδάτο, *Εβδομάς*, *T*₁₃/1887.
- Για Συγγρό, Κορδάτος, *T*₁₂, σ. 444 κ.ε.
- Για Συγγρό, Α. Σίδερης, *Η γεωργική*, σ. 90 σημ.3.
- Για Σκυλίτση, Μοσκόφ, σ. 115. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 93, 117.
- Για εμπορευματοποιημένη καλλιέργεια
- Μοσκόφ, σ. 113. Από 40 εκ. δρχ. το 1890 στα 120 εκ. δρχ. το 1895.
- Ο Συγγρός απέβλεπε στα μονοπώλια και στην είσπραξη της δεκάτης
- Εβδομάς*, *T*₁₃/1887. «Το αγροτικό ζήτημα Αττικής».
- Πρακτικά Βουλής, 25.11.1885. Ο Αρ. Οικονόμου για το μονοπώλιο του καπνού.
393. Τα μεταλλεία Λαυρίου από Συγγρό-Μπαλτατζή, της Σερίφου από Συγγρό με ή δίχως γαλλικά κεφάλαια (Α. Βλαστός).
- Συγγρός, *απ.*, *T*₃, σ. 72. Ανωνύμου, *Επ. Δεληγεώργης*, σ. 31.
- Αναστασόπουλος, *T*₂, σ. 558. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση*, σ. 247. Ελέγχουν τουλάχιστον τα ¼ των εξαγωγικών μεταλλευτικών επιχειρήσεων».
394. Ο Συγγρός είχε τη *Γενική Πιστωτική*, την *Ηπειροθρειακή*, την *Κωνσταντινουπόλεως* με υποκατάστημα στην Αθήνα. Η *Πιστωτική* θα ιδρυθεί στις 2.11.1872 μετά από συγχώνευση της *Πίστωσης* του Μπαλτατζή και της *Εμπορικής Πιστωτικής* του Συγγρού. Θα συμμετάσχει σε Δημ. Έργα και θα χρεωκοπήσει το 1893. Η *Ηπειροθρειακή* θα ιδρυθεί στις 16.12.1880 με έδρα το Βόλο και υποκαταστήματα στη Λάρισα και Άρτα. Θα διαλυθεί μετά τον πόλεμο του 1897 συγχωνευόμενη στην *Εθνική* το 1898. Την *Κωνσταντινουπόλεως* ίδρυσε ο Συγγρός το 1871, μετά τη διάλυση της εταιρείας *Συγγρός – Κορωνιός και Σία*. Το υποκατάστημα Αθηνών διευθυνόταν από τον Γ. Αθηνογένη. Επίσης στο ομογενειακό κεφάλαιο ανήκαν
- Η *Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστωσης*, όπου κυριαρχούσαν οι Α. Μπαλτατζής, Ζαρίφης και Ζωγράφος.
 - Η *Τράπεζα Κρήτης* το 1896, του Ευγενίδη, φίλου του Συγγρού και με συμμετοχή της *Εθνικής*.
- Στο παροικιακό κεφάλαιο οι

- *Τράπεζα Πειραιώς* του μεγαλέμπορου και εφοπλιστή Ρουμανίας Γ. Δρακούλη.
 - Η *Τράπεζα Αθηνών* το 1883 με κεφάλαια ομογενών από Κωνσταντινούπολη και Αίγυπτο.
395. Ιδρύεται το 1876, ΦΕΚ/13.10.1876 το σχετικό διάταγμα. Από το 1882 ελέγχεται από το ομογενειακό κεφάλαιο.
Αγριαντώνη, σ. 308-309.
396. • Η διώρυγα της Κορίνθου από τον Συγγρό και Βλαστό
Δ. Στεφανίδης, *Η εισροή*, σ. 192 κ.ε. Αναστασόπουλος, Τ₂, σ. 710.
- Το σιδηροδρομικό δίκτυο Θεσσαλίας από τον Θ. Μαυροκορδάτο
ν.ΑΜΗ/22/9.7.1882. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 194.
 - Οι σιδηρόδρομοι Αττικής από την ομόθυμη εταιρεία, θυγατρική της εταιρείας Λαυρίου των Συγγρού-Μπαλτατζή
ν.ΑΜΖ/22/9.7.1882. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 193. Cheston, σ. 112.
 - Τέλος συνεργασία ομογενειακών κεφαλαίων με αγγλικές και τουρκικές Τράπεζες κατασκευάζει το σιδηρό δίκτυο Πελοποννήσου. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 195.
397. Λιακόπουλος, σ. 229 κ.ε. Των 60 εκ. φρ./1879 ο Συγγρός και το *CdE*, 262 κ.ε. Των 120 εκ. φρ./1881 η *Τράπεζα* και το *CdE*, 294 κ.ε. Των 170 εκ. φρ./1884 η *Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως*, η *Ηπειροθεσσαλίας*, η *Γενική Πιστωτική*, η *Βιομηχανικής πίστωσης* και το *CdE*, 432 κ.ε. Των 135 εκ. φρ./1887, το *CdE*, 493 κ.ε. Των 60 εκ. φρ./1890, η *Γενική Πιστωτική* και η *Ηπειροθεσσαλίας*, 504 κ.ε. Το πάγιο των 125 εκ. φρ./1889, η *Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως*, 713 κ.ε. Το κεφαλαιοποίησης/1893, η *Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως*.
398. Του δανείου ανεξαρτησίας που έγινε με το δάνειο των 15 εκ. φρ. από την *Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως*. Στις προκαταβολές με ενέχυρο ομολογίες του δανείου των 170 εκ. φρ./1884 και στην απόσβεση του δανείου των 60 εκ. φρ./1879 που έγινε από το πάγιο των 125 εκ. φρ./1889.
Λιακόπουλος, σ. 25 κ.ε., 412 κ.ε., 419 κ.ε., 424 κ.ε.
399. Στεφ. Ξένος, *Οι χρυσοκάνθαροι*, σ. 32. Law, σ. 13. Βλέπε και
Κ. Οικονομίδης, *Εις ανόρθωσιν*, σ. 8. Για την *Τράπεζα Κωνσταντινουπόλεως*.
Στεφ. Ξένος, *ό.π.*, σ. 23. Αποβλέπουν στην ατμόπλοια Σύρου, να μπουν στο συμβούλιο και να εκδώσουν όσους δεν είναι «του χεριού των...», 31. Ο Συγγρός «έθεσε πολιορκίαν φοβεράν κατά του υπ. οικονομικών»
Βεργόπουλος, *Κράτος*, σ. 92. «Αναμίχθηκαν... στις παραγγελίες των δημοσίων έργων, στην επεξεργασία του προστατευτικού δασμολογίου, στη διατύπωση της φορολογικής πολιτικής...».
400. Συγγρός *απ.*, Τ₃, σ. 139.
401. Deschamps, σ. 78. «Για να ηρεμήσουν... τους πολιτικούς ήταν να τους βάλουν να καπνίσουν, να φάνε, να χωρέψουν... ανακατεύοντας τις παρατάξεις...».
Στεφ. Ξένος, *ό.π.*, σ. 23. Απέβλεπαν σε κοινοβουλευτική εκπροσώπηση.

Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 91. Ο Τρικούπης στο τέλος τους χαρακτήρισε εκβιαστές και τυράννους των κυβερνητών της χώρας, 92. Κατά τον Αρ. Οικονόμου ήθελαν να ελέξουν την κυβέρνηση και τους Δήμους.

Μοσκόφ, σ. 131. Το ομογενειακό κεφάλαιο θα γίνει «κατεσθυντήρια δύναμη στην Ελλαδική πολιτική».

402. Το γένος Χατζηφωτίου, εκ των ευποροτέρων εμπόρων. Ο αδελφός του θα εκρωσισθεί και αυτός θα κρατήσει το εκρωσισμένο όνομα. Συνεργάτης του Συγγρού και θα συμμετέχει στα συμβούλια της *Γενικής Πιστωτικής* και της Λαυριωτικής.

403. Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 47-48.

404. ● Ο Γ. Κορωνιός ήταν παιδικός φίλος του Συγγρού και ανειμιάς του πολυεθνικού μεγαλέμπορα Αμβ. Νεγρεπόντη. Η γυναίκα του αδελφού του ήταν αδελφή του Ιωνίδη. Υπήρξε προστατευόμενος, άμεσος συνεργάτης και συνεταίρος του Συγγρού. Ο ίδιος ο Συγγρός τον περιγράφει αποτυχημένο εμπορομεσίτη, «άσκοτο και κερδοσκοπό όχι μέχρι βαθμού ατιμίας», αλλά γνώριζε τις αδυναμίες του Συγγρού, όπως ομολογεί ο Συγγρός, και τις εκμεταλλεύονταν.

Συγγρός, *απ.*, Τ₂, σ. 42, 151, 285.

● Ο Στεφ. Σκουλούδης ήταν επίσης συνεργάτης και συνεταίρος του Συγγρού στην εταιρεία *Συγγρός-Κορωνιός και Σία*. Στη συνέχεια ήταν ο ένας εκ των τεσσάρων διευθυνόντων της *Τράπεζας Κωνσταντινουπόλεως*. Οι άλλοι τρεις ήταν ο Συγγρός, ο Κορωνιός και ο Βλαστός.

● Ο Ευ. Μπαλατζής ήταν στο συμβούλιο της *Γενικής Πιστωτικής*.

● Ο Γ. Αθηνόγενης ήταν γαμπρός του Σκουλούδη και διευθυντής του υποκαταστήματος Αθηνών της *Τράπεζας Κωνσταντινουπόλεως*.

● Ο Α. Ιωνίδης ήταν αντιπρόσωπος του Συγγρού στο Λονδίνο και «μέχρι λαμού εις κερδοσκοπικές αγορές ελληνικών χρεογράφων», όπως λέει ο Συγγρός. Μέλος του συμβουλίου της *Τράπεζας Κωνσταντινουπόλεως* και «όργανο πειθήνιον» του Κορωνιού. Θα γίνει και φίλος του Τρικούπη. Ιδιαίτερα αναμείχθηκε στο δάνειο κεφαλαιοποίησης/1893.

Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 3, 140, 148, 150-151, 154-156.

Κ. Αγγελόπουλος, *Πολιτικοί*, Τ₂, σ. 62.

Ο αδελφός του, Κ. Ιωνίδης, είναι αυτός που έβαλε τον Συγγρό στους αγγλικούς τραπεζικούς κύκλους και στους εκεί ελληνικούς κεφαλαιουχικούς κύκλους. Επίσης συνεργάτης του Συγγρού.

● Ο Παντ. Θεολόγης διέθετε μεγάλη περιουσία και πρόκειται στον Συγγρό. Θα μετέχει στο συμβούλιο της *Γενικής Πιστωτικής* ενώ ήταν σημαντικός μέτοχος της *Εθνικής* στο συμβούλιο της οποίας θα συμπεριληφθεί. Ο Συγγρός δεν τον εκτιμάσε ιδιαίτερα, «κάτι ήτο». Συγγρός, Τ₃, σ. 43.

405. Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 23. «Εμπειρικός οικονομολόγος».

Από τις κολλές που αναφέρει ο Συγγρός παραθέτουμε ενδεικτικά τρεις τοκογλυφικές

του περιγραφές:

- Για την οικονομική δραστηριότητα του ομογενειακού κεφαλαίου στην Κωνσταντινούπολη γράφει: «Είμεθα άπληστοι... κερδίζαμεν επί ποσών σπουδαιοτάτων 10-12% ετησίαν διαφοράν τόκου», λόγω «παχυλή» αμάθειας των κυβερνώντων τα οικονομικά της Οθ. Αυτοκρατορίας. Συγγρός, *απ.*, Τ₂, σ. 204.

Την ίδια εποχή στην Ευρώπη, επιτόκιο άνω του 8% εθεωρείτο τοκογλυφικό.

- Από τις αδιάθετες ομολογίες του δανείου των 25 εκ. φρ./1867 για την κρητική επανάσταση, ο Συγγρός το 1869 αγόρασε, μετά από πρόταση της ελληνικής κυβέρνησης, ομολογίες 500.000 φρ. Την ίδια ώρα ο Κορωνιός πήρε δάνειο από την Εθνική 1 εκ. φρ. με επιτόκιο 8% και το μετέτρεψε σε ομολογίες του δανείου τις οποίες πουλούσε ανατιμημένες προς 11,25%. Δηλαδή κέρδισε 62.500 φρ. (3,5% επί του 1,5 εκ. φρ. και 2% προμήθεια επί των 500.000 φρ.), χωρίς ουσιαστικά να διαθέσει δικά του κεφάλαια. Όλα αυτά, όπως γράφει ο Συγγρός, «από την μύτην της Εθνικής Τραπέζης και των ιδίων αυτής χρημάτων». Η αγορά των 500.000 φρ. του δανείου/1867 θεωρήθηκε εθνική υπηρεσία και του αποδόθηκε ο χρυσός Σταυρός του Σωτήρα.

Συγγρός, *απ.*, Τ₂, σ. 188-190, 194, 195.

- Οι μετοχές του Λαυρίου ξεκίνησαν από 70 δρχ. τον Μάρτιο του 1873. Τον Απρίλιο θα φθάσουν τις 200 δρχ. Στη συνέχεια στις 310 και στη Σύρο στις 410. Τον Νοέμβριο θα πέσουν στις 37 σρχ. Τότε ο Συγγρός ονομάστηκε «λαυριοφάγος».

Κυριακίδης, Τ₂, σ. 523. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 310.

Θ. Ρηγόπουλος, *απ.*, σ. 206. Ασπρέας, Τ₂, σ. 46 σημ.2. Σε διπλάσια τιμή.

Κυριακόπουλος, σ. 117. Στις 400 δρχ.

Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 85, 88. «Λαυριοφάγος».

406. Ο Βλαστός ήταν γαμπρός του Ζ. Πετροκόκκινου, που με τη σειρά του ήταν γαμπρός των Δαμιανών, ιδιοκτητών μεγάλου εμπορικού οίκου. Ο Πετροκόκκινος ήταν διευθυντής του υποκαταστήματος Μασσαλίας της εταιρείας του Συγγρού. Επί πλέον ήταν και συγγενής των Ράλληδων του Λονδίνου. Ο Βλαστός ήταν στενός φίλος και συνεταίρος του Συγγρού. Υπήρξε διευθυντής του υποκαταστήματος Λίβερπουλ του μεγάλου πολυεθνικού εμπορικού οίκου των Ροδοκανάκηδων, διευθυντής της Γενικής Οθωμανικής Τράπεζας και στη συνέχεια αντιπρόεδρος του Cde.

407. Μοσκόφ, σ. 141.

408. • Ο εξ απορρήτων του Γεωργίου και Νομάρχης Αττικής Αρακόπουλος, επιστήθιος φίλος του Συγγρού ακόμα και στις νικητερινές διασκευάσεις. Συγγρός, Τ₃, σ. 21, 60, 71.

- Ο νομικός σύμβουλος του Γεωργίου, Κ. Προβελέγγιος, εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, πρόεδρος της εταιρείας Λαυρίου του Συγγρού. Ο πολιτικός σύμβουλος του Γεωργίου, Αρ. Μωραϊτίνης, πρώην πρόεδρος του Αρείου Πάγου, πρόεδρος

της *Γενικής Πιστωτικής*. Επίσης οι πολιτικοί σύμβουλοι του Γεωργίου, Ι. Μεση-
νέζης και Σπ. Βαλαωρίτης θα διορισθούν πρόεδροι ή μέλη της *Γενικής Πιστωτι-
κής*.

409. Λιακόπουλος, σ. 442. Ο Σιμόπουλος υπογράφει τη δανειακή σύμβαση.
Ευαγγελίδης, *Τα μετά*, σ. 697. Ο Ν. Δηλιγιάννης.
410. Στεφ. Ξένος, *ό.π.*, σ. 32.
411. Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 23.
412. Πρακτικά Βουλής, 14.6.1873.
Την ίδια μέρα στη βουλή ο Ζαχός έλεγε, «αφήσατε να εξασπλώθῃ ἡ Πιστωτικὴ καὶ
τότε βλέπετε τι θα πάθουν οι ψήφοι του λαού, οι ψήφοι σας».
413. Η σύμβαση αγοράς των μεταλλείων στις 3/15.2.1873, αντί 11,5 εκ. φρ. Ο νόμος
Κουμουνδούρου στις 24/5.6.1871.
Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 64. Οι βλέψεις Συγγρού στις εκβολάδες.
414. Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 56, 86-87.
415. FO, 32436, 65/26.4.1873. Stewart to Granville.
Χ. Τρικούπης, «Παρελθόν και Ενεστώς», *Καιροί*, 9/21.7.1874. «... της
αγοράς βουλευτικών ψήφων δια μετοχών», γράφει ο Τρικούπης αναφερόμενος στο
Λαυριωτικό.
416. Πρακτικά Βουλής, 29.4.1873.
417. Ασπρέας, Τ₂, σ. 196-197.
Φιλάρειος, *Σημειώσεις*, σ. 216, 218, 220-222.
Παλιγγενεσία, 19.10.1892. Τα του Τρίτου Κόμματος από τον Γ. Φιλάρετο.
Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 681. Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 108.
Κορδάτος, Τ₁₂, σ. 508, 509. Πουρνάρας, Χ. Τρικούπης, Τ₂, σ. 509, 509
σημ.3.
418. Τα σχετικά με την *Τράπεζα Κράτους* βλέπε:
Χατζηγιαννάκογλου, σ. 49-50. Όπως αναγράφονται στον παρισινό τύπο.
Συγγρός, *απ.*, σ. 154-157. Ασπρέας, Τ₂, σ. 194.
Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₂, σ. 511 σημ.1, 547. Ζεύγος, Τ₂, σ. 118.
419. Η παύση στις 18/30.2.1892. Την προηγούμενη το μεσημέρι ο Γεώργιος, με τον γραμι-
ματέα του Καλίνσκι, είχε ζητήσει από τον ίδιο τον Δηλιγιάννη την παραίτησή του.
Ο Δηλιγιάννης επαφυλάχθηκε να απαντήσει και το βράδυ της ίδιας μέρας κάλεσε
τους υπουργούς του, που ομόφωνα απάντησαν στον βασιλιά ότι η κυβέρνηση δεν
υποβάλει παραίτηση. Την επαύριο ο Τρικούπης αρνήθηκε την εντολή και σύστησε
άχρηση κυβέρνηση και εκλογές. Στη συνέχεια ο Γεώργιος ανάθεσε την εντολή στον
Κωνσταντόπουλο ενώ το μεσημέρι ο Δηλιγιάννης ζήτηγε την εμπιστοσύνη της
βουλής, η οποία του δίνονταν με 83 ψήφους επί συνόλου 150. Στη συνέχεια ο
Κωνσταντόπουλος θα συμπλήρωνε την κυβέρνηση του και θα υπέγραφε την παύση
της κυβέρνησης Δηλιγιάννη, δίχως αυτή να έχει παραιτηθεί.

420. Καρολίδης, Τ₇, σ. 308 σημ.1. Αυτό λέει στον Καρολίδη.
421. Ήδη από τον Δεκέμβριο του 1891 είχαν αρχίσει οι μεταστάσεις δηλιγιαννικών βουλευτών προς το τρικουπικό κόμμα. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₂, σ. 509.
Επί πλέον ο Γεώργιος είχε προσεγγίσει τον υπεξ του Δηλιγιάννη, Λ. Δελιγεώργη, αδελφό του Επ. Δελιγεώργη και του πρότεινε πρωθυπουργοποίηση δίχως ο Δελιγεώργης να αρνηθεί. Προ της κοιμματικής ομοφωνίας ο Δελιγεώργης δεν θα προχωρήσει.
- Καρολίδης, Τ₇, σ. 305. Φιλάρετος, *Σημειώσεις*, σ. 224.
Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 112. Τρεις μέρες νεώτερα.
Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 682. Ο Δηλιγιάννης την ανέμενε, 682, σημ.1.
422. Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 113, 120. Φιλάρετος, *ό.π.*, σ. 233.
423. Ο Δ. Ράλλης και ο Σωτηρόπουλος θα δηλώσουν υποστήριξη αλλά δεν θα συμμετάσχουν για διαφορετικούς λόγους ο καθένας.
424. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₅, σ. 169-170. Αυτό λέει ο Γεώργιος στον πρίγκιπα Νικόλαο.
Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 684. Η παράταση της κυβέρνησης Δηλιγιάννη θα έβλαπτε το Δημόσιο συμφέρον λέει ο Γεώργιος στο διάγγελμα Κωνσταντόπουλου στις 21.3.1892.
Καρολίδης, Τ₇, σ. 302. Για την κακή οικονομική πορεία.
Φιλάρετος, *Ξενοκρατία*, σ. 255. Για οικονομικά ζητήματα.
Ασπρέας, Τ₂, σ. 194. Για να αποφευχθεί η επικίνδυνη επιδείνωση των οικονομικών.
Συγγρός, Τ₃, σ. 110. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₂, σ. 518.
425. Στις 12.12.1895.
Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 683 σημ.1. Φιλάρετος, *Σημειώσεις*, σ. 288.
Πρωία, 13.12.1895.
426. Χατζηγιαννάκογλου, σ. 53.
Φιλάρετος, *Ξενοκρατία*, σ. 255. Ο Δηλιγιάννης έλεγε ότι, «εγένετο θύμα χρηματιστών» γιατί δεν εξημερεύσε τα συμφέροντά τους.
Καρολίδης, Τ₇, σ. 302 σημ.1. Οι δηλιγιαννικοί την παύση αποδίδουν στον Συγγρό.
Συγγρός, *απ.*, Τ₃, σ. 110. «Κατηγορήθην ονομαστί» από τον τύπο και τον Δηλιγιάννη, «υποσκάπτων την κυβέρνησιν» παρά των ανακτόρων, 121. Όλοι εύρισκαν «ότι εγώ υπήρξα η μαμμή του υπουργείου Κωνσταντοπούλου».
427. Χατζηγιαννάκογλου, σ. 53-54.
428. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 681-682.
429. Χατζηγιαννάκογλου, σ. 48. Οι τιμές των ελληνικών χρεογράφων από 1.12.1892.
Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 681-682. Ασπρέας, Τ₂, σ. 194.
Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₂, σ. 511.

430. Χατζηγιαννάκογλου, σ. 49-50. Αυτά μεταδίδει στο Λονδίνο από το Παρίσι ο ανταποκριτής του *Financial Standard and imperial Post*.
Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 681-682. «Οι χρηματιστές και οι άλλοι οι ζητούντες την πτώσιν της κυβερνήσεως...».
Συγγρός, *απ.*, T₃, σ. 110-111. Ασπρέας, T₂, σ. 194.
431. Χατζηγιαννάκογλου, σ. 49. Όπως είπαε, γνώριζε πόσες παραγγελίες προς πώληση χρεογράφων δόθηκα στο Λονδίνο και στο Βερολίνο από την Αθήνα.
432. Ασπρέας, T₂, σ. 194. Βλέπε και
Χατζηγιαννάκογλου, σ. 50-54. «...λύσης του χρηματιστηρίου Αθηνών» κατά τον Δηλιγιάννη.
Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, T₂, σ. 511. Ζεύγος, T₂, σ. 118.
433. Σιμόπουλος, *Αγόρευσις 1894*, σ. 56 κ.ε.
434. Ασπρέας, T₂, σ. 194. «Σπουδαίως συνέτετε υπόμνημα του Συγγρού».
Βεργόπουλος, *Κράτος*, σ. 66.
435. Συγγρός, *απ.*, T₃, σ. 110.
436. Ανέλαβε στις 10.6.1892 και παρατήθηκε στις 3.5.1893.
437. Ο διαπραγματευτής του δανείου, Γ. Θεοτόκης, έγραφε από το Λονδίνο στον Τρικούπη ότι αν δεν πάρουμε το δάνειο θα φθάσουμε στην πτώχευση και στη γυναίκα του ότι οι υπερασπιστές στην Αθήνα θεωρούσαν το δάνειο εξασφαλισμένο.
Γ. Ράλλης, *Γ. Θεοτόκης*, σ. 153.
Συγγρός, *απ.*, T₃, σ. 111. Ο Συγγρός από το 1891/1892 διακήρυσσε ότι μπορούσαμε να απομακρύνουμε την πτώχευση όχι να την αποφύγουμε, 140. Οι φίλοι του Τρικούπη το θεωρούσαν εξασφαλισμένο κατά 90%.
Ασπρέας, T₂, σ. 198. Για τον Τρικούπη και την αποφυγή της πτώχευσης απαραίτητο το εξωτερικό δάνειο.
Πουρνάρας, *ό.π.*, T₂, σ. 549. Επιβεβλημένο το εξωτερικό δάνειο.
438. Γ. Ράλλης, *ό.π.*, σ. 153. Βλέπε και
Ασπρέας, T₂, σ. 198. Καρολίδης, T₇, σ. 309.
439. Στεφ. Στεφάνου, «Αι οικονομικαί...», *Ελεύθερο Βήμα*, 14.3.1929.
Δ. Πουρνάρα, *ό.π.*, T₂, σ. 549 σημ.3, 552. Από Βλαστό.
Άστν, 23.6.1893. Από Συγγρό. Κορδάτος, T₁₂, σ. 520. Από Συγγρό.
Βεργόπουλος, *Κράτος*, σ. 70. Από Συγγρό.
440. Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, T₂, σ. 568 σημ.1.
441. Πουρνάρας, *ό.π.*, T₂, 547, κ.ε. Ο Βλαστός υποκίνησε την αποστολή του Γάλλου Ρου στην Αθήνα για να αντισταθμίσει την παρουσία του φιλοτρικουπικού Εδ. Λόου, 548. Όταν ο Λόου εμφανίζει θετική εικόνα για την ελληνική οικονομία, ο Βλαστός στο Παρίσι την εμφανίζει υπό πτώχευση, 548 σημ.1, 549. Υπονομούν τη δανειοληπτική προσπάθεια του Τρικούπη, 553. «Συνωμοσία αυλικών και τραπεζικών».

- Χατζηγιαννάκογλου, σ. 54. Υποστηρίζει ότι ο ίδιος ο Τρικούπης «ωμολόγησεν» δια τον Βλαστόν. Βλέπε και
- Ασπρέας, *T*₂, σ. 198. Την ελληνική οικονομία δυσφημούσαν και Έλληνες κεφαλαιούχοι.
- Επ. Μαυρομάτης, *Σύγχρονος*, σ. 36 σημ.1. Το δάνειο βρισκόταν «εν τω περατούσθαι ότε τη παραδόξω επιμονή του βασιλέως (είτε πιστηθέντος εκ της εξεγερθείσης τότε αντιπολιτεύσεως είτε και παίζοντος εν τω χρηματιστηρίω...) ... ενώ οι μεσίται του χρηματιστηρίου σκανδαλωδέστατα ανεβοκατέβαινον των ανακτόρων...» ο Γεώργιος αρνήθηκε την κύρωση.
442. Συγγρός, *απ.*, *T*₃, σ. 154-157.
443. Την κυβέρνηση αποτελούσαν
Σ. Σωτηρόπουλος, πρωθυπουργός, υπουργός οικονομικών και δικαιοσύνης,
Δ. Ράλλης υπουργός εσωτερικών, Αθ. Ευταξίας υπουργός εκκλησιαστικών, Α. Κοινύσταυλος υπουργός εξωτερικών και Ε. Κριεζής υπουργός ναυτικών και στρατιωτικών αλλά από 5.5.1893 υπουργός στρατιωτικών ο Γ. Κόρπας.
444. Ο Σωτηρόπουλος είχε αποφασίσει να συνάψει το δάνειο κεφαλαιοποίησης.
Συγγρός, *απ.*, *T*₃, σ. 161.
445. Συγγρός, *απ.*, *T*₃, σ. 156.
446. Ανδρεάδης, *Έργα*, *T*₂, σ. 440 σημ.2.
Ο Ανδρεάδης γεννήθηκε το 1876. Μετά από σπουδές στη Γαλλία και στην Αγγλία θα γίνει το 1902 υφηγητής και το 1906 καθηγητής δημόσιας οικονομίας και στατιστικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Θα πεθάνει το 1935.
447. Συγγρός, *απ.*, *T*₃, σ. 148.
448. Στις 12.1.1895.
Ο Τρικούπης είχε προαθήσει οικιστική φορολογία εξεγείροντας την κοινή γνώμη. Σε αντικυβερνητικό συλλαλητήριο κατά των φορολογικών αυτών μέτρων θα εμφανιστεί ο διάδοχος και αρχηγός του στρατού, ο οποίος όταν του ζητήθηκε η συνδρομή του προς το αίτημα των διαδηλούντων, τους παρέπεμψε στον πατέρα του. Ο Τρικούπης θεώρησε την ενέργεια αντικυβερνητική και αντικοινοβουλευτική. Την επομένη θα ζητήσει και θα λάβει την εμπιστοσύνη της βουλής ενώ ο Γεώργιος θα υποθετήσει τη στάση του διαδόχου. Τότε ο Τρικούπης παρατήθηκε. Όπως θα πει, «δεν εσκόπων να παρατηθώ», αλλά όταν ο βασιλιάς επεδοκίμασε τη στάση του διαδόχου, «τούτο με ηνάγκασε να καταθέσω την αρχήν».
- Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, *T*₂, σ. 597-598.
Οι ανακτορικοί χαρακτήρισαν την παρουσία του διαδόχου τυχαία ο δε Γεώργιος ισχυρίσθηκε ότι ήταν σε γνώση του υπ. στρατιωτικών και σκοπό είχε την πρόληψη ταραχών.
- Καρολίδης, *T*₇, σ. 319 σημ.1. Ασπρέας, *T*₂, σ. 201-202.
449. Γ. Ράλλης, *ό.π.*, σ. 163 κ.ε. Ασπρέας, *T*₂, σ.202.

450. Τα αναφερόμενα από τον Μαυρομάτη, βλέπε
 Επ. Μαυρομάτης, -*Σύγχρονος*, σ. 36 σημ.1.
 -*Κωνσταντίνος*, σ. 10, 21-22, 24.
451. Καρολίδης, *T*₇, σ. 321 σημ.1, 2.
452. Στις 13.1.1894. Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, *T*₂, σ. 585 σημ.2.
453. Σιμόπουλος, *Αγορεύσεις 1894*, σ. 66-69.
 Καραπάνος, *Αγορεύσεις*, *T*₂, σ. 437. Συγγρός, *απ.*, *T*₃, σ. 175-178.
454. Οι *Times* του Λονδίνου έγραφαν για «καταχθόνιον χρηματιστικήν σκευωρίαν», από
 Παρισιούς τραπεζίτες και χρηματιστές, όπως και από «χαβιαροχανίτες Έλληνες».
 Δ. Πουρνάρας, *T*₂, σ. 584. Βλέπε και
 Μαρκεζίνης, *ό.π.*, *T*₆, σ. 41. Ο Τρικούπης απέδιδε τη στάση των Γάλλων ομο-
 λογιούχων στην επίδραση του Βλάστού.
 Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, *T*₂, σ. 583 σημ.1, 585-586.
455. Συγγρός, *απ.*, *T*₃, σ. 180.
456. Συγγρός, *απ.*, *T*₃, σ. 116. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, *T*₆, σ. 41. Ο Βλαστός.
457. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, *T*₆, σ. 47. Δ. Πουρνάρας, *T*₂, σ. 586 σημ.3.
Times (L), 13/25.10.1894. Η πίεση για την πάση του Τρικούπη με την ελπίδα
 ότι «η παρισινή ομάδα» θα επιτύχει καλύτερους όρους από την αντιπολίτευση, χα-
 ρακτηρίζεται άσωχος.
458. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, *T*₆, σ. 40.
459. Ισοτιμία φράγκου-δραχμής
1892	1,43 δρχ.	1894	1,74 δρχ.
1893	1,60 δρχ.	1895	1,80 δρχ.
460. Στεφ. Στεφάνου, *ό.π.* Μαρκεζίνης, *ό.π.*, *T*₆, σ. 45.
461. Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, *T*₂, σ. 662. Βλέπε και
 Μαρκεζίνης, *ό.π.*, *T*₆, σ. 45. Από το τέλος του 1894, οι σχέσεις Τρικούπη-
 Γεωργίου «εφέροντο εις ρήξιν».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

ΤΟ ΒΑΡΟΣ ΤΟΥ ΤΡΙΚΟΥΠΙΚΟΥ ΔΑΝΕΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Ο ΔΙ- ΠΛΑΣΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕ ΜΙΚΡΟΤΕΡΟ ΕΞΩ- ΤΕΡΙΚΟ ΔΑΝΕΙΣΜΟ. 1902-1914

A. Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΕΠΕΚΤΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

Από τις αρχές του αιώνα η Αγγλία αντιμετώπιζε τη ρωσική απαίτηση καθόδου στο Αιγαίο και τη γαλλική αντίθεση στη Β. Αφρική λόγω της αγγλικής παρουσίας στην Αίγυπτο. Αυτά της υπαγόρευαν την αναζήτηση συμμάχων. Οι τρεις απόπειρες της, το 1898-1901, να προσεγγίσει τη Γερμανία είχαν αποτύχει¹.

Η Γαλλία, αντιγράφοντας τον Μπίσμαρκ, προωθούσε την απομόνωση της Γερμανίας. Το 1902 θα υπογράψει συμφωνία με τη Ρωσία και το 1904, συμβιβάζοντας τις βορειοαφρικανικές της αντιθέσεις², με την Αγγλία. Ταυτόχρονα ωθούσε την Αγγλία να προσεγγίσει τη Ρωσία, πράγμα που θα γίνει το 1907. Το πλέγμα των σχέσεων που διαμόρφωναν οι τρεις συμφωνίες³, Γαλλίας-Ρωσίας και Αγγλίας, χωρίς ακόμα να συνιστούν συμμαχία, ονομάστηκε *εγκάρδια ή τριπλή συνεννόηση* (Entente Cordiale) ή εξελληνισμένα *Ανταντ*.

Από την άλλη πλευρά, ήδη από το 1882, λειτουργούσε η *Τριπλή Συμμαχία*, Γερμανίας, Αυστροουγγαρίας και Ιταλίας, γερμανικής έμπνευσης και πρωτοβουλίας. Την ίδια εποχή ο μεσογειακός επεκτατισμός της Ιταλίας⁴ αντιμετώπιζόταν με ανοχή από την Αγγλία και συγκατάβαση από τη Γαλλία. Η πρώτη τον χρησιμοποιούσε ως αντίβαρο του γαλλικού επεκτατισμού και η δεύτερη για να διασπάσει την *Τριπλή Συμμαχία*.

Τον Σεπτέμβριο του 1911 η Ιταλία θα κηρύξει τον πόλεμο κατά της Πύλης προκειμένου να προσαρτήσει την Τρίπολη και την Κυρηναϊκή. Τον Φεβρουάριο του 1912 θα τις προσαρτήσει υπό την επωνυμία Λιβύη. Θα ακολουθήσουν τον Μάιο τα Δωδεκάνησα και τον Οκτώβριο οι Τούρκοι θα υπογράψουν τη συμφωνία ειρήνης. Μετά από λίγες μέρες οι Βαλκάνιοι θα κηρύξουν τον πόλεμο κατά της Πύλης.

Για τη Γερμανία είχε δημιουργηθεί ένα πλαίσιο απομονωτισμού. Αυτό θα την ωθήσει σε μια εντατικοποίηση των εξοπλισμών της και στην οικονομική της διεύδυση στην Ανατολή με επιστέγασμα τον σιδηρόδρομο Βερολίνου-Βαγδάτης⁵.

Την ίδια εποχή η τεχνολογική εξέλιξη έφερνε τον ευρωπαϊκό επεκτατικό ανταγωνισμό⁶ στην κούρσα των εξοπλισμών. Μεταξύ 1890-1912 οι

στρατιωτικές δαπάνες της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας θα τριπλασιασθούν⁷.

Από το 1889 μέχρι το 1903 στον βαλκανικό χώρο η Γερμανία θα προωθήσει ένα αντιρωσικό τουρκοκεντρικό συνασπισμό από τη Ρουμανία, την Ελλάδα και την Οθ. Αυτοκρατορία, με ακρογωνιαίο λίθο τη διατήρηση της τελευταίας⁸. Συνασπισμός που ταυτόχρονα θα προσέγγιζε την Ελλάδα⁹ με την *Τριπλή Συμμαχία* και θα προωθούσε την ελληνοτουρκική συνύπαρξη¹⁰. Από την Αρχή ενημέρωσε τον Γεώργιο για το συνασπισμό, την υλοποίηση του οποίου ο Γεώργιος ανέθεσε στον Γ. Θεοτόκη. Το τοπίο θα αλλάξει μετά το 1903 όταν θα αποσυρθεί το γερμανικό ενδιαφέρον για τον αντιρωσικό άξονα. Η Πύλη, στο *Μακεδονικό*, θα στραφεί κατά της Ελλάδας και όχι κατά της Βουλγαρίας και το 1905 θα διακοπούν οι ελληνορουμανικές σχέσεις.

Από τις αρχές του 1908 η Γερμανία θα επαναλάβει την ίδια πολιτική¹¹ και τον Ιούλιο θα υπογραφεί νέα ελληνοτουρκική συμφωνία στην Αθήνα. Από το Φθινόπωρο και πάλι το γερμανικό ενδιαφέρον θα ατονήσει και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις, με αφορμή το *Κρητικό*¹², θα διαγράψουν πορεία ρήξης. Το Βερολίνο θα εμφανισθεί προστάτης της Πύλης¹³. Την εκπαίδευση του τουρκικού στρατού θα αναλάβουν οι Γερμανοί και του στόλου οι Γερμανοί¹⁴ με τους Άγγλους.

Αντίθετα στην Ελλάδα, μετά το κίνημα 1909, την εκπαίδευση του στρατού θα αναλάβουν οι Γάλλοι και του ναυτικού οι Γάλλοι μαζί με τους Άγγλους. Η γερμανική πολιτική στην Ελλάδα άφησε το προβάδισμα στους Αγγλογάλλους¹⁵. Από το 1909 στην Ελλάδα θα επικρατούσε «το φιλογαλλικό πνεύμα»¹⁶.

Από τον Μάρτιο του 1913 η Γερμανία θα προσεγγίσει και πάλι την Αθήνα¹⁷ προωθώντας πάλι τον ελληνορουμανοτουρκικό συνασπισμό. Σε όλη αυτή την περίοδο το Λονδίνο παρέμενε φιλοβουλγαρικό.

Την πολιτική των Δυνάμεων στον ελληνικό χώρο αποτυπώνει καθαρά η πολιτική τους στο δανειοληπτικό αίτημα της Ελλάδας. Όταν ο Κάιζερ το 1908 προωθούσε τον ελληνορουμανοτουρκικό άξονα, συνιστούσε τη δανειοδότηση της Ελλάδας¹⁸. Μετά το 1909 ο Βανγκενχάιμ συνιστούσε τη μη δανειοδότηση της γιατί το αντίθετο θα δυσμενεί τους Τούρκους¹⁹. Αντίθετα, έντονη υπήρχε η γαλλική δανειοδοτική παρουσία.

Β. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1902-1914

Στα 13 αυτά χρόνια²⁰ εναλλάχθηκαν έντεκα κυβερνήσεις με τον Βενιζέλο από τον Οκτώβριο του 1910 και μετά. Μέχρι τον Ιούλιο του 1910 ο Θεοτόκης²¹ κυβέρνησε συνολικά πέντε χρόνια, εκ των οποίων τα τρεις

μισι συνεχώς από τον Δεκέμβριο του 1905. Παρ' όλα αυτά το 1909 εγκαταλείποντας την αρχή θα πει στη βουλή ότι, βρέθηκε στην κυβέρνηση «τυχαίως και μοιραίως»²².

Μέχρι το 1909 οι κυβερνήσεις θα αντιμετωπίζουν το *Μακεδονικό* και το *Κρητικό*. Στη συνέχεια, το 1912/1913, θα ακολουθήσουν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι.

Το πολιτικό κλίμα μέχρι το 1910 ήταν εμφανώς αντιδυναστικό²³, ενώ ο πολιτικός ανταγωνισμός, κατά κοινή ομολογία, σε τέλεια αποσύνθεση.

Αυτό που κυριαρχούσε ήταν η βασιλευόμενη δημοκρατία μιας ανακτορικής κοινοβουλευτικής ολιγαρχίας, που κατά τον Βεντήρη, είχε καταστήσει την Ελλάδα «νεκρό σημείο των Βαλκανίων»²⁴. Ο ίδιος ο Θεοτόκης θα πει στη βουλή «Ούτε έκαμα τίποτε, ούτε γίνεται τίποτε» και ότι «τα μικρά κράτη δεν είναι βιώσιμα»²⁵.

Η κατάσταση του στρατού μέχρι το 1907 ήταν απελπιστική²⁶. Το 1906, εκτός των απαλλασσόμενων, των «φυγοστράτων» όπως τους αποκαλούσαν²⁷, το 30% περίπου των ανδρών είχε αποσπασθεί σε άλλες υπηρεσίες²⁸. Ίδια κατάσταση και στο υλικό πολέμου. Ο Ζορμπάς το 1907, ως διευθυντής υλικού πολέμου, σε αναφορά του προς το υπ. στρατιωτικών ανέφερε ότι, «τα φυσσίγια των επαναληπτικών όπλων μόλις έφθαναν για τις ασκήσεις»²⁹. Αναμφισβήτητα την τριετία 1907-1909 ο Θεοτόκης έκανε μια αρχή ανασυγκρότησης του στρατεύματος, όμως μέχρι το 1910 η κατάσταση δεν θα έχει ουσιαστικά διαφοροποιηθεί³⁰. Όπως θα δήλωνε ο Μαυρομμάλης τον Αύγουστο του 1909, λόγω της στρατιωτικής «γυμνότητας ημών, εφθάσαμεν εις το σημείον να αμφιβάλωμεν περί της αυτοτελείας ημών ως κράτους»³¹.

Παράλληλα η Ελλάδα ήταν απελπιστικά μόνη³². Έτσι ανήμπορη να αντιμετωπίσει τη νεοτουρκική βιαιότητα εφείρε την πολιτική «της αγόγου στάσεως»³³. Πολιτική για την οποία ο αντιπολιτευόμενος Δ. Ράλλης απειλούσε τους υπουργούς της κυβέρνησης Θεοτόκη, «δια μαστιγώσεως και παλσुकώματος»³⁴.

Τη διέξοδο θα επιχειρήσει να δώσει ο ΣΣ με την αναίμακτη στρατιωτική επέμβαση στις 15/28.8.1909, στρεφόμενης κυρίως κατά των υπαρχόντων κομμάτων. Ήταν μια εξυγιαντική αφύπνιση που δεν στρεφόταν ούτε κατά της δυναστείας, ούτε κατά του συστήματος³⁵. Όπως σημειώνει ο Σ. Μελάς, «περιεργη επανάσταση που δεν ήθελε να επαναστατήσει»³⁶. Κύριος στόχος του κινήματος ήταν «η άμεσος στρατιωτική και ναυτική παρασκευή της χώρας»³⁷. Σε πολύ μικρό διάστημα θα τεθούν οι βάσεις «του ενόπλου έθνους»³⁸. Όμως στο τέλος το κίνημα θα αρχίσει να εκφυλίζεται³⁹. Έτσι όταν τον Δεκέμβριο του 1909 ο ΣΣ θα καλέσει τον Βενιζέλο, στο πρόσωπό του αναζητούσε τη διέξοδο. Όπως γράφει ο Δαγκλής, η διά-

λυση «ήθελε αφευκτως επέλθει... αν δεν παρουσιάζετο εις το μέσον ο κ. Βενιζέλος»⁴⁰.

Στις εκλογές του Δεκεμβρίου 1910 όσοι από τους παλαιοκομματικούς δεν προσχώρησαν στους Φιλελεύθερους, θα απέχουν απ' αυτές. Έτσι το πολιτικό προσωπικό της χώρας, στη νέα βουλή, θα ανανεωθεί κατά 88%.

Ο Βενιζέλος ήταν από πεποίθηση υπέρ της Βασιλευόμενης Δημοκρατίας⁴¹. Προκειμένου να καθησυχάσει τα ανάκτορα και τον ξένο παράγοντα θα πείσει τον ΣΣ να διαλυθεί. Μετά τη διάλυση, περιθωριοποιώντας τους συνδεσμικούς, θα επιβάλει το καθεστώς της οριοθετημένης βασιλικής νομιμότητας⁴². Με την πολιτική του αυτή ο Βενιζέλος εξασφάλιζε την αρμονική συνεργασία με τον Γεώργιο⁴³, περιθωριοποιούσε τους παλαιοκομματικούς και ανέδνευε την εθνική ομοψυχία.

Ο Βενιζέλος εξασφαλίζοντας την πολιτική σταθερότητα θα προχωρήσει στην ανόρθωση των στρατιωτικών δυνάμεων⁴⁴ και θα προσχωρήσει στη βαλκανική συνεργασία, βγάζοντας την Ελλάδα από τον απομονωτισμό της.

Με τους βαλκανικούς πολέμους η Ελλάδα θα αυξηθεί, εδαφικά κατά 68% και πληθυσμιακά κατά 67%. Επί πλέον απαλλασσόταν από το σύνδρομο του 1897.

Το αγροτικό ζήτημα συντίθεται κυρίως από το σταφιδικό και το γαιοκτητικό. Το πρώτο θα βρει διέξοδο στη μετανάστευση. Το δεύτερο θα κορυφωθεί το 1910 στο Κιλέλερ.

Στη Θεσσαλία η μεγάλη γαιοκτησία, τα τσιφλίκια, μέχρι τους βαλκανικούς, καταλάμβαναν υπέρ του 50% της καλλιεργούμενης γης και στην υπόλοιπη Ελλάδα το 25%⁴⁵. Όπως σημειώνει ο Χατζηγιάννης για τη Θεσσαλία, «οι κάλλιστες πεδινές γαίες», με 18.000 εργαζόμενους από 11.000 οικογένειες, «άπαν σχεδόν το πεδινόν μέρος, το ήμισυ δε του όλου... ανήκει σε ευάρθρους κυρίου»⁴⁶. Μετά τους βαλκανικούς τα τσιφλίκια θα αυξηθούν με εκείνα της Μακεδονίας και Ηπείρου⁴⁷, καθιστώντας το αίτημα της αποτσιφλικοποίησης εντονότερο.

Το αίτημα της αποτσιφλικοποίησης δι' αναγκαστικής απαλλοτριώσης διατυπωνόταν από το σύνολο της κοινωνίας, «... πάντες αποδέχονται ως μόνην λύσιν την εγκατάστασιν των χωρικών» δι' αναγκαστικής απαλλοτριώσης, γράφει Γ. Ζωγράφος απηχώντας τις απόψεις των μεγαλογαιοκτηματιών⁴⁸. Οι τελευταίοι απέρριπταν την αναγκαστική απαλλοτριώση και αντιπρότειναν την «εκουσίαν εκποίησην και εξαγοράν, προς διανομήν εις τους καλλιεργητάς», σε «τιμάς λογικάς»⁴⁹.

Η θέση αυτή των τσιφλικούχων οδηγούσε στη διατήρηση της μεγάλης ιδιοκτησίας. Τη θέση τους αυτή ενίσχυε η πολιτική «της αφόγου στάσεως», αφού την αποτσιφλικοποίηση δεν επέτρεπε η συνθήκη προσάρτησης

της Θεσσαλίας. Επί πλέον ενισχυόταν από τη διαπλοκή των τσιφλικούχων στην πολιτική⁵⁰.

Το 1901 στο Ναύπλιο είχε πραγματοποιηθεί το Α΄ γεωργικό συνέδριο⁵¹. Θα ακολουθούσε το 1907 η δολοφονία του Μαρ. Αντύπα που αφύπνιζε τον αγροτικό κόσμο της Θεσσαλίας⁵². Από τις αρχές του 1909 «όλα έδειχναν πως στη Θεσσαλία συντελούνταν μια μεγάλη μεταβολή στα πνεύματα του πληθυσμού»⁵³. Στις 6.3.1910 είχε εξαγγελθεί πανθεσσαλικό συλλαλητήριο στη Λάρισα με αιτήματα την αποτσιφλικοποίηση και την προικοδότηση του *Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου*⁵⁴. Η κυβέρνηση Στεφ. Δραγούμη είχε δώσει εντολή να τηρηθεί η τάξη πάση θυσία. Οι κυβερνητικές στρατιωτικές δυνάμεις αποτίμησαν την τάξη με πολύνεκρη ένοπλη επέμβαση⁵⁵. Μετά το Κιλελέρ το αγροτικό κίνημα θα ενισχυθεί. Στη βουλή θα εμφανισθούν οι αγροτικοί βουλευτές ενώ οι αγρότες ζητούσαν την ίδρυση αγροτικού κόμματος⁵⁶.

Το εργατικό ζήτημα από το 1894 θα επανεμφανισθεί το 1907. Κατά την έκθεση των εργατικών κέντρων του 1911, το εργατικό δυναμικό το 1909 ανερχόταν στις 60.114 από τους οποίους οι 37.174 βρίσκονταν σε Αθήνα-Πειραιά⁵⁷.

Η σταφιδική κρίση απελευθέρωσε εργατικό δυναμικό με αποτέλεσμα την πίεση των κατώτερων ημερομισθίων⁵⁸. Την κατάρρευσή τους απέτρεψε η μετανάστευση. Το ετήσιο εργατικό εισόδημα, μαζί με το αγροτικό, θα παραμείνει το μικρότερο⁵⁹.

Από το 1907 και μετά, όπως γράφει η *Ακρόπολις*, οι απεργίες στον Πειραιά εμφανίζονται ως «ενδημικόν μικρόβιον»⁶⁰. Όσο πλησιάζουμε προς το 1909 το κίνημα παίρνει περισσότερο εργατικό χαρακτήρα και εντατικοποιείται⁶¹, επηρεαζόμενο από τους κοινωνιολόγους⁶².

Μετά το 1909 θα εμφανισθούν μια σειρά φιλεργατικών μέτρων, ενώ το 1911 θα ιδρυθεί στο υπ. εθνικής οικονομίας τμήμα εργασίας και κοινωνικής πρόνοιας και το 1914 θα θεσμοθετηθεί η ίδρυση εργατικών ενώσεων⁶³.

Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Το 1902 ο ελληνικός πληθυσμός ήταν περίπου 2,6 εκ. Μέχρι το 1912 θα παραμείνει στα ίδια επίπεδα παρουσιάζοντας αύξηση 4,23%. Με τους βαλκανικούς θα φθάσει τα 4,9 εκ. αυξανόμενος κατά 78,47%⁶⁴. Σύμφωνα με την απογραφή του 1907 ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός ανερχόταν σε 735.770 ή στο 28% του συνολικού πληθυσμού. Επί του οικονομικά ενεργού πληθυσμού το 44,59% ασχολούνταν στη γεωργοκτηνοτροφία, το 25,57% στη βιομηχανία, βιοτεχνία και χειρονακτική, το 18,83% στα ελεύ-

θερα επαγγέλματα, εμπόριο και μεταφορές και το 5,67% στο δημόσιο και δημοτικές επιχειρήσεις⁶⁵.

Από τις αρχές του αιώνα η μετανάστευση θα μαστίζει την ελληνική κοινωνία: «Η Πελοπόννησος παρέσχε τον όγκον, αλλά το μόλυσμα μετεδόθη μέχρι των απωτέρων θεσσαλικών χωρίων»⁶⁶. Το 1904 η *Οικονομική Ελλάς* υποστήριζε ότι, με ετήσια αύξηση πληθυσμού 35.000 μετανάστευαν ετήσια 15.000 άνδρες⁶⁷. Ταυτόχρονα όμως τα μεταναστευτικά εμβάσματα αποτέλεσαν τον κυριότερο των αδήλων πόρων, καλύπτοντας το ελλειμματικό εμπορικό ισοζύγιο⁶⁸.

Η τοκογλυφία εξακολουθεί να κρατεί καλά. Το λαϊκό ψήφισμα στο Πεδίο του Άρεως, το 1909, στιγματίζει «ως κοινωνικόν αδίκημα την κρατούσαν τοκογλυφίαν»⁶⁹. Μετά από δυο χρόνια ο Ροντήρης έγραφε ότι η τοκογλυφία υποστηριζόταν «υπό της επιστήμης, της νομολογίας και των νόμων... επιμόνως και ολεθρίως»⁷⁰.

Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα⁷¹ και την υποχώρηση του κρατικού. Ο τελευταίος θα ενεργοποιηθεί μετά το 1909.

Οι επενδύσεις του ξένου κεφαλαίου το 1910, κατά τα γαλλικά αρχεία, έφθαναν στο 65% έναντι του ντόπιου, με πρώτες τις γαλλικές (34,5%) ακολουθούμενες από τις αγγλικές⁷² (19%). Στο σύνολο των ανωνύμων εταιρειών, τον ίδιο χρόνο, οι αλλοδαπές αντιπροσώπευαν το 31,76⁷³.

Το τραπεζικό κεφάλαιο το 1904 αντιπροσώπευε το 13% της ιδιωτικής κεφαλαιουχικής συσσώρευσης⁷⁴. Από το 1902 η *Εθνική*, υπό τη διεύθυνση του βαυαρικής καταγωγής Στεφ. Στρέιτ, «ενοσούμενου της διαδοχικής Αυλής» κατά τη γαλλική διπλωματία⁷⁵, θα περάσει στην επιρροή της *Deutsche Bank*⁷⁶ και τον Ιανουάριο του 1905 θα συνιδρύσουν την *Τράπεζα της Ανατολής*. Η *Εθνική* θα γνωρίσει εντυπωσιακή αναπτυξιακή πορεία «προς πάσαν κατεύθυνσιν»⁷⁷.

Αποτέλεσμα της ανάπτυξης του ιδιωτικού τομέα ήταν οι ελληνικές εξαγωγές, ως προς τις εισαγωγές, να αντιπροσωπεύουν συνεχώς και μεγαλύτερο ποσοστό, ενώ το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου να βαίνει συνεχώς μειούμενο⁷⁸.

Κατά την περίοδο αυτή το πολιτικό ενδιαφέρον δεν στρέφεται προς τα δημοσιονομικά⁷⁹, ενώ η ανεπάρκεια της διαχείρισης τους συνεχίζεται. Όπως θα πει ο υπ. οικονομικών στη βουλή, τον Δεκέμβριο του 1911: «Ανεπάρκεια λογιστικής υπηρεσίας... αταξία παραμορφούσα την όψιν πάντων των προϋπολογισμών απατώσαν εν τοις αποτελέσμασι τον απολογισμόν... προϋπολογισμοί παρεσκευάσθησαν και εξετελέσθησαν αναληθώς και ουχί σπανίως οι απολογισμοί παρουσιάζουσι πλεόνασμα διότι δεν κατεβλήθησαν πάσαι αι οφειλά»⁸⁰.

Σύμφωνα με το νόμο περί ΔΟΕ, προς εξυπηρέτηση των παλαιών δανείων, μέρος των προσόδων θα διαχειριζόταν η Ε.ΔΟΕ. Τα ακαθάριστα για την Ε.ΔΟΕ είχαν ορισθεί σε 28,9 εκ. φρ.⁸¹.

Από το 1904 μέχρι το 1908 οι ελληνικές κυβερνήσεις αντιμετώπιζαν τον «Μακεδονικό αγώνα», το κόστος του οποίου, κατά τον Ε. Κεχαγιά, ανήλθε στα 5.270.000 δρχ.⁸², ενώ οι δαπάνες εγκατάστασης των προσφύγων από Βουλγαρία και Α. Ρωμυλία⁸³ έφθασαν, κατά τον Αθ. Ευταξία, τα 9.650.000 δρχ.⁸⁴. Από το 1912 θα προστεθεί και το κόστος των Βαλκανικών Πολέμων. Κατά τον υπ. οικονομικών Α. Διομήδη, το κόστος προπαρασκευής και διεξαγωγής των πολέμων ανήλθε στα 411.845.000 δρχ.⁸⁵. Κατά την Επιτροπή Εμπειρογνομόνων του 1926, στα 247.530.094 δρχ.⁸⁶.

Μέχρι το 1909 η διαχείριση των δημόσιων οικονομικών δεν χαρακτηρίζεται από πνεύμα περισυλλογής⁸⁷. Έντονα καταγγέλλθηκε η κομματική διασπάθιση του δημοσίου χρήματος⁸⁸. Οι αθηναϊκές συντεχνίες, με το νήφισμά τους τον Δεκέμβριο του 1908, διακήρυτταν ότι δεν δέχονται πια νέους φόρους «προς συντήρησιν εν τη αρχή του εκάστοτε κόμματος»⁸⁹. Τη διασπάθιση του δημοσίου χρήματος θα καταγγέλλει στη βουλή η αντιπολίτευση και μετά το 1912⁹⁰, αλλά και η εισαγγελία Θεσσαλονίκης θα επέμβει για διασπάθιση δημοσίου χρήματος κατά την εγκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία⁹¹.

Τον Φεβρουάριο του 1909 παραιτούμενος ο υπ. οικονομικών έλεγε στη βουλή ότι η οικονομική κατάσταση ήταν απελπιστική⁹². Αναλαμβάνοντας η κυβέρνηση Μαυρομιχάλη, τον Αύγουστο του 1909, μετά το κίνημα στο Γουδί, ο νέος υπ. οικονομικών, Αθ. Ευταξίας, χαρακτήριζε την οικονομική κατάσταση «σχεδόν απελπιστική»⁹³. Αρχές του Οκτωβρίου ο Ευταξίας προειδοποιούσε ότι έπρεπε «να προλάβωμεν νέαν πτώχευσιν, συγχρόνως δε να εξεύρωμεν τα μέσα δια την πολεμικὴν παρασκευὴν της χώρας»⁹⁴. Αργότερα θα πει στη βουλή ότι η κυβέρνηση κινδύνευε «από στιγμῆς εἰς στιγμὴν ν' αναστείλῃ τας πληρωρωμάς»⁹⁵. Τον επόμενο μήνα ο Ευταξίας επέσειε τον κίνδυνο για «δευτέραν πτώχευσιν, χείρονα της πρώτης»⁹⁶.

Αρχές του 1910 οι συνολικές καταθέσεις του Δημοσίου στις τράπεζες ήταν 29.750 δρχ. και οι βραχυπρόθεσμες υποχρεώσεις του υπερέβαιναν τα 35 εκ. δρχ.⁹⁷. Μετά από δύο χρόνια οι καταθέσεις του Δημοσίου, εκτός των δανειακών εισροών, θα έχουν ανέλθει στα 21.109.779 φρ.⁹⁸. Βάση αυτής της αλλαγής υπήρξαν κατ' αρχήν τα αυστηρά μέτρα οικονομικής λιτότητας της κυβέρνησης Μαυρομιχάλη⁹⁹.

Όπως προκύπτει από τον πίνακα 6 (παράρτημα)

- Σε σταθερές τιμές, από το 1901 μέχρι το 1909, εκτός από δύο κάμψεις το 1905/1906 και 1907/1908, το κατά κεφαλήν εισόδημα βαίνει αυξανόμενο. Μετά το 1909, με μια ελαφριά κάμψη το 1910, θα σημειώσει

πρωτόγνωρη αύξηση, κατά ΜΟ, περίπου 34%.

- Ο ετήσιος ΜΟ της φορολογικής επιβάρυνσης επί του κατά κεφαλήν εισοδήματος είναι 16,37% αυτού και το 1911-1914 το 11,72% αυτού.
- Οι έμμεσοι φόροι το διάστημα 1902-1904 είναι σχεδόν διπλάσιοι των άμεσων. Στο διάστημα 1905-1912 υπερδιπλάσιοι¹⁰⁰.

Επομένως η φορολογία, μέχρι το 1909, είναι βαριά, πλήττει τους ασθενέστερους και λειτουργεί «υπέρ των ολίγων»¹⁰¹, οι οποίοι και πάλι είναι οι κυρίως καθυστερούντες.

Το 1906-1907 η Ελλάδα είχε τη μεγαλύτερη φορολογική επιβάρυνση σε σύγκριση με τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη¹⁰². Ο Δ. Γούναρης θα εισηγηθεί στον πρωθυπουργό Θεοτόκη φορολογικές ελαφρύνσεις αλλά θα αποπεμφθεί¹⁰³. Από την πλευρά τους οι συνεχνίες των Αθηνών θα δηλώσουν την άρνησή τους για την καταβολή νέων φόρων και ότι «ο λαός... διηρέθη εις δύο διακεκριμένας τάξεις, αφ' ενός αργομίσθους και θεσιθήρας και αφ' ετέρου παραγωγούς βαρύτατα φορολογουμένους. Αλλ' ήδη οι δεύτεροι δεν αντέχουν πλέον προς διατροφήν των πρώτων...»¹⁰⁴. Ο πρότος που θα επιχειρήσει ένα δικαιότερο φορολογικό σύστημα ήταν ο υπ. οικονομικών της κυβέρνησης Μαυρομχάλη το 1909¹⁰⁵, Αθ. Ευταξίας, επιδιώκοντας ανακατανομή του εθνικού εισοδήματος «εις βάρος των ευπορώτερων τάξεων», όπως θα έλεγε στη βουλή¹⁰⁶.

Τα καθυστερούντα (Παράρτημα, πίνακας 7)

- Το διάστημα 1901-1909
 - Κυμαίνονταν από το 5,61% μέχρι το 8,91% των εισπρακτέων
 - Βαίνουν συνεχώς αυξανόμενα
 - Ο ετήσιος ΜΟ είναι το 6,5% των εισπρακτέων
- Το διάστημα 1910-1913
 - Τα έσοδα σχεδόν διπλασιάζονται ενώ τα καθυστερούντα υποδιπλασιάζονται, από 9,55% το 1910 στο 2,93% των εισπρακτέων το 1913.
 - Ο ετήσιος ΜΟ των καθυστερούντων είναι το 5,09% των εισπρακτέων. Για το 1901-1913 ο ετήσιος ΜΟ είναι το 5,79% των εισπρακτέων.
- Οι καθυστερούντες άμεσοι φόροι στο σύνολο των καθυστερούντων αντιπροσωπεύουν κατά ΜΟ

1901-1905	1906-1909	1910-1913
46,72%	32,64%	20,30%

Δηλαδή τα καθυστερούντα από άμεσους φόρους ελαττώνονται με εντυπωσιακή μείωση μετά το 1909.

- Τα καθυστερούντα από έμμεσους φόρους κυμαίνονται από 0,04-0,22% των εισπρακτέων, σχεδόν ανύπαρκτα¹⁰⁷.
- Άλλες πηγές σημαντικών καθυστερούντων είναι τα τέλη-δικαιώματα και τα έσοδα εκποίησης κλητής και ακίνητης περιουσίας του Δημοσίου¹⁰⁸.

Όπως θα δήλωνε στη βουλή το 1904 ο υπ. οικονομικών, Ν. Καλογερόπουλος, τα καθυστερούντα εξακολουθούν να χωρίζουν τους φορολογούμενους Έλληνες σε «αγάδες και ραγιάδες»¹⁰⁹.

Μετά το 1905 οι δαπάνες αυξάνονται. Την αύξηση προκαλούν οι αμυντικές δαπάνες, λόγω μακεδονικού, η αποκατάσταση των προσφύγων από Α. Ρωμυλία και Βουλγαρία, οι συγκοινωνιακές δαπάνες, λόγω επέκτασης του σιδηροδρομικού δικτύου, και η μερική λύση του αγροτικού ζητήματος. Όμως από το 1900 έχουμε και αύξηση των διοικητικών δαπανών που, κατά τον Ανδρεάδη, προέρχεται από την «έλλειψιν φειδούς και τάξεως»¹¹⁰.

Παρά την αύξηση των δαπανών οι προϋπολογισμοί εμφανίζονται ισοσκελισμένοι. Τούτο οφείλεται:

- Στη διαχείριση μέρους των εσόδων, προς εξυπηρέτηση μέρους του ΔΧ, από την Ε.ΔΟΕ.
- Στη θετική μεταστροφή του εξωτερικού ισοζυγίου, λόγω των μεταναστευτικών εμβασμάτων και των προσόδων της εμπορική ναυτιλίας, τα οποία σταδιακά θα αποκαταστήσουν τη δραχμή στο άρτιο.
- Στην αύξηση της φορολογίας.

Όπως προκύπτει από τον πίνακα 8 (παράρτημα) τα τακτικά ελλείμματα κυριαρχούν¹¹¹. Μέχρι το 1910 οι απολογισμοί είναι μονίμως ελλειμματικοί, εκτός του 1906. Από το 1911 είναι πλεονασματικοί με εξαίρεση το 1913. Συνεχίζοντας την παράδοση τα ελλείμματα δια λογιστικών αλλαγών θα εμφανίζονται ως περισσεύματα¹¹².

Από το 1902 η πορεία προς εξυγίανση του νομίσματος είναι ραγδαία. Μετά το 1909 και μέχρι το 1920 η δραχμή θα παραμένει ισότιμη με το φράγκο¹¹³. Στη συναλλαγματική αποκατάσταση της δραχμής στο άρτιο είχαν συμβάλει:

- Η παρουσία του ΔΟΕ¹¹⁴.
- Το μεταναστευτικό¹¹⁵ και ναυτιλιακό¹¹⁶ συνάλλαγμα.
- Ο πολύ μικρός εξωτερικός δανεισμός μέχρι το 1910.
- Η ελάττωση του επί αναγκαστική κυκλοφορία χαρτονομίσματος.
- Η διαχείριση των οικονομικών από τον Αθ. Ευταξία αμέσως μετά το κίνημα στο Γουδί στην κυβέρνηση Μαυρομιχάλη.

Το 1910 θα γίνει και η προσαρμογή με τη Λατινική Ένωση σε σχέση με την κυκλοφορία των κερματικών γραμματίων και αργυρών κερμάτων, τον σχηματισμό αποθέματος σε χρυσό και συνάλλαγμα, την ελαστικότητα στην κυκλοφορία τραπεζογραμματίων και γενικά την προπαρασκευή προς άρση της αναγκαστικής κυκλοφορίας¹¹⁷.

Α. Ο ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ

Με τον έλεγχο της εξωτερικής δανειοληπτικής πολιτικής της Ελλάδας από την Ε.ΔΟΕ, ο εξωτερικός δανεισμός μέχρι το 1909 «χαλαρώνεται». Ταυτόχρονα ο επεκτατικός ανταγωνισμός των ΜΔ μεταφέρεται και εντός της Ε.ΔΟΕ.

Το ελληνικό εξοπλιστικό πρόγραμμα ήταν άμεσα συνδεδεμένο με τις δανειοδότητες χώρες της Ελλάδας. Οι τελευταίες έθεταν ως δανειοδοτική προϋπόθεση την ανάθεση των εξοπλιστικών παραγγελιών στην πολεμική τους βιομηχανία. Από ελληνικής πλευράς η δανειοδότηση προβαλλόταν ως προϋπόθεση για την ανάθεση των εξοπλιστικών παραγγελιών¹¹⁸.

Από τον Μάρτιο του 1910 η ελληνική κυβέρνηση αναζητούσε εξωτερικό δάνειο 240 εκ. φρ. Τον Μάιο ο Γερμανός πρέσβης Βάγκενχαϊμ έγραφε στο γερμανικό υπεξ ότι, η ανάθεση εξοπλιστικών παραγγελιών στη γερμανική πολεμική βιομηχανία «εξαρτάται από το είδος και την έκταση της συμμετοχής μας» στο δάνειο¹¹⁹. Ο Ι. Μεταξάς υποστηρίζει ότι ο Κάιζερ είχε συνεννοηθεί με τον Θεοτόκη, «να μας κάμη αυτός το δάνειο και να παραγγείλωμε τα πλοία στη Γερμανία»¹²⁰.

Η φιλότουρκη πολιτική της Γερμανίας και η φιλοβουλγαρική της Αγγλίας στο Μακεδονικό προσανατόλιζε την Ελλάδα προς τη γαλλική πολιτική. Όμως οι δανειακές διαπραγματεύσεις με τη γαλλική χρηματαγορά δεν προχωρούσαν ενώ το δάνειο, για την αναδιοργάνωση του στόλου, εμφανιζόταν υπαρκτά επιτακτικό για την ελληνική κυβέρνηση.

Την ίδια εποχή ο Κάιζερ προωθούσε και πάλι τον τουρκορουμανοελληνικό άξονα σε συνδυασμό με την πολιτική ανάκτησης του χαμένου εδάφους για τη γερμανική βιομηχανία. Σ' αυτή την πολιτική θα τον προσεγγίσει η Αθήνα με τις συνομιλίες της Κέρκυρας το 1908, του Κάιζερ με τον Γεώργιο, τον διάδοχο Κωνσταντίνο και τον πρωθυπουργό Γ. Θεοτόκη.

Ο Κάιζερ ενδιαφερόταν για τις ναυπηγικές παραγγελίες της Ελλάδας και ο Θεοτόκης για τη δανειοδότηση¹²¹. Τελικά ο Κάιζερ τάχθηκε υπέρ της δανειοδότησης, «ώστε να βάλουμε οικονομικά και εμπορικά την Ελλάδα στο χέρι»¹²². Στη δανειοδότηση όμως η γερμανική χρηματαγορά ήταν απρόθυμη¹²³ αλλά και το γερμανικό υπεξ, λόγω φιλότουρκης πολιτικής αντιδρούσε. Έτσι η δανειοδότηση θα ανασταλεί αν και οι διαπραγματεύσεις είχαν αρχίσει.

Οι τρεις δυτικές ΜΔ, Γαλλία, Αγγλία και Γερμανία, υποστηρίζοντας τη δυναστεία θα ταχθούν κατά της νέας τάξης που δημιουργούσε ο ΣΣ με το κίνημα στο Γουδί. Έτσι στη γενικότερη πολιτική τους, άρνηση δανειοδότησης για εξοπλισμούς, θα προστεθεί ακόμη ένας λόγος άρνησης.

Το φθινόπωρο του 1909 ο υπ. οικονομικών, Αθ. Ευταξίας, θα συναντήσει τη δανειοδοτική άρνηση των Αγγλογάλλων η οποία και θα συνεχισθεί¹²⁴. Τον Δεκέμβριο και η γερμανική κυβέρνηση θα απορρίψει δανειακό αίτημα της κυβέρνησης με αιτιολογικό ότι η δανειοδότηση υπερέβαινε τις δυνατότητες της γερμανικής χρηματαγοράς¹²⁵. Όμως η πραγματική αιτία ήταν η προστασία της Οθ. Αυτοκρατορίας¹²⁶ και η άσκηση πίεσης προς τον ΣΣ υπέρ της δυναστείας¹²⁷.

Όταν ο Βενιζέλος επαναφέρει τη δυναστική νομιμότητα, η γαλλική κυβέρνηση παύει να προβάλλει δανειοδοτικές αντιρρήσεις αλλά επιμένει στην παραγωγική χρήση των δανείων και όχι στη στρατιωτική¹²⁸.

Αντίθετα η γερμανική πολιτική θα παραμείνει αρνητική¹²⁹. Θα αρχίσει διστακτικά να αναθεωρεί την πολιτική της από τις αρχές του 1911, όταν διαβλέπει την Ελλάδα να εξαρτά τους εξοπλισμούς της αλλά και τη στρατιωτική της εκπαίδευση από την Ανταντ. Τότε το γερμανικό υπεξ θα αποσύρει το βέτο από τη συμμετοχή των γερμανικών τραπεζών στην ελληνική δανειοδότηση. Έτσι η *Bleichröder* θα συμμετάσχει κατά ένα μικρό ποσοστό στο δάνειο των 110 εκ. φρ./1911¹³⁰.

Τον Δεκέμβριο του 1910 ο Βενιζέλος θα δηλώσει στον εκπρόσωπο της γερμανικής εταιρείας *Ehrhardt* ότι λόγω της γερμανικής δανειοδοτικής επιφυλακτικότητας, σε αντίθεση με τη γαλλική υποστήριξη, δεν μπορούσε να συμπεριλάβει στις εξοπλιστικές παραγγελίες τις γερμανικές πολεμικές βιομηχανίες¹³¹. Στο ίδιο πνεύμα θα μιλάγε και στον Βάγκενχάιμ τον Ιανουάριο του 1911: «Αν δεν είχαμε πάρει Γάλλους εκπαιδευτές η Γαλλία θα μας είχε αρνηθεί το δάνειο... οι Γάλλοι δεν μου επιτρέπουν να το λησμονήσω. Τις υπόλοιπες στρατιωτικές μας παραγγελίες θα αναγκασθούμε να τις αναθέσουμε στη Γαλλία»¹³². Πράγματι τον επόμενο μήνα ο Βενιζέλος θα ακυρώσει τις παραγγελίες πυρομαχικών που είχε υποσχεθεί προς την *Ehrhardt*¹³³. Η μικρή συμμετοχή της *Bleichröder* στο δάνειο των 110 εκ. φρ./1911 είχε ως αποτέλεσμα την ανάθεση μιας παραγγελίας από 12.000 οβίδες στην *Ehrhardt*¹³⁴.

Από το Νοέμβριο του 1912, όταν διαφαίνεται η επέκταση της Ελλάδας, ο Γερμανός πρέσβης στην Αθήνα Κβαντ, επεσήμαινε ότι, θα έπρεπε να δραστηριοποιηθεί η γερμανική βιομηχανία για να προλάβει τους ανταγωνιστές της. Προς τούτο παρότρυνε τη γερμανική κυβέρνηση να προχωρήσει στη δανειοδότηση της Ελλάδας¹³⁵.

Η απροθυμία των γερμανικών χρηματοδοτικών κύκλων, παρά τις επισημάνσεις του Κβαντ, ήταν εμφανής. Κατ' επανάληψη ο Βενιζέλος το 1913 είχε τονίσει στον Κβαντ τις έντονες προσπάθειες της γαλλικής αποστολής στην Ελλάδα υπέρ της γαλλικής εξοπλιστικής βιομηχανίας και ότι, η ελληνική πλευρά έπρεπε «να λάβη υπόψη τις γαλλικές επιθυμίες ενόψει

ενός ομολογιακού δανείου που θα το διέθεταν στη Γαλλία»¹³⁶.

Από την πλευρά του ο Άγγλος πρέσβης στην Αθήνα, τον Μάιο του 1913, είχε ζητήσει τις μελλοντικές παραγγελίες πλοίων, εφ' όσον οι αγγλικές τράπεζες θα συμμετείχαν στο δάνειο¹³⁷.

Την άνοιξη του 1913 ο Κβαντ σημείωνε την αύξηση των παραγγελιών προς τη Γαλλία και τη μείωση προς τη Γερμανία¹³⁸. Τον Ιούλιο επεσήμαινε τον παραμερισμό των γερμανικών εταιρειών από τις γαλλικές, λόγω της δανειοδότησης¹³⁹. Πράγματι το ύψος των παραγγελιών που δόθηκαν στις γαλλικές πολεμικές βιομηχανίες, το διάστημα 1912-1913, υπερέβη τα 60 εκ. φρ. ενώ για τις γερμανικές βιομηχανίες, από το 1908, μόλις έφθανε τα 13,5 εκ. φρ.¹⁴⁰

Η απροθυμία των γερμανικών δανειοδοτικών κύκλων συνεχίζεται και κατά το 1914. Τον Ιανουάριο ο Βενιζέλος στη Γερμανία επεσήμαινε στους διευθυντές της ναυπηγικής Βουλκάν ότι, χωρίς τη δανειοδοτική παρέμβαση του γερμανικού τραπεζικού κεφαλαίου δεν υπήρχε προοπτική εξοπλιστικών παραγγελιών προς τις γερμανικές εταιρείες¹⁴¹. Το ίδιο θα δήλωνε και ο Έλληνας υπ. ναυτιλίας στον Κβαντ¹⁴². Από την πλευρά του ο Κβαντ έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου επισημαίνοντας ότι, αν δεν δανειοδοτούσαν την Ελλάδα θα το έκαναν οι άλλες Δυνάμεις εξασφαλίζοντας τις εξοπλιστικές παραγγελίες¹⁴³.

Η γερμανική χρηματαγορά παρουσιάζεται απρόθυμη¹⁴⁴ παρά τον γερμανογαλλικό εξοπλιστικό ανταγωνισμό και το θερμό ενδιαφέρον της γερμανικής πολεμικής βιομηχανίας για τις ελληνικές εξοπλιστικές παραγγελίες. Η απροθυμία αυτή προέρχεται από:

- Τη γενικότερη φιλότουρκη πολιτική της Γερμανίας η οποία απέφευγε να δυσαρεστήσει τους Τούρκους επενδύοντας στην Ελλάδα.
- Τις αρνητικές εμπειρίες της πτώχευσης του 1893.
- Τις εκθέσεις των Γερμανών αντιπροσώπων στην Ε.ΔΟΕ. Οι τελευταίες επεσήμαιναν την αστάθεια της ελληνικής οικονομίας και που σε ορισμένες περιπτώσεις δεν απέκλειαν μια νέα πτώχευση¹⁴⁵.
- Την τάση των Γερμανών κεφαλαιούχων προς τα εγχώρια χρεόγραφα¹⁴⁶.
- Τον κορεσμό της¹⁴⁷. Ο σιδηρόδρομος Βαγδάτης απορροφούσε μεγάλο μέρος της γερμανικής χρηματαγοράς.

Από την πλευρά της η γερμανική πολεμική βιομηχανία στηριζόταν στην επιρροή του διαδόχου Κωνσταντίνου¹⁴⁸. Ο τελευταίος ήταν επικεφαλής μιας γερμανόφιλης ομάδας των Αθηνών με τον Στεφ. Στρέιτ¹⁴⁹ και τον συνταγματάρχη Σαπουντζάκη.

Την περίοδο αυτή, στο σύνολο των εξωτερικών δανειακών εισροών τα γαλλικά κεφάλαια υπερβαίνουν το 60%. Η δανειακή εξάρτηση οδηγεί την Αθήνα και στην πολιτική της εξάρτηση από τη γαλλική πολιτική¹⁵⁰

Την περίοδο αυτή, παλαιοί και νέοι δανειστές της Ελλάδας υπήρξαν ιδιαίτερα ευνοημένοι από:

- Την πορεία της νομισματικής εξυγίανσης που επέφερε τη συναλλαγματική βελτίωση στο άρτιο¹⁵¹.
- Την αύξηση των εσόδων από τις υπέγγυες προσόδους. Τα εισπραχθέντα υπερέβησαν κατά πολύ τα προϋπολογισθέντα¹⁵².
- Τους τόκους των εξοφλουμένων ομολογιών, οι οποίοι συνέχισαν να αποδίδονται για τη βελτίωση των χρεολυσίων. Από τα αποσβεσθέντα 60 εκ. φρ. οι δανειστές απέκομισαν κέρδη 1,5 εκ. φρ.¹⁵³ και από
- Την άνοδο της χρηματιστηριακής αξίας των ομολογιών τους, η οποία μέχρι το 1918 ήταν συνεχώς αυξανόμενη.

Όπως επισημαίνει ο Καλλιαβιάς, «τα οικονομικά αποτελέσματα του ελέγχου υπέρ των δανειστών δικαίωσαν και τας πλέον αισιοδόξους ελπίδας»¹⁵⁴.

Ε. ΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΒΡΑΧΥΠΡΟΘΕΣΜΟΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ

	Ον/κό	Τιμή	Πραγ/κό	Επιτόκιο		Χρόνος	Χρόνος
	εκ. φρ.	έκδοσης %	εκ. φρ.	ον/κό	Πρ/κό	έναρξης	απόσβεσης έτη
1902	56,25 ¹⁵⁵	80	45	4%	5%	Από 10.5.1902 μέχρι 30.6.1906 σε τέσσερις εκδόσεις ¹⁵⁶	98, δηλαδή το 2000
1907	20 ¹⁵⁷	91	18,2	5%	5,5%	Από 5.1.1907. Σε δημόσια εγγραφή από τον Μάρτιο 1908.	36 από 1.6.1910 δηλαδή την 31.12.1945
1911	110 ¹⁵⁸	84	92,4	4%	4,7%	29/11.6.1911	50 δηλαδή την 1.10.1961
1914	335,074 ¹⁵⁹	87,75 Τα 11 εκ. στο άρτιο.	295,374 και 935 δρχ.	5	5,7	Τα 250 εκ. από 17.3.1914. Τα 11 εκ. από 24.4.1914 και τα 74,074 εκ. από 13.10.1915.	50 δηλαδή την 1.3.1964.

	Εκδότης	Εγγυήσεις (υποθήκες)	Κυβέρνηση
1902	«Συνδικάτο κατασκευής Σιδηροδρόμων Ανατολής»	Την εξυπηρέτηση του δανείου ανέλαβε η Ε.ΔΟΕ. Διπλή εγγύηση: Υποθήκη της σιδηρικής γραμμής Αθηνών-Λάρισας και τα πλεονάσματα των υπεργών προσόδων στον ΔΟΕ/1898. Στις τελευταία συμπεριλαμβάνεται ο από 12.5.1900 πρόσθετος φόρος επί του καπνού, 2,2 δρχ./οκά, την διαχείριση του οποίου είχε αναλάβει η Ε.ΔΟΕ. Σε περίπτωση ανεπάρκειας των εγγυήσεων αυτών, τη διαφορά θα κατέβαλε το Ελληνικό Δημόσιο.	Η δανειακή σύμβαση με κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη. Η πρώτη έκδοση με κυβέρνηση Α. Ζαΐμη, η δεύτερη με Γ. Θεοτόκη, η τρίτη με Θ. Δηλιγιάννη και η τέταρτη με Γ. Θεοτόκη.
1907	Η Εθνική Τράπεζα και ομάδα τραπεζών από τις CdE, C.J. Hambro and Son, Ιονική, Αθηνών και Ανατολής εκπροσωπούμενων από την Εθνική.	Δεν ήταν υπό την εγγύηση του ΔΟΕ. Ως εγγυήσεις δόθηκαν οι πρόσοδοι του Ταμείου Εθνικής Αμύνης. Σε περίπτωση ανεπάρκειας παραχωρούνταν το πλεόνασμα των υπεργών προσόδων του ΔΟΕ/1898. Ομολογίες και τοκομερίδια ήταν απαλλαγμένα από κάθε ισχύοντα και μελλοντικό φόρο.	Γ. Θεοτόκη.
1911	Κατά 37,5% οι ελληνικές τράπεζες (Η Εθνική, μαζί με 5 εκ. φρ. ιταλικών τραπεζών, κατά 20%, η Αθηνών κατά 12,5% και η Ανατολής κατά 5%). Κατά 50% οι γαλλικές (Η CdE 17%, η τράπεζα Παρισίων και Κάτω Χωρών 12%, η Societe Generale 12% και η Union Parisienne 9%). Κατά 12,5% οι αγγλικοί οίκοι Hambro	Η εξυπηρέτηση δεν υπάγεται στον ΔΟΕ. Ως εγγυήσεις δόθηκαν τα πλεονάσματα των υπεργών προσόδων του ΔΟΕ/1898 αφού εξαιρεθούν απ' αυτές οι πρόσοδοι των εξυπηρετούμενων δανείων. Στις πρόσόδους αυτές συμπεριλαμβάνεται και ο πρόσθετος φόρος καπνού του 1900, όπως και ο νεώτερος των 2 δρχ./οκά του ν. της 3.10.1909. Το προϊόν του μονοπωλίου ζάχαρης. Το αντίστοιχο στο Δημόσιο ποσοστό των προσόδων σιδηρών και άλλων έργων μελλοντικών να κατασκευασθούν. Το σύνολο των προσόδων αυτών υπολογίστηκε σε 23 εκ. φρ. Αν τούτο μειωνόταν κατά το τρίτο δίνονταν οι εισπράξεις των τελωνείων Βόλου, Κερκύρας, Λαυρίου και Πατρών ή	Η πρώτη σύμβαση και η κύρωσή της, Μάρτιος-Ιούλιος 1910 με την κυβέρνηση Στεφ. Δραγούμη. Στη συνέχεια κυβέρνηση σ' Ε. Βενιζέλου.

	and Son 6,25% και E. Erlanger and Co, 6,25%.	άλλων ισοδυνάμων. Αν και πάλι υπήρχε ανεπάρκεια συμπληρώνονταν από τον προϋπολογισμό. Κεφάλαιο και τόκοι απαλλάσσονταν από κάθε παρόντα και μελλοντικό φόρο, τέλος και κρατήσεων.	
1914	Εθνική, Ανατολής Οι αγγλικές Hambro and Son, E. Erlanger and Co, London Country and Westniste Bank Ltd κατά 30%. Οι γαλλικές CdE, Παρισίων, Γενική Εταιρεία και Παρισινή Ένωση κατά 70%.	Η Ε.ΔΟΕ ανέλαβε την εξυπηρέτησή του, ως ρητά αναφέρεται στη σύμβαση. Οι ίδιες εγγυήσεις με εκείνες του δανείου των 110 εκ. φρ./1911 συμπληρωθείσες δια των εισπράξεων των τελωνείων Θεσσαλονίκης και Καβάλας κατ' ελάχιστο υπολογιζόμενες σε 15 εκ. φρ. Συνολικά οι εγγυήσεις υπολογίζονταν σε 52.279.000, υπερβαίνουσες την εξυπηρέτηση του δανείου κατά 300%.	Τα 261 εκ. φρ. κυβέρνηση Ε. Βενιζέλου. Εκείνα του 1915 κυβέρνηση Α. Ζαΐμη.

Παρατηρήσεις

1. Το δάνειο των *Ελληνικών σιδηροδρόμων των 56,25 εκ. φρ./1902*.

Η δανειακή συμφωνία υπεγράφη στις 22.3.1900 μεταξύ του Ελ. Δημοσίου και μιας αγγλογαλλικής ομάδας τραπεζών, με μικρή συμμετοχή της *Bleichröder*. Κυκλοφόρησαν 112.500 ομολογίες, σε τέσσερις εκδόσεις ονομαστικής αξίας εκάστης 500 φρ. και πραγματικής 400 φρ., δηλαδή τιμή έκδοσης 80%.

Το προϊόν του δανείου χρησιμοποιήθηκε για την αποπεράτωση της σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών, Λάρισας, συνόρων¹⁶⁰.

Το δάνειο υπήρξε επαχθές αφού τα 22,5 εκ. φρ. θεωρήθηκαν με τιμή ισότητας 1,46 δρχ.¹⁶¹

Στις 31.3.1932 το εναπομένον χρέος του δανείου ήταν 53.659.500 φρ. Με τη ρύθμιση του 1965 στις 31.12.1969 απέμεναν ανεξόφλητες 87.951 ομολογίες, 43.975.500 φρ. (ή 1.759.020 λ.α.).

2. «*Εθνικής Αμύνης*» ή «*Εθνικόν δάνειον 1907*», 20 εκ. φρ.

Οι έκτακτες δαπάνες που απέρρεαν από τη στρατιωτική αναδιοργάνωση, την αντιμετώπιση του αγροτικού ζητήματος και την εγκατάσταση των προσφύγων από την Α. Ρωμυλία και τη Βουλγαρία οδήγησαν στη δημιουργία των τριών ταμείων: *Ταμείον του Στόλου* τον Δεκέμβριο του 1900, *Ταμείον Εθνικής Αμύνης*¹⁶² το 1904 και το *Θεσσαλικόν Ταμείο*, τα οποία ενισχύθηκαν με ορισμένες προσόδους.

Κατά την έκθεση του επιτελείου, το 1906 οι εξοπλιστικές και εν γένει στρατιωτικές ανάγκες απαιτούσαν, επί πλέον των τακτικών στρατιωτικών δαπανών, περίπου 28 εκ. δρχ.¹⁶³ ενώ παράλληλα πίεζε η περί-

θαλψη και εγκατάσταση των προσφύγων¹⁶⁴. Προς τούτο στις 23/6.12.1906 θα υπογραφεί δανειακή συμφωνία 20 εκ. φρ. μεταξύ του υπ. στρατιωτικών, ως προέδρου του *Ταμείου Εθνικής Αμύνης* Γ. Θεοτόκη, του υπ. οικονομικών Αν. Σιμόπουλου και της *Εθνικής Τράπεζας*, για τον εαυτόν της και την ομάδα των τραπεζών που εκπροσωπούσε.

Από το δάνειο θα κυκλορορήσουν 200.000 ομολογίες ονομαστικής αξίας εκάστης 100 φρ. και πραγματικής 91 φρ., δηλαδή τιμή έκδοσης 91%. Οι τράπεζες έθεσαν τις ομολογίες σε κυκλοφορία τον Μάρτιο 1908 προς 97% επωφελειθείσες τη διαφορά των 1.200.000 φρ. Τη χρεολυτική εξυπηρέτηση ανέλαβαν οι τράπεζες με προμήθεια 0,5%.

Το δάνειο εκδόθηκε σε 4 δόσεις:

1.4.1907	50.000 ομολογίες	5 εκ. φρ.	
5.1.1908	»	»	
5.1.1909	»	»	
5.7.1909	»	»	δηλαδή από 5.7.1909 20 εκ. φρ.

Το δάνειο χρησιμοποιήθηκε για την ενίσχυση του *Ταμείου Εθνικής Αμύνης*, δηλαδή για την κάλυψη στρατιωτικών αναγκών.

Στις 31.3.1932 απέμεναν ανεξόφλητες 120.140 ομολογίες ονομαστικού κεφαλαίου 12.014.000 φρ. Με τον διακανονισμό του 1965 στις 31.12.1969 απέμενε χρέος 12.395.400 φρ.

3. Το δάνειο των 110 εκ. φρ./1911 και η προκαταβολή των 40 εκ. φρ./1910.

Στις αρχές του 1910 η οικονομική κατάσταση ήταν απελπιστική ενώ ο υπ. οικονομικών δεν απέκλειε νέα πτώχευση. Οι βραχυπρόθεσμες υποχρεώσεις του Δημοσίου έφθαναν τα 35 εκ. φρ. ενώ οι τραπεζικές καταθέσεις τους ήταν μόλις 29.750 φρ.

Η Αθήνα εναγώνια αναζητούσε εξωτερική δανειοδότηση¹⁶⁵. Αλλά τόσο οι δυτικές ΜΔ όσο και οι τραπεζίτες ήταν απεριφραστα αρνητικοί στο δανειοδοτικό αίτημα της Ελλάδας. Για τους τραπεζίτες ο Ζορμπάς υποστηρίζει ότι, υπονόμευαν το δάνειο για να φθείρουν και τελικά να παραλύσουν τον ΣΣ¹⁶⁶.

Τον Ιούνιο η γαλλική κυβέρνηση, παρά τις επιθυμίες των δανειοδοτριών γαλλικών τραπεζών, θα αναστείλει τη χορήγηση του δανείου των 150 εκ. φρ. για να μη χρησιμοποιηθούν εξοπλιστικά κατά της Πύλης¹⁶⁷. Ταυτόχρονα όμως θα επιτρέψει τη χορήγηση μιας προκαταβολής 40 εκ. φρ. έναντι του δανείου¹⁶⁸. Στη χορήγηση της προκαταβολής είχαν συμβάλει και οι φιλικές διασυνδέσεις του Ι. Βαλαωρίτη, που προς τούτο είχε ταξιδέψει στη Ρώμη και στο Παρίσι. Οι Γερμανοί τραπεζίτες θα αρνηθούν τη συμμετοχή τους και στην προκαταβολή, υπακούοντας στις υποδείξεις του γερμανικού υπεξ¹⁶⁹.

Η κυβέρνηση Δραγούμη, όπως θα πει στη βουλή αρχές του 1912 ο

υπ. οικονομικών Α. Κορομηλάς, «προ των ανυπερβλήτων δυσχερειών, εις ας προσέκοψεν η συνομολόγησις του δανείου, επειγομένη να καλύψη τας βραχυπροθέσμους υποχρεώσεις, ηναγκάσθη –παρά τας διπλάς δαπάνας εκδόσεως- ν' αρκεσθή εις προκαταβολήν 40 εκ. φρ...»¹⁷⁰. Έτσι θα κατέφευγε στην προκαταβολή των 40 εκ. φρ., από τους εκδότες του μέλλοντος να εκδοθεί δανείου και με την ίδια αναλογία δανειοδότησης με εκείνη του δανείου των 110 εκ. φρ.¹⁷¹.

Η ομάδα των γαλλικών, αγγλικών και ελληνικών τραπεζών τον Ιούλιο θα καταβάλει την προκαταβολή¹⁷². Τα έξοδα έκδοσης της προκαταβολής ανήλθαν στα 2.843.622 εκ. φρ.¹⁷³, ενώ η τιμή ήταν 84%, δηλαδή πραγματικό 33,6 εκ. φρ. Αφαιρουμένων των εξόδων έκδοσης απέμειναν 30.746.378 φρ. Απ' αυτά αποδόθηκαν στο *Ταμείο του Εθνικού στόλου* 17 εκ. και για την κάλυψη των ελλειμμάτων μέχρι το 1910 (χρέος εντόκων γραμματίων) 8.781.000, οπότε απέμειναν 4.965.378 φρ.¹⁷⁴.

Έτσι το δάνειο των 150 εκ. φρ. παρέμενε εξαιρετικά κρίσιμο για την ελληνική κυβέρνηση. Το Νοέμβριο του 1911 ο Ι. Μεταξάς σημείωνε ότι το δάνειο ήταν απαραίτητο για την οικονομική ζωή του κράτους «αποτυχία του δανείου θα επιφέρει πτώσιν της κυβερνήσεως και, πιθανώτατα, πτώσιν του υπό της επαναστάσεως δημιουργηθέντος καθεστώτος»¹⁷⁵.

Τελικά ο ν.ΓΨΠΕ'28.10.1911 θα επιτρέψει τη σύναψη δανείου 150 εκ. φρ., χωρίς την υπαγωγή της εξυπηρέτησης του στον ΔΟΕ. Προς τούτο 6 μέρες μετά την κύρωσή του θα κυκλοφορήσουν 300.000 ομολογίες ονομαστική αξίας εκάστης 500 φρ. Απ' αυτές διατέθηκαν οι 220.000 ομολογίες έναντι 110 εκ. φρ. και οι υπόλοιπες ακυρώθηκαν. Η τελευταία καταβολή του δανείου ήταν στις 13.8.1911.

Τα έξοδα έκδοσης του δανείου ανήλθαν στα 4.866.920 φρ.¹⁷⁶ Αν σ' αυτά προσθέσουμε και τα έξοδα έκδοσης της προκαταβολής τα συνολικά έξοδα έκδοσης του δανείου των 110 εκ. φρ. ανήλθαν στα 7.710.542 φρ. ή 7% επί του ονομαστικού. (Το 8,34% του πραγματικού).

Το καθαρό προϊόν του δανείου των 110 εκ. φρ. ήταν

- Ονομαστικό 110.000.000 φρ.
- Πραγματικό 92.400.000 φρ.
- Έξοδα έκδοσης 7.710.542 φρ.
- Καθαρό προϊόν 84.689.458 φρ.

Από το ποσό αυτό στην ελληνική κυβέρνηση είχε ήδη αποδοθεί το πραγματικό 33,6 εκ. της προκαταβολής οπότε θα αποδίδονταν 51.089.458. Δηλαδή το δάνειο εξοφλούσε την προκαταβολή¹⁷⁷.

Το δάνειο χρησιμοποιήθηκε για την κάλυψη των ελλειμμάτων

1907-1909, την απόσβεση της προκαταβολής των 40 εκ. φρ., την εκτέλεση σιδηροδρομικών και υδραυλικών έργων στη Θεσσαλία, την εκτέλεση λιμενικών έργων (πρόσθετος σύμβαση 4/17.6.1911) και για την κάλυψη μέρους των εξόδων των Βαλκανικών Πολέμων.

Στις 31.3.1932 απέμεναν ανεξόφλητες 175.886 ομολογίες ονομαστικής αξίας 87.943.000 φρ. Με τον διακανονισμό του 1965 στις 31.12.1969 απέμεναν 150.377 ομολογίες ονομαστικής αξίας 75.188.500 φρ.

4. *Το δάνειο των 500 εκ. φρ./1914.*

Με το ν.111/30.12.1913 θα επιτραπεί στην κυβέρνηση η σύναψη δανείου 500 εκ. φρ. Η δανειακή συμφωνία θα υπογραφεί στις 2.2.1914. Με τη σύμβαση αυτή εκδόθηκαν τα 250 εκ. φρ. Στη συνέχεια θα εκδοθούν τα 11 εκ. φρ. και το 1915 τα 74.074.000 φρ.¹⁷⁸. Οι υπόλοιπες ομολογίες, λόγω του ΑΤΠΙ, δεν εκδόθηκαν¹⁷⁹. Επομένως το δάνειο ήταν ονομαστικό 335.074.000 φρ.

Οι όροι του δανείου ήταν σκληρά εξαρτησιακοί¹⁸⁰. Η ελληνική κυβέρνηση, με γραπτή υποχρέωση, θα ανέθετε τις παραγγελίες του προϊόντος του δανείου μόνο σε γαλλοαγγλικές εταιρείες¹⁸¹. Επί πλέον κατά τη σύμβαση (αρθ. 17) δεν επιτρεπόταν η σύναψη άλλου εξωτερικού δανείου, μέχρι τέλους του 1915, δίχως την άδεια των εκδοτών του δανείου.

Το δάνειο χρησιμοποιήθηκε για την εξόφληση της νέας προκαταβολής των 40 εκ. φρ., όπως και προηγούμενων δανείων, για τη διοικητική και οικονομική οργάνωση των νέων περιοχών, για έργα υποδομής και για εκκαθάριση των πολεμικών δαπανών.

Στις 31.3.1932 απέμεναν ανεξόφλητες 583.296 ομολογίες ονομαστικής αξίας 291.648.000 φρ. Με τον διακανονισμό του 1965 στις 31.12.1969 απέμεναν 565.427 ομολογίες ονομαστικής αξίας 282.713.500 φρ.

5. *Τα βραχυπρόθεσμα ή προσωρινά σε χρυσό εξωτερικά δάνεια.*

Από το 1910 και μετά έχουμε τα βραχυπρόθεσμα εξωτερικά δάνεια. Η έκδοσή τους πραγματοποιήθηκε σχεδόν στο άρτιο με προμήθεια 1-2%. Η συμμετοχή της *Εθνικής* σ' αυτά υπήρξε αποφασιστική. Αυτά ήταν:

- Η προκαταβολή των 40 εκ. φρ./1910.
- Το εξάμηνο δάνειο των 40 εκ. φρ. δια συναλλαγματικών τον Δεκέμβριο του 1912 με 6%¹⁸².
- Το δάνειο των 50 εκ. φρ. δια συναλλαγματικών ενός έτους, με 6%, τον Μάρτιο του 1913¹⁸³.
- Η πενταετής προκαταβολή των 40 εκ. φρ. δι' ομολογιών, με 6%, τον Ιούνιο του 1913¹⁸⁴.
- Το δάνειο επιτάξεως των 50 εκ. φρ., με 6%, το 1913¹⁸⁵.

- Των 30 εκ. φρ./30.11.1913, για ένα έτος με συναλλαγματικές¹⁸⁶.
- Των 65 εκ. φρ./1914 δια συναλλαγματικών, με 6%, για ένα χρόνο
Συνολικά 275 εκ. φρ.

6. *Η χρήση των εξωτερικών δανείων*¹⁸⁷.

Μέχρι το 1909 διατέθηκαν για την κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου, για εξοπλιστικές ανάγκες και την εγκατάσταση στη Μακεδονία των προσφύγων από Α. Ρωμυλία και Βουλγαρία¹⁸⁸. Κυρίως όμως διατέθηκαν για την κάλυψη των ελλειμμάτων και εξυπηρέτηση του ΔΧ (βλέπε εξυπηρέτηση ΔΧ). Το δάνειο των 110 εκ. φρ./1911 χρησιμοποιήθηκε επί πλέον για τη διεξαγωγή των Βαλκανικών Πολέμων και εκείνο των 500 εκ. φρ./1914 για την οικονομική εκκαθάριση αυτών.

ΣΤ. Η ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΔΧ

ΣΤ.1. Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΔΧ

Το ΔΧ συνθέτουν:

α. Το ΔΧ σε χρυσό αποτελούμενο από:

- Το υπόλοιπο του δανείου των 60 εκ. φρ./1832 και του οποίου το οφειλόμενο κεφάλαιο το 1902 ήταν 63.846.011 φρ.
- Τα παλαιά δάνεια σε χρυσό, της περιόδου 1881-1893¹⁸⁹. Η εξυπηρέτηση τους υπάγεται στην Ε.ΔΟΕ.
- Τα νέα δάνεια σε χρυσό, τα οποία εκτός από το εγγυημένο του 1898 αποτελούνται από τα εθνικά δάνεια της περιόδου 1902-1914¹⁹⁰.
- Τα προσωρινά δάνεια σε χρυσό.

β. Το ΔΧ σε δραχμές, το οποίο διακρίνεται:

- Στα τραπεζικά γραμμάτια, τα οποία είναι:
 - Το χρεολυτικό δάνειο προς τους κληρονόμους του Όθωνα. Το 1902 το οφειλόμενο κεφάλαιο ήταν 1.110.208. Αποσβέσθηκε το 1908.
 - Το πατριωτικό δάνειο/1985. Το οφειλόμενο κεφάλαιο το 1902 ήταν 2.191.390.
 - Το αναγκαστικής κυκλοφορίας, διακρινόμενο σε τραπεζογραμμάτια και κερματικά. Συνολικά το οφειλόμενο κεφάλαιο το 1902 ήταν 89.755.975. Τελευταία καταβολή για τα κερματικά το 1911.
 - Το δάνειο ενοποίησης 76.354.000 δρχ. του 1898¹⁹¹. Το 1902 ήταν 75,99 εκ.
 - Το δάνειο για τη σιδηροδρομική γραμμή Πύργου-Μελιγαλά 11.750.000 δρχ. του 1900, από την *Εθνική*, με επιτόκιο 5%¹⁹².
 - Το δάνειο από την *Εθνική*, με 5%, των 3.377.306 του 1902 προς εξαγορά των κτημάτων Στεφάνοβικ. Ι. Σκυλίτση¹⁹³ (Στεφανοβίκεια).

Θα αποσβεσθεί το 1908.

- Στο κυμαινόμενο χρέος. Συντίθεται από το χρέος αναγκαστικής κυκλοφορίας, τα έντοκα γραμμάτια και το χρέος των χρηματικών εγγυήσεων. Τα δεύτερα το 1902 ανέρχονται σε 2.3 εκ. δρχ. Το 1914 θα προστεθούν προκαταβολές 20 εκ. και συναλλαγματικές 11,2 εκ. δρχ.¹⁹⁴. Το χρηματικών εγγυήσεων αποτελείται από το χρέος των διαχειριστών δημόσιων υπολόγων και το προς εκτέλεση δημοσίων έργων. Από το 1908 δεν συμπεριλαμβάνεται στην κατηγορία του ΔΧ.
- Στο χρέος των Ειδικών Ταμείων.
 - Του Ταμείου Εθνικής Αμύνης, 20 εκ. φρ./1907.
 - Του Γεωργικού Θεσσαλικού Ταμείου, των 10 εκ. δρχ./1907¹⁹⁵ και 5 εκ. δρχ./1909¹⁹⁶.

Οι απολογισμοί επίσης δεν το συμπεριλαμβάνουν στο ΔΧ.

Το 1906 διακανονίζεται το χρέος προς τις ναυτικές νήσους. Προς τούτο θα εκδοθεί δάνειο 18 εκ. δρχ., πραγματικού 17.541.000, προς 1%, για 67 χρόνια, δηλαδή εξόφληση το 1973¹⁹⁷. Το χρέος τούτο, όπως και το από 1906 χρέος προς ανέγερση δημοσίων κτιρίων, στους απολογισμούς, δεν υπάγονται στην κατηγορία του ΔΧ.

Τέλος τα έξοδα εξυπηρέτησης των δανείων σε χρυσό συνθέτουν:

- Η προμήθεια των τραπεζών σε χρυσό.
- Τα έξοδα κλήρωσης των προς εξόφληση ομολογιών, η κατασκευή και ταξινόμηση των τοκομεριδίων.
- Τα έξοδα της Ε.ΔΟΕ για την εξυπηρέτηση της υπ' αυτήν εξωτερικού ΔΧ.
- Η υπερτίμηση του συναλλάγματος για τις σε χρυσό δανειακές πληρωμές.
- Τα έξοδα της τοκοχρεολυτικής εξυπηρέτησης των νέων δανείων.
- Τα έκτακτα έξοδα¹⁹⁸. Ως τέτοια χαρακτηρίζονται
 - Τα έξοδα έκδοσης των νέων δανείων.
 - Τα έξοδα έκδοσης και εξόφλησης της προκαταβολής των 40 εκ. φρ./1910.
 - Τα έξοδα των βραχυπρόθεσμων δανείων σε χρυσό 1912-1914.

Από το 1902 μέχρι το 1909 στα έξοδα το μεγάλο ποσοστό προέρχεται από τη νομισματική διαφορά, οφειλόμενη στην υπερτίμηση του συναλλάγματος, σε συνδυασμό με τις δανειακές οφειλόμενες πληρωμές σε χρυσό. Το 1902 το ποσοστό αυτό έφθανε¹⁹⁹ στο 95,5% των συνολικών εξόδων, για να ελαττωθεί σταδιακά το 1909 στο 62,9%. Το 1910 υποχωρεί στο 2,4% και στη συνέχεια, μέχρι το 1913, κάτω της μονάδας.

Δηλαδή στα έξοδα, μέχρι το 1909, το συντριπτικό ποσοστό προέρχεται από τα δανειακά εξωτερικά βάρη της τρικουπτικής περιόδου και στην

υποτίμηση της δραχμής που ακολούθησε.

Η εξυπηρέτηση του ΔΧ σε χρυσό περιλαμβάνει:

- Τόκους και χρεολύσια παλαιών και νέων δανείων.
- Την αύξηση των τοκοχρεολυσίων των παλαιών δανείων από τη βελτίωση τόσο των υπέγγυων προσόδων όσο και του συναλλάγματος. Επίσης από τους τόκους των εξοφλουμένων ομολογιών και
- Τα έξοδα εξυπηρέτησης.

ΣΤ. Η ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗΣ ΤΟΥ ΔΧ²⁰⁰

- Η κατά ΜΟ εξυπηρέτηση του ΔΧ (Πίνακας 15) απορροφούσε ετησίως το 30,88% των τακτικών εσόδων, του ΔΧ σε χρυσό απορροφούσε το 24,64% αυτών και των εθνικών δανείων 1902-1914 το 5,62%.
- Η εξυπηρέτηση του ΔΧ σε χρυσό (παράρτημα πίνακας 14).
 - Αντιπροσωπεύει, κατά ΜΟ, το 78,89% του συνολικού ΔΧ.
 - Με εξαίρεση το 1908, είναι μέχρι το 1910 υπερτριπλάσια και μετά το 1910 υπερεξαπλάσια εκείνης του εσωτερικού δανεισμού.
- Η εξυπηρέτηση των Εθνικών δανείων 1902-1914 (πίνακας 15)
 - Αντιπροσωπεύει, κατά ΜΟ, το 17,92% της εξυπηρέτησης των δανείων σε χρυσό και το 14,89% της συνολικής εξυπηρέτησης του ΔΧ.
 - Μέχρι και το 1909 αντιπροσωπεύει μόνο το 7,8% της εξυπηρέτησης των δανείων σε χρυσό και μετά φθάνει στο 34,11%. Προφανώς η περίοδος 1902-1909 είναι υποθηκευμένη στην εξυπηρέτηση των εξωτερικών δανείων της τρικουπικής περιόδου και του συμβιβασμού.
- Η εξυπηρέτηση του εσωτερικού δανεισμού 1902-1914 (πίνακας 14Α)
 - Αντιπροσωπεύει, κατά ΜΟ, το 21,09% της συνολικής εξυπηρέτησης του ΔΧ.
 - Μέχρι το 1909 ο ΜΟ είναι 24,06% ενώ τα επόμενα χρόνια πέφτει στο 14,39%. Δηλαδή την περίοδο μικρού εξωτερικού δανεισμού, οι κυβερνήσεις καταφεύγουν στον εσωτερικό δανεισμό.
 - Καθοριστικός για την ανάπτυξη και την εξάρτηση της χώρας παραμένει ο εξωτερικός δανεισμός.
- Το κατά κεφαλή ΔΧ (πίνακας 14Β)
 - Από 367 δρχ. το 1902 φθάνει τις 396 και η κατά κεφαλή εξυπηρέτηση από 12,82 δρχ. σε 14,38.
 - Το κατά κεφαλή ΔΧ σε χρυσό αυξάνει από 298 φρ. σε 329 και η εξυπηρέτησή του από 10 φρ. σε 11,74.
 - Η μείωση των κατά κεφαλή δεικτών κατά το 1914 οφείλεται στον διπλασιασμό του πληθυσμού και όχι στην ελάττωση του ΔΧ.
- Τα έξοδα εξυπηρέτησης των δανείων²⁰¹, συμπεριλαμβανομένων εκεί-

νων του βραχυπρόθεσμου δανεισμού 1912-1914 (πίνακας 10, 11)

- Ανέρχονται στα 100.753.897. Δηλαδή τα επταπλάσια των τακτικών εσόδων του 1902 ή το 25% περίπου του πραγματικού δανεισμού των εθνικών δανείων 1902-1914.
- Αν στα έξοδα εξυπηρέτησης προσθέσουμε και τα 63.038.523 φρ. που δαπανήθηκαν για τη βελτίωση των τόκων και των χρεολυσίων των παλιών δανείων, προκύπτουν κέρδη για τους δανειοδότες και τις σχετικές τράπεζες 163.792.420 φρ. Δηλαδή το πραγματικό, 155.600.000 φρ. των τριών εθνικών δανείων μέχρι το 1911 δεν επαρκούσε για τα έξοδα και τις βελτιώσεις.

ΣΤ₃. ΟΙ ΑΠΟΣΒΕΣΕΙΣ

Στο διάστημα 1902-1914 το Ελληνικό Δημόσιο, για την απόσβεση των δανείων σε χρυσό, θα δαπανήσει 108.327.500 φρ. (παράρτημα, πίνακας 18). Από το ποσό αυτό το 59,57% δαπανήθηκε για τα παλιά τρικουπικά δάνεια. Προφανώς το 70% του πραγματικού των νέων δανείων μέχρι και το 1913, δαπανήθηκε για τις αποσβέσεις.

Αν στις αποσβέσεις προσθέσουμε τα έξοδα εξυπηρέτησης του εξωτερικού δανεισμού, 100.753.897, συμπεριλαμβανομένων των βραχυπρόθεσμων δανείων, τότε ο εξωτερικός δανεισμός, μέχρι και το 1911, δεν επαρκούσε για να καλύψει τα έξοδα και τις αποσβέσεις.

Από το νόμο του συμβιβασμού, το τακτικό χρεολύσιο, για κάθε ένα από τα παλιά δάνεια, είχε ορισθεί στο 2% του αρχικού τόκου, εκτός από το 1902 που ήταν 1%. Αθροιστικά για όλα τα παλιά δάνεια το ετήσιο τακτικό χρεολύσιο ήταν 494.107 φρ. και για το 1902 το μισό. Το τακτικό χρεολύσιο αυξανόταν κατά τις βελτιώσεις από τα πλεονάσματα των υπέγγυων προσόδων, της συνεχώς βελτιούμενης συναλλαγματικής διαφοράς και από τους τόκους των εξοφλούμενων ομολογιών²⁰². Από τους τελευταίους βελτιώνεται και το τακτικό χρεολύσιο του εγγυημένου δανείου/1898.

Την περίοδο 1902-1914 αποσβέστηκαν από τα παλιά δάνεια 64.535.500 φρ. (Πίνακας 18Α), δηλαδή το 11,84% του κεφαλαίου τους κατά το 1902. Η απόσβεση δεν περιορίστηκε στα οριζόμενα από το νόμο του συμβιβασμού. Απορροφούσε σχεδόν το σύνολο των πλεονασμάτων. Την ίδια στιγμή το 40% των πλεονασμάτων κατακρατούσε το Ελληνικό Δημόσιο και το 30% η εξυπηρέτηση των τόκων των παλιών δανείων. Επομένως η απόσβεση των παλιών δανείων έπρεπε να γίνεται από τα τακτικά έσοδα και επειδή οι απολογισμοί ήταν ελλειμματικοί, γινόταν από το προϊόν των νέων δανείων. Δηλαδή τα νέα δάνεια ξεπλήρωναν τα παλιά.

Στα 275 εκ. φρ. των προσωρινών δανείων 1912-1914, εξαιρουμένων των 65 εκ. φρ./1914, μέχρι και το 1914 είχαν εξοφληθεί τα 160 εκ. φρ.

Στην εξυπηρέτηση του ΔΧ βαρύνει κυριαρχικά εκείνη της τρικουπικής περιόδου. Παρά το φορτίο αυτό οι κυβερνήσεις Βενιζέλου κατόρθωσαν να αντιμετωπίσουν επιτυχώς τους Βαλκανικούς Πολέμους.

Z. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Z₁. Η ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Η διοικητική καχεξία στιγματιζόταν ως διοικητική «παραλυσία»²⁰³ και την απέδιδαν κυρίως «εις την τύραννον... την επαίσχυντον συναλλαγίην»²⁰⁴ κομματικής βάσης. Παράλληλα η κοινωνία ζητούσε τον τερματισμό της κατάστασης αυτής. Όπως γράφει ο Ζορμπάς, το κοινό ζητούμενο όλων των αιτημάτων προς τον ΣΣ ήταν «η εκκαθάρισις των υπαλλήλων του κράτους»²⁰⁵.

Έτσι από τις αρχές του αιώνα μέχρι το κίνημα στο Γουδί θα αρχίσει μια πορεία διοικητικής ανεξάρτησης από την πολιτική εξουσία. Η πορεία αυτή θα εμφανισθεί ως αντικειμενοποίηση στην πρόσληψη και εξέλιξη των υπαλλήλων²⁰⁶ και ως προστασία της διοικητικής τους εξέλιξης²⁰⁷. Επιστέγασμα ήταν η ροπή προς το καθεστώς μονιμότητας²⁰⁸, που αρχίζει να εισάγεται σε διάφορους κλάδους, και η προώθηση μιας μορφής αποκέντρωσης²⁰⁹.

Όμως το νομοθετικό καθεστώς ανεξάρτησης που προωθήθηκε μέχρι το 1909 αφ' ενός άφηνε ακάλυπτο μεγάλο αριθμό υπαλλήλων και αφ' ετέρου οι καλυπτόμενοι έμεναν υπό την άδηλο εξάρτηση.

Η διοικητική νέα τάξη θα καθιερωθεί από τον ΣΣ με το κίνημα στο Γουδί. Θα καθιερωθεί το καθεστώς μονιμότητας και των προσλήψεων κατόπιν δημόσιου διαγωνισμού. Οι πειθαρχικές διώξεις και η απόλυση θα επιτρέπονταν μόνο για συγκεκριμένους λόγους και μετά από απόφαση των υπηρεσιακών συμβουλίων, τα οποία θεσμοθετούνται. Επίσης οι μεταθέσεις και οι προαγωγές με γνωμοδότηση των ίδιων συμβουλίων²¹⁰. Ιδιαίτερα κατοχυρώθηκε το καθεστώς ισοβιότητας και μονιμότητας των δικαστικών²¹¹, με τα περί προσόντων και εξέλιξης αυτών. Τα περί διοικητικών υπαλλήλων θα συνταγματοποιηθούν το 1911²¹². Τέλος προωθήθηκε η αποκέντρωση²¹³. Μειονέκτημα αποτέλεσε η μη λειτουργία του Συμβουλίου της Επικρατείας αν και επανιδρύθηκε με την αναθεώρηση του συντάγματος το 1911²¹⁴.

Z₂. Η ΓΕΩΡΓΙΑ

Ούτε την περίοδο αυτή θα διαμορφωθεί αγροτική πολιτική²¹⁵. Ο βουλευτής και πρώην πρόεδρος της βουλής, Ν. Χατζίσκος, τον Οκτώβριο του

1911 έγραφε ότι, «μετά θλίψεως, ίνα μη είπω μετ' αγανακτήσεως, είδον ότι ουδεμία ελήφθη εισέτι πρόνοια» για τη γεωργία²¹⁶. Το κράτος εξα-ντλούσε την πολιτική του στην αντιμετώπιση της σταφιδικής κρίσης και «επ' ολίγον στο θεσσαλικό». Σύμφωνα με την έκθεση του Άγγλου επιτρό-που στην Ε.ΔΟΕ, το 1903 στη Θεσσαλία ήταν σε χρήση 11.480 ξύλινα άροτρα, έναντι 12.610 σιδερένιων, ενώ δεν χρησιμοποιούσαν λιπάσμα-τα²¹⁷. Ενδεικτικό είναι ότι μόλις το 1910 θα ιδρυθεί γραφείο γεωργίας και όχι υπ. γεωργίας και το 1914 θα ιδρυθούν τα γεωργικά επιμελητήρια και οι γεωργικοί συνεταιρισμοί²¹⁸. Τέλος η σιδηροδρομική πολιτική ακολουθού-σε περισσότερο στρατιωτική πορεία παρά γεωργικής ανάπτυξης.

Ο αγροτικός κόσμος εξακολουθούσε να ζει, «κινούμενος, αναπτυσσό-μενος εν πενία, καθυστερημένος μοιρολατρών»²¹⁹, σε συνθήκες ανασφά-λειας για τον αγρότη και την παραγωγή του²²⁰. Αν και το 1903 είχε ψηφι-σθεί ειδικός νόμος και από το 1901 είχαν επιβληθεί ειδικοί φόροι για εγ-γειοβελτιωτικά έργα, αυτά είχαν εγκαταλειφθεί²²¹. Κατά τον Ν. Χατζίσκο το κατά κεφαλήν κόστος για τα αναγκαία εγγειοβελτιωτικά έργα ανερχό-ταν σε μισή δραχμή αλλά μέχρι το 1914 ούτε αυτή είχε βρεθεί²²². Αποτέ-λεσμα ήταν ο αγροτικός πληθυσμός να μαστιζείται από την ελονοσία²²³.

Παράλληλα ο αγροτικός κόσμος βρισκόταν υπό την «μέχρι φορτικότητα-τας καταπίεση» των μεγαλοκτηματιών και «δέσμιος» αυτών²²⁴, ενώ στην αγορά ήταν εξαρτημένος από λίγους εμπόρους²²⁵. Κάθε του δε αντίδραση ερμηνευόταν από την πολιτεία και τη δικαιοσύνη ως ανταρσία²²⁶.

Από την άλλη πλευρά οι μεγαλοκτηματίες, διαμένοντας μακράν των καλλιεργειών τους, τις καλλιεργούσαν δι' αντιπροσώπων²²⁷. Θεωρούσαν δε ότι οι αγρότες των περιουσιών τους δεν βελτίωναν την παραγωγή για να κρατούν την αξία της γης σε χαμηλά επίπεδα αποβλέποντες στη μελλοντι-κή εξαγορά της²²⁸. Ταυτόχρονα, όπως γράφει ο Ζωγράφος, οι μεγαλοκτη-ματίες ζούσαν, «εν μέσω εχθρών (σε) ατμόσφαιρα μίσους»²²⁹.

Η αγροτική φορολογία ήταν ιδιαίτερα επαχθής αφού φορολογούσε, μό-νο στον αγροτικό τομέα, την ακαθάριστη πρόσοδο. Υπολογιζόμενης επί της καθαρής προσόδου προσέγγιζε συχνά το 50%.

Η έλλειψη αγροτικής πίστης καταγράφεται ως «εν των μεγαλυτέρων δεινών»²³⁰. Η αύξηση των δανειακών χορηγήσεων το 1903, από την *Εθνι-κή*, στα 25 εκ. δρχ., από τα 10 εκ., «ουδαμώς ωφέλησεν τους αγρό-τες...»²³¹. Έτσι ο αγρότης παρέμενε εκτεθειμένος στον «μινώταυρον της τοκογλυφίας»²³². Όπως έλεγε ο υπ. εθνικής οικονομίας το 1912, Α. Μιχα-λακόπουλος, για να γλιτώσουν από τους τοκογλύφους πουλούσαν «ό,τι εί-χαν και δεν είχαν (για) να εξοικονομήσουν ένα εισιτήριο δια την Αμερι-κήν»²³³.

Την έλλειψη αγροτικής πίστης επωφελούνταν οι μεγαλοκτηματίες, οι

οποίοι υποθήκευαν «ανελέγκτως και κατά βούλησιν» την αγροτική παραγωγή των κολίγων έναντι των παρεχομένων δανειακών διευκολύνσεων²³⁴. Την όποια αγροτική πίστη επωφελούνταν οι εμπορευόμενοι κτηματίες που δανείζονταν από την *Εθνική* με 6% και στη συνέχεια δάνειζαν «με τριπλάσιον τόκον»²³⁵.

Προς αντιμετώπιση της σταφιδικής κρίσης, δηλαδή συγκράτησης των τιμών της σταφίδας, ο Θεοτόκης το 1899 είχε ιδρύσει τη σταφιδική τράπεζα με μετόχους παραγωγούς. Όμως «η κομματική του κράτους επέμβασις έκαψαν αυτήν»²³⁶. Η τράπεζα απεδείχθη «πηγή ατασθαλίας και καταχρήσεων...»²³⁷ και στο τέλος εγκαταλείφθηκε με παθητικό δεκάδων εκατομμυρίων. Το 1905 αναζητήθηκε διέξοδος στον ιδιωτικό παράγοντα. Συστήθηκε η ανώνυμος *προνομιούχος εταιρεία προς προστασία της παραγωγής και εμπορίας της σταφίδας ή Ενιαία*. Αυτή με «κολοσιαία ανταλλάγματα» ανέλαβε τη συγκράτηση των τιμών. Μέχρι να διαλυθεί το 1924 θα αποκομίσει τεράστια κέρδη²³⁸ με το προϊόν πορευόμενο στην κρίση. Επί πλέον από το 1908/1909 θα ξεσπάσει και η οινική κρίση²³⁹.

Το 1901 το κράτος είχε αγοράσει από τον Στεφάνοβικ. Ι. Σκυλίτση 26 χωριά-τσιφλίκια, έκτασης περίπου 600.000 στρεμ., προς αποκατάσταση καλλιεργητών και προσφύγων. Όμως λόγω αντιδράσεων των τσιφλικούχων²⁴⁰, στη διανομή τους θα προχωρήσει μόλις το 1907. Μέχρι το 1912 θα εξαγορασθούν συνολικά 1,64 εκ. στρεμ.²⁴¹ αλλά το πρόβλημα της αποτσιφλικοποίησης παρέμενε, αν και προσωρινά το ανέστειλαν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι.

3. Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Η σταφιδική κρίση απελευθέρωνε φθηνό εργατικό δυναμικό για τη βιομηχανία. Το τελευταίο συγκεντρωνόταν στις βιομηχανικές περιοχές αυξάνοντας τον βαθμό αστικοποίησής τους. Η μετακίνηση αυτή του εργατικού δυναμικού συμπιέζε προς τα κάτω τα κατώτερα μεροκάματα, τα οποία θα διασώσει από την κατάρρευση η μετανάστευση. Αυτό που εξακολουθούσε σε στενότητα ήταν το ειδικευμένο εργατικό δυναμικό και τα κεφάλαια.

Από την άλλη πλευρά η σταδιακή ανατίμηση της δραχμής έθιγε την ελληνική εξαγωγική βιομηχανία, κυρίως τη μεταλλουργία, την οινοπνευματοποιία και την υφαντουργική.

Στο διάστημα αυτό ιδιαίτερα δραστηριοποιήθηκε ο ιδιωτικός τομέας. Η παρουσία του κράτους περιορίστηκε στο προστατευτικό δασμολόγιο και στην εισαγωγή ορισμένων προσωρινών ατελειών επί εισαγομένων πρώτων υλών²⁴². Για το προστατευτικό δασμολόγιο ο βιομήχανος Σ. Βεζανής υποστήριζε ότι προκάλεσε «μεγάλα κέρδη των βιομηχάνων» εις βάρος των

καταναλωτών²⁴³. Από την πλευρά της η πολιτεία ομολογούσε το περιορισμένο ενδιαφέρον της για τη βιομηχανία²⁴⁴. Η κρατική απουσία θα στηλιτευτεί διαχρονικά και από κάθε κατεύθυνση. Το 1909 ο διαπρεπής βιομήχανος Λ. Οικονομίδης διαπίστωνε ότι εκτός του «επιπολαίου» προστατευτικού δασμολογίου, «ουδέν άλλο νομοθέτημα προς προστασίαν της βιομηχανίας... ουδεμία κατεύθυνσις εδόθη ... (οι υπουργοί) ουδεμίαν αναγνωρίζουν ζωτικότητα εις την βιομηχανίαν του τόπου... ούτε ο νομοθέτης έχει τι ορισμένον...» κατά νου²⁴⁵. Από την πλευρά του το τραπεζικό κεφάλαιο μέχρι το 1914 «αγνοούσε» τη βιομηχανία²⁴⁶.

Τον Μάιο του 1910 θα ιδρυθεί το υπουργείο γεωργίας, βιομηχανίας και εμπορίου και το 1914 θα θεσμοθετηθεί η ίδρυση των εμποροβιομηχανικών επιμελητηρίων²⁴⁷.

Μέχρι το 1909 οι περισσότεροι κλάδοι της χημικής βιομηχανίας παρουσίασαν ενθαρρυντική εξέλιξη με επικεφαλής την οινοποιία²⁴⁸. Οι υπόλοιποι βιομηχανικοί κλάδοι έμειναν στάσιμοι ή υποχώρησαν²⁴⁹. Στασιμότητα που καταγράφεται και από την εντυπωσιακή πτώση του βαθμού αστικοποίησης από το 30% στο 3% περίπου²⁵⁰.

Η πορεία θα αναστραφεί μετά το 1910 παρά τους Βαλκανικούς Πολέμους²⁵¹. Την πενταετία 1910-1914 η βιομηχανική παραγωγή θα αντιπροσωπεύει το 31,8% των συνολικών εξαγωγών²⁵² με επικεφαλής τους κλάδους οινοποιίας, ελαουργίας και αργυρούχου μολύβδου²⁵³.

Ζ4. ΤΟ ΣΙΔΗΡΟΔΡΟΜΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ

Το 1900 προγραμματίστηκαν και υπεγράφησαν συμβάσεις για 548 km σιδηροδρομικών γραμμών²⁵⁴. Απ' αυτά μέχρι το 1910 θα έχουν παραδοθεί τα 519 km.

Η συνολική χρηματοδότηση ανήλθε στα 95,2 εκ. δρχ. με κρατική συμμετοχή 77,4 εκ. δρχ. (το 81,3%) και ιδιωτική τα 17 εκ. Η κρατική συμμετοχή προήλθε κατά τα 76,6 εκ. δρχ. από δανειακές εισροές και κατά 0,8 εκ. από τον προϋπολογισμό. Δηλαδή η κρατική συμμετοχή εδραζόταν κατά 98,96% στον δανεισμό.

Η εκμετάλλευση του νέου δικτύου αφέθηκε σε ιδιωτικές εταιρείες. Παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων η Ελλάδα διέθετε 1.591 km σιδηροδρομικών γραμμών αξίας περίπου 250 εκ. φρ.

Οι νέες γραμμές ήταν:

- Συμπλήρωση της γραμμής Πειραιά – Λάρισας – Συνόρων.

Τον Απρίλιο του 1900 η γραμμή παραχωρήθηκε στον αγγλογαλλικό όμιλο, *Συνδικάτο κατασκευής σιδηροδρόμων εν τη Ανατολή Ltd*²⁵⁵, εκ του οποίου προήλθε η *Εταιρεία των Ελληνικών Σιδηροδρόμων*²⁵⁶, η οποία και μετείχε του έργου με 10 εκ. δρχ.

Οι δαπάνες κατασκευής καλύφθηκαν κατά ένα μέρος από το δάνειο των 56,25 εκ. φρ./1902 ως και από το μετοχικό κεφάλαιο των 10 εκ. δρχ. της *Εταιρείας των Ελληνικών Σιδηροδρόμων*, το οποίο εγγυήθηκε το ελληνικό κράτος. Τα 441 κμ εκτελέστηκαν από τον αγγλογαλλικό όμιλο υπό τον έλεγχο του κράτους²⁵⁷.

- **Η γραμμή Πύργου – Κυπαρισσίας – Μελιγαλά**²⁵⁸

Τον Απρίλιο του 1900 υπεγράφη σύμβαση μεταξύ του Ελληνικού Κράτους και της εταιρείας ΣΠΑΠ για την κατασκευή της παραπάνω γραμμής, μήκους 92 κμ.

Η δαπάνη συμφωνήθηκε κατ' αποκοπή σε 10.575.000 δρχ. με υπόχρεο καταβολής το Ελληνικό Δημόσιο. Προς τούτο το τελευταίο θα πραγματοποιήσει εσωτερικό δάνειο ύψους 11,75 εκ. δρχ.²⁵⁹.

- **Συμπλήρωση γραμμής Μύλων – Καλαμών**

Η γραμμή είχε παραμείνει ημιτελής το 1893. Το έργο εκτελέστηκε από την εταιρεία σιδηροδρόμων Πελοποννήσου²⁶⁰.

Τέλος στο διάστημα 1902-1905 θα πραγματοποιηθεί ο εξηλεκτρισμός του σιδηροδρόμου Αθηνών – Πειραιά, δαπάνης 3,1 εκ. δρχ. που καλύφθηκε από εσωτερικό δανεισμό²⁶¹. Αξιοσημείωτο είναι ότι το υπ. συγκοινωνιών θα ιδρυθεί το 1914²⁶².

Σημειώσεις του κεφαλαίου IV

1. Η Γερμανία απαιτούσε στρατιωτική συμμαχία πράγμα που απέρριπτε η Αγγλία.
2. Ο διαγραφόμενος ρωσοϊαπωνικός πόλεμος του 1905, με την Αγγλία σύμμαχο της Ιαπωνίας, έφερε τη Γαλλία, με τη γαλλορωσική συμφωνία του 1902, σε συμπαράταξη με τη Ρωσία κατά της Αγγλίας, πράγμα που αναίρεσε την πολιτική απομόνωσης της Γερμανίας. Έτσι θα φθάσει σε συμφωνία με την Αγγλία, αφού αναγνωριζόταν η αγγλική παρουσία στην Αίγυπτο και η γαλλική στο Μαρόκο.
3. Γαλλίας-Ρωσίας του 1902, Γαλλίας-Αγγλίας του 1904 και Αγγλίας-Ρωσίας του 1907.
4. Η Ιταλία μετά την ενοποίηση της, τέλη του αιώνα, θεώρησε ζωτικό της χώρο τα αδριατικά παράλια, με επίκεντρο την Αλβανία, και τη Β. Αφρική. Στην τελευταία οι βλέψεις της εστιάζονταν στα αδιανέμητα από τον αγγλογαλλικό επεκτατισμό εδάφη της Τρίπολης και της Κυρηναϊκής.
5. Ο σιδηρόδρομος των 3B, Βερολίνο – Βυζάντιο – Βαγδάτη, όπως ονομάστηκε, ιδρύθηκε το 1888 από την προς τούτο ιδρυθείσα γερμανική *Εταιρεία σιδηροδρόμων της Ανατολής*, υπό τον έλεγχο της *Deutsche Bank*. Τον Μάιο του 1889 θα συμμετάσχει και το γαλλικό κεφάλαιο μέσω της υπό γαλλικό έλεγχο γαλλοαγγλικής *Οθωμανικής Αυτοκρατορικής Τράπεζας* και της επίσης γαλλικής εταιρείας σιδηροδρόμων Σμύρνης-Κασαμπά. Τον ίδιο χρόνο η γραμμή θα επεκταθεί από τη Βιέννη μέχρι την Αγκυρα, μέσω Κωνσταντινούπολης.
6. Στις αρχές του αιώνα, τρία ευρωπαϊκά κράτη, η Γαλλία, η Αγγλία και η Γερμανία είχαν το 50% της παγκόσμιας βιομηχανικής παραγωγής και εμπορίου. Παράλληλα πάλι τρία ευρωπαϊκά κράτη, η Γαλλία, η Αγγλία και η Ρωσία, είχαν υπό τον έλεγχο τους το 80% της επιφάνειας του πλανήτη.
7. Ν. Πατσέλης, σ. 342.
8. Α. Διομήδης, *Η εν Ανατολή*, σ. 63-64, 78, 97, 99.
Λούλος, σ. 61. Όπως λέει ο Γερμανός Καγκελάριος Μπίλο, η διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνδεόταν με τα γερμανικά συμφέροντα, γι' αυτό προσπάθησε να ματαιώσει κινήσεις βαλκανικών κρατών κατά της Οθ. Αυτοκρατορίας.
9. Στη γερμανοελληνική προσέγγιση η Πύλη αντέδρασε αλλά η Γερμανία την καθησύχασε ότι δεν θα έθιγε τις γερμανοτουρκικές σχέσεις.
Λούλος, σ. 58, 67.
10. Το γερμανικό υπεξ θα «προαχθεί σε κέντρο συμφιλίωσης των δύο χωρών».
Λούλος, σ. 60, 61, 64.
Την εποχή αυτή ο Ι. Μεταξάς βρισκόταν στο Βερολίνο και σημειώνει: «Προσεγγίζουμε εις την Γερμανίαν δεν υπάρχει αμφιβολία. Αλλ' σ'ότω προσεγγίζομεν και εις την Τουρκίαν. Καλλίτερον ίσως...».

Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιον*, Τ₂, σ. 492. Στις 7/19.10.1899. Βλέπε και Φιλάρετος, *Σημειώσεις*, σ. 456, Ασπρέας, Τ₃, σ. 15.

Την εποχή αυτή θα υπογραφούν:

- Τον Μάρτιο του 1900 Ρουμανοτουρκική αμυντική συμφωνία.
- Τον Δεκέμβριο του 1901 ελληνοτουρκική εμπορική συμφωνία και επανάληψη των ελληνορουμανικών σχέσεων που είχαν διακοπεί το 1897.
- Τον Απρίλιο του 1901 ελληνοτουρκική προξενική συμφωνία.
- Τον Μάρτιο του 1903 ελληνοτουρκική εμπορική συμφωνία.

11. Λούλος, σ. 118.

12. Οι Κρήτες στις 24/7.10.1908 θα ανακηρύξουν την ένωση. Η Πύλη θα απειλήσει με πόλεμο αν την ένωση υιοθετούσε η Αθήνα. Η τελευταία αν και είχε υποκινήσει την κρητική ενέργεια δεν θα την υιοθετήσει.

13. Λούλος, σ. 130. Συμπαράταξη με τους Τούρκους δήλανε ο Κάιζερ το 1909 στην Κέρκυρα, 138. Αυτό έγραφε ο Γερμανός πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη Βαγκενχάιμ από την Αθήνα, 143. Κατά τον Βαγκενχάιμ η ελληνική δυσάρεσκεια κατά της Γερμανίας δεν είχε μεγάλη σημασία προ μιας επιτυχούς πολιτικής προς την Τουρκία.

Morgenthau, *Τα μυστικά*, σ. 100-101. Κ. Σβολόπουλος, *Ελληνική*, σ. 59.

14. Από την εκπαίδευση του στόλου οι Γερμανοί θα αποχωρήσουν όταν θα ξεσπάσει ο ιταλοτουρκικός πόλεμος.

15. Λούλος σ. 130, 143.

16. Γονατάς, *απ.*, σ. 35. Πάγκαλος, *απ.*, Τ₁, σ. 142-143.

Παπακοσμάς, σ. 242. Μοσκόφ, σ. 236. Ο Γάλλος πρέσβης στην Αθήνα έγραφε ότι οι νεότεροι αξιωματικοί ήταν «γαλλικών φρονημάτων».

17. Η Γερμανία μετά την ενίσχυση της Ελλάδας από τον Πρώτο Βαλκανικό Πόλεμο, εκτιμούσε την Ελλάδα σημαντικό παράγοντα στη Μεσόγειο. Λούλος, σ. 204.

Με την προσέγγισή της προς την Ελλάδα διαφύλασσε την ακεραιότητα της αδύναμης Οθ. Αυτοκρατορίας, αφού αποκτούσε τη δυνατότητα της παρέμβασης. Λούλος, σ. 187.

Ταυτόχρονα απέτρεπε τη σύγκλιση της Αθήνας προς την Αντάντ και ενισχύοντας τα ανάκτορα ενίσχυε τον φιλογερμανισμό στην Ελλάδα. Παράλληλα ο Λ. φον Σάντερ έφθανε, τον Δεκέμβριο του 1913, στην Κωνσταντινούπολη, ως αντιπρόσωπος του Κάιζερ και αναλάμβανε γενικός επιθεωρητής του τουρκικού στρατού.

18. Τον Απρίλιο του 1908. Λούλος, σ. 117.

19. Λούλος, σ. 140.

20. Τον Μάρτιο του 1905 θα δολοφονηθεί ο Δηλιγιάννης και τον Μάρτιο του 1913 ο βασιλιάς Γεώργιος. Τον Αύγουστο του 1909 θα επέμβει ο στρατός και τον

- Ιούνιο του 1911 θα τεθεί σε ισχύ το αναθεωρημένο σύνταγμα του 1864.
21. Ο Θεοτόκης είχε διαχωριστεί των τρικουπικών από τον Οκτώβριο του 1894, προσεγγίζοντας περισσότερο τα ανάκτορα.
Επ. Μαυρομάτης, *-Σύγχρονος*, σ. 36 σημ. 1.
-Κων/νος, σ. 24.
22. Σ. Μελάς, σ. 202.
23. Στις 16.4.1909 ο Γάλλος πρόξενος έγραφε ότι «αυξάνουσα εχθρότητα του πληθυσμού προς τον βασιλέα... η δυσαρέσκεια επεκτείνεται ως τον στρατόν...». Μετά από δύο μήνες επαναλάμβανε ότι, «... η γενική δυσαρέσκεια στρέφεται ενάντια στην κυβέρνηση, τον βασιλιά και το άμεσον του περιβάλλον». Μοσκόφ, σ. 237. Βλέπε και
Επ. Μαυρομάτης, *Σύγχρονος*, σ. 39.
24. Βεντήρης, Τ₁, σ. 94. Βλέπε και
Επ. Μαυρομάτης, *Σύγχρονος*, σ. 32. «Το μάλλον ασθενές» βαλκανικό κράτος.
Ηλιάκης, *Ο Επιδρομέας*, σ. 42. Σ. Μελάς, σ. 158, 201.
Βεντήρης, Τ₁, σ. 42, 95. Οι πολιτικοί «τα εζήτουν όλα. Δεν ήταν σε κατάστασιν να πάρουν τίποτε».
Μαρκεζίνης, *Πολιτική*, Τ₇, σ. 46. Επιστημόνσεις του πρίγκιπα Νικολάου. *Ακρόπολις*, «Απεργόι και εργοστάσια», 3.8.1907. Τα κρατικά «μυαλά κοιμώνται, όταν πρόκειται περί δημοσίων συμφερόντων...» όχι όμως όταν πρόκειται για «κομματικόν π ή προσωπικόν λάφυρον».
Παπακοσμάς, σ. 36. «Καμιά διαφορά αρχών μεταξύ των κομμάτων» γράφει ο Άγγλος αντιπρόσωπος στην Ε.ΔΟΕ.
Αρχείο ΣΣ, σ. 107.
Δαγκλής, Τ₁, σ. 447-448. «Ολιγαρχικά κυβερνήσεις... ρουσφετολογία και παραλυσία».
25. Λ. Νάκος, *Συμβολή*, σ. 14. *Εστία*, 24.1.1912.
Σ. Μελάς, σ. 204. Για τα μικρά κράτη.
26. Ζορμπάς, σ. 6, 7, 8. Πάγκαλος, *απ.*, Τ₁, σ. 32, 43, 44.
Δούσμανης, *απ.*, σ. 29. Την περιγράφει όμοια του 1897.
Ανωσύμου, *Η στρατιωτική*, σ. 4-9. Σ. Μελάς, σ. 167, 205.
Αρ. Θεοδορίδης, σ. 19 σημ. «Θέλομεν στρατόν ικανόν προς συντήρησιν αυτού», έλεγε έκκληση της εταιρείας *Ελληνισμός* προς τον βασιλιά, τη βουλή και την κυβέρνηση.
Επ. Μαυρομάτης, *-Σύγχρονος*, σ. 31.
-Κωνσταντίνος, σ. 19, 25-26, 27.
Ασπρέας, Τ₃, σ. 65, 83.
27. Πάγκαλος, *απ.*, Τ₁, σ. 34, 44. Βλέπε και
Σ. Μελάς, σ. 168. Φραγκούδης, σ. 144.

28. Σύμφωνα με πίνακα που κατατέθηκε στη βουλή τον Μάιο του 1906, από τους 18.000 άνδρες του στρατού οι 5.170 (28,72%) είχαν αποσπασθεί σε άλλες υπηρεσίες.
 Ασπρέας, Τ₃, σ. 83. Στασινόπουλος, σ. 67, 69.
 Ανωνύμου, *Η στρατιωτική*, σ. 6-7.
 Παρασκευόπουλος, Τ₁, σ. 65. Επί 10.000 ανδρών, στο στρατό έμεναν οι 3.000 εκ των οποίων οι 2.700 ήταν νεοσύλλεκτοι.
29. Ζορμπάς, σ. 7 σημ. 1. Βλέπε και:
 Ασπρέας, Τ₃, σ. 83. Στασινόπουλος, σ. 70.
 Ανωνύμου, *Η στρατιωτική*, σ. 7-11, 15.
 Αθ. Ευταξίας, *Ενώπιον*, σ. 51. «Τα όπλα δεν είχαν τα απαιτούμενα φυσισίγια, ούτε τα τηλεβόλα τας απαιτουμένας γομώσεις ούτε τα αντιτορπικά τας απαραίτητους τορπίλας».
30. Μαρκεζίνης, *Πολιτική*, Τ₈, σ. 18. Αυτό επισημαίνει ο πρίγκιπας Νικόλαος και το θεωρεί ελαφρυντικό για τους αξιωματικούς της εξέγερσης του 1909.
 Δαγκλής, Τ₁, σ. 442, 446-449. Ζορμπάς, σ. 7-10. Γονατάς, σ. 26.
 Πάγκαλος, *α.π.*, Τ₁, σ. 33. Σ. Μελάς, σ. 204. Παπακοσμάς, σ. 49-50.
 Μελιγκουνάκης, σ. 75.
 Επ. Μαυρομάτης, *-Σύγχρονος*, σ. 31.
-Κωνσταντίνος, σ. 25.
 Για τις στρατιωτικές δαπάνες του Θεοτόκη βλέπε:
 Ανωνύμου, *Η στρατιωτική*, σ. 44 κ.ε. Συνολικά 178.477.150 δρχ., υποστηρίζει η πλευρά Θεοτόκη.
Εμπρός, 1.7.1909. Ο Μαυρομηχάλης ανεβάζει τις δαπάνες στα 400 εκ. δρχ.
 Αρ. Θεοδορίδης, σ. 136. Στα τελευταία 25 χρόνια πριν το 1907, η έκθεση Επιτροπής της βουλής, όπως αναφέρει το υπόμνημα των συντεχνιών προς τον βασιλιά στις 18.2.1908, δαπανήθηκαν για το στρατό 850 εκ. δρχ.
31. Κ. Οικονόμου, *Σκέψεις*, σ. 30. Βλέπε και:
 Αστρινός, σ. 112. Λόγω της στρατιωτικής κατάστασης, ο Γάλλος υπεξ έλεγχε ότι, «η Βουλγαρία είναι μία δύναμις, η Τουρκία το ίδιο, η Ελλάδα είναι μια αδυναμία».
32. Ο Θεοτόκης έγραφε στη γυναίκα του ότι θα συμμαχούσε «ακόμα και με τον διάβολο για να μη είμαστε απομονωμένοι».
 Γ. Ράλλης, *Γ. Θεοτόκης*, σ. 303. Βλέπε και:
 Σ. Μελάς, σ. 163. Ασπρέας, Τ₃, σ. 101. Αστρινός, σ. 107.
 Ε. Μαυρομάτης, *Σύγχρονος*, σ. 31.
 Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₇, σ. 49, 147, 173.
 Κ. Σβολόπουλος, *Η Ελληνική*, σ. 23, 27.
33. Ασπρέας, Τ₃, σ. 101. Βλέπε και:

- Πάγκαλος, *απ.*, Τ₁, σ. 41. Δαγκλής, Τ₁, σ. 448-449. Ζορμπάς, σ. 9.
 Κ. Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 6. Ηλιάκης, *Ο Επιδρομέας*, σ. 44.
 Σ. Μελάς, σ. 146-147, 151. Miller, σ. 594, 595.
 Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₇, σ. 147.
34. Κ. Οικονόμου, *ό.π.*, σ. 11.
35. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Μαρκεζίνης «ήθελαν και την επανάστασιν και την νομιμότητα και την αμνηστειαν και την εξουσίαν. Αποτέλεσμα υπήρξεν ο συμβιβασμός, ο οποίος δεν μετέβαλε το καθεστώς της ανωμαλίας».
 Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₈, σ. 17. Βλέπε και
 Σ. Μελάς, σ. 306. «Δεν ήθελαν να είναι επανάστασις ενώ ήταν».
 Δαφνής, *Τα ελληνικά*, σ. 89.
 Πριν καταλήξουν στην αρχηγία του Ζορμπά την είχαν προτείνει στον Δούκα Βακάλογλου, υπασπιστή του βασιλιά. Σ. Μελάς, σ. 227.
 Ο λοχαγός Η Γουβέλης, από τα ηγετικά στελέχη του ΣΣ, σε σημείωμά του για το κίνημα γράφει: «Να μη θιγή η βασιλεία... σεβασμός προς τας καθεστηκυίας αρχάς...». Τα ίδια επαναλαμβάνει η διακήρυξη του ΣΣ, προς τον βασιλιά, την κυβέρνηση και τον λαό.
 Μ. Μαλαίνος, σ. 70-71. Το σημείωμα Γουβέλη.
 Ζορμπάς, σ. 15-22. Η διακήρυξη του ΣΣ.
 Αρχείο ΣΣ, σ. 54. Διασάφηση πρωτοκόλλου.
 Κατά μία άποψη η δημιουργία του ΣΣ ευνοήθηκε από τους Αγγλογάλλους με στόχο τη απομάκρυνση του Κωνσταντίνου και του Θεοτόκη ως γερμανοφίλων.
- Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, Τ₂, σ. 59. Επ. Μαλαίνος, Τ₂, σ. 104-105.
36. Σ. Μελάς, σ. 282.
37. Αρχείο ΣΣ, σ. 53. Μ. Μαλαίνος, σ. 72. Α. Νάκος, *Συμβολή*, σ. 28.
38. Ζορμπάς, σ. 97-106. Πάγκαλος, *απ.*, Τ₁, σ. 94 κ.ε, 100.
 Ανωνύμου, *Το υπουργείον*, σ. 81-91. Ως αναφέρει ο Ευταξίας Βεντήρης, Τ₁, σ. 65, 83. Επ. Μαλαίνος, Τ₂, σ. 114.
 Ε. Στασινόπουλος, σ. 73. Μαρκεζίνης, *Πολιτική*, Τ₈, σ. 55-56.
39. Γονατάς, *απ.*, σ. 30. Αρ. Θεοδωρίδης, σ. 34, 35.
 Δαγκλής, Τ₁, σ. 457, 460. Ζορμπάς, σ. 52, 59.
 Μελιγκουνάκης, σ. 78. Σ. Μελάς, σ. 300-303. Ξ. Στρατηγός, σ. 6.
 Δαφνής, *ό.π.*, σ. 104. Γ. Παπανδρέου, *Κείμενα*, Τ₁, σ. 76.
 Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₈, σ. 17. Παπακοσμάς, σ. 167, 168, 217.
 Ο ίδιος ο Βενιζέλος θα έλεγε στο συμβούλιο του ΣΣ ότι, τώρα «εκπροσωπείτε μόνο τη δυσφορία του λαού».
 Ζορμπάς, σ. 66-67. Ασπρέας, Τ₃, σ. 134.
40. Δαγκλής, Τ₁, σ. 458. Βλέπε και Νικόλαος, σ. 271.
41. Όπως έγραφε στον Εμ. Μπενάκη, «όχι μόνον είμαι φίλος του βασιλικού θεσμού

- αλλά στέργω την βασιλεύουσαν οικογένειαν...».
 Μ. Μαλαίνος, σ. 262. Σας 20.2.1910.
42. Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, Τ₃, σ. 21, 96.
 Γ. Παπανδρέου, *Κείμενα*, Τ₁, σ. 71. Α. Μαζαράκης, *απ.*, σ. 117, 179.
 Βεντήρης, Τ₁, σ. 203. Π. Αραβαντινός, *Νόθος*, σ. 6-7.
 Γ. Δαφνής, *Τα ελληνικά*, σ. 112, 117. Επ. Μαλαίνος, Τ₂, σ. 111.
 Σ. Κορώνης, *Η εργατική*, σ. 8. Ο Βενζέλος «... δαμαστής» της προοδευ-
 τικής δυνάμεως.
 Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₈σ. 109. Δ. Κιτσίκης, *Συγκριτική*, σ. 170-171.
43. Ο Γεώργιος έγραφε στον Κορομηλά ότι, «η εμπιστοσύνη μου στο πρόσωπο του
 προέδρου είναι απόλυτος». Κ. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 79.
44. Γονατάς, *απ.*, σ. 36. Α. Μαζαράκης, *απ.*, σ. 115, 116.
 Δούσμανης, *απ.*, σ. 96-98. Μαγγίνας, σ. 98-106.
 Φραγκούδης, σ. 150.
45. Στην έκθεσή της η Επιτροπή μελέτης του *θεσσαλικού* το 1896 αναφέρει 400
 τσιφλίκια σε σύνολο 670 χωριών. Χατζηγιάννης, σ. 5.
 Ο Μοσκόφ, με πηγές τα γαλλικά αρχεία, δίνει στοιχεία για το 1910 και ο Βερ-
 γόπουλος για το 1907.
 Μοσκόφ, σ. 121. Στη Θεσσαλία 584 τσιφλίκια και σε Πελοπόννησο, Ρού-
 μελη, Εφτάνησα 363.
 Βεργόπουλος, *Το αγροτικό*, σ. 135, 136, σημ.59. Στη Θεσσαλία από
 τα 658 χωριά τα 335 ήταν τσιφλίκια.
46. Χατζηγιάννης, σ. 5.
47. Ο Κ. Σταμούλης δίνει 818 τσιφλίκια για τη Μακεδονία και 410 για την Ήπειρο.
 Ο Βεργόπουλος αντίστοιχα 421 και 413.
 Καρανικόλας, σ. 491. Ο Κ. Σταμούλης
 Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 135, 136, 136 σημ.59.
48. Γ. Ζωγράφος, σ. 33, 57, 58, 64. Βλέπε και
 Κορδάτος, *Ιστορία του αγροτικού*, σ. 120.
49. Γ. Ζωγράφος, σ. 27 κ.ε. Η μικρή ιδιοκτησία μη βιώσιμος και εις βάρος της
 οικονομίας, 57. Η αναγκαστική απαλλοτρίωση κατατόμηση, δολοφονία της
 ιδιοκτησίας, 59 κ.ε., 62 κ.ε. Σε τιμές λογικές, 75. Εκούσια εκποίηση και
 εξαγορά.
50. Α. Σίδερης, *Η γεωργική*, σ. 142.
 Γ. Καρανικόλας, σ. 182. «Κράτος ήτο το κόμμα και κόμμα ήτο ο τσιφλι-
 κάς...». 489, 490. Ποιοι οι τσιφλικούχοι και ποιοι οι εκπρόσωποί τους στην
 αναθεωρητική βουλή.
 Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 125. Ονομαστικά οι τσιφλικάδες βουλευτές.
 Καραγεωργίου, σ. 60. «Παντοδυναμία οικονομική και πολιτική» της μεγάλης
 γαιοκτησίας.

51. Στις 24.-28.4.1901. Πρόχειρα οργανωμένο με πολύ αξιόλογες εισηγήσεις που δεν κατέληξε σε συμπεράσματα.
52. Ο Μαρίνος Αντύπας δεν ήταν ούτε Θεσσαλός, ούτε αγρότης. Ήταν μικροαστός από τη Κεφαλληνία που δεν είχε τελειώσει τη νομική. Ανεπιός του μεγαλοκτηματία ομογενή από τη Ρουμανία Σκιαδαρέση, επιστάτης του οποίου έγινε ο Αντύπας και από κει ξεκίνησε τον αγώνα κατά των μεγαλοκτηματιών. Ο Γ. Σκιαδαρέσης, με σοσιαλιστικές απόψεις, στήριξε τον Αντύπα. Δολοφονήθηκε στις 9.3.1907 από τον Ι. Κυριακού, επιστάτη του τσιφλικούχου Αρ. Μεταξά.
53. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 118. Χατζηγιάννης, σ. 33.
54. Κορδάτος, *Μεγάλη*, Τ₁₃, σ. 182-194.
Καρανικόλας, σ. 219 κ.ε. Το ψήφισμα του λαρισσαϊκού συλλαλητηρίου.
55. Ο τότε νομάρχης Λάρισσας Π. Αργυρόπουλος δικαιώνει τα αιτήματα των αγροτών και βεβαιώνει ότι η κυβερνητική εντολή ήταν η διατήρηση της τάξης πάση θυσία. Στη βουλή η κυβέρνηση καταγγέλθηκε ως κυβέρνηση «δολοφόνων».
- Π. Αργυρόπουλος, *απ.*, Τ₁, σ. 75-78. Πρακτικά Βουλής, 8.3.1910.
Καρανικόλας, σ. 254-257.
- Ει ευθύνη για τα γεγονότα βαρύνει και τον ΣΣ που ενώ είχε τον έλεγχο της κυβέρνησης και υπ. στρατιωτικών ήταν ο Ζορμπάς και επί πλέον γνώριζε την κατάσταση, άφησε να εξελιχθούν τα γεγονότα.
- Οι θεωρηθέντες υπεύθυνοι αθωώθηκαν από τα κακουργοδοκεία Χαλκίδας και Λαμίας τον Ιούνιο του 1910.
56. Οι αγροτικοί βουλευτές στη Θεσσαλία, στις εκλογές του Αυγούστου και του Δεκεμβρίου 1910, είχαν πλειοψηφήσει έναντι των βενιζελικών. Τον Αύγουστο είχαν εκλεγεί 46 και τον Δεκέμβριο 28 έναντι 20 βενιζελικών.
- Κορδάτος, *Ιστορία του αγροτικού*, σ. 118.
- Τον Απρίλιο του 1911 θα πραγματοποιηθεί το Β' συνέδριο γεωργίας, βιομηχανίας και εμπορίου στην Πάτρα. Από τις 9-14.9.1912 θα πραγματοποιηθεί στο Βόλο το Β' πανελλήνιο αγροτικό συνέδριο, το οποίο θα ταχθεί υπέρ της αναγκαστικής απαλλοτριώσης.
57. Ελλείπει στατιστικών στοιχείων χρησιμοποιούμε την εν λόγω έκθεση.
Έκθεσις Εργατικών κέντρων, 1911.
58. Το μέσο μεροκάματο στην Αθήνα κυμαινόταν στις 3 δρχ. και στον Πειραιά-Επαρχία στις 2-6 δρχ.
Έκθεσις, *ό.π.* Μοσκόφ, σ. 224-225.
59. Κατά την έκθεση των εργατικών κέντρων του 1911, το ετήσιο εισόδημα ήταν
Ανεπίδευτος εργάτης	1.400 δρχ.	κατώτερος δημ. υπάλληλος	3.200 δρχ.
Υφαντουργός	1.700 δρχ.	μέσος δημ. υπάλληλος	4.300 δρχ.
Κτίστης	2.750 δρχ.	ανώτερος δημ. υπάλληλος	9.600 δρχ.
Τυπογράφος	2.500 δρχ.	βασιλική χορηγία	9.000.000 δρχ.

Αγροτικός εργάτης	650 δρχ.	μέσο εισόδημα των 10 μεγαλύτερων γαιοκτημόνων	30.000 δρχ.
Αγρότης	1.200-2.500 δρχ.	όμοια των 10 μεγαλύ- τερων κεφαλαιούχων	250.000 δρχ.

Έκθεσις, ό.π. Μοσκόφ, σ. 226.

60. *Ακρόπολις*, 3.8.1907. Βλέπε και Μοσκόφ, σ. 227-229. Πίνακας απεργιών και μαζικότητας 1904-1909.
61. Σ. Κορώνης, *Η εργατική*, σ. 29. Μοσκόφ, σ. 228, 229. Πίνακας απεργιών και μαζικότητας Κορδάτος, *Μεγάλη*, T₁₃, σ. 377, 379-381.
62. Με επικεφαλής τους Α. Παπαναστασίου, Π. Αραβαντινό, Θ. Κουτούπη, Θ. Πετμεζά.
63. Τα μέτρα αναφέρονται στις εργασιακές συνθήκες, τις ώρες εργασίας και την «Κυριακή αργία» (ν. 3455/1909), την ασφάλεια των εργαζομένων, την καταβολή της μισθοδοσίας, την παιδική και γυναικεία εργασία (ν. 4029/1912). Το τμήμα εργασίας και κοινωνικής πρόνοιας ν. ΓΛΒ'/1911 και η θεσμοθέτηση ίδρυσης εργατικών ενώσεων με τον ν. 281/1914. Ήδη το 1905 είχε ιδρυθεί το Εργατικό Κέντρο Βόλου και το 1910 της Αθήνας.

64.	1896	1902	1907	1912	1914
	2.433.806	2.609.947	2.631.952	2.727.275	4.867.378
	Αύξηση	1896-1902	1902-1907	1907-1912	1912-1914
		176.141	22.005	95.323	2.140.103
		7,23%	0,84%	3,62%	78,47%

65. Κατά την απογραφή του 1907

Συνολικός πληθυσμός	2.631.952		
Οικονομικά Ενεργός πληθυσμός (ΟΕΠ)	735.770 ή 28% του συνολικού.		
	Απασχολού- μενοι	% επί συνο- λικού	% επί του ΟΕΠ
Γεωργία, Κτηνοτροφία	328.092	12,5	44,59
Βιομηχανία ^α	189.443	7,2	25,75
Ελεύθερα επαγγέλματα ^β	138.512	5,2	18,23
Δημ. υπηρεσίες ^γ	41.777	1,7	5,67
Προσωπικές οικιακές υπηρεσίες	31.802	1,2	4,32
Αλυσία-Θήρα	6.144	0,2	0,84
Σύνολο	735.770	28,0	100,00

α. Βιομηχανία, βιοτεχνία, χειροτεχνία.

β. Εμπόριο, μεταφορές, ελεύθερα επαγγέλματα.

γ. Δημόσιες και δημοτικές επιχειρήσεις, θρησκευτικοί λειτουργοί, δημόσια δύναμη.

- Ευ. Μακρής, *Ο οικονομικός*, σ. 150.
66. Αυτό επισημαίνει ο Άγγλος αντιπρόσωπος στην Ε.ΔΟΕ.
Οικονομική Ελλάς, 31.12.1904.
67. *Ο.π.*, σ.53.
Σύμφωνα με την *Εθνική Στατιστική Υπηρεσία*, μεταξύ 1900-1921 μετανάστευσαν 402.538 εκ των οποίων οι 383.993 στις ΗΠΑ. Από το 1899 μέχρι το 1911 μετανάστευσαν στις ΗΠΑ περίπου 200.000 άτομα ή το 9,5% του πληθυσμού.
68. Έκθεσις Επιτροπής Εμπειρογνομόνων 1926, σ. 16. Βλέπε και *Οικονομική Ελλάς*, 31.12.1904. Τα μεταναστευτικά εμβάσματα αντιπροσωπεύουν το 25% των εξαγωγών της χώρας. Ο Άγγλος αντιπρόσωπος στην Ε.ΔΟΕ, Χάρβεϋ γράφει ότι το 1903 ανήλθαν στα 20 εκ. φρ.
69. Στις 14.9.1909. Αρ. Θεοδωρίδης, σ. 141. Το ψήφισμα.
70. Ροντήρης, σ. 96.
Μόλις το 1904 ο Άρειος Πάγος, με απόφασή του, θεωρούσε τοκογλυφικά τα επιτόκια που υπερέβαιναν το 12%. Ροντήρης, σ. 21-22.
Το 1911 το επιτόκιο θα περιορισθεί κατ' ανώτατο όριο στο 9% (ν. ΓΩΛΖ'/1911 περί συμβατικού τόκου, τοκογλυφίας και ασχροκερδίας). Για δάνεια μικρότερα των 200 δρχ. και μικρότερης διάρκειας των 6 μηνών, όριζε ανώτατο όριο το 12%. Το ίδιο διάστημα μέχρι το 1914, το προεξοφλητικό επιτόκιο της *Εθνικής* κυμαινόταν στο 6%. Ζολώτας, *Η Ελλάς*, σ. 93.
71. Από το 1840 μέχρι το 1900 είχαν ιδρυθεί 22 ανώνυμες εταιρείες στον συγκοινωνιακό και μεταλλευτικό τομέα, συνολικού κεφαλαίου 105,8 εκ. δρχ. Το διάστημα 1901-1905 δημιουργήθηκαν 57, συνολικού κεφαλαίου 202,5 εκ. δρχ., κυρίως εμποροβιομηχανικές και τραπεζικές.
Κορώνης, *Η εργατική*, σ. 14. Βλέπε και Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 108.
72. Μοσκόφ, σ. 146.
73. Κορομηλάς, *Εισήγησις*, σ. 327.
74. Μοσκόφ, σ. 142, 144. Για χρηματιστική τραπεζική συσσώρευση βλέπε *Οικονομική Ελλάς*, 23.7.1905, σ. 409, 410.
75. Μοσκόφ, σ. 141.
76. Μοσκόφ, σ. 141.
77. Σ. Σπηλιωτόπουλος, σ. 83, 86, 91, 93.
78. Αναλογία Εξαγωγών επί των Έλλειμμα εμπορικού ι-
Εισαγωγών επί % σοζυγίου σε εκ. χρ.ξ

1902-1904	62,21	2,074
1905-1907	74,44	1,475
1908-1910	78,53	1,277
1911-1913	80,27	1,374

Πηγή Έπεξεργασία στοιχείων από

- Ανδρέου, σ. 288 και Ζολώτας, *Ελλάς*, σ. 156.
79. Στη βουλή θα συζητηθούν σε 243 συνεδριάσεις ενώ την περίοδο 1882-1883 είχαν συζητηθεί σε 675. Πρόντζας, σ. 103, 104.
80. Ο Λ. Κορομηλάς.
Λ. Κορομηλάς, *Εισήγησις*, σ. 283, 284.
Εφ. Συζ. Βουλής 12.12.1911, σ. 1363, 1364. Βλέπε και
Αθ. Ευταξίας, *Ενώπιον*, σ. 51. Μέχρι το 1909 είχαμε φορολογία «αρχέγονον, την οποίαν ουδέν σύστημα ουδεμία αρχή διέκρινεν...».
81. Ν. ΒΦΙΘ'/26.2.1898 και άρθρο 6 του προσαρτημένου σ' αυτόν κανονισμού. Αν τα έσοδα των οριζομένων προσόδων υπερέβαιναν τα 28,9 εκ. φρ., όπως γίνονταν κάθε χρόνο τότε, αφαιρουμένου από το πλεόνασμα το 18% για τα έξοδα της Ε.ΔΟΕ, το υπόλοιπο του πλεονάσματος δινόταν
- ♦ Το 30% προς εξυπηρέτηση των τόκων των παλαιών δανείων.
 - ♦ Το 30% προς βελτίωση των χρεολυσίων των παλαιών δανείων και
 - ♦ Το 40% στο Ελληνικό Δημόσιο.
82. Εφ. Συζ. Βουλής 4.3.1913, σ. 167.
83. Μετά τον διαγωγμό του ελληνικού στοιχείου το 1908 από Α. Ρωμυλία και Βουλγαρία, περίπου 37.500 πρόσφυγες έφθασαν στην Ελλάδα. Κατά τον Ανδρέαδη, προς αποκατάστασή τους δαπανήθηκαν 30 εκ. φρ., ποσό που ο Στεφανίδης θεωρεί υπερβολικό.
Π. Αργυρόπουλος, *απ.*, Τ₁, σ. 79-80. Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 536.
Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 218.
Τελικά εγκαταστάθηκαν σε βαλτότοπους της Θεσσαλίας, αποδεκατιζόμενοι από την ελονοσία.
Ν. Χατζίσκος, «Η γεωργική...», *Εμπρός*, 25, 26, 27.10.1911.
84. Εφ. Συζ. Βουλής 4.3.1913, σ. 167. Αθ. Ευταξίας.
85. Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 581. Ο Α. Διομήδης.
Ο Στεφανίδης μαζί με τις αποθετικές ζημιές το υπολογίζει σε 603 εκ. δρχ.
Δ. Στεφανίδης, *Η εισροή*, σ. 215 σημ.2.
86. Έκθεσις Επιτροπής Εμπειρογνομόνων 1926, σ. 7, 8.
87. Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 537. Εγκαταλείφθηκε «κάθε πνεύμα περισυλλογής».
Λ. Κορομηλάς, *Εισήγησις*, σ. 282. Αναφέρεται σε «δαπάνες αφανείς» για ελλείποντα υλικά πολέμου δίχως αντίτιμο.
Εφ. Συζ. Βουλής 12.12.1911, σ. 1363. Εισήγηση Κορομηλά.
88. Κ. Οικονόμου, *Σκέψεις*, σ. 7, 48. Κατασπατάληση φόρων σε αργόμισθους και επατήδεις.
Αρ. Θεοδωρίδης, σ. 135, Οι συντεχνίες Αθηνών με υπόμνημά τους προς τον βασιλιά στις 18.2.1909 καταγγέλλουν την κομματική διασπάθιση του δημόσιου χρήματος, 137.

- Ζορμπάς, σ. 17. Ο ΣΣ επισημαίνει ότι, οι φόροι «ασπλάχνως κατασπαταλῶνται... χάριν της απείσιας συναλλαγῆς», 124-125. Η κυβέρνηση Μαυρομιχάλη δεν σταμάτησε την κομματική αργομισθία λόγω κομματικών συμφερόντων.
- Πάγκαλος, απ., Τ₁, σ. 92-93.
- Σ. Μελάς, σ. 201. Ο ΣΣ δημοσιογραφώντας πριν το Γουδί αναφέρεται σε «κομματική διαρπαιγή» του δημοσίου χρήματος.
- Ανδρεάδης, Έργα, Τ₂, σ. 545. Οι ψηφισθέντες αποκεντρωτικοί νόμοι επί κυβερνήσεων Μαυρομιχάλη και Δραγούμη «επροστάτευσον το ταμείον από των επιθέσεων της φατριοκρατίας».
89. Αρ. Θεοδορίδης, σ. 132. Το ψήφισμα.
90. Αθ. Ευταξίας, *Το οικονομικόν*, σ. 45 κ.ε. Πρακτ. Βουλῆς 17.12.1914.
91. Αθ. Ευταξίας, *ό.π.*, σ.46. Πρακτ. Βουλῆς 17.12.1914.
92. Γ. Ράλλης, *Γ. Θεοτόκης*, σ. 323.
93. Γενικός Προϋπολογισμός 1910, σ. γ'. Εισήγηση Ευταξίας στις 3.12.1909
94. Εφ. Συζ. Βουλῆς, Περ. ΠΗ', συν. Δ'/1909, σ.112.
95. Εφ. Συζ. Βουλῆς 4.3.1913, σ. 167-168.
- Πράγματι το Νοέμβριο, όπως έγραφε ο Άγγλος πρέσβης, η κυβέρνηση αδυνατούσε να πληρώσει τις συντάξεις, τους Έλληνες πρέσβεις στο εξωτερικό και καθυστερούσε τους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων, ακόμα και των στρατιωτικών.
- FO, Gr. Pol. Cor, 371/677 N° 202 και 208. Elliot προς Grey 20/3.12.1909 και 26/9.12.1909.
96. Γενικός Προϋπολογισμός 1910, σ. ιβ'. Ο Ευταξίας εισηγούμενος τον προϋπολογισμό 1910.
97. Την αναλυτική οικονομική κατάσταση του Δημοσίου βλέπε Γ. Κορινιάς, *Η απειλή*, σ. 23. Λ. Κορομηλάς, *Έκθεσις*, σ. 255 κ.ε.
98. Την αναλυτική οικονομική κατάσταση του Δημοσίου βλέπε Λ. Κορομηλάς, *Έκθεσις*, σ. 254, 255.
99. Αθ. Ευταξίας, *Το οικονομικόν*, σ. 65-68. Ο Ευταξίας απαριθμεί τα μέτρα λιτότητας της κυβέρνησης.
- Πρακτικά Βουλῆς 21.12.1914. Απαρίθμηση οικονομικών μέτρων λιτότητας από Ευταξία.
100. Όπως έλεγε ο Αθ. Ευταξίας, μέχρι το 1909, μοναδική στον κόσμο φορολογική ανισότητα, «οι έμμεσοι φόροι πόσον επαχθείς ώστε οι λαϊκοί τάξεις εξανίστανται εναντίον των... (λαϊκών τάξεων) επιβαρυνόμενων έπι μάλλον των εμπόρων και των πλουσίων». Εφ. Συζ. Βουλῆς 4.3.1913, σ. 169-170.
101. Αρ. Θεοδορίδης, σ. 22. Ο λαός διαμαρτύρεται για «βαριά και άνισο» φορολογία, 136. Αυτό αναφέρουν οι συντεχνίες στο υπόμνημά τους στις 18.2.1909, 139. Το λαϊκό ψήφισμα στις 14.9.1909 στο πεδίο του Άρεως α-

- ναφέρει, «αφορολόγητο πλουτοκρατία», 143. Αυτό αναφέρει ο Βενιζέλος στο λόγο του στο σύνταγμα στις 5.9.1910.
- Ανωνύμου, *Το υπουργείον*, σ. 48. Ο Αθ. Ευταξίας γράφει για «απηνή και δυσανάλογο φορολογία», 62.
- Αθ. Ευταξίας, *Ενώπιον*, σ. 51. Μέχρι το 1909 οι άμεσοι φόροι έπλητταν περισσότερο τις άπορες τάξεις.
- Βεντήρης, Τ₁, σ. 26. «... η φορολογική ανισότης επετεινέτο... η ολιγαρχία συμμαχούσα με την κεφαλαιοκρατία εστράγγιζε τας παραγωγικάς τάξεις».
- Λ. Νάκος, *Συμβολή*, σ. 20. Η μεσαία τάξη πλήρωνε τα 3/4 των φόρων.
- Ζορμπιάς, σ. 17. Ο ΣΣ ζητούσε ανακούφιση του λαού «εκ των επαχθών φόρων».
- Επ. Μαλαίνος, Τ₂, σ. 85. Βαριά εις βάρος των αποροτέρων.
- Σ. Κορώνης, *Η εργατική*, σ. 7 σημ.1. Παπακοσμάς, σ. 51.
- Γ. Κοφινάς, *Η απειλή*, σ. 4, 12-13.
- Εφ. Συζ. Βουλής 4.3.1913, σ. 167. Ο Αθ. Ευταξίας ότι, μέχρι το 1909 η πλούσια τάξη ήταν «μη επαρκώς φορολογούμενη».
102. Αρ. Θεοδωρίδης σ. 17 σημ. Με βάση γερμανικά στατιστικά στοιχεία, 136. Η Επιτροπή της βουλής το 1907 αναφέρει την κατά κεφαλήν φορολογία των βαλκανικών κρατών.
- Βλέπε και Έφ. Συζ. Βουλής 4.3.1913, σ. 169-170. Ο Αθ. Ευταξίας έλεγε ότι, η μοναδική στον κόσμο ανισότητα «έμμεσοι και άμεσοι φόροι επιβαρύνουν μάλλον την μεσαίαν και τας λαϊκάς τάξεις».
103. Ανέλαβε στις 21.6.1908 και παρατήθηκε στις 14.2.1909, περίπου 8 μήνες.
104. Αρ. Θεοδωρίδης, 132. Το ψήφισμα στις 3/16.12.1908, 138. Το υπόμνημα στις 19/4.3.1909. Βλέπε και Έφ. Συζ. Βουλής 4.3.1913, σ. 167. Ο Αθ. Ευταξίας έλεγε ότι, από τις αρχές του 1909, «ο λαός εξανέστη κατά πάσης νέας φορολογικής επιβαρύνσης».
105. Ο Αθ. Ευταξίας παραθέτει πλήρη κατάλογο των νόμων της φορολογικής μεταρρύθμισης.
- Αθ. Ευταξίας, *Το οικονομικόν*, σ. 68-69.
- Πρακτικά Βουλής 21.12.1914. Αθ. Ευταξίας.
- Βλέπε και Έφ. Συζ. Βουλής, Συν. Δ', Περ. ΙΗ' 1909, σ. 111-129.
- Γ. Κοφινάς, *Η απειλή*, σ. κ.ε.
106. Στις 21.12.1914.
- Αθ. Ευταξίας, *Το οικονομικόν*, σ. 69. Πρακτικά Βουλής, 21.12.1914.
- Βλέπε Έφ. Συζ. Βουλής, Συν. Δ', Περ. ΙΗ', 1909, σ. 27-110, 111-129.
- Γ. Κοφινάς, *Η απειλή*, σ. 4, 7-10, 13.
- Γενικό προϋπολογισμός 1910, σ. κη'. Αθ. Ευταξίας.
107. Πρόντζας, σ. 196. Βλέπε και

- Αρ. Παναγιωτίδης, «Οι άμεσοι...», *Οικονομική Ελλάδα*, σ. 229.
108. Πρόντζας, σ. 197, 200.
109. Ε. Λυκούδης, «Η ανισότης...», *Οικονομική Ελλάδα*, 18.12.1904.
Βλέπε:
Αρ. Παναγιωτίδης, *ό.π.*, σ. 229. «Νόσημα χρόνιον ή μάλλον πολιτικό και κοινωνικών έθιμων».
Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 538 σημ.6.
110. Βλέπε απολογισμούς 1902-1910. Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 535, 537.
111. Βλέπε και:
Εφ. Συζ. Βουλής, 12.12.1911, σ. 1363. Εισήγηση Α. Κορομηλά για το 1910
4.3.1913, σ. 167. Αγόρευση Ε. Κεχαγά για το διάστημα 1906-1909.
Πρακτικά Βουλής 20.2.1913. Αγόρευση Α. Διομήδη για το 1910 και 1911.
Γ. Κοφινιάς, *Η απειλή*, σ. 25-26. Οι χρήσεις 1910, 1911 άφησαν συνολικό περίσσευμα 92.856.768.
Γενικός προϋπολογισμός 1910, σ. στ'. Εισήγηση υπ. οικονομικών για 1908.
Α. Κορομηλάς, *-Έκθεσις*, σ. 253. Από το 1910 και 1911 μεταφέροντα στο 1912, 40.050.000.
-Εισήγησις, σ. 256, 282, 283.
112. Βλέπε παρατηρήσεις του πίνακα 8 (Παράρτημα).
113. Ισοτιμία των 100 φρ. σε δρχ.
1902	162,73 δρχ.	ή 1φρ.=1,62 δρχ.	1909	103,15 δρχ.	ή 1φρ.=1,03 δρχ.
1903	156,95	1,56	1910	99,90	0,99
1904	135,20	1,35	1911	100,00	1,00
1905	109,52	1,09	1912	100,00	1,00
1906	109,82	1,09	1913	100,00	1,00
1907	108,78	1,08	1914	100,00	1,00
- Πηγές: Ζολώτας, *Η Ελλάδα*, σ. 157.
Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 512. Με μερικές αποκλίσεις (σε τιμές συναλλαγματος Παρισίων).
Καλλιαβάς, σ. 98. Τσαλίκης, *Το εξωτερικόν*, σ. 7.
Όπως παρατηρεί ο Τσαλίκης, με τον ν. ΓΧΜΒ/19.3.1910, «απεσοβήθη πάσα ανεπάρκεια ξένου νομίσματος και εσχηματίσθησαν όγκοι χρυσού, άγνωστοι μέχρι της εποχής εις ημάς». Μετά τη διεξαγωγή δύο βαλκανικών, με τον παγκόσμιο πόλεμο στο προσκήνιο, το κάλυμμα της κυκλοφορίας στην Ελλάδα έφθανε το 84,1%.
- Τσαλίκης, *ό.π.*, σ. 8, 10.
114. Γενικά στην οικονομία και στο νομισματικό.
Κ. Αγγελόπουλος, Τ₁, σ. 67, Τ₂, σ. 66. Καλλιαβάς, σ. 71-72.
Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 525, 530 κ.ε. *Οικονομική Ελλάδα*, 2.4.1905.

- Γ. Κοφινάς, *Το νομισματικόν*, σ. 3.
- Ε. Χανδράκης, «Το δημόσιον...», *Πρωία*, 3.12.1932. «Η σωτήρια παρέμβασις εις τα οικονομικά της χώρας της ΔΟΕ».
115. Τον Απρίλιο του 1903 ο διευθυντής της *Τράπεζας Αθηνών*, Ι. Πεσμαζόγλου, δήλωνε ότι υπήρχε χρήμα στην τράπεζα προς επένδυση αλλά παρέμενε «νεκρό».
Ακρόπολις, 4.4.1903.
Η *Οικονομική Ελλάς* επεσήμαινε «όγκο αδιαθέτων μετρητών».
Οικονομική Ελλάς, 23.7.1905, σ. 409, 410.
Το 1910 ο Βαλαωρίτης έγραφε για την αφθονία του συναλλάγματος.
Ι. Βαλαωρίτης, «Το άρτιον...», *Ακρόπολις* 1.4.1910. Βλέπε και Τσαλικής, σ. 8. «Όγκοι χρυσού άγνωστοι μέχρι της εποχής εις ημάς».
Για το μεταναστευτικό συνάλλαγμα βλέπε:
Οικονομική Ελλάς, 2.4.1905, σ. 219.
Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 529-530.
116. Σε μια δεκαετία ο ελληνικός εμπορικός στόλος τετραπλασιάσθηκε. Το εξ αυτού επίσης συνάλλαγμα υπολογιζόταν σε 15-20 εκ. φρ.
Ζολάτας, *Η Ελλάς*, σ. 55. Πίνακας. Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 529.
117. Αποσύρονται τα αργυρά νομίσματα από τα κράτη της *Λατινικής Ένωσης*, όπως και τα επί αναγκαστική κυκλοφορία χάλκινα, ελαττούμενης της τελευταίας κατά 12 εκ. δρχ. (v. ΓΧΜΑ', ΓΧΜΒ'/19.3.1910).
Λ. Κορομηλάς, *Εισήγησις*, σ. 273-278, 274 σημ.1, 276 σημ.1,2, 277 σημ.3. Εφ. Συζ. Βουλής, 12.12.1911, σ. 1362. Βλέπε και Μαρκεζίνης, *Πολιτική*, Τ₈, σ. 56. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 533.
Τσαλικής, *Το εξωτερικόν*, σ. 8. Βεντήρης, Τ₁, σ. 65.
118. Τέλος του 1904 οι Γερμανοί ανταγωνίζονται τους Αυστριακούς για μια παραγωγή όπλων 3 εκ. φρ. Τον Φεβρουάριο του 1905 η *National Bank für Deutschland* θα προσφέρει στην ελληνική κυβέρνηση ένα ομολογιακό δάνειο περίπου 25 εκ. φρ. με την προϋπόθεση τα όπλα να αγοραστούν από γερμανική εταιρεία.
ΡΑΑΑ/Γ44, Τ₃₄, Α 7923. Ratibor προς Bülow και τα τρία συνημμένα 1.5.1905.
Ο Δηλιγιάννης αρνιόταν την προσφορά με αιτιολογικό ότι ο προϋπολογισμός δεν επέτρεπε την αγορά πολεμικού υλικού.
ΡΑΑΑ/Γ44, Τ₃₄, Α 7925. Ratibor προς Bülow, 10.5.1905.
Α 8227. Ratibor προς Bülow, 14.5.1905.
- Όμως η πραγματική αιτία άρνησης ήταν μια πιο ενδιαφέρουσα γαλλική πρόταση. Πράγματι οι Γάλλοι, ενισχυόμενοι από τη γαλλική διπλωματία, άφηναν να αιωρείται η γαλλική οικονομική βοήθεια, υπό την προϋπόθεση ότι, η γαλλική βιομηχανία θα έπαιρνε τις εξοπλιστικές παραγγελίες. Ροιδενίη, σ. 320.

Στο τέλος Μαΐου ο όμιλος Rounie θα προσφέρει δάνειο 500 εκ. φρ., υποσχόμενος ταυτόχρονα τη γαλλική υποστήριξη στην Ε.ΔΟΕ για την ενοποίηση του ελληνικού εξωτερικού χρέους που επεδίωκε η ελληνική κυβέρνηση.

ΡΑΑΑ/Γ44, Τ₃₄, Α 9727. Ratibor προς Bülow, 1.6.1905.

Α 11087. Ratibor προς υπεξ 23.5.1905.

Ο Δηλιγιάννης είχε δολοφονηθεί τον Μάρτιο του 1905.

Στις προτάσεις αυτές ανέδρασαν οι Γερμανοί.

ΡΑΑΑ/Γ44, Τ₃₄, Α 9227. Ratibor προς Bülow, 1.6.1905.

Α 11087. Ratibor προς υπεξ 23.5.1905.

Α 11179. Griesinger προς Bülow 23.6.1905.

Η αντίδραση τους είχε ως συνέπεια τη ματαίωση της παραγγελίας για κανόνια στη γερμανική Κρουπ.

Τον επόμενο χρόνο ο όμιλος Rounie και πάλι φαινόταν πρόθυμος να παραχωρήσει δάνειο 70 εκ. φρ., με την προϋπόθεση το προϊόν του δανείου να χρησιμοποιηθεί για εξοπλιστικές παραγγελίες από τη γαλλική βιομηχανία. Podelvin, σ. 562. Η ελληνική κυβέρνηση θα απορρίψει τις γαλλικές προτάσεις. Μεταξύ των λόγων απόρριψης ο πρωθυπουργός Θεοτόκης, όπως ανέφερε στη βουλή, ήταν η επαμονή των Γάλλων να αναλάβουν όλες τις εξοπλιστικές παραγγελίες που θα προέρχονταν από το προϊόν του δανείου.

Πρακτικά Βουλής, 2.1.1907. Αγόρευση Θεοτόκη.

119. ΡΑΑΑ/Γ44, Τ₃₆, Α7788. Wangenheim προς υπεξ, 5.5.1910.

120. Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, Τ₃, σ. 40.

121. ΡΑΑΑ/Γ63. Απόρρητο. Τ₁, AS 840. Jenisch προς Bülow 29.4.1908, Γ44, Τ₃₅, Α4141. Arco προς Bülow 18.3.1908.

122. ΡΑΑΑ/Γ63, Τ₁, AS 940. Jenisch προς Bülow 29.4.1908, παραθέματα. Γ44, Τ₃₆, AS 1531. Jenisch προς Bülow 26.10.1908. Ο Κάιζερ ζητά από τον Bülow άμεση και θετική ρύθμιση του δανείου για τον ελληνικό στόλο.

123. ΡΑΑΑ/Γ47. Απόρρητο. Τ₁, AbA 8020. Schön προς Arco 26.5.1908.

Γ44, Τ₃₆, AS 1494. Arco προς Bülow 22.9.1908.

1492. Οι ίδιοι, 25.9.1908.

ΡΑΑΑ/Δ 128, αριθμ. 3. Απόρρητο. Τ₁, AS 913. Schön προς Arco 26.5.1908.

124. Για τη στάση των Άγγλων βλέπε:

FO Gr. Pol. Cor, 371/677 N° 202. Elliot προς Grey 20/3.12.1909 Αθήνα. Κατά τον Άγγλο αντιπρόσωπο στην Ε.ΔΟΕ, Α. Young, η επαναστατική κατάσταση στην Αθήνα, μετά τον Αύγουστο 1909, δεν συνηγορούσε υπέρ της Ελλάδας.

N° 208. Οι ίδιοι 26/9.12.1909. Ο Άγγλος υπεξ έγραφε στον πρέσβη του στην Αθήνα ότι, «θα πρέπει να αποθαρρύνουμε

- την χορήγηση και άλλων δανείων στην ελληνική κυβέρνηση επ' όσον πρόκειται να διατεθούν για εξοπλισμούς).
- PAAA/G44, T₃₆, A 1293. Wangenheim προς Griesinger 18.1.1910, για την αρνητική στάση του Λονδίνου.
- Για την αρνητική στάση των Γάλλων βλέπε:
- PAAA/G44, T₃₆, A 20237. Wangenheim προς Bethmann Hollweg 5.12.1909.
- Poidevin, σ. 564. Παπακοσμάς, σ. 150. Η άρνηση των Αγγλογάλλων στον Ευταξία.
125. PAAA/G44, T₃₆, A 20237. Wangenheim προς Bethmann Hollweg 5.12.1909.
126. Ο Γερμανός υπεξ απέτρεψε τη δανειακή συμμετοχή της *National Bank für Deutschland* για λόγους προστασίας της Οθ. Αυτοκρατορίας.
- PAAA/G44, T₃₆, A 20237. Wangenheim προς Bethmann Hollweg 5.12.1909. Βλέπε και PAAA/G50, αριθμ. 1, απόρρητο, T₁, AS 136. Wangenheim προς Romberg 9.1.1910. Παράθεμα στο:
- PAAA/G47, T₁₆, A 7281. Wangenheim προς Bussche 27.4.1910.
- Poidevin, σ. 564.
127. PAAA/G44, T₃₆, A 1223. Τηλεγράφημα Wangenheim προς υπεξ 23.1.1910 και την παρατήρηση του Σεν στο τηλεγράφημα.
- A 11202. Wangenheim / Bethmann Hollweg 17.1.1910.
128. Poidevin, σ. 565.
129. Ο υπεξ Τσίμερμαν συνιστά επαφυλακτικότητα στους τραπεζίτες όταν, τον Μάρτιο/Απρίλιο του 1910, τους πλησιάζουν Έλληνες μεσολαβητές για δανειοδότηση.
- PAAA/G44, T₃₆, A 5623. *National Bank für Deutschland* προς υπεξ 31.3.1910. Η *Bleichröder* εξαρτά τη συμμετοχή της στο δάνειο των 110 εκ. φρ./1911 από το γερμανικό υπεξ, όταν τέλος Απριλίου της γίνεται πρόταση. Το υπεξ απορρίπτει τη συμμετοχή.
- PAAA/G44, παράθεμα, T₃₆, A 5623. *National Bank für Deutschland* προς υπεξ 31.3.1910.
- A 7788. Wangenheim προς υπεξ 5.5.1910.
130. PAAA/G44, T₃₇, A 10235. Wangenheim προς Bethmann Hollweg 25.6.1911 και 24.6.1911.
131. PAAA/G47, T₁₆, A 20658. Wangenheim προς υπεξ 14.12.1910.
132. PAAA/G47, T₁₆, παράθεμα A 1664. Wangenheim προς Bethmann Hollweg 18.1.1911.
133. PAAA/G44, T₃₇, A 3110. Wangenheim προς υπεξ 21.2.1911. Όπως λέει ο Βενιζέλος, οι Γάλλοι απαιτούσαν να δοθούν σε δικές τους εταιρείες, διαφορετικά δεν θα χορηγούσαν την επόμενη δόση του δανείου, ύψους 50 εκ. φρ.
134. PAAA/G47, T₁₇, A 19852. Wangenheim προς Bethmann Hollweg

- 27.11.1911.
135. ΡΑΑΑ/Γ47, Τ₁₈, παράθεμα, Α 20241. Quadt προς Bethmann Hollweg 7.11.1912.
ΡΑΑΑ/Γ44, Τ₃₈, Α 17633. Bassewitz προς Bethmann Hollweg 30.8.1913.
Α 18293. Ενεργοποίηση Κάιζερ υπέρ της ελληνικής δα-
νειοδότησης. Εντολή Κάιζερ προς Schwabach στις 7.9.1913 προς δανειοδοτική
διερεύνηση και παρότρυνση Κάιζερ προς το τραπεζικό κεφάλαιο στις 20.9.1913.
Poidevin, σ. 687.
136. ΡΑΑΑ/Γ47, Τ₁₈, παράθεμα, Α 8444. Quadt προς Bethmann Hollweg
18.4.1913.
Για την προθυμία της γερμανικής χρηματαγοράς βλέπε και
Παράθεμα στο ΡΑΑΑ/Γ63, Τ₂, ΑbΑ 18367. Jagow προς Βιέννη και
Ρώμη, 10.9.1912.
ΡΑΑΑ/Γ44, αριθμ. 1, Τ₂₆, ΑbΑ 19305. Schwabach προς Sturm
24.9.1913.
137. ΡΑΑΑ/Γ47, παράθεμα, Τ₁₉, Α 11687. Trummier (Κυβερνήτης Göben)
προς Wilhelm II, 10.5.1913.
138. ΡΑΑΑ/Γ47, Τ₁₈, Α 8444. Quadt προς Bethmann Hollweg 18.4.1913.
139. Ο.π., παράθεμα, Τ₁₉, Α 13625. Οι ίδιοι 1.7.1913.
140. Poidevin, σ. 685. Οι γαλλικές παραγγελίες.
ΡΑΑΑ/Γ47, Τ₂₁, Α 8696. Quadt προς Bethmann Hollweg 29.4.1914, οι
γερμανικές παραγγελίες.
141. ΡΑΑΑ/Γ44, Τ₃₉, Α 2916. Ναυπηγεία *Vulkan* προς υπεξ 11.2.1914 και το
συνημμένο.
142. ΡΑΑΑ/Γ47, Τ₂₀, Α 324. Quadt προς υπεξ 6.1.1914.
Α 369. Quadt προς υπεξ 6.1.1914.
143. ΡΑΑΑ/Γ44, παράθεμα, Τ₄₀, Α 11180. Quadt προς Bethmann Hollweg
3.6.1914.
Α 11909. Οι ίδιοι 12.6.1914.
144. Η απροθυμία της γερμανικής χρηματαγοράς για επενδύσεις στην Ελλάδα, γίνε-
ται σαφής από το ότι
- Στο δάνειο του 1902, η συμμετοχή της *Bleichröder*, παρά το προσοδοφόρο της σύμβασης, είναι μικρή.
 - Το 1903 ανάμεσα στους δανειστές της Ελλάδας καταλαμβάνει την τρίτη θέση με 113 εκ. φρ. έναντι της Αγγλίας με 350 εκ. φρ. και της Γαλλίας με 232 εκ. φρ.
- Poidevin, σ. 319. ΡΑΑΑ/Γ44, Τ₃₅, Α 561904, σ. 55. Έκθεση Ε.ΔΟΕ για το 1903. Τη θέση αυτή θα διατηρήσει και στη συνέχεια.
- Η μοναδική αξιολογη επένδυση ήταν η ίδρυση της *Banque d' Orient (Τράπεζα της Ανατολής)* το 1904, ονομαστικού κεφαλαίου 10 εκ. φρ., με ισότιμη

συμμετοχή της *National Bank für Deutschland* και της *Εθνικής*. Το 1906 οι Γερμανοί θα κρατήσουν τα υποκαταστήματα Κωνσταντινούπολης και Αμβούργου και θα αποχωρήσουν από τα υπόλοιπα.

Strasser, σ. 100. Poidevin, σ. 351.

145. PAAA/G44, T₃₄, A 9727. Ratibor προς Bülow 11.4.1905, έκθεση Griesinger 1.6.1905.

A 16741. Ratibor προς Bülow 17.10.1904.

A 18220. Ratibor προς υπεξ 15.11.1904.

A 19354. Υπεξ προς υπ. οικονομικών 10.12.1904.

A 18987. Ratibor προς Bülow 27.11.1904.

T₃₈, A 20429. Klehmet (Γερμανός αντιπρόσωπος στην Ε.ΔΟΕ) προς υπεξ 5.11.1912.

A 2317. Klehmet προς υπεξ 25.1.1913.

A 3157. Klehmet προς υπεξ 7.2.1913.

146. Strasser, σ. 26.

147. PAAA/G44, T₃₈, παράθεμα, A 8441. Αυτό προβάλλει το γερμανικό υπεξ. Strasser, σ. 27.

148. Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος διαβεβαίωνε τον Ratibor ότι υποστήριζε τη γερμανική πολεμική παραγωγή. Την τοποθέτηση αυτή ο Ratibor απέδιδε σε αντικειμενικά κριτήρια και όχι προσωπικά. Τον Κωνσταντίνο, γι αυτή του τη συνηγορία, τον κατηγορούσαν οι Γάλλοι ανταγωνιστές.

PAAA/G47, T₉, A 20149. Ratibor προς Bülow 18.12.1904, η συνηγορία του Κωνσταντίνου.

A 2179. Οι ίδιοι 31.1.1905, η εκτίμηση του Ratibor για τη συνηγορία του Κωνσταντίνου.

T₁₀, A 17926. Ο Γερμανός στρατιωτικός ακόλουθος Below προς Bülow 6.10.1905, όπου ο Below γράφει για το ενδιαφέρον του Κωνσταντίνου προς Κρουπ.

149. Για τον Στεφ. Στρέιτ ο Γερμανός πρέσβης στην Αθήνα έγραφε ότι, «με τα φιλο-γερμανικά του αισθήματα ήταν δοκιμασμένα ωφέλιμοι» και συνιστούσε, επ' ευκαιρία των γενεθλίων του, να γίνουν ευνοϊκές αναφορές στον γερμανικό τύπο για το πρόσωπό του.

PAAA/G44, T₃₅, A 6092. Αρσο προς Bülow 14.5.1907.

A 6165. Αρσο προς Bülow 17.4.1907.

150. Για την εκπαίδευση του ελληνικού στρατού ο Βενιζέλος απευθύνεται στους Γάλλους, λόγω της δανειακής εξάρτησης, εν όψει του δανείου των 110 εκ. φρ./1911.

Μαρκεζίνης, *Πολιτική*, T₈, σ. 11. Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, T₃, σ. 39.

Προ του δανείου 1914, ο Βενιζέλος ανανεώνει τη σύμβαση της γαλλικής εκπαιδευτικής αποστολής τον Μάιο 1913, όπως λέει ο Βενιζέλος στον Κων-

σταντίνο, αν και ο τελευταίος προτιμούσε Γερμανούς εκπαιδευτές, όπως λέει στον Κβαντ:

PAAA/G47, T₁₈, A 4082. Quadt προς Bethmann Hollweg 22.2.1913, ο Κωνσταντίνος προτιμά Γερμανούς εκπαιδευτές.

A 9884. Οι ίδιοι 8.5.1913. Το επιχείρημα Βενιζέλου υπέρ Γάλλων.

T₁₉, A 11084. Οι ίδιοι 27.5.1913, ο Κωνσταντίνος προτιμά Γερμανούς εκπαιδευτές.

T₂₀, A 5917. Οι ίδιοι 20.3.1914, ο υπ. ναυτικών Δαμιανός επιβεβαιώνει στον Κβαντ την πλήρη εξάρτηση της Ελλάδας από τη γαλλική πολιτική.

I. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, T₃, σ. 49-50. Ο Κωνσταντίνος λέει στον Μεταξά ότι ο Βενιζέλος μετακαλεί Γάλλους εκπαιδευτές λόγω του δανείου.

151. Ο ΔΟΕ για την εξυπηρέτηση των υπ' αυτών εξωτερικών δανείων είχε ορίσει το ποσό των 14,85 εκ. δρχ. ή 9 εκ. φρ. με τιμή ισοτιμίας 1,65*. Επί πλέον οριζόταν ότι τη βελτίωση της ισοτιμίας θα καρπώνονταν, κατά 60%, οι δανειστές. Έτσι μόνο από την αποκατάσταση στο άρτιο, οπότε τα 14,85 εκ. δρχ. γίνονταν 14,85 εκ. φρ., κέρδιζαν το 60% της διαφοράς: 14,85 εκ. φρ.-9 εκ. φρ.=5,85 εκ. φρ.

*Αρχικά είχαν ορισθεί 14,5 εκ. δρχ. που αντιστοιχούσαν σε 8,75 εκ. φρ. Προβλεπόταν όμως, μετά πενταετία, η αύξησή τους αντίστοιχα στα 14,85 εκ. δρχ. και 9 εκ. φρ.

Για τα κέρδη των δανειστών από τη βελτίωση της συναλλαγματικής ισοτιμίας, βλέπε:

Α. Κορομηλάς, *Εισήγησις*, 305 κ.ε., 309.

Καλλιαβάς, σ. 63, 64, 98. Πίνακας κερδών.

Οικονομική Ελλάς, 2.4.1905.

Έκθεσις Επιτροπής Εμπειρογνομόνων 1926, σ. 11.

Γενικός Προϋπολογισμός 1910, σ. 78. Τα κέρδη μέχρι το 1910.

Εφ. Συζ. Βουλής 12.12.1911. Αγόρευση Α. Κορομηλά.

152. Α. Κορομηλάς, *ό.π.* Καλλιαβάς, σ. 64, 99. Πίνακας πλεονασμάτων.

Εφ. Συζ. Βουλής 12.12.1911, σ. 1371. Αγόρευση Κορομηλά.

Ανδρεάδης, *Έργα*, T₂, σ. 511 κ.ε. *Οικονομική Ελλάς*, 2.4.1905.

Έκθεσις Επιτροπής Εμπειρογνομόνων 1926, σ. 11.

Γενικός Προϋπολογισμός 1910, σ. 78.

153. Ανδρεάδης, *ό.π.*, T₂, σ. 514. Καλλιαβάς, σ. 64.

Γενικός Προϋπολογισμός 1910, σ. 78.

154. Καλλιαβάς, σ. 62.

Οικονομική Ελλάς, 2.4.1905. Για το 1903 και 1904.

155. Τη δανειακή σύμβαση και το κυρωτικό της v. ΒΨΝΔ/15.4.1900, βλέπε:

- ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ.92/17.4.1900.** Ο ν. ΒΨΝΔ'.
- α.φ.138/13.7.1902. Το ΒΔ/29.6.1902 για την έκδοση του πρώτου τμήματος του δανείου.
- α.φ.241/29.10.1904. Το ΒΔ/26.10.1904 για το δεύτερο τμήμα του δανείου.
- α.φ.86/14.5.1905. Το ΒΔ/9.5.1905 για τα υπόλοιπα τμήματα του δανείου.

ΡΑΑΑ/G46, Τ₁, Α 4821. Plessen προς Bülow, 20.3.1902 η σύμβαση.

Γ. Χαριτάκης, *Ανάλυσις*, σ. 17 κ.ε.

Αναφορές στη σύμβαση, στον ν. ΒΨΝΔ' και στις εκδόσεις του δανείου, βλέπε και

Μπανταλούκας, σ. 35-38. Δ. Στεφανίδης, *Η εισροή*, σ. 201.

Αγιοπετρίτης, σ. 315. Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 551.

Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 30.

Για την εξέλιξη του δανείου μέχρι το 1969, βλέπε

Μπανταλούκας, σ. 38. Αγιοπετρίτης, σ. 315.

Σε λίρες, 2.250.000 και σε μάρκα, 45.000.000. Δηλαδή ήταν 1 λ. α=25 φρ.=20 RM και 1 φρ.=0,04 λ. α=0,8 RM

156.	Χρόνος	Κύρωση με ΒΔ	Ομολογίες των 500 φρ.	Ονομαστικό φρ.	Πραγματικό φρ.	
	Πρώτη Έκδοση	10.5.1902	29.6.1902	44.000	22.000.000	17.600.000
	Δεύτερη »	25.6.1904	26.10.1904	43.500	21.750.000	17.400.000
	Τρίτη »	30.1.1905	9.5.1905	11.500	5.750.000	4.600.000
	Τέταρτη »	30.6.1906	14.9.1906	13.500	6.750.000	5.400.000
	Σύνολο			112.500	56.250.000	45.000.000

157. Για τη δανειακή σύμβαση και τον κυρωτικό της ν. ΓΡΟΕ' /23/5.1.1907 βλέπε **ΦΕΚ Τ_Α, α.φ.278/23/5.1.1907.** Ο ν. ΓΡΟΕ' και η δανειακή σύμβαση. Πρακτ. Βουλής 20.12.1906, συν. ΚΔ' σ. 204-213. Η δανειακή σύμβαση.

ΙΑ/ΕΤΕ, Φ.54. Με 11 υποφακέλους εκ των οποίων η σύμβαση στον δεύτερο, έγγραφα 14-16, 28.

Αναφορές και στοιχεία από τη δανειακή σύμβαση και τον κυρωτικό νόμο, βλέπε

Μπανταλούκας, σ. 38, 39. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 202.

Αγιοπετρίτης, σ. 315, 316. Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 30.

158. Για το δάνειο βλέπε

ΦΕΚ Τ_Α, α.φ.109/20.3.1910. Ο ν. ΓΧΜΒ' επιτρέπει τη σύμβαση δανείου μέχρι 240 εκ. φρ.

α.φ.237/15/28.7.1910. Το κυρωτικό ΒΔ του ν. ΓΧΜΒ' και η σύμβαση της προκαταβολής των 40 εκ. φρ.

α.φ.123/28/10.6.1911. Ο ν. ΓΨΠΕ' που επιτρέπει την έκδοση

δανείου 150 εκ. φρ. (κυρώθηκε με ΒΔ στις 29/11.6.1911).

Λ. Κορομηλάς, *Εισήγησις*, σ. 273 σημ.1.

ΙΑ/ΕΤΕ, Φ.58. Με 17 υποφακέλους εκ των οποίων οι υποφακέλοι 1-7 αναφέρονται στις διαπραγματεύσεις και ο 16 στο ιστορικό του δανείου. Οι υπόλοιποι περιέχουν άρθρα εφημερίδων, την εισηγητική έκθεση, σχέδια συμβάσεων, ή αναφέρονται στις ασφάλειες, τον προορισμό και την εξυπηρέτηση του δανείου.

Φ.60. Με οκτώ υποφακέλους για την καταβολή της δεύτερης δόσης.

Γ. Χαριτάκης, *Ανάλυσις*, σ. 19-21.

Για αναφορές και στοιχεία της δανειακή σύμβασης βλέπε:

Γ. Κοφινάς, *Η απειλή*, σ. 18. Η προβλεπόμενη χρήση, 21. Στοιχεία σύμβασης.

Μπανταλούκας, σ. 40-42. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 202 κ.ε., 203 σημ.2.

Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 552-554, 553 σημ.1,2, 554 σημ.4.

Αγιοπετρίτης, σ. 316. Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 30.

159. Με το ν.ΙΙΙ/30.12.1913 κυρωθέντος με ΒΔ στις 17.3.1914 επιτρεπόταν στην κυβέρνηση η σύναψη δανείου 500 εκ. φρ.

Για το δάνειο βλέπε:

ΦΕΚ Τ_Α, α.φ.268/30.12.1913. Ο ν. 111/30.12.1913 (πη).

α.φ.68/17.3.1914. Η σύμβαση της 2.2.1914.

α.φ.107/24.4.1914. Η σύμβαση των 11 εκ. φρ.

Υπ. Οικονομικών, *Δελτίο* 1914, σ. 59-62. Ο ν. 111/30.12.1913.

ΙΑ/ΕΤΕ, Φ.72. Συμφωνία με αγγλικές τράπεζες.

Φ.73. Με 6 υποφακέλους για διαπραγματεύσεις με το Βερολίνο, τη Βιέννη και το Παρίσι.

Φ.75. Το ιστορικό του δανείου.

Φ.77, 78. Σύμβαση και πρόσθετη σύμβαση, όπως και ο νόμος που επιτρέπει τη συνομολόγηση του δανείου.

Φ.110. Ασφάλειες του δανείου.

Φ.113. Κλοπή ή απώλεια ομολογιών.

Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 21-23.

Αναφορές και στοιχεία για το δάνειο βλέπε:

Μπανταλούκας, σ. 42-45. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 203-205.

Ανδρεάδης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 558-560, 559 σημ.3.

Αγιοπετρίτης, σ. 316, 317. Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 30.

Για τους σκοπούς του δανείου επί πλέον βλέπε:

Αθ. Ευταξίας, *Οικονομικόν*, σ. 8. Για κάλυψη ελλειμμάτων 1912-1914, όπως δηλώνει ο υπ. οικονομικών στη βουλή στις 27.5.1914.

- Ε. Χανδράκης, «Το δημόσιον...», *Πρωία*, 3.12.1932. Για καθυστερούμενες πληρωμές, για εξόφληση των δύο δανείων του *Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου* και για την αγορά πολεμικών πλοίων.
160. Την εκτέλεση του έργου ανέλαβε η γαλλική εταιρεία *Batignolles* η οποία μετείχε και στη δανειοδότηση.
ΡΑΑΑ/Γ46, Τ₁, Α 3942. Plessen προς Bülow 5.3.1902.
Τ₂, Α 5631. Ratibor προς Bülow 28.3.1904.
161. Γενικός προϋπολογισμός 1910, σ. ε'. Εισήγηση υπ. οικονομικών Αθ. Ευταξία στις 3.12.1909.
162. Το *Ταμείον Εθνικής Αμύνης* ιδρύθηκε με τον ν. ΓΚΖ'/17.6.1904 και προκοδοτήθηκε με προσόδους υπολογιζόμενων στα 5 εκ. δρχ. Οι πρόσοδοι ήταν το δέκατο των τελωνειακών δασμών, το αντίτιμο της απαλλαγής από τη στρατιωτική θητεία και οι φόροι σινοπνεύματος και ζύθου.
163. Επί πλέον ο Θεοτόκης είχε στόχο τη συγκρότηση στρατού από 60.000 άνδρες.
Για τις στρατιωτικές ανάγκες βλέπε:
Αωνύμου, *Η στρατιωτική*, σ. 17-18, 45. Ασπρέας, Τ₃, σ. 84.
Μαρκεζίνης, *Πολιτική*, Τ₇, σ. 129. Κυριακόπουλος, σ. 193.
Επ. Μαλαίνος, Τ₂, σ. 84.
164. Για την περίθαλψη και εγκατάσταση των προσφύγων βλέπε:
Γενικός προϋπολογισμός 1910, σ. ε'. Εισήγηση υπ. οικονομικών.
165. Με το ν. ΓΧΝΜΒ'/19.3.1910 (ν.η) επιτρεπόταν στην κυβέρνηση η σύναψη δανείου μέχρι 240 εκ. φρ., προς απόσυρση του αναγκαστικού χαρτονομίσματος. Τα 150 εκ. θα χρησιμοποιούνταν για δημόσια έργα και το σιδηροδρομικό δίκτυο, την κάλυψη του ελλείμματος του 1909 και για «άλλας ανάγκες του κράτους», που προφανώς υπέκρυπταν στρατιωτικές δαπάνες.
Πρακτικά Βουλής 6.3.1910. Χρόνος 7.3.1910. *Times* 23/8.3.1910.
FO, Gr. Pol. Cor., 371/910 N° 64 και 76. Elliot και Young προς Grey, αντίστοιχα στις 7/20.4.1910 και 5/18.7.1910, Αθήνα.
166. Ζορμπιάς, σ. 43. «Οι τραπεζίτες εβεβαίουν ότι το δάνειον είναι αδύνατον να πραγματοποιηθεί... εφ' όσον υφίσταται ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος», 125. «Το βέβαιον είναι ότι άπαντες οι αρμόδιοι, από του ανωτάτου μέχρι του τελευταίου τραπεζίτου» υπονόμειαν το δάνειο για να φθείρουν και τελικά παραλύσουν τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο. Αλλά και τα ανάκτορα, όπως λέει ο Βενιζέλος στον Φιλάρετο, υπονόμειαν τη σύναψη του δανείου.
Φιλάρετος, *Σημειώσεις*, σ. 574.
167. ΡΑΑΑ/Γ55, Τ₁, Α 8233. Wagenheim προς Bethmann, 12.5.1910.
Α 8672. Οι ίδιοι, 13.6.1910.
168. ΡΑΑΑ/Γ47, Τ₁₆, Α 10187. Bethmann προς Wilhelm II, 15.6.1910.
169. ΡΑΑΑ/Γ44, Τ₃₇, Α 12593. Schwabach προς Zimmermann, 7.7.1910.
170. Λ. Κορομηλάς, *Έκθεσις*, σ. 256. Γ. Κοφινάς, *Η απειλή*, σ. 23.

171. Για τη σύμβαση της προκαταβολής βλέπε:
ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ. 237/15.7.1910. Το κυρωτικό ΒΔ του ν. ΓΧΜΒ' και η σύμβαση της προκαταβολής.
ΙΑ/ΕΤΕ, Φ.59. Με 14 υποφακέλους. Στον πρώτο υποφάκελο, έγγραφα 2-3, η σύμβαση.
172. **FO, Gr. Pol. Cor., 371/1130 N° 20.** Elliot προς Grey 26/8.2.1911, Αθήνα.
Γ. Κοφινάς, Η απειλή, σ. 23.
173. • Προμήθεια ανοίγματος λογαριασμού 1,5% και προμήθεια διαπραγμάτευσης των ομολογιών 3,5% 2.000.000 φρ.
 • Τόκος επί της προκαταβολής 5% 74.654 φρ.
 • Αντίτιμο γαλλικού και ελληνικού χαρτοσήμου 770.324 φρ.
 • Έξοδα κατασκευής ομολογιών κ.λ.π. 8.643 φρ.
 Σύνολο 2.853.622 φρ.
- Υπ. Οικονομικών, Απολογισμός 1910, σ. 139, 211.**
ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ. 171/1911. Ο σχετικός ν. ΓΩΚ' 6.7.1911.
ΙΑ/ΕΤΕ, Φ.59. Υποφάκελος 13, η προμήθεια 1,5%.
Λ. Κορομηλάς, Εισήγησις, σ. 273 σημ.1. **Γ. Κοφινάς, Η απειλή, σ. 19.**
Εφ. Συζητήσεων Βουλής 12.12.1911, σ. 1363, 1365. Αγόρευση Κορομηλά.
174. **Λ. Κορομηλάς, Εισήγησις, σ. 273** σημ.1. **Γ. Κοφινάς, Η απειλή, σ. 20.**
Πρακτικά Βουλής 12.12.1911. Αγόρευση υπ. οικονομικών **Λ. Κορομηλάς**
175. **Ι. Μεταξάς, Ημερολόγιον, Τ₃, σ. 45.**
176. Όπως αναφέρει ο υπ. οικονομικών **Λ. Κορομηλάς** στη βουλή στις 5.12.1911
♦ Προμήθειες	2.750.000 φρ.
♦ Χαρτόσημο επί των ομολογιών	2.056.920 φρ.
♦ Προβλεπόμενα	60.000 φρ.
Σύνολο	4.866.920 φρ.
- Λ. Κορομηλάς, Εισήγησις, σ. 273** σημ.1. Βλέπε και **Ανδρέαδης, Έργα, Τ₂, σ. 554.** Περίπου 5 εκ. φρ.
- Υπ. Οικονομικών, Απολογισμός 1911, σ. 172-173.** Αναφέρονται 4.877.630 φρ.
- Μπανταλούκας, σ. 40.** Μόνο σε προμήθεια για τη διάθεση των ομολογιών 2,5% δηλαδή 2.750.000 φρ.
177. Για την εξόφληση της προκαταβολής βλέπε:
ΙΑ/ΕΤΕ, Φ.59, υποφάκελος 14.
178. Η σύμβαση των 11 εκ. φρ. κυρώθηκε με τον ν. 164/1914 και των 74.074 εκ. φρ. με ΒΔ στις 13.10.1915.
 Για την έκδοση του πρώτου τμήματος των 250 εκ. φρ. του δανείου (προσωρινοί, οριστικοί τίτλοι και παράδοση αυτών, αποστολή και δημοσίευση προ-

- γραμμάτων και εγγραφές), βλέπε
 ΙΑ/ΕΤΕ, Φ.79-Φ.98, Φ.169. Έγγραφο 2.
 Όμοια για την έκδοση του δευτέρου τμήματος 74.074 εκ. φρ., βλέπε
 ΙΑ/ΕΤΕ, Φ.101, Φ.103 και Φ.169. Έγγραφο 1 με σημείωμα για τη διά-
 θεση του δευτέρου τμήματος του δανείου.
 Τέλος για την έκδοση των 11 εκ. φρ. του δευτέρου τμήματος του δανείου βλέπε
 ΙΑ/ΕΤΕ, Φ.102.
179. Για τις μη εκδοθείσες ομολογίες βλέπε
 ΙΑ/ΕΤΕ, Φ.169. Έγγραφο 5. Σημείωμα για το μη εκδοθέν μέρος του δανείου.
180. ΡΑΑΑ/Γ47, Τ₂₀, Α 1724. Σημειώσεις Jagow για τις συνομιλίες του με τον
 Βενιζέλο στο Βερολίνο τον Ιανουάριο 1914.
 Αυτό λέει ο Βενιζέλος στον Jagow στις
 27.1.1914.
 Α 5191. Quadt προς υπεξ, 14.3.1914. Ο Βενιζέλος λέει στον
 υπεξ Γ. Στρέπε ότι οι Γάλλοι με τους όρους του δα-
 νείου επεδίωκαν την πλήρη εξάρτηση της Ελλάδας.
 Poidevin, σ. 685. Κατά τον Quadt οι Γάλλοι είχαν περιβάλει την Ελλάδα με
 ένα «σιδερένιο κλοιό».
 ΙΑ/ΕΤΕ, Φ.74. Υποχρεώσεις προς τη γαλλική κυβέρνηση.
181. Poidevin, σ. 686.
182. Δόθηκε από την Εθνική την CdE, τη *Banque de Paris et de Pays-Bas*, τη *Société Générale* και την *Union Parisienne*. Η σύμβαση υπεγράφη στις
 6/19.12.1912 και κυρώθηκε με ΒΔ στις 17/29.12.1912. Η εξόφλησή του πα-
 ρατάθηκε μέχρι την 31.1.1914.
 ΙΑ/ΕΤΕ, Φ.62. Υποφάκελος 9. Η σύμβαση.
 Φ.63. Η αναστολή.
 Υπ. Οικονομικών, *Δελτίον 1914*, σ. 38. Η κύρωση, 58. Η ανανέωση
 της σύμβασης με τον ν. 110/30.12.1913.
183. Τον Μάρτιο του 1913 εξεδόθησαν συναλλαγματικές 50 εκ. φρ. οι οποίες προε-
 ξοφλήθηκαν από την Εθνική. Η σύμβαση υπεγράφη στις 28.3.1913 και κυ-
 ρώθηκε με ΒΔ στις 10.4.1913. Υπ. Οικονομικών, *Δελτίον 1914*, σ. 38.
184. Είχε προηγηθεί η σύμβαση των 20 εκ. φρ./23.5.1913, ενός έτους, με την Εθνική
 και τον όμιλο τραπεζών που εκπροσωπούσε.
 Υπ. Οικονομικών, *ό.π.*, σ. 31-34. Η σύμβαση και το κυρωτικό ΒΔ/30.5.1913.
 ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ.105/30.5.1913. Το κυρωτικό ΒΔ.
 Στις 15.6.1913 υπεγράφη νέα σύμβαση 40 εκ. φρ. με τους ίδιους δανειοδότες,
 επιτοκίου 6%, προμήθεια έκδοσης 2% και εξυπηρέτησης 0,5% επί δε του
 χρεολυσίου 0,25%. Η εξυπηρέτηση του άρχισε στις 18/1.7.1913 και η εξό-
 φλησή του οριζόταν μέχρι στις 17/30.6.1918. Εκδόθηκε στο άρτιο. Στο δά-
 νειο αυτό συγχωνεύθηκε το δάνειο των 20 εκ. φρ./23.5.1913 του οποίου η

σύμβαση θεωρήθηκε ως μηδέποτε γενομένη.

Υπ. Οικονομικών, *ό.π.*, σ. 34-39. Η σύμβαση και το κυρωτικό ΒΔ/25.6.1913.
ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ. 126/25.6.1913.

185. Στις 22.6.1913 υπεγράφη δανειακή σύμβαση 40 εκ. φρ., με 6%, προς πληρωμή απαιτήσεων λόγω επιτάξεων και προμηθειών από το εσωτερικό και το εξωτερικό. Τη σύμβαση υπέγραψε η ελληνική κυβέρνηση με την *Εθνική* και τις τράπεζες που αυτή εκπροσωπούσε. Η εξυπηρέτησή του άρχισε την 1/14.7.1913 και η εξόφλησή του οριζόταν στις 30/13.6.1918.

Υπ. Οικονομικών, *ό.π.*, σ. 39-44. Η σύμβαση και το κυρωτικό ΒΔ/25.6.1918.

Στις 30.7.1913 θα υπογραφεί, με τους ίδιους όρους κι εκδότες, πρόσθετη δανειακή σύμβαση 10 εκ. φρ. η οποία θα αποτελέσει μαζί με την προηγούμενη ένα δάνειο 50 εκ. φρ.

Υπ. Οικονομικών, *ό.π.*, σ. 46-50. Η σύμβαση και το κυρωτικό ΒΔ/30.7.1913.

186. Η συμφωνία στις 30.11.1913 και η κύρωση στις 2.12.1913.

Υπ. Οικονομικών, *ό.π.*, σ. 55 κ.ε. Ο σχετικός ν. 82.

ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ. 245/2.12.1913.

187. Βλέπε στο κείμενο: Παρατηρήσεις και

FO, Greece, Political Correspondence. Elliot προς Grey Αθήνα.

371/81 N^ο 58/26/8.4.1906. 371/264 N^ο 166/16/29.11.1907

371/678 N^ο 60/17/30.4.1909

188. Για τους πρόσφυγες Υπ. Οικονομικών, *Δελτίον* 1912, σ. 196 κ.ε.

189. Αυτά είναι Των 120 εκ. φρ./1881, των 170 εκ. φρ./1884, των 135 εκ. φρ./1887, το πάγιο του 1889, των 60 εκ. φρ./1890 και το κεφαλαιοποίησης του 1893.

190. Αυτά είναι Των ελληνικών σιδηροδρόμων του 1902, της «Εθνικής Αμύνης» του 1907, των 110 εκ. φρ./1911 και των 500 εκ. φρ./1914.

191. Εξεδόθη στο άρτιο σε δημόσια εγγραφή στις 17.5.1898 με 5%, για την ενοποίηση των διαφόρων παγίων και χρεολυτικών δανείων σε τραπεζογραμμάτια και προς εξόφληση του ΔΧ σε τραπεζικά γραμμάτια από έντοκα ταμιακά γραμμάτια. Η απόσβεσή του οριζόταν μετά από 80 χρόνια, δηλαδή το 1978. Υπαγόταν στην Ε.ΔΟΕ. (Βλέπε ν. ΒΦΙΘ' περί ΔΟΕ, ΒΦΜΑ/1898 και 17.5 και 26.10 του 1898).

Γ. Χαριτάκης, *Ανάλυσις*, σ. 49 κ.ε.

192. Για την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Πύργου-Κυπαρισίας-Μελιγαλά στις 19.3.1900 υπεγράφη δανειακή σύμβαση με την *Εθνική* 11.750.000 δρχ., σε τιμή έκδοσης 90%. Το ονομαστικό επιτόκιο ήταν 5% και το πραγματικό 5,5%. Η απόσβεση οριζόταν σε 65 χρόνια, δηλαδή το 1967. Το 1902 ήταν 11.750.000 δρχ.

Γενικός Προϋπολογισμός 1910, σ. στ'. Εισήγηση υπ. οικονομικών Αθ. Ευταξία, 74.

- ΙΑ/ΕΤΕ, Φ.52. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 50-51.
193. Γενικό Προϋπολογισμός 1910, σ. στ'. ΙΑ/ΕΤΕ, Φ.53.
194. Υπ. Οικονομικών, *Κατάστασις*. Πίνακας II.
195. Περί συνουκισμού και διανομής γαιών στη Θεσσαλία και για τη ίδρυση του *Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου*, συνομολογείται δάνειο 10 εκ. δρχ. από την *Εθνική* για 30 χρόνια (ν. ΓΣΒ'/7.4.1907 και συμπληρωματικός ΓΤΘ').
Γενικός Προϋπολογισμός 1910, σ. στ'. ΙΑ/ΕΤΕ, Φ.56.
196. Για την αποπεράτωση του συνουκισμού προσφύγων από την Α. Ρωμυλία, Βουλγαρία και Ρουμανία υπογράφεται δανειακή σύμβαση του Ελληνικού Δημοσίου με την *Εθνική*, την *Ιονική*, *Αθηνών* και *Ανατολής*, ύψους 5 εκ. δρχ. με επιτόκιο 5% και χρόνο απόσβεσης 30 χρόνια (ν. ΓΤΞΖ'/1909).
Γενικός Προϋπολογισμός 1910, σ. στ'. ΙΑ/ΕΤΕ, Φ.57.
197. Ν. ΓΡΜΑ'/1906. Γ. Χαριτάκης, *Ανάλυσις*, σ. 60-61.
198. Το 1911 εκτός από την επιστροφή της προκαταβολή των 40 εκ. φρ./1910 και των εξόδων έκδοσης του δανείου των 110 εκ. φρ., τα υπόλοιπα έξοδα εξυπηρέτησης ήταν: 359.845+6.020 έξοδα εξυπηρέτησης του δανείου «Εθνικής Αμύνης». Το 1912 από την προκαταβολή των 40 εκ. φρ./1912 περιλαμβάνεται μέρος των τόκων προεξόφλησης, προμήθειας και αντίτιμο του γαλλικού και αγγλικού χαρτοσήμου, όπως και τα έξοδα εκτύπωσης των συναλλαγματικών.
- 199.
Ποσοστό συμμετοχής νομισματικής διαφοράς στα έξοδα		Ποσοστό συμμετοχής νομισματικής διαφοράς στα έξοδα	
1902	95,5	1908	63,6
1903	97,0	1909	62,9
1904	95,6	1910	2,4
1905	92,9	1911	0,7
1906	84,5	1912	0,6
1907	81,5	1913	0,01
		1914	16,5
- * Δεν υπολογίζουμε τα έξοδα του «δανείου Εθνικής Αμύνης»/1907 τα οποία μόνο κατά δεκαδικό ψηφίο αλλοιώνουν το αποτέλεσμα.
Απολογισμοί 1902-1914 και Παράρτημα Πίνακας 10.
200. Για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού και εσωτερικού ΔΧ βλέπε και Πρακτικά Βουλής, Συν. Ρ'/6.6.1907, σ. 1041-1044.
Συν.ΞΔ'/1.4.1908, σ. 783-785, 803-804.
12.12.1911, σ. 1045-1047. Εισήγηση υπ. οικονομικών, Λ. Κορομηλά, επί του προϋπολογισμού.
Οικονομική Ελλάς, 8.1.1905.
Ε. Χανδράκης, «Το δημόσιον...», Πρωία, 3.12.1932. Για τους κατά κεφαλή δείκτες σε δολ. 4.12.1932.

201. Στον Πίνακα 11 (Παράρτημα) καταγράφονται ως έξοδα εξυπηρέτησης δανείων σε χρυσό γιατί αφορούν σχεδόν εξ ολοκλήρου σ' αυτά.
202. Για ετήσια πλεονάσματα, από τις τρεις αυτές πηγές και την κατανομή τους μεταξύ τόκων και χρεολυσίων, βλέπε
Καλλιαβάς, σ. 99. Πίνακας Γ'.
Ανδρεάδης, Έργα, Τ₂, σ. 514-515. Πίνακες.
Τα παλιά δάνεια εξυπηρετούνται από τις εισπράξεις των 6 κρατικών μονοπωλίων (αλατιού, πετρελαίου, σπέρτων, τραπουλόχαρτων, τσιγαρόχαρτου και σμυρίδας Νάξου), από το φόρο καπνού, τα τέλη χαρτοσήμου και τους δασμούς επί των εισαγωγών του τελωνείου Πειραιά. Επί πλέον εξυπηρετούσαν τα δάνεια των σιδηροδρόμων 1902, 1905 και 1906. Για τις εισπράξεις βλέπε
Αναζηρόπουλος, σ. 64. Ζολώτας, Η Ελλάδα, σ. 157.
203. Κ. Οικονόμου, Σκέψεις, σ. 7, 48. Ζορμπάς, σ. 41.
Ανωνύμου, το υπουργείον, σ. 49. Για το υπ. οικονομικών, 93.
Λ. Νάκος, Συμβολή, σ. 5-7. Dakin, Ενοποίηση, σ. 239.
204. Αυτό δηλώνει ο πρόεδρος του Αρείου Πάγου, Κ. Σημαντήρας.
Αρ. Θεοδωρίδης, σ. 19 σημ. Βλέπε και
Ζορμπάς, σ. 105. Στο στρατό. Κ. Οικονόμου, ό.π., σ. 8, 48.
Αρχείο ΣΣ, σ. 112, 124-129. Επ. Μαλαίνος, Τ₂, σ. 100-101.
Μ. Μαλαίνος, Μαρκεζίνης Πολιτική, Τ₇, σ. 181.
205. Ζορμπάς, σ. 41. Βλέπε και
Πολυχρονιάδης, Περί, σ. 258. Η κοινή γνώμη επέβαλε τον τερματισμό της κακοδιοίκησης.
Λ. Νάκος, Συμβολή, σ. 21-22. Ο Θεοτόκης διέψευσε τις ελπίδες του λαού για διοικητική μεταρρύθμιση.
206. Θεσιπίζονται προϋποθέσεις προσόντων διορισμού και εξέλιξης. Η αρχή γίνεται με τους νόμους ΒΨΛΘ'/10.4.1900, ΒΨΕΗ'/30.5.1900. Μεταξύ αυτών σποραδικά συναντάται και η πρόσληψη κατόπιν διαγωνισμού. (Νόμοι ΓΣΓ'/24.3.1904 και ΓΡΔ'/29.11.1905 περί εθνικού τυπογραφείου).
207. Προάγεται η προστασία του υπαλλήλου από τις πειθαρχικές διώξεις και την απόλυση. Στην τελευταία συγκεκριμενοποιούνται οι περιπτώσεις εφαρμογής της. Τέλος η προστασία από τη δυσμενή μετάθεση.
Η κρίση καταλληλότητας αφαιρείται από τον ιεραρχικά προϊστάμενο υπουργό και ανατίθεται σε συμβούλιο της γενικής διεύθυνσης.
208. Ο πρωθυπουργός Δ. Ράλλης, θα δηλώσει στη βουλή τον Ιούλιο του 1905 ότι, «μόνον δια της μονιμότητας των υπαλλήλων δύναται να σωθή η Ελλάδα».
Εφ. Συζ. Βουλής, 1905, Περ. ΙΖ', συν. Α', σ. 679, 693. Βλέπε και
Κ. Πολυχρονιάδης, ό.π., σ. 225.
209. Πρακτικά Βουλής 4.3.1897. Η κυβέρνηση με το βασιλικό λόγο τάσσεται υπέρ της αποκέντρωσης.

- Γεραγός, σ. 106. Βελτίωση νομοθεσίας αποκέντρωσης, 111 κ.ε. Ενίσχυση Τ. Αυτοδιοίκησης το 1908.
- Κ. Πολυχρονιάδης, *ό.π.*, σ. 254.
210. Κ. Πολυχρονιάδης, *ό.π.*, σ. 260 σημ.2. Μακρύς κατάλογος των προς τούτων νομοθετημάτων.
211. Νόμοι ΓΥΑΖ'3.12.1909 και ΓΩ'22.6.1911, όπου ο δεύτερος τροποποιεί και συμπληρώνει τον πρώτο. Επίσης υλοποιεί τις σχετικές διατάξεις του αναθεωρηθέντος συντάγματος 1911.
212. Άρθρα 88, 89, 90, 93 και 102.
213. Γεραγός, σ. 113, 156.
214. Το ΣΤΕ είχε ιδρυθεί με το διάταγμα της 18.9.1835 αλλά καταργήθηκε με το σύνταγμα του 1844. Επανιδρύθηκε με το σύνταγμα του 1864 αλλά με την περιορισμένη δικαιοδοσία της «αποπαρασκευής και βασάνου των νόμων». Με αυτή τη μορφή λειτούργησε μέχρι την 20.11.1865 οπότε και πάλι καταργήθηκε.
- Με τα άρθρα 82 και 86 του αναθεωρηθέντος συντάγματος το 1911 επανιδρύθηκε, οριζόμενη και της δικαιοδοσίας του. Όμως η ενεργοποίησή των σχετικών διατάξεων εξαρτήθηκε από την έκδοση σχετικού νόμου. Ο τελευταίος θα εκδοθεί με κάποια καθυστέρηση, μετά από... 18 χρόνια, την 24.12.1928.
215. *Ακρόπολις* 25-30.4.1901. Στο πρώτο γεωργικό συνέδριο στο Ναύπλιο το 1901 τεκμηριώνεται «η άθλια κατάσταση της γεωργίας» και η κρατική αδιαφορία.
- Οικονομική Ελλάς* 24.12.1904, σ. 38. Στην έκθεσή του ο Άγγλος επίτροπος στην Ε.ΔΟΕ επισημαίνει έλλειψη γεωργικής υποδομής.
- Χατζηγιάννης, σ. 49. «Σοβαρά φροντίς περί γεωργίας ουδέποτε ετάραξε την γαλήνη των κυβερνησάντων το κράτος».
- Ε. Λυκούδης, «Η Θεσσαλία...», *Οικονομική Ελλάς* 20.8.1905, σ. 457.
- Α. Σίδερης, *Η γεωργική*, σ. 88, 91. Για τη γεωργία «ουδέν εγένετο», 101. Το κράτος «ουδέν πράττει. Δεν υπήρχε δια την γεωργίαν», 111. Το 1911 η γεωργική εκπαίδευση σε εγκατάλειψη, 118.
216. Ν. Χατζίσκος, «Η γεωργική...».
217. *Οικονομική Ελλάς* 24.12.1904, σ. 38. Η έκθεσή του για το 1904. Βλέπε και Χατζηγιάννης, σ. 49.
218. Το 1910 ψηφίζεται ο ιδρυτικός ν. ΓΨΚΔ' του υπ. Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας. Μετά ένα χρόνο, με τον ν. ΓΨ4Γ'/1911, θα μετονομασθεί σε υπ. Εθνικής οικονομίας.
- Η ίδρυση των γεωργικών επιμελητηρίων προβλέπεται από τον ν. 280/1914 (ΦΕΚ Τ_Α, α.φ. 166/20.6.1914) και των γεωργικών συνεταιρισμών με τον ν. 602/1914.
219. Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 101. Βλέπε και

- Ροντήρης, σ. 66. Υπό άκρα λιτότητα. Καραγεωργίου, σ. 7, 15, 15-16, 39.
 Χατζηγιάννης, σ. 20, 34-35, 49. Σ. Κορώνης, *Η εργατική*, σ. 19.
 Στην εθνική αποταμίευση η γεωργία συμμετέχει σε δυσανάλογα μικρό βαθμό.
 Ανδ. Γρίβας, «*Η καπνοπαραγωγική...*».
220. Αναστασόπουλος, Τ₂, σ. 887. Αυτό τονίζεται στο Β' συνέδριο γεωργίας, βιομηχανίας και εμπορίου στην Πάτρα τον Απρίλιο του 1911.
 Ε. Λυκούδης, *ό.π.*, σ. 457.
221. Χατζηγιάννης, σ. 45-47. Ε. Λυκούδης, σ. 458. Γ. Ζωγράφος, σ. 61.
 Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 89. Ν. Χατζίσκος, «*Η γεωργική...*».
222. Ν. Χατζίσκος, *ό.π.*
223. Ν. Χατζίσκος, *ό.π.* Το τρίτο των δήμων της χώρας μαστιζόταν από την ελονοσία.
 Χατζηγιάννης, σ. 45-47. Ε. Λυκούδης, *ό.π.*, σ. 458.
224. Αυτά επισημαίνει ο σύγχρονος, εκ των πρωταγωνιστών του αγροτικού κινήματος, αγροτικός βουλευτής και φιλοβενιζελικός, Κ. Σταμούλης.
 Καρανικόλας, σ. 182, 185. «*Λευκή βίβλος*».
 Καραγεωργίου, σ. 16, το 1908, 33-34, 39, 49.
 Τα περί καταπίεσεως των αγροτών ο Γ. Ζωγράφος θεωρεί εκτός πραγματικότητας.
 Γ. Ζωγράφος, σ. 34.
225. Ανδ. Γρίβας, *ό.π.*
226. Καρανικόλας, σ. 184. Αυτό λέει ο Κ. Σταμούλης.
227. Χατζηγιάννης, σ. 20-21.
 Ε. Λυκούδης, *ό.π.*, σ. 457. Το 1896 η Επιτροπή μελέτης για τη Θεσσαλία πρότεινε φόρο αποδημούντων για να τους αναγκάσει να επιστρέψουν στις περιουσίες τους.
228. Γ. Ζωγράφος, σ. 69.
229. *Ο.π.*
230. Χατζηγιάννης, σ. 44. Βλέπε και:
 Ροντήρης, σ. 96. Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 91, 101, 119.
Οικονομική Ελλάδα 24.12.1904, σ. 39. Αυτό επισημαίνει ο Άγγλος επίτροπος στην Ε.ΔΟΕ.
231. Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 89. Δ. Πετρίδης, *Η αγροτική*, σ. 121.
 Ροντήρης, σ. 72 κ.ε.
232. Δ. Πετρίδης, *ό.π.*, σ. 121. Ροντήρης, σ. 66. Χατζηγιάννης, σ. 29, 44. Το σύνθετος επιτόκιο 18-36% και όχι σπάνια 200%.
233. *Νέα Ημέρα* 4.8.1912.
234. Καρανικόλας, σ. 183. Καραγεωργίου, σ. 33.
235. Α. Σίδερης, *Η γεωργική*, σ. 92. Δ. Πετρίδης, σ. 121-122.
 Ροντήρης, σ. 68, 72.

236. Α. Ροντήρης, *ό.π.*, 82, 83. Μερλόπουλος, σ. 5 κ.ε. Αναφέρει τα της αποτυχίας της σταφιδικής κρίσης.
237. Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 84, 85.
238. Οι συμβάσεις της *Ενιαίας*, «εξεγείρασαι την κοινή αγανάκτησιν... ειλούπιζεν...». Μερλόπουλος, σ. 2-3, 46.
239. Ε. Ρέπουλης, *Η κρίσις...*
240. Στις 31.10.1906 ο Σιμόπουλος κατέθεσε νομοσχέδιο διανομής τους. Οι τσιφλικούχοι το ματαίωσαν «επικαλεσθέντες και την συνδρομήν της οθωμανικής πρεσβείας». Χατζηγιάννης, σ. 33.
241. Το 1907 εξαγοράζονται τα τσιφλίκια Χαροκόπου, Τοπάλη, Καρτάλη και Μπαλτατζή. (Ν. ΓΣΙΕ'/1907 του Χαροκόπου, ν. ΓΤΘ'/1907 τα υπόλοιπα). Το 1912 τα τσιφλίκια του Κ. Ζάππα, της χήρας Νάκη Πασά, του Μουφίτη Βέη και ορισμένα αυτοκρατορικά. (Ν. ΔΙΘ'/22.1.1912 του Κ. Ζάππα, συνολικής έκτασης 350.000 στρεμ. έναντι 5,2 εκ. δρχ., ν. ΔΜΘ'/1912 τα υπόλοιπα). Υπ. Οικονομικών, *Δελτίον 1912*, σ. 601 κ.ε., 623 κ.ε.
242. Πρακτικά Βουλής 17.1.1901. Ο υπ. οικονομικών, Αν. Σιμόπουλος απαρτίζει τις ατέλειες από το 1872.
- Μετά το 1902:
- ♦ Επί των εισαγομένων πρώτων υλών που θα εξαχθούν αφού μεταποιηθούν (ν. ΒΩΠ'/1901).
 - ♦ Απαλλαγή από τον λιμενικό φόρο για ορισμένα εξαγόμενα προϊόντα. (ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ. 45/4.3.1903, 273/16.12.1906 στα πημέντα, 115/15.6.1907, πρώτες ύλες βαρελοποιίας).
 - ♦ Επίσης ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ.
 - 66/16.2.1910. Απαλλαγή δασμού σε ατμοκίνητες μηχανές.
 - 215/8.8.1911 ν. ΓΩΠΑ'. Ατέλεια σε αμυλοζάχαρα.
 - 73/18.4.1913. Ατέλεια στις κατεχόμενες χώρες.
 - 32/7.2.1914. Μειωμένη τιμή στο βιομηχανικό αλάτι.
 - 163/18.6.1914. Επέκταση ατελειών στις νέες χώρες.
 - 274/14.8.1914. Ατέλεια για εισαγωγές από τις νέες χώρες.
243. Σ. Βεζανής, «Η εγχώριος...», *Ακρόπολις*, 19.9.1907. Βλέπε και Οικονομολόγος, «Η ψευτοβιομηχανία...», *Ακρόπολις*, 14.7.1909. Α. Κορομηλάς, *Εισήγησις*, σ. 303. Το προστατευτικό δασμολόγιο «παρακωλύει την προαγωγήν της χώρας... του εμπορίου... των βιομηχανιών, βαρύνει αμετρήτως επί του λαού», 331-332. Οι προστατευτικοί δασμοί επεβλήθησαν με εισήγηση των νέων βιομηχανών «υπερπηδήσαντες πολλάκις παν λογικόν όριον προστασίας».
- Η ομάδα των *Ιαπόνων** και η *Ακρόπολις* θα ταχθούν κατά του ισχύοντος καθεστώτος προστατευτισμού.
- *Γούναρης, Στράτος, Πρωτοπαπαδάκης, Αλεξανδρής, Βοζίκης, Ρέπουλης, Δρα-

- γούμης Παναγιωτόπουλος.
244. Το 1901 ο υπ. οικονομικών. Πρακτικά Βουλής, 17.1.1901. Ο Αν. Σιμόπουλος.
 Το 1903 ο υπ. εσωτερικών. Πρακτικά βουλής, 12.2.1903. Ο Κ. Μαυρομυχάλης, «μικρά προσοχή».
 Το 1911 ο υπ. εσωτερικών. Εφ. Συζ. Βουλής, 14.6.1911, σ. 333. Ο Ε. Ρεπούλης.
245. Στο πρώτο συνέδριο βιομηχανίας.
 Λ. Οικονομίδης, *Περί των μέσων*, σ. 129, 130. Βλέπε και *Ακρόπολις*, 27.11.1906. Καταγγέλλει την κρατική αδιαφορία για την αλευροβιομηχανία, 12.9.1908. Το ίδιο για την εμποροβιομηχανική Ακαδημία Αθηνών.
 Οικονομολόγος, *ό.π.* «Ποίος πολιτικός μας γνωρίζει τι θα πη ελληνική βιομηχανία; Κανείς να, κανείς».
246. Σ. Κορώνης, *Η εργατική*, σ. 19, 23. Ξ. Ζολώτας, *Η Ελλάδα*, σ. 110.
247. Ν. 184/26.3.1914. ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ. 78/26.3.1914.
248. Λ. Οικονομίδης, «Πρόοδοι...», σ.177. Αναφέρει τις ανοδικές και υστερούσες χημικές βιομηχανίες.
249. Λ. Οικονομίδης, *ό.π.* Ποιοι κλάδοι σε κρίση.
Ακρόπολις, 27.11.1906. Η κρίση στην αλευροβιομηχανία.
 Αναστασόπουλος, Τ₂, σ. 801. Για την αλευροβιομηχανία.
 Για την πτωτική πορεία δημιουργίας νέων βιομηχανικών μονάδων βλέπε:
 Γ. Βουδούρης, σ. 8, 42. Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 16. Πίνακας μεταλλευτικών εταιρειών και της παραγωγής τους.
250. Μοσκόφ, σ. 148. Ο βαθμός αστικοποίησης τη δεκαετία 1890-1900 και 1900-1910.
251. Ζολώτας, *Η Ελλάδα*, σ. 17. Αναστασόπουλος, Τ₂, σ. 1024. Οι νέες μονάδες.
 Γ. Βουδούρης, σ. 8, 42. Οι μονάδες θα φθάσουν τις 51.
252. Κ. Αργυρός, σ. 772. Πίνακας συνολικών εξαγωγών και βιομηχανικών.
 Το συμπέρασμα από επεξεργασία των στοιχείων του Αργυρού.
253. Βλέπε τους πίνακες που παραθέτει ο Αργυρός, ως γραφείο βιομηχανίας, δεχόμενος τη μη στατιστική επαβεβαίωσή τους, λόγω έλλειμης στατιστικών στοιχείων.
 Κ. Αργυρός, *ό.π.*, σ. 772-774.
254. Για τις συμβάσεις και την εκτέλεσή τους βλέπε:
 Λ. Παπαγιαννάκης, σ. 94, 136, 147.
 Σ. Κορώνης, *Ιστορικά*, σ. 31, 32, 34.
 Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 115.
255. Με τον ν. ΒΨΝΔ' /2/15.4.1900 (ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ. 92/17.4.1900) κυρώνεται η συμφωνία της 9/22.3.1900 μεταξύ του Έλληνα πρωθυπουργού Γ. Θεοτόκη και

- του προέδρου της εταιρείας βαρόνου G. de Reuter.
256. Ιδρυτές της Εταιρείας των Ελληνικών Σιδηροδρόμων, εμφανίζονται το Συνδικάτο κατασκευής σιδηροδρόμων εν τη Ανατολή Ltd, ο τραπεζικός οίκος E. Erlanger and Co του Λονδίνου και η παρισινή εταιρεία Batignolle (ΒΔ/26.2.1902, ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ. 9/26.2.1902 που κυρώνει το καταστατικό της Εταιρείας των Ελληνικών Σιδηροδρόμων).
257. Για τη γραμμή αυτή βλέπε
 Α. Παπαγιαννάκης, σ. 130-132, 150, 152.
 Σ. Κορώνης, -Ιστορικά, σ. 26-29.
 -Η δημόσια, σ. 41 κ.ε.
 Α. Αγγελόπουλος, ό.π., σ. 115.
258. Για τη γραμμή αυτή βλέπε
 Α. Παπαγιαννάκης, σ. 111-114, 150. Α. Αγγελόπουλος, ό.π., 115.
259. Σε τιμή έκδοσης 90% και επιτόκιο 5%. Με τον ν. ΒΨΕ/8.4.1900 (ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ. 106/30.4.1900) κυρώνεται η συμφωνία της 19.3.1900 του Ελληνικού Δημοσίου με τους ΣΠΑΠ για την εκτέλεση του έργου.
260. Ν. ΒΦΜΓ/9.3.1898, ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ. 51/23.3.1898.
261. Α. Παπαγιαννάκης, σ. 134, 152.
262. Με τον ν. 276/1914, ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ. 156/11.6.1914.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΕΜΠΟΛΕΜΟΣ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΚΤΑΚΤΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ, ΔΙΧΩΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΔΑΝΕΙΣΜΟ

A. ΜΕ ΤΟΥΣ ΝΙΚΗΤΕΣ ΑΛΛΑ ΗΤΤΗΜΕΝΟΙ

Το πρώτο δεκαήμερο του Αυγούστου 1914 η Ευρώπη θα πολεμά εναντίον της Ευρώπης. Οι *Κεντρικές Δυνάμεις* εναντίον της *Αντάντ*, με την οποία από τον Απρίλιο του 1915 θα συμπαρατάσσεται και η Ιταλία. Το Φθινόπωρο του 1918, μετά από ένα πόλεμο 51 μηνών και 11 ημερών, οι *Κεντρικές Δυνάμεις* θα έχουν ηττηθεί.

Η Ελλάδα μέχρι τον Ιούνιο του 1917 είχε παραμείνει ουδέτερη. Στη συνέχεια η κυβέρνηση Βενιζέλου θα συμπαραταχθεί με την *Αντάντ*, ενώ η Τουρκία είχε εξ αρχής συμμαχήσει με τη Γερμανία.

Με την είσοδο της Τουρκίας στον πόλεμο υπέρ της Γερμανίας, η Αγγλία για πρώτη φορά θα εγκαταλείψει το δόγμα ακεραιότητας της Οθ. Αυτοκρατορίας και θα υπογραφούν συμφωνίες διανομής του οθωμανικού μητροπολιτικού εδάφους, μετά το τέλος του πολέμου¹.

Μετά τον πόλεμο η πολιτική του Λ. Τζωρτζ προωθούσε τον διαμελισμό της Οθ. Αυτοκρατορίας² και την υποκατάστασή της, στον χώρο των αγγλικών συμφερόντων, από την Ελλάδα³. Σαφέστατο επί τούτου το υπόμνημα του Χ. Νικόλσον, του Δεκεμβρίου 1920, προς το αγγλικό υπεξ΄ «Υποστηρίζαμε την Ελλάδα όχι από συναισθηματική παρόρμηση αλλά για την προστασία των Ινδιών και της διώρυγας του Σουέζ... Από γεωγραφική άποψη η θέση της Ελλάδος ήταν μοναδική για τις επιδιώξεις μας. Πολιτικά η χώρα αυτή σε περίοδο ειρήνης ήταν ισχυρή ώστε να μη μας δημιουργεί προβλήματα δαπανών και αρκετά αδύνατη σε περίοδο πολέμου, ώστε να είναι εντελώς εξαρτημένη από εμάς»⁴. Το ίδιο σαφές ήταν και ο γραμματέας του Λ. Τζωρτζ που μιλούσε για αντικατάσταση της Τουρκίας από την Ελλάδα.

Η κατ' αρχήν σύγκλιση των αγγλογαλλικών συμφερόντων θα δώσει στην Ελλάδα την προσωρινή συμμαχική εντολή για την Σμύρνη προς «επιβολή της τάξεως». Έτσι στις 2/15.5.1919 ο ελληνικός στρατός θα αποβιβασθεί στη Σμύρνη.

Στα πλαίσια του αγγλογαλλικού ανταγωνισμού, οι γαλλικές αντιδράσεις κατά της ελληνικής παρουσίας στη Μ. Ασία θα εμφανισθούν αμέσως μετά την εκεί ελληνική στρατιωτική παρουσία⁵. Οι αντιδρά-

σεις αυτές μέχρι το τέλος του 1920, ήταν ελεγχόμενες από τον Λ. Τζωρτζ. Όταν όμως, όπως θα έγραφε ο R. Ρίπον, «οι Άγγλοι εδοκίμαζον να πραγματοποιήσουν προς αποκλειστικόν όφελος των... με τη βοήθειαν της Ελλάδος (τον διαμελισμό της Οθ. Αυτοκρατορίας) ημείς δεν ηδυνάμεθα παρά να στραφώμεν προς την άλλην λύσιν (της τουρκικής ακεραιότητος)»⁷. Η Γαλλία θα φθάσει σε γαλλοκεμαλική συμφωνία⁸ θεωρώντας την Ελλάδα όργανο του αγγλικού επεκτατισμού στην Ανατολή⁹ και θα χρησιμοποιήσει το κεμαλικό κίνημα κατά της Ελλάδας για να ανατρέψει την αγγλική υπεροχή¹⁰.

Παράλληλα τα Σοβιέτ θα υπογράψουν συμφωνία με τον Κεμάλ ενώ η Ιταλία ήταν εξ αρχής αντίθετη με την ελληνική παρουσία στη Μ. Ασία. Η πολιτική του Λ. Τζωρτζ είχε απομονωθεί τη στιγμή που και στην Αγγλία οι κατ' αυτής αντιδράσεις διευρύνονταν. Η πολιτική του Λ. Τζωρτζ είχε αποτύχει. Αποτυχία που ήταν ορατή αρκετά πριν. Όμως στην Ελλάδα ο διχασμός ήταν τυφλός. Τον Αύγουστο του 1922 ο ελληνισμός θα ζούσε τη μικρασιατική καταστροφή.

Μέχρι τη συνθήκη της Λοζάννης, στις 24.7.1923, θα εκδηλωθεί το στρατιωτικό κίνημα των Πλαστήρα-Γονατά (10/23.9.1922) και μετά από 4 μέρες η έκπωση του Κωνσταντίνου, για δεύτερη φορά. Το Νοέμβριο (15/28.11.1922) θα εκτελεσθούν οι έξι στο Γουδί.

Τον Οκτώβριο του 1922 η Ελλάδα θα υπέγραφε την ανακωχή των Μουδανιών με την ταυτόχρονη παράδοση της Αν. Θράκης στους Τούρκους. Από το Νοέμβριο ο Βενιζέλος θα εκπροσωπεί την Ελλάδα στη συνδιάσκεψη της Λοζάννης, όπου θα ρυθμισθούν οι ελληνοτουρκικές σχέσεις.

Στις 17/30.1.1923 θα υπογραφεί η συμφωνία της υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών, ενώ μέχρι τότε, από το 1918, είχαν ήδη καταφύγει στην Ελλάδα περισσότεροι από τους μισούς Έλληνες της Μ. Ασίας (841.931 πρόσφυγες).

Στη Λοζάννη η Τουρκία «είχε κάτι να πουλήσει και υπήρχαν πολλοί αγοραστές»¹¹ (πειρέλαια Μοσσούλης, Στενά κ.τ.λ.). Όλοι εκλιπαρούσαν την εύνοια της¹². Διαπραγματευόταν ως νικητής που υπαγόρευε τους όρους του. Από την άλλη πλευρά στην Ελλάδα, «οι σύμμαχου», συνιστούσαν θυσίες¹³. Η Ελλάδα της συνθήκης των Σεβρών δεν θα αναγνώριζε τον εαυτό της στη Λοζάννη. Τον Αύγουστο του 1923 ο Βενιζέλος έγραφε στο ναύαρχο Χατζηκυριάκο «... το ζήτημα δεν είναι αν η ειρήνη η οποία υπεγράφη είναι επαβλαβής. Το ζήτημα είναι αν μπορούσε να είναι καλύτερα»¹⁴.

Η αρχή του διχασμού βρισκόταν στο 1909¹⁵. Τον Φεβρουάριο και τον Αύγουστο του 1915, ο Κωνσταντίνος δύο φορές θα αποπέμψει τον

Βενιζέλο. Τον Οκτώβριο του 1916 θα υπάρχει το κράτος της Θεσσαλονίκης και εκείνο των Αθηνών. Τον Δεκέμβριο στην Αθήνα θα αναθεματίζουν τον Βενιζέλο. Από το 1914 μέχρι τον Οκτώβριο του 1916 είχαν εναλλαχθεί εννέα κυβερνήσεις. Τον Ιούνιο του 1917 (29/11.6) η Αντάντ, με προεξάρχουσα τη Γαλλία, θα απέπεμπε τον Κωνσταντίνο.

Ο βενιζελισμός δεν θα αποτρέψει τον διχασμό, αλλά θα τον περιχαράκώσει μέσα σε ένα αδιαφανές και ιδιαίτερα σκληρό πλαίσιο στελεχοκρατίας. Από τον Ιούνιο του 1917 μέχρι τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920, ο απολογισμός σε διαθεσιμότητες, παύσεις, συλλήψεις και εκτοπίσεις είναι απίστευτα πληθωρικός.

Ο Κορδάτος αναφέρει ότι, «οι φυλακές γέμισαν και τα στρατοδικεία συνεδρίαζαν μέρα και νύκτα...»¹⁶ και ο Ζαβιτζιάνος ότι, τα νησιά «είχον γεμίσει από αντιβενιζελικούς»¹⁷. Από τον στρατό απομακρύνθηκε το 40% των μονίμων αξιωματικών και από το ναυτικό το 30%. Από τους αποστρατευθέντες 400 εκτοπίστηκαν. Την ίδια τύχη είχαν οι αντιβενιζελικοί ηγέτες και δημοσιογράφοι.

Διχασμένο θα βρεθεί και το μικρασιατικό μέτωπο.

Ο διχασμός δεν προήλθε από την αντιπαράθεση δύο ανθρώπων ή από την αντιπαράθεση των διαφορετικών εξωτερικών επιλογών. Ήταν η σύγκρουση του παλιού με το νέο. Ο Κωνσταντίνος θα εκφράσει το παλιό και ο Βενιζέλος το νέο.

Ο Κωνσταντίνος ήταν φιλογερμανικής απόκλισης, πίστευε στο αήττητο και στην τελική νίκη της Γερμανίας¹⁸. Στο περιβάλλον του ήταν έντονος ο φιλογερμανισμός και η πίστη στη γερμανική υπεροχή¹⁹. Όλοι τους ήταν υπέρ της απόλυτης ουδετερότητας, πράγμα που είχε ζητήσει και ο Κάιζερ. Αντίθετα ο βενιζελισμός ήταν ανταντόφιλος και υπέρ της συμπαράταξης με την Αντάντ. Ο Βενιζέλος πίστευε στη νίκη των Άγγλων περισσότερο από τους ίδιους τους Άγγλους.

Το περιθωριοποιημένο, μετά το 1909, παλιό με τους βαλκανικούς θα ανορθωθεί στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου και από το 1914 θα ζητήσει ανυποχώρητα την εξουσία²⁰. Από τότε ο διχασμός θα βρεθεί στο προσκήνιο.

B. ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΑ ΕΚΤΑΚΤΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ

Μέχρι τον Ιούνιο του 1917 η Ελλάδα θα βρίσκεται μόνο σε κατ' επιφαση ειρηνική περίοδο²¹, ενώ από τα νοεμβριανά του 1916 η παλιά Ελλάδα θα βρίσκεται υπό τον αγγλογαλλικό αποκλεισμό²². Μετά τον Ιούνιο του 1917 η χώρα θα είναι εμπόλεμος²³.

Η οικονομική πορεία διαρθρώνεται από τις μεγάλες έκτακτες πολε-

μικές δαπάνες. Η Επιτροπή Εμπειρογνομόνων, για το διάστημα 1915-1923, τις υπολογίζει σε 131.238.226 λ.α ή 6.134.918.910 δρχ.²⁴. Κατά τον Θ. Λεκατζά οι πολεμικές δαπάνες 1914-1918 υπερέβησαν τα 1,33 δισ. δρχ.²⁵.

Οι έκτακτες δαπάνες του υπ. στρατιωτικών το 1915 και 1916 καταλαμβάνουν αντίστοιχα το 52% και το 72% των συνολικών δαπανών του υπουργείου, ενώ στους απολογισμούς των χρήσεων 1918-19 και 1919-20 στο υπ. στρατιωτικών αναγράφονται μόνες έκτακτες δαπάνες²⁶. Στις επόμενες χρήσεις, μέχρι το 1923, οι πολεμικές δαπάνες μαζί με εκείνες της εξυπηρέτησης του ΔΧ υπερβαίνουν το 63% των συνολικών δαπανών²⁷.

Όπως επισημαίνει η Επιτροπή Εμπειρογνομόνων του 1926, η Ελλάδα αντιμετώπισε τις έκτακτες πολεμικές δαπάνες, «εκ των ιδίων δυνάμεων κατά την μεγίστην αναλογίαν... η έξωθεν επικουρία ανέρχεται εις 26 εκ. λ.α ήτοι 15,35% των δαπανών»²⁸. Από το 1914 μέχρι το 1923 το μέσο ετήσιο ποσοστό των φόρων στη συμμετοχή κάλυψης των δαπανών φθάνει το 46%, με συμμετοχή σ' αυτό των εμμέσων φόρων υπερδιπλάσια εκείνης των αμέσων²⁹.

Εκτός από τον πλεονασματικό προϋπολογισμό του 1916 όλοι οι υπόλοιποι είναι ελλειμματικοί³⁰. Η ίδια χρονιά είναι η μοναδική στην οποία οι απολογισμοί δεν παρουσιάζουν τακτικό έλλειμμα³¹. Επίσης διαρκώς ελλειμματικό είναι το εμπορικό ισοζύγιο, που μετά τον πόλεμο το έλλειμμα παίρνει ανησυχητικές διαστάσεις³².

Τα καθυστερούντα θα περιορισθούν στο 5% των εισπρακτέων, αλλά με ιδιαίτερα υψηλή συμμετοχή σ' αυτά των καθυστερούντων από αμέσους φόρους, σε αντίθεση εκείνων των εμμέσων που είναι αμελητέα³³.

Σε σταθερές τιμές η φορολογία από το 1914 μέχρι το 1924 αυξάνει, ιδιαίτερα μετά τη μικρασιατική καταστροφή³⁴. Η κατά κεφαλήν φορολογική επιβάρυνση από τις 49 δρχ. της περιόδου 1914-1917 θα φθάσει στις 295 το 1922-23³⁵. Επιβάρυνση που δέχθηκε ο ελληνικός λαός³⁶, αν και η φορολογία εξακολουθούσε να αναδιανέμει το εισόδημα υπέρ των ευπορότερων, αφού τα έσοδα εξ εμμέσων φόρων παρέμεναν, κατά μέσο όρο, διπλάσια από εκείνα των αμέσων φόρων³⁷.

Το διάστημα 1916-19 το μεταναστευτικό ρεύμα σχεδόν θα εκλείψει για να αρχίσει την ανοδική του πορεία μετά το 1920. Το διάστημα 1915-23 το μεταναστευτικό συνάλλαγμα θα φθάσει από τα 60 εκ. χρ. φρ. του 1915 στα 670 εκ. χρ. φρ. το 1920 και στην μετέπειτα εντυπωσιακά πτωτική του πορεία³⁸.

Μέχρι το 1919 η δραχμή παρέμενε στο άρτιο με 1 λ.α=25 δρχ. Από

τις αρχές του 1920 θα αρχίσει αλματωδώς να υποχωρεί³⁹, λόγω της ακατάσχετης αύξησης της ακάλυπτης κυκλοφορίας, συνοδευόμενη με ανάλογη αύξηση του πληθωρισμού⁴⁰.

	31.12.1914	31.12.1922
Δραχμή προς χρυσό	Στο άρτιο	απώλεια 86%
Κάλυμμα κυκλοφορίας	84,10%	0,179%
Τιμάρημος	100	1.100

Μεταξύ 31 Δεκεμβρίου 1915 και 1919 η κυκλοφορία τετραπλασιάζεται⁴¹, ενώ μεταξύ 1914 και 1922, εντός οκτώ ετών, δωδεκαπλασιάζθηκε⁴². Στις 31.12.1920 περίπου το 38% των κυκλοφορούντων τραπεζογραμμάτων ήταν ακάλυπτα⁴³. Το 1920-22 η έκδοση ακάλυπτου χαρτονομίσματος θα υπερβεί τα 2 δισ. δρχ. και η λίρα από τις 25 θα φθάσει τις 100 δρχ. Την άνοιξη του 1922 την ακάλυπτη κυκλοφορία θα ανακόψει, περίπου για ένα εξάμηνο, η διχοτόμηση του χαρτονομίσματος⁴⁴.

Η ραγδαία υποτίμηση της δραχμής θα οδηγήσει σε «αφόρητη» ακρίβεια και σε «άπληστο κερδοσκοπία»⁴⁵.

Την περίοδο αυτή το ΔΧ συνθέτουν:

- Τα παλαιά δάνεια σε χρυσό (τα γνωστά εθνικά δάνεια 1881-1893 και εκείνο του 1832).
- Τα νέα δάνεια σε χρυσό, τα οποία εκτός από τα γνωστά εθνικά δάνεια του περιόδου 1898-1914, περιλαμβάνουν και τα:
 - Σε χρυσό από την *Εθνική*: 15 εκ./1915, 40 εκ./1915, 25 εκ. προς τη προσωρινή κυβέρνηση/1917, 10 και 5 εκ. /1917, 40 εκ. σε συνάλλαγμα Παρισίων/1921 και όμοια 50 εκ./1922.
 - Εκτός *Εθνικής*: Σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινούπολης και το χρέος προς τον Ι. Σβορώνο, του τέως Δημοσίου Σάμου από 160.000 χρ. φρ.
- Τα προσωρινά και οι προκαταβολές εξωτερικού και τα δύο σε χρυσό.
- Τα παλαιά σε τραπεζικά⁴⁶.
- Τα νέα σε τραπεζικά⁴⁷, συνολικού ονομαστικού κεφαλαίου 4.077.500.000 δρχ., χωρίς να υπολογίζονται τα 800 εκ. της ελληνοβουλγαρικής ανταλλαγής του 1922-23 και τα μικροδάνεια για την ανέγερση δημόσιων κτηρίων (δικαστήρια, τελωνεία).
- Το κυμαινόμενο (βραχυπρόθεσμο) χρέος.

Όπως προκύπτει από τον πίνακα 25, όπου το 1922 και 1923 η δραχμή θεωρείται στο άρτιο, το ΔΧ:

 - Το διάστημα 1914-1918 αυξάνει περίπου κατά ένα δισ. ή 71%.
 - Την 1.11.1920 (ημέρα εκλογών του 1920) το ΔΧ ήταν

3.262.578.782⁴⁸.

- Μέχρι 31.3.1922 το ΔΧ υπερδιπλασιάζεται⁴⁹.
- Μεταξύ 1922-1923 η αύξηση του ΔΧ είναι περίπου 1,28 δις. όση περίπου την τετραετία 1914-1918.
- Τέλος μεταξύ 1914-1923 το ΔΧ περίπου εξαπλασιάζεται, εφ' όσον θεωρήσομε τη δραχμή στο άρτιο.

Αν δεν θεωρήσομε τη δραχμή στο άρτιο για το 1922 και 1923, όπως πράγματι συμβαίνει, αλλά στις τιμές συναλλάγματος κατά τη σύνταξη του προϋπολογισμού 1923-24, τότε το ΔΧ σε δρχ., το 1922 και 1923, είναι αντίστοιχα 24.559.203.918 και 25.559.524.364⁵⁰. Επομένως σε τρέχουσες τιμές το ΔΧ περίπου 18πλασιάστηκε.

Στις 31.3.1923, με πληθυσμό της Ελλάδας εκείνον της απογραφής του Δεκεμβρίου 1920, δηλαδή δίχως τους πρόσφυγες, το κατά κεφαλή ΔΧ στην Ελλάδα ήταν 67 δολ. ή 6.030 τρεχ. δρχ.⁵¹.

Όπως προκύπτει από τους πίνακες 21 και 26 τα έξοδα εξυπηρέτησης των δανείων είναι ιδιαίτερα υψηλά, περίπου το 44% της συνολικής εξυπηρέτησης του ΔΧ.

Από τον πίνακα 23 προκύπτει ότι η εξυπηρέτηση του εξωτερικού ΔΧ από το 1916 είναι σταθερά φθίνουσα. Η εξυπηρέτηση του εσωτερικού ΔΧ μέχρι το 1919-20 βρίσκεται στο 10-20% εκείνης του εξωτερικού ΔΧ αλλά στη συνέχεια την υπερβαίνει.

Από τον πίνακα 26 προκύπτει ότι τα έξοδα εξυπηρέτησης του ΔΧ φθάνουν στο 13,12% των τακτικών εσόδων και υπερβαίνουν τους τόκους που φθάνουν στο 10,99% των τακτικών εσόδων.

Οι χρεολυτικές (τακτικές) αποσβέσεις ανέρχονται στο 5,74% των τακτικών εσόδων, με τις έκτακτες στο 2,83%, ενώ η εξυπηρέτηση του συνολικού ΔΧ ανέρχεται περίπου στο 30% των τακτικών εσόδων⁵². Κατά τους υπολογισμούς του Ζολώτα το 30% των δανειακών εισροών της περιόδου αυτής διετεθή για την εξυπηρέτηση του ΔΧ⁵³.

Γ. Ο ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ

Το διάστημα 1915-23 αποτελεί περίοδο έξαρσης του εσωτερικού δανεισμού σε αντίθεση με τον εξωτερικό. Σύμφωνα με τον πίνακα 20 το Ελληνικό Δημόσιο άντλησε από εσωτερικό δανεισμό 213.436.000 χρ. δρχ. και 6.621.500.000 δρχ., μέσω 26 δανείων. Απ' αυτά οι διαδεχθέντες τον Βενιζέλο το Νοέμβριο του 1920 άντλησαν τα μισά των πρώτων και περίπου τα δύο τρίτα από τα δεύτερα⁵⁴. Η *Εθνική* υπήρξε εξ ολοκλήρου ο δανειοδότης των εσωτερικών δανείων σε χρυσό και του 57,5% των δανείων σε δραχμές (3,801 δις. δρχ.).

Από τον πίνακα 23 προκύπτει ότι η εξυπηρέτηση του εσωτερικού δανεισμού από το 1917 σταθερά αυξάνει. Τη διετία 1912-21 φθάνει στα δύο τρίτα της εξυπηρέτησης του εξωτερικού δανεισμού και στη συνέχεια την υπερβαίνει.

Το κυμαινόμενο χρέος αυξήθηκε σημαντικά από τα έντοκα γραμμάτια του Δημοσίου, με τον τίτλο *γραμμάτια εθνικής αμόνης* και από το αναγκαστικό δάνειο της διχοτόμησης του χαρτονομίσματος τον Μάρτιο του 1922.

Τα *γραμμάτια εθνικής αμόνης* κυκλοφόρησαν τον Σεπτέμβριο του 1918. Από τότε μέχρι τον Μάιο του 1923 θα κυκλοφορήσουν 355.851.300 δραχ. τέτοιων γραμματίων⁵⁵.

Από τις αρχές του 1922 η κυβέρνηση Γούναρη αναζητούσε επειγόντως να καλύψει το έκτακτο έλλειμμα του ενός δισ.⁵⁶ που δημιουργούσε η διατήρηση της μικρασιατικής στρατιάς. Τον Φεβρουάριο του 1922 ο Γούναρης έγραφε στον Άγγλο υπεξ ότι, «... η κυβέρνηση ευρίσκεται εν πλήρη αδυναμία ν' ανταποκριθεί εις τας δαπάνας συντηρήσεως του στρατού πέραν των μέσων Φεβρουαρίου»⁵⁷. Παράλληλα μέχρι τον Μάρτιο του 1922 η προσπάθεια δανεισμού από την αγγλική κεφαλαιαγορά είχε αποτύχει, ενώ οι ΗΠΑ και η Γαλλία συνέχιζαν τον οικονομικό αποκλεισμό.

Προς αντιμετώπιση αυτής της οικονομικής πραγματικότητας ο υπ. οικονομικών, Π. Πρωτοπαπαδάκης, στις 21/3.4.1922, κατέθεσε στη βουλή νομοσχέδιο διχοτόμησης του χαρτονομίσματος. Παρά τη θύελλα των αντιδράσεων το νομοσχέδιο θα ψηφισθεί⁵⁸.

Τα *τραπεζογραμμάτια* διχοτομήθηκαν. Το ένα κομμάτι παρέμεινε στην κυκλοφορία, στη μισή τιμή και το άλλο αντιπροσώπευσε ομόλογο κρατικού δανείου, επιτοκίου 6,5% και εξοφλητέου εντός 20 ετών.

Μετά τη διχοτόμηση η κυκλοφορία μειώθηκε στο μισό, ποσό που συμπλήρωσε η κυβέρνηση με διαδοχικές εκδόσεις⁵⁹. Έτσι ανεστάλη, περίπου για ένα εξάμηνο⁶⁰, η αύξηση της ακάλυπτης κυκλοφορίας.

Στα προσωρινά δάνεια σε χρυσό ανήκει το μυστικό γερμανικό του 1915 και τα προσωρινά προς την κυβέρνηση Θεσσαλονίκης του Βενιζέλου.

Το Νοέμβριο του 1914 η γερμανική κυβέρνηση είχε προσφερθεί να δανειδοτήσει την ελληνική με αντιπαροχή την ελληνική ουδετερότητα, πράγμα που η κυβέρνηση Βενιζέλου απέρριψε⁶¹.

Όταν ανέλαβε ο Στεφ. Σκουλούδης, τον Οκτώβριο του 1915, δήλωσε τη θέση της Ελλάδας υπέρ της ουδετερότητας, την οποία οι σύμμαχοι, κατά τον Σκουλούδη, προσπαθούσαν να κάμψουν επιμένοντας στη μη αποστράτευση των ελληνικών δυνάμεων αλλά και στη μη δα-

νειοδότηση της χώρας⁶².

Το Νοέμβριο του 1915, τόσο ο Γερμανός υφεξ, δια του Έλληνα πρέσβη στο Βερολίνο Ν. Θεοτόκη, όσο και ο Γερμανός πρέσβης στην Αθήνα Mirbach, γνωστοποίησαν στον Σκουλούδη τη γερμανική πρόθεση προσωρινής δανειοδότησης με 40 εκ. μάρκα, δίχως πολιτικούς όρους⁶³.

Μετά από τις σχετικές διαπραγματεύσεις η *Bleichröder* πίστωσε την *Εθνική* με 40 εκ. μάρκα, τα οποία κατέβαλε στην ελληνική κυβέρνηση⁶⁴.

Το δάνειο κρατήθηκε εντελώς μυστικό εν αγνοία και της ελληνικής βουλής. Κατά τον Σκουλούδη, τούτο έπραξε η ελληνική κυβέρνηση για να μη εκληφθεί ως ένδειξη γερμανοφιλίας και αποτελέσει αφορμή νέων πέσεων⁶⁵.

Η μυστικότητα αυτή το 1918 απετέλεσε θέμα της ποινικής δικαιοσύνης. Στο σχετικό του υπόμνημα προς το ειδικό δικαστήριο ο Σκουλούδης υποστήριξε ότι ο τότε υπ. οικονομικών, Δ. Ράλλης, θα το γνωστοποιούσε στη βουλή με πρόσθετη δήλωση «ως είθισται»⁶⁶.

Τον Απρίλιο του 1916 η Γερμανία θα παραχωρήσει νέο προσωρινό δάνειο 40 εκ. μάρκων, επίσης μυστικό και ουδαμού αναγραφόμενο⁶⁷.

Ο Βενιζέλος αφού σχημάτισε την κυβέρνηση Θεσσαλονίκης στις 9.10.1916, προκειμένου να συγκροτήσει εθελοντικό στρατό, που θα συμπαρατασσόταν με τον συμμαχικό στο μακεδονικό μέτωπο, οι σύμμαχοι του υποσχέθηκαν τη δανειοδότησή του.

Μέχρι τέλος Μαρτίου είχε σχηματισθεί εθελοντικός στρατός από 60.000 άνδρες, δίχως να έχει καταβληθεί η υποσχεμένη από τους συμμάχους δανειοδότηση. Τούτο επεσήμαιναν οι συνεργάτες και οι υπουργοί του Βενιζέλου, οι οποίοι και υπεδείκνυαν τη διάλυση του εν λόγω στρατού αν οι σύμμαχοι δεν προχωρούσαν στη δανειοδότηση⁶⁸.

Στη διάρκεια των 8,5 μηνών ζωής της προσωρινής κυβέρνησης Θεσσαλονίκης, το σύνολο των στρατιωτικών δαπανών έφθασε τα 33.349.129 δρχ., εκ των οποίων η Γαλλία είχε καταβάλει 15.936.625 δρχ. ή 97,75% του μεριδίου της και η Αγγλία 10 εκ. δρχ. και όφειλε το 40% του δικού της μεριδίου⁶⁹.

Στον εξωτερικό δανεισμό υπάρχει μόνο ένα μικρό δάνειο από την καναδική κυβέρνηση. Τα άλλα δύο είναι η εξαγορά σιδηροδρόμου Θεσ/κης-Κων/λης, γραμμή την οποία κατά τα δύο τρίτα είχε καταλάβει ο ελληνικός στρατός στις 11.8.1913 και οι συμμαχικές πολεμικές παστάσεις, προκειμένου η Ελλάδα να εισέλθει στον πόλεμο υπέρ των συμμάχων και οι οποίες τελικά της καταβλήθηκαν μόνο κατά το 28%. Η εξυπηρέτηση του εξωτερικού δανεισμού είναι εκείνη των πριν το

1915 εξωτερικών δανειών.

Τον Μάρτιο του 1919 ελληνοκαναδική συμφωνία προέβλεπε πιστώσεις μέχρι 25 εκ. канаδικών δολ. προς την ελληνική κυβέρνηση, για την προμήθεια канаδικών καταναλωτικών αγαθών⁷⁰. Μέχρι τέλους του 1923, η ελληνική κυβέρνηση προμηθεύτηκε αγαθά, κυρίως σιτάρι, αξίας 7.434.095 канаδικών δολ. Έναντι αυτών η ελληνική κυβέρνηση χρεώθηκε με 8 εκ. канаδικών δολ. (ή 40 εκ. φρ.), προς 5%, εξόφλη-τέων εντός 25 ετών δηλαδή μέχρι την 31.12.1949⁷¹.

Με την ελληνοτουρκική συμφωνία των Αθηνών, το Νοέμβριο του 1913, η Ελλάδα αντικαθιστούσε την Τουρκία στη σύμβαση κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης - Κωνσταντινούπολης⁷². Στη συνέχεια τον Μάρτιο του 1920 η Ελλάδα εξαγόρασε από τη γαλλική εταιρεία το επί του ελληνικού εδάφους τμήμα της γραμμής και ανέλαβε την εξυπηρέτηση του δανείου κατασκευής, του εν λόγω τμήματος, που τότε ανερχόταν σε 145.121.500 φρ.⁷³.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου, ως προϋπόθεση συμμετοχής της στον πόλεμο, είχε θέσει στους συμμάχους τη χορήγηση των αναγκαίων οικονομικών και υλικών μέσων⁷⁴. Μετά από διαπραγματεύσεις και την έκθεση του υποδιοικητή της *Τράπεζας της Γαλλίας* (22.10.1917) θα υπογραφούν στις 10.2.1918 τρεις συμφωνίες:

- Προς κάλυψη των πολεμικών αναγκών αλλά και εξόφληση παλαιών υποχρεώσεων της Ελλάδας προς τις Δυνάμεις, η Αγγλία, η Γαλλία και οι ΗΠΑ έπρεπε, το αργότερο 6 μήνες μετά την παύση του πολέμου, να της καταβάλουν από 250 εκ. φρ. εκάστη, δηλαδή συνολικά 750 εκ. φρ. Μέχρι την εξόφληση του ποσού αυτού η Ελλάδα δεν μπορούσε να διαπραγματευθεί άλλο εξωτερικό δάνειο δίχως τη συγκατάθεση των εν λόγω Δυνάμεων. Μέχρι τότε η *Εθνική Τράπεζα* θα μπορούσε να κυκλοφορήσει νέα χαρτονομίσματα ύψους 750 εκ. φρ.⁷⁵.
- Η *Εθνική* αναλάμβανε την υποχρέωση να καλύψει σε δρχ. τη δαπάνη των αγγλογαλλικών στρατευμάτων στη Μακεδονία και κατά το ποσό αυτό κάθε μια από τις Δυνάμεις αυτές θα έμενε υπόχρητη στην *Εθνική*⁷⁶, και τέλος
- Η Αγγλία και η Γαλλία θα χορηγούσαν στην Ελλάδα στρατιωτικό υλικό επί πιστώσει. Το ύψος της προς τούτο ελληνικής οφειλής θα καθοριζόταν μετά τον πόλεμο και ανάλογα με τη γενική οικονομική κατάσταση της Ελλάδας⁷⁷.

Για τις στρατιωτικές δαπάνες του 1919 θα υπογραφεί, τον Ιούνιο του 1919, πρόσθετη σύμβαση παροχής προς την Ελλάδα, ισόποσα από τη Αγγλία και τη Γαλλία, κατά μέγιστο 100 εκ. φρ.⁷⁸. Επομένως οι ο-

φειλόμενες προς την Ελλάδα πολεμικές πιστώσεις ήταν		
Αγγλία	11.895.421 £	300 εκ. φρ.
Γαλλία	300 εκ. φρ. ή	300 εκ. φρ.
ΗΠΑ	48.239.267 \$	250 εκ. φρ.
Σύνολο		850 εκ. φρ.

Με κάλυμμα τις οφειλόμενες πολεμικές πιστώσεις, η Ελλάδα κυκλοφόρησε ισόποσο νέο χαρτονόμισμα για να καλύψει τις σε δραχμές στρατιωτικές δαπάνες των αγγλογαλλικών στρατευμάτων στο μακεδονικό μέτωπο, όπως είχε συμφωνηθεί.

Μέχρι τη μεταπολίτευση του 1920 οι υπόχρεες καταβολής των πολεμικών πιστώσεων είχαν καταβάλει στην Ελλάδα:

- Οι ΗΠΑ 15 εκ. δολ., για την αγορά αμερικανικών αγαθών τα οποία θα καταναλίσκονταν εντός της Ελλάδας. Γι' αυτά οι τόκοι, στις 25.10.1920, ήταν 264.344 δολ.⁸⁰, ενώ πριν την καταβολή των 15 εκ. δολ., στις 21.6.1918, είχε δοθεί άτοκα στις ΗΠΑ μία ομολογία των 15.790.000 δολ.⁸¹.
- Η Αγγλία τον Μάιο του 1920 θα διακόψει τις προκαταβολές προς τις ξένες κυβερνήσεις. Μέχρι τότε στην Ελλάδα είχε καταβάλει 6.540.000 λ.α.⁸² (ή 31.826.910 δολ.).
- Η γαλλική κυβέρνηση υποστήριζε ότι εξ αρχής είχε δηλώσει αδυναμία καταβολής πολεμικών πιστώσεων, πράγμα που αποδέχθηκε η ελληνική κυβέρνηση⁸³. Έτσι η Γαλλία ουδέποτε κατέβαλε στην Ελλάδα πολεμικές πιστώσεις.

Έναντι όμως των πολεμικών πιστώσεων που θα κατέβαλε η Γαλλία, η *Εθνική Τράπεζα* είχε χρηματοδοτήσει τις δαπάνες των γαλλικών στρατευμάτων της Ανατολής με 294.731.529 φρ.⁸⁴. Αυτό το ποσό η γαλλική κυβέρνηση έπρεπε να το επιστρέψει εντός δύο χρόνων από την παύση του πολέμου δηλαδή τον Οκτώβριο του 1921.

Στη συνέχεια η Γαλλία ενώ δεν θα αναγνωρίζει την οφειλή των 300 εκ. φρ. των πολεμικών πιστώσεων θα επιμένει να συμψηφίσει το χρέος της προς την *Εθνική*, χρέος προς ιδιωτικό φορέα, με το χρέος του Ελληνικού Δημοσίου προς τη Γαλλία από το πολεμικό υλικό, το οποίο η ίδια μονομερώς κοστολόγούσε σε 430 εκ., φρ.⁸⁵. Άποψη που τελικά η Ελλάδα δέχθηκε.

Δύο μέρες μετά την επιστροφή του βασιλιά Κωνσταντίνου η Αγγλία, η Γαλλία και οι ΗΠΑ γνωστοποιούσαν στην Ελλάδα ότι, λόγω επαναφοράς του Κωνσταντίνου, «ουδεμία θα λάβη οικονομικήν υποστήριξιν...»⁸⁶. Οι υπόχρεες καταβολής των πολεμικών πιστώσεων εκτιμούσαν ότι η επαναφορά του Κωνσταντίνου τους αποδέσμευε από τις δανειακές τους υποχρεώσεις που απέρρεαν από τις συμφωνίες του

1918 και 1919. Εκείνη τη στιγμή η οφειλή τους προς την Ελλάδα ήταν Αγγλία 5.355.321 £, ΗΠΑ 33.236.629 \$ και Γαλλία 300 εκ. φρ. Δηλαδή η Γαλλία μας χρωστούσε ολόκληρο το ποσό, η Αγγλία το 46% και οι ΗΠΑ το 69,75%. Η Ελλάδα από τα 850 εκ. φρ. είχε λάβει τα 239 εκ. ή το 28,1%.

Έναντι αυτών είχε εκδώσει νέο χαρτονόμισμα 850 εκ., δηλαδή ακάλυπτο κατά 611 εκ. (850-239=611) και η *Εθνική* είχε χρηματοδοτήσει τα γαλλικά στρατεύματα με 294.731.529 φρ. Επομένως από τα 850 εκ. έλαβε 239 εκ. και κατέβαλε περίπου 294,7 εκ., δηλαδή συμψηφιστικά έλαβε μηδέν και επί πλέον χρηματοδότησε τα γαλλικά στρατεύματα εξ ιδίων με 294,7 εκ.-239εκ.=55,7 εκ.

Επόμενο αυτών ήταν η υποτίμηση της δραχμής και οι πληθωριστικές πιέσεις, ενώ η κυβέρνηση Βενιζέλου αφού χρεώθηκε για να εισέλθει στον πόλεμο την άφησαν δίχως οικονομικούς πόρους⁸⁸.

Οι διάδοχοι του Βενιζέλου θα βρεθούν σε απελπιστική θέση. Ενώ θα επιδιώκουν την αναγνώριση τους από τους συμμάχους, όπως και εκείνη του Κωνσταντίνου, το μικρασιατικό θα βρίσκεται σε εξέλιξη με κατεπείγουσα τη δανειακή τους ενίσχυση, όταν οι σύμμαχοι τους είχαν θέσει υπό οικονομικό αποκλεισμό.

Έτσι ο Γούναρης, προκειμένου να εξασφαλίσει ένα δάνειο 15 εκ. λ.α. θα απαλλάξει την Αγγλία από το υπόλοιπο του χρέους της των πολεμικών πιστώσεων⁸⁹. Τη σχετική συμφωνία, Γούναρη-Ηοιπε, θα υπογράψει ο Γούναρης στις 22.12.1921, αλλά ουδέποτε θα επιτύχει τη σύναψη του εν λόγω δανείου. Στην Ελλάδα θα έμενε μόνο η απαλλαγή της Αγγλίας από το υπόλοιπο του χρέους της και η επαναφορά της στο καθεστώς της αναγκαστικής κυκλοφορίας, λόγω του όγκου των εκδόσεων ακάλυπτου χρήματος.

Δ. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Δ1. ΟΙ ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

Στις θαλάσσιες συγκοινωνίες υπάρχουν και λιμάνια και εμπορικός στόλος. Όμως αναίρετικά και προς τα δύο δρα η έλλειψη λιμενικής υποδομής, πράγμα που αυξάνει τον τελικό ναύλο. Η συμβολή των θαλάσσιων συγκοινωνιών βρίσκεται κυρίως στις εσωτερικές μεταφορές⁹⁰.

Κατά την εμπόλεμη περίοδο 1914-1918, λόγω της αυξημένης επικινδυνότητας, αυξάνει ο ναύλος, επομένως τα κέρδη της εμπορικής ναυτηλίας⁹¹. Όμως με το τέλος του πολέμου η εμπορική ναυτιλία θα

έχει χάσει το μεγαλύτερο μέρος του στόλου της.

Η κυρίως συμβολή του εμποροναυτικού κεφαλαίου στη βιομηχανία είναι ότι μέρος των κερδών του επενδύθηκε σ' αυτήν⁹².

Οι σιδηρόδρομοι από το 1914 άρχισαν να περιέρχονται στην κυριότητα του Ελληνικού Δημοσίου⁹³ και μέχρι το 1926, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, θα έχουν περιέλθει σ' αυτό.

Μεταξύ 1914 και 1920 η τεχνική και διοικητική υποδομή του υπάρχοντος δικτύου θα κλονισθεί λόγω των πολεμικών ζημιών και της μη συντήρησής του⁹⁴. Από το 1916, με την κατασκευή της γραμμής Παπαπουλίου-Πλατύ, οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι θα συνδεθούν με το ευρωπαϊκό δίκτυο. Οι σιδηροδρομικές συγκοινωνίες θα παραμείνουν κυρίως επιβατικές και πολύ λιγότερο εμπορευματικές⁹⁵.

Στο διάστημα 1914-1922 θα πραγματοποιηθούν:

- Η σύνδεση με το ευρωπαϊκό δίκτυο (γραμμή Παπαπουλίου-Πλατύ 89 km).
- Συμπληρωματικά έργα στη γραμμή Πειραιά-Λάρισα και
- Η κατασκευή, για πολεμικές ανάγκες, δύο μικρών γραμμών στη Μακεδονία, αντίστοιχα 42 και 67 km.

Στους αυτοκινητόδρομους εμφανής η ποσοτική και ποιοτική ανεπάρκεια του υπάρχοντος δικτύου⁹⁶.

Δ₂. Ο ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ

Ο Χασιώτης το 1923 θεωρεί ότι υπάρχουν 800.000 αγροτικές οικογένειες και ο Κορδάτος θεωρεί τον αγροτικό πληθυσμό, επίσης το 1923, στο 70% του συνολικού⁹⁷.

Τη μέση ετήσια γεωργική παραγωγή ο Χασιώτης την υπολογίζει σε 952,5 εκ. χρ. δρχ., την κτηνοτροφική και αλιείας σε 552 εκ. και τη δασική στα 40 εκ., δηλαδή συνολικά 1.544.500.000 χρ. δρχ. ή 61,78 εκ. λ.α⁹⁸. Σύμφωνα με τους στατιστικούς πίνακες του 1920, εκτός σιτηρών και ρυζιού, υπάρχει επάρκεια παραγωγής, με εξαγωγή το λάδι, τη σταφίδα, τον καπνό και το κρασί, ενώ στα σιτηρά παράγονται τα δύο τρίτα των απαιτούμενων για την εσωτερική αγορά⁹⁹.

Η εκμηχάνιση, με εξαίρεση το άροτρο, θα παραμείνει ανάξια λόγου¹⁰⁰. Η χρήση λιπασμάτων από τους 10 τόνους του 1910 θα αυξηθεί στους 6.000 το 1915 οπότε και θα ανακοπεί η χρήση λόγω πολέμου, για να φθάσει μεταπολεμικά (1923) στους 20.000 τόνους¹⁰¹.

Μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους τα τσιφλίκια ανέρχονταν στα 1.500, εκ των οποίων τα 1228 στις νέες χώρες, με 818 στη Μακεδονία. Πριν το 1918 κάλυπταν υπέρ του 50% των καλλιεργούμενων ή καλλιεργήσιμων γατών¹⁰².

Το 1917 ο Βενιζέλος είχε προχωρήσει στη δεύτερη αγροτική μεταρρύθμιση με την αναγκαστική απαλλοτριώση των τσιφλικιών¹⁰³, αλλά οριστικά το πρόβλημα θα λύσει η επανάσταση του 1922. Η μικρασιατική καταστροφή, με το 1,5 εκ. πρόσφυγες, θα σημάνει το τέλος της μεγάλης γαιοκτησίας στην Ελλάδα. Το διάστημα 1923-28 θα διανεμηθούν 17 εκ. στρέμματα, δηλαδή το ένα τρίτο του καλλιεργήσιμου εδάφους, ενώ προς απαλλοτριώση θα παραμείνει το 3%¹⁰⁴. Δεσπόζουσα καλλιέργεια θα παραμείνει η μικρή, στα οικογενειακά πλαίσια εκμετάλλευσης¹⁰⁵.

Στην αγροτική πίστη οι χορηγήσεις προς τους συνεταιρισμούς, αντίθετα με εκείνες προς τους μεμονωμένους αγρότες, βαιίνουν αυξανόμενες¹⁰⁶. Το 1919 θα θεσπισθεί το ενέχυρο φύλλων καπνού και το 1920 το γεωργικό ενέχυρο¹⁰⁷.

Το 1919 θα θεσπισθεί η φορολογία της καθαρής προσόδου επί γεωργοκτηνοτροφικών επιχειρήσεων καταργουμένων των φόρων των αρωτριώντων κτηνών, ο στρεμματικός (στα περιβόλια) και της δεκάτης στις νέες χώρες. Η παλιά φορολογία θα διατηρηθεί στο λάδι, στη σταφίδα, στα σύκα και στα κουκούλια. Μετά από δύο χρόνια, το 1921, ο νόμος θα καταργηθεί για να επανέλθουν δοκιμασμένοι και αποτυχημένοι φόροι, ως ο επί της ακαθαρίστου προσόδου¹⁰⁸.

Από το 1914 θεσμοθετείται η συνεταιριστική οργάνωση. Από τους 152 συνεταιρισμούς του 1915 θα φθάσει το 1922 στους 1816 με 95.726 μέλη και ευθύνη για κεφάλαιο 56,045 εκ. δρχ., που το 1924 θα ανέλθουν σε 3.020 συνεταιρισμούς με 167.258 μέλη¹⁰⁹. Τα γεωργικά επιμελητήρια αν και θεσμοθετούνται από το 1914 θα λειτουργήσουν μετά το 1926¹¹⁰. Τέλος το υπ. Γεωργίας θα ιδρυθεί το 1917¹¹¹.

Δ3. Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Ο αποκλεισμός της Ελλάδας από τους συμμάχους, τον Δεκέμβριο 1915 μέχρι τον Ιούνιο 1916 και στη συνέχεια η παρουσία των συμμαχικών στρατευμάτων στη Μακεδονία, θα συντελέσουν ώστε η βιομηχανία, με εγχώρια πρώτη ύλη παραγωγής, να σημειώσει εντυπωσιακή εκτατική και εντατική επέκταση¹¹².

Προς αυτή την ανοδική πορεία ώθησε και ο παραδοσιακός προστατολισμός της ελληνικής βιομηχανίας σε καταναλωτικά είδη εσωτερικής ζήτησης, τον οποίο και διατήρησε¹¹³. Έτσι την πρώτη θέση κατέλαβε η βιομηχανία των ειδών διατροφής, με την παραγωγή της στο μισό της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής¹¹⁴ και με προεξάρχουσα την αλευροβιομηχανία. Τη δεύτερη θα καταλάβει η υφαντοκλωστουργική με 13% επί της συνολικής βιομηχανικής παραγωγής¹¹⁵ και τέλος η

χημική βιομηχανία με 9,4% επί της συνολικής¹¹⁶.

Την ανοδική πορεία της ελληνικής βιομηχανίας ενίσχυσε η επανεπένδυση των κερδών της σ' αυτήν¹¹⁷ και η ραγδαία υποτίμηση της δραχμής μετά το 1919.

Η εντυπωσιακή αυτή άνοδος της ελληνικής βιομηχανίας θα δοκιμασθεί την περίοδο 1922-23 λόγω των μικρασιατικών γεγονότων¹¹⁸.

Για ταμειακούς κυρίως λόγους η πολιτεία εξακολουθεί τον ακραίο προστατευτισμό, τον οποίο αναπαράγει με το νέο δασμολόγιο του 1917 και 1923¹¹⁹.

Το κεφάλαιο και ιδιαίτερα το τραπεζικό εξακολουθεί να παραμένει διστακτικό στις βιομηχανικές επενδύσεις¹²⁰. Το ξένο κεφάλαιο προσελκύεται από τα υψηλά επιτόκια, όμως οι επενδύσεις του στη βιομηχανική παραγωγή δεν κρίνονται σημαντικές γι' αυτήν¹²¹. Έτσι το βιομηχανικό κεφάλαιο θα στηριχθεί στις δικές του δυνάμεις και το 1918 ομάδα βιομηχάνων θα ιδρύσει την τράπεζα βιομηχανίας με κεφάλαιο 15 εκ. δρχ.

Τέλος η εργατική νομοθεσία εκσυγχρονίζεται υπέρ της προστασίας του εργαζόμενου¹²², την οποία ενισχύουν τα κατά εκατοντάδες ιδρυόμενα εργατοεπαγγελματικά σωματεία¹²³. Παρ' όλα αυτά οι εκθέσεις της επιθεώρησης εργασίας επισημαίνουν ότι, οι περισσότερες προστατευτικές εργατικές διατάξεις δεν τηρούνται, οι ανθυγιεινές εργασιακές συνθήκες παραμένουν και το εργατικό μεροκάματο κρίνεται χαμηλό¹²⁴. Το τελευταίο ο Γ. Χαριτάκης το αποδίδει στο ανειδίκευτο και χαμηλής απόδοσης εργατικό δυναμικό¹²⁵.

Η κυρίως έδρα των βιομηχανικών επιχειρήσεων συγκεντρώνεται κατά 62% στην Αττικοβοιωτία, όπου το 47% του εργατικού δυναμικού και το 60% της ετήσιας βιομηχανικής παραγωγής.

Σημειώσεις του κεφαλαίου V

1. Ο Άγγλος πρωθυπουργός Ασκουίθ, στις 9.11.1914, δήλωνε ότι, «με την είσοδόν του εις τον πόλεμον ο σουλτάνος είχε σκάψει τον τάφο του και η αυτοκρατορία του... θα κατεστρέφετο δια του ξίφους».
Σακελλαρόπουλος, σ. 28.
Παράλληλα ο Άγγλος υπεξ, Γκρέυ, δήλωνε ότι, μπορούσε να αρχίσει η μέλλουσα διανομή του τουρκικού εδάφους. E. Grey, *Fünfundzwanzig Jahre Politik, 1892-1916*, München 1926, T₂, σ. 183.
Συμφωνίες ζωνών επιρροής επί της Οθ. Αυτοκρατορίας θα υπογραφούν μεταξύ Αγγλίας-Γαλλίας (3/16.5.1916) και μέχρι τον Απρίλιο του 1920 θα ακολουθήσουν άλλες τρεις. Επίσης μεταξύ Γαλλίας-Ρωσίας ενώ τον Μάρτιο του 1915 η Αγγλία είχε συμφωνήσει τα Στενά και η Κωνσταντινούπολη να περιέλθουν στη Ρωσία.
2. Μ. Ροδάς, *Η Ελλάδα στη Μικράν Ασίαν*, Αθήναι 1950, σ. 47.
Ι. Μπαλάσκας, Για την άμυνα και την αναγέννηση του ελληνισμού, Αετός, Αθήνα 1950, σ. 246.
Γυαλίστρας, Εθνικοί, σ. 209. Μαρκεζίνης, *Πολιτική νεωτέρας*, T₁₂, σ. 88. Σ. Λάσκαρις, σ. 148, 149.
Ν. Ψυρούκης, *Μικρασιατική καταστροφή*, εκδ. Κορόντζη, Αθήνα 1988, σ. 30.
3. Ε. Βενιζέλος, *Ιδιόγραφον ημερολόγιον*, Χανιά 1979, σ. 53.
Στρατηγός, σ. 345. Μόστρας, σ. 64 σημ.2.
Α. Μαζαράκης, *απ.*, σ. 245. Γυαλίστρας, *ό.π.*, σ. 209.
Γ. Κονδύλης, σ. 156, 232. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, σ. 88.
Ε. Ρούκουνας, *Εξωτερική πολιτική, 1914-1923*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1978, σ. 297.
4. Ι. Γιαννουλόπουλος, *ΙΕΕ, ΙΕ'*, σ. 168.
5. Μόστρας, σ. 24 σημ.1.
6. Σακελλαρόπουλος, σ. 70, 121. Σπυρίδωνος, σ. 109, 267.
Στρατηγός, σ. 72 κ.ε. Γ. Κονδύλης, σ. 157-158.
7. Μόστρας, σ. 11 σημ.2.
8. Ι. Μουρέλος, «Η γαλλοτουρκική προσέγγιση του 1921», *Δελτίο κέντρου μικρασιατικών σπουδών*, 1983, T₄, σ. 270-273.
Dumont, σ. 238-140, 142-144. Ζαμπαθάς, σ. 53.
Στρατηγός, σ. 295-297.
H. Sachas, *The Emergence of the Middle East*, New York 1969, σ. 429, 439.
9. Μόστρας, σ. 11 σημ.2, XXXIV. Σακελλαρόπουλος, σ. 47.
Σπυρίδωνος, σ. 84. Ζαμπαθάς, σ. 50. Σ. Λάσκαρις, σ. 164.

- Δ. Σβολόπουλος, Π. Τσαλδάρης, σ. 88. Ι. Μεταξάς, *Η ιστορία του εθνικού διχασμού*, εκδ. Καθημερινής, Αθήναι 1935, σ. 370-371.
10. Μόστρας, σ. 11 σημ.2. Bierstadt, σ. 156, 157. Dumont, σ. 72. Κιτσίκης, *Συγκριτική*, σ. 206.
11. Bierstadt, σ. 50.
12. Bierstadt, σ. 214. Μαρκεζίνης, *Πολιτική συγχρόνου*, T₂, σ. 286. Μαζαράκης, απ., σ. 244, 327. Γονατάς, σ. 267. Σακελλαρόπουλος, σ. 179. G. Horton, *Η μάστιγα της Ασίας*, Εστία, Αθήνα 1993, σ. 209.
13. Απ. Αλεξανδρής, σ. 84. Δ. Πουρνάρας, *Ε. Βενιζέλος*, T₃, σ. 54.
14. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, T₂, σ. 349, 509-510.
15. Βεντήρης, T₁, σ. 339. Π. Αργυρόπουλος, απ., T₁, σ. 149, 150. Πατακοσμάς, σ. 241. Ζαβιτζιάνος, T₁, σ. 72. Πουρνάρας, *Βενιζέλος*, T₁, σ. 247-288.
16. Κορδάτος, *Μεγάλη*, T₁₃, σ. 486, 499, 545.
17. Ζαβιτζιάνος, T₂, σ. 35-37. Βλέπε και Πουρνάρας, *ό.π.*, T₄, σ. 54.
18. Βεντήρης, T₂, σ. 372. Γονατάς, σ. 73. Γ. Μελάς, σ. 56, 140. Α. Μαζαράκης, απ., σ. 149. Ζαβιτζιάνος, T₁, σ. 82, 84. Αι. Palmer, *Το μακεδονικόν μέτωπον και ο ελληνικός διχασμός*, εκδ. Μπεργαδή, Αθήνα ΧΧ.
19. Πάγκαλος, απ., T₂, σ. 19. Α. Μαζαράκης, απ., σ. 144-145. Γ. Μελάς, σ. 113-114, 114-115, 188. Ζαβιτζιάνος, T₁, σ. 40. Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, T₂, σ. 589, T₄, σ. 360, 361.
20. Π. Αργυρόπουλος, *ό.π.*, T₁, σ. 146. Γ. Παπανδρέου, *Κείμενα*, T₁, σ. 78-80, 82.
21. Τον Αύγουστο του 1914 και τον Φεβρουάριο του 1915 ο Βενιζέλος είχε προτείνει στην Αντάντ την έξοδο της Ελλάδας στον πόλεμο, επομένως και ο στρατός της χώρας θα τελούσε σε ετοιμοπόλεμο κατάσταση. Από τον Σεπτέμβριο του 1915 μέχρι τον Ιούνιο του 1916 η Ελλάδα βρισκόταν υπό επιστράτευση. Από το κίνημα της «εθνικής αμύνης» τον Αύγουστο του 1916 και την κυβέρνηση Θεσσαλονίκης τον Οκτώβριο μέχρι την έξωση του Κωνσταντίνου, τον Ιούνιο του 1917, η χώρα βρισκόταν με δύο κυβερνήσεις υπό τα όπλα.
22. Αρχές του 1916 αγγλογαλλικά στρατεύματα θα αποβιβασθούν στη Μακεδονία και θα μεταβάλουν τη Β. Ελλάδα σε πολεμικό μέτωπο. Το ίδιο αυτό διάστημα θα χρησιμοποιούν τον ελληνικό στόλο και τους ελληνικούς σιδηρόδρομους. Στη συνέχεια θα επιτάξουν και τον εμπορικό στόλο έναντι ασημάντης αποζημίωσης προς τους Έλληνες εφοπλιστές.
23. Μέχρι το φθινόπωρο του 1918 ο Α΄ΠΠ. Από τον Ιανουάριο του 1919 μέχρι τον Ιούνιο θα συμμετέχει στην εκστρατεία στη Ν. Ρωσία, ενώ από τον Μάιο θα

- βρίσκεται στη Μ. Ασία.
24. Μέχρι το 1919 η δραχμή στο άρπιο (1 λ. α=25 δρχ.) στη συνέχεια λαμβάνεται η μέση ετήσια τιμή που δίνουν οι απολογισμοί της *Εθνική Τράπεζας*.
 Έκθεσις Επιτροπής Εμπειρογνομόνων 1926, σ. 7-10.
 Ο Μαντζαβίνος για το διάστημα 1912-Ιούλιος 1923 αναφέρεται σε πολεμικές δαπάνες 11.688.961.000 δρχ. ή 163.334.490 λ. α.
 Μαντζαβίνος, «Αι οικονομικά...», Ελεύθερο Βήμα, 14.3.1928.
 Κατά τον Ανδρεάδη οι δαπάνες 1914-1924, λόγω πολέμου, ανέρχονται στα 12,55 δισ. δρχ. Ανδρεάδης, Έργα, Τ₂, σ. 598, 625.
25. Από 1.1.1914 μέχρι τον Δεκέμβριο 1918. Θ. Λεκατζιάς, σ. 4.
 Το ίδιο διάστημα μόνο οι στρατιωτικές ανέρχονται σε 1.281.802. 420 δρχ. και οι πολιτικές σε 1.023.520.414. Ως πολιτικές θεωρεί το σύνολο των διοικητικών δαπανών εκτός τις παροχές προς τα ταμεία άμυνας και στόλου, τακτικές ή έκτακτες. Θ. Λεκατζιάς, σ. 33.
26. Βλέπε πίνακα 19.
- 27.
	1920-21	1921-22	1922-23
Πολεμικές δαπάνες	49,60%	55,02%	44,51%
Εξυπηρέτηση ΔΧ	13,59%	12,18%	21,70%
Σύνολο	63,19%	67,20%	66,21%
- Μ. Γρηγορίου, σ. 144.
28. Έκθεσις Εμπειρογνομόνων 1926, σ. 7, 10.
29. Μ. Γρηγορίου, σ. 156. Πίνακας συμμετοχής των φόρων στις δαπάνες, 157. Πίνακας αναλογίας των φόρων στην κάλυψη των δαπανών.
30. Μ. Γρηγορίου, σ. 145. Πίνακας
 Γ. Κοφινιάς, Έκθεσις 1923-24, σ. θ' κ.ε. Πίνακες 1, 2 θεωρεί πλεονασματικό μόνο το 1923-24.
31. Βλέπε Πίνακα 19.
32. Ζολώτας, *Η Ελλάς*, σ. 156. Πίνακας.
 Α. Ανδρέου, σ. 274. Πίνακας, 288. Πίνακας
 Γ. Χαριτάκης, *Η Ελληνική*, σ. 51. Μετά τον πόλεμο ανησυχητικές διαστάσεις.
33. Πρόντζας, σ. 200. Πίνακας εσόδων, 201. Πίνακας αμέσων φόρων, 213.
 Πίνακας εμμέσων φόρων. Τα καθυστερούντα στο 0,5% των εισπρακτέων.
34. Ανδρεάδης, Έργα, Τ₂, σ. 613-615, 631.
 Α. Διομήδης, *Τα οικονομικά*, σ. 17 κ.ε.
35. Γ. Μαντζαβίνος, *ό.π.*
36. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 632. Θ. Λεκατζιάς, σ. 18.
37. Το ποσοστό των αμέσων φόρων προκύπτει από τους απολογισμούς 1915-1923 αλλά και από Πρόντζα, σ. 211, 213. Οι άμεσοι θα φθάσουν κατά μέσο όρο στο 50,65% των εμμέσων.

38.	Μετανάστες	Μεταν/κό συν/γμα σε εκ. χρ. φρ.	Ισοτιμία δραχμής	Μέση τιμή α.λ σε δρχ
1915	12.592	60	1,01	25,00
1916	27.034	85	1,00	
1917	23.974	80	1,00	
1918	1.910	140	1,00	
1919	386	330	1,06	
1920	11.981	670	1,85	
1921	28.502	330	3,44	
1922		200	6,66	

Για τους μετανάστες: Ζολώτας, *Η Ελλάδα*, σ. 26. Πίνακες.

Για το μεταναστευτικό συνάλλαγμα: Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 34.

A. Ανδρέου, σ. 289 σημ.1.

Για την ισοτιμία της δραχμής: Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 157.

Γ. Χαριτάκης, *Η Ελληνική*, σ. 58.

39. Βλέπε σημ.38.

40. Τσαλίκης, *ό.π.*, σ. 10. Η συνολική κυκλοφορία των τραπεζογραμματίων ήταν 252.206.000 έναντι 212.166.000 δηλαδή κάλυψη κατά 84,10%, 27-29.

41. Τσαλίκης, *ό.π.*, σ. 16.

42. Γ. Κοφινάς, *Το νομισματικόν*, σ. 7.

43. Μ. Ευλάμπιος, *Η Ελλάδα μετά*, σ. 5. Σε σύνολο 1.904.173.045 τραπεζογραμματίων τα 721.234.394 ή το 38% ήταν ακάλυπτα.

44. Η ακάλυπτη κυκλοφορία προέκυψε:

- Από τη διακοπή των πολεμικών πιστώσεων από τους συμμάχους με το πρόσημα της επαναφοράς του Κωνσταντίνου. Η πηγή «εξής ήντλει η κοινανία τα πραγματικά κεφάλαια... εστείρευσε αμέσως και απολύτως...». A. Διομήδης, *Τα οικονομικά*, σ. 91-92, 92.

- Κατά 700 εκ. δρχ. από την επέκταση του εκδοτικού δικαιώματος της Εθνικής, στην οποία προχώρησαν οι διάδοχοι του Βενιζέλου, μετά τις εκλογές του 1920 (μεταπολίτευση), ώστε η κυκλοφορία να βρεθεί ακάλυπτη υπέρ του 80%. (Από τον Νοέμβριο του 1920 μέχρι τον Ιανουάριο του 1922 έχουμε 820 εκ. δανεισμό από την Εθνική, 152 εκ. έντοκα γραμμάτια εθνικής αμύνης υπό την εγγύηση της Εθνικής και 700 εκ. πρόσθετη έκδοση χαρτονομίσματος, σύνολο 1.672.000.000 δρχ. Διομήδης, *ό.π.*, σ. 54-55, 93. Επίσης επισημάνθηκε ότι «Μέγα τμήμα των εκτάκτων δαπανών εκαλύφθησαν δια προχείρων ταμειακών μέσων υπό μορφήν δανείων», πράγμα που οδηγεί στη νομισματική κρίση. Μ. Γρηγορίου, σ. 150.

Οι διάδοχοι του Βενιζέλου κατέφυγαν στο μέτρο αυτό γιατί

- Απέφυγαν τον εσωτερικό δημόσιος εγγραφής δανεισμό, αφού η τυχόν μη κάλυψη του θα λειτουργούσε ως αποδοκιμασία της μεταπολίτευσης.
- Απέφυγαν τη φορολογική αύξηση των εσόδων ως αντιλαϊκό μέτρο.
- Την ίδια ώρα ήταν απομονωμένοι εξωτερικά και πίεζε η κάλυψη των λόγω πολέμου δαπανών και τέλος
- Από τη διαφυγή κεφαλαίων στο εξωτερικό. Σύμφωνα με την Επιτροπή Εμπειρογνομώνων του 1926, κατά τη δεκαετία μετά το 1915, οι καταθέσεις στις κυριότερες ελληνικές τράπεζες μειώθηκαν κατά 42%, μεγάλο μέρος του οποίου διέφυγε στο εξωτερικό λόγω ανασφάλειας και κρατικής πολιτικής. Οι καταθέσεις από 480 εκ. χρ. δρχ. μειώθηκαν σε 278 εκ. χρ. δρχ.

Έκθεσις Επιτροπής Εμπειρογνομώνων 1926, σ. 19, 33. Πίνακες καταθέσεων στις πέντε μεγαλύτερες ελληνικές τράπεζες.

45. Κοφινάς, *Έκθεσις 1923-24*, σ. νγ', «αφόρητος» ακρίβεια και «άπληστος» κερδοσκοπία.

-*Η άμεσος*, σ. 5. Οι υπάλληλοι σε μόνιμη επωδό «πεινάμε».

Διομήδης, *ό.π.*, σ. 92-93. «... αι τιμαί όλων των πραγμάτων... προς τα ύψη...».

Ζολιάτας, *Η δανειακή*, σ. 16 σημ.1. Πίνακες τμηρήθμου.

46. Αυτά είναι: Το πατριωτικό των 30 εκ. δρχ./1985, ενοποίησης/1888, σιδηροδρόμου Πύργου-Μελιγαλά/1900, το χρέος προς τα ναυτικά νησιά, η ελάττωση του χρέους αναγκαστικής κυκλοφορίας, τα γεωργικά Θεσσαλίας και τα 5 εκ. δρχ. της εθνικής άμυνας.
47. Τα οποία είναι: 100 εκ. δρχ. (επιτάξεως)/1917, 75 εκ. δρχ./1918, απαλλοτριώσεως αγροτικών κτημάτων/1919, αναδάσωσης/1919, 300 εκ. (λαχειοφόρο)/1920, 1 δισ./1919-1920, 12 εκ. δρχ. (καπνεργατών)/1920, 75 εκ. δρχ./1921, 550 εκ. δρχ./1921, 125 εκ. δρχ./1921, 150 εκ. δρχ./1921, 1.570 εκ. δρχ. (αναγκαστικό)/1922 και 45 εκ. δρχ./1922.
48. Ο Διομήδης το παραθέτει 3.885.000.000, όπου όμως υπολογίζει τις πολεμικές πιστώσεις σε 850 εκ. φρ. και όχι όσα εξ αυτών είχαν καταβληθεί και χρεωθεί στην Ελλάδα που ήταν 227.578.782. Ο Διομήδης δίνει
▪ Μέχρι 1917	1.575.000.000
▪ 1917-1.11.1920	
- από εσωτερικά δάνεια	1.060.000.000
- από έκδοση τραπεζογραμματίων	400.000.000
- από πολεμικές πιστώσεις	850.000.000
Σύνολο	2.310.000.000
Γενικό Σύνολο	3.885.000.000

A. Διομήδης, *Τα οικονομικά*, σ. 32, 33.

Όμως από τα 850 εκ. φρ. κατεβλήθησαν μόνο 15 εκ. δολ. Από τις ΗΠΑ και 6.540.000 λ. α ή 31.826.910 δολ. Από την Αγγλία. Συνολικά 46.826.910 δολ.

- ή 227.578.782 φρ. (1 δολ.=4,86 φρ.). Επομένως το χρέος την 1.11.1920 ήταν 3.885.000.000-227.578.782=3.262.578.782 φρ.
49. Από το 1917 μέχρι τον Οκτώβριο του 1920 αυξήθηκε κατά 2,5 δισ. και από τότε μέχρι το 1922 κατά 3,3 δισ., προσεγγίζον τα 7,5 δισ.
Ευταξίας, *Ενώπιον*, σ. 40.
50. Ονομαστικό κεφάλαιο ΔΧ σε δρχ. στις 31 Μαρτίου το 1922 και 1923. Οι τιμές του συναλλάγματος εκείνες κατά τη σύνταξη του προϋπολογισμού 1923-24, δηλαδή: λ.α=300 δρχ., το δολ.=90 δρχ. και το φρ.=5,5 δρχ.
	1922	1922 σε δρχ.	1923	1923 σε δρχ.
Δολ.	22.341.763	2.010.758.670	22.656.151	2.039.038.590
λ.α	50.900.115	15.270.034.500	50.422.220	15.126.666.000
φρ.	283.619.766	1.559.908.713	278.592.266	1.532.257.463
δρχ.	5.718.502.035	5.718.502.035	6.861.447.311	6.861.447.311
Σύνολο σε δρχ.		24.559.203.918		25.559.524.364
- Γ. Κοφινάς, *Έκθεσις 1923-24*, σ. μζ'.
51. Γ. Κοφινάς, *ό.π.*, σ. μη'.
52. Για το διάστημα 1912-1921 ο Χανδράκης δίνει Τόκοι 367.972.000 χρ. φρ., χρεολύσια 106.735.000, σύνολο 474.707.000 χρ. φρ. Χανδράκης, *ό.π.*
53. Συνολικές δανειακές εισροές 1915-1923: 6.714.625.107
Εξυπηρέτηση ΔΧ 2.067.305.073
Δηλαδή το 30,78% των δανειακών εισροών.
Ζολώτας, *Η δανειακή*, σ. 40.
54. Τα 102 εκ. χρ. δρχ. και τα 4.321.000.000 σε δραχμές
55. Η έκδοσή τους επετράπη με τον ν. 1240/1918, ως συναλλαγματικών τριμήνου, εξαμήνου και ετήσιας λήξης, μέχρι του ποσού των 200 δρχ. Με τον ν. 2663/1920 θα αυξηθεί σε 300 εκ. και με τον ν. 2854/1921 σε 500 εκ. δρχ. Αποδέκτης των γραμματίων εθνικής αμόνης ήταν η *Εθνική*, με κάλυψη το συμμαχικό δάνειο των 750 εκ. φρ. των πολεμικών πιστώσεων ή ομολογίες του Δημοσίου. Η έκδοσή τους άρχισε την 1.9.1918. Τον Δεκέμβριο του 1923 θα φθάσουν τα 978 εκ. δρχ. και τον Δεκέμβριο του 1924 το 1,6 δισ. δρχ.
Γ. Κοφινάς, *Έκθεσις 1923-24*, σ. ν'-να'.
- Μ. Γρηγορίου, σ. 146. Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 616.
56. Βοζίκη, σ. 430-432. Απολογία Πρωτοπαπαδάκη.
57. Σπς 12/25.2.1922 στον υπεξ Κάρζον Στρατηγός, σ. 314.
Μαρκεζίνης, *Πολιτική... συγχρόνου*, Τ₁, σ. 420.
58. Σπς 24/6.4.1922.
Εφ. Συζητήσεων της Βουλής 1922, σ. 1179-1198, 1205-1242, 1250-1270, 1278-1287. Επ. Μαλαίνος, *ό.π.*, Τ₅, σ. 209-210, 241.
Το μέτρο προκάλεσε γενικότερη συζήτηση στη βουλή μεταξύ 14-27 Απριλίου που κατέληξε σε θέμα εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση. Η τελευταία αν

και διασώθηκε με μια ψήφο παραιτήθηκε.

Εφ. Συζητήσεων της Βουλής 1922, σ. 1288, 1469, 1472.

Η παραιτήση οδήγησε σε αλληπάλληλες κυβερνητικές κρίσεις. Κυβέρνηση απέτυχαν να σχηματίσουν ο Στράτος και ο Μπούσιος και τελικά η *Ηνωμένη αντιπολίτευση* θα συσπειρωθεί υπό τον Πρωτοπαπαδάκη στην κυβέρνηση *συνασπισμού*, όπως την ονόμασαν.

Εφ. Συζητήσεων της Βουλής 1922, σ. 2369-2429.

Καθημερινή, Ιούνιος και Ιούλιος 1922.

59. Το καθαρό προϊόν του δανείου δεν ήταν 1.550.070.545 αλλά λιγότερο κατά 261.600.000 που επιβαρύνθηκε το Δημόσιο από τα κατεχόμενα απ' αυτό και διχοτομηθέντα χαρτονομίσματα. Επίσης τα υπό των ξένων ανταλλαγόντα χαρτονομίσματα. Έτσι απέμειναν 1.288.470.545. Απ' αυτά θα πρέπει να αφαιρεθούν και τα έξοδα έκδοσης 51.538.113, οπότε το καθαρό προϊόν ήταν 1.236.932.432 δραχ. Για τη διχοτόμηση του χαρτονομίσματος βλέπε:

Κοφινάς, *Έκθεσις 1923-24*, σ. μη'-ν'. ΙΑ/ΕΤΕ, Φ.140.

Κ. Ρέντης, σ. 103-106, 104 σημ.1. Μ. Γρηγορίου, σ. 146.

Ανδρεάδης, *Έργα*, Τ₂, σ. 617, 618-622.

Φ Κλεάνθης, *Έτσι χάσαμε τη μικρασία*, Αθήνα XX, σ. 67 κ.ε.

Γ. Χαριτάκης, *Ανάλυσις*, σ. 55. Επ. Μαλαίνος, Τ₆, σ. 207-211.

60. Στις 7/20.5.1922, όπως γράφει ο Άγγλος πρέσβης στην Αθήνα, ο Πρωτοπαπαδάκης του είχε πει ότι, «... αυτή η ανέλπυστος καλή συγκυρία (διχοτόμηση του χαρτονομίσματος) ήτο μόλις επαρκής δια την πραγματοποίησιν της ελληνικής αποστρατεύσεως...». Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₁, σ. 325.
61. Βεντήρης, Τ₂, σ. 101. Ζαβιτζιάνος, Τ₁, σ. 128-129.
Πάγκαλος, *απ.*, Τ₂, σ. 81. Μαρκεζίνης, *Πολιτική νεοτέρως*, Τ₁₁, σ. 38.
62. Στεφ. Σκουλούδης, *Απάντησις*, σ. 5-7, 14.
63. Στεφ. Σκουλούδης, *ό.π.*, σ. 7-10. Βεντήρης, Τ₂, σ. 102.
Ζαβιτζιάνος, Τ₁, σ. 129. Πάγκαλος, *απ.*, Τ₂, σ. 81.
Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₁₁, σ. 38.
64. Στεφ. Σκουλούδης, *ό.π.*, σ. 11-13.
65. Στεφ. Σκουλούδης, *ό.π.*, σ. 8-9.
66. Στεφ. Σκουλούδης, *Απολογία*, σ. 8..
67. Στεφ. Σκουλούδης, *ό.π.*, σ. 15-16. Ζαβιτζιάνος, Τ₁, σ. 129.
Πάγκαλος, *απ.*, Τ₂, σ. 81.
68. ΑΥΕ, Φ. Δυσκολίαι,
-Πολίτης προς Βενιζέλο, επιστολή-υπόμνημα 1172/12.3.1917.
-Πολίτης προς Γενάδιο, τηλεγράφημα 1199/13.3.1917.
-Ρωμανός προς Ribot, υπόμνημα 903/2.4.1917 και τηλεγράφημα προς Πολίτη 903/3.4.1917.
69. ΑΥΕ, Αρχείο προσωρινής κυβέρνησης Θεσσαλονίκης, Φ. Δυ-

σκολίαι, χρησιμοποίησεως στρατιωτικών δυνάμεων από την προσωρινή κυβέρνηση λόγω δαπανών. Α/VII, 8.10.1916-10.6.1917.

-Νεγρεπόντης προς Πολίτη, επιστολή-σημείωμα 22.6.1917.

70. Η ελληνοκαναδική συμφωνία στις 21.3.1919.
ΦΕΚ/1919, Τ_Α, α.φ.35. Ν.1952/1919 κυρωτικός της σύμβασης 21.3.1919.
Μπανταλούκας, σ. 62.
71. Ήταν 8 εκ. канад. дол. ή 40 εκ. χρ. φρ. ή 1.880.000 £. Το δάνειο ήταν εγγυημένο από τα πλεονάσματα των προσόδων που είχαν εκχωρηθεί στην Επιτροπή ΔΟΕ. Την 31.3.1933 έμνε ανεξόφλητο υπόλοιπο 6.525.000 канад. дол.
ΦΕΚ/1924, Τ_Α, α.φ.198, Ν.3205/1924 κυρωτικός της σύμβασης της 27.12.1923.
Μπανταλούκας, σ. 62 κ.ε. Γ. Χαριτάκης, *Ανάλυσις*, σ. 24.
Αγιοπετρίτης, σ. 319. Χανδράκης, «Το δημόσιον...», *Πρωία*, 3.4.1932.
72. Η κατασκευή και η επί 99 χρόνια εκμετάλλευση της σιδηροδρομικής γραμμής είχε παραχωρηθεί με οθωμανικό αυτοκρατορικό διάταγμα, στις 8.10.1892, στη γαλλική εταιρεία *Compagnie du chemin de fer Jonction Salonique-Constantinople*. Η τελευταία για την κατασκευή της γραμμής αποφάσισε, στις 23.3.1893, την έκδοση ομολογιακού δανείου 160 εκ. φρ. προς 3% εξοφλήτου εντός 99 χρόνων, δηλαδή μέχρι το 1991. Η Ελλάδα εξαγόρασε το ελληνικό τμήμα στις 3/16.3.1920.
73. Μπανταλούκας, σ. 57-61. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 23.
Αγιοπετρίτης, σ. 317-318. Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 30.
74. ΑΥΕ, Φ. 1917, Α/7, ειδικός Φ. 19. Περί χρηματικής βοήθειας παρά των συμμάχων.
Α. Διομήδης, *Τα οικονομικά*, σ. 7.
75. Α. Διομήδης, *ό.π.*, σ. 23. Γ. Κοφινάς, *Το οικονομικόν*, σ. 17-19.
Ε. Βενιζέλος, *Ποιοι*, σ. 88, 89. Μόστρας, σ. 45 σημ.2.
Στρατηγός, σ. 301, 302. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 207, 208.
Αρχείο Βενιζέλου, Φ. 173/44. Υπόμνημα Βενιζέλου προς Τσόρτσιλ 21.1.1925.
Εμ. Τσουδερός, *Συμμαχικαί*, σ. 30-33. Μπανταλούκας, σ. 50.
Τσαλίκης, *Το εξωτερικόν*, σ. 14-15, 17. Επ. Μαλαίνος, Τ₅, σ. 55-57.
76. Κ. Ρέντης, σ. 34-35.
77. Αρχείο Βενιζέλου, *ό.π.* Αρχείο Τσουδερού, Φ.98/30. Ελληνική πρόταση προς αγγλικό υπ. Οικονομικών στις 25.5.1926.
Κ. Ρέντης, σ. 37. Γ. Κοφινάς, *ό.π.*, σ. 34.
78. Η σύμβαση την 1.6.1919 και θα καλύπτει δαπάνες μέχρι 31.7.1919.
ΦΕΚ/1919, Τ_Α, α.φ.195. Ν.δ.28.8.1919. Τσουδερός, *Συμμαχικαί*, σ. 33.
79. Οι ΗΠΑ για την μετατροπή των φράγκων σε дол. δεν χρησιμοποίησαν την ε-

- πίσημη ισοτιμία, 1 δολ.=5 φρ., αλλά την τιμή αγοράς, που ήταν ευνοϊκότερη κατά 0,1827 υπέρ του δολαρίου. Έτσι τα 50 εκ. δολ. μετατράπηκαν σε 48.237.000, δηλαδή κατά 1.763.000 λιγότερα.
80. Τρεις ισόποσες δόσεις, 15.12.1919, 16.1.1920 και 24.9.1920.
 ΑΥΕ, Φ.1920, Α/7. Ελληνικά δάνεια και γενικά οικονομικά ζητήματα. Ν. Τσαμαδός προς υπ. Οικονομικών 11/29.3.1920, Ουάσιγκτον.
 Γ. Κοφινάς, *ό.π.*, σ. 20. Στρατηγός, σ. 302.
 Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 208. Μπανταλούκας, σ. 52.
81. Γ. Κοφινάς, *ό.π.*, σ. 25.
82. Γ. Κοφινάς, *ό.π.*, σ. 21. Στρατηγός, σ. 302.
 Μπανταλούκας, σ. 51. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 208.
83. Μόστρας, σ. 50 σημ.1. Το γαλλικό υπ. Οικονομικών στις 15.2.1924.
 Ε. Βενιζέλος, *Ποιοι*, σ. 30. Ο Βενιζέλος στη βουλή στις 31.3.1932, 56.
 Ε. Τσουδερός, *Συμμαχικάί*, σ. 36-38. Στρατηγός, σ. 302.
 Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 28. Μπανταλούκας, σ. 51.
84. Δανειοδότηση 266.964.964 φρ. και οφειλόμενοι τόκοι 27.766.565 φρ.
 Ν. Παντελάκης, *Συμμαχικές*, 111 και 112. Πίνακες 4-7, 113.
85. Κατά τη σύμβαση το ύψος της ελληνικής οφειλής, από το πολεμικό υλικό, θα καθορίζονταν μετά την παύση του πολέμου και σύμφωνα με την οικονομική κατάσταση της Ελλάδας. Όμως η Ελλάδα συνέχισε να είναι εμπόλεμος κατ' εντολή των συμμάχων και εν συνεχεία γνώριζε την μικρασιατική καταστροφή. Αυτά η Γαλλία τα αγνόησε και πρόβαλε την απαίτησή της, επακαλούμενη μάλιστα την σύμβαση! Για τις γαλλικές απαιτήσεις βλέπε
 Βενιζέλος, *Ποιοι*, σ. 30. Ο Βενιζέλος στη βουλή, στις 31.3.1932, αποκαλύπτει τις απαιτήσεις του Πουανκαρέ.
 Μόστρας, σ. 50 σημ.1. Αυτές τις θέσεις πρόβαλε στις 15.2.1924 το γαλλικό υπουργείο οικονομικών για τις πολεμικές πιστώσεις.
 Τσουδερός, *Συμμαχικάί*, σ. 1125.
86. Ο Κωνσταντίνος επέστρεψε στις 23/6.12.1920 μετά από δημοψήφισμα της προηγούμενης. Δύο μέρες αργότερα ακολούθησε η διακοίνωση των Δυνάμεων. Την διακοίνωση βλέπε Κ. Ρέντης, σ. 33. Ζαβιτζιάνος, Τ₂, σ. 93. *Ελεύθερο Βήμα*, 19.3.1922.
87. Μαρκεζίνη, *Πολιτική Συγχρόνου*, Τ₁, σ. 279-281.
 Τσαλίκης, *ό.π.*, σ. 15-18.
88. Ο υπ. οικονομικών του Βενιζέλου, Νεγρεπόντης, του τηλεγραφούσε να σπεύσει και να εξασφαλίσει έστω και μέρος των πολεμικών πιστώσεων.
 Στρατηγός, σ. 302-303. Βοζίκης, σ. 435-436.
 Ο Βενιζέλος από τον Σεπτέμβριο 1919 μέχρι τον Σεπτέμβριο 1920 θα δανεισθεί από την Εθνική 1 δισ. δρχ. και θα εκδώσει λαχειοφόρο δάνειο 300 εκ. δρχ.
89. Μόστρας, σ. 67 κ.ε. Απολογία Γούναρη.

- Δ. Σβολόπουλος, *Ο ιστορικός*, σ. 88, 105, 109.
 Βοζίκης, σ. 437-439. Απολογία Πρωτοπαπαδάκη, 498 κ.ε. Απολογία Ν. Σπράτου.
 Στρατηγός, σ. 301. Επιστολή Άγγλου υπ. οικονομικών που γνωστοποιεί την αγγλική συναίνεση για τη σύναψη δανείου, 303-304.
 Καμπάνης, σ. 336-337. Κοφινάς, *ό.π.*, σ. 23, 24.
 Τσουδερός, *ό.π.*, σ. 35, 36. Μπιανταλούκας, σ. 51.
 Επ. Μαλαίνος, *Τ₆*, σ. 178.
90. Ζολώτας, *Η Ελλάδα*, σ. 58.
 91. Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 33.
 92. Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 58.
 93. Ν.162/1914 περί εξαγοράς των ελληνικών σιδηροδρόμων υπό του Ελληνικού Δημοσίου και ν.2144/1920 περί ενιαίας διοίκησης και εκμετάλλευσης των τριών γραμμών της ελληνικής Μακεδονίας, που ως τότε τις εκμεταλλεύονταν δύο εταιρείες απροσδιορίστου εθνικότητας.
 Η 11.3.1914 θεωρείται η γενέθλιος ημέρα των *Σιδηροδρόμων του Ελληνικού Κράτους (ΣΕΚ)*, οπότε το κράτος γίνεται κύριος όλων των μετοχών.
94. Κορώνης, *ό.π.*, σ. 194. Πίνακας επαβιτών και εμπορευμάτων, 196, 197. Πίνακες εισπράξεων από μεταφορές επαβιτών και εμπορευμάτων.
96. Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 62. Γ. Χαριτάκης, *Η Ελληνική*, σ. 82.
 97. Σ. Χασιώτης, σ. 11. Κορδάτος, *Ιστορία αγροτικού*, σ. 255.
 98. Σ. Χασιώτης, σ. 10, 11.
 99. Σ. Χασιώτης, σ. 11-12, 14, 26. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 249.
 100. Σ. Χασιώτης, σ. 26. «Ελάχιστα διαδεδομένη». Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 248.
 101. Σ. Χασιώτης, σ. 28.
 Βεργόπουλος, *Το αγροτικόν*, σ. 191. Στοιχεία από τον Βογάζογλου.
102. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 247, 282. Σ. Χασιώτης, σ. 3.
 Ευελπίδης, *Αγροτική*, σ. 45. Επίσης πριν το 1918 υπήρχαν 584 στη Θεσσαλία-Άρτα, 84 στη Δ. Θράκη και 363 στην παλιά Ελλάδα, σύνολο 2.259.
103. Την αναγκαστική απαλλοτρίωση είχε θεσπίσει η προσωρινή κυβέρνηση Βενιζέλου της Θεσσαλονίκης. Στη συνέχεια πάλι η κυβέρνηση Βενιζέλου με τον ν.1072 Α-6/1917 και με τροποποιήσεις τους ν.2052/1919, ν. 2922 (κυβέρνηση Γούναρη) και ν.δ./15.2.1923 επαναστατικής κυβέρνησης Πλαστήρα. Η τελευταία θα λύσει οριστικά το πρόβλημα με άρση των συνταγματικών διατάξεων περί ιδιοκτησίας. Για την αποσυμφλοκοποίηση βλέπε
 Σ. Χασιώτης, σ. 7. Ευελπίδης, *ό.π.*, σ. 45 κ.ε.
 Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 170 κ.ε. Α. Σίδερης, *Η γεωργική*, σ. 156 κ.ε.
104. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση*, σ. 81 σημ.
 105. Σ. Χασιώτης, σ. 3. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 246, 248.
 Ευελπίδης, *ό.π.*, σ. 45.

106. Με την επέκταση του εκδοτικού δικαιώματος της *Εθνικής*, το 1914, στις νέες χώρες, αυξάνει κατά 25 εκ. χρ. δρχ. η υποχρέωση της *Εθνικής* προς την αγροτική πίστη.
Δ. Πετρίδης, σ. 128, 136. Σ. Χασιώτης, σ. 32 σημ. 1.
Ευελπίδης, *ό.π.*, σ. 71. Α. Μυλωνάς, *Γεωργική*, σ. 38, 39.
107. Ν.Δ/31.3.1919 και νόμοι 1954/1919, 2635/1921. Επί τραπεζικών δανείων υποθηκεύεται η άδεια κατοχής και διάθεσης του καπνού. Το γεωργικό ενέχυρο θεσπάζεται με τον ν.2184/1920. Το υποθηκευόμενο ανήκει στον δανειστή, αντίθετα με το κοινό ενέχυρο που ανήκει στον οφειλέτη.
108. Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 197-198. Αθ. Ευταζίας, *Ενώπιον*, σ. 60-61.
109. Θεσμοθετούνται με το ν.602/31.12.1914. Για τους συνεταιρισμούς βλέπε Σ. Χασιώτης, σ. 32. Α. Μυλωνάς, *ό.π.*, σ. 35.
Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 167. Δ. Πετρίδης, σ. 129. Το 1915-1918.
Ζολώτας, *Η Ελλάδα*, σ. 39. Το 1924.
110. Θεσμοθετούνται ως ΝΠΙΔΔ με το ν.280/1914. Συγκροτούνται δι' εμέσου εκλογής από τα δημοτικά και κοινοτικά συμβούλια. Ο νόμος θα τεθεί σε ισχύ με το β.δ/ 16.1.1915 αλλά θα λειτουργήσει μετά πενταετία με την ίδρυση των επιμελητηρίων Αττικοβοιωτίας, Λάρισας, Αχαΐας και Μεσσηνίας, τα οποία όμως θα λειτουργήσουν από το 1926. Το 1928 θα λειτουργήσουν και τα υπόλοιπα 34 για όλη την Ελλάδα.
111. Με ν.δ της 14.6.1917 κυρωθέντος με το ν.853/1917 (συμπληρώσεις ν.1808/1919 και ν.2180/1920) ως υπ. «Γεωργίας και Δημοσίων κτημάτων».
112. Βουδούρης, *Η βιομηχανία*, σ. 22. Ζολώτας, *Η Ελλάδα*, σ. 18.
Γ. Χαριτάκης, *Η Ελληνική*, σ. 42, 54.
Από το 1918 μέχρι το 1921 αύξουσα και η πορεία των ελληνικών εξαγωγών
Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 49. Πίνακας εξαγωγών.
Κ. Αργυρός, *Η εξαγωγή*, σ. 775-777. Πίνακες εξαγωγών.
Από το 1915 μέχρι και το 1920 ανοδική και η ίδρυση νέων εργοστασίων
Βουδούρης, *ό.π.*, σ. 42.
Εντυπωσιακή είναι η επέκταση της βιομηχανίας μεταξύ των δύο απογραφών, της 20.10.1917 και της 18.12.1920, αν και τα στοιχεία της πρώτης έντονα αμφισβητούνται. Όμως συγκριτικά δεν αλλοιώνουν την εντυπωσιακή άνοδο. Μικρές θεωρούνται οι επιχειρήσεις με 1-5 εργάτες, μεσαίες με 6-25 εργάτες και μεγάλες με 26 εργάτες και άνω.

	Πλήθος επιχειρήσεων		Εργάτες	
	1917	1920	1917	1920
Μικρές	1.188	31.988	3.579	84.816
Μεσαίες	743	2.413	8.550	28.608
Μεγάλες	282	492	23.700	41.658
Σύνολο	2.213	34.892	36.124	155.082

- Βουδούρης, *ό.π.*, σ. 5-6, 26. Πίνακας 4, απογραφή 1917.
 Σ. Κορώνη, *Η Εργατική*, σ. 16.
 Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 19, 20. Όπου και οι πίνακες.
 Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 44, 90, 91, 182. Απογραφή 1917.
 Αναστασόπουλος, Τ₂, σ. 950, 951. Απογραφή 1917, 1001. Απογραφή 1920.
113. Κ. Αργυρός, *Η εξαγωγή*, σ. 771. Α. Ανδρέου, σ. 268.
 Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 20.
114. Γ. Βουδούρης, *ό.π.*, σ. 29-31. Πίνακας 6.
 Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 191.
 Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 127, 128, 153. Πίνακες κλάδων βιομηχανικής παραγωγής.
115. Γ. Βουδούρης, *ό.π.*, σ. 29-31. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 199, 207.
 Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 132, 153.
116. Γ. Βουδούρης, *ό.π.*, σ. 29-31. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 21.
 Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 137, 153.
117. Γ. Χαριτάκης, *Η βιομηχανία*, σ. 46-47.
118. Μεταξύ 20.10.1917 και 6.9.1921 ιδρύθηκαν 149 νέα εργοστάσια και το 1922-23 ιδρύθηκαν 90. Στο τέλος του 1923 το σύνολο των σπουδαιότερων εργοστασίων ανέρχονταν σε 1.159 με τα 347 διατροφής, 164 κλωστοϋφαντουργίας και 138 χημικά.
 Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 45. Μεταξύ 1917-21, 47-49 και 186. Για τα υπόλοιπα.
 Γ. Βουδούρης, *Η βιομηχανία*, σ. 8, 12. Για 1917-1920.
119. Στις 30.9.1917 και 22.12.1923.
 Ζολώτας, *Η Ελλάς*, σ. 114, 115. Α. Ανδρέου, σ. 140, 141, 189, 268.
 Σ. Κορώνης, *Η εργατική*, σ. 14. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 163-165.
120. Για τη στενότητα κεφαλαίων στις βιομηχανικές επενδύσεις:
 Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 105. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 70.
 Για το τραπεζικό κεφάλαιο:
 Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 110. Σ. Κορώνης, *ό.π.*, σ. 23.
121. Τα κατώτερα επιτόκια είναι εκείνα της *Εθνικής*, της οποίας τα προεξοφλητικά κυμαίνονται από 5,84% (1916) μέχρι 7,41% (1923), αρκετά υψηλά σε σύγκριση με τα ευρωπαϊκά.
 Οι ξένες επενδύσεις είναι κυρίως αγγλογαλλικές με επενδυτικό κίνητρο τα υψηλά επιτόκια και όχι τη βιομηχανική παραγωγή.
 Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 93. Προεξοφλητικά επιτόκια της *Εθνικής*, 97. Οι αγγλογαλλικές επενδύσεις.
122. Η νομοθεσία προστατεύει την υγιεινή και ασφάλεια των εργατών, τη γυναίκα και το ανήλικο. Λαμβάνει πρόνοια κατά της ανεργίας και υπέρ της κατοχύρωσης της καταγγελίας, των χρονικών εργασιακών ορίων και για την αποζημίωση από ατυχήματα.

123. Ο ν.281/1914 επιτρέπει την ίδρυση σωματίου με ειδική μνεία περί επαγγελματικών σωματίων. (Τροποποιήσεις ν.957.977/1917, 1207/1918 και τα ν.δ. 9.7 και 18.10.1923). Έτσι θα έχουμε:

	Σωματεία	Ενεργά	Αδρανεί	Μέλη
1917	474	303	171	52.129
1918	590	432	158	79.306
1919	790	502	288	99.458

Γ. Χαριτάκης, *Η Ελληνική*, σ. 142.

124. Ζολώτας, *ό.π.*, σ. 86-87. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 134 κ.ε.
 125. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 104.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

Η ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΤΑ ΤΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ 1923-1932

A. ΤΟ ΝΕΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΛΑΙΣΙΟ

A. ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ

Την περίοδο αυτή διαμορφώνεται ένα κλίμα σταθεροποίησης, συλλογικής ασφάλειας, ειρηνικής διευθέτησης των διαφορών και μείωσης των εξοπλισμών¹.

Η Γερμανία ηττημένη και η Ρωσία μετά από ένα πόλεμο και μία επανάσταση δίνουν προβάδισμα στην οικονομική τους ανόρθωση² και γι' αυτό προωθούν ένα περιβάλλον ειρήνης και ασφάλειας. Την ίδια στιγμή η Αυστροουγγαρία δεν υπάρχει και οι ΗΠΑ αποστασιοποιούνται.

Στην Αγγλία η κοινή γνώμη ζητούσε μείωση των στρατιωτικών δαπανών, ενώ η εμφάνιση των ΗΠΑ και της Ιαπωνίας μετέβαλε, ποσοτικά και ποιοτικά, εις βάρος της τη ναυτική ισορροπία. Αυτά θα υπαγορεύσουν στην Αγγλία πολιτική διατήρησης του ειρηνικού status quo της ΚτΕ και την αποφυγή ευθυνών³. Αυτή η πολιτική την ακωθούσε σε απλό παρατηρητή των βαλκανικών υποθέσεων, όπου υποστήριζε τη βαλκανική σταθερότητα⁴.

Το Λονδίνο προσέβλεπε στην Ιταλία ως τον μεσογειακό σύμμαχο του στην αντιμετώπιση της γαλλικής επεκτατικής πολιτικής. Έτσι θα διατηρεί άριστες σχέσεις με την Ιταλία του Μουσολίνι, του οποίου δεν θα αποδοκιμάζει τον βαλκανικό επεκτατισμό⁵.

Η Γαλλία, κάτοχος της Ρουρ, θα προωθεί την ευρωπαϊκή ασφάλεια και την αποτροπή της ανατολικής απειλής, που αντιπροσώπευε γι' αυτήν, η ισχυροποίηση της Γερμανίας. Στα Βαλκάνια, ως προστάτης της Γιουγκοσλαβίας, θα βρεθεί αντιμέτωπη με την Ιταλία.

Η προσπάθεια γαλλογερμανικής προσέγγισης θα καταλήξει, στις 16.10.1925, στη συμφωνία του Λοκάρνο⁶. Τον Απρίλιο του 1928 θα υπογραφεί και η αμερικανογαλλική συμφωνία, Μπριάν-Κέλλογκ, στην οποία τελικά θα προσχωρήσουν όλες οι κυβερνήσεις. Η πολιτική του Λοκάρνο θα τερματισθεί το 1930 με τη διεθνή κρίση και με την εντυπωσιακή κοινοβουλευτική ενίσχυση του Χίτλερ⁷.

Στον βαλκανικό χώρο η Γαλλία ενισχύει τη Γιουγκοσλαβία με την ο-

ποία το 1927 θα υπογράψει σύμφωνο φιλίας⁸. Παρόμοιο σύμφωνο είχε υπογράψει και με τη Ρουμανία από το 1926. Παράλληλα προωθούσε την εξομάλυνση των σχέσεων της Γιουγκοσλαβίας με την Ελλάδα και τη Βουλγαρία.

Η Σ. Ένωση δυοπιστεί έναντι της ευρωπαϊκής συνεργασίας και καταφεύγει σε εκτός ΚτΕ διακρατικές συμφωνίες⁹, παρ' όλο που δεκαπέντε ευρωπαϊκά κράτη, από το 1924, έχουν αναγνωρίσει το σοβιετικό καθεστώς. Το 1926 θα στραφεί προς τη Γερμανία, με την οποία θα υπογράψει και σχετική συμφωνία¹⁰. Για τα Βαλκάνια παρουσιάζει έλλειψη ενδιαφέροντος¹¹.

Η Γιουγκοσλαβία προσαρτώντας το μεγαλύτερο μέρος των δαλματικών ακτών θα αποτρέψει την ιταλοποίηση της Αδριατικής και έτσι θα καταστεί ενοχλητικός γείτονας για την Ιταλία.

Από την άλλη πλευρά η Ιταλία υποστηρίζοντας την συγγική απαίτηση αναθεώρησης συνθήκης ειρήνης του Τριανόν (προσαρτούσε την συγγική Βοϊβοντινά στη Γιουγκοσλαβία) και ασκώντας φιλοβουλγαρική πολιτική θα συντελέσει στη συσπείρωση Γιουγκοσλαβίας, Ρουμανίας και Τσεχοσλοβακίας (*Μικρή Αντάντ*).

Παρά τον διακανονισμό του παραθαλάσσιου Φιούμε¹², με το σύμφωνο φιλίας του 1924, η Ρώμη δεν θα εξομαλύνει τις σχέσεις της με τη Γιουγκοσλαβία και θα προωθήσει πολιτική απομόνωσης της τελευταίας¹³.

Η εθνικιστική Βουλγαρία ζητούσε την ανατροπή της συνθήκης του Νεϋγύ και ο Μουσολίνι άφηνε τέτοιες ελπίδες πριν ακόμα ανέλθει στην εξουσία. Για την Ιταλία η Βουλγαρία ήταν ένας δυναμικός σύμμαχος στα ανατολικά της Γιουγκοσλαβίας και η οποία θα μπορούσε να συμμετάσχει σε ένα σύμφωνο με την Ελλάδα και την Τουρκία, εξισορροπώντας τη *Μικρή Αντάντ*. Έτσι, όπως επισημαίνει ο Γιουγκοσλάβος πρέσβης στη Σόφια, η Ρώμη «προσπαθούσε να τυλίξη τη Σόφια στα δίκτυα της»¹⁴. Ταυτόχρονα θα «εκτελεί χρέη φρουρού» για να μη συγκλίνει η Βουλγαρία προς τη Γιουγκοσλαβία¹⁵.

Ο Μουσολίνι μετά την αποτυχημένη του προσπάθεια να εγκατασταθεί στην Κέρκυρα, τον Αύγουστο του 1923, θα στραφεί προς την Αλβανία. Το Νοέμβριο του 1927 θα υπογραφεί ιταλοαλβανική συμφωνία, η οποία εξαρτούσε την Αλβανία απ' αυτήν¹⁶, «ένα είδος ιταλικού προτεκτοράτου» κατά τους *Times*¹⁷.

Η Γιουγκοσλαβία προ της ιταλικής πολιτικής θα προσεγγίσει τη Γαλλία και θα υπογράψει, το Νοέμβριο του 1927, σύμφωνο φιλίας. Μετά από έντεκα ημέρες η Ιταλία θα υπογράψει δεύτερη συμφωνία με την Αλβανία¹⁸, διεισδύοντας μονοπωλιακά σε αυτήν¹⁹.

Στις 30.5.1928, η Ιταλία θα υπογράψει με την Τουρκία σύμφωνο «μη

επαθέσεως και ουδετερότητο», ενώ ταυτόχρονα θα προωθεί ένα ιταλο-τουρκοελληνικό συνασπισμό.

Οι βάλκανικοί στόχοι της Ρώμης τη συγκλίνουν προς την Ελλάδα και μάλιστα εμφανίζεται με έντονα προστατευτικό ενδιαφέρον για τη Θεσσαλονίκη²⁰. Από την άλλη πλευρά:

- Η αγγλική αποστασιοποίηση από τα Βαλκάνια, σε συνδυασμό με τις άριστες αγγλοϊταλικές σχέσεις δεν προδιέγραφαν αρνητικές αγγλικές αντιδράσεις σε μια ελληνοϊταλική σύγκλιση²¹ και
- Η γιουγκοσλαβική απειλή, όπως τόνιζε ο Βενιζέλος²², με τη μονοδιάστατη γαλλική στήριξη,

θα συγκλίνουν την ελληνική πολιτική προς τη Ρώμη. Φυσικά το δωδεκαησιακό θα πάγωνε²³.

Τον δρόμο για την προσέγγιση της Ρώμης θα ανοίξει ο Μιχαλακόπουλος ως υπεξ επί *οικουμενικής*²⁴. Τον ίδιο δρόμο θα ακολουθήσει και ο Βενιζέλος²⁵, ολοκληρώνοντας τη σύγκλιση με το σύμφωνο φιλίας του 1928²⁶. Παρά τη σύγκλιση και τις ιδιαίτερα θερμές σχέσεις, ο Βενιζέλος δεν θα υπογράψει ούτε το τριμερές ελληνοϊταλοτουρκικό σύμφωνο φιλίας, που επεδίωκε η Ρώμη, ως στρεφόμενο κατά του γαλλικού συνασπισμού²⁷, ούτε το σύμφωνο ελληνοϊταλικής συμμαχίας, που ζητούσε ο Μουσολίνι, γιατί θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως στρεφόμενο κατά της Γιουγκοσλαβίας²⁸.

Η γαιοπολιτική υποβάθμιση της Ελλάδας ήταν τόσο εμφανής, ώστε ο Μουσολίνι, τον Αύγουστο του 1923, να καταλάβει την Κέρκυρα και η Ελλάδα να αποζημιώσει τον εισβολέα²⁹. Μετά τη Λοζάννη, σε μια περίοδο επαναπροσδιορισμού των ελληνικών σχέσεων με τις ΜΔ, το οικονομικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα θα τείνει να επικαλύψει το πολιτικό.

Τον Ιανουάριο του 1924, η Αγγλία θα αποκαταστήσει διπλωματικές σχέσεις με την Ελλάδα³⁰. Αν και το οικονομικό αγγλικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα εξακολουθεί να υπάρχει αμείωτο, η γαιοπολιτική αξία του ελληνικού παράγοντα θα υποβαθμισθεί στην αγγλική εξωτερική πολιτική³¹.

Οι ελληνογαλλικές σχέσεις διέρχονται περίοδο κρίσιμης δοκιμασίας λόγω της γαλλικής πολιτικής στα Βαλκάνια που, εκτός των άλλων, περιείχε και γαλλικές πιέσεις για ελληνικές υποχωρήσεις έναντι των γιουγκοσλαβικών αξιώσεων³².

Τον ελληνικό παράγοντα αναβάθμιζε μόνο το ιταλικό ενδιαφέρον.

A₂. Η ΕΛΛΑΣ ΣΤΟ ΕΝΔΟΒΑΛΚΑΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η υπέρμετρη μεγέθυνση της Σερβίας, η στάση της προσωρινής αναδίπλωσης της Βουλγαρίας, με αταλάντευτο στόχο την αναθεώρηση της συνθήκης του Νεϋγύ και ο τουρκικός έλεγχος της Α. Θράκης-Στενών, δημιουργούσαν για την Ελλάδα ένα στενόχωρο περιβάλλον, που έχρηζε δι-

πλωματικής επαγρύπνησης.

Όταν αναλάμβανε ο Βενιζέλος το 1928, οι σχέσεις με τις τέσσερις γειτονικές χώρες «ευρίσκοντο εις κατάστασιν σοβούσης οξύτητος»³³. Μέχρι το 1930 ο Βενιζέλος θα προχωρήσει σε συμφωνίες με την Ιταλία και τα βαλκανικά κράτη, εκτός Βουλγαρίας και Αλβανίας³⁴.

Από το 1930 ο Παπαναστασίου θα αρχίσει να προσεγγίζει τα βαλκανικά κράτη με στόχο ένα διαβαλκανικό σύμφωνο. Μέχρι το 1933 θα γίνουν τέσσερις διαβαλκανικές διασκέψεις δίχως τη Βουλγαρία και την Αλβανία³⁵.

Οι Τούρκοι με την παρερμηνεία όρων και διατάξεων της συνθήκης Λοζάννης θα προωθούν τη συρρίκνωση της ομογένειας Κωνσταντινούπολης³⁶ και την υπονόμευση του πατριαρχείου³⁷. Ταυτόχρονα με περιοριστικά³⁸ και διωκτικά μέτρα³⁹ θα αλλοιώνουν υφιστάμενες καταστάσεις, κατοχυρωμένες από τη συνθήκη της Λοζάννης, αλλά ασυμβίβαστες με τους τουρκικούς στόχους. Έτσι οι ελληνοτουρκικές σχέσεις θα παραμένουν δυσπιστίας και κακής γειτονίας. Παρά την πραγματοποιούμενη αναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών και τη συμφωνία των Αθηνών του 1926⁴⁰, το 1928 οι σχέσεις θα έχουν φθάσει σε αδιέξοδο.

Η Τουρκία στο διάστημα 1923-30 θα υπογράψει 25 σύμφωνα φιλίας, με ισάριθμα κράτη και μεταξύ 1928-32 δεκατρείς συμφωνίες⁴¹. Στα σύμφωνα φιλίας η Αλβανία, η Βουλγαρία και η Γιουγκοσλαβία και στα μη επίθεσης η Σ. Ένωση και η Ιταλία⁴².

Το 1930, σε μια εποχή εσωτερικής κρίσης και αδυναμίας αντιμετώπισης των ναυτικών εξοπλισμών, με το κουρδικό να οξύνεται⁴³, η Τουρκία θα αποδεχθεί την ελληνική πρόταση για ένα σύμφωνο φιλίας. Αντίθετα η Ελλάδα θα φθάσει στο σύμφωνο αφού θα αρνηθεί τη βοήθεια της στους αντικεμαλιστές, στην αρμενική αλλά και στην κουρδική μειονότητα που ήταν έτοιμες για δράση⁴⁴.

Με μοχλό την ιταλική διπλωματία⁴⁵ θα υπογραφούν το 1930 οι ελληνοτουρκικές συμφωνίες της Άγκυρας⁴⁶. Όταν υπογράφονται ήδη η κάθε χώρα συνδεόταν με παρόμοια συμφωνία με την Ιταλία.

Οι ελληνοτουρκικές συμφωνίες χαρακτηρίστηκαν δυσμενείς⁴⁷ ακόμα και από τον Βενιζέλο, ο οποίος, όπως είπε, κατέφυγε σε αυτές για να αποτρέψει τον εξοπλιστικό ανταγωνισμό και για να αποκαταστήσει σχέσεις καλής γειτονίας. Οπωσδήποτε η ελληνική υποχωρητικότητα εδραζόταν στο γεγονός ότι στο τουρκικό έδαφος διακυβεύονταν ασυγκρίτως μεγαλύτερα ελληνικά συμφέροντα από τα τουρκικά στο ελληνικό έδαφος.

Μετά τις συμφωνίες, ο Βενιζέλος θα προτείνει τον Κεμάλ για το νόμπελ ειρήνης⁴⁸.

Η μόλις πρόσφατα συσταθείσα Αλβανία αγωνιζόταν να εξασφαλίσει οικονομική βιωσιμότητα και αντιμετώπιζε τόσο τις γιουγκοσλαβικές όσο

και τις ελληνικές πιέσεις⁴⁹. Διέξοδο θα βρει στην προστασία της Ρώμης και θα γίνει η πύλη του ιταλικού βαλκανικού επεκτατισμού.

Μέχρι το 1928 οι ελληνοαλβανικές σχέσεις ήσαν «ομαλαί αλλ' ήκιστα φιλικαί»⁵⁰. Από τις αρχές του 1928 οι σχέσεις εκτραχύνονται όταν οι Αλβανοί θα θέσουν ζήτημα διώξεων των Τσάμηδων⁵¹ και των απαλλοτριωμένων περιουσιών των Αλβανών υπηκόων στην Ελλάδα. Στις 5.6.1928 η Ελλάδα θα δικαιωθεί και στα δύο από την ΚτΕ. Η Ελλάδα περισσότερο απέφευγε μια ελληνοαλβανική συμφωνία παρά που την επεδίωκε⁵².

Η Γιουγκοσλαβία είχε ισχυροποιηθεί από τους διακανονισμούς ειρήνης και τη μετέπειτα γαλλική στήριξη και πρόβαλε ως ο ισχυρός των Βαλκανίων. Μαζί με τη Ρουμανία και την Τσεχοσλοβακία θα συνιδρύσουν τη γαλλόφιλη *Μικρή Αντάντ*. Ταυτόχρονα θα βρίσκεται σε οξύτερη αντίθεση με την Ουγγαρία, τη Βουλγαρία, την Αλβανία και την Ιταλία. Απέμενε η Ελλάδα με τους παλιούς δεσμούς φιλίας, αλλά τώρα από θέση ισχύος υπαγόρευε όρους για το λιμάνι της Θεσσαλονίκης και για τους μειονοτικούς πληθυσμούς.

Με το σύμφωνο Πολίτη-Καλφόφ του 1924⁵³, η Ελλάδα αναγνώριζε τους σλαβόφωνους σ' αυτήν ως βουλγαρογενείς. Το Βελιγράδι αμέσως θα καταγγείλει τη συνθήκη συμμαχίας του 1913 και τη συμφωνία παραχώρησης ελεύθερης ζώνης στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης του 1914⁵⁴.

Στη συνέχεια ο Πάγκαλος θα προχωρήσει σε άκρας παραχωρητικές συμφωνίες, τις οποίες θα ανατρέψει ο Κονδύλης μαζί με τον Πάγκαλο⁵⁵.

Οι ελληνοσερβικές διαπραγματεύσεις θα επαναληφθούν επί Βενιζέλου και θα καταλήξουν το 1929 στο σύμφωνο φιλίας, όχι όμως και συμμαχίας και στη νέα σύμβαση για την ελεύθερη ζώνη Θεσσαλονίκης. Η Γιουγκοσλαβία επέμενε σε συμφωνία συμμαχίας, την οποία όμως απέρριπτε ο Βενιζέλος, ως αντικείμενη στην ελληνοϊταλική συμφωνία⁵⁶.

Η εθνικιστική Βουλγαρία βρίσκεται αποσιτισμένη (συνθήκη Νεϋγύ) και δίχως τη σοβιετική υποστήριξη. Απομονωμένη προβάλλει την αναθεώρηση της συνθήκης του Νεϋγύ, δίχως να υποκινεί το *μακεδονικό*. Με όλους τους Βαλκάνιους, εκτός Τουρκίας, οι σχέσεις της είναι τεταμένες.

Εναντι της Γιουγκοσλαβίας θέτει θέμα μειονοτικό και συνοριακό. Παρά την αγγλογαλλική πίεση για να συμφιλιωθεί με τη Γιουγκοσλαβία⁵⁷, αντίθετα με την Ιταλία που την απέτρεπε⁵⁸, οι σχέσεις τους θα παραμείνουν αμοιβαίας καχυποψίας και έντασης. Το ίδιο και με τη Ρουμανία, λόγω της βουλγαρόφωνης μειονότητας της Δοβρουτσάς (παλαιότερα βουλγαρική επαρχία). Αντίθετα με την Τουρκία θα υπογράψει το 1925 σύμφωνο φιλίας και το 1929 συμφωνία συνδιαλλαγής και διαιτησίας⁵⁹.

Με την Ελλάδα πραγματοποιείται η εκούσια ανταλλαγή πληθυσμών, που αφήνει χρεωστικό υπόλοιπο υπέρ της Βουλγαρίας. Η Ελλάδα το ανα-

γνώριζε αλλά το συμφιλιώνει με τις οφειλόμενες πολεμικές επανορθώσεις από τη Βουλγαρία προς αυτήν. Αντίθετα η Βουλγαρία απέρριπτε τον συμφιλιισμό. Η Ελλάδα πρότεινε την προσφυγή στο διεθνές δικαστήριο της Χάγης, το οποίο απέρριπτε η Βουλγαρία. Τελικά το ζήτημα θα παγώσει με το χρεοστάσιο Χούβερ το 1931⁶⁰.

Το 1924 η Ελλάδα, με το σύμφωνο Πολίτη-Καλφόφ⁶¹, αναγνώριζε τους σλαβόφωνους σ' αυτήν ως βουλγαρογενείς αλλά τον επόμενο χρόνο, με το επεισόδιο Πετριτσίου, θα βρεθούν στα όρια της ρήξης. Με παρέμβαση της ΚτΕ και την καταβολή αποζημιώσεων 30 εκ. λέβα στη Βουλγαρία από την Ελλάδα, η ρήξη θα αποφευχθεί⁶².

Παρά τη συμφιλιωτική πολιτική του Βενιζέλου και την αγγλική διαμεσολάβηση, οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις θα παραμείνουν σχέσεις καχυποψίας και έντασης⁶³.

B. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ 1924-32

B.1. Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Με τη μικρασιατική καταστροφή ο ελληνισμός βρέθηκε σε αμηχανία και σύγχυση. Το ίδιο και η πολιτική ζωή στην Ελλάδα. Από το 1924 μέχρι το 1928 ο κοινοβουλευτισμός θα βρεθεί σε οξυτάτη κρίση⁶⁴, με αποκορύφωμα το παγκαλικό, «Θόδωρος κερνά και Θόδωρος πίνει»⁶⁵.

Το διάστημα αυτό θα σχηματισθούν 12 κυβερνήσεις, περίπου 4,5 μήνες κατά ΜΟ όρο για κάθε κυβέρνηση, με το 1924 πέντε κυβερνήσεις. Ακόμα έχουμε μια έκπτωση της δυναστείας και ανακήρυξη Δημοκρατίας, μια δικτατορία, δυο κινήματα και δυο φορές εκλογές⁶⁶.

Περίοδος πολιτικού εκφυλισμού⁶⁷, με τους πολιτικούς αρχηγούς να διαφωνούν ακόμα και εκεί που συμφωνούσαν, τον Μεταξά, όπως γράφει⁶⁸, να μη μπορεί να ξεχωρίσει ποια από τις δυο παρατάξεις είναι η χειρότερη, ενώ η δική του του προκαλούσε αηδία και τον Πάγκαλο να ομολογεί ότι, «υπήρξα και εγώ μία ανωμαλία εν μέσω των τόσων άλλων...»⁶⁹.

Ο ακραιφνής αντιβασιλικός φιλελεύθερος Πάγκαλος θα ανακηρυχθεί δικτάτωρ, θα επικηρύξει τον Πλαστήρα (8.4.1926), θα προτείνει πρωθυπουργό τον φιλοβασιλικό Κ. Ζαβιτζιάνο και θα πρωθυπουργοποιήσει τον αντιβενιζελικό Αθ. Ευταξία.

Το 1929 όλοι συμφωνούσαν στον Γ. Καφαντάρη για ΠτΔ. Ο Βενιζέλος θα υποδείξει τον Α. Ζαΐμη που κανείς δεν ήθελε (τον καταψήφισαν και 40 βενιζελικοί). Έτσι τον 75χρονο Π. Κουντουριώτη που είχε παραιτηθεί λόγω ηλικίας διαδεχόταν ο επίσης 75χρονος Α. Ζαΐμης.

Μια πολιτική ζωή που αποστράγγιζαν οι καταχρήσεις, η διαφθορά⁷⁰ και

οι ληστοσυμμορίες με πολιτικές διακηρύξεις⁷¹.

Η απαξίωση της πολιτικής και των πολιτικών ήταν κοινή παραδοχή⁷². Στις εκλογές του 1926 η αποχή αναδείχθηκε σε πρώτο κόμμα με 39% και η διασπορά στα 14 μικρά κόμματα σε δεύτερο με 21,48%⁷³.

Μετά το 1924 δεν θα κυριαρχεί ούτε ο Βενιζέλος, ούτε ο βενιζελισμός αλλά οι βενιζελογενείς, εν μέσω ενός παραταξιακού διχασμού και εμφύλιου⁷⁴ με αναρίθμητα κόμματα και ατελείωτες ομάδες⁷⁵. Ο Βενιζέλος με τον Παπαναστασίου δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν ούτε στα γεγονότα, πολύ περισσότερο στην ερμηνεία τους⁷⁶. Ο Κονδύλης⁷⁷ κατά του Βενιζέλου, ο τελευταίος σε ρήξη με τον Παπαναστασίου και τον Καφαντάρη, οι οποίοι αντιπαθούσαν τον Κονδύλη και τον οποίο «μισούσε» ο Πλαστήρας.

Κατά τη βενιζελική τετραετία 1928-32 ο αντικυβερνητικός τύπος διακρίνεται στον παραδοσιακά αντιβενιζελικό και στον βενιζελογενή, με την ίδια αντιπολιτευτική οξύτητα⁷⁸.

Η αντιβενιζελική παράταξη σε αποσύνθεση, με μοναδικό κόμμα των *Ελευθεροφρόνων* του Μεταξά. Μετά το αποτυχόν κίνημα Λεοναρδόπουλου⁷⁹, τον Οκτώβριο του 1923, ο Μεταξάς θα διαφύγει στο εξωτερικό και το κόμμα του θα περιπέσει σε αδράνεια.

Μετά τον Απρίλιο του 1924 ο Μεταξάς θα αντιδράσει θετικά στην προσέγγιση του από τον Παπαναστασίου⁸⁰. Θα αμνηστευτεί, όπως και οι υπόλοιποι κινηματίες και θα αναγνωρίσει το αποτέλεσμα του επικυρωτικού καθεστωτικού δημοψηφίσματος, δηλαδή την αβασίλευτη δημοκρατία. Όπως ο ίδιος θα γράψει, «... από κοινοβουλευτικός αμφίβολος κατέληξα κοινοβουλευτικός αναγνωρισμένος... από αρχηγός κόμματος αμφιβόλου κατέληξα αρχηγός κόμματος ισχυρού...»⁸¹. Ταυτόχρονα θα συγκεντρώσει τα πυρά των βασιλοφρόνων⁸².

Το *Λαϊκό* θα αποτύχει να ανασυγκροτηθεί και η βασιλόφρων παράταξη θα μείνει σε «πλήρη οργανική εξάρθρωση»⁸³. Στις εκλογές για τη συντακτική συνέλευση δεν θα λάβει μέρος, ούτε και θα αναγνωρίσει το αποτέλεσμα του επικυρωτικού καθεστωτικού δημοψηφίσματος.

Τον Μάιο του 1924 θα ορισθεί αρχηγός του ο Π. Τσαλδάρης και στις εκλογές του 1926 θα έρθει δεύτερο με 60 έδρες, ακολουθούμενο από τους *Ελευθερόφρονες* με 52 έδρες⁸⁴.

Μετά το κίνημα Λεοναρδόπουλου στο στράτευμα θα επικρατήσουν οι βενιζελογενείς φατρίες⁸⁵, χωρίς ενιαία παραστρατιωτική οργάνωση και συντεχνιακή συνείδηση. Θα λειτουργούν ως ομάδες πίεσης και πολιτικού παραγοντισμού⁸⁶. Ταυτόχρονα η πολιτικοστρατιωτική διαπλοκή θα παράγει στρατιωτικούς πολιτικής χρήσης⁸⁷. Μεταξύ 1924-26 θα εκδηλωθούν 15 εξεγερσιακά στρατιωτικά επεισόδια χωρίς προεκτάσεις⁸⁸, το κίνημα Πάγκαλου το 1925 και το κίνημα Κονδύλη του 1926 που ανέτρεψε τον Πά-

γκαλο. Αυτή η βενιζελογενής στρατοδομή θα ανατραπεί και θα αντιστραφεί με το αποτυχόν βενιζελικό κίνημα του 1935.

Μετά τη συμφωνία Λοζάννης ο εξωτερικός εχθρός εκλείπει και αναδύονται οι κοινωνικές διεκδικήσεις. Προκειμένου να αποτραπεί η έκφραση της κοινωνικής δυσαρέσκειας από το ΚΚΕ⁸⁹, αλλά και ως άλλοθι επιβολής αυταρχικών μέτρων και λύσεων⁹⁰, θα προβληθεί ως εσωτερικός εχθρός ο κομμουνιστικός κίνδυνος, τον οποίο ουδείς έπαιρνε στα σοβαρά⁹¹.

Η κοινωνική απειλή θα αντιμετωπισθεί με ένα πληθωρικό αντικομμουνιστικό οπλοστάσιο προσβολής και περιστολής της προσωπικής ελευθερίας και ασφάλειας⁹², με αιχμή την παγκαλική διοικητική εκτόπιση⁹³ και το βενιζελικό ιδιώνυμο⁹⁴.

Μέχρι τον Ιανουάριο του 1929, πριν το *ιδιώνυμο*, θα έχουν συλληφθεί 4.638, θα έχουν καταδικασθεί 330, θα έχουν εξοριστεί 481 και θα έχουν δολοφονηθεί 22⁹⁵. Με το *ιδιώνυμο* και μέχρι το 1932, θα επιβληθούν 1.544 καταδικές, δηλαδή 1,2 καταδικές, κατά ΜΟ, τη μέρα⁹⁶.

B₂. ΑΠΟ ΤΟΝ ΒΕΝΙΖΕΛΟ ΤΟΥ 1924 ΣΤΟΝ ΒΕΝΙΖΕΛΟ ΤΟΥ 1928

Όπως βεβαιώνει ο υπουργός οικονομικών⁹⁷, από την αρχή του 1923 «... τα ταμεία του κράτους ήσαν κενά... το κράτος εκυβερνάτο δια του προϋπολογισμού της προϋγούμενης χρήσεως...» και ότι οι οικονομικές απαιτήσεις ήταν τόσο επιτακτικές ώστε «ουδείς ετόλμα να αναλάβη το υπ. οικονομικών...», εις το οποίο εντός τεσσάρων μηνών θα εναλλαχθούν εφτά υπουργοί.

Στις 16.12.1923 θα γίνουν εκλογές συντακτικής συνέλευσης με αποχή των βασιλικών. Την εκλεγείσα συνέλευση θα συγκροτούν μόνο φιλελεύθεροι και δημοκρατικοί. Μετά από δυο μέρες ο Γεώργιος θα υποχρεωθεί να αναχωρήσει με αναγκαστική άδεια, ενώ στις 4.1.1924 θα επιστρέψει ο Βενιζέλος και θα σχηματίσει, μετά από μια εβδομάδα, κυβέρνηση.

Ο Βενιζέλος δεν θα ταχθεί υπέρ της πολιτειακής μεταβολής⁹⁸ και θα χαρακτηρίσει κάθε αντίθετη άποψη «βαρύ πολιτικό σφάλμα»⁹⁹. Αντίθετα ο Παπαναστασίου ήταν υπέρ της έκπτωσης της δυναστείας και στη συνέχεια διεξαγωγή επικυρωτικού δημοψηφίσματος. Μαζί του συμφωνούσαν ο Πάγκαλος, ο Κονδύλης και ο Χατζηκυριάκος. Η κοινή γνώμη και ο στρατός ήταν επίσης υπέρ¹⁰⁰. Η αγγλική πολιτική δήλωνε προσήλωτη στη σταθερότητα¹⁰¹ και η γαλλική μη ανάμειξη¹⁰².

Ο Βενιζέλος δεν θα πείσει τους δημοκρατικούς να μεταβάλουν θέση και θα παραιτηθεί. Θα τον διαδεχθεί ο Καφαντάρης και αυτόν, τον Μάρτιο, ο Παπαναστασίου, ενώ ο Βενιζέλος θα έχει αναχωρήσει στο εξωτερικό¹⁰³.

Στις 24.3.1924 η κυβέρνηση Παπαναστασίου, με απόφαση της εθνοσυνέλευσης¹⁰⁴, θα κηρύξει έκπτωτη τη δυναστεία και θα προκηρύξει επακυ-

ρωτικό δημοψήφισμα. Από το τελευταίο, στις 13.4.1924, θα προκριθεί η αβασίλευτη δημοκρατία με 69,95%¹⁰⁵. Η τελευταία θα διαρκέσει 12 χρόνια παρά ένα μήνα.

Τον Ιούνιο του 1925 παγκαλικό κίνημα θα ανατρέψει την κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου¹⁰⁶. Στο οικουμενικό κυβερνητικό συνονθύλευμα του Πάγκαλου¹⁰⁷, όλοι θα δώσουν νήφο εμπιστοσύνης, εκτός του Σοφούλη. Οι υπόλοιποι που δεν τον ψήφισαν απουσίαζαν¹⁰⁸. Αργότερα και αυτός ο Βενιζέλος θα στείλει τον γιο του Κυριάκο για να γίνει υπουργός του Πάγκαλου¹⁰⁹.

Κατά τον Άγγλο πρέσβη, ο Πάγκαλος ήταν άπειρος στα εξωτερικά και αδαής στα οικονομικά¹¹⁰. Ο ίδιος χαρακτήριζε την παρουσία του ως κατάσταση «Είμεθα κατάστασις... δι' ημάς δεν υπάρχει βενιζελισμός και κωνσταντινισμός... ο μὲν Βενιζέλος απέθανε πολιτικῶς, ο δε Κωνσταντίνος φυσιολογικῶς»¹¹¹. Ο Πάγκαλος θα πορευθεί μεταξύ οικονομικών αδιέξοδων¹¹², σκανδάλων και ανατρεπτικών κινήματων, καταφεύγοντας συνεχώς και σε αυταρχικότερα μέτρα. Τον Οκτώβριο του 1925 θα προελάσει εντός βουλγαρικού εδάφους (βλ. σημ.62) μέχρι Πετριτσίου και τον Ιανουάριο του 1926 θα εγκαταστήσει τη δικτατορία του. Μετά δίμηνο, απεχόντων των υπολοίπων κομμάτων, θα εκλεγεί ΠτΔ¹¹³, για να τον ανατρέψει το κίνημα Κονδύλη, τον Αύγουστο του 1925¹¹⁴.

Μετά την ανατροπή του Πάγκαλου:

- Υπήρχε πολιτειακή αμφισβήτηση¹¹⁵, ενώ δεν υπήρχε σύνταγμα¹¹⁶ και τα κόμματα συμφωνούσαν μόνο στο ότι διαφωνούσαν.
- Οι παγκαλικοί παρέμεναν στις επίκαιρες θέσεις.
- Τα οικονομικά ήταν σε «μαρασμάδη κατάσταση» και σε «άκρως κρίσιμον σημείον»¹¹⁷.

Τα αποτελέσματα των εκλογών του Νοεμβρίου 1926 ήταν αναμφισβήτητα αντιπολωτικά. Υπαγόρευαν συμπαράταξη και υπέρβαση του διχασμού¹¹⁸. Για την οικουμενική σύγκλιση οι βενιζελογενείς θα δεχθούν την αποστράτευση του Οθωναίου¹¹⁹ και την επαναφορά στο στράτευμα ενός αριθμού αποτάκτων. Έτσι στις 4.12.1926 θα σχηματισθεί υπό τον Α. Ζαΐμη η *οικουμενική των τεσσάρων κομμάτων, Ένωση Φιλελευθέρων* (Καφαντάρης-Μιχαλακόπουλος), *Λαϊκό, Ελευθερόφρονες και Δημοκρατική Ένωση*. Τα τέσσερα κόμματα διέθεταν 237 από τις 286 έδρες και θα παραμείνουν κυβέρνηση επί οκτώμισι μήνες.

Τον Αύγουστο του 1927 θα αποχωρήσει το *Λαϊκό*¹²⁰ και ως *οικουμενική* τριών κομμάτων θα παραμείνει περίπου πέντε μήνες. Τον Φεβρουάριο θα αποχωρήσει ο υπουργός γεωργίας Α. Παπαναστασίου με τη *Δημοκρατική Ένωση*¹²¹ και θα μείνει επί 30 μέρες ως *οικουμενική* δυο κομμάτων. Συνολικά η *οικουμενική*, με τις φθίνουσες αναπλάσεις της, θα διαρκέσει 19 μήνες.

Αμέσως μετά τις εκλογές του 1928, ο Βενιζέλος έγραφε στη γυναίκα του, «... νίκη... ανωτέρα πάσης άλλης... ουσιαστικά ο ελληνικός λαός με εγκατέστησε κοινοβουλευτικό δικτάτορα»¹²². Ο Βενιζέλος είχε κερδίσει 223 έδρες από τις 250¹²³.

Ο Βενιζέλος επέστρεφε στα 64 του χρόνια με συμβιβαστικές διαθέσεις προς τους αντιπάλους του. Επέστρεφε για να γεφυρώσει το χάσμα του διχασμού¹²⁴ και είχε στόχο τον αστικό εκσυγχρονισμό¹²⁵. Η βενιζελική τετραετία θα είναι περίοδος κοινοβουλευτικής ομαλότητας και αποκατάστασης του στρατού στον θεσμικό του ρόλο.

Η εξωτερική του πολιτική θα δομηθεί από τη σύγκλιση με την Ιταλία, την εξομάλυνση των σχέσεων με τους γείτονες και την αποφυγή των εξαρτήσεων από τις ΜΔ¹²⁶. Στην πολιτική αυτή υποβαθμίζεται το *Κυπριακό*¹²⁷ λόγω Αγγλίας, το *δωδεκανησιακό* λόγω Ιταλίας¹²⁸ και επιβάλλεται, με βαρύ κόστος, η ελληνοτουρκική φιλία.

Γ. ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΚΑΝΟΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Η Ελλάδα πριν απ' όλα, κατ' απαίτηση των δανειοδοτριών της χωρών, Αγγλίας, ΗΠΑ και Γαλλίας, έπρεπε να διακανονίσει το πολεμικό της χρέος προς αυτές και ιδιαίτερα τις πολεμικές πιστώσεις του 1918-19¹²⁹.

Το 1925 θα φθάσει σε μια πρώτη συμφωνία με την Αγγλία¹³⁰. Η Ελλάδα ζητούσε ευνοϊκότερη ρύθμιση, καθ' όσον μέρος του χρέους της, κατά τη σύμβαση, κρινόταν μη οφειλόμενο¹³¹. Η αγγλική πλευρά, εκμεταλλευόμενη την ελληνική ανάγκη δανειοδότησης, επέμενε ανυποχώρητα¹³². Τελικά ο Καφαντάρης, ως υπουργός οικονομικών, θα φθάσει σε τελική συμφωνία το 1927 αναγνωρίζοντας χρέος 21.441.450 £¹³³.

Όμοια ο Καφαντάρης θα φθάσει σε μια πρώτη συμφωνία με τις ΗΠΑ τον Δεκέμβριο του 1927¹³⁴. Τον Μάιο του 1929 θα επέλθει η τελική συμφωνία¹³⁵, με την οποία η Ελλάδα αναγνώριζε χρέος 18.127.922 δολ. και παραιτιόταν από το υπόλοιπο των αμερικανικών πολεμικών πιστώσεων. Από την πλευρά τους οι ΗΠΑ θα της χορηγούσαν δάνειο 12.167.074 δολ.

Η Γαλλία πρόβαλε υπερφίαλη και αμφισβητήσιμη απαίτηση, προσερχόμενη από πολεμικό υλικό, που κυρίως χρησιμοποιήθηκε για τη γαλλική εκστρατεία στη Ν. Ρωσία¹³⁶. Μετά από σημαντικές υποχωρήσεις, ο Καφαντάρης το 1927 θα φθάσει σε συμφωνία¹³⁷. Στην τελική συμφωνία θα φθάσει ο Βενιζέλος αναγνωρίζοντας χρέος 144.144.512 φρ.¹³⁸

Τελικά η Ελλάδα για τη ρύθμιση των πολεμικών της χρεών παραιτήθηκε από τις οφειλόμενες προς αυτή πολεμικές πιστώσεις, ύψους περίπου 2 δισ. χρ. φρ.¹³⁹ και αναγνώρισε ανύπαρκτα πολεμικά

χρέη.

Το επιτακτικότερο πρόβλημα ήταν η αποκατάσταση των προσφύγων. Οι Τούρκοι επιβάλλοντας την αναγκαστική ανταλλαγή των πληθυσμών¹⁴⁰ είχαν πετύχει τη *de jure* αναγνώριση της βίαιης εκρίζωσης του ελληνισμού από τη Μικρά Ασία, αφού τα 9/10 του εκεί ελληνισμού την είχαν εγκαταλείψει πριν από τη συμφωνία ανταλλαγής¹⁴¹.

Βεβαιωμένα οι πρόσφυγες που ήλθαν στην Ελλάδα από την Τουρκία είχαν υπερβεί το 1,2 εκ., εκ των οποίων το 30% περίπου μετά το 1923¹⁴². Με την απογραφή του 1928, οι πρόσφυγες αντιπροσώπευαν το 20% του ελληνικού πληθυσμού¹⁴³. Οι επίσημα ανταλλαγέντες μέχρι τον Δεκέμβριο του 1924, οπότε τελειώνει η υποχρεωτική ανταλλαγή, ήταν 192.356 Έλληνες με 354.647 Μουσουλμάνους της Ελλάδας¹⁴⁴.

Στους πρόσφυγες¹⁴⁵ μόνο το 34% ήταν άνδρες, το υπόλοιπο ήταν γυναίκοι, με το 28% παιδιά κάτω των 18 ετών, πολλά των οποίων ορφανά και από τους δυο γονείς. Το 46%, περίπου 145.127 οικογένειες, ήταν αγρότες και το υπόλοιπο αστοί. Στους πρόσφυγες οι αρρώστιες ανέβαζαν τη θνησιμότητα στο 45%, ενώ το 1923 σε τρεις θανάτους αντιστοιχούσε μια γέννηση¹⁴⁶.

Συμψηφιστικά η Τουρκία ήταν υπόχρη καταβολής στην Ελλάδα 245.412.337 £ και αντί αυτού εισέπραξε από την Ελλάδα 425.000 £¹⁴⁷.

Τον Οκτώβριο του 1923 την αποκατάσταση των προσφύγων ανέλαβε η ΕΑΠ¹⁴⁸, η οποία θα διαχειριζόταν και τα προσφυγικά δάνεια. Η συνολική δαπάνη του Ελληνικού Δημοσίου για την αντιμετώπιση του προσφυγικού, μέχρι και το 1930, θα ανέλθει στα 16.350.986.406 δρχ. ή 45.816.496 £¹⁴⁹.

Στην εισροή κεφαλαίων εξωτερικού, το πρώτο προσφυγικό δάνειο «υπήρξε το γεννηθίτω φως»¹⁵⁰. Συνολικά συνολογλήθηκαν οκτώ δάνεια, συνολικού ονομαστικού κεφαλαίου 15.382.450 £ και 9 δισ. δρχ. ή σε δρχ. 12.045.237.000¹⁵¹. Για την εξυπηρέτησή τους, από το 1924 μέχρι το 1930, το Ελληνικό Δημόσιο κατέβαλε 4.167.299.328 δρχ. (11.340.751 £).

Από τα μέσα του 1922 θα αρχίσει η ραγδαία υποτίμηση της δραχμής, για να περιορισθεί η αξία της το 1927 στο 1/15 της προπολεμικής της αξίας¹⁵². Η συνεχής υποτίμηση της δραχμής οδηγούσε σε αφόρητη ακρίβεια και κερδοσκοπία¹⁵³. Έτσι η σταθεροποίηση της δραχμής θα γίνει το επιτακτικά ζητούμενο για τη σταθεροποίηση της ελληνικής οικονομίας, που πρόβαλε ως πολιτική της η *οικουμενική* το 1927, με υπουργό οικονομικών τον Α. Μιχαλακόπουλο.

Η έναρξη της σταθεροποίησης ορίστηκε στις 14.5.1928, ημέρα έναρξης της λειτουργίας της *Τράπεζας της Ελλάδος*. Η δραχμή καθορίστηκε στο 1/15 της κατά το 1919 αξίας της και με 375 δρχ. την αγγλική λίρα¹⁵⁴. Η σταθεροποίηση χαρακτηρίστηκε «άνευ ετέρου επιτυχής»¹⁵⁵.

Την περίοδο αυτή τα καθυστερούντα θα παραμείνουν σε υψηλά ποσοστά (βλ. Πίνακα 27), ιδιαίτερα το διάστημα 1928-32, με το 58% των καθυστερούντων να προέρχεται από τους άμεσους φόρους, δηλαδή από τους οικονομικά ισχυρότερους.

Το εμπορικό ισοζύγιο παραμένει ελλειμματικό αλλά, λόγω υποκατάστασης των εισαγωγών και περιορισμού της κατανάλωσης παρουσιάζει ευνοϊκή εξέλιξη¹⁵⁶. Αντίθετα δυσμενή εξέλιξη, συνεχώς πτωτική, με μια ελαφριά ανάκαμψη το 1929, παρουσιάζει το μεταναστευτικό συνάλλαγμα¹⁵⁷.

Η φορολογική επιβάρυνση παραμένει δυσβάστακτη και συνεχώς αυξανόμενη¹⁵⁸. Κυμαίνεται σε υπερδιπλάσια ποσοστά από εκείνα των βαλκανικών χωρών, προσεγγίζουσα τις ευρωπαϊκές χώρες¹⁵⁹. Σε σχέση με την προπολεμική αυξήθηκε 37 φορές¹⁶⁰. Κατά ΜΟ η κατά κεφαλή φορολογική επιβάρυνση (βλέπε πίνακα 28) ανέρχεται στο 16,41% του κατά κεφαλή εισοδήματος¹⁶¹. Όπως επισημαίνει ο Ζολώτας, η Ελλάδα έχει τη μεγαλύτερη φορολογική επιβάρυνση, η οποία όμως κάμπτεται υπέρ των φορολογουμένων λόγω φοροδιαφυγής¹⁶². Ταυτόχρονα αυτή η φορολογία έχει έντονα ταμιακό χαρακτήρα¹⁶³.

Η έμμεση φορολογία είναι καταθλιπτική και αποτελεί τη βάση των δημοσίων εσόδων¹⁶⁴. Παραμένει σχεδόν τριπλάσια της άμεσης¹⁶⁵ (πίνακας 28), πράγμα που ενισχύει τους οικονομικά ισχυρότερους. Τέλος οι απολογισμοί εσόδων-εξόδων κλείνουν πλεονασματικοί (πίνακας 29).

Αν και η Επιτροπή Οικονομικών συνιστούσε μείωση των δημοσίων υπαλλήλων, οι κυβερνήσεις προέβαναν «σε αθρόους διορισμούς υπεραριθμίων υπαλλήλων»¹⁶⁶. Μεταξύ 1914 και 1928 οι δημόσιοι υπάλληλοι τριπλασιάστηκαν¹⁶⁷. Παρά την υπερδιόγκωση του δημοσιοϋπαλληλικού προσωπικού, ο υπ. οικονομικών το 1933 διαπίστωνε, «εν πολλοίς θλιβεράν καθυστέρησιν»¹⁶⁸. Ιδιαίτερα έντονη ήταν η ανεπάρκεια των οικονομικών υπηρεσιών¹⁶⁹. Την τελευταία επέτειναν οι συνεχείς νομοθετικές ρυθμίσεις. Αρκεί να αναφερθεί ότι ο νόμος της καθαρής συνολικής προσόδου, μέχρι το 1933, τροποποιήθηκε 149 φορές¹⁷⁰.

Πριν την παγκαλική εποχή είχε επισημανθεί, «πρωτοφανής σπατάλη» του δημοσίου χρήματος¹⁷¹. Κατά την παγκαλική καταγγέλθηκε ότι, «οι φόροι επιβάλλονται δια να κλέωνται...»¹⁷² και μετά την παγκαλική, ο βενιζελικός Α. Μαζαράκης, διαπιστώνει «αναμφισβήτητο σπατάλη»¹⁷³. Η διασπάθιση του δημοσίου χρήματος υπήρξε αδιαμφισβήτητος¹⁷⁴ με έντονη την κομματική έδραση¹⁷⁵.

Μετά το 1924 υπήρξε «μια γενική εισβολή του ξένου κεφαλαίου στην χώρα μας»¹⁷⁶. Τα ξένα κεφάλαια προσελκύονται αφ' ενός λόγω της συρρίκνωσης της διεθνούς αγοράς σε συνδυασμό με τις εμφανιζόμενες στην

Ελλάδα αναπτυξιακές προοπτικές (ανόρθωση και αποκατάσταση προσφύγων) και αφ' ετέρου λόγω των υψηλών επιτοκίων¹⁷⁷.

Κατά τον Στεφανίδη, στις αρχές του 1930, τα συνολικά ξένα κεφάλαια στην Ελλάδα ανέρχονταν περίπου στα 2,2 δισ. χρ. φρ., με ετήσια τοκοχρεολύσια, εξερχόμενα της χώρας, κατ' ελάχιστο 137,5 εκ. χρ. φρ.¹⁷⁸. Από το 1924 μέχρι το 1930, εντός οκταετίας, εισέρευσαν στη χώρα περίπου 1.163 εκ. χρ. φρ., εκ των οποίων τα 907,8 εκ. χρ. φρ. υπό μορφή δημοσίων δανείων¹⁷⁹.

Τα δημόσια εξωτερικά δάνεια προήλθαν κατά 48% από την Αγγλία, κατά 31% από τις ΗΠΑ, 12% από το Βέλγιο, 6% από τη Σουηδία και το υπόλοιπο 3% από τη Γαλλία, Ολλανδία, Ελβετία, Αίγυπτο και Ιταλία¹⁸⁰. Δηλαδή παντελής απουσία του γαλλικού κεφαλαίου και εντυπωσιακή εμφάνιση του αμερικάνικου.

Η Ελλάδα της μικρασιατικής καταστροφής δεν ήταν σε θέση να υπαγορεύσει όρους. Έτσι το ξένο κεφάλαιο θα εξυπηρετεί μονομερώς βραχυπρόθεσμα συμφέροντά του, πράγμα που ιδιαίτερα επεσήμαιναν οι Άγγλοι διπλωμάτες¹⁸¹.

Ο δημόσιος υπερδανεισμός «εκάλυπτε όχι μόνον ολόκληρον την κυκλοφορίαν αλλά και μέρος των ενεργητικών στοιχείων της εθνικής τραπεζής»¹⁸², ώστε το 1930 η Ελλάδα να εμφανίζεται, «αν όχι η περισσότερον, τουλάχιστον ως μια εκ των πλέον βεβαρημένων δια χρεών χωρών»¹⁸³. Σε σταθεροποιημένες δρχ. του 1928 ήταν:

ΔΧ	31.3.1923	25.559.524.364 ¹⁸⁴
Καταβληθείσα εξυπηρέτηση	1924-1932	20.075.242.518 (Πίνακας 41)
ΔΧ	31.3.1932	43.022.656.509 ¹⁸⁵

δηλαδή το ΔΧ αυξήθηκε κατά 68,32%¹⁸⁶. Στο ίδιο αυτό διάστημα η εξυπηρέτηση του ΔΧ υπερέβαινε κατά πολύ τις αντίστοιχες ετήσιες δανειακές εισροές¹⁸⁷.

Εξαιρουμένου του βραχυπρόθεσμου δανεισμού (κυμαινόμενος), των αποζημιωτικών δανείων, του δανείου για το Ιλίου Μέλαθρον και των εκτάκτων αποσβέσεων¹⁸⁸, το Ελληνικό Δημόσιο κατέβαλε

Για τόκους	Για χρεολύσια	Για έξοδα εξυπηρέτησης ΔΧ
7.045.935.525 δρχ.	5.366.819.209 δρχ.	4.683.239.519 δρχ. ¹⁸⁹

Σύμφωνα με τις απογραφές του 1920 και 1928, και σε σταθεροποιημένες τιμές του 1928, το κατά κεφαλήν ΔΧ το 1923 ήταν 13,58 £. Το 1932 ανήλθε στις 18,49 £, δηλαδή αυξήθηκε κατά 4,91 £ ή 36,15%¹⁹⁰, περίπου υπερδιπλασίο των υπόλοιπων βαλκανικών χωρών¹⁹¹.

Η εξυπηρέτηση του ΔΧ απορροφούσε, κατά ΜΟ ετησίως, περίπου το 29% των τακτικών εσόδων και αποτελούσε το 36,34% των τακτικών εξόδων¹⁹², δεύτερη χώρα μετά την Αγγλία σε αυτά τα επίπεδα¹⁹³.

Η Ελλάδα θα αποδεχθεί το χρεοστάσιο Χούβερ, του Ιουνίου 1931, μετά την αποδοχή των αντισταθμιστικών της αιτημάτων, περί αναστολής της εξυπηρέτησης των διακυβερνητικών της δανείων¹⁹⁴. Μετά από τρεις μήνες, στις 21.9.1931, η Αγγλία θα εγκαταλείψει τη χρυσή ισοτιμία και θα προχωρήσει σε αναγκαστική κυκλοφορία¹⁹⁵. Στην Ελλάδα η είδηση θα προκαλέσει πανικό στο χρηματιστήριο, το οποίο θα κλείσει επί ένα πενήνήμερο.

Από το 1929 είχε εμφανισθεί κερδοσκοπική διαρροή ελληνικών κεφαλαίων προς το εξωτερικό, πράγμα που μείωνε τα καλύμματα (αποθέματα) της ΤΕ¹⁹⁶. Τα τελευταία από τον Σεπτέμβριο του 1931 και εντός εξαμήνου θα κατέλθουν στα 2,3 εκ. δολ. από τα 21,5 εκ. δολ.¹⁹⁷. Ταυτόχρονα μειώνονται οι εξαγωγές, το ναυπλιακό και μεταναστευτικό συνάλλαγμα¹⁹⁸, ενώ από το 1931 θα σταματήσει και η εισροή ξένων δανειακών κεφαλαίων.

Στις 21.9.1931 η δραχμή θα αποσυνδεθεί από τη στερλίνα και θα συνδεθεί με το δολάριο¹⁹⁹. Εντός έξι ημερών η ΤΕ θα χάσει συνάλλαγμα 3,6 εκ. δολ.²⁰⁰. Δυο ημέρες αργότερα θα αναγγελθούν τα πρώτα προστατευτικά μέτρα για το εθνικό νόμισμα²⁰¹, τα οποία όμως δεν θα κάμψουν την κερδοσκοπία εις βάρος της δραχμής²⁰².

Τον Απρίλιο του 1932 θα εγκαταλειφθεί η σταθεροποίηση της δραχμής²⁰³. Από τότε μέχρι τον Δεκέμβριο, σε διάστημα οκτώ μηνών, η δραχμή θα χάσει το 60% της ονομαστικής της αξίας²⁰⁴.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου εμφανιζόταν υπεραισιόδοξη. Ο ίδιος ο Βενιζέλος, τον Σεπτέμβριο του 1931, δήλωνε ότι η δραχμή ήταν ισχυρότερη από το δολάριο και το γαλλικό φράγκο²⁰⁵. Το ίδιο υπεραισιόδοξος ήταν και ο κυβερνητικός τύπος²⁰⁶. Η κυβέρνηση ακολουθούσε πολιτική αναμονής και επέμενε στη σταθεροποίηση, «δεν προέτρεχε των γεγονότων. Ασφαλώς βαρύ λάθος...», σημειώνει ο Μαρκεζίνης²⁰⁷.

Αρχές του 1932, ο Βενιζέλος θα ζητήσει από τη Δημοσιονομική Επιτροπή της ΚτΕ, αλλά και από τις τρεις ΜΔ, Αγγλία, Γαλλία και Ιταλία, την πενταετή αναστολή της καταβολής των χρεολυσίων του εξωτερικού δανεισμού και επί πλέον δάνειο 50 εκ. δολ.²⁰⁸.

Οι τρεις ΜΔ θα αναθέσουν στην Οικονομική Επιτροπή της ΚτΕ να τους υποβάλει έκθεση επί της οικονομικής κατάστασης της Ελλάδας²⁰⁹. Η Επιτροπή θα προτείνει ετήσια αναστολή των χρεολυσίων και δάνειο 10 εκ. δολ.²¹⁰.

Από την πλευρά του, ο Βενιζέλος θα επιμένει στα αιτήματά του, αλλά το συμβούλιο της ΚτΕ ουδεμία νύξη θα κάνει επί του δανείου, ενώ την αναστολή των χρεολυσίων θεωρούσε θέμα διαπραγματεύσεων με τους ομολογιούχους. Μετά απ' αυτό ο Βενιζέλος θα άρει την ελεύθερη μετατρεψιμότητα της δραχμής, με τις σταθερές ισοτιμίες του 1928 και θα επα-

ναφέρει την αναγκαστική κυκλοφορία (ν.5422/26.4.1922).

Την 1.5.1932 η κυβέρνηση θα αναστείλει την εξυπηρέτηση του σε ξένο νόμισμα ΔΧ, ενώ θα καταβάλλεται μόνο το 75% των τόκων των εσωτερικών δανείων²¹¹.

Κατά τον οικονομικό εκτιμητή της ΚτΕ, Ο. Νιμάγερ, εκ των διευθυντών της *Τράπεζας της Αγγλίας*, ο οποίος είχε μελετήσει κατ' εντολή της ΚτΕ την ελληνική οικονομία, η κατάσταση στην Ελλάδα κατευθυνόταν προς τη χρεοκοπία, «οφειλομένην εις τον υπερδανεισμόν και την υπερσπατάλην»²¹².

Στο διάστημα 1932-40, για την εξυπηρέτηση των τόκων, των δανείων σε χρυσό, θα επιτευχθούν τέσσερις συμφωνίες με τους ομολογιούχους, οι οποίες θα προβλέπουν την καταβολή από 27,5% μέχρι 40% των ετήσιων τόκων²¹³. Από το 1940 θα διακοπεί η εξυπηρέτηση των εν λόγω δανείων. Ο τελικός διακανονισμός τους θα γίνει το 1964-67.

Δ. Ο ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ

Δ1. Ο ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ

Όπως γράφει ο Μαρκεζίνης, «η εξωτερική αρωγή ήτο απολύτως απαραίτητος»²¹⁴. Τούτο υπαγόρευε η αντιμετώπιση του προσφυγικού²¹⁵, η στρατιωτική αναδιοργάνωση της χώρας²¹⁶ και η οικονομική ανάπτυξη, για την οποία ο Βενιζέλος έγραφε στον Καφαντάρη ότι, «χωρίς εξωτερικήν επικούριαν δεν είναι δυνατή...»²¹⁷.

Σύμφωνα με τον πίνακα 34, κατά την περίοδο 1924-32, ο από ενιά δάνεια αποτελούμενος πάγιος ονομαστικός εξωτερικός δανεισμός ανήλθε σε 14.879.914.330 σ. δρχ.²¹⁸ ή 39.679.771 £²¹⁹ και σε χρ. φρ. 991.994.288²²⁰. Στις 31.3.1932 ο κατά κεφαλήν πάγιος εξωτερικός δανεισμός ήταν 3.937 σ. δρχ. ή 50,48 δολ.²²¹.

Από τον παρατιθέμενο πίνακα Εθνικών δανείων, αν εξαιρέσουμε το δάνειο της αμερικανικής κυβερνήσεως του 1929,

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΘΝΙΚΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ 1923-32

Δάνειο	Ονομαστικό	Τιμή έκδοσης	Πραγματικό	Επιτόκιο	
				Ονομ.	Πραγμ.
Α' προσφυγικό 1924 ²²²	12,3 εκ. £ ή 10 εκ. £ και 11 εκ. \$ (=2,3 εκ. £, με 1£=4,78\$)	88%	8,3 εκ. £ και 9.047.500 \$	7%	8,6%
		πραγματική ^a	Συνολικά		
		Τα 10 εκ. £ 83%	10.191.750 £		
		Τα 11 εκ. \$ 82,25%			
Των σιδηροδρό-	21 εκ. \$ πραγματο-	Τα 10,5 εκ., 90%	14.711.744 \$	7 και	8,69%

μων 1925 ²²³	ποηθέν κατά 16.097.600 \$	Τα 5,597 εκ., 94%		8%	
Υδρεύσεως 1925 ²²⁴	11 εκ. \$ (δυο δά- νεια 10 εκ. και 1 εκ.)	85%	9.350.000 \$	8%	9,4%
Σουηδικό 1926 ²²⁵	1.000.000 £	94%	940.000 £	8,5%	9,04%
Σταθεροποιήσε- ως ή τριμερές 1928 ²²⁶	4.070.960 £ και 17 εκ. \$ συν/κά 7.470.960 £	91% πραγματική 86%	3.501.025 £ και 14.619.999 \$	6%	6,97%
Α' παραγωγικό 1928 ²²⁷	4.000.000 £	89% πραγματική 84%	3.360.000 £	6%	7,14%
Αμερ. Κυβ. 1929 ²²⁸	12.167.000 \$ (2,5 εκ. £)	100%	12.167.000 \$	4%	4%
Σχολικών κτιρί- ων 1930 ²²⁹	1.000.000 £	84%	840.000 £	6%	7,14%
Β' παραγωγικό 1931 ²³⁰	4.600.000 £	83,5%	3.841.000 £	6%	7,18%

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΘΝΙΚΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ 1924-32 (Συνέχεια)

	Εκδότης	Απόσβεση	Υπόλοιπο 31.3.1932
Α' προσφυγικό 1924	<i>Habros Bank,</i> <i>Speyer and Co, ETE</i>	40 έτη, 1.5.195- 1.11.1964	9.421.000 £ και 10.361.000 \$
Σιδ/μων 1925	<i>Societe Commercial</i> <i>de Belgique</i>	6, 10 και 25 έτη	10.576.000 \$
Υδρεύσεως 1925	<i>Ulen and Co</i> και <i>Τράπεζα Αθηνών</i>	27 έτη από 1.10.1930	9.576.000 \$
Σουηδικό 1926	Όμιλος εταιρειών ^β	28 έτη, 31.7.1954	942.884 £
Σταθεροποιήσεως ή τριμερές, 1928	Όμιλος εταιρειών ^γ	40 έτη, 1.2.1968	3.970.680 £ και 16.581.500 \$
Α' παραγωγικό 1928	<i>Habros Bank</i> και <i>Erlanger</i>	40 έτη, 1.12.1968	3.931.740 £
Αμερ. Κυβερν. 1929	Κυβ/ση των ΗΠΑ	20 έτη, 1949	11.336.000 \$
Σχολικών κτιρίων 1930	Σουηδικό ^δ	24 έτη	980.321 £
Β' παραγωγικό 1931	Όμιλος τραπεζών ^ε	37,5 έτη, 1.12.1968	4.583.140 £

α. Συμπεριλαμβάνονται και τα έξοδα έκδοσης-προμήθειες.

β. Η *Svenska Tändsticks Aktiebolaget* Στοκχόλμης και της μαζί μ' αυτήν στενά συνεργαζόμενη αγγλικής *Alsing Trading Co.*

γ. *Hambros Bank* και *Erlanger L^{td}* για το μέρος σε £ και για το μέρος σε δολάρια οι

Speyer and Co και *National City Bank* Ν. Υόρκης.

δ. Η Σουηδική εταιρεία *Aktiebolaget Kreuger and Toll*.

ε. *Hambros* και *Erlanger* για 2 εκ. £ *Mendelsohn Nederlandsche Handel* 300.000 £ *Credit Suisse* (Zürich) 400.000 £ *Stockholms Enskilda Bank* 500.000 £ *Banca Commerciale Italiana* 400.000 £, *ETE* 1 εκ. £. Σύνολο 4.600.000 £.

το οποίο εκδόθηκε στο άρτιο και από το δάνειο των σιδηροδρόμων του 1925 λάβουμε ως ονομαστικό το πραγματοποιηθέν των 16.097.600 δολ., έχουμε:

- Ονομαστικό 13.548.671.824 σ. δρχ. και πραγματικό 11.515.663.036 σ. δρχ., συμπεριλαμβανομένων των εξόδων έκδοσης. Επομένως πραγματική τιμή έκδοσης 85%²³¹.
- Το μέσο ονομαστικό επιτόκιο ήταν 6,87% και το πραγματικό 8,02%.
- Ο μέσος χρόνος απόσβεσης ήταν περίπου 31 έτη, ενώ των προπολεμικών ήταν 60 έτη.
- Οι όροι έκδοσης χαρακτηρίστηκαν βαρύτατοι, «εγγίζοντες τα όρια της τοκογλυφίας». Τούτο λόγω
 - Της χαμηλής τιμής έκδοσης. Ήταν η χαμηλότερη στις χρηματαγορές του Λονδίνου και της Ν. Υόρκης.
 - Των μοναδικά υψηλών επιτοκίων και της ταχείας απόσβεσης.

Ήταν δανεισμός ολιγότερο επαχθής της τρικουπακής περιόδου και επαχθέστερος της περιόδου 1902-1914²³².

Τα πάγια εξωτερικά αυτά δάνεια, σύμφωνα με τον πίνακα 34, είχαν κατά 44% αγγλική προέλευση, κατά 24% αμερικάνικη και κατά 12% ελληνική συμμετοχή, με κραυγαλέα τη γαλλική απουσία²³³. Εκτός συναγωνισμού ήταν οι αγγλικοί δανειοδοτικοί οίκοι, οι οποίοι, όπως υποστηρίζει ο Μαρκεζίνης, είχαν προκαθορίσει σφαίρες δανειακής δραστηριότητας, με την Ελλάδα στη σφαίρα της *Hambros Bank*²³⁴. Επί πλέον οι ομολογούχοι των ελληνικών σε ξένο νόμισμα δανείων, όπως βεβαιώνει το ελληνικό υπ. οικονομικών, κατά 55% βρίσκονταν στην Αγγλία, κατά 25% στην Ελλάδα, κατά 7% στις ΗΠΑ και μόνο κατά 5% στη Γαλλία²³⁵.

Επί του συνολικού εξωτερικού χρέους, δημόσιου και ιδιωτικού, σύμφωνα με την *Οικονομική Επετηρίδα της Ελλάδος* του 1932 (σ. 475), οι πιστωτές του 67,42% βρίσκονταν στην Αγγλία, του 9,88% στις ΗΠΑ και μόνον του 7,52% στη Γαλλία.

Τον Οκτώβριο του 1925 η Ελλάδα θα εξαγοράσει από την οθωμανική Εταιρεία Σιδηροδρόμων Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου την ομώνυμη σιδηροδρομική γραμμή, αναλαμβάνοντας και την εξυπηρέτηση του δανείου των 60 εκ. χρ. φρ. του 1893, που είχε εκδοθεί για την παραπάνω σιδηροδρομική γραμμή. Το 1932 η Ελλάδα θα προχωρήσει στον διακανονισμό του προαναφερόμενου δανείου²³⁶.

Εκτός από τα υπαγόμενα στον ΔΟΕ εννέα δάνεια, στον δανεισμό σε χρυσό συγκαταλέγονται τα μη υπαγόμενα στον ΔΟΕ και οι προκαταβολές εξωτερικού.

Στα μη υπαγόμενα στον ΔΟΕ συμπεριλαμβάνονται:

- Τα τέσσερα χρέη από τη συμφωνία Λοζάνης, συνολικά 871.234 λ. Τουρκίας και 148.133 χρ. λ. Τουρκίας²³⁷.
- Τα πέντε πολεμικά χρέη προς την Αγγλία (δυο), τις ΗΠΑ, τη Γαλλία και τη Βουλγαρία, συνολικά 11.466.355.810 σ. δρχ. ή 30.576.948 £²³⁸. Τέλος οι προκαταβολές του εξωτερικού ανήλθαν στο 1.055.797.500 σ. δρχ. ή 2.815.260 £²³⁹.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΑΟΣ, το εξωτερικό ΔΧ της Ελλάδας το 1932, το οφειλόμενο σε ομολογιούχους του εξωτερικού, ήταν 282.100.000 δολ. ή 1.464.099.000 χρ. φρ., περίπου διπλάσιο των υπολοίπων βαλκανικών χωρών²⁴⁰ (1 £=3,4 δολ.).

Οι απολογισμοί στην εξυπηρέτηση του ΔΧ σε χρυσό και μάλιστα στα νέα δάνεια σε χρυσό, συμπεριλαμβάνουν ορισμένα δάνεια εσωτερικών δανειοδοτών, κυρίως της Εθνικής, τα οποία όμως είναι σε ξένο νόμισμα²⁴¹. Παραλειπόμενων των εν λόγω δανείων, προκύπτει το εξωτερικό ΔΧ εξωτερικών δανειοδοτικών πηγών, δηλαδή το κυρίως εξωτερικό ΔΧ.

Την περίοδο 1924-32, η εξυπηρέτηση των δανείων σε χρυσό ανήλθε (βλ. πίνακα 30) στα 11.077.437.612 δρχ. ή 29.539.833 £, σε τιμές σταθεροποίησης. Τα εθνικά δάνεια την ίδια περίοδο ανήλθαν ονομαστικά στα 39.679.771 £, με πραγματικό (85%) στα 33.727.805 £. Επομένως το 87,58% των εισροών από τα εθνικά δάνεια επανεξήχθη ως εξυπηρέτηση.

Επί πλέον την περίοδο αυτή, η εξυπηρέτηση του ΔΧ σε χρυσό απορροφούσε, κατά ΜΟ ετησίως, το 14,89% των τακτικών εσόδων και αποτελούσε το 18,65% των τακτικών εξόδων (βλέπε πίνακα 29), τα μισά των οποίων αφορούσαν στα εθνικά δάνεια που συνομολογήθηκαν μεταξύ 1924-32.

Με βάση τον λόγο συνάψης των εξωτερικών δανείων, ως τούτος αναφέρεται στις δανειακές συμβάσεις, τα δάνεια αυτά χρησιμοποιήθηκαν για²⁴²:

- Την αποκατάσταση των προσφύγων κατά 36,73%.
- Την κάλυψη ελλειμμάτων²⁴³ και τα έξοδα έκδοσης των δανείων κατά 32,31% και
- Παραγωγικά²⁴⁴ κατά 30,96%

Αναμφισβήτητα τα εξωτερικά δάνεια συνέβαλαν στην σταθεροποίηση της δραχμής, αλλά η εξυπηρέτησή τους, κυρίως, προκάλεσε την ανατροπή της²⁴⁵.

Την ελληνική αδυναμία προσφυγής στον εξωτερικό δανεισμό, η αγγλική πολιτική αντιμετώπισε άκρως εξαρτησιακά. Έτσι το Νοέμβριο του 1923, ο Άγγλος επιτετραμμένος στην Αθήνα, διαμήνυε στον πρωθυπουργό Γονατά και στον αρχηγό της *Δημοκρατικής Ένωσης*, Α. Παπαναστασίου, ότι η εγκατάσταση της Δημοκρατίας θα καθιστούσε αδύνατη τη σύναψη του προσφυγικού ή άλλου δανείου²⁴⁶. Η ελληνική κυβέρνηση υπέγραψε τη «αποικιακή» σύμβαση Power, «δια να μη δυσαρεστηθή η Βρεταννία και αρνηθή να υποστηρίξει την αίτησιν δια την χορήγησιν δανείου εις την Ελλάδα... υπέκυψεν εις ωμήν αξίωσιν»²⁴⁷.

Παρά την παντελή δανειοδοτική της απουσία και η Γαλλία θα χρησιμοποιεί παρόμοια την ελληνική δανειακή αδυναμία. Έτσι το 1931, όπως εξηγεί ο γ. γ. του γαλλικού υπεξ Φ. Μπερτελό στον πρόεδρο Ν. Πολίτη, οι φιλικές σχέσεις της Ελλάδας με την Ιταλία δρουν ανασταλτικά για μια γαλλική δανειοδότηση²⁴⁸.

Επί πλέον, την ώρα που το νόμισμα της χώρας εξαρτιόταν από τον εξωτερικό δανεισμό, οι ξένοι δανειοδότες συνέδεαν άμεσα τη δανειοδότηση με την ανάθεση των αναπτυξιακών έργων της χώρας.

Από την άλλη πλευρά, όπως τονίζει ο Γρηγορίου, δανειζόμεσταν κατά κανόνα «την δωδεκάτην ώραν υπό την πίεσιν της ανάγκης των περιστάσεων και των συνεχών ταμειακών δυσχερειών»²⁴⁹.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΑΟΣ, τον Μάρτιο του 1933, ήταν

Δημόσιο εξωτερικό χρέος	282.100.000 δολ.
Ιδιωτικό εξωτερικό χρέος	125.206.000 δολ.
Σύνολο	407.306.000 δολ.

Δηλαδή το 69,26% δημόσιο και το 30,74% ιδιωτικό²⁵⁰.

Στο διάστημα 1933-40 ο συνολικός δημόσιος εξωτερικό δανεισμός θα ανέλθει μόλις στο ποσό των 190.772.625 σ. δρχ. ή 508.727 £ και 1633 μάρκων²⁵¹. Στον δανεισμό αυτό κατέφυγε η Ελλάδα κυρίως για την αγορά στρατιωτικού υλικού.

Δ2. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ

1. Το προσφυγικό δάνειο του 1924

Στην ελληνοτουρκική συνθήκη ανταλλαγής των πληθυσμών υπήρχε πρόβλεψη έκδοσης δανείου, προς αντιμετώπιση του προσφυγικού²⁵². Η πρόταση για δανειοδότηση της Ελλάδας θα γίνει αρχικά, το Νοέμβριο του 1922, από τον ύπατο αρμοστή για τους πρόσφυγες Φ. Νάνσεν²⁵³.

Η πρόταση του Νάνσεν υιοθετήθηκε από την επαναστατική κυβέρνηση Πλαστήρα και η οποία τον Φεβρουάριο του 1923 ζήτησε από την ΚτΕ τη δανειοδότηση της²⁵⁴. Από την πλευρά της η ΚτΕ έθετε ως προϋπόθεση δανειοδότησης τη ρύθμιση των πολεμικών πιστώσεων του 1918 και

1919²⁵⁵. Παράλληλα το Λονδίνο δυσπιστούσε έναντι της επαναστατικής κυβέρνησης Γλαστέρα και υπεδείκνυε επαναφορά στη νομιμότητα²⁵⁶.

Μετά από λεπτομερή εξέταση των οικονομικών της Ελλάδας η Οικονομική υποεπιτροπή του συμβουλίου της ΚιΕ δέχθηκε, τον Ιούλιο του 1923, την έκδοση ενός δανείου για την αποκατάσταση των προσφύγων, οι γενικές προϋποθέσεις του οποίου θα αναφέρονται στο πρωτόκολλο της Γενεύης του Σεπτεμβρίου 1923²⁵⁷. Το δάνειο δεν θα ήταν μικρότερο των 6 εκ. £ και θα το διαχειριζόταν η προς τούτο ιδρυόμενη ΕΑΠ.

Από τον Μάιο του 1924 οι Άγγλοι, έναντι της έκδοσης του δανείου, πρόβαλαν την πολιτική αστάθεια στην Ελλάδα²⁵⁸. Ο πρόεδρος της ΕΑΠ, Χ. Μοργκεντάου, για να κάμψει τις αγγλικές αντιδράσεις θα απειλήσει την εξασφάλιση του δανείου από τις ΗΠΑ²⁵⁹.

Με το νέο πρωτόκολλο Γενεύης, στις 19.9.1924, θα τροποποιηθεί το προηγούμενο αυξάνοντας το ονομαστικό κεφάλαιο του δανείου στα 10 εκ. £.

Επειδή η έκδοση του δανείου αργούσε και η ΕΑΠ δεν μπορούσε να προχωρήσει στο έργο της, η Ελλάδα κατέφυγε σε δυο προσωρινές προκαταβολές ενός εκ. £, το Νοέμβριο του 1923 και τον Μάιο του 1924, από την *Τράπεζα της Αγγλίας*, με συμμετοχή της *Εθνικής* κατά 25%.

Η πρώτη²⁶⁰ ήταν εξοφλητέα εντός έτους με επιτόκιο μέχρι 6%. Η Ελλάδα για να εξασφαλίσει την προκαταβολή δεσμεύθηκε όπως προχωρήσει

- Στην άμεση και ολική αποστράτευση.
- Στη διενέργεια εκλογών το Φθινόπωρο του 1923²⁶¹.
- Στη μεταφορά ομολογιών του δανείου των 500 εκ. φρ. του 1914, ονομαστικής αξίας 6 εκ. £ και πραγματικής κατ' ελάχιστο 3 εκ. £, στην *Τράπεζα της Αγγλίας*.
- Στην κατάθεση σε χρυσό 2 εκ. £ που η Ελλάδα διατηρούσε στην Αγγλία.

Το 25% της προκαταβολής θα κατέβαλε η *Εθνική* και μέχρι την εξόφληση της προκαταβολής η Ελλάδα δεν μπορούσε ούτε να συνάψει άλλο εξωτερικό δάνειο, ούτε να εκδώσει χαρτονόμισμα. Δηλαδή η *Τράπεζα της Αγγλίας* είχε εξασφαλίσει από την Ελλάδα υπέρ των 6 εκ. £ για να της δανείσει εντόκως 750.000 £. Όπως παρατηρούσε ο Μοργκεντάου η Ελλάδα δανειζόταν τα χρήματα της καταβάλλοντας προς τούτο και ικανοποιητικό τόκο²⁶².

Μέχρι τον Μάιο του 1924 η πρώτη προκαταβολή είχε εξαντληθεί οπότε ο Μοργκεντάου ζήτησε και έλαβε τη δεύτερη προκαταβολή²⁶³. Η δεύτερη δόθηκε με τους ίδιους όρους της πρώτης και ήταν εξοφλητέα μέχρι τον Αύγουστο του 1925²⁶⁴.

Τελικά οι δανειακές συμβάσεις υπεγράφησαν τον Δεκέμβριο του 1924. Το δάνειο ήταν υπερεγγυημένο από την περιουσία και τα έσοδα της ΕΑΠ,

όπως και από τις εισπράξεις μονοπωλίων, χαρτοσήμου και φόρου καπνού, με πρόβλεψη πρόσθετων εγγυήσεων σε περίπτωση ανεπάρκειας των προαναφερομένων²⁶⁵. Οι εγγυήσεις απέδωσαν το δπλάσιο του αναγκαίου και το 1927 το 11πλάσιο²⁶⁶.

Στην Ελλάδα το δάνειο υπερκαλύφθηκε. Στο Λονδίνο καλύφθηκε στο 18πλάσιο και στη Ν. Υόρκη στο 20πλάσιο²⁶⁷.

Οι όροι του δανείου χαρακτηρίστηκαν από επαχθείς έως λίαν επαχθείς²⁶⁸ και άκρως εξαρτησιακοί από την αγγλική πολιτική²⁶⁹.

2. *Των σιδηροδρόμων του 1925.*

Το δάνειο θα συνομολογηθεί για την κατασκευή σιδηροδρομικού δικτύου 350 km (γραμμή Καλαμπάκας – Κοζάνης – Βέροιας), για την προμήθεια μονίμου και τροχαίου σιδηροδρομικού υλικού και τέλος για την αντικατάσταση και την ενίσχυση των υφισταμένων γραμμών.

Το δάνειο εγγυήθηκαν, ως πρώτη υποθήκη, οι νέες γραμμές που θα κατασκευασθούν και με πρώτο προνόμιο επί των ακαθαρίστων εισπράξεων των ελληνικών σιδηροδρόμων²⁷⁰.

Οι όροι του χαρακτηρίστηκαν επαχθέστεροι εκείνων του προσφυγικού. Υπαγόρευαν υπέρογκο επιτόκιο, έξοδα έκδοσης και ταχεία απόσβεση²⁷¹.

3. *Υδρεύσεως του 1925.*

Όπως έλεγε ο Αμερικανός πρέσβης στην Αθήνα, το νερό δεν αρκούσε για μπάνιο και για τσάι την ίδια ημέρα²⁷². Η υδροδότηση των Αθηνών υπήρξε έργο του πρωθυπουργού Α. Μιχαλακόπουλου με την αμερικάνικη εταιρεία *Ulen and Co*²⁷³.

Το Ελληνικό Δημόσιο θα εκδώσει ομολογιακό δάνειο, το οποίο κατά 50% θα καλύψουν η *Ulen* και η *Τράπεζα Αθηνών*. Το δάνειο υπερεξασφάλισαν οι δοθείσες εγγυήσεις²⁷⁴. Οι όροι του χαρακτηρίστηκαν λίαν επαχθείς²⁷⁵.

4. *Σουηδικό του 1926.*

Στο δάνειο αυτό οδήγησαν ταμειακές (ελλείμματα προϋπολογισμού) και συναλλαγματικές ανάγκες. Το δάνειο υπερεξασφαλίστηκε με τις δοθείσες εγγυήσεις²⁷⁶. Οι όροι του χαρακτηρίστηκαν καταθλιπτικά επαχθείς²⁷⁷.

5. *Σταθεροποιήσεως ή τριμερές του 1928*²⁷⁸.

Τον Μάρτιο του 1927 η ΕΑΠ γνωστοποίησε στη Δημοσιονομική Επιτροπή της ΚτΕ την αναγκαιότητα νέου δανείου 5 εκ. £ προς αποκατάσταση των προσφύγων. Ταυτόχρονα η Ελλάδα ζητούσε από το συμβούλιο της ΚτΕ την έγκριση νέου δανείου για τη σταθεροποίηση της οικονομίας.

Η Δημοσιονομική Επιτροπή της ΚτΕ για τη δανειοδότηση της Ελλάδας απαιτούσε την ανά τρίμηνο πλήρη λογοδοσία της εκτέλεσης του κρατικού προϋπολογισμού, την ίδρυση νέας αυτοτελούς εκδοτικής τράπεζας, με το διορισμό σ' αυτήν ξένου συμβούλου και τέλος το προσφυγικό δάνειο να καταβληθεί στην ΕΑΠ, η οποία θα είχε και τη διαχείρισή του. Με το πρω-

τόκολλο Γενεύης του 1927 η Ελλάδα αναλάμβανε την υποχρέωση να ιδρύσει τη νέα εκδοτική τράπεζα, εντός 6 μηνών το αργότερο από την έκδοση του δανείου²⁷⁹.

Επί πλέον αυτών η Ελλάδα αναγνώρισε ανύπαρκτα πολεμικά χρέη προς την Αγγλία και απέρριψε συνηδικές προτάσεις δανειοδότησης, με πολύ πιο συμφέροντες όρους, επιμένοντας στη δανειοδότηση από την *Hambros Bank*²⁸⁰. Όλα αυτά όταν το 1927 το χρήμα στη διεθνή αγορά ήταν αρκετά φθινό και τα ελληνικά επιτόκια αρκετά υψηλά²⁸¹.

Τον Ιούνιο του 1927 η Δημοσιονομική Επιτροπή της ΚτΕ θα εγκρίνει δάνειο 9 εκ. £, το οποίο στη συνέχεια θα υπαγορευείται και από το πρώτο τόκολλο Γενεύης του Σεπτεμβρίου 1927. Το δάνειο κατά τρίτο δινόταν στην ΕΑΠ, στην ενίσχυση της νέας εκδοτικής τράπεζας και στην κάλυψη ελλειμμάτων του προϋπολογισμού παρελθόντων ετών.

Το δάνειο εκδόθηκε ονομαστικού 4.070.960 £ και 17 εκ. δολ. ή 3.493.055 £ (1 £=4,8667 \$) δηλαδή συνολικά 7.564.015 £. Το υπόλοιπο ποσό των 2,5 εκ. £ ή 12.167.000 δολ. δεν εκδόθηκε. Το ποσό τούτο θα εκδοθεί τον επόμενο χρόνο ως δάνειο της αμερικανικής κυβέρνησης, στα πλαίσια του διακανονισμού των πολεμικών πιστώσεων μεταξύ Ελλάδας και ΗΠΑ²⁸². Οι όροι του δανείου χαρακτηρίστηκαν ευνοϊκότεροι των προηγούμενων δανείων.

6. Πρώτο παραγωγικό του 1928.

Το 1925-26 συνομολογήθηκε η εκτέλεση των υδραυλικών έργων Μακεδονίας με τις αμερικάνικες εταιρείες, *The Foundation Co*, *John Monks and Sons* και *Ulen and Co*. Προς τούτο θα συνομολογηθεί το πρώτο παραγωγικό δάνειο. Μέχρι το 1932, κατά τον Α. Αγγελόπουλο, θα έχουν δαπανηθεί για τα παραγωγικά έργα 4,5 εκ. £²⁸³. Τα αντίστοιχα έργα Κρήτης, Θεσσαλίας και Ηπείρου θα αρχίσουν να εκτελούνται από το 1936.

Το οδικό δίκτυο, παραμελημένο και μη ανανεωμένο ήταν σε πολύ κακή κατάσταση. Για τη συντήρηση και επέκταση του οδικού δικτύου θα υπογραφεί το 1928 σύμβαση του Ελληνικού Δημοσίου με την εταιρεία *Π. Μακρής και Σία*. Κατ' αρχήν είχε αποφασισθεί η κατασκευή 4.000 km νέων οδών και η συντήρηση-ανακαίνιση 2.000 km παλαιών. Το 1931 το νέο δίκτυο περιορίστηκε σε 3.027 km και το 1934 σε 2.300 km. Μέχρι το 1935 είχαν κατασκευασθεί 480 km και είχαν δαπανηθεί 2 δισ. δρχ., εκ των οποίων το 75% από τα παραγωγικά δάνεια και τις προσωρινές προκαταβολές²⁸⁴.

Τέλος από το πρώτο παραγωγικό προικοδοτήθηκε η ΑΤΕ με 373.333 £. Το δάνειο εξασφαλίστηκε με πρώτη υποθήκη από τις προσόδους της ΔΟΕ αφού εξαιρεθούν τα δάνεια που εξυπηρετούνται απ' αυτήν κατά προτεραιότητα. Επί πλέον από το μη εκδοθέν τμήμα του δανείου των 500 εκ. φρ./1914.

7. Της Αμερικανικής κυβερνήσεως του 1929.

Με βάση τη συμφωνία των πολεμικών πιστώσεων της 18.2.1918 οι ΗΠΑ κατέβαλαν στην Ελλάδα 15 εκ. δολ. τα οποία έντοκα, από 16.10.1921 μέχρι 1.1.1928, προς 5%, ανέρχονταν στα 19.659.836 δολ.

Μετά την αγγλοελληνική συμφωνία για τις πολεμικές πιστώσεις τον Απρίλιο του 1927 (9.4.1927), οι ΗΠΑ ζήτησαν παρόμοια ρύθμιση. Η Ελλάδα το αποδέχθηκε υπό τον όρο καταβολής και από τις ΗΠΑ του ίδιου ποσού με την Αγγλία, η οποία είχε καταβάλει 31.826.910 δολ. (περίπου 6,5 εκ. £). Δηλαδή η Ελλάδα απαιτούσε από τις ΗΠΑ εξισωτικό ποσό $31.826.910 - 19.659.836 = 12.167.074$ δολ. (περίπου 2,5 εκ. £).

Μετά από διαπραγματεύσεις η Ελλάδα και οι ΗΠΑ θα φθάσουν στη συμφωνία της 10.5.1929 που κυρώθηκε με τον ν.4545/12-15.4.1930. Με τη συμφωνία αυτή:

- Η Ελλάδα μέχρι την 31.12.1927 αναγνώριζε πραγματικό χρέος 18.127.922 δολ., ονομαστικού 20.330.000 δολ., εξοφλητέου εντός 62 ετών, με εξαμηνιαίες δόσεις (μέχρι το 1989) και παραιτούταν από το υπόλοιπο των αμερικανικών πολεμικών πιστώσεων του 1918.
- Οι ΗΠΑ θα χορηγούσαν στην Ελλάδα δάνειο, ονομαστικού και πραγματικού 12.167.000 δολ., με 4%, εξοφλητέου εντός 20 ετών, από 20.5.1929 μέχρι 20.5.1949. Ολόκληρο το δάνειο η Ελλάδα θα το παραχώρούσε στην ΕΑΠ για την αποκατάσταση των προσφύγων. Το δάνειο εξασφαλιζόταν με τις ίδιες εγγυήσεις του δανείου σταθεροποίησης του 1928.

8. Σχολικών κτιρίων του 1930.

Το δάνειο εξασφαλιζόταν όπως και το προηγούμενο. Η απόσβεση οριζόταν εντός 24 ετών με ισόποσες ετήσιες χρεολυτικές δόσεις.

9. Δεύτερο παραγωγικό του 1939.

Η ελληνική κυβέρνηση θα καταφύγει στο δεύτερο παραγωγικό για:

- Τη συνέχιση των παραγωγικών έργων Αξιού-Στρυμόνα, όπως και της οδοποιίας.
- Την ενίσχυση της ΑΤΕ.
- Την εξόφληση των προκαταβολών *Hambros* 1,5 εκ. £ και *ETE* 600.000 £.
- Την πληρωμή εξόδων ανανέωσης των εκδοθέντων εντόκων γραμματιών για το κυματινόμενο δάνειο προκαταβολής *Spreyer* των 7,5 εκ. δολ.

Από το όλο δάνειο μόνο 1,3 εκ. £ επενδύθηκαν στα παραγωγικά έργα²⁸⁵. Το δάνειο εξασφάλιζαν οι συνήθεις εγγυήσεις²⁸⁶.

10. Το δάνειο του σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου 1927 και 1932. Πρώην οθωμανικό του 1893, 60 εκ. χρ. φρ.

Στις 28.10.1890 η οθωμανική κυβέρνηση θα μεταβιβάσει στη *Deutsche*

Bank την εκμετάλλευση της γραμμής Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου για 99 χρόνια, μέχρι το 1989.

Μετά από τρία χρόνια η *Deutsche Bank* θα μεταβιβάσει δικαιώματα και υποχρεώσεις στην τότε συσταθείσα *Ανώνυμη Οθωμανική Εταιρεία Σιδηροδρόμων Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου*, με έδρα την Κωνσταντινούπολη.

Στις 8.2.1893 η γενική συνέλευση της εν λόγω εταιρείας θα εγκρίνει την έκδοση ομολογιακού δανείου 60 εκ. χρ. φρ. Το δάνειο θα εκδοθεί προς 3% με απόσβεση εντός 97 ετών, δηλαδή μέχρι το 1989 και θα καλυφθεί κυρίως στη Γερμανία μέσω της *Deutsche Bank*. Μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1915 θα έχουν αποσβεσθεί 3.516.000 χρ. φρ. του ονομαστικού κεφαλαίου.

Στις 2.10.1915 ο ελληνικός στρατός θα καταλάβει το 92% της εν λόγω σιδηροδρομικής γραμμής, της υπολοίπου ευρισκόμενης εντός γιουγκοσλάβικου εδάφους.

Μεταπολεμικώς η Ελλάδα αποφάσισε την εξαγορά της σιδηροδρομικής γραμμής και οι σχετικές διαπραγματεύσεις κατέληξαν στις 17.10.1925 στις 4 συμβάσεις εξαγοράς. Με αυτές η Ελλάδα:

- Κατέβαλε για το 92% της εν λόγω σιδηροδρομικής γραμμής, στην ιδιοκτήτρια εταιρεία, αποζημίωση 15.782.714 χρ. φρ.
- Ανέλαβε την εξυπηρέτηση του δανείου των 60 εκ. χρ. φρ., το οποίο στις 2.10.1915 ανερχόταν σε 56.484.000 χρ. φρ. και με απλήρωτα από τότε τοκομερίδια 18.074.000 χρ. φρ. Απ' αυτά η Ελλάδα δεν αναγνώρισε τις ομολογίες που βρίσκονταν σε χέρια υπηκόων πρώην εχθρικών χωρών, όπως υπαγόρευε η συνθήκη των Βερσαλλιών και οι οποίες ανέρχονταν σε 80.000 ομολογίες ή το 70% των κυκλοφορούντων. Τον Ιούλιο του 1928 η Ελλάδα ακύρωσε αυτές, ενώ ο ν.4729/10.5.1930 επέτρεπε στην ελληνική κυβέρνηση να προχωρήσει στον οριστικό διακανονισμό του εν λόγω δανείου με τους ομολογιούχους.

Μετά από διαπραγματεύσεις δυο ετών, στις 10.3.1932, θα συνομολογηθεί ο διακανονισμός με την εταιρεία *Association Nationale des Porteurs de Valeurs Mobilieres* που ενεργούσε για λογαριασμό των ομολογιούχων.

Με τη σύμβαση του διακανονισμού το Ελληνικό Δημόσιο, από το πρώην δάνειο των 60 εκ. χρ. φρ./1893, αναγνώριζε 10 εκ. χρ. φρ. με πρόβλεψη να ανέλθει στα 15 εκ. χρ. φρ.

Το δάνειο εξασφαλιζόταν από τα περισεύματα των υπέγγνων προσόδων που είχαν εκχωρηθεί στην επιτροπή του ΔΟΕ για την εξυπηρέτηση των προ αυτού εθνικών δανείων. Επί πλέον η εξυπηρέτησή του απαλλασσόταν από κάθε σύγχρονο ή μελλοντικό φόρο.

Η σύμβαση τέθηκε σε ισχύ την 21.3.1932 και μετά δέκα ημέρες περιέπεσε στο χρεοστάσιο. Από τότε θα καταβάλλεται μόνο μέρος των τόκων

και στις 21.3.1937 το σε κυκλοφορία κεφάλαιο του δανείου ανερχόταν σε 12.132.500 χρ. φρ.

Δ3. Ο ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ

Τον εσωτερικό δανεισμό συνθέτουν τα παλαιά δάνεια σε τραπεζικά²⁸⁷, τα νέα δάνεια 1917-1923 σε τραπεζικά²⁸⁸, τα νέα δάνεια 1924-32 σε τραπεζικά, τα αποζημιωτικά και ο κυμαινόμενος δανεισμός.

Τα νέα δάνεια 1924-32 σε τραπεζικά αποτελούνται από το ενοποιήσεως του 1924, το δάνειο προς αγορά του μεγάρου Σχλήμαν (Ιλίου μέλαθρον) και τα κυρίως εσωτερικά δάνεια 1924-32.

• Το ενοποιήσεως του 1924²⁸⁹.

Συνομολογήθηκε την 1.12.1924 με την *Εθνική* και ήταν ονομαστικού κεφαλαίου 645 εκ. δρχ.²⁹⁰, με απόσβεση εντός 15 ετών (το 1939). Προήλθε από την ενοποίηση παλαιών προσωρινών δανείων του Ελληνικού Δημοσίου από την *Εθνική* κατά την περίοδο 1920-24. Αυτά ήταν:

- 399.985.350 δρχ. από το δάνειο του ενός δις. του 1919 (ν.δ/28.9.1919).
- Το προσωρινό δάνειο των 75 εκ. δρχ. (της 21.6.1921).
- Το προσωρινό δάνειο των 125 εκ. δρχ. (της 21.6.1921).

• Το δάνειο προς αγορά του μεγάρου Σχλήμαν²⁹¹.

Για την εγκατάσταση του Μουσείου Αλ. Σούτσου και της πινακοθήκης, τον Απρίλιο του 1926, εξαγοράσθηκε από το Ελληνικό Δημόσιο το μέγαρο ιδιοκτησίας Σοφίας Σχλήμαν αντί 27 εκ. δρχ. Τα 7 εκ. καταβλήθηκαν αμέσως από την *Εθνική* με υπόχρεο το Ελληνικό Δημόσιο προς 7%. Η απόσβεση τους θα γινόταν από το κληροδότημα Αλ. Σούτσου εντός 5ετίας. Τα υπόλοιπα 20 εκ. θα καταβάλλονταν στη Σοφία Σχλήμαν από το Ελληνικό Δημόσιο, εντός πενταετίας (μέχρι το 1931), προς 7%²⁹².

• Ο κυρίως εσωτερικός δανεισμός.

Είχαν εκδοθεί στο άρτιο και ήταν τα παρακάτω 14 δάνεια²⁹³:

Δάνειο	Κεφάλαιο εκ. δρχ.	Επιτόκιο %	Απόσβεση	Εκδότης
Δικαστηρίων Πατρών 1924	10	6	40 έτη, (1964)	<i>Εθνική</i> , 23.9.1924
Δικαστηρίων Βόλου 1925	2	6	40 έτη, (1964)	<i>Εθνική</i> , 4.3.1925
Του <i>Τέκτονος</i> 1925 ²⁹⁴	100	9	20 έτη	Ομολογιακό Δημοσίου
Β' αναγκαστικό του 1926	1.230	6	20 έτη, (1946)	Ελληνικό Δημόσιο
Γ' αναγκαστικό του 1926	650	8	10 έτη, (1937)	Ελληνικό Δημόσιο
Συνοικισμός Ν. Σμύρνης 1926	2	7	Εξοφλήθη 1930/31	Ελληνικό Δημόσιο
Τηλεγραφικό του 1930	45	8	10 έτη, (1942)	<i>ΤΠΔ*</i>
Δυο ύδρευσης του 1930, 25 εκ. και 75 εκ., συνολικά	100	7	Και τα δυο 10 έτη (1941)	Και τα δυο από το <i>ΤΠΔ</i>

Διο αποπεράτωσης ύδρευσης				
Ulen το 1930	90	8	10 έτη (1941)	ΤΤ**
Τρία για συμπλήρωση υδρευτικού δικτύου, 1930, 1931	80	8	10 έτη	ΤΤ, τα 25 εκ. το 1950, τα υπόλοιπα το 1931

* Ταμείο Παρακαταθηκών και Δανείων.

** Ταχοδρομικό Ταμειστήριο.

Συνολικού κεφαλαίου 2.309.000.000 δρχ. Μέχρι το 1932 του Τέκτονος είχαν κυκλοφορήσει ομολογίες 71.954.000 δρχ., επομένως μέχρι το 1932 πραγματικό 2.280.954.000 δρχ.

Το Β' αναγκαστικό δάνειο²⁹⁵ επέβαλε η κυβέρνηση μετά από εισήγηση της Εθνικής. Εκτός από τις καταθέσεις, όλα τα τραπεζογραμμάτια που κυκλοφορούσαν στις 23.1.1926, των 50 δρχ. και άνω, διχοτομήθηκαν. Το ένα παρέμεινε στην κυκλοφορία στα $\frac{3}{4}$ της αρχικής τιμής, το υπόλοιπο μετετράπη σε ομολογία κρατικού δανείου, 20ετούς διάρκειας, προς 6% και συμμετοχής σε λαχειοφόρο κλήρωση. Από τα αρχικά προβλεπόμενα 1,25 δισ. δρχ. καλύφθηκαν τα 1,23 δισ. δρχ., εκ των οποίων τα 661 εκ. δρχ. δόθηκαν στην Εθνική έναντι του κυμαινόμενου προς αυτήν χρέους.

Για τη μετατροπή των μισών κυκλοφορούντων εντόκων γραμματίων²⁹⁶, την ίδια μέρα 23.1.1926, η κυβέρνηση επέβαλε και το τρίτο αναγκαστικό δάνειο²⁹⁷. Ήταν ονομαστικού 750 εκ. δρχ. που πραγματοποιήθηκε κατά τα 650 εκ. δρχ., προς 8%, με απόσβεση εντός 10ετίας (1.2.1928 – 31.3.1937).

• Τα αποζημιωτικά. Τα οποία διακρίνονται στο:

– Ελληνοβουλγαρικής μεταναστεύσεως²⁹⁸.

Πρόκειται για δανειοποιηθέν χρέος, απόρροια της εκούσιας ελληνοβουλγαρικής ανταλλαγής πληθυσμών, της προβλεπόμενης από τη συνθήκη Νεϋγύ του 1919 και το διακανονισμό της συμφωνίας Καφαντάρη-Μολλώφ του 1927. Ήταν ονομαστικού 800 εκ. δρχ. και πραγματικού 764.424.500 δρχ., προς 6%, με απόσβεση εντός 15 ετών από 1.1.1929.

– Των Ελλήνων υπηκόων του 1927²⁹⁹.

Με τη σύμβαση των Αθηνών, της 1.12.1926, θα τροποποιηθεί η συνθήκη ανταλλαγής πληθυσμών με την Τουρκία, σε ότι αφορά στη μη ανταλλάξιμη μουσουλμανική περιουσία. Η τροποποίηση όριζε ότι τα ακίνητα των μουσουλμάνων υπηκόων στην Ελλάδα και των Ελλήνων υπηκόων στην Τουρκία θα εξαγοράζονταν από τις δυο κυβερνήσεις. Η ρύθμιση αυτή υπαγορεύθηκε γιατί τα περισσότερα των πρώτων είχαν καταληφθεί από Έλληνες πρόσφυγες.

Αν ο συμψηφισμός άφηνε υπόλοιπο υπέρ της Τουρκίας, τούτο θα κατέβαλε σε μετρητά η Ελλάδα. Ως εγγύηση η τελευταία έθεσε 500.000 £. Για τους Έλληνες υπηκόους, των οποίων οι ακίνητες περιουσίες θα περιέρχονταν στο Τουρκικό Δημόσιο, αποφασίσθηκε να αποζημιωθούν

από το Ελληνικό Δημόσιο με εσωτερικό δάνειο που προς τούτο ήθελε εκδοθεί. Έτσι η ελληνική κυβέρνηση θα προχωρήσει στη έκδοση ομολογιακού δανείου και μάλιστα προνομιούχων ομολογιών³⁰⁰, 800 εκ. δρχ., εξοφλητέου εντός 30 ετών (μέχρι 1.10.1957), προς 8%. Μέχρι και το 1932 είχαν διατεθεί ομολογίες 798,3 εκ δρχ.

– *Των πολεμοπαθών του 1929*³⁰¹.

Προς αποζημίωση των Ελλήνων υπηκόων που υπέστησαν ζημιές κατά τον ΑΠΠ, το Ελληνικό Δημόσιο θα εκδώσει δάνειο, ονομαστικού 820 εκ. δρχ. και πραγματικού 800 εκ. δρχ., με απόσβεση εντός 25 ετών (1954), προς 6%.

– *Της ΑΤΕ 250 εκ. δρχ. του 1931*³⁰².

Προς αποζημίωση των αγροτών ανταλλαξιμών προσφύγων. Μέχρι και το 1932 είχαν κυκλοφορήσει ομολογίες 138.763.000 δρχ.

– *50 εκ. του 1924, για απαλλοτρίωση αγροτικών και αστικών κτημάτων στη Δυτική Θράκη και στη Μακεδονία. Με την Εθνική προς αποκατάσταση των προσφύγων.*

– *Των ανταλλαξιμών του 1926 και 1928.*

Εκδόθηκαν από την Εθνική προς αποζημίωση των αστών ανταλλαξιμών προσφύγων και τα οποία το Ελληνικό Δημόσιο μόνο εγγυήθηκε. Η απόσβεση ήταν ανάλογη της ετησίως εκποιούμενης ανταλλαξιμού περιουσίας, δηλαδή απροσδιόριστος.

Των ανταλλαξιμών του 1926³⁰³ ήταν ονομαστικού κεφαλαίου 6 δισ., προς 8% και εκ των οποίων μέχρι και το 1932 είχαν εκδοθεί ομολογίες 4.359.317.000 δρχ. Των ανταλλαξιμών του 1928³⁰⁴ ήταν ονομαστικού κεφαλαίου 1,65 δισ. δρχ. και πραγματικού 1,4 δισ. δρχ., προς 6%. Μέχρι και το 1932 είχαν εκδοθεί ομολογίες 1.399.560.000 δρχ.

Τον κυμαινόμενο εσωτερικό δανεισμό συνθέτουν τα επόμενα βραχυπρόθεσμα δάνεια:

- Τα έντοκα γραμμάτια του Δημοσίου (παλαιά), των οποίων στις 31.3.1923 το ονομαστικό κεφάλαιο ήταν 279.580³⁰⁵.
- Τα έντοκα γραμμάτια Εθνικής Αμόνης, ύψους 1.037.100.000³⁰⁶.
- Έντοκα γραμμάτια του Δημοσίου και της Τράπεζας της Ελλάδος³⁰⁷, τα οφειλόμενα στις 31.3.1932 και ανερχόμενα σε 153.187.500 δρχ. Εξοφλήθησαν κατά τη χρήση 1932-33.
- Χρέος προς την Εθνική από αποζημιωτική προκαταβολή της Εθνικής σε ανταλλάξιμους πρόσφυγες, με βάση τη σύμβαση της 25.10.1926, ανερχόμενη σε 891.372.510 δρχ.³⁰⁸
- Χρέος προς ΑΤΕ, 200 εκ. δρχ. της 16.8.1929³⁰⁹.
- Επισιτιστικό χρέος προς την Εθνική. Πρωτοεμφανίστηκε το 1928 και ανήλθε το 1929 στα 201,5 εκ. δρχ.³¹⁰.

Επομένως το ονομαστικό κεφάλαιο του κυμαινόμενου εσωτερικού δανεισμού ανερχόταν σε 2.483.439.590 με τα 2.483.160.010 ανήκοντα στην περίοδο 1924-32. Την περίοδο αυτή αποσβέστηκαν (πίνακας 36) τα 1.717.804.831 και καταβλήθηκαν συνολικά για το κυμαινόμενο χρέος τόκοι 219.092.144 δρχ. (πίνακας 39).

Σύμφωνα με τον πίνακα 35, απόσβεσης εσωτερικών πάγιων δανείων, έχουμε:

	Ονομαστικό κεφάλαιο 31.3.1923*	Απόσβεση μέχρι την 31.3.1932
ΠΑ	107.906.343	13.365.332
ΝΔ 1917-23	5.892.230.847 ³¹¹	3.524.218.402
ΝΔ 1924-32	2.280.954.000 ³¹²	472.405.368
Αποζημιωτικά	2.468.300.000	263.099.300
Ιλίου Μέλαιθρον	27.000.000	10.058.799 ³¹³
Σύνολο	10.776.391.190	4.283.147.201

* Για τα μετέπειτα δάνεια το ονομαστικό κεφάλαιο της δανειακής σύμβασης κατά τον χρόνο της υπογραφής της.

Επομένως η περίοδος 1924-32 επιβαρύνεται με εσωτερικά πάγια δάνεια 10.776.391.190 από τα οποία θα αποσβεστούν τα 4.283.147.201. Στα τελευταία οι έκτακτες αποσβέσεις ανέρχονται στο 1.232.570.840 ή στο 28,77% των συνολικών αποσβέσεων³¹⁴.

Τα συνολογνηθέντα την περίοδο 1924-32 μόλις ανέρχονται στα 2.307.954.000³¹⁵, δηλαδή στο 21,41% του συνολικού πάγιου εσωτερικού δανεισμού, ενώ το μεγαλύτερο μέρος, το 54,67%, προέρχεται από την περίοδο 1917-23 και το 22,90% έχει αποζημιωτικό χαρακτήρα από πολεμικές αιτίες της ίδιας περιόδου.

Η συνολική απόσβεση 4.283.147.201 ανήλθε στο 40% περίπου του πάγιου εσωτερικού δανεισμού. Σ' αυτήν το 82,28% καταβλήθηκε για τον εσωτερικό δανεισμό της περιόδου 1917-23, ενώ μόλις το 11,08% για την περίοδο 1924-32.

Όπως προκύπτει από τα προηγούμενα, ο συνολικός δανεισμός, πάγιος και κυμαινόμενος, ανέρχεται στα 13.259.830.780³¹⁶. Στον τελευταίο όμως, με τα δυο πάγια αναγκαστικά του 1926, συνολικά 1,88 δισ. δρχ., εξαγοράστηκαν ισόποσα έντοκα γραμμάτια του κυμαινόμενου και ως εκ τούτου ο συνολικός εσωτερικός δανεισμός είναι:

$$13.259.830.780 - 1.880.000.000 = 11.379.830.780.$$

Όμοια για τον εσωτερικό δανεισμό που πραγματοποιήθηκε την περίοδο 1924-32, έχουμε:

- ΝΔ 1924-32 2.280.954.000 δρχ.
- Αποζημιωτικά 2.468.300.000 δρχ.
- Ιλίου Μέλαιθρον 27.000.000 δρχ.

- Κυμαινόμενος 2.483.160.010 δρχ.
 - Σύνολο 7.259.414.010 δρχ.
- Επομένως ο συνολικός είναι 7.259.414.010-1.880.000.000=5.379.414.010 δρχ. και με δίχως τα αποζημιωτικά, ως αποτελούντα πολεμικό χρέος, είναι 2.911.114.000 δρχ. με πάγιο 2.280.954.000 δρχ.

Την περίοδο 1924-32 η εξυπηρέτηση του πάγιου εσωτερικού δανεισμού ανήλθε στα 7.060.907.931 δρχ., με τα 851.362.130 για τα αποζημιωτικά και του κυμαινόμενου στο 1.936.896.975 (βλέπε πίνακα 40). Δηλαδή η συνολική εξυπηρέτηση, πάγιου και κυμαινόμενου ανήλθε στα 8.997.804.906 δρχ.

Στην εξυπηρέτηση του πάγιου εσωτερικού δανεισμού, η εξυπηρέτηση των εσωτερικών ΝΔ 1924-32 ανέρχεται περίπου στο 20,5%, ενώ το 79,5% εξυπηρετούσε τον πριν το 1924 οφειλόμενο πάγιο εσωτερικό δανεισμό.

Τα νέα κεφάλαια που αντλήθηκαν από τον πάγιο (δίχως τα αποζημιωτικά) και τον κυμαινόμενο εσωτερικό δανεισμό, μεταξύ 1924 και 1932, ανήλθαν στα 4.791.114.010 δρχ., δηλαδή μόλις κάλυπταν το 53% περίπου της συνολικής εξυπηρέτησης 1924-32³¹⁷.

Η εξυπηρέτηση του συνολικού εσωτερικού δανεισμού, πάγιου και κυμαινόμενου, ανήλθε περίπου στο 13% των τακτικών εσόδων³¹⁸.

Οι τόκοι του πάγιου εσωτερικού δανεισμού (βλέπε πίνακα 40) ανήλθαν στα 2.621.049.054 και δίχως τους τόκους των αποζημιωτικών, στα 2.032.786.224. Οι τόκοι των ΝΔ 1924-32 ανήλθαν μόλις στο 32% περίπου των συνολικών³¹⁹. Δηλαδή η κύρια επιβάρυνση προερχόταν από την περίοδο πριν το 1924.

Για την ίδια περίοδο τα έξοδα εξυπηρέτησης του πάγιου εσωτερικού δανεισμού ανέρχονται στο 3,65% των πάγιων αποσβέσεων, όπου μόνο το τρίτο περίπου προέρχεται από τον πάγιο εσωτερικό δανεισμό που πραγματοποιήθηκε μεταξύ 1924-32³²⁰.

Ε. ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Ε1. ΟΙ ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ

Το 1929 το Ελληνικό Δημόσιο θα καταστεί κύριος ολοκλήρου του σιδηροδρομικού δικτύου³²¹. Το δίκτυο δεν είχε επεκταθεί αλλά το 1925-26 είχε ανανεωθεί σε μεγάλο βαθμό ο τεχνικός εξοπλισμός του³²². Το 1927 η συνολική αξία των εγκαταστάσεων του δικτύου ανερχόταν περίπου στα 169,2 εκ. χρ. δρχ. και το 1932 θα υπάρχουν 2.632 km σιδηροδρομικών γραμμών «ασθενούς κινήσεως»³²³. Το δίκτυο θα χρησιμοποιείται προς το εμπορικότερο³²⁴.

Στην οδοποιία τα υπό κατασκευήν έργα, τον Ιούνιο του 1933, εκτείνονταν σε 1.872 km, εκ των οποίων τα 300 είχαν αποπερατωθεί, τα 1.112 ήταν σχεδόν έτοιμα και τα 460 ημιτελή. Η συνολική δαπάνη θα φθάσει στα 1,65 δισ. δρχ.³²⁵

Το αυτοκίνητο θα αρχίσει δειλά να ανταγωνίζεται τον σιδηρόδρομο από το 1926 για να ενταθεί στη συνέχεια ο ανταγωνισμός μέχρι το 1930, οπότε θα αρχίσει μια συνεργασία³²⁶.

Στις εσωτερικές μεταφορές η θέση της ακτοπλοΐας όταν δεν μεταβαλλόταν αρνητικά, παρέμενε στάσιμη³²⁷. Αεροπορικά η Αθήνα θα συνδεθεί με τη Θεσσαλονίκη το 1931 και θα αποτελεί τη μοναδική αεροπορική γραμμή.

Το πρόβλημα των μεταφορών επιβαρύνει αποφασιστικά το κόστος παραγωγής. Σε ορισμένες μεταφορές από Αθήνα προς Θεσσαλία, το κόστος μεταφοράς είναι διπλάσιο από εκείνου Αμβούργου-Αθήνας³²⁸.

Ε. ΤΟ ΤΡΑΠΕΖΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Οι τραπεζικές επιχειρήσεις υπερπολλαπλασιάζονται. Από της ιδρύσεως του ελληνικού κράτους μέχρι το 1921 είχαν ιδρυθεί 41 τράπεζες. Μεταξύ 1921-31 θα ιδρυθούν 40 τράπεζες, δυο πιστωτικοί οργανισμοί και 4 ξένες τράπεζες³²⁹. Από τις ελληνικές μόνον οι 4 μεγαλύτερες, *Εθνική - Αθηνών - Ανατολής - Εμπορική*, θα επεκταθούν εκτός των εθνικών ορίων³³⁰. Ο ιδρυτικός αυξητικός ρυθμός θα αναστραφεί από το 1928 και μετά³³¹, ενώ θα αρχίσει και η εκκαθάριση των ήδη υπαρχόντων³³².

Η λειτουργία των τραπεζών ήταν καταθέσεων και βραχυπρόθεσμης πίστης, μέσω προεξοφλήσεως γραμματίων και προκαταβολών, με ενέχυρο τίτλους και γενικά ενέχυρα αξιών. Μεταξύ 1915-30 οι καταθέσεις όλων των τραπεζών, εκτός της *Εθνικής*, θα αυξηθούν κατά 2.800% και της *Εθνικής* κατά 1.825%³³³. Τα καθαρά τους κέρδη μέχρι το 1928 «πήρξαν ασυνήθως μεγάλα». Στη συνέχεια θα φθίνουν για να φθάσουν το 1931 σε επίπεδα κατώτερα του 1914, αν και κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης είχαν αποδόσεις μεγαλύτερες των ευρωπαϊκών τραπεζών, των αγγλικών συμπεριλαμβανομένων³³⁴.

Το 1927 η ΚτΕ για τη δανειοδότηση της Ελλάδας, έθεσε ως προϋπόθεση την ίδρυση αυτοτελούς και αποκλειστικής εκδοτικής τράπεζας³³⁵. Μετά απ' αυτό το εκδοτικό προνόμιο θα αποσπασθεί από την *Εθνική* και θα ιδρυθεί ως εκδοτική η *Τράπεζα της Ελλάδος*, με έναρξη εργασιών στις 14.5.1928³³⁶.

Την ίδια περίπου εποχή θα ιδρυθεί, αποσπώμενη επίσης από την *Εθνική*, η *Εθνική Κτηματική Τράπεζα*, με έναρξη λειτουργίας την 1.6.1927³³⁷. Τέλος τον Ιούλιο του 1929 θα ιδρυθεί³³⁸, κυρίως με κρατικά κεφάλαια, η

Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (ΑΤΕ), ως «αυτόνομος οργανισμός κοινοφελούς χαρακτήρος» και όπως αναφέρει η ιδρυτική σύμβαση, «κύριος σκοπός θέλει εσθαι η εξυπηρέτησις της γεωργικής πίστewος»³³⁹.

Ε3. Η ΓΕΩΡΓΙΑ

Η Ελλάδα παρέμενε μια χώρα γεωργική³⁴⁰, με το 61% αγρότες³⁴¹ κατά την απογραφή του 1928. Η γεωργική παραγωγή, αν και τη δεκαετία του 1920 αυξήθηκε κατά 10%³⁴², κατά το ΑΟΣ, την τετραετία 1928-32, μόλις κάλυπτε το 32,4% της κατανάλωσης³⁴³, ενώ συνέχιζε βασικά είδη της αγροτικής παραγωγής να τα καλύπτει με τις εισαγωγές³⁴⁴. Την ίδια περίοδο, 1927-32, το αγροτικό εισόδημα μόλις προσέγγιζε το τρίτο του συνολικού εισοδήματος³⁴⁵. Από την άλλη πλευρά, όπως επεσήμαινε ο υπουργός οικονομικών, η μικρή καλλιεργούμενη έκταση και η παραγωγή ευγενών ειδών (καπνός-σταφίδα), εξωτερικής κατανάλωσης, εξαρτούσαν την παραγωγή από την εξωτερική ζήτηση και τις σκοπιμότητες³⁴⁶.

Η αποτσιφλικοποίηση είχε αναγγελθεί από το 1917 αλλά μέχρι το 1920 είχε διανεμηθεί μόνο ένα τσιφλίκι. Μέχρι το 1922 θα διανεμηθούν μόνο 75, ενώ μεταξύ 1923-25 θα διανεμηθούν 1.203³⁴⁷. Σύμφωνα με το υπουργείο γεωργίας και την ΕΑΠ, διανεμήθηκαν 13.889.000 στρέμματα, εκ των οποίων τα 8 εκ. στρέμματα (με τα 5 εκ. περίπου καλλιεργήσιμα) σε πρόσφυγες, δηλαδή «απαλλοτριώθηκε περίπου το μισό» της καλλιεργήσιμης γης³⁴⁸. Παράλληλα ανεγέρθησαν 1.740 αγροτικοί συνουκισμοί, στους οποίους στεγάστηκαν 143.402 οικογένειες αγροτών προσφύγων³⁴⁹. Μετά την αποτσιφλικοποίηση και με βάση την απογραφή του 1928 θα επικρατήσει ο μικρός οικογενειακός αγροτικός κλήρος³⁵⁰.

Ταυτόχρονα από το 1925 θα αρχίσουν τα αποστραγγιστικά έργα στην πεδιάδα της Θεσσαλονίκης και από το 1928 στις πεδιάδες Σερρών και Δράμας, τα οποία θα αποδώσουν 850.000 στρέμματα νέων καλλιεργήσιμων εκτάσεων, ή μαζί με τις προστατευόμενες 1,5 εκ. στρέμματα. Αποτέλεσμα της αγροτικής μεταρρύθμισης και της προσφυγικής αγροτικής παρουσίας ήταν η αύξηση της καλλιεργήσιμης γης κατά 35%, στο διάστημα 1923-32³⁵¹.

Παράλληλα καταγράφεται εντυπωσιακή εντατικοποίηση των καλλιεργειών. Ενδεικτική είναι η αύξηση στη χρήση των λιπασμάτων, που από 11.800 τόνους το 1923 θα ανέλθει στους 49.100 τόνους το 1929³⁵².

Μετά το 1920 η αγροτική πίστη παρουσιάζει μόνο ονομαστική αύξηση, λόγω της υποτίμησης της δραχμής³⁵³. Μέχρι την ίδρυση της ΑΤΕ το 1929, την αγροτική πίστη ασκούσε η *Εθνική* και κυρίως οι τοκογλύφοι. Στη συνέχεια την ανέλαβε η ΑΤΕ. Ήταν αγροτική πίστη κυρίως βραχυπρόθεσμη³⁵⁴, συντηρήσεως και αντιπαραγωγική. Αυτή κατά 73% διοχετεύθηκε

προς τους συνεταιρισμούς³⁵⁵, που σημαίνει εντυπωσιακή αποδυνάμωση της πιστοδότησης προς τους μεμονωμένους αγρότες.

Τέλος του 1920 λειτουργούσαν 1.171 συνεταιρισμοί που μέχρι το 1930 θα υπερπενταπλασιασθούν³⁵⁶. Σχεδόν όλοι τους ήταν πιστωτικοί, «ελάχιστοι παραγωγικοί και προμηθευτικοί... αποτελούντες μάλλον πιστωτικές ομάδες, ασφαλιζούσας τα δάνεια της χορηγούσης τραπεζής, όργανα της περιστάσεως...»³⁵⁷.

Ο αγρότης θα εξακολουθήσει να έχει χαμηλό βιοτικό επίπεδο, υποβαθμισμένες συνθήκες διαβίωσης και υγιεινής, με θνησιμότητα μεγαλύτερη της αστικής³⁵⁸.

Ταυτόχρονα ο αγρότης ήταν υπόχρεος ενός υπέρβαρου φόρου³⁵⁹, υποκείμενος, μόνον αυτός, σε φορολογία επί της ακαθαρίστου προσόδου, στην φορολογία του στρεμματικού φόρου ακόμα και της δεκάτης³⁶⁰. Παρέμενε σταθερά ο περισσότερο φορολογούμενος από τους άμεσους φόρους³⁶¹. Με κατά κεφαλήν εισόδημα υποεπταπλάσιο του αστικού είχε συντελεστή φορολογίας υπερδιπλάσιο του αστικού³⁶².

Επόμενο ήταν ο αγρότης να βρεθεί «υπό το βάρος καταθλιπτικών χρεών»³⁶³. Το 1933 περισσότερο από το 83% των αγροτών ήταν χρεωμένο με 8,5 δισ. δρχ.³⁶⁴. Η υπερχρέωση αυτή θα οδηγήσει, μεταξύ 1920-28, μισό εκατομμύριο αγρότες να εγκαταλείψουν την ύπαιθρο και να εγκατασταθούν σε αστικά κέντρα³⁶⁵.

Το αγροτικό κίνημα, που δεν είχε τίποτα το κοινό με το κίνημα των κολλίγων θα εκφρασθεί μέσω των συνεταιριστικών οργανώσεων. Πολιτικά μόνο πρόσκαιρα θα εμφανισθεί ενωμένο, ως *Αγροτικό κόμμα Ελλάδος (Α-ΚΕ)*, χωρίς να αποτελέσει παράγοντα της πολιτικής ζωής³⁶⁶. Στη μη δημιουργία αγροτικού κόμματος, εκτός των άλλων, συνετέλεσε και η σφοδρή αντίθεση του Βενιζέλου στη δημιουργία αγροτικού κόμματος³⁶⁷.

Το κράτος κατά την περίοδο αυτή αφιέρωσε «όλας τας σκέψεις και όλες τας δυνάμεις του» στην αποτσιφλικοποίηση και στην αποκατάσταση των προσφύγων. Το έλλειμμα κρατικής αγροτικής πολιτικής αναδύεται μέσα από τη χάραξη του νέου οδικού δικτύου, η οποία, κατά τον Α. Σίδε-ρι, οτιδήποτε άλλο εξυπηρετούσε, εκτός από τη γεωργία³⁶⁸.

Το κράτος για πρώτη φορά θα εμφανισθεί με αγροτική πολιτική την περίοδο της *Οικουμενικής*, με υπουργό γεωργίας τον Αλ. Παπαναστασίου. Τότε καθιερώνεται η προστασία της παραγωγής, η εμπωρευματοποίηση μέρους αυτής από το ίδιο το κράτος και προωθείται η γεωργική εκπαίδευση³⁶⁹.

Στην Ελλάδα η παγκόσμια οικονομική κρίση θα πλήξει κυρίως τη γεωργία³⁷⁰. Η πώση στις τιμές των γεωργοκτηνοτροφικών προϊόντων θα κυμανθεί μεταξύ 50-75%³⁷¹ και το αγροτικό εισόδημα θα μειωθεί από τις 3.880 δρχ. το 1929 στις 2.670 δρχ. το 1931³⁷².

Τον Απρίλιο του 1929 ο Βενιζέλος διαπίστωνε ότι η γεωργία ήταν περισσότερο καθυστερημένη από τη ναυτιλία και τη βιομηχανία³⁷³. Μετά από τέσσερα χρόνια, το 1933, ο Α. Σίδερης σημείωνε: «Νομίζει κανείς ότι εγράφησαν σήμερα όσα ο Θείριστος προ 100 χρόνων έγραφε για τη γεωργία...»³⁷⁴.

Ε.4. Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Την περίοδο 1923-38 η ελληνική βιομηχανία θα παρουσιάσει εντυπωσιακούς ρυθμούς ανάπτυξης³⁷⁵. Κατά τον Πουλιόπουλο, μεταξύ 1917-1929, με αύξηση πληθυσμού κατά 30%, η αξία των βιομηχανικών εγκαταστάσεων περίπου τριπλασιάστηκε και η αξία της βιομηχανικής παραγωγής υπερδιπλασιάστηκε³⁷⁶.

Μεγάλο ποσοστό της βιομηχανικής ανάπτυξης αποδόθηκε στους πρόσφυγες³⁷⁷ και στη διεθνή συγκυρία. Ο προσφυγικός παράγοντας προσέφερε το φθηνό³⁷⁸ και σε μικρότερη κλίμακα το ειδικευμένο³⁷⁹ εργατικό δυναμικό, ενισχύοντας παράλληλα τη ντόπια τεχνοδομή³⁸⁰ και την κατανάλωση αγαθών πρώτης ανάγκης. Από την άλλη πλευρά, η αποκατάσταση των προσφύγων θα δημιουργήσει μεγάλη εισροή, κυρίως δανειακών, κεφαλαίων.

Σύμφωνα με τον πίνακα 42, στον αριθμό των βιομηχανικών μονάδων θα υπάρξει ποσοτική έκρηξη³⁸¹. Οι βιομηχανικές μονάδες θα υπερδιπλασιασθούν, αλλά η υποδύναμη ανά επιχείρηση μόλις θα αυξηθεί κατά 42%, ενώ οι απασχολούμενοι ανά μονάδα θα ελαττωθούν. Επίσης δεν θα μεταβληθεί η διάρθρωση της παραγωγής, όπου τη πρώτη θέση θα κρατά ο διατροφικός κλάδος και θα ακολουθούν ο υφαντικός και του ορυκτού πλούτου³⁸².

Ο ρυθμός ίδρυσης νέων βιομηχανικών μονάδων θα ανακοπεί μετά το 1927-28³⁸³, οπότε θα αρχίσει και ο εξορθολογισμός βιωσιμότητας των νεοϊδρυθέντων μονάδων. Όλη αυτή η βιομηχανία, κατά μεγάλο ποσοστό, περίπου 60%, θα συγκεντρωθεί στην Αθήνα και στον Πειραιά, όπου θα συγκεντρωθεί και το 75% των εργαζομένων στη βιομηχανία³⁸⁴.

Από τον πίνακα 43 προκύπτει συνεχής άνοδος του γενικού δείκτη παραγωγής μέχρι το 1930, με εξαίρεση το 1926, ενώ το 1931 και το 1932 ο δείκτης είναι πτωτικός³⁸⁵. Η παραγωγή κατευθύνεται προς την εσωτερική αγορά, απωθώντας τα ξένα προϊόντα³⁸⁶. Το 1928 κάλυπτε το 58,61% της κατανάλωσης βιομηχανικών αγαθών και το 1933 το 76,14%³⁸⁷.

Ταυτόχρονα το διάστημα 1923-31, σύμφωνα με το υπουργείο εθνικής οικονομίας, οι εισαγωγές βιομηχανικών προϊόντων τριπλασιάστηκαν σε όγκο και διπλασιάστηκαν σε αξία³⁸⁸. Η ελληνική βιομηχανική παραγωγή αφ' ενός δεν κάλυπτε είδη πρώτης ανάγκης των εξωτερικών αγορών και

αφ' ετέρου δεν εξαρτούσε αυτές μονοπωλιακά.

Η ελληνική βιομηχανική παραγωγή θα παραμείνει προσανατολισμένη στην παραγωγή αγαθών άμεσης κατανάλωσης, βασισμένη σε εγχώριες πρώτες ύλες, οργανωμένη σε μικρές μονάδες με χαμηλό τεχνολογικό επίπεδο, γύρω από τα λίγα μεγάλα αστικά κέντρα. Δηλαδή θα συνεχισθεί η κυριαρχία των παραδοσιακών κλάδων και των μονάδων νάνων³⁸⁹, της εκτατικής ανάπτυξης δίχως δομική αλλαγή, κατά τον Στεφανίδη, «χαλή ανάπτυξη»³⁹⁰. Εξ' άλλου η συμβολή της βιομηχανίας στο ΑΕΠ από το 10,33% το 1921 θα πέσει το 1928 στο 10,17% και το 1932 στο 10,06%³⁹¹.

Η βιομηχανία στηρίχθηκε κυρίως σε ντόπιες πηγές χρηματοδότησης και μάλιστα αυτοχρηματοδότησης³⁹². Το 1928 ο Σύνδεσμος Βιομηχάνων επεσήμαινε την έλλειψη βιομηχανικής πίστης³⁹³, ενώ τον προηγούμενο χρόνο ο διοικητής της *Εθνικής* επεσήμαινε ότι, «η πίστις παρ' ημίν είναι ακόμη εις τα σπάργανω»³⁹⁴.

Η τραπεζική χρηματοδότηση κατευθυνόταν κυρίως προς τη γεωργία ενώ στη βιομηχανία περιοριζόταν σε βραχυπρόθεσμα μικροδάνεια σε μεγάλο αριθμό επιχειρήσεων³⁹⁵. Γενικά η συμμετοχή του τραπεζικού κεφαλαίου, στον βιομηχανικό τομέα, θα παραμείνει σε χαμηλά επίπεδα, πάντοτε δύσπιστο έναντι της βιομηχανίας³⁹⁶. Ακόμα και το 1930 ο διοικητής της *Εθνικής*, ο Ι. Δροσόπουλος, θεωρούσε τις βιομηχανίες κεκορεσμένες πιτώσεων³⁹⁷.

Η μακροπρόθεσμη βιομηχανική πίστη, μέχρι το 1927, ουσιαστικά δεν υπήρχε. Θα ξεκινήσει το 1928, με τη *Hellenic corporation*, σε απογοητευτικά χαμηλά επίπεδα³⁹⁸.

Το κράτος εξαντλούσε το ενδιαφέρον του στον προστατευτισμό και στην αποκατάσταση της δημοσιονομικής και συναλλαγματικής ισοτιμίας μέσω της βιομηχανικής ανάπτυξης³⁹⁹. Ο ίδιος ο υπουργός οικονομικών Γ. Καφαντάρης τόνιζε στους βιομήχανους: «Αδιαφορώ απολύτως δια την βιομηχανίαν και θεωρώ ως μοναδική χρησιμότητά της το ότι αυτή συντελεί εις την ύπαρξιν ενός δασμολογίου συλλέγοντος το ήμισυ των εσόδων του δημόσιου προϋπολογισμού»⁴⁰⁰. Ο δε υπουργός εθνικής οικονομίας Γ. Πεσμαζόγλου, το 1932, ήταν υπέρ της ανταλλαγής των γεωργικών προϊόντων με ευρωπαϊκά βιομηχανικά⁴⁰¹. Δηλαδή η βιομηχανία παρέμενε καθηλωμένη στο δόγμα Τρικούπη, κατά το οποίο, μη αφ' εαυτής αναπτυσσόμενη βιομηχανία έπρεπε να εκλείψει⁴⁰².

Το δασμολόγιο για τη βιομηχανία του 1923 είχε άκρως προστατευτικό χαρακτήρα⁴⁰³. Ευνοούσε την υπογραφή ευνοϊκότερων συμβάσεων για την Ελλάδα αλλά κυρίως ήταν ταμιακού χαρακτήρα, καθ' όσον το 40% των τακτικών εσόδων προερχόταν από τους εισαγωγικούς δασμούς⁴⁰⁴. Δηλαδή παρέμενε στον αστερισμό του τρικουπικού δασμολογίου, για το οποίο ο

Τρικούπης είχε δηλώσει ότι, «είναι ταμειυτικόν' αν όμως αποβή συγχρό-
νως και προστατευτικόν, τόσο το καλλίτερον»⁴⁰⁵.

Από την άλλη πλευρά οι δασμόβιες βιομηχανίες, μέσω του προστατευ-
τισμού, θα κυριαρχήσουν στην εθνική κατανάλωση εις βάρος των κατανα-
λωτών και αντίθετα προς τα συμφέροντα της εθνικής οικονομίας⁴⁰⁶.

Η συμμετοχή του ξένου κεφαλαίου θα παραμείνει σχεδόν ασήμαντη.
Από το συνολικό ποσό των 1.163. εκ. χρ. φρ. που εισήλθαν στην Ελλάδα,
το διάστημα 1923-30, μόνο τα 60 εκ. χρ. φρ. διοχετεύθηκαν προς τη βιο-
μηχανία⁴⁰⁷.

Ούτε ο δημόσιος δανεισμός κατευθύνθηκε κατά ποσοστό άξιο λόγου
προς τη βιομηχανία⁴⁰⁸. Αντίθετα λειτούργησε ανασταλτικά για τη βιομηχα-
νική ανάπτυξη διότι:

- Δεν κατευθύνθηκε προς τη βιομηχανική ανάπτυξη.
- Οι δανειακές συμβατικές δεσμεύσεις για την προμήθεια βιομηχανικών
αγαθών από τις δανειστριες χώρες δεν συνηγορούσαν υπέρ της ελλήνι-
κής βιομηχανικής παραγωγής.
- Η ανάγκη εξεύρεσης πόρων για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού δα-
νεισμού, ενέτασσε την Ελλάδα στις χώρες παραγωγής αγροτικών προϊ-
όντων.

Τέλος κατά την περίοδο της διεθνούς οικονομικής κρίσης, η ελληνική
βιομηχανία δεν θα γνωρίσει τη στασιμότητα που γνώρισαν οι άλλες δυτι-
κοευρωπαϊκές βιομηχανίες.

Ε5. Η ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Την αγορά εργασίας μαστίζει η ανεργία, για την οποία στην *Οικονομι-
κή Επετηρίδα* του 1932 επισημαίνεται ότι, «... μόνον εις εικασίας είμεθα
ηναγκασμένοι να στηριχθώμεν», με αναμφισβήτητο ελάχιστο τους
120.000 ανέργους κατά το 1932⁴⁰⁹.

Κατά μία εκτίμηση η ανεργία στα αστικά κέντρα από το 43% του πλη-
θυσμού το 1920 θα ανέλθει το 1928 στο 58%⁴¹⁰. Σύμφωνα με τα στοιχεία
της ΓΣΕΕ και του ΑΟΣ, οι άνεργοι το 1928 ανέρχονταν στις 75.000 και το
1932 στις 237.000, δηλαδή αύξηση κατά 216%⁴¹¹.

Από το 1923 πολλά εργατικά σωματεία, όπως και η ΓΣΕΕ, προς αντι-
μετώπιση της ανεργίας, θα δεχθούν τη μείωση στην αμοιβή εργασίας⁴¹².
Έτσι μεταξύ 1923-27 το εργατικό ημερομίσθιο θα μειωθεί κατά 50%⁴¹³.
Το 1926 ο τμηματάρχης του γραφείου εργασίας της ΚτΕ, στην έκθεσή
του, εύρισκε τα ημερομίσθια «εις απελπιστικώς χαμηλόν επίπεδον»⁴¹⁴.
Μέχρι τη σταθεροποίηση του 1927 το ονομαστικό ημερομίσθιο εξαπλα-
σιάστηκε. Το ίδιο διάστημα ο τιμάρηθμός 18πλασιάστηκε⁴¹⁵ και η συναλ-
λαγματική αξία της δραχμής έγινε 15 φορές μικρότερη, με αποτέλεσμα το

εργατικό ημερομίσθιο να χάσει το 50% της αξίας του⁴¹⁶.

Οι συνθήκες εργασίας ήταν κακές, με μεγάλο αριθμό εργαζομένων ανηλίκων 9-11 ετών, των οποίων η απασχόληση πολλές φορές έφθανε τις 11 ώρες⁴¹⁷.

Το εργατικό βιομηχανικό δυναμικό από 103.777 εργάτες το 1920 θα ανέλθει στις 242.215 το 1928 και στις 181.512 το 1930⁴¹⁸. Κατά τον Κουτσούκαλη, το 1929 στη βιομηχανία, στη βιοτεχνία και στις μεταφορές απασχολείται το 22,48% του ενεργού πληθυσμού της χώρας⁴¹⁹.

Το εργατικό κίνημα, κατά την περίοδο αυτή, ενισχύεται. Αυξάνει ο αριθμός των απεργιών και ιδιαίτερα αυτών που καταλήγουν με θύματα⁴²⁰. Είναι καθολικές κατά κλάδους και περιοχές, αυξάνοντας τη μαζικότητά τους⁴²¹.

Σημειώσεις του κεφαλαίου VI

1. Στη μείωση των εξοπλισμών, μέχρι το 1930, θα γίνουν ελάχιστα και στη συνέχεια θα εγκαταλειφθεί.
2. Η Ρωσία επί πλέον στη δόμηση του σοσιαλιστικού κράτους.
3. Ήδη στις 5.6.1925, με τη συμφωνία της Άγκυρας, θα διακανονίσει τα πετρέλαια της Μοσούλης μεταξύ αυτής, της Τουρκίας και του Ιράκ. Η Τουρκία έπαρνε το 10%.
4. Όπως έγραφε ο Άγγλος πρέσβης στην Αθήνα, Sir Percy Loraine, στον προϊστάμενό του υπεξ Τσαμπερλάν, οι Άγγλοι ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκοί σε ένα βαλκανικό Λοκάρνο. (Εγγύηση των βαλκανικών συνόρων από τις ΜΔ).
FO 371/12923. Loraine προς Chamberlain, Αθήνα, 16.1.1928. Βλέπε και Morgenthau, σ. 138. Οι Άγγλοι επαθουμούσαν σταθεροποίηση των Βαλκανίων, δηλώνει ο λόρδος Ρ. Σέσιλ, πρώην υφεξ και επί κεφαλής της αγγλικής αντιπροσωπείας στην ΚτΕ.
Δαφνής, *Η Ελλάδα*, Τ₂, σ. 50. Παρατηρητής στα Βαλκάνια.
Π. Πιπινέλης, *Ιστορία εξωτερικής*, σ. 119 κ.ε. Παρατηρητής, 123. Άφηνε τη Βαλκανική στην ησυχία της.
Κ. Καραμανλής, σ. 162. Αποφεύγει την άμεση ανάμειξη στα Βαλκάνια. Μια και μοναδική φορά θα εμφανισθεί στο βαλκανικό προσκήνιο, τον Δεκέμβριο του 1930, όταν θα πέξει την Ελλάδα και τη Βουλγαρία για συμφωνία, χωρίς επατυχία.
5. ΑΥΕ, Α/3/1928. Γενική έκθεση Νοεμβρίου 1927, 5.12.1927.
FO, 371/12.923. -Loraine προς Chamberlain, Αθήνα, 16.1.1928.
-Chamberlain προς Loraine, Λονδίνο, 27.1.1928.
Όταν οι Ιταλοί καταλαμβάνουν την Κέρκυρα το 1923, ενώ η Αγγλία υποστηρίζει την Ελλάδα, δέχεται όπως η τελευταία αποζημιώσει τον εισβολέα, διασώζοντας το γόητρο του Μουσολίνι. Π. Πιπινέλης, *ό.π.*, σ. 120-121.
Ακόμα και όταν ο Μουσολίνι μεταβάλει την Αλβανία σε προτεκτοράτο της Ρώμης δεν καύει να εμφανίζεται «φιλόφρον και ευμενής» έναντι της Ιταλίας. Π. Πιπινέλης, *ό.π.*, σ. 122, 123. Ο Μουσολίνι μιλά για βαθιά ιταλοαγγλική φιλία. Κ. Καραμανλής, σ. 117, 135, 155.
6. Συμφωνία Μπριάν-Στρέζεμαν. Οριοθετούσε τα δυτικά σύνορα της Γερμανίας με τη Γαλλία και το Βέλγιο. Δεν οριοθετούσε τα ανατολικά σύνορα της Γερμανίας. Υπαγόρευε δεσμευτικά την αποχή από επιθετικές ενέργειες. Οι Παραρτήνιες περιοχές έπρεπε να εκκενωθούν το 1929. Συνέπεια της συμφωνίας ήταν η ένταξη της Γερμανίας στην ΚτΕ στις 8.9.1926.
7. Στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 1930, ο Χίτλερ θα εξασφαλίσει 107 έδρες, ενώ το 1928 διέθετε 12.
8. FO 371/13659. Loraine, ετήσια αναφορά του 1928, παράγραφος 39, «μοναδικός στόχος της Γαλλίας είναι η μεγέθυνση της Γιουγκοσλαβίας».
Πιπινέλης, *ό.π.*, σ. 130. Καραμανλής, σ. 32.

- Το γαλλογιουγκοσλαβικό σύμφωνο φιλίας στις 11.11.1927. Με τη Ρουμανία στις 10.6.1926.
9. Πυτινέλης, *ό.π.*, σ. 113, 116. Με ασιατικά κράτη.
 10. Συμφωνία της 24.4.1926, που ορίζει την ουδετερότητα του ενός όταν ο άλλος δέχεται επίθεση από τρίτο και τη μη προσχώρηση σε συνασπισμό που απειλεί στον οικονομικό αποκλεισμό του άλλου.
 11. Πυτινέλης, *ό.π.*, σ. 116.
 12. Το σύμφωνο φιλίας στις 27.1.1924.
Το ζήτημα του Φιούμε στην Ιταλία είχε προσλάβει μεγάλες διαστάσεις και είχε οδηγήσει, τον Ιούνιο του 1919, την κυβέρνηση σε παραίτηση. Η διάδοχος κυβέρνηση Νίτα συνανούσε στη δημιουργία ανεξάρτητου κρατιδίου. Όταν τούτο θα γίνει γνωστό, ο διάσημος ποιητής Γαβριήλ Ντ' Ανούτσιο θα καταλάβει το Φιούμε, προκαλώντας τη βίαιη γιουγκοσλαβική αντίδραση. Τελικά το 1920, με τη συνθήκη του Ράπαλο, το Φιούμε θα αναγνωρισθεί ανεξάρτητο κρατίδιο.
Ο Μουσολίνι θα ζητήσει νέο διακανονισμό, πράγμα που θα γίνει με το ιταλογιουγκοσλαβικό σύμφωνο φιλίας. Η πόλη του Φιούμε θα περάσει στην Ιταλία και τα περίχωρα στην Γιουγκοσλαβία. Λόγω των γιουγκοσλαβικών αντιδράσεων η συμφωνία θα επικυρωθεί το 1929.
 13. Σ. Λάσκαρις, σ. 220. Πυτινέλης, *ό.π.*, σ. 126.
Κ. Σβολόπουλος, *Το βαλκανικόν*, σ. 143.
 14. ΑΥΕ, Α/3/1928. Ρωσέτης προς Καραπάνο, Σόφια, 1.3.1928.
Για να συγκλίνει τη Βουλγαρία προς την ιταλική σφαίρα επιρροής, τον Οκτώβριο του 1930, θα προχωρήσει στον αρραβώνα του Βούλγαρου βασιλιά Βοριδίδη με την Ιταλίδα πριγκίπισσα Τζοβάννα.
 15. ΑΥΕ, -Β/πολ./1929. Δενδραμής προς Μιχαλόπουλο, Σόφια, 18.7.1929. Αυτό λέει ο Ιταλός πρέσβης στη Σόφια, στον Έλληνα ομόλογο του.
-Α/3.5.1930. Δενδραμής προς Μιχαλόπουλο, Σόφια, 29.1.1930. Ο Μουσολίνι λέει στον Βούλγαρο βασιλιά ότι δεν θα επιτρέψει συμμαχία με τη Γιουγκοσλαβία.
 16. Στις 27.11.1926.
Η Ιταλία αποκτούσε το δικαίωμα παρέμβασης στην Αλβανία για την προστασία του κοινού συμφέροντος, ενώ ουδεμία συμφωνία, που έθιγε το κοινό συμφέρον, μπορούσε να υπογραφεί με τρίτο. Κατά τον Πυτινέλη η Αλβανία μετέπαυε σε «διπλωματικό εξάρτημα της Ιταλίας».
Σ. Λάσκαρις, σ. 218. Πυτινέλης, *Ιστορία εξωτερικής*, σ. 57, 67, 68.
Καραμανλής, σ. 147. *Daily Telegraph*, 4.12.1926. Ιταλικό προτεκτοράτο.
 17. *Times*, 19.3.1927.
 18. Στις 11.11.1927 η γαλλογιουγκοσλαβική και στις 22.11.1927 η ιταλοαλβανική.
 19. Συμβατικά θα αποκτήσει αποκλειστικό δικαίωμα εξόρυξης πετρελαίου, τραπεζική κυριαρχία, μονοπώλιο μεταφορών, συγκοινωνιών και εμπορίου, εκμετάλλευση ο-

- ρυχείων και δανειοδοτήσεις με... 13%. Επί πλέον η ιταλική γλώσσα θα διδάσκεται στα σχολεία, ενώ η αλβανική ψήφος στους διεθνείς οργανισμούς θα αποκτήσει ιταλικό χρώμα.
20. Αρχείο Βενιζέλου, Φ.51. Σημείωμα Βενιζέλου για τη συνάντηση του με τον Μουσολίνι, Ρώμη 25.9.1928. Φ.306. Μνημόνιο Βενιζέλου για τη συνθήκη με την Ιταλία, Αθήνα 28.2.1934, όπου το ενδιαφέρον του Μουσολίνι για τη Θεσσαλονίκη. Για αυτήν λέει στον Βενιζέλο ότι, αν η Ελλάδα κινδυνεύσει, δεν θα βρεθεί μόνη είτε υπάρχει ελληνοϊταλική συμφωνία είτε όχι.
 Δαφνής, *ό.π.*, Τ₂, σ. 51.
21. Την ελληνοϊταλική σύγκλιση το FO χαρακτήριζε «ακίνδυνον», «παθάνο εις βάρος της γαλλικής» και όχι της αγγλικής επιρροής και ως εκ τούτου δεν υπήρχε λόγος να αποτραπεί.
 FO, 371/12933. Ο C. Harvey, υπόμνημα για τον Βενιζέλο, Λονδίνο 29.9.1928, 371/14391. Balfour, υπόμνημα για το ελληνοτουρκικό σύμφωνο, Λονδίνο 18.11.1930, δεν υπάρχει λόγος να εμποδιστεί η ελληνοϊταλική σύγκλιση.
 Μαρκεζίνης, *Πολιτική... συγχρόνου*, Τ₃, σ. 204. Μάλλον εις βάρος της Γαλλίας και όχι της Αγγλίας, επισημαίνει ο Άγγλος πρέσβης στην Αθήνα.
22. Ο Βενιζέλος λέει στον γ.γ. του γαλλικού υπεξ, Φ. Μπερτελό, ότι δεν θα διστάσει να συμμαχήσει με την Ιταλία για να αναμετωπίσει τη σερβική απειλή. Αυτό θα πει και στο Γάλλο πρέσβη στην Αθήνα. Το ίδιο είχε τονίσει και ο Μιχαλακόπουλος το 1927.
 Αρχείο Βενιζέλου, Φ.51. Σημείωμα Βενιζέλου για τη συνάντησή του με τον Μπριάντ, 26.9.1928, Φ.306. Μνημόνιο Βενιζέλου για τη συμφωνία με την Ιταλία, 28.2.1934, Φ.328. Ο Μιχαλακόπουλος το 1927.
 Κ. Σβολόπουλος, *Το βαλκανικό*, σ. 139. Ο Βενιζέλος στον Γάλλο πρέσβη το 1928.
23. Ο ίδιος ο Βενιζέλος θα δηλώσει ότι *δωδεκανησιακό* ζήτημα μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας δεν υπάρχει. Είναι ζήτημα μεταξύ Δωδεκανησίων και Ιταλίας, όπως και το *κυπριακό* μεταξύ Κυπρίων και Αγγλίας.
 Αλ. Κύρου, σ. 81 σημ.1.
24. Ο Μιχαλακόπουλος, γνώστης της ιταλικής γλώσσας και ιστορίας, ως υπεξ, θα ταξιδέψει κατ' επανάληψη στην Ιταλία και θα συναντηθεί με τον Μουσολίνι. Ουδεμία δυσάρεσκα θα εκφράσει για τις ιταλοαλβανικές συμφωνίες.
 Δαφνής, *Η Ελλάς*, Τ₂, σ. 51. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₃, σ. 204. Κατά τον Άγγλο πρέσβη, η ιταλοελληνική σύγκλιση ήταν έργο του Μιχαλακόπουλου.
 Λούβη, σ. 398. Την ιταλοελληνική σύγκλιση ξεκίνησε ο Μιχαλακόπουλος ως υπεξ της *Οικοσμενικής*.
25. Αλ. Κύρου, σ. 81 σημ.1. Δαφνής, *ό.π.*, Τ₂, σ. 51-52.
 Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₃, σ. 204. Κ. Σβολόπουλος, *Η Ελληνική*, σ. 213.
 Θ. Ζαφειρόπουλος, σ. 362. Αρχείο Βενιζέλου, Φ.51. Μνημόνιο Βενιζέλου,

όπου ο Βενιζέλος λέει στον Μπριάντ ότι επαθυμεί τις ελληνοϊταλικές σχέσεις στο ίδιο επίπεδο με τις ελληνογαλλικές και ελληνοαγγλικές, γιατί στο παρελθόν οι ιταλικές αντιδράσεις εξαρτούσαν την Ελλάδα περισσότερο από τη Γαλλία και την Αγγλία, Φ.306. Ο Βενιζέλος τονίζει ότι ο δρόμος προς το Βελιγράδι περνά από τη Ρώμη.

26. «Συνθήκη φιλίας, συνδιαλλαγής και δικαστικού διακανονισμού» στις 23.9.1928 είχε προηγηθεί η ελληνοϊταλική εμπορική συμφωνία στις 24.11.1926.

Το σύμφωνο φιλίας είχε προετοιμασθεί επί *οικουμενικής* με πρωτοβουλία του Α. Μιχαλακόπουλου και ενθάρρυνση του Βενιζέλου. Τον Απρίλιο του 1928 θα το προαναγγείλει ο Μουσολίνι στη Γερουσία.

Αρχείο Βενιζέλου, Φ.306.

27. Δαφνής, *ό.π.*, Τ₂, σ. 51, 61-62. Αρχείο Βενιζέλου, Φ.306.

Κ. Σβολόπουλος, *-Η Ελληνική*, σ. 215.

-Το βαλκανικό, σ. 38 κ.ε.

28. Αρχείο Βενιζέλου, Φ.306. Μνημόνιο Βενιζέλου για την ελληνοϊταλική συμφωνία, Αθήνα 28.2.1934.

29. Στις 27.8.1923, επί ελληνικού εδάφους, θα δολοφονηθεί ο αρχηγός της διεθνούς επετροπής χάραξης των ελληνοαλβανικών συνόρων, ο Ιταλός στρατηγός Τελίνι, όπως και τα τρία μέλη της ιταλικής αποστολής, χωρίς αποχρώσεις ενδείξεις ελληνικής ανάμιξης. Προφανής στόχος του Μουσολίνι να καταστήσει την Αδριατική *mare posticum*. Ενδεικτικό προς τούτο είναι ότι ο ιταλικός στόλος εισβολής έφερε μαζί του και γραμματόσημα με τη σφραγίδα «*Confu Occupazione Italiana*». Πιπινέλης, *ό.π.*, σ. 126.

Του επεισοδίου θα επληφθεί το συμβούλιο της Κεΐ και η πρεσβευτική συνδιάσκεψη.

Η τελευταία υπαγόρευσε μέτρα τα οποία αποδέχθηκε η Ελλάδα με την προϋπόθεση αποχώρησης των ιταλικών στρατευμάτων. Η Ιταλία μεταξύ των άλλων είχε αξιώσει αποζημίωση 50 εκ. λιρέτες. Τα ιταλικά στρατεύματα θα αποσυρθούν στις 27.9.1923, μετά από αγγλικές πιέσεις και σύγκλιση της πρεσβευτικής συνδιάσκεψης.

Για το επεισόδιο της Κέρκυρας, βλέπε

Απ. Αλεξανδρή, σ. 105-109. Γονατάς, σ. 272-274.

Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 67-109. Σ. Λάσκαρις, σ. 216 κ.ε.

Α. Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα*, σ. 209-216.

30. Στις 11.1.1924. Τις είχε διακόψει μετά την εκτέλεση των έξι στο Γουδί

31. Το FO ενημέρωσε τον πρέσβη του στην Αθήνα ότι, «... η Ελλάς δεν έχει και μεγάλη σημασία για μας», αλλά εξακολουθεί να υπάρχει το οικονομικό ενδιαφέρον. FO, 371/13649. Σχόλιο του Smith σε επιστολή του Loraite, Λονδίνο, 28.2.1929.

Καραμανλής, σ. 176, 226-227. Το οικονομικό ενδιαφέρον. Βλέπε και

Αρχείο Π. Δέλτα, Ε. Βενιζέλος, σ. 147. Ο Πλαστήρας έλεγε στον Άγγλο επιτετραμμένο, το 1923, ότι η Αγγλία έπαυσε να είναι φίλη μας.

Θ. Βερεμής, *Οικονομία*, σ. 103. Στις 22.6.1926 ο Τσουδερός έγραφε ότι, «οι

- Άγγλοι... δεν μας θεωρούν πια πελάτας των...».
- Δαφνής, *ό.π.*, Τ₂, σ. 51. Μετά τη διευθέτηση του ζητήματος της Μοσούλης, η Αγγλία «δεν έβλεπε τη χώρα μας ως υπολογίσιμο παράγοντα».
- Δ. Κιτσικής, *Ιστορία*, σ. 33. Στις 19.3.1929 ο Μιχαλακόπουλος διαπίστωνε χαλάρωση στις ελληνοαγγλικές σχέσεις, «εις βαθμόν, όσας εκπλήττει...», όπως έγραφε στον Βενιζέλο. Λούβη, σ. 395.
32. Δαφνής, *ό.π.*, Τ₂, σ. 51.
33. Με τη Γιουγκοσλαβία άκρως τεταμένες και τις ελληνοτουρκικές διαπραγματεύσεις σε αδιέξοδο. Το ίδιο με Βουλγαρία και Αλβανία. Βλέπε και Δαφνής, *ό.π.*, Τ₂, σ. 50.
34. Μέχρι το 1928 σύμφωνο υπήρχε μόνο με τη Ρουμανία. Στη συνέχεια:
- 21.9.1928. Ελληνοϊταλικό σύμφωνο φιλίας, συνδιαλλαγής και δικαστικού διακανονισμού.
- 27.3.1929. Ελληνογιογκοσλαβικό σύμφωνο φιλίας, όχι όμως και συμμαχίας.
- 10.6.1930. Οικονομική συμφωνία με Τουρκία.
- 30.10.1930. Ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας, ουδετερότητας, συνδιαλλαγής και διατησίας, με προσαρμοσμένο πρωτόκολλο περιορισμού των ναυτικών εξοπλισμών, εγκαταστάσεως προξενικών αρχών και εμπορίου.
- Τέλος το 1930 το ελληνοσυγγρικό σύμφωνο φιλίας.
35. 5-12.10.1930 στην Αθήνα, 19-26.10.1931 στην Κωνσταντινούπολη.
- 22-28.10.1932 στο Βουκουρέστι και 4.11.1933 στη Θεσσαλονίκη.
- Στις 4.2.1934 θα υπογραφεί το τετραμερές, Ρουμανία-Γιουγκοσλαβία-Ελλάδα-Τουρκία, βαλκανικό σύμφωνο. Η Βουλγαρία και πάλι θα απουσιάζει. Θα προσχωρήσει το 1938. Η σημασία του διαβαλκανικού συμφώνου για την Ελλάδα ήταν αμφισβητήσιμη, καθώς δεν συμμετείχαν η Βουλγαρία και η Αλβανία, ενώ με τις υπόλοιπες υπήρχαν διμερείς συμφωνίες. Από την άλλη πλευρά θα μπορούσε να δημιουργήσει στην Ελλάδα εξωβαλκανικές περιπέτειες και να πλήξει τις καλές ελληνοϊταλικές σχέσεις.
36. Στον όρο «εγκατεστημένος» (Etablis) οι Τούρκοι απαιτούσαν το εγγεγραμμένο στα δημοτολόγια Κωνσταντινούπολης. Η ελληνική πλευρά διαφώνησε και δικαϊώθηκε τόσο από τη Μικτή Επιτροπή ανταλλαγής όσο και από το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης. Ο εγκατεστημένος ήταν μη ανταλλάξιμος.
- Αλ. Αλεξάνδρης, *Το ιστορικό*, σ. 44-49.
- FO, 371/10184/E8691/24.10.1924. Κακλαμάνος προς FO.
- 371/10184/E7886/4.9.1924. Υπόμνημα Άγκυρας προς τα συδέτερα μέλη της Μικτής Επιτροπής.
37. Αμφισβητούσε τον οικουμενικό χαρακτήρα του πατριαρχείου και προέβανε σε προσωπικούς αποκλεισμούς κατά την εκλογή του πατριάρχη. Ταυτόχρονα ο παπά Ευθύμ επιχειρούσε να καταλάβει το πατριαρχείο ενώ θα απελάσουν τον πατριάρχη Κωνσταντίνο ΣΤ' ως μη «εγκατεστημένο», επομένως ως ανταλλάξιμο. Αλ. Αλε-

- ξανδρής, *ό.π.*, σ. 58-63.
38. Περιορισμός των αστικών και πολιτικών ελευθεριών των Ελλήνων Κωνσταντινούπολης που εξασφάλιζε το άρθρο 39 της ΣΑ, δηλαδή:
- Αποκλείουν την πολιτική συμμετοχή.
 - Δεν επιτρέπεται ο διορισμός Ελλήνων στις δημ. υπηρεσίες και στις τράπεζες.
 - Περιορισμοί του δικηγορικού και φαρμακευτικού επαγγέλματος στους Έλληνες.
 - Περιορισμοί στην εκπαίδευση.
- Αλ. Αλεξανδρής, *ό.π.*, σ. 40 κ.ε.
Για την εκπαίδευση βλέπε:
- ΑΥΕ, Β/23, 2692/18.11.1924. Διαμαντόπουλος προς Ρούφο, Κωνσταντινούπολη.
Β/33, 8.2.1924. Έκθεση εκπαιδευτικού συμβούλου Στυλιανόπουλου.
Β/33, 7315/23.12.1925. Διαμαντόπουλος προς Ρούφο, Κωνσταντινούπολη.
Β/33, 1928. Έκθεση Σακελλαρόπουλου, στατιστικοί πίνακες μειονοτικών σχολείων Κωνσταντινούπολης.
39. Με καταπραεστικά και διοικητικά μέτρα θα προχωρήσουν στον εκτουρκισμό Ίμβρου και Τενέδου
- Αλ. Αλεξανδρής, *Το ιστορικό*, σ. 52-57. Επίσης έκθεση Άγγλου πλωτάρχη E.A.N. Palmer
- FO, 371/9161/E8831, 10.8.1923, 371/10866/E3318, 30.4.1925.
Βλέπε και ΑΥΕ 1929, Α/25/VIII α.π. 10909. Έκθεση Σακελλαρόπουλου 4.10.1929, Β/37/α.π. 6366. Έκθεση Σακελλαρόπουλου 30.5.1929.
40. Την 1.12.1926 και η οποία τροποποιούσε τη συμφωνία Λοζάννης της ανταλλαγής των πληθυσμών, για τη μη ανταλλάξιμη μουσουλμανική περιουσία.
Η συμφωνία Εξηντάρη-Ρουσδής της 21.6.1925, δεν ίσχυσε ποτέ γιατί δεν επικυρώθηκε.
41. Ν. Σαρρής, *Εξωτερική*, σ. 188-190. Όπου και οι σχετικοί πίνακες.
42. Σύμφωνο φιλίας με την Αλβανία στις 15.12.1923, με την Βουλγαρία στις 18.10.1925, με την Γιουγκοσλαβία στις 28.10.1925. Με την Σ. Ένωση συμφωνία ουδετερότητας και μη επίθεσης στις 17.12.1925, με την Ιταλία συμφωνία με επίθεσης συνδιαλλαγής και δικαστική διευθέτησης, 30.5.1928.
43. Ν. Σαρρής, *ό.π.*, σ. 165, 221. Οι κεντρικές εξεγέρσεις 1924-30, 229.
44. Ι. Αναστασιάδου, σ. 31-34.
45. Γιατόπουλος, *Α. Μεγαλοκόπουλος*, σ. 253. Δαφνής, *ό.π.*, Τ₂, σ. 61-63.
Π. Πιτινέλης, *ό.π.*, σ. 55. Α. Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα*, σ. 312, 313.
Αρχείο Βενιζέλου, Φ.306. Η Ιταλία συνετέλεσε τα μέγιστα, λέει ο Βενιζέλος.
Αλ. Αλεξανδρής, *ό.π.*, σ. 119. Ι. Αναστασιάδου, σ. 16.
Ν. Σαρρής, *ό.π.*, σ. 60, 190. Κ. Καραμανλής, σ. 75, 90.
46. Οικονομική τον Ιούνιο και φιλίας τον Οκτώβριο.
47. Βενιζέλος, *Αγορεύσεις 1930*, σ. 7, 10, 27. Ι. Αναστασιάδου, σ. 91.
Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₃, σ. 216, 224. «Δια μίαν ακόμα φορά οι Έλληνες επλήρωσαν».

- Θ. Ασρινός, σ. 171. Πράξη αυταπάρνησης και θυσίας.
Υπέρ αυτής ετάχθησαν οι βασιλικοί (ουδετεριστές). Δούσμανης, *απ.*, σ. 166, 171.
48. Ι. Αναστασιάδου, σ. 67. Αρχείο Βενιζέλου, Φ.173/283.
49. Η Γιουγκοσλαβία διεκδικούσε τη Β. Αλβανία, ως τμήμα της Δαλματίας, ενώ οι Αλβανοί τη Β. Ήπειρο ονόμαζαν Ν. Αλβανία. Με δήλωσή της στην ΚτΕ η Αλβανία είχε αναλάβει την προστασία της βορειοηπειρωτικής μειονότητας. Τη στιγμή αυτή διεκδικούσε από τη Γιουγκοσλαβία το Κόσοβο και από την Ελλάδα τμήματα της ΒΔ Ελλάδας.
50. Σ. Λάσκαρις, σ. 243.
51. Τσάμηδες ήταν οι μουσουλμάνοι της Τσαμουριάς, στους οποίους οι Αλβανοί απέδιδαν αλβανική συνείδηση επομένως μη ανταλλάξιμους. Αντίθετα η Ελλάδα τους θεωρούσε μουσουλμάνους ανταλλάξιμους. Η Ελλάδα μπορούσε να ανταλλάξει τους 20.000 Τσάμηδες αλλά δεν το έπραξε, φέρουσα γι' αυτό την ευθύνη. Αλ. Κύρου, σ. 73, 199.
52. Μια τέτοια συμφωνία πιθανόν να την πόλωνε στο ιταλόφιλο βαλκανικό μέτωπο, πράγμα αντίθετο στην όλη βαλκανική της πολιτική.
53. Στις 29.9.1924. Δεν κυρώθηκε από την κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου και ακυρώθηκε από την ΚτΕ τον Ιούνιο του 1925.
54. Συμφωνία ελληνοσερβικής συμμαχίας 1.6.1913 και ελεύθερης ζώνης Θεσσαλονίκης 10.5.1914 που είχε τροποποιηθεί το 1913. Το Βελιγράδι θα τις καταγγείλει στις 15.11.1924 και θα εξαρτήσει την αποκατάσταση των σχέσεων από
- Την απόδοση των αταλλοτριωμένων γαών της μονής Χιλανδρίου (Αθως).
 - Σύναψη ειδικής συνθήκης για τις μειονότητες.
 - Την επαβολή ελέγχου στη σιδηροδρομική γραμμή Γευγελή-Θεσσαλονίκης
- Οι διαπραγματεύσεις θα διακοπούν λόγω γιουγκοσλαβικής ακαμψίας. Θα επαναληφθούν επί Πάγκαλου με κατάληξη τις παραχωρητικές συμφωνίες.
55. Οι έξι παγκαλικές συμφωνίες στις 17.8.1926, οι οποίες κατά τον Άγγλο πρέσβη στην Αθήνα «... εβασίσθησαν κατά πολύ μεγάλην έκτασιν, επί ελληνικών παραχωρήσεων...». Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₃, σ. 120.
56. Αρχείο Βενιζέλου, Φ.51. Σημείωμα Βενιζέλου για τη συνάντησή του με τον γ. γραμματέα του γαλλικού υπεξ Φ. Μπερτελό, 27.9.1928.
57. Αρχείο Βενιζέλου, Φ.52. Δενδραμής προς Καραπάνο, Σόφια 9.4.1929, πίεση από Γαλλία.
ΑΥΕ, Α/3/1928. Ρωσέτης προς Καραπάνο, Σόφια 30.9.1928, η Αγγλία υπέρ της βουλγαρογιουγκοσλαβικής συμφιλίωσης.
58. ΑΥΕ, Α/3/1928. -Ρωσέτης προς Καραπάνο, Σόφια 30.9.1928.
-Γενική έκθεση Νοεμβρίου 1928, 5.12.1928.
59. Στις 18.10.1925 και στις 6.3.1929.
60. Με την εκούσια ανταλλαγή ανταλλάσσονται 65.000 Βούλγαροι με 52.891 Έλληνες,

εκ των οποίων οι 20.000 είχαν βρεθεί στην Ελλάδα πριν τη συνθήκη Νεϋγύ. Η Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής εκτίμησε τις εγκαταλειφθείσες βουλγαρικές περιουσίες στην Ελλάδα 21,4 εκ. δολ. και τις αντίστοιχες ελληνικές στη Βουλγαρία 11,2 εκ. δολ. Εξ αυτών το 10% θα κατέβαλαν απ' ευθείας οι κυβερνήσεις στους δικαιούχους και τα υπόλοιπα σε ομολογίες. Το χρεωστικό υπόλοιπο ήταν 7,3 εκ. δολ. υπέρ της Βουλγαρίας.

Με το σύμφωνο Καφαντάρη-Μολόφ, στις 9.12.1928, η Ελλάδα αναγνώρισε χρεωστικό υπόλοιπο 4 εκ. δολ., ενώ οι οφειλόμενες από τη Βουλγαρία πολεμικές επανορθώσεις, το 1931, ήταν 25,3 εκ. δολ. Η Βουλγαρία πρότεινε το πάγωμα των επανορθώσεων και την καταβολή του εξ ανταλλαγής χρεωστικού υπολοίπου.

61. Στις 29.9.1924 και αφορούσε στην προστασία των μειονοτήτων στις δυο χώρες.
62. Στις 18.10.1925, σε ελληνικό φυλάκιο της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου θα σκοτωθούν δυο Έλληνες στρατιώτες και ένας λοχαγός, μετά από επίθεση Βούλγαρων στρατιωτών. Την επομένη η κυβέρνηση Πάγκαλου θα διατάξει προέλαση στο βουλγαρικό έδαφος και θα καταλάβει το Πετρίτσι.
Η Βουλγαρία κατέφυγε στην ΚτΕ αποδίδοντας τη βουλγαρική επίθεση σε κομιτατζήδες. Αντίθετα η Ελλάδα την απέδωσε στον βουλγαρικό στρατό. Μετά από έκθεση της Ειδικής Επιτροπής η Ελλάδα θα αποσύρει τα στρατεύματά της και θα καταδικασθεί σε αποζημίωση 30 εκ. λέβα.
63. ΑΥΕ, Α/6.1.1930. Μιχαλόπουλος, υπόμνημα για τη συζήτηση με τον Βυρίφ, 29.9.1930.
Αρχείο Βενιζέλου, Φ.57. Κακλαμάνος προς Μιχαλακόπουλο, 14.1930, η ειρηνευτική διαμεσολάβηση της Αγγλίας.
Δαφνής, *Η Ελλάς*, Τ₂, σ. 70 κ.ε.
64. Σ. Μάξιμος, *Κοινοβούλιο*, σ. 46. «Κλονίσθηκε το έρεισμα του κοινοβουλευτισμού, το θεμέλιο του».
Π. Αραβαντινός, *Νόθος*, σ. 19, 25, 47. «Νόθευσιν του κοινοβουλευτισμού».
Επ. Μαυρομάτης, *Σύγχρονος*, σ. 179. Κατάρρευση κοινοβουλευτισμού.
Π. Αργυρόπουλος, *απ.*, Τ₁, σ. 343. «Κυβερνητική αναρχία», 385-386. Ανεβοκατέβασμα κυβερνήσεων.
Ι. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, Τ₅, σ. 358, 463. «Βαρεία ατμόσφαιρα... μήπως πέσωμεν εις την αναρχίαν, ... με φοβίζει το μέλλον». Τον Μάιο του 1926 θα γράψει, «Πότε θα έχωμεν νόμους».
Δ. Αγραφιώτης, σ. 97, 98.
Πρακτικά Βουλής 23.1.1924. Ο Βενιζέλος λέει στον Παπαναστασίου ότι οι απόψεις του οδηγούν στην στρατοκρατία.
65. Ι. Μεταξάς, *ό.π.*, Τ₅, σ. 461 σημ.1. Ν. Καστρινός, σ. 153.
66. 25.3.1924. Η έκπτωση της δυναστείας.
13.4.1924. Δημοψήφισμα με 69,95% υπέρ της αβασίλευτης Δημοκρατίας.
25.6.1925. Κίνημα Πάγκαλου, 5.1.1926-21.8.1926 δικτατορία Πάγκαλου.

- 21.8.1926. Κίνημα Κονδύλη, ανατρέπει τον Πάγκαλο.
7.11.1926 και 19.8.1928 εκλογές.
67. Γ. Φραγκούδης, *Το ελληνικόν*, σ. 272-273.
Α. Σακελλαρίου, *Ένας*, Τ₁, σ. 178-179.
Ν. Καστρινός, σ. 144, 146.
Δ. Πουρνάρας, *Ε. Βενιζέλος*, Τ₄, σ. 102.
Ι. Πεπονής, *Ν. Πλαστήρας*, σ. 362, 363. «Ακράτητος, κατήφορος».
68. Ι. Μεταξάς, *ό.π.*, Τ₅, σ. 395-396. «... Τι αηδία! Αυτός ήταν ο κόσμος με τον οποίον ήμουν μαζί και χάριν του οποίου εθυσίασα την νεότητά μου!», 399. Τον Ιούνιο του 1925 σημείωνε, «δεν μπορώ να εύρω όχι ποία από τις δύο είναι η καλλίτερη αλλά ποία είναι η χειρότερη.».
69. Θ. Πάγκαλος, *Απολογία*, σ. 9-10.
70. Ε. Μαυρομάτης, *ό.π.*, σ. 179, 183, 189, 216-217.
Ι. Μεταξάς, *ό.π.*, Τ₅, σ. 451. «Όλοι αγοράζονται...».
Ν. Καστρινός, σ. 146. Οι πρόσφυγες καταγγέλλουν την κυβέρνηση Μιχαλακόπουλου για ανάληψη συμπεριφορά και του νομάρχη Εδεσσας για πλαστογραφία.
Δ. Καλλονάς, σ. 88. Morgenthau, σ. 300. Κυριαρχία ρουσοφτολογίας.
71. Τον τόπο λυμαινόνταν 83 ληστοσυμμορίες. Το 1925 η ληστοσυμμορία των «γιαγιάδων» στη Σάμο, προκειμένου να ματαιώσει δίκη τους για λαθρεμπόριο, θα καταλύσει τις αρχές και με προκήρυξη της θα ζητά ελεύθερες εκλογές.
Ν. Καστρινός, σ. 145-146, 165-167. Ι. Μεταξάς, *ό.π.*, Τ₅, σ. 396.
72. Αρχείο Ν. Πλαστήρα, Φ.9-10. Ο αρχίατρος Ν. Βαχλιώτης έγραφε στον Πλαστήρα, τον Ιούλιο του 1926, ότι η Δ' εθνοσυνέλευση «είχε ξεπέσει ολοκληρωτικώς εις την συνείδησιν όλου του κόσμου».
Θ. Βερεμής, *Οικονομία*, σ. 159. Κατά την παγκαλική εποχή μειώθηκε η εμπιστοσύνη προς τους πολιτικούς έγραφε ο Α. Παρασκευόπουλος στον Βενιζέλο.
Α. Μαζαράκης, *α.π.*, σ. 340. «Η χρεοκοπία του πολιτικού κόσμου... έφερε τον Πάγκαλο εις την κυβέρνηση».
Επ. Μαυρομάτης, *ό.π.*, 179. Στην κοινή γνώμη ξέπεσαν δημοκρατία και κοινοβουλευτισμός, 183. «Κόρος... αδιαφορία και αηδία του λαού και πασών των τάξεων» προς την πολιτική, 216 κ.ε.
Σ. Μάξιμος, *Κοινοβούλιο*, σ. 60. Α. Μπεναρόγιας, σ. 173.
Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₄, σ. 69. Δ. Καλλονάς, *ό.π.*, σ. 83.
Απ. Αλεξανδρή, *Πολιτικάί*, σ. 118.
73. Σε σύνολο εγγεγραμμένων 1.567.378 ψήφισαν 962.304. Πρώτο σε ψήφους η *Ένωσις Φιλελευθέρων* με 31,63% και το δεύτερο το *Λαϊκό* με 20,27%.
74. Ο Βενιζέλος είχε ξεπερασθεί από τους ίδιους τους βενιζελικούς: Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 11, 226-227. Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₄, σ. 102.
Δ. Κιτσιόκης, *Συγκριτική*, σ. 231, 232.
Για τον διχασμό και τον εμφύλιο εντός της βενιζελικής παράταξης, βλέπε

- Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 160, Τ₂, σ. 8. Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₃, σ. 98, Τ₄, σ. 82. Κορδάτος, *Μεγάλη*, Τ₁₃, σ. 635. Βενέζης, σ. 62. Πιπλιάγκας, σ. 92. Θ. Ζαφειρόπουλος, σ. 363, 365, 379-385. Ν. Καστρινός, σ. 259. Θ. Βερεμής, *Επεμβάσεις*, σ. 144. Χατζηιώσηφ, σ. 454. Jordan-Sima, σ. 508. Ι. Μεταξάς, *ό.π.*, Τ₅, σ. 231-236. Αρχείο Π. Δέλλα, *Ε. Βενιζέλος*, σ. 151.
75. Στις εκλογές του Δεκεμβρίου 1923 ο Βενιζέλος από τις 397 έδρες θα κερδίσει τις 250. Δεν θα μπορέσει να ελέγξει τους βενιζελογενείς δημοκρατικούς επί του καθεστωτικού, θα παραιτηθεί και θα απέλθει στο εξωτερικό.
Μετά από δυο μήνες το Φιλελεύθερο θα αρχίσει να διασπάται. Κόμμα Προοδευτικών Φιλελευθέρων του Καφαντάρη, με τους περισσότερους βουλευτές, κόμμα Συντηρητικών Φιλελευθέρων του Μιχαλακόπουλου με 35 βουλευτές, του Σοφούλη με 61 βουλευτές και Δημοκρατική Ένωση με τον Παπαναστασίου. Στη συνέχεια το Εθνικό Δημοκρατικό κόμμα του Κονδύλη. Ο Γονατάς αρχηγός επαναστατικής ομάδας, ο Χατζηκυριάκος άλλης. Οι πληρεξούσιοι των προσφύγων δική τους ομάδα. Δική του ο Τσιριμάκος, όπως και ο Ρούφος, ενώ ο Πάγκαλος ήταν αρχηγός ανώνυμου κόμματος.
76. Τον Ιούλιο του 1924, ο Παπαναστασίου έλεγε στη βουλή ότι, «και όταν ακόμη συνεργαζόμεθα με το φιλελεύθερο ή το φανερά η διαφωνία ημών...».
Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά*, Τ₁, σ. 421.
Ο Παπαναστασίου προήλθε από την αριστερή πτέρυγα των φιλελευθέρων και το 1929 η Δημοκρατική Ένωση θα μετονομασθεί σε *Εργατικό Αγροτικό Κόμμα*. Κατά τον Άγγλο πρέσβη στην Αθήνα ο Παπαναστασίου ήταν επακίνδυνος, κομμουνιστικής απόκλισης.
FO, 371/15960. Ramsay προς Sargent, Αθήνα, 19.3.1932.
77. Η καταστολή του κινήματος Λεοναρδόπουλου από τον Κονδύλη, θα τον φέρει στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής. Αμέσως μετά την καταστολή, το Νοέμβριο του 1923, ο Κονδύλης θα προαχθεί σε υποστράτηγο και θα παραιτηθεί για να στραφεί προς την πολιτική. Τον Μάιο του 1924, όταν παραιτείται από υπουργός της κυβέρνησης Παπαναστασίου, θα ιδρύσει το *Εθνικό Δημοκρατικό* κόμμα, με 64 βουλευτές. Προ των εκλογών του 1926 θα το διαλύσει και δεν θα λάβει μέρος σ' αυτές.
78. *Ακρόπολις, Πατρίς, Ημερήσιος Τύπος*.
Η βενιζελογενής αντιπολίτευση θα εμφανισθεί τον Οκτώβριο του 1929 με την *Πειθαρχία*. Οι βενιζελικοί θα απαντήσουν με την *Εργασία* το 1930.
Δαφνής, *ό.π.*, Τ₂, σ. 29-30.
79. Η οργάνωση των ταγματαρχών, φιλοβασιλικής απόκλισης, θα οργανώσει το κίνημα της 22.10.1923, με επικεφαλής τους δυσσαρστημένους βενιζελικούς αξιωματικούς Γ. Λεοναρδόπουλο και Π. Γαργαλιδή (η επανάσταση Γλαστήρα είχε προάγει νεότερους). Οι τελευταίοι αγνοούσαν ότι ο Μεταξάς ήταν σε συνωμοτική διασύνδεση με στελέχη του κινήματος, ο οποίος στόχευε στην οικειοποίηση του κινήματος. Το

κίνημα ο Μεταξάς θεωρούσε «κατ' ουσίαν» δικό του, ενώ ο φρούραρχος Κορίνθου Κ. Μανιαδάκης, εκ των στελεχών του κινήματος, αναφέρει τον Μεταξά αμέτοχο.

Ι. Μεταξάς, *ό.π.*, Τ₅, σ. 276.

Μαρκεζίνης, *Πολιτική... Σύγχρονου*, Τ₂, σ. 390.

Ο Γεώργιος δεν είχε ανάμειξη στο κίνημα όσο κι αν το είχαν πλαισιώσει βασιλόφρονες και ο ίδιος ήταν ευμενώς διακείμενος προς αυτό.

Το κίνημα θα καταστείλει ο Κονδύλης και στη συνέχεια η κυβέρνηση Παπαναστασίου, μετά την προσέγγιση Παπαναστασίου-Μεταξά, θα αμνηστεύσει τον Απρίλιο του 1924 τους κινηματίες. *Συνέπειες του κινήματος ήταν*

- Η εκκαθάριση του στρατεύματος από τους αντιβενιζελικούς αξιωματικούς και ο πλήρης έλεγχος του από τους βενιζελογενείς (θα αποταχθούν 1.284 αξιωματικοί με 8 υποστράτηγους. Μεταξύ τους Α. Παπάγος, Γ. Τσολάκογλου, Κ. Μανιαδάκης, Γκίνας και Δεμέστιχας. Θ. Ζαφειρόπουλος, σ. 273).
- Η δημιουργία απαγορευτικού κλίματος για την αντιβενιζελική παράταξη και την μετέπειτα επί δεκαετία εναλλαγή βενιζελογενών στην εξουσία.
- Κλόνισε το βασιλικό θεσμό και άνοιξε το δρόμο για την αβασίλευτη δημοκρατία.
- Ενίσχυσε την αριστερή πτέρυγα του κόμματος των Φιλελευθέρων.

80. Οι δυο ηγέτες είχαν συμφωνήσει στην αμοιβαία αναγνώριση του όποιου αποτελέσματος του δημοψηφίσματος και αμνήστευση των κινηματιών.

Ι. Μεταξάς, *ό.π.*, Τ₅, σ. 323, 324. Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 234-239, 244.

Ν. Καστρινός, σ. 138-142. Θ. Ζαφειρόπουλος, σ. 303-306.

Γ. Πεσμαζόγλου, *Το χρονικό*, σ. 153-154.

81. Ι. Μεταξάς, *ό.π.*, Τ₆, σ. 551.

82. Ο Μεταξάς στο ημερολόγιο του σημειώνει «Εφημερίδες βασιλικών εναντίον μου, ... θέλουν να (με) παραστήσουν καταχραστήν».

Ι. Μεταξάς, *ό.π.*, Τ₅, σ. 325, Τ₆, σ. 537. Στις 31.8.1927.

83. Γ. Βούρος, σ. 62 κ.ε., 65. Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 111.

Morgenthau, σ. 305. Ι. Μεταξάς, *ό.π.*, Τ₆, σ. 466, 472.

Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₂, σ. 382, Τ₃, σ. 36. Καραμανλής, σ. 22, 193.

84. Στις εκλογές της 7.11.1926, επί 1.567.378 εγγεγραμμένων και 958.392 ψηφισάντων, έλαβαν

<i>Λαϊκό</i>	194.243 ψήφους	20,27%	60 έδρες
<i>Ελευθερόφρονες</i>	151.044 ψήφους	15,76%	52 έδρες

85. Οι κονδυλικοί, οι παγκαλικοί, ο πατριωτικός σύνδεσμος υπό τον Οθωναίο, οι πλαστηρικοί κλπ.

86. Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 159. Jordan-Sima, σ. 509. Αλ. Κύρου, σ. 72.

Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₃, σ. 90. Επ. Μαυρομάτης, *Σύγχρονος*, σ. 161.

87. Επ. Μαυρομάτης, *ό.π.*, σ. 161 κ.ε. Π. Αραβαντινός, *Νόθος*, σ. 32.

Θ. Βερεμής, *Επεμβάσεις*, σ. 190. Δ. Κιτσικής, *Συγκριτική*, σ. 238.

88. Τα 12 το 1924 και το 1925 τρεις αποτυχημένες προσπάθειες ανατροπής του Πάγκα-

λου. Το 1927 ο Πλαστήρας θα ματαιώσει σχεδιαζόμενη στρατιωτική παρέμβαση, υπό τον Οθωναίο, προς ματαίωση σχηματισμού *οικουμενικής*. Τον Οκτώβριο του 1930 θα γίνει απόπειρα για να εμποδιστεί ο Βενιζέλος να επικυρώσει την ελληνοτουρκική συνθήκη.

Θ. Βερεμής, *ό.π.*, σ. 156-159, 305-308. Κ. Κατσιάμπας, σ. 150 κ.ε. Δ. Κιτσικής, *ό.π.*, σ. 235. Ι. Μεταξάς, *ό.π.*, Τ₅, σ. 363. Ι. Πεπονής, *ό.π.*, σ. 363. Αρχείο Π. Δέλτα, Ε. Βενιζέλος, σ. 167.

89. Το *Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας*, *ΣΕΚΕ*, θα ιδρυθεί στο πρώτο σοσιαλιστικό συνέδριο το 1918 (17-23.11.1918) στον Πειραιά. Στο δεύτερο του 1920 (18-25.4.1920) θα συνδεθεί με την κομμουνιστική διεθνή και στο τρίτο το 1924 (26.11-3.12.1924) θα μετονομασθεί σε *ΚΚΕ*.

Το *ΣΕΚΕ* ήταν μια συνύπαρξη αντικρουόμενων σοσιαλιστικών ρευμάτων. Το *ΣΕΚΕ* δεν θα συνδεθεί με τις πλατιές λαϊκές μάζες ούτε θα διαμορφώσει ισχυρή ηγετική ομάδα¹. Στο *ΚΚΕ* τα κομματικά μέλη, εκτός νεολαίας, τη δεκαετία του 1920 δεν θα ξεπεράσουν τα 2.200² και η εκλογική του δύναμη θα κυμαίνεται από 1,4-4,97%³, ενώ η κοινωνική του σύνθεση ήταν 61,7% εργάτες και 28,9% αγρότες⁴.

Η θέση του *ΚΚΕ*, στο τρίτο έκτακτο συνέδριό του το 1924, για «ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη», θα αποτελέσει παράγοντα:

- Ανασταλακτικό για τη διεύρυνση της επιρροής του *ΚΚΕ* στις λαϊκές μάζες.
- Διασπαστικό της συνοχής του και
- Προσφορά ευκαιρίας στους ανταπάλους του για εναντίον του πολεμική και διάω-
ξεων.

Από το 1924 θα αρχίσουν οι διαγραφές, «το μαχαίρι άρχισε να κόβει τα σάπια μέρη του κόμματος»⁵, θα συνεχισθούν το 1926 για να ολοκληρωθούν το 1928⁶. Μέχρι το 1931 θα παραμείνει στο σοβιετικό μαρξισμό, με κυρίαρχο δόγμα: *πας μη ΚΚΕ, φασίστας*⁷.

Το 1930 θα επικρατεί αλληλοσπαραγμός και εξόντωση⁸. Τα μέλη του δεν θα υπερβαίνουν τα 1.500 και ο *Ριζοσπάστης* από τα 4.250 φύλλα το 1928 θα πέσει στα 1.666⁹.

1. Ελεφάντης, σ. 55.

2.	1918	1.000	μέλη	1.928	2.000	μέλη
	1920	1.320	»	1930	1.500	»
	1924	2.200	»	1934	6.000	»

ΚΚΕ, Επίσημα κείμενα, Τ₄, σ. 113. Ελεφάντης, σ. 288, 289.

Ρ. Κούνδουρος, σ. 62.

3.	Εκλογές	Ψήφοι	Ποσοστό	Έδρες
	1923	18.000	1,40%	—
	1926	41.982	4,38%	10
	1928		1,40%	—
	1932	56.000	4,97%	10

4. Έκθεση οργανωτικής Επιτροπής 4^ο συνεδρίου, Δεκέμβριος 1928, Ελεφάντης, σ. 307.
5. *ΚΚΕ, ό.π.*, Τ₁, σ. 402, 412-413. Βλέπε και
Κουτσούκαλης, σ. 126. Μπεναρόγιας, σ. 168 κ.ε.
- Π. Νεφελούδης, *Στις πηγές*, σ. 33. Ελεφάντης, σ. 30.
6. Μπεναρόγιας, σ. 180, 182. Κουτσούκαλης, σ. 211.
Μπεναρόγιας, σ. 183. Π. Νεφελούδης, *ό.π.*, σ. 48 κ.ε. 50.
Ελεφάντης, σ. 76, 82-83.
7. Ελεφάντης, σ. 84, 93, 95.
8. Π. Νεφελούδης, *ό.π.*, σ. 58, 59. Ελεφάντης, σ. 86 κ.ε., 98-99, 105.
Ρ. Κούνδουρος, σ. 61. Μπεναρόγιας, σ. 186 κ.ε. Ν. Αλιβιζάτος, σ. 384.
9. Π. Νεφελούδης, *ό.π.*, σ. 58. Ελεφάντης, σ. 98-99, 288.
Ρ. Κούνδουρος, σ. 81. *Ο Ριζοσπάστης*.
90. Αυτόν θα επικαλεσθεί ο Κονδύλης το 1924 για να περιβληθεί ολοκληρωτικές εξουσίες. Τον ίδιο κίνδυνο θα επικαλεσθεί ο Πάγκαλος αλλά και με επίκλησή του θα ψηφισθεί το ιδιώνυμο.
Εφ. Συζ. Βουλής, 30.5.1929, σ. 978.
91. Κατά τη συζήτηση του ιδιώνυμου, ο ίδιος ο Βενιζέλος θα δηλώσει ότι, δεν υπάρχει κομμουνιστικός κίνδυνος. Το ίδιο επαναλαμβάνει η κυβέρνηση τον επόμενο μήνα.
Εφ. Συζ. Βουλής, 3.4.1929, σ. 752. Ο Βενιζέλος, 30.5.1929, σ. 979. Η κυβέρνηση. Βλέπε και
Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά*, Τ₁, σ. 467. Ο Παπαναστασίου στη βουλή το 1924: Ανυπαρξία κομμουνιστικού κινδύνου.
Ρ. Κούνδουρος, σ. 83-84. Ανυπαρξία κομμουνιστικού κινδύνου επισημαίνουν οι Άγγλοι πρέσβεις στην Αθήνα.
Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₃, σ. 23. Την ανυπαρξία κομμουνιστικού κινδύνου επισημαίνει ο Κονδύλης στις 10.6.1924, 73. Η προβολή του εξυτηρητούσε πολιτικούς σκοπούς.
Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 250, 252, Τ₂, σ. 91. Ν. Αλιβιζάτος, σ. 339.
92. Το 1924 συνιστώνται σε κάθε νομό οι επιτροπές Δημόσιας Ασφάλειας, από το Νομάρχη, τον εισαγγελέα και τον διοικητή της χωροφυλακής (ν.δ.19/21.4.1924), οι οποίες επέβαλαν το μέτρο της προληπτικής εκτόπισης λόγω «ύποπτης συμπεριφοράς». Η εκτόπιση δεν μπορούσε να υπερβεί το χρόνο αλλά μπορούσε να επηληθεί περισσότερες από μια φορές. Από ανεπίσημες πηγές αναφέρονται ως εκτοπισμένοι, μέχρι το 1929, 481 στελέχη της αριστεράς.
ΚΚΕ, ό.π., Τ₃, σ. 609. Μπεναρόγιας, σ. 172 κ.ε., 175, 176.
93. Ποινικοποιεί την καθ' ύπονοια πρόθεση, ν.δ/2.6.1926. Εκτοπίζεται όχι ο παραβάτης αλλά ο ύποπος παράβασης κατά του καθεστώτος. Η εκτόπιση δεν μπορούσε να υπερβαίνει τον ένα χρόνο αλλά μπορούσε να επαναληφθεί. Ο νόμος είχε... αναδρομική ισχύ! Το μόνο ένδικο μέσο κατ' αυτής ήταν η προσφυγή στον υπουργό εσωτερικών, ο οποίος αποφαινόταν τελεσίδικα. Θα καταργηθεί με το ιδιώνυμο αλ-

λά θα την επαναφέρει ο Βενιζέλος το 1931 (ν.5174/18.7.1931), σε μια εποχή οξυμένων κοινωνικών διεκδικήσεων.

94. Αμέσως μετά την εκλογική του νίκη το 1928, ο Βενιζέλος δήλωνε ότι, «θα εξοπλίσουμε το κράτος και τις αρχές του με την αναγκαία νομοθεσία για να καταστή δυνατή η αποτελεσματική κοινωνική άμυνα κατά των απροκάλυπτων ενεργειών του κοινωνικού καθεστώτος». (Κουτσοούκαλης, σ. 216). Όπως θα ειπωθεί και στη βουλή, η αστική τάξη ήταν υπεράνω όλων και είχε «καθήκον να οργανώσει την άμυνά της» (Εφ. Συζ. Βουλής 30.5.1929, σ. 98).
- Τέσσερις μήνες αργότερα, στις 22.12.1928, θα κατατεθεί στη βουλή το σχετικό νομοσχέδιο προκαλώντας θύελλα αναδράσεων. Στις 3.4.1929 θα αρχίσει η συζήτηση. Ο Βενιζέλος για τη ψήφισή του θα θέσει θέμα εμπιστοσύνης και θα ψηφισθεί από την πλειοψηφία Φιλελευθέρων και Λαϊκών στις 18.6.1929. Ένα μήνα αργότερα θα εγκριθεί από τη Γερουσία και θα γίνει ο ν.4229/25.7.1929, «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών», το γνωστό ιδιώνυμο. Θα διατηρηθεί μέχρι το 1936 οπότε θα αντικατασταθεί από άλλο νόμο αυστηρότερο. (Για το ιδιώνυμο βλέπε Ν. Αλεβιζάτος, σ. 352-357. Δαφνής, *ό.π.*, Τ₂, σ. 91-94).
- Όπως θα δηλώσει ο Βενιζέλος στη βουλή ο νόμος είχε στόχο «τους σκαδούς της τρίτης διεθνούς, τον μπολσεβικισμόν και όχι τον κομμουνισμόν...». (Εφ. Συζ. Βουλής 30.5.1929, σ. 978). Ο ίδιος ο νόμος προσδιόριζε ως στόχο του και τους επωφελούμενους από τις απεργίες για να προκαλέσουν ταραχές (άρθρο 1, εδάφιο 2α). Επί πλέον η συντριπτική πλειοψηφία όσων θα διαχωθούν, θα κατηγορηθούν για συμμετοχή σε απεργίες ή διεκδικητικές κινητοποιήσεις. Όπως θα πει ο Παπαναστασίου, το ιδιώνυμο δεν εξασφάλιζε κανένα, ακόμα και ο Βενιζέλος θα μπορούσε να διαχθεί (Παπαναστασίου, *Πολιτικά*, Τ₂, σ. 588. Εφ. Συζ. Βουλής 30.5.1929, σ. 981).
95. *ΚΚΕ*, *ό.π.*, Τ₂, σ. 147. Κουτσοούκαλης σ. 167. Μπεναρόγιας, σ. 173, 175, 176.
96. Σύμφωνα με τις ελληνικές εγκληματολογικές στατιστικές Ρ. Κούνδουρος, σ. 93, 99-100.
- Η Εργατική Αλληλεγγύη Ελλάδας, σε έκθεση της το 1932, αναφέρεται σε 12.000 φυλακίσεις για πολιτικούς λόγους, εκ των οποίων οι 2.203 με το ιδιώνυμο. *ΚΚΕ*, *ό.π.*, Τ₃, σ. 640.
97. Γ. Κοφινάς, *Το οικονομικόν*, σ. 3.
98. Αρχείο Π. Δέλτα, *Ε. Βενιζέλος*, Ο Βενιζέλος «κατήντησε να δεχθεί ακόμα και την κήρυξη της εκπτώσεως...». Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 183. Jordan-Sima, σ. 511. Ο Αθ. Ρωμανός γράφει ότι ο Βενιζέλος ήταν υπέρ της βασιλείας, 514. Το ίδιο γράφει και ο Γιουγκοσλάβος πρέσβης. Απ. Αλεξανδρή, *ό.π.*, σ. 114. Ο Βενιζέλος υπέρ της βασιλείας λέει ο άμεσος

- συνεργάτης του, Αλεξανδρής.
- Α. Παπαναστασίου, *ό.π.*, Τ₁, σ. 367. Ο Παπαναστασίου καταγγέλλει παρεμβάσεις του Βενιζέλου υπέρ της βασιλείας.
- Χρ. Πιπυλιάγκας, σ. 94. Π. Αραβαντινός, *Νόθος*, σ. 14.
- Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₃, σ. 63-68. Ν. Καστρινός, σ. 106-108.
- Γ. Πεσμαζόγλου, *Το χρονικό*, σ. 147. Δ. Καλλονάς, σ. 75.
- Κορδάτος, *Μεγάλη*, Τ₁₃, σ. 639 κ.ε., 645, 655 κ.ε.
- Δ. Κιτσίκης, *Συγκριτική*, σ. 230, 231.
- Morgenthau, σ. 160, 162. Επαφυλακτικά υπέρ της Δημοκρατίας, προκειμένου να συμπλεύσει με τις ΜΔ και να εξασφαλίσει τη δανειοδότηση.
99. Την αναγκαιότητα της πολιτειακής μεταβολής, ο Βενιζέλος παρέπεμπε σε προς τούτο εκλεγόμενη εθνοσυνέλευση και σε εν συνεχεία δημοψήφισμα επί της πρότασης που θα πρότεινε η εθνοσυνέλευση. Τις απόψεις του αυτές βλέπε:
- Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₃, σ. 63-64. Επιστολή Βενιζέλου προς Γ. Ρούσο, 31.10.1923, 66. Επιστολές Βενιζέλου προς Δαγκλή και ναύαρχο Γκίνη.
- Ν. Αβραάμ, *Γνώμαι*, σ. 41 σημ. Τηλεγραφήματα Βενιζέλου προς Δαγκλή, Γκίνη, Καφαντάρη, Μιχαλακόπουλο και Σοφούλη.
- Ε. Βενιζέλου, «Πολιτική διαθήκη του Ε. Βενιζέλου», *Πολιτεία*, 5.8.1933. Συνέντευξη Βενιζέλου.
100. Ο λαός υπέρ: Morgenthau, σ. 202, 215, 216. Μαρκεζίνης *ό.π.*, Τ₂, σ. 408. «Ο Βενιζέλος ήταν εκτός εποχής».
- Ο στρατός υπέρ: Morgenthau, σ. 230 κ.ε. Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 222.
101. Morgenthau, σ. 220-225. Όπως γράφει ο Morgenthau, αυτό ανίχνευσε από την αγγλική πολιτική.
- Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 170. Αυτό δηλώνει ο Άγγλος επιτετραμμένος στην Αθήνα, 178. Ο Άγγλος πρωθυπουργός Μπολντουίν δηλώνει ότι βασική προϋπόθεση δανειοδότησης της Ελλάδας, ήταν η τάξη και η ασφάλεια.
102. Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 171-172. Αυτό δήλωσε ο γ. γ. του γαλλικού υπεξ.
103. Στις 6.2.1924 ο Βενιζέλος παραιτείται και τον διαδέχεται ο Καφαντάρης. Στις 10.3.1924 ο Βενιζέλος αναχωρεί στο εξωτερικό και στις 12.3.1924 αναλαμβάνει πρωθυπουργός ο Παπαναστασίου.
104. Με 250 υπέρ, 3 κατά και 13 λευκά.
105. Υπέρ της αβασιλευτής Δημοκρατίας 758.472 ή 69,95%
- Υπέρ της βασιλευόμενης 325.322 ή 30,05%
- Πρώτος ΠτΔ ο Π. Κουντουριώτης.
106. Το ιστορικό των ημερών αυτών από την κατάθεση του Παπαναστασίου στην ανακριτική κοινοβουλευτική Επιτροπή.
- Α. Παπαναστασίου, *Πολιτικά*, Τ₂, σ. 545-552.
107. Στην κυβέρνηση Πάγκαλου συναντήθηκαν ακραφινείς δημοκρατικοί με αδιάλλακτους βασιλικούς, αντιβασιλικοί αξιωματικοί με ανέντακτους στρατηγούς και τε-

- χνοκράτες. Οι Κ. Ρέντης και Π. Αραβαντινός δημοκρατικοί, Α. Ευταξίας και Λ. Ρούφος βασιλόφρονες, οι Χατζηκυριάκος, Πάγκαλος και Τσερούλης αντιβασιλικοί στρατιωτικοί με τους ανένταχτους στρατηγούς Νίδερ και Σπυρίδωνος. Μαζί οι τεχνοκράτες Γ. Χαριτάκης, Δ. Τανταλίδης.
108. Απουσίαζαν Καφαντάρης-Μιχαλακόπουλος.
109. Όπως έγραφε ο Βενιζέλος στον Μιχαλακόπουλο και στον Καφαντάρη, στις 27.6.1926, η πιο ανώδυνη απαλλαγή του τόπου από τον Πάγκαλο, θα ήταν η απομόνωσή του στην ΠτΔ. Στην συνέχεια θα ακολουθούσαν ελεύθερες εκλογές και κοινοβουλευτική κυβέρνηση. Προς ομαλοποίηση αυτή θα στείλει το γιο του Κυριάκο, για να χρησιμοποιηθεί ως υπουργός σε κυβέρνηση Πάγκαλου.
- Δ. Γατόπουλος, *Α. Μιχαλακόπουλος*, σ. 237, 239.
- Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 318-320.
- Ι. Μεταξάς, *ό.π.*, Τ₆, σ. 468. Δ. Αγραφιώτης, σ. 139-140, 148.
110. FO 371/11334/351/19. Ceethan προς Chamberlain.
111. Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 291.
112. Στις 24.1.1926 θα καταφύγει σε αναγκαστικό δάνειο τεμαχίζοντας το χαρτονόμισμα.
113. Στις 5.1.1926 εξαγγέλλει τη δικτατορία. Στις 15.3.1926 παραιτείται από την προεδρία ο Π. Κουντουριώτης και στη συνέχεια εκλέγεται ο Πάγκαλος.
114. Ο Κονδύλης προσεταιριζόμενος τα παγκαλικά *Δημοκρατικά Τάγματα* και εκμεταλλευόμενος τη γενική δυσφορία από τις παραχωρητικές ελληνοσερβικές συμφωνίες, στις 21.8.1926 θα ανατρέψει τον Πάγκαλο και θα επαναφέρει ΠτΔ τον Π. Κουντουριώτη.
115. Το *Λαϊκό* δεν είχε αποδεχθεί το αποτέλεσμα του επικυρωτικού δημοψηφίσματος του 1924 και ζητούσε νέο.
116. Το σύνταγμα του 1911 είχε καταργηθεί και το παγκαλικό δεν ίσχυε.
117. Γ. Βούρος, σ. 132. Ι. Πεπονής, *ό.π.*, σ. 422.
- Α. Μαζαράκης, *απ.*, σ. 344. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₃, σ. 156.
118. Με τις εκλογές της 7.11.1926 είχε ενισχυθεί η δεξιά πτέρυγα των *Φιλελευθέρων* και οι *Ελευθερόφρονες* του Μεταξά, ενώ ουδείς είχε κυβερνητική πλειοψηφία.
119. Ήταν πρόεδρος του στρατοδικείου στη δίκη των έξι.
120. Στις 12.8.1927. Διαφάνησε για τα καλύμματα της *Εθνικής* και για το τριμερές δάνειο. Στο τελευταίο υποστήριζε τη δανειοδότηση σουηδικού ομίλου με πολύ ευνοϊκότερους όρους.
121. Στις 8.2.1928 λόγω διαφωνίας του με τον Μεταξά στο θέμα της οδοποιίας.
122. Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 395.
- Ο Τσαλδάρης από την πλευρά του δήλωνε: «Εχάσαμεν. Πρόκειται περί νέας επιδημίας, η οποία εσάρωσε και αυτούς τους κορυφαίους αντιβενιζελικούς».
- Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 396.
123. Εκλογές 19.8.1928, έδρες 250, πλειοψηφικό, πληθυσμός 6.189.237, ψηφίσαντες 1.021.434, έγκυρα 1.017.281.

Φίλτρο και συνεργαζόμενοι*	620.756 ψήφοι	61,02%	223 έδρες
Λαϊκό	243.543	» 23,94%	19 »
Ελευθερόφρονες	53.958	» 5,30%	1 »
Ανεξάρτητοι βασιλόφρονες (Χ. Βοζίκης)	38.556	» 3,79%	4 »
Προοδευτικοί (Γ. Καφαντάρης)	25.729	» 2,53%	3 »
Υπόλοιποι (3 κόμματα και μεμονωμένοι)	34.739	» 3,42%	0 »

*Οι συνεργαζόμενοι ήταν οι Παπαναστασίου, Κονδύλης, Μιχαλακόπουλος, η Προοδευτική Ένωση του Κ. Ζαβιτσιάνου και οι ανεξάρτητοι Δημοκρατικοί.

124. Ο ίδιος ο Βενιζέλος αποκάλυψε στη βουλή, τον Μάρτιο του 1932, ότι είχε προτείνει στον Μάξιμο να παρενρευθεί (ο Βενιζέλος) σε μνημόσυνο υπέρ των έξι.
Πρακτ. Βουλής 31.3.1932. Ε. Βενιζέλος, *Ποιοι*, σ. 45.
Δαφνής, ό.π., Τ₂, σ. 122.
Το 1927 είχε εγκρίνει τη συνεργασία με τον Μεταξά, όπως έγραφε στον Καφαντάρη. Αγραφιιώτης, σ. 192.
125. Ο ίδιος ο Βενιζέλος έγραφε στην *Εργασία*: «Ο τερματισμός των αγώνων της εθνικής μας αποκαταστάσεως ήτο αναγκαίο προσπατούμενον, όπως επιδοθώμεν απερίσπαστοι εις τον κύριον και μεγάλον αγώνα της δημιουργίας συγχρονισμένου κράτους...».
Ε. Βενιζέλος, «Πως θα λυθεί το ελληνικόν πρόβλημα», *Εργασία*, 11.1.1930.
126. Αρχείο Ε. Βενιζέλου, Φ.306.
Μαρκεζίνης, ό.π., Τ₃, σ. 407. Επιστολή στη γυναίκα του, 27.8.1928.
Κ. Σβολόπουλος, *-Η Ελληνική*, σ. 212.
-Το βαλκανικόν, σ. 37.
127. Ο Βενιζέλος θα καταστήσει σαφές στο Λονδίνο ότι, το κυπριακό είναι πρόβλημα μεταξύ Κυπρίων και Λονδίνου και όχι μεταξύ Ελλάδας και Λονδίνου.
FO, 371/12.923. Πρακτικά συνομιλίας μεταξύ Βενιζέλου και λόρδου Cushendun, Λονδίνο 1.10.1928.
Ελεύθερο Βήμα, 24.10.1931. Αυτό τονίζει ο Βενιζέλος.
Πρακτ. Βουλής, 18.11.1931. Ο Βενιζέλος λέει ότι η λύση θα δοθεί μόνον όταν το νησί δεν θα είναι χρήσιμο στην Αγγλία, μέχρι τότε οι ελληνοαγγλικές σχέσεις δεν πρέπει να διαταραχθούν.
Δαφνής, ό.π., Τ₂, σ. 75-76, 79. Κ. Σβολόπουλος, *Το βαλκανικόν*, σ. 11.
128. Όμοια τοποθετεί το δωδεκανησιακό ως πρόβλημα μεταξύ Δωδεκανησίων και Ρώμης και όχι μεταξύ Ελλάδας και Ρώμης.
Α. Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα*, σ. 305, 305 σημ.1.
Πρακτ. Βουλής, 18.11.1931. Κ. Σβολόπουλος, *Το βαλκανικόν*, σ. 11.
Αρχείο Βενιζέλου, Φ.51. Ο Βενιζέλος δηλώνει στον Μουσολίνι, στις 24.9.1928, ότι δεν πρόκειται να ανακινήσει το δωδεκανησιακό.
ΑΥΕ, Α/22.2.1931. Βενιζέλος, σημείωμα για τη συνομιλία του με τον Grandi,

- Ρώμη 7.1.1931. Οι Ιταλοί αναγνωρίζουν άμογη στάση του Βενιζέλου στο δωδεκα-
νησιακό.
129. Σύμφωνα με το αμερικανικό υπουργείο οικονομικών, στις 15.11.1923, η συνολική
οφειλή της Ελλάδας ήταν: προς Αγγλία 108,996 εκ. δολ., προς Γαλλία 166,173 εκ.
δολ. και προς ΗΠΑ 16,5 εκ. δολ., συνολικά 291,669 εκ. δολ.
Στ. Κωστόπουλος, σ. 32, 33.
130. Στις 31.8.1925 με την Ελλάδα να αναγνωρίζει χρέος 20.710.312 £.
Αρχείο Τσουδερού, ΤΕ, Φ.98/3. Υπόμνημα Διομήδη προς αγγλικό θησαυρο-
φυλάκιο, 24.2.1926, Φ.98/30. Ελληνική πρόταση προς αγγλικό υπουργείο οικο-
νομικών, 25.5.1926.
Κοφινάς, *Το οικονομικόν*, σ. 14-15. Αναλυτικά το ελληνικό χρέος προς Αγγλία.
Στ. Κωστόπουλος, σ. 6 σημ.1. Τσουδερός, *Συμμαχικά*, σ. 1334.
131. Ως διαπραγματευτής ο Βενιζέλος είχε ζητήσει παραίτηση της Αγγλίας από το χρέος
του πολεμικού υλικού και συμψηφισμό του πολεμικού χρέους με τις οφειλόμενες
από την Αγγλία προς την Ελλάδα επανορθώσεις.
Αρχείο Ε. Βενιζέλου, Φ.173/46. Κοφινάς, *Το οικονομικόν*, σ. 10.
Ε. Βενιζέλος, «Υπόμνημα...», *Ελεύθερο Βήμα*, 1,2,3.9.1925.
132. Αρχείο Τσουδερού, ΤΕ, Φ.98/6. Στις 28.2.1926 ο Διομήδης έγραψε, «μη λυο-
μένης της υποθέσεως αυτής, ουδεμία επικουρία θα μας δοθή», Φ.98/116. Στις
4.7.1926 ο Τσουδερός έγραψε ότι οι δανειστές μας θέλουν «να ελέγχουν τις οικονομίες
των οφειλετών κρατών».
Αρχείο Διομήδη (ΕΛΙΑ). Λαμπρόν προς Κακλαμάνο, 12.8.1926, όπου η Αγγλία
θεωρεί πρόκριμα της δανειοδότησης τον διακανονισμό των πολεμικών χρεών.
133. Στις 9.4.1927. Τη συμφωνία βλέπε:
Ν.3386/31.5.1927, ΦΕΚ 1.6.1927, ΤΑ, α.φ.103.
Τσαλίκης, σ. 63,64. Δ. Στεφανίδης, *Η εισροή*, σ. 209, 210.
Δαφνής, *ό.π.*, Τ₂, σ. 72. Ξ. Ζολώτας, *Η νομισματική*, Τ₂, σ. 115 κ.ε.
134. ΑΥΕ, Φ.1927, Α/6/β. Αμερικανικές πιστώσεις, Καφαντάρης προς Ζαΐμη, Γενεύ-
η, 6.12.1927.
135. Τη συμφωνία βλέπε: Ν.4545/1930, ΦΕΚ, 19.4.1930, ΤΑ, α.φ.118.
Μπανταλούκας, σ. 53-57. Τσαλίκης, *Το εξωτερικόν*, σ. 64, 65.
Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 211. Δαφνής, *Η Ελλάς*, Τ₁, σ. 367.
Ξ. Ζολώτας, *Η νομισματική*, σ. 116 κ.ε.
136. Υπόμνημα Βενιζέλου προς Τσόρτσιλ, 21.1.1925.
Αρχείο Βενιζέλου, Φ.173/44.
Ξ. Ζολώτας, *ό.π.*, Τ₂, σ. 117 κ.ε. Τα αμοιβαία χρέη.
137. Κατά τη συμφωνία:
- Το ποσό του πολεμικού υλικού παρατεμπόταν στη διαίτησία. (Στην τελική συμ-
φωνία η Ελλάδα παρατήθηκε από την παραπομπή).
 - Η Ελλάδα παρατείται από τις εξ ολοκλήρου οφειλόμενες από τη Γαλλία πολεμι-

κές πιστώσεις προς αυτήν.

- Συμφιζίξε τις γαλλικές μακροπρόθεσμες απαιτήσεις προς το Ελληνικό Δημόσιο με τη ληξιπρόθεσμη γαλλική οφειλή προς την ιδιωτική *ETE*.
 - Η Ελλάδα θα κατέβαλε το πολεμικό χρέος σε χρυσό, το οποίο δεν πρόβλεπε η σύμβαση του 1918. Τούτο όμως, λόγω της υποτίμησης του γαλλικού φράγκου, πενταπλασίαζε το ελληνικό χρέος.
- Δαφνής, *ό.π.*, Τ₂, σ. 72-73. Τσαλίκης, *ό.π.*, σ. 67.
 Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 212. Καραμανλής, σ. 250.
 Ξ. Ζολώτας, *ό.π.*, Τ₂, σ. 118 κ.ε.
138. Ο Βενιζέλος στην αρχή δεν επακύρωσε τη συμφωνία. Όταν θα εξασφαλίσει τη γαλλική υποστήριξη στις πολεμικές επανορθώσεις, θα προχωρήσει στην τελική συμφωνία.
 Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 212 κ.ε. Καραμανλής, σ. 250-251.
 Ν. Παντελάκης, *Συμμαχικές*, σ. 324.
139. Περισσότερα των 6 εκ. £ από την Αγγλία, 300 εκ. χρ. φρ. από Γαλλία και 33 εκ. δολ. από τις ΗΠΑ. Σε τιμές σταθεροποίησης 1928: 1 £=25 χρ. φρ., 1 δολ.=5,2 χρ. φρ. έχουμε: 1.971.600.000 χρ. φρ.
140. Οι Τούρκοι δήλωναν προς κάθε κατεύθυνση ότι ήταν αποφασισμένοι να μη ανεχθούν την περαιτέρω παρουσία των Ελλήνων σε τουρκικό έδαφος.
 Α. Πάλλης, *Η ανταλλαγή*, σ. 14. Δηλώσεις του δεύτερου αντιπροσώπου της Τουρκίας στη Λοζάνη.
 Γουναράκης, σ. 9. Κ. Σβολόπουλος, *Η απόφαση*, σ. 11, 19, 19 σημ.1.
 Οι Τούρκοι επέμεναν στην υποχρεωτική ανταλλαγή, στην οποία τελικά προσχώρησε και η Ελλάδα.
 Γουναράκης, σ. 6. Πρωτονοτάριος, σ. 16 κ.ε. Τσουλούφης, σ. 36-37.
141. Α. Πάλλης, *ό.π.*, σ. 12. Αιγίδης, σ. 164.
142. Με τα στοιχεία της ΕΑΠ, μεταξύ 1918-1928, έφθασαν στην Ελλάδα 1.221.849 πρόσφυγες, εκ των οποίων οι 1.104.216 από την Τουρκία. Αν σ' αυτούς προσθέσουμε και τους κατ' ελάχιστο 300.000 του 1914 υπερβαίνουν το 1,5 εκ. με τους 1.404.214 από την Τουρκία.
 Αθ. Πετσάλης, σ. 8. Eddy, σ. 248, 252. Bierstadt, σ. 90, 311.
 Ε. Βενιζέλος, *Η ελληνοτουρκική*, σ. 37. Τσουλούφης, σ. 48, 49.
 Τσουδερός, *Η αποζημίωσις*, σ. 22.
 Μιχ. Νοταράς, σ. 262. Πίνακες Α και Β.
 Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930, σ. 41. Οι από Τουρκία 1.104.216.
143. Η Ελλάδα είχε 6.204.684 κατοίκους, με το 19,69% πρόσφυγες.
 Αθ. Πετσάλης, σ. 9. Πρωτονοτάριος, σ. 69.
 Μιχ. Νοταράς, σ. 3. Morgenthau, σ. 413. Το 22%.
144. Μη ανταλλάξιμοι κρίθηκαν οι πριν το 1913 εγκατασταθέντες στη Δ. Θράκη Μουσουλμάνοι και οι πριν την 18.10.1918 εγκατασταθέντες στη νομαρχία Κωνσταντα-

- νούπολης Έλληνες. Επίσης οι κάτοικοι της Ίμβρου και της Τενέδου. Ο τελικός διακανονισμός των ανταλλαξιμών περιουσιών θα γίνει με τη συμφωνία της Αγκυρας στις 10.7.1930.
145. Αθ. Πετσάλης, σ. 11. Eddy, σ. 114-115. Για την κοινωνική και οικονομική προέλευση των προσφύγων.
Μιχ. Νοταράς, σ. 11-13, 15. Bierstadt, σ. 103-104, 315.
146. ΚτΕ, σ. 12, 13, 79-83. Ζαμπταθιάς, σ. 131.
Αθ. Πετσάλης, σ. 10. Πελαγίδης, σ. 52, 138-140.
147. Σύμφωνα με τις 420.000 προσφυγικές δηλώσεις, που κρίθηκαν από 1.070 επιτροπές, οι εγκαταλειφθείσες ελληνικές περιουσίες στην Τουρκία, το 1930, ανέρχονταν σε 100.625.549.675 δρχ. ή 267.723.407 χρ. λ.α. Σ' αυτά δεν συνυπολογίζονται τα 1.800 χρηματοκιβώτια Ελλήνων ανταλλαξιμών σε τουρκικές τράπεζες. Κατά τις εκτιμήσεις του Τσουλούφη, η μουσουλμανική περιουσία που εγκαταλείφθηκε στην Ελλάδα ανέρχεται σε 8.595.923.113 δρχ. Επομένως η Τουρκία ήταν υπόχρεη για 100.625.549.675-8.595.923.113=92.029.626.562 δρχ. ή 245.412.337 λ.α.
Τσουλούφης, σ. 107, 124, 142 κ.ε. Αιγίδης, σ. 23-25.
Μηλιαρέσης, σ. 27. Γονατάς, σ. 319.
148. Η ΕΑΠ μέχρι τη διάλυση της, στις 31.12.1930, θα αποκαταστήσει 150.000 αγροτικές και 30.000 αστικές προσφυγικές οικογένειες. Για την ΕΑΠ βλέπε:
Πρωτονοτάριος, σ. 77-87. Γουναράκης, σ. 11, 12, 17-19.
Eddy, σ. 253-262. Το πρωτόκολλο Γενεύης της 29.9.1923, που προβλέπει την ίδρυση της ΕΑΠ.
ΚτΕ, σ. 71-74. Διαχειριστικός λογαριασμός του Ιανουαρίου του 1926.
Ευελπίδης, *Η γεωργική*, σ. 38.
Δελτίο ΕΒΕΑ, Τρ/9.9.1926. Για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων στην Μακεδονία.
149. Αθ. Πετσάλης, σ. 61 κ.ε., 65-68, 70-72. ΚτΕ, σ. 38, 65.
Αιγίδης, σ. 35, 35 σημ.1, 47, 48. Βενιζέλος, *Η Ελληνοτουρκική*, σ. 53 κ.ε. Πρακτ. Βουλής, 25.6.1930. Αγόρευση Βενιζέλου.
Ο Αγγελόπουλος υποστηρίζει ότι η δαπάνη αυτή καλύφθηκε μόνο κατά 25% από τον εξωτερικό δανεισμό και ότι αυτή αντιπροσώπευε το 9,3% των τακτικών εξόδων και το 11% του εξωτερικού δανεισμού.
Α. Αγγελόπουλος, *Το Δημόσιον*, σ. 110. Συνολική δαπάνη 16,85 δισ. δρχ., 112, 136.
Ο Μαντζαβίνος υποστηρίζει ότι εκτός των δαπανούμενων από την ΕΑΠ θα δαπανηθούν και 7.020.090 £ για πρόχειρη συντήρηση, περιθαλψη και στέγαση. Μέχρι το 1927 δαπανήθηκαν από την ΕΑΠ 8.962.097 £.
Γ. Μαντζαβίνος, «Αι οικονομικάί...», *Ελεύθερο Βήμα*, 14.3.1928.
Κατά την επιτροπή εμπειρογνομόνων, οι προσφυγικές δαπάνες από το 1922 μέχρι 31.12.1926 ήταν:

• Μετατόπιση-στέγαση-περίθαλψη	1.246.070.380 δρχ.	ή 4.617.170 £
• Έπαισιμότητα	477.000.000 δρχ.	ή 1.668.570 £
• Για ορφανά προσφύγων	124.225.000 δρχ.	ή 438.515 £
Σύνολο	1.847.295.000 δρχ.	ή 6.724.255 £

Εκθεσις Επιτροπής Εμπειρογνομόνων 1926, σ. 8 και 9

150. Ν. Μανούσης, σ. 196.

151. Προς αποκατάσταση των προσφύγων Προς διακανονισμό των περιουσιακών στοιχείων των προσφύγων

- Α' προσφυγικό 12,3 εκ. £/1924
- Ελ./βουλγ. μεταναστεύσεως 800 εκ. δρχ./1923 και 1927
- Συνικισμού Ν. Σμύρνης 2 εκ. δρχ./1926
- Ανταλλαξιμων, 8%, 6 δις. δρχ./1926 και 1928
- Τέκτονος 100 εκ. δρχ./1927
- Ανταλλαξιμων, 6%, 1,4 δις. δρχ./1928
- Β' προσφυγικό 3.082.450 £/1928*
- Ελλήνων υπηκόων 800 εκ. δρχ./1927

*Τούτο αναλύεται σε 582.450 £ από το δάνειο σταθεροποίησης του 1928 και σε 12.167.000 δολ. ή 2,5 εκ. £ της αμερικανικής κυβερνήσεως του 1929.

152. Δαφνής, *Η Ελλάς*, Τ₁, σ. 364. Γ. Κοφινάς, *Η άμεσος*, σ. 5. Στο 1/20 της αρχικής αξίας.

Αθ. Σμπαραούνης, *Η φορολογική*, σ. 17. Μεταξύ 1920-22 θα χάσει τα 9/10 της αξίας της.

Μαρκεζίνης, *Πολιτική... Συγχρόνου*, Τ₃, σ. 159.

153. Γ. Κοφινάς, Έκθεσις επί του προϋπολογισμού 1923-24, σ. νγ'.

Γ. Βούρος, σ. 133. Η δραχμή έρμαιο της κερδοσκοπίας.

154. Με διάταγμα στις 12.5.1928 ορίσθηκε η περιεκτικότητα της δραχμής σε χρυσό στα 0,01952634 gr και σε ισοτιμία:

1 £	= 375 δρχ.
1 δολ.	= 78 δρχ.
1 χρ. φρ.	= 15 δρχ.
1 σταθεροποιημένη δρχ.	= 1/15 της δραχμής του 1919
1 χρ. λ. Τουρκίας	= 37 δρχ.
1 Λέβα	= 0,56 δρχ. (1,78 λέβα=1 δρχ.)
1 φρ.	= 3 δρχ. (1 χρ. φρ.=5 φρ.)

Για τη σταθεροποίηση βλέπε:

Κ. Τσαλίκης, σ. 72-74. Ζολώτας, *Νομισματική*, Τ₂, σ. 145 κ.ε.

155. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₃, σ. 159.

156. Τη τριετία 1924-26 βάνει ελλειμματικά ελαττούμενο και στη συνέχεια αυξομειώνεται παραμένοντας σε χαμηλότερα επίπεδα εκείνων του 1924 και 1925.

Ανδρέου, σ. 288. Κ. Αγγελόπουλος, Τ₂, σ. 24-25, 115.

ΑΟΣ, - *Οι δείκται*, σ. 17.

- *Το εξωτερικόν*, σ. 23-43.

- Ο τμάρριθμος. Πίνακας VIII

157. Ανδρέου, σ. 289 σημ.1. Πίνακας ΑΟΣ, *Το εξωτερικόν*, σ. 17.
158. Αρχείο Ν. Πλαστήρα, Φ.9-10. Εμπιστευτική αναφορά αρχιάτρου Ν. Βαχλιώτη προς Πλαστήρα, επισημαίνονται καθημερινοί αβάστακτοι φόροι.
Αρχείο Εμ. Τσουδερού *ΕΤΕ*, Φ.98/116. «Οφειλά προς Αγγλία 1925-26», φορολογία στα όρια της αντοχής.
Κ. Βαρβαρέσος, *Εισηγητική έκθεσις 1923-33*, σ. 4.
Σ. Λοβέρδος, *Εισηγητική έκθεσις 1933-34*, σ. 14.
Γ. Κοφινάς, *-Το δημοσιονομικόν*, σ. 140.
-Το ισοζύγιον, σ. 23.
Κ. Αγγελόπουλος, *Πολιτικοί*, Τ₁, σ. 18, 33, 40, 106, 107, Τ₂, σ. 9-11.
Ι. Πεπονής, *Ν. Πλαστήρας*, σ. 423. Μαλαματιανός, σ. 25.
Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₃, σ. 155, 156.
Ευελπίδης, *Οικονομική*, σ. 104-105. Το 1929 ανά κάτοικο 114 δραχ., έναντι 29 του 1920.
Ζολώτας, *Η φορολογική*, σ. 26. Μεταξύ 1914-1930, αύξηση 88,29%, 47.
159. ΑΟΣ, *Η φορολογική*, σ. 7 και 9. Πίνακες, 10.
Α. Μπερνάρης, *Τα δημόσια*, σ. 19. Σ. Λοβέρδος, *ό.π.*, σ. 7, 14.
Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 77. Μαλαματιανός, σ. 182.
Κ. Βεργόπουλος, *Η ελληνική*, σ. 342.
160. Αυτό γράφει ο Τσουδερός, τον Ιούνιο του 1926, στον εκπρόσωπο του αγγλικού θησαυροφυλακίου και μέτεπειτα υπουργού οικονομικών Sir Otto Niemeyer.
Αρχείο Ε. Τσουδερού, *ΕΤΕ*, Φ.98/65.
Ζολώτας, *Νομισματική*, Τ₂, σ. 94. Μεταξύ 1914-1929 η κατά κεφαλή φορολογία σε τιμαριθμικές δραχμές, αυξήθηκε κατά 87,71%.
161. Βλέπε και: Α. Μπερνάρης, *ό.π.*, σ. 19. Το 22-27% του εθνικού εισοδήματος.
Ζολώτας, *-Φορολογική*, σ. 30. Το 18,91% του εθνικού εισοδήματος το 1930.
-Νομισματική, Τ₂, σ. 99.
Κ. Βεργόπουλος, *Η ελληνική*, σ. 342.
162. Ζολώτας, *-Φορολογική*, σ. 33.
-Νομισματική, Τ₂, σ. 100.
Λοβέρδος, *Εισηγητική*, σ. 12, 15. Φοροδιαφυγή.
163. Ζολώτας, *-Φορολογική*, σ. 47.
-Νομισματική, Τ₂, σ. 101.
Μ. Γρηγορίου, σ. 137.
164. Ζολώτας, *Φορολογική*, σ. 33, 47. Α. Μπερνάρης, *ό.π.*, σ. 20.
Μ. Γρηγορίου, σ. 137.
165. ΑΟΣ, *Η φορολογική*, σ. 11. Μ. Γρηγορίου, σ. 137.
Γ. Κοφινάς, *Το ισοζύγιον*, σ. 22. Έκθεσις εμπειρογνομόνων 1926, σ. 22.
Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₃, σ. 155. Μεταξύ 1923-27 οι άμεσοι αυξήθηκαν 50% και

- οι έμμεσοι 100%.
166. Ζολώτας, *Νομισματική*, Τ₂, σ. 87.
167. Από 14.445 το 1914 στους 43.943 το 1928.
Αθ. Ευταξίας, *Το έργο*, σ. 23-24. Γ. Κοφινάς, *Το ισοζύγιον*, σ. 18.
Ν. Καστρινός, σ. 133. Μαλαματιανός, σ. 27.
Ζολώτας, *Νομισματική*, Τ₂, σ. 86-87.
168. Στις 4.9.1933 στη βουλή. Σ. Λοβέρδος, *ό.π.*, σ. 10, 13-14.
169. Γ. Κοφινάς, *Η άμεσος*, σ. 8. Τανταλίδης, σ. 30.
Ζολώτας, *ό.π.*, Τ₂, σ. 101.
170. Σ. Λοβέρδος, *ό.π.*, σ. 15.
171. Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 293. Μαλαματιανός, σ. 25, 27.
Εκθεσις Εμπειρογνομιώνων 1926, σ. 17. «Αφθονία» ειδικών ταμείων.
Γ. Κοφινάς, *Το οικονομικόν*, σ. 8.
172. Αρχείο Ν. Πλαστήρα. Φ.9-10. Ι. Πεπονής, *ό.π.*, σ. 423. Κράτος «ληστής»,
βλέπε και: Τανταλίδης, σ. 21-22. Αγραφιώτης, σ. 182.
Μαλαματιανός, σ. 25, 27.
173. Α. Μαζαράκης, *απ.*, σ. 354.
174. Π. Αραβαντινός, *Νόθος*, σ. 17. Δ. Στεφανίδης, *Η παγκόσμιος*, σ. 28.
Θ. Ζαφειρόπουλος, σ. 316. Καραμανλής, σ. 330. Ζολώτας, *Νομι-
σματική*, Τ₂, σ. 88.
175. Ι. Πεπονής, *ό.π.*, σ. 423. Π. Αραβαντινός, *ό.π.*, σ. 20.
Επ. Μαυρομάτης, *Σύγχρονος*, σ. 171 κ.ε., 183, 217.
Ζολώτας, *ό.π.*, Τ₂, σ. 86-87. Ν. Καστρινός, σ. 133. Στις 2.3.1924 ο πρω-
θυπουργός Παπαναστασίου εξαγγέλει τη συγκρότηση Επιτροπής για την περιστολή
δημόσιων θέσεων και δαπανών.
176. Βεργόπουλος, *Εθνισμός*, σ. 66. Δ. Στεφανίδης, *Η εισροή*, σ. 233.
Σημαντική υπήρξε η παρουσία του ξένου κεφαλαίου στον τραπεζικό και ασφαλιστικό
τομέα. Μέχρι το 1923 λειτουργούσαν δύο τράπεζες εξ ολοκλήρου με ξένα κεφά-
λαια, μετά θα ιδρυθούν άλλες τρεις. Επίσης μέχρι το 1929 λειτουργούσαν
131 ασφαλιστικές εταιρείες, εκ των οποίων μόνο οι 15 ήταν ελληνικές. Δ. Στεφα-
νίδης, *ό.π.*, σ. 293-294, 295-296.
Μέχρι το 1930 οι ΟΤΑ δεν είχαν συνάγει δανειακές συμβάσεις με δανειοδότες του
εξωτερικού. Αντίθετα τα λιμενικά ταμεία είχαν προχωρήσει σε μεγάλες δανειακές
συμβάσεις. Ζολώτας, *Η δανειακή*, σ. 31.
Ο εξωτερικός δανεισμός την τρικουπική περίοδο είχε ανέλθει περίπου στα 640 εκ. χρ.
φρ., τώρα θα φθάσει τα 1.078 εκ. χρ. φρ. (1 £=25 χρ. φρ.).
177. Σε ολόκληρη την Ευρώπη τα επιτόκια έφθιναν. Στην Αγγλία υποχωρούν από το 6,5%
στο 2%. Αντίθετα στην Ελλάδα θα παραμένουν τριπλάσια ή και τετραπλάσια των
δυτικοευρωπαϊκών.
Κ. Βεργόπουλος, *-Η Ελληνική*, σ. 336.

-Εθνισμός, σ. 67.

178. • Δημόσια δάνεια
- Πριν το 1923	588.245.330	χρ. φρ.
- Μετά το 1923	832.800.000	χρ. φρ.
- Πολεμικό ΔΧ	215.000.000	χρ. φρ.
Σύνολο	1.636.045.330	χρ. φρ.
• Δάνεια προς Νομικά Πρόσωπα και επενδύσεις	560.000.000	χρ. φρ.
Γενικό σύνολο	2.196.045.330	χρ. φρ.
- Δ. Στεφανίδης, *-Η παγκόσμιος, σ. 23.*
-Η εισροή, σ. 308, 309.
- Το 1928, εκτός των δημοσίων δανείων, ο Ζολώτας υπολόγιζε τα ξένα επενδυμένα κεφάλαια στα 587 εκ. χρ. φρ., με επίσημη απόδοση μεταξύ 27 και 35 εκ. χρ. φρ. Ζολώτας, *Η δανειακή, σ. 33.*
- Πουλιόπουλος, σ. 84. Στεφανίδης, *Η εισροή, σ. 302.*
179. • Δημόσια δάνεια 907,8 εκ. χρ. φρ.
• Δάνεια προς Νομικά Πρόσωπα	125,0	»
• Τοποθετήσεις σε μεγάλες προνομιούχες επιχειρήσεις	70,0	»
• Σε λοιπές επιχειρήσεις	60,0	»
Σύνολο	1.162,8	»
- Δ. Στεφανίδης, *Η εισροή, σ. 266, 298-299. Μαργ. Δρίτσα, Η βιομηχανία, σ. 213. Βεργόπουλος, Η Ελληνική, σ. 213. Βλέπε και πίνακα 34.*
180. Δ. Στεφανίδης, *ό.π., σ. 266. Μαργ. Δρίτσα, ό.π., σ.213.*
 Βλέπε και πίνακα 34.
181. FO, 371/12930. Mackillor προς Chamberlain, Αθήνα 28.7.1928, «Αυτοί οι κυνηγοί συμβολαίων είναι η κατάρα της Ελλάδος και... οι Αμερικάνοι παίζουν πολύ βρώμικο παιχνίδι».
- 371/13649. Howard Smith, σχόλιο σε αναφορά του Logan, Λονδίνο 28.2.1928, η αγγλική Power αντιμετωπίζει «τους Έλληνες παρακαπιανούς...».
- 371/13661. Hawkey προς FO, Αθήνα, 14.8.1929, κατά το FO αποικιακός χαρακτήρας των συμβάσεων επί Πάγκαλου.
- Μαργ. Δρίτσα, *ό.π., σ. 208-209.* Αυτό σχολιάζει ο διευθυντής γαλλικής τράπεζας.
182. Γ. Βούρος, σ. 132. Π. Δερτιλής, *Το δημόσιον, σ. 173.*
 Ζολώτας, *-Η δανειακή, σ. 28, 107.*
-Νομισματική, Τ₂, σ. 88.
183. Ζολώτας, *Η δανειακή, σ. 30.*
184. Στις 31.3.1923 και σε τρέχουσες ισοτιμίες, 1 £=300 δρχ., 1 δολ.=90 δρχ., 1φρ.=5,5 δρχ.
22.656.151	δολ. ή	2.039.053.590	δρχ
50.422.220	£ »	15.126.666.000	»

278.592.266 φρ. »	1.532.257.463 »
και σε δραχμές	6.861.547.311 »
Σύνολο	25.559.524.364 »

Γ. Κοφινάς, Έκθεσις επί του προϋπολογισμού 1923-24, σ. μζ'.

185. 43.022.656.509 σ. δρχ. ή 114.727.084 £ (1 £=375 δρχ.) ή 551.572.520 δολ.
(1δολ.=78 δρχ.).

Κ. Βαρβαρέσος, Έκθεσις επί του προϋπολογισμού 1932-33, σ. 400.

186.	31.3.1923	31.3.1932	Αύξηση	Ποσοστό
Τρέχουσες δρχ.	25.559.524.364	43.022.656.509	17.463.132.145	68,32%
Σε £ (:300)	85.198.415			
Σε δολ. (:90)	283.994.715			
Σε £ 1928 (:375)	68.158.731	114.727.084	46.568.353	68,32%
Σε δολ. 1928 (:78)	327.686.209	551.572.520	223.886.311	68,32%

187. Ζολώτας, Η δανειακή, σ. 40, 41-42.

188. Με βάση τους πίνακες 30, 35 και 36 έχουμε:

Έκτακτες αποσβέσεις σε χρυσό	23.576.304
Αποσβέσεις αποζημιωτικών δανείων	263.099.300
Απόσβεση εσωτερικού κυματινόμενου δανεισμού	1.717.804.831

189. Με βάση τους πίνακες 30, 35 και 37:

	ΠΑ	ΝΔ	Σύνολο
Τόκοι σε χρυσό	839.992.901	4.181.142.271	5.021.135.172
Τόκοι σε τραπεζικά	33.574.474	1.991.225.879	2.024.800.353
Σύνολο (Τόκοι ΔΧ)	873.567.375	6.172.368.150	7.045.935.525
Χρεολύσια σε χρυσό	216.257.452	1.140.572.655	1.356.830.107
Χρεολύσια σε τραπεζικά	13.365.332	3.996.623.770	4.009.989.102
Σύνολο (χρεολύσια ΔΧ)	229.622.784	5.137.196.425	5.366.819.209

Με βάση τους πίνακες 30 και 38 έχουμε:

Τακτικά και έκτακτα έξοδα σε χρυσό	4.526.527.843
Τακτικά και έκτακτα έξοδα πάγιου εσωτερικού δανεισμού	156.711.676
Σύνολο	4.683.239.519

190.	31.3.1923	31.3.1932	Αύξηση
ΔΧ σε σταθ/νες £	68.158.731	114.727.084	
Πληθυσμός	5.016.889*	6.204.684**	
Κατά κεφαλή ΔΧ	13,58 £	18,49 £	4,91 £ ή 36,15%

*Απογραφή 1920 (χωρίς τους πρόσφυγες), **απογραφή 1928.

Ο Χανδράκης δίνει αύξηση ΔΧ κατά κεφαλή 40%.

Ε. Χανδράκης, «Το δημόσιον...», Πρωτα, 4.12.1932.

191. Ελλάδα 384 Προπολεμικά φρ., Ρουμανία 201 Προπολεμικά φρ.
Βουλγαρία 148 Προπολεμικά φρ., Γιουγκοσλαβία 183 Προπολεμικά φρ.

192. Πίνακες 41 και 29. Βλέπε και:

- Μπερνάρης, *ό.π.*, σ. 79. Το 35% των δαπανών.
- Π. Δερτυλής, *ό.π.*, σ. 196. Το 1927-31 κατά ΜΟ ετησίως το 37,34% των εξόδων.
- Ζολώτας, *Νομισματική*, Τ₂, σ. 83. Το 1929 το 36% των εξόδων.
193. Αγγλία 44,70 των τακτ. εξόδων, Βέλγιο 23,90 των τακτ. εξόδων,
Ελλάδα 36,34 των τακτ. εξόδων, Αυστρία 14 των τακτ. εξόδων,
Γαλλία 34 των τακτ. εξόδων, Σουηδία 10,20 των τακτ. εξόδων.
- Ζολώτας, *ό.π.*, Τ₂, σ. 84.
194. Λόγω της διεθνούς κρίσης, ο πρόεδρος των ΗΠΑ Χούβερ, στις 20.6.1931, θα επαβάλει την αναστολή όλων των διακυβερνητικών οφειλών, από τις επανορθώσεις και τα πολεμικά χρέη. Το μέτρο έθιγε την Ελλάδα, καθ' όσο εισέπρατε περισσότερα απ' όσα κατέβαλε. Η απώλεια για την Ελλάδα ήταν περίπου 645.000 £. Προς τούτο ζήτησε και έγινε αποδεκτή να ανασταλεί η εξυπηρέτηση του δανείου των ΗΠΑ των 12.167.000 δολ./1929, του καναδικού δανείου του 1919, του δανείου των 60 εκ. φρ./1933 και η συμφωνία Καφαντάρη-Μολλόφ. *Δαφνής, ό.π.*, Τ₂, σ. 145.
195. Με κυβέρνηση υπό τον R. Macdonald. Η τιμή της στερλίνας θα πέσει από 4,86 δολ. στα 3,49 δολ.
196. Τη διαρροή ελληνικών κεφαλαίων, λόγω κερδοσκοπίας, είχε επισημάνει η Δημοσιονομική Επιτροπή της ΚτΕ. Επίσης ο υποδιοικητής της ΤΕ, Εμ. Τσουδερός στον Βενιζέλο στις 12.2.1930. Διαρροή έκανε και η *Εθνική Τράπεζα* η οποία την εμφάνιζε ως αγορά ελληνικών ομολόγων από τα ξένα χρηματιστήρια και υποστήριζε ότι έτσι συμβάλει στον επαναστατισμό των ελληνικών κεφαλαίων. Ο Βενιζέλος θα χαρακτηρίσει την *Εθνική* «οικονομική ανωμαλία».
- Βενέζης, σ. 67-70, 71, 74. Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 183-184.
197. Από τον Σεπτέμβριο του 1931, οπότε η Αγγλία εγκατέλειψε τη χρυσή ισοτιμία, μέχρι την εγκατάλειψη της σταθεροποίησης από την Ελλάδα, τον Απρίλιο του 1932. Έκθεσις διοικητού (Εμ. Τσουδερός) της ΤΕ, 1932, σ. VII.
- Βενέζης, σ. 91. Ανδρέου, σ. 253. Κ. Βεργόπουλος, *Η ελληνική*, σ. 328.
198. Τα εμβάσματα του εξωτερικού από 195,4 εκ. χρ. φρ. το 1929 θα πέσουν στα 70 εκ. χρ. φρ. το 1932, τα δε έσοδα από τις εξαγωγές θα πέσουν στο τρίτο.
- Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 179.
199. 1 δολ. = 77,05 δρχ.
200. Μέχρι την 26.9.1931 θα χάσει συνάλλαγμα 3.613.961 δολ. Βενέζης, σ. 83.
201. Η ΤΕ θα αυξήσει τα προεξοφλητικά επιτόκια και θα περιστείλει την κυκλοφορία κατά 25%.
202. Ο διοικητής και υποδιοικητής της ΤΕ, Διομήδης και Τσουδερός, κατονομάζουν ως κορυφαίο υπεύθυνο της κερδοσκοπίας την *Εθνική*. Βενέζης, σ. 76, 80.
- Βλέπε και: Βεργόπουλος, *Εθνισμός*, σ. 28.
203. Ν.5422/26.4.1932. Απαγορεύεται έπ' άοριστο η ελεύθερη μετατροπή της δραχμής σε συνάλλαγμα ή χρυσό, όπως και οι σταθερές ισοτιμίες της δραχμής έναντι αυτών.

204. Α. Τούντα-Φεργάδη, *Θέματα*, σ. 334.
Κ. Βεργόπουλος, *Η ελληνική*, σ. 329.
205. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 10.10.1931.
Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₃, σ. 356. Στις 28.9.1931.
206. Ο *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, στις 20.9.1931 έγραφε ότι, τα οικονομικά ήταν άριστα και δεν υπήρχε πρόβλημα κρίσης.
Οικονομικός Ταχυδρόμος, 20.9.1931.
207. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₃, σ. 359. Βενέζης, σ. 82-83, 88.
208. Υπόμνημα Βενιζέλου στις 20.1.1932 προς τις ΜΔ.
ΑΥΕ, Α/14/1932. Δαφνής, *ό.π.*, Τ₂, σ. 114-115.
209. Η Δημοσιονομική Επιτροπή της ΚτΕ, μετά από ελληνική αίτηση, ανέθεσε τη μελέτη της οικονομικής κατάστασης της Ελλάδας στον Ο. Νιμάγερ. Ο Νιμάγερ έφθασε στην Ελλάδα στις 16.2.1932 και παρέμεινε δύο εβδομάδες.
210. ΑΥΕ, Α/14/1932. Πολίτης προς Βενιζέλο, Παρίσι 23.3.1932.
211. Ο ν.5456/5.5.1932 (ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ. 150/10.5.1932) ρυθμίζει την εξυπηρέτηση του ΔΧ. Με βάση αυτόν ο υπουργός οικονομικών με την 102.247/29.6.1932 απόφαση του όριζε:
- Την καταβολή του 75% των τόκων των δανείων σε δρχ.
 - Την αναστολή των πάσης φύσεως χρεολυσίων.
 - Οι τόκοι των δανείων σε χρυσό θα καταβάλλονταν σύμφωνα με διακανονισμό που θα ακολουθούσε.
212. FO, 371/16774/6029. Απόρρητη έκθεση του Άγγλου πρέσβη στην Αθήνα προς τον Άγγλο υπεξ.
Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₃, σ. 360.
213. 1932-33 Το 30%. Συμφωνία Βαρβαρέσου.
Π. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 203, 419-421. Κορωνάκης, σ. 26.
Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 195.
- 1933-34 Στις 16.11.1933. Τον πρώτο χρόνο το 27,5%, τον δεύτερο το 35%.
- 1934-35 Π. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 421-423. Κορωνάκης, σ. 26.
Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 196-202.
- 1935-36 Το 40% με τη συμφωνία του Αυγούστου 1936.
- 1936-37 Π. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 203, 425. Λιναρδάτος, *Η 4^η Αυγούστου*, σ. 130, 133. Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 202-206. Δ. Κιτσίκης, *Η Ελλάς*, σ. 77. Μεταξάς, *Ημερολόγιο*, Τ₈, σ. 683. Κορωνάκης, σ. 29.
- Μέχρι και το 1940 η Ελλάδα μονομερώς θα καταβάλει το 40% των τόκων, ενώ οι δανειστές ζητούσαν το 65%. Τον Ιανουάριο του 1940 θα επαυχεθεί νέα συμφωνία στο Λονδίνο, προβλέπουσα για το διάστημα 1.4.1940- μέχρι τέλους του πολέμου, το 43%.
- Π. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 427. Δ. Κιτσίκης, *ό.π.*, σ. 82. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ.

130. Κορωνάκης, σ. 26.
214. Μαρκεζίνης, *Πολιτική... συγχρόνου*, Τ₂, σ. 371. Βλέπε και:
 Ζολώτας, *Η δανειακή*, σ. 39. «Ουδέν αξιόλογον έργον... άνευ της προσφυγής
 εις μεγάλα εξωτερικά και εσωτερικά δάνειω».
 Μ. Γρηγορίου, σ. 145. Πελαγίδης, σ. 33.
215. ΚτΕ, σ. 17. Την αναγκαιότητα επισημαίνει ο Φ. Νάνσεν.
 Bierstandt, σ. 96. Eddy, σ. 53-56. Αυτό επικαλείται ο Ν. Πολίτης στο δάνειο
 των 10 εκ. £
 Pentzopoulos, *The Balkan*, σ. 75-79. Ν. Μανούσης, *Η συμβολή*, σ.
 196. Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 35. Α. Τούντα-Φεργάδη, *Το
 προσφυγικό*, σ. 33. Λιγνάδης, *Η ξενική*, σ. 153.
 Ε. Χανδράκης, «Το δημόσιον...», *Πρωΐα*, 4.12.1932.
 Γ. Μαντζαβίνος, «Αι οικονομικαί...», *Ελεύθερο Βήμα*, 14.3.1928.
216. Γ. Μαντζαβίνος, *ό.π.*
217. Δ. Αγραφιώτης, σ. 184-185. Η επιστολή Βενζέλου.
218. Ο πίνακας 34 συμπίπτει απόλυτα με τον πίνακα 31. Η εμφανιζόμενη διαφορά οφείλε-
 ται στον πίνακα 31 καθ' όσον αυτόν:
 • Το δολ. =78 δρχ (ενώ στον πίνακα 34 το δολ.=77,99 δρχ), συνολικά περισσότερα
 67.264.000 δολ. x0,01=672.640 δρχ
 • Περιλαμβάνει επί πλέον 150 εκ. δρχ του σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκης-
 Μοναστηρίου. Επομένως συνολικά επί πλέον 150.672.640 δρχ,
 • Στο δάνειο των σιδηροδρόμων του 1925 δεν περιλαμβάνει το ονομαστικό των 21
 εκ. δολ. αλλά το εξ αυτού πραγματοποιηθέν 16.097.000 (το ακριβές είναι
 16.097.000), δηλαδή λιγότερα 4.903.000 δρχ x78=382.434.000 δρχ. Επομένως το
 χρέος του πίνακα 31 πρέπει να αυξηθεί κατά 382.434.000-
 150.672.640=231.761.360 δρχ, και γίνεται 14.648.202.000+231.761.360=
 =14.879.963.360 δρχ με επί πλέον του πίνακα 34, 49.034 που είναι η διαφορά
 στην τιμή του δολαρίου (0,01) επί των 4.903.000 (δάνειο σιδ/μων 21 εκ. δολ. του
 1925).
219. Ο Δερτιλής αναφέρει 40.403.300 £ με επί πλέον αμερικανική προκαταβολή ενός εκ.
 δολ., δηλαδή 39.403.300 £. Διαφορά 276.471 £ οφειλομένη στις διαφορετικές ισο-
 τιμίες δολαρίου και £ (θεωρεί 1 £=4,77 και όχι 5).
- Π. Δερτιλής, *Δημόσιον*, σ. 28. Αγιοπετρίτης, σ. 330. Ακολουθεί τον Π.
 Δερτιλή.
220. Αναφερόμαστε στον πάγιο ονομαστικό εξωτερικό δανεισμό. Δηλαδή δεν συμπερι-
 λαμβάνουμε τα δανειοποιηθέντα σιδ/κά και πολεμικά απηχημωτικά χρέη, τις προκα-
 ταβολές εξωτερικού και εκείνα της συνθήκης της Λοζάννης (βλ. επόμενα). Ο Χαρι-
 τάκης για τον ίδιο δίνει 948.097.000 χρ. φρ. Η διαφορά οφείλεται:
 • Θεωρεί 1 δολ.=5 χρ. φρ. και όχι 5,1993 που είναι η τιμή σταθεροποίησης. Στο
 σύνολο 66.264.600 δολ. έχουμε διαφορά 13.206.534 χρ. φρ.

- Θεωρεί το υδρεύσεως 10 εκ. δολ. και όχι 11 εκ., οπότε η διαφορά είναι 5.199.300.
- Στο σιδηροδρομικό δάνειο του 1925 δεν λαμβάνει το ονομαστικό 21 εκ. δολ., δηλαδή διαφορά 4.902.400 δολ. ή 25.489.048 χρ. φρ. Επομένως συνολική διαφορά 43.894.882 χρ. φρ.

Γ. Χαριτάκης, *Ανάλυσις*. Πίνακας 3.

Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 46. Δίνει 947,9 εκ. χρ. φρ.

221. Ο Βαρβαρέσος στην έκθεσή του επί του προϋπολογισμού 1932-33 (σ. 383) δίνει, στις 31.3.1932, τα δάνεια σε ξένο νόμισμα 29.457.443.610. Εξαορύμει:

- Τα πολεμικά διακυβερνητικά.
- Το άτοκο σε χρ. δρχ. της *Εθνικής* του 1917 και 1923.
- Τα σιδηροδρομικά δανειοποιηθέντα χρέη Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου και Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινούπολης, συνολικά 3.984.696.366 προκύπτει 25.472.747.244 σ. δρχ. Σ' αυτά προσθέτουμε το υπόλοιπο στις 31.3.1932, των Ελληνικών Σιδηροδρόμων του 1890, 1902 και 1925, συνολικά (Βαρβαρέσος, σ. 391) 2.194.890.000 σ. δρχ., προκύπτει ο σε ξένο νόμισμα πάγιος δανεισμός 27.667.637.244 σ. δρχ.

Αν απ' αυτών αφαιρέσουμε το χρέος προς:

- Την *Εθνική* 3,5 εκ. £=1.312.500.000 και
- Την *Τράπεζα Αθηνών* 5 εκ. δολ.= 428.945.000

συνολικά 1.741.445.000 (πίνακας 34) προκύπτει οφειλόμενο, στις 31.3.1932, πάγιο εξωτερικό χρέος, από εξωτερικούς δανειοδότες, 25.926.192.244 σ. δρχ. ή 69.136.512 £ ή 332.429.699 δολ. ή 1.728.412.816 χρ. φρ.

Ο πληθυσμός κατά την απογραφή του 1928 ήταν 6.204.684 και κατά την απογραφή του 1940, 7.344.860 με μέση ετήσια αύξηση 95.014. Επομένως αύξηση πληθυσμού στην τετραετία 1928-32, 380.056 και ο πληθυσμός το 1932 ανέρχεται σε 6.204.684+380.056=6.584.740. Άρα ο κατά κεφαλή πάγιος εξωτερικός δανεισμός, δανειοδοτικών πηγών εξωτερικού, στις 31.3.1932 ήταν 3.937 σ. δρχ. ή 10,49 £ ή 50,48 δολ. ή 262,48 χρ. φρ. Ο Βεργόπουλος δίνει το κατά κεφαλή συνολικό εξωτερικό ΔΧ, 43,07 δολ.

Κ. Βεργόπουλος, *Η ελληνική*, σ. 336.

222. Η δανειακή σύμβαση με την *Hambros Bank* και της *ETE* υπεγράφη στο Λονδίνο στις 4.12.1924 και με τα *Spreyer and Co* Νέα Υόρκης στις 16.12.1924.

Η *Hambros* εξέδωσε τα 7,5 εκ. £, η *ETE* τα 2,5 εκ. £ και η *Spreyer* τα 2,3 εκ. £ (ή τα 11 εκ. \$). Το χρεολύσιο ήταν 0,5%.

Τη σύμβαση βλέπε:

ΦΕΚ, ΤΑ, α.φ.123/15.5.1925.

ΙΑ, *ETE*, Φ.147/1924. Η ελληνική έκδοση των 2,5 εκ. £.

148/1924 και 149/1925. Οι συμβάσεις.

Α. Τούντα-Φεργάδη, *Το προσφυγικό*, σ. 147-163.

Στοιχεία των συμβάσεων και του ιστορικού, βλέπε:

Μπανταλούκας, σ. 65-68. Αθ. Πετσάλης, *Η δημοσιονομική*, 32-37.

- Eddy, σ. 62-63. Γ. Χαριτάκης, *Ανάλυσις*, σ. 25, 26. ΚτΕ, σ. 159.
 Δ. Στεφανίδης, *Η εισροή*, σ. 234, 235. Δαφνής, *Η Ελλάς*, Τ₁, σ. 268.
 Ι. Μίνογλου-Πεπελάση, σ. 352. Μιχ. Νοταράς, σ. 9.
 Μαρκεζίνης, *Πολιτική συγχρόνου*, Τ₂, σ. 371.
 Π. Δερτιλής, *Το δημόσιον*, σ. 26, 242. Τσαλίκης, *Το εξωτερικόν*, σ. 35, 38. Αγιοπετρίτης, σ. 320-321. Λιγνάδης, *Η ξενική*, σ. 154.
223. Η δανειακή σύμβαση του Ελληνικού Δημοσίου με τη βελγική *Société Commercial de Belgique* στις 27.8.1925 η οποία τροποποιήθηκε το 1926 και 1931.
 Η αρχική συμφωνία ήταν 21 εκ. δολ. ή 4,4 εκ. £ σε δύο σειρές των 10,5 εκ. και από τη δεύτερη 5.597.600, σύνολο 16.097.600 δολ. ή 3.374.758 £ (1 £=4,77 δολ.). Η τιμή έκδοσης για την πρώτη σειρά 90%, για τη δεύτερη 94%, επομένως πραγματικό για την πρώτη σειρά 9.450.000 δολ. και για τη δεύτερη 5.261.744 δολ., συνολικά 14.711.744 δολ. ή 3.084.223 £. Το επιτόκιο, για τις ομολογίες Α' σειράς μέχρι 1.1.1930 και της Β' σειράς ήταν 8% για τις υπόλοιπες της Α' σειράς ήταν 7%. Η απόσβεση της Α' σειράς ήταν 10 και 25 έτη αντίστοιχα μέχρι το 1955 (από το 1931). Της Β' σειράς 6 έτη, μέχρι το 1931 (από το 1926). Τη σύμβαση βλέπε:
 ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ. 294/8.10.1925. Η σύμβαση και η κύρωση της
 α.φ. 57/16.2.1926. Η πρώτη τροποποίηση με την κύρωση της
 Στοιχεία της σύμβασης βλέπε και:
 Μπανταλούκας, σ. 73, 74. Γ. Χαριτάκης, *Ανάλυσις*, σ. 27, 28.
 Δ. Στεφανίδης, *Η εισροή*, σ. 238-240. Γ. Καφαντάρης, *Εισηγητική έκθεσις*, σ. 127. Π. Δερτιλής, *Το δημόσιον*, σ. 26, 240, κ.ε. Τσαλίκης, *Το εξωτερικόν*, σ. 45-46. Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 37. *Ulen*, 321-322. Λιγνάδης, *Η ξενική*, σ. 154.
224. Πρόκειται για δύο δάνεια.
 Το πρώτο ήταν 10 εκ. δολ. με τη σύμβαση της 22.12.1924 μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και της *Ulen and Co* της Νέας Υόρκης και την *Τράπεζα Αθηνών*, από 50% για κάθε μία και σε τέσσερις δόσεις (κυρώθηκε με τον ν. 3316/244/ 1925). Το χρεολίσιο ήταν 2%. Το δεύτερο 1 εκ. δολ. με τους ίδιους συμβαλλόμενους και όρους στις 13.5.1925. Επί πλέον προβλέπουν τη μεταφορά θαλασσιού νερού στην Αθήνα. Για το πρώτο:
 ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ. 100/24.4.1925. Η σύμβαση και ο ν. 3316/24.4.1925.
 Δ. Γατόπουλος, Α. Μιχαλακόπουλος, σ. 202-207. Η σύμβαση με την *Ulen*. Στοιχεία της σύμβασης βλέπε:
 Μπανταλούκας, σ. 71-73. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 235-238. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 29-31. Π. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 27. Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 37, 40. Τσαλίκης, *ό.π.*, σ. 44. Αγιοπετρίτης, σ. 321. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 154-155. Γ. Καφαντάρης, *Εισηγητική έκθεσις*, σ. 124. Για το δεύτερο:
 ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ. 124./18.5.1925. Η σύμβαση και το κυρωτικό διάταγμα.
 Στοιχεία της σύμβασης βλέπε:

- Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 237-238. Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 40 σημ.3.
Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 31. Γ. Καφαντάρης, *ό.π.*, σ. 124.
225. Το δάνειο συνολογήθηκε με δύο συμβάσεις στις 30.6.1926 του Ελληνικού Δημοσίου με τη *Svenska Tändsticks Aktiebolaget* Στοκχόλμης και της μετ' αυτής στενά συννεργαζόμενης αγγλικής *The Alsing Trading Co Ltd* (κύρωση με ν.δ./27.1.1926). Με τη δεύτερη σύμβαση η Ελλάδα παραχωρούσε τον εφοδιασμό της ελληνικής αγοράς επί 28 χρόνια (μέχρι 1954) με σουηδικά πυρεια.
- ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ.219/27.1.1926. Οι συμβάσεις και το κυρωτικό διάταγμα

Στοιχεία των συμβάσεων βλέπε:

- Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 242, 243. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 31, κ.ε. Μπανταλούκας, σ. 76. Τσαλίκης, *Το εξωτερικόν*, σ. 48. Π. Δερτιλής, *Το δημόσιον*, σ. 27, 242. Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 37, 40. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 155. Αγιοπετρίτης, σ. 322. Γ. Καφαντάρης, *Εισηγητική έκθεσις*, σ. 124.
226. Σύμφωνα με την προβλεπόμενη δανειοδότηση, υπό την αιγίδα της ΚτΕ, από το πρωτόκολλο Γενεύης της 15.9.1927, το Ελληνικό Δημόσιο στις 30.1.1928 υπέγραψε δανειακές συμβάσεις αφ' ενός με τις *Habros Bank*, και *Erlangers Ltd* του Λονδίνου για 4.070.960 £ και αφ' ετέρου με τις *Spreyer and Co* και *National City Bank* Νέας Υόρκης για 17 εκ. \$. Για τα ποσά αυτά η Ελλάδα θα κυκλοφορούσε ομολογίες τις οποίες θα αγόραζαν οι προαναφερόμενες τράπεζες κατά τα προαναφερόμενα ποσά. Η τιμή έκδοσης ήταν 91% αλλά με τα έξοδα έκδοσης 5% έφθασε στο 86%.

Το σε λίρες Αγγλίας, κατά ονομαστικό, εκδόθηκε:

• Στην Αγγλία	3.370.960 £
• Στην Ιταλία	400.000 »
• Στη Σουηδία	300.000 »
	Σύνολο
	4.070.960 »

Το σε δολάρια:

• Στις ΗΠΑ	15 εκ. \$
• Στην Ελβετία	2 »
	Σύνολο
	17 »

Τη σύμβαση βλέπε:

- ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ.298/7.12.1927. Το πρωτόκολλο της Γενεύης της 15.9.1927, το κυρωτικό αυτού ν.δ./10.11.1927 και ο κυρωτικός το διάταγμα ν.3423/7.12.1927.
α.φ.298/7.12.1928. Οι συμβάσεις και το κυρωτικό διάταγμα.

Στοιχεία των συμβάσεων βλέπε:

- Αθ. Πετσάλης, *Η δημοσιονομική*, σ. 40-42. Δ. Στεφανίδης, *Η εισροή*, σ. 244-246. Γ. Χαριτάκης, *Ανάλυσις*, σ. 32, 33. Μπανταλούκας, σ. 77-79. Ζολώτας, *Νομισματική*, Τ₂, σ. 71, 129. Τσαλίκης, *Το εξωτερικόν*, σ. 71. Αγιοπετρίτης, σ. 322-323. Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 37-38, 40. Π. Δερτιλής, *Το δημόσιον*, σ. 27. Λιγνάδης, *Η ξενική*, σ.

155. Δαφνής, *Η Ελλάδα*, σ. 367.
227. Τη δανειοδότηση πρόβλεπε ο ν.3686/10.12.1928. Η σύμβαση του Ελληνικού Δημοσίου με τις αγγλικές τράπεζες *Hambros* και *Erlanger* υπεγράφη στις 11.12.1928 (κυρωτικό ν.δ./12.12.1928). Από το εκδοθέν ποσόν το 24% καλύφθηκε από τις εγγραφές και το υπόλοιπο το ανέλαβε η *Hambros*. Ονομαστικό 200.000 £ καλύφθηκε στη Σουηδία. Η τιμή της έκδοσης ήταν 89% αλλά οι προμήθειες και έξοδα έκδοσης ανήλθαν στο 5%, οπότε η πραγματική τιμή έκδοσης ήταν 84%. Η απόσβεση προβλεπόταν από 1.12.1929 μέχρι 1.12.1968. Τη σύμβαση βλέπε:
ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ.259/10.12.1928. Ο ν.3686.
α.φ.262/12.12.1928. Η σύμβαση της 11.12.1928 και το κυρωτικό διάταγμα.
- ΙΑ. ΕΤΕ, Φ.142, υποφάκελος 4. Η σύμβαση της 11.12.1928.
Στοιχεία της σύμβασης βλέπε:
Μπανταλούκας, σ. 79-81. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 255-257.
Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 34 κ.ε. Αγιοπετρίτης, σ. 324-325.
Π. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 27. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 155.
228. Το δάνειο ήταν διακυβερνητικό από την κυβέρνηση των ΗΠΑ με βάση τη συμφωνία της 10.5.1929. Οι ΗΠΑ υποστήριζαν ότι πρόκειται για νέο δάνειο προς αποκατάσταση των προσφύγων, όμοιο προς το τριμερές της σταθεροποίησης του 1928 και όχι ότι είχε προκύψει από το διακανονισμό των πολεμικών πιστώσεων του 1918. Αντίθετα η Ελλάδα υποστήριζε ότι ήταν αποτέλεσμα του διακανονισμού των πολεμικών πιστώσεων.
ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ.8/28.1.1928. Ο ελληνοαμερικανικός διακανονισμό των πολεμικών πιστώσεων.
α.φ.118/19.4.1930. Η συμφωνία της 10.5.1929.
Στοιχεία της σύμβασης βλέπε:
Μπανταλούκας, σ.54-57. Δ. Στεφανίδης, *Η εισροή*, σ. 245, 246.
Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 35 κ.ε. Αγιοπετρίτης, σ. 325-326.
Ι. Πετρόπουλος, *Η υποχρεωτική*, σ. 461.
229. Για την κατασκευή σχολικών κτιρίων, η ελληνική κυβέρνηση στις 4.6.1930 υπέγραψε δανειακή συμφωνία με την εταιρεία *Aktiebolaget Kreuger and Toll* Στοκχόλμης (κυρώθηκε με τον ν.4799/8.7.1930).
Μπανταλούκας, σ.82. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 36 κ.ε.
Αγιοπετρίτης, σ.326-327. Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 41.
Π. Δερτιλής, *Το δημόσιον*, σ. 27.
230. Στις 21.3.1931 η ελληνική κυβέρνηση υπέγραψε σύμβαση με τις παρακάτω συμβαλλόμενες τράπεζες και οι οποίες θα αγόραζαν τις ομολογίες του δανείου που θα εξέδιδε η ελληνική κυβέρνηση:
Hambros Bank και *Erlanger Ltd* για 2.000.000 £
Mendelsohn and Co και *Nederlandsche*

<i>Handel-Maatschappij</i>	»	300.000	»
<i>Credit Suisse</i> Ζυρίχης	»	400.000	»
<i>Stockholms Enskilda Bank</i> Στοκχόλμης	»	500.000	»
<i>Banca Commerciale Italiana</i> του Μιλάνου	»	400.000	»
<i>ETE</i>	»	1.000.000	»
Σύνολο		4.600.000	»

Το δάνειο εξέδωσε η ελληνική κυβέρνηση στις 4.5.1931. Τη σύμβαση βλέπε:

ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ.119/4.5.1931 και 149/2.6.1931. Η σύμβαση της 21.3.1931.

ΙΑ. *ETE*, Φ.143 και 177.

ΑΥΕ, *Παραγωγικό δάνειο*, Α/1931.

Στοιχεία της σύμβασης βλέπε:

Μπανταλούκας, σ. 82, 83. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 37 κ.ε.

Αγιοπετρίτης, σ. 327. Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 41.

Κ. Βαρβαρέσος, *Εισηγητική έκθεσις 1932-33*, σ. 393.

231. Όπως προκύπτει από τον πίνακα των εθνικών δανείων του κεκλιμένου ο συνολικός δανεισμός:

Όνομαστικό	24.670.960	£,	πραγματικό	20.782.025	£
»	55.097.600	δολ.,	»	47.729.243	δολ.

- Σε £ (Τα δολ. σε £, δηλ. δολ.:4,8 μετά πρόσθεση).

Όνομαστικό 36.149.626 £ με πραγματικό 30.725.617 £, δηλ. τιμή έκδοσης 84,99%.

- Σε δολ. (Τις £ σε δολ., δηλ. £:4,8 και μετά πρόσθεση).

Όνομαστικό 173.518.208 δολ. με πραγματικό 147.482.963 δολ., δηλ. τιμή έκδοσης 84,99%.

- Σε σ. δρχ.

Όνομαστικό 13.548.671.824 με πραγματικό 11.515.663.036, δηλ. τιμή έκδοσης 84,99%.

232. Δ. Στεφανίδης, *Η παγκόσμιος*, σ. 20, 22. Μπερνάρης, σ. 80.

Π. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 28. Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 65-68, 72.

Αγιοπετρίτης, σ. 330.

233. Αγγλία 44,25% ΗΠΑ 23,97% Ελλάδα 11,69%

Βέλγιο 11,00% Σουηδία 6,29% Ολλανδία-Ελβετία-Ιταλία 2,77%

Βλέπε και Χαριτάκης, *Ανάλυσις*. Πίνακας 3.

234. Μαρκεζίνης, *Πολιτική... Νεωτέρας*, Τ₁₁, σ. 38.

235. Αγγλία 55,0%, Ελλάδα 25,2%, ΗΠΑ 7,0%

Γαλλία 5,0%, Σουηδία 3,4%, στο Βέλγιο 3,0%

Ιταλία-Ελβετία από 0,5%, Ολλανδία 0,4%.

Κ. Βαρβαρέσος, *Εισηγητική έκθεσις 1932-33*, σ. 400.

236. Στις 17.10.1925 με τέσσερις συμβάσεις αποζημιώνοντας την εν λόγω εταιρεία και αναλαμβάνοντας την εξυπηρέτηση του δανείου των 60 εκ. χρ. φρ./1983. Στις 10.3.1932 η Ελλάδα προχώρησε, με την επ' ονόματι των ομολογούσων εταιρεία

Association Nationale des Porteurs des Valeurs Mobilières, σε οριστικό διακανονισμό του προαναφερόμενου δανείου, με βάση τις αναγνωριζόμενες από την Ελλάδα κυκλοφορούσες ομολογίες. Το επιτόκιο ξεκινούσε από την 1.7.1932 με 1,8% για να φτάσει σταδιακά το 1969 στο 3%.

ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ.45/6.2.1926. Οι 4 συμβάσεις εξαγοράς της 17.10.1925.
α.φ.165/10.5.1930. Ο ν.4729 που επιτρέπει το διακανονισμό του δανειακού ποσού με τους ομολογιούχους.
α.φ.76/21.3.1932. Η σύμβαση της 10.3.1932.

Επίσης βλέπε:

Μπανταλούκας, σ. 45-50. **Δ. Στεφανίδης**, *Η εισροή*, σ. 46 κ.ε.

Αγιοπετρίτης, σ. 323 κ.ε. **Α. Αγγελόπουλος**, *ό.π.*, σ. 41 σημ.5, 6.

Κ. Βαρβαρέσος, *Εισηγητική έκθεση 1932-33*, σ. 395-396.

237. Τα τέσσερα αυτά χρέη ήταν:

- Των 22.000 λ.τ. προς τη γαλλική φορτοεκφορτωτική εταιρεία λιμένος Σμύρνης *M. E. Guiffroy*, για τη χρησιμοποίηση 4 φορτηγίδων της από τις ελληνικές αρχές Σμύρνης, κατά την εκκένωσή της τον Αύγουστο του 1922. Ο *Guiffroy* απαίτησε και το γαλλοελληνικό διατητικό δικαστήριο αναγνώρισε το προαναφερθέν χρέος στις 26.9.1930. Συμφωνήθηκε αποσβεστέο με 40 ετήσιες δόσεις, προς 5% από τις 3.12.1923. **Μπανταλούκας**, σ. 69 κ.ε. **Γ. Χαριτάκης**, *Ανάλυσις*, σ. 41 κ.ε.
- 206.850 λ.τ. προς τη σιδηροδρομική εταιρεία Σμύρνης-Αϊδινίου, για τη χρησιμοποίηση του εν λόγω σιδηροδρόμου, κατά την περίοδο 1919-22, από τα ελληνικά στρατεύματα. Το ελληνικό διατητικό δικαστήριο αναγνώρισε το παραπάνω χρέος το 1931, και το οποίο συμφωνήθηκε αποσβεστέο εντός 40 ετών προς 5%.

Μπανταλούκας, σ. 70 κ.ε. **Χαριτάκης**, *ό.π.*, σ. 40 κ.ε.

- 376.240 λ.τ. προς τη γαλλική εταιρεία προκουμαίων Σμύρνης *Societe de Guais de Smyrne*, για τη χρήση των εν λόγω προκουμαίων από τις ελληνικές αρχές το 1919-22. Το ελληνογαλλικό διατητικό δικαστήριο αναγνώρισε το παραπάνω ποσό με δύο αποφάσεις του το 1929 και 1930. Το ποσό αυτό συμφωνήθηκε αποσβεστέο εντός 40 ετών με 5%, από τις 7.10.1927.

Μπανταλούκας, σ. 70 κ.ε. **Χαριτάκης**, *ό.π.*, σ. 42 κ.ε.

- 266.144 λ.τ. και 148.133 χρ. λ.τ. (1.377.144 λ.τ.) προς την εταιρεία σιδηροδρομικών Σμύρνης-Κασαμπά αποσβεστέο εντός 40 ετών, προς 5%, από 31.8.1925.

Μπανταλούκας, σ. 68.

238. Τα πέντε χρέη ήταν:

- Δύο προς την Αγγλία.
 - 108.489 £, εντόκων γραμματίων του 1925, ως ενεργητικό υπόλοιπο υπέρ της Αγγλίας, από τον συμψηφισμό του χρέους των αγγλικών προμηθειών προς την Ελλάδα, το διάστημα Ιούλιος-Δεκέμβριος 1919 και του αγγλικού χρέους προς την Ελλάδα. Με την αγγλοελληνική σύμβαση της 31.8.1925 συμφωνήθηκε αποσβεστέο εντός 10 ετών. **Γ. Χαριτάκης**, *ό.π.*, σ. 43 κ.ε.

- Ονομαστικό 23.550.000 £ και πραγματικό 6.950.000 £ από τον διακανονισμό της αγγλικής προκαταβολής προς την προσωρινή κυβέρνηση Θεσσαλονίκης και του πολεμικού υλικού με βάση τις συμφωνίες των πολεμικών πιστώσεων 1918, 1819, με τα οφειλόμενα από την Αγγλία προς την Ελλάδα από τις εν λόγω πολεμικές πιστώσεις.

Η Ελλάδα αναγνώρισε χρέος 6.950.000 £ που με τα τοκοχρεολύσια μέχρι την 31.3.1927 ανήλθε στα 21.441.450 £ και μέχρι τελικής εξόφλησης 23.550.000 £. Συμφωνήθηκε αποσβεστέο εντός 62 ετών, προς 5%.

ΦΕΚ, T_A, α.φ.166/8.7.1925. Ο εξουσιοδοτικός προς την κυβέρνηση ν.3353/8.7.1925 προς διακανονισμό των πολεμικών πιστώσεων με Αγγλία, Γαλλία, ΗΠΑ.

α.φ.108/1.6.1927. Ο ν.3386/31.5.1927, κυρωτικός της σύμβασης της 9.4.1927.

Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 44 κ.ε. Δ. Στεφανίδης, *Η εισροή*, σ. 209 κ.ε.

Τσαλίκης, *Το εξωτερικόν*, σ. 63, 64. Δαφνής, *Η Ελλάς*, T₂, σ. 72.

- Χρέος πολεμικών πιστώσεων προς ΗΠΑ, ονομαστικού 20.330.000 δολ. και πραγματικού 15 εκ. δολ., αποσβεστέο εντός 62 ετών, από το 1928.

Από τα συμφωνηθέντα 50 εκ. δολ. οι ΗΠΑ είχαν καταβάλει στην Ελλάδα τα 15 εκ. Αυτά έντοκα μέχρι το 1928 είχαν ανέλθει σε 18.127.922 δολ. Η Ελλάδα με τη συμφωνία της 18.1.1928 αναγνώρισε χρέος 20.330.000 συμπεριλαμβανομένων και των τοκοχρεολυσίων μέχρι της ολικής εξόφλησης.

ΦΕΚ, T_A, α.φ.8/28.1.1928. Η επιστολιμαία σύμβαση της 18.1.1928 και ο κυρωτικός νόμος 3446/28.1.1928.

α.φ.118/19.4.1930. Η συμφωνία της 10.5.1929 και ο κυρωτικός ν.4545/12.4.1930.

Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 45 κ.ε. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 210 κ.ε.

Μπανταλούκας, σ. 54. Τσαλίκης, *ό.π.*, σ. 64 κ.ε. Δαφνής, *ό.π.*, T₂, σ. 367.

- Χρέος πολεμικών πιστώσεων προς Γαλλία, 28.828.902 χρ. φρ. (1 χρ. φρ.=5 φρ., 1 φρ.=2,81 σ. δρχ.) αποσβεστέο εντός 38 ετών από το 1928.

Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 46 κ.ε. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 211 κ.ε.

Μπανταλούκας, σ. 75.

- Χρέος 1.029.378.983 λέβα ή 576.452.205 σ. δρχ. (1 δρχ.=1,78 λέβα), προς τη βουλγαρική κυβέρνηση, με βάση τη συνθήκη Νεγύ του 1919 και της συμφωνίας Καφαντάρη-Μολλόφ της 9.12.1927. Συμφωνήθηκε αποσβεστέο εντός 30 ετών, με εξαμηνιαίες δόσεις, προς 6%.

Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 47 κ.ε. Μπανταλούκας, σ. 75.

239. Στις προκαταβολές ανήκουν:

- Προκαταβολή *Spreyer*, 7,5 δολ., σε τιμή έκδοσης 99,73%, προς 6% μέχρι τον Μάιο του 1933 και μετά προς 3%. Η προκαταβολή συνομολογήθηκε με έξι συμβάσεις, από το 1930 μέχρι το 1933, με τρεις αμερικάνικες τράπεζες. Σκοπός της προκατα-

βολής ήταν η περαιτέρω προκοδότηση της *ΑΤΕ*, κατά 3.250.975 δολ. και τα υπόλοιπα για χρηματοδότηση των παραγωγικών έργων. Απόσβεση μέχρι 4.5.1934 με έντοκα ομολογιακά γραμμάτια. Τις συμβάσεις βλέπε:

ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ.238/1930, 251/1932, 411/1932, 126/1933, 183 και 184/1933.

Για την προκαταβολή βλέπε:

Μπανταλούκας, σ. 81. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 90 κ.ε. Αγιοπετρίτης, σ. 326.

- Συναλλαγματικές οίκου *Skoda* 34.662 £ για την κατασκευή ατμαμαζών των ελληνικών σιδηροδρόμων. Εξοφλήθηκαν τον ίδιο χρόνο. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 92.

- Έντοκα γραμμάτια 320.798 £ με λήξη το 1933, για την παραγωγή ανατορπλικών. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 92 κ.ε.

- Για παραγωγικά έργα 900.000 £ από την *Εθνική*. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 92 κ.ε.

240. *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος*, 1932, σ. 473.

241. Αυτά ήταν τα παρακάτω δάνεια:

- Των 15 εκ. φρ./1915 από την *Εθνική*, εξυπηρετείται το διάστημα 1924-31.

- Των 40 εκ./1921 και 50 εκ./1922 σε συνάλλαγμα Παρισίων, εξυπηρετείται το 1924-25.

- Των 45 εκ. δρχ./1925 από την *ΤΕ*, εξυπηρετείται το διάστημα 1926-32.

- Το δάνειο 10% του 1927 και των 8.100 £/1928 της *Κτηματικής*, εξυπηρετείται το διάστημα 1928-32.

- Των 53.500 £/1930 από την *Εθνική*.

242. Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 42. Π. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 168.

Λιγνάδης, *Ξενική*, σ. 156.

243. Η Ελλάδα «από 15 ετών... διαρκώς εδανείζετο και δανείζεται κατ' έτος και δις πολλάκις του έτους, ίνα εξοφλήση τους τόκους και τα χρεολύσια των προηγουμένων δανείων...». Κ. Αγγελόπουλος, *Πολιτικοί*, Τ₁, σ. 114. Βλέπε και:

Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 370. Κατά κανόνα τα ελλείμματα καλύπτανταν με δάνεια.

Μ. Γρηγορίου, σ. 145. Δανειζόμεσταν υπό την πίεση των συνεχών ταμειακών δυσχερειών.

244. • Υδρευση Αθηνών-Πειραιά και περιχώρων.

- Δημοουργία νέου και συντήρηση παλαιού σιδηρού δικτύου, όπως και οδοποιία.

- Εγγειοβελτιωτικά έργα Β. Ελλάδας.

- Κατασκευή σχολικών κτιρίων.

- Ενίσχυση αγροτικής πίστης.

Στις πεδιάδες Θεσσαλονίκης και Σερρών-Δράμας, μέχρι το 1933, είχαν εκτελεσθεί έργα κόστους 1.767.227 σ. δρχ. και στην οδοποιία 1,65 δισ. σ. δρχ., συνολικά 3.417.227.710 σ. δρχ.

Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος, 1932, σ.346, 351.

245. Κατά τον Ζολάτα τα περισσότερα των δανείων διετέθησαν καταναλωτικά, τα δε παραγωγικά ήταν μικρής απόδοσης. Έτσι επιβάρυναν το εθνικό εισόδημα αντι να το αυξήσουν και συνετέλεσαν στο παθητικό του εμπορικού ισοζυγίου.

- Ζολώτας, *Η δανειακή*, σ. 69, 73, 74, 76, 104.
 Αντίθετα ο Στεφανίδης τα θεωρεί διατεθέντα παραγωγικά, για την εξυγίανση της οικονομίας και σε κοινωφελείς σκοπούς. Δ. Στεφανίδης, *Η παγκόσμιος*, σ. 21.
246. Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 178-179. Ο επιτετραμμένος Βεντίνεκ. Από το αρχείο Γονατά.
247. Μαρκεζίνης, *Πολιτική... Συγχρόνου*, Τ₃, σ. 143.
248. ΑΥΕ/8.5.1931. Τηλεγράφημα 1639 του πρέσβη στο Παρίσι Ν. Πολίτη προς τον Μιχαλακόπουλο.
 Δ. Κιτσίκης, *Ελλάς και ξένοι*, σ. 110.
249. Μ. Γρηγορίου, σ. 145.
250. *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος*, 1932, σ. 472, 473.
 Για την περίοδο 1923-32, ο Ευελπίδης υπολογίζει το σύνολο των εξωτερικών δανείων σε 1.564 εκ. χρ. δρχ., εκ των οποίων τα 947,9 εκ. βαρύνουν το Δημόσιο, δηλαδή το 60,6%, τα 11,3 εκ. τα ΝΠΔΔ ή 0,72% και τα 604,7 εκ. τον ιδιωτικό τομέα ή 38,66%. Ευελπίδης, *Οικονομική*, σ. 68-69.
251. Ο δανεισμός αυτός αναλύεται σε:
- 433.800 £ προς 5% για στρατιωτικό υλικό από Αγγλία το 1939.
 - 20.000 £ από τον οίκο *H. Boot and Sons L^{td}*, το 1940 προς 5,5% για το εγγειοβελτιωτικά έργα, στην περιφέρεια της λίμνης Λαγίστης Ιωαννίνων.
 - 263.654 δολ. και 1.633 μάρκα, από ΗΠΑ και Γερμανία αντίστοιχα για στρατιωτικό υλικό, το διάστημα 1937-39 (1 £=4,8 δολ.).
- Μπανταλούκας, σ. 86. Αγιοπετρίτης, σ. 329, 330.
252. Πρόβλεψη στο άρθρο 14. Πρωτονοτάριος, σ. 179.
253. Γονατάς, *απ.*, σ. 320.
254. Α. Τούντα-Φεργάδη, *Το προσφυγικό*, σ. 47, 175-176.
255. Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό.π.*, σ. 69. Όπως αναφέρεται σε αναφορά της Οικονομικής Επιτροπής της ΚτΕ.
256. Αυτό τονίζει ο διοικητής της *Εθνικής*, Α. Διομήδης, από το Λονδίνο.
 ΙΑ, *ΕΤΕ*, Σειρά Χ, *Δημόσια δάνεια*, 1923/144. Διομήδης προς υπεξ, 2225/2.7.1923 και Διομήδης προς υπεξ και Κοφινά 2581/28.7.1923.
257. Η απόφαση της Οικονομικής Υποεπιτροπής της ΚτΕ στις 9.7.1923 και το Πρωτόκολλο της Γενεύης στις 29.9.1923. Το Πρωτόκολλο βλέπε:
 ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ.289/13.10.1923.
258. Στις 2.1.1924 ο Πλαστήρας είχε παραδώσει την επαναστατική εξουσία στην εθνοσυνέλευση, η οποία στις 25.3.1924 θα εγκρίνει την έκπτωση της δυναστείας και την ίδρυση της πρώτης Δημοκρατίας.
259. Morgenthau, σ. 293.
260. Για πρώτη προκαταβολή βλέπε:
 ΙΑ, *ΕΤΕ*, Σειρά Χ, *Δημόσια δάνεια*, Φ.144/1923. Διομήδης προς υπεξ, 2633/2.8.1923.
261. Για την αποστράτευση και τις εκλογές γράφει ο Διομήδης.

- Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό.π.*, σ. 93.
262. Morgenthau, σ. 292, 312.
263. Ο Morgenthau στις 7.5.1924. . Τούντα-Φεργάδη, *ό.π.*, σ. 119.
264. Για τη δεύτερη προκαταβολή βλέπε:
ΙΑ, *ΕΤΕ*, Φ.145 και 146/1924. Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό.π.*, σ. 121.
265. • Των μονοπωλίων άλατος, πυρείων, παγνιόχαρτων και τσιγαρόχαρτων των Νέων Χωρών.
• Των τελωνείων Χανίων, Ηρακλείου, Σάμου, Χίου, Μυτιλήνης και Σύρου.
• Χαρτοσήμου και φόρου καπνού των Νέων Χωρών.
• Σε περίπτωση ανεπάρκειας κάλυψης θα αποδίδονταν οι εισπράξεις του φόρου ονοπνεύματος, ο οποίος όμως σε πρώτη προτεραιότητα κάλυπτε το εσωτερικό λαχειοφόρο δάνειο 5% του 1920. Επί πλέον αυτών οι υποθήκες των εθνικών δανείων που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της Επιτροπής ΔΟΕ. Παράλληλα το κεφάλαιο και οι τόκοι απαλλάσσονταν από κάθε σύγχρονο και μελλοντικό φόρο.
266. Μίνोगλου-Πεπελάση, σ. 351. ΚτΕ, σ. 161.
267. Για την Ελλάδα: Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 268. Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό.π.*, σ. 171. Ι. Μίνोगλου-Πεπελάση, σ. 353. Καλύφθηκε 21 φορές.
Για Λονδίνο-Ν. Υόρκη:
ΙΑ, *ΕΤΕ*, Σειρά Χ, *Δημόσια δάνεια*, Φ.145/1924. Διομήδης προς Δροσόπουλο, Λονδίνο 6.12.1924. Συνωστισμός στις τράπεζες.
Δαφνής, *ό.π.*, Τ₁, σ. 268. Δ. Γατόπουλος, Α. Μιχαλακόπουλος, σ. 191, κ.ε., 194. Ι. Μίνोगλου-Πεπελάση, σ. 353.
268. • Απέκλειαν κάθε δάνειο προς ενίσχυση των ενόπλων δυνάμεων της χώρας, όταν αυτές είχαν καταστραφεί από τον παγκόσμιο πόλεμο και τη μικρασιατική καταστροφή.
• Τη διαχείριση του δανείου αναλάμβανε η ΕΑΠ.
• Αναγνώριζαν οφειλή από πολεμικές πιστώσεις που η Ελλάδα δεν τις είχε λάβει.
• Η τιμή έκδοσης ήταν 88% αλλά με το 5% προμήθειες και με τα έξοδα έκδοσης έφθανε στο 82,5%.
- Κοφινάς, *Το οικονομικόν*, σ. 11, 13, 14. Για τις οφειλόμενες πολεμικές πιστώσεις,
Morgenthau, σ. 269 και 271-272. Οι δεσμεύσεις,
Αρχείο Τσουδερού, Φ.18/56. Eddy, σ. 62-63. Pentzopoulos, σ. 87-90.
Ladas, σ. 633-636. Επίσης βλέπε:
Αρχείο Βενιζέλου, Φ.271. Βενιζέλος προς υπεξ, Γ. Ρούσο, 12.5.1924, χαρακτηρίζει τους όρους «πολύ επαχθείς».
- Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 36. Δ. Στεφανίδης, *Η εισροή*, σ. 235. Μαλαματιανός, σ. 26. Φραγκούδης, *Το ελληνικόν*, σ. 249, 269.
Μαρκεζίνης, *Πολιτική Συγχρόνου*, Τ₂, σ. 371. Αγοπετρίτης, σ. 231.
Λιγνάδης, *Η ξενική*, σ. 154. Πελαγίδης, σ. 33. Ι. Μίνोगλου-Πεπελάση,

- σ. 342 κ.ε. Γονατάς, σ. 321. Ο Καφαντάρης διαμαρτύρεται για τους επαχθείς όρους.
269. Ι. Μίνου-Πεπελάση, σ. 333-334. Ευνοούσαν τα γενικότερα συμφέροντα της Αγγλίας, 352. Προωθεί συμφέροντα της αγγλικής εταιρείας Κωπαϊδος εις βάρος του Ελληνικού Δημοσίου.
 Αρχείο Ε. Βενιζέλου, Φ.325. Α. Διομήδης προς Βενιζέλο 15.11.1924 προωθεί συμφέροντα της αγγλικής εταιρείας Κωπαϊδος.
 Αρχείο Τσουδερού, Φ.18/41. Ο διευθυντής της Τράπεζας της Αγγλίας υποδεικνύει τη *Hambros Bank*, αποκλείοντας τις άλλες τράπεζες, για την έκδοση του δανείου.
 Φραγκούδης, *ό.π.*, σ. 241, 269.
270. Συμπληρωματική εγγύηση δόθηκε το προνόμιο επί των περιουσιμάτων των προσόδων που είχαν εκχωρηθεί στον ΔΟΕ, μετά την αφαίρεση της υπηρεσίας των δανείων που εξυπηρετούνταν απ' αυτές και είχαν προτεραιότητα. Επί πλέον το κεφάλαιο και οι τόκοι απαλλάσσονται από κάθε σύγχρονο μελλοντικό φόρο.
271. Δ. Στεφανίδης, *Η εισροή*, σ. 240. Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 37. Αγιοπετριτής, σ. 321. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 154.
272. Δαφνής, *Η Ελλάς*, Τ₁, σ. 269.
273. Για το υδρευτικό δάνειο 1925 βλέπε:
 Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₃, σ. 52-54. Δαφνής, *ό.π.*, σ. 269.
 Γ. Καφαντάρης, *Εισηγητική Έκθεση*, σ. 124.
274. Το δάνειο εγγυήθηκαν οι πρόσοδοι από:
- Την πρόσθετη φορολογία επί των οικοδομών τον ν.3316/1925.
 - Την υδροληψία.
 - Τα περιουσιμματα των υπεργών προσόδων για την εξυπηρέτηση του υπό των ΔΟΕ, ΔΧ επί πλέον εξασφαλίσθηκε με πρώτη υποθήκη επί του δικτύου διανομής του ύδατος και των εγκαταστάσεων αυτού. Κεφάλαιο και τόκοι απαλλάσσονται από κάθε σύγχρονο και μελλοντικό φόρο.
275. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 238. Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 37. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 155.
276. Τα περιουσιμματα των υπεργών προσόδων για την εξυπηρέτηση των υπό των ΔΟΕ εθνικών δανείων αφού εξαρθεθεί η εξυπηρέτηση των εν λόγω δανείων όπως και του συμπληρωματικού προσφυγικού δανείου που τυχόν ήθελε συνομολογηθεί.
277. Δ. Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 243. Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 37. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, Τ₃, σ. 107. Λιγνάδης, *ό.π.*, σ. 155.
278. Το ιστορικό βλέπε:
 Δαφνής, *Η Ελλάς*, Τ₁, σ. 364-368. Αθ. Πετσάλης, *Η δημοσιονομική*, σ. 38-40. Γ. Βούρος, σ. 133-137, 149. Βενέζης, σ. 47-51, 54.
 Μαρκεζίνης, *Πολιτική Συγχρόνου*, Τ₃, σ. 156. Αγραφιώτης, σ. 182-189.
279. Το πρωτόκολλο Γενεύης στις 15.9.1927. Μετά από ένα μήνα, στις 27.10.1927, η κυβέρνηση υπέγραψε με την *Εθνική* ειδική σύμβαση, που θεωρήθηκε αναπόσπαστο τμήμα του πρωτοκόλλου Γενεύης και με την οποία η *Εθνική* παρετίτο του εκδοτικού

- δικαιώματος της. Η *Τράπεζα της Ελλάδος* θα αρχίσει να λειτουργεί στις 14.5.1928 με διοικητή τον Α. Διομήδη και υποδιοικητή τον Εμ. Τσουδερό.
- Βενέζης**, σ. 47-51, 54. **Δαφνής**, *ό.π.*, σ. 368 κ.ε.
280. Σουηδικός όμιλος δανειοδοτούσε την Ελλάδα χωρίς περιορισμούς. Προσέφερε δάνειο 9 εκ. £ με τιμή έκδοσης 94% και επιτόκιο 7%. Το υπουργικό συμβούλιο στην Αθήνα έκρινε τους όρους συμφέροντες και ειδοποιούσε τους ευρισκόμενους στη Γενεύη να μη δεσμευθούν στην αγγλική χρηματαγορά. Στη συνέχεια όμως ο Καφαντάρης με δηλώσεις στην ουσία απέρριψε τη σουηδική πρόταση.
- Δαφνής**, *ό.π.*, Τ₁, σ. 367. **Γ. Βούρος**, σ. 149. **Μαρκεζίνης**, *ό.π.*, Τ₃, σ. 156.
281. **Δαφνής**, *ό.π.*, Τ₁, σ. 366.
282. **ΦΕΚ**, Τ_Α, α.φ.8/28.1.1928.
- Το δάνειο εξασφάλιζαν με πρώτη υποθήκη επί των προσόδων, που κατά την 15.9.1927, ευρίσκοντο υπό τον έλεγχο της Επιτροπής ΔΟΕ, εξαιρουμένης απ' αυτές της εξυπηρέτησης των υπό προτεραιότητα δανείων. Αν αυτές δεν επαρκούσαν θα παραχωρούνταν πρόσθετες πρόσοδοι ή αξίες.
283. **Α. Αγγελόπουλος**, *Το δημόσιον*, σ. 120.
284. **Α. Αγγελόπουλος**, *ό.π.*, σ. 127.
285. **Μαρκεζίνης**, *ό.π.*, Τ₃, σ. 352.
286. Ήταν εγγυημένο με τα περιουσιώματα των υπεργγών προσόδων στην Επιτροπή ΔΟΕ, μετά την αφαίρεση της εξυπηρέτησης των μέχρι 31.12.1930 δανείων, τα οποία κατά προτεραιότητα εξυπηρετούσαν οι παραπάνω πρόσοδοι. Η εξυπηρέτηση ήταν απαλλαγμένη από κάθε σύγχρονο και μελλοντικό φόρο.
287. Τα οποία αποτελούνται από το πατριωτικό του 1885, το ενοποιήσεως του 1898, το σιδηροδρόμου Πύργου-Μελιγαλά του 1900, των ναυτικών χορηγημάτων του 1906, το δάνειο προς ανέγερση των δικαστηρίων Πατρών και Τριπόλεως, το προς ανέγερση και αποπεράτωση του τελωνείου Πατρών, τα γεωργικά θεσσαλικά 1907-1909 και εθνικής άμυνας 5 εκ.
288. Τα οποία αποτελούνται από το επιτάξεως του 1917, των 75 εκ. του 1918, της απαλλοτριώσεως αγροτικών κτημάτων του 1919, της αναδασώσεως 1919, το λαχειοφόρο των 300 εκ. του 1920, το προσωρινό της *Εθνικής* των 1 δις., της αποζημίωσης καπνεργατών των 12 εκ., των 75 και 125 εκ. της *Εθνικής* του 1921, των 550 εκ. της *Εθνικής* του 1921, τα 550 εκ. της *Εθνικής* του ν.2855, το πρώτο αναγκαστικό του 1922, τα 600 εκ. της *Εθνικής* του 1922, τα 750 εκ. του 1923 και τα 45 εκ. του 1923.
289. Τη δανειακή σύμβαση βλέπε στο ν.3230/1924.
290. Το αρχικό ονομαστικό κεφάλαιο, με τη σύμβαση της 16.11.1924, ήταν 648.485.350 δρχ. Στη συνέχεια με τη σύμβαση της 15.12.1924 ορίσθηκε 648 εκ. Η διαφορά των 485.350 δρχ. καταβλήθηκε αμέσως σε μετρητά.
291. Το μέγαρο ήταν ιδιοκτησία της Σοφίας Σχλήμαν και βρισκόταν επί της οδού Πανεπιστημίου. Η αγορά του επιτράπη με την συντακτική πράξη της 6.4.1926 και το πωλητήριο υπεγράφη στις 10.4.1926. Με τη σύμβαση της 8.4.1926 του Ελληνικού

Δημοσίου με την *Εθνική*, τα 7 εκ. θα κατέβαλε αμέσως η *Εθνική* με υπόχρεο το Ελληνικό Δημόσιο προς 7%, αποσβεστέων εντός πενταετίας. Βλέπε:

Γ. Καφαντάρης, *Εισηγητική έκθεση επί του προϋπολογισμού 1927-28*, σ. 125.

292. Ουσιαστικά πρόκειται για δύο δάνεια:

- Ένα 7 εκ. προς 7% της *Εθνικής* προς το Ελληνικό Δημόσιο, εξυπηρετούμενο από το κληροδότημα Αλ. Σούτσου και
- Ένα 20 εκ. προς 7% με 5 έτη απόσβεση από τη Σοφία Σχλήμαν προς το Ελληνικό Δημόσιο.

Μέχρι το 1932 η απόσβεσή του πραγματοποιείται κυρίως με έκτακτες αποσβέσεις. Συνολικά αποσβέστηκαν 10.058.799, εκ των οποίων μόνο οι 461.159 δρχ. δια τακτικών αποσβέσεων. Στο ίδιο διάστημα οι ετήσιοι τόκοι ανήλθαν στο 7.985.871 δρχ.

	Τόκοι	Χρεολύσια	Έκτακτες αποσβέσεις
1927	2.030.000		
1928	1.981.882		2.283.895
1929	1.652.209	244.769	2.000.000
1930	1.030.431	216.390	3.000.000
1931	774.310		2.254.945
1932	517.039		58.800
Σύνολο	7.985.871	461.159	9.597.640

Συνολική απόσβεση 10.058.799

Απολογισμοί 1927-32.

293. Για τα δάνεια αυτά βλέπε:

Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 66, 67, 69, 75, 76, 78, 79-81.

Α. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 43.

Γ. Καφαντάρης, *Εισηγητική έκθεση 1927-28*, σ. 126. Για το δάνειο συνουκισμού Ν. Σμύρνης

294. Το δημόσιο κυκλοφόρησε ομολογίες ονομαστικού 100 εκ. δρχ., που μέχρι το 1932 είχαν διατεθεί 71.954.000 δρχ. Με τη σύμβαση της 14.3.1925 του Ελληνικού Δημοσίου είχαν διατεθεί 71.954.000 δρχ. Με τη σύμβαση της 14.3.1925 του Ελληνικού Δημοσίου με την οικοδομική εταιρεία *Τέκτων*, οι ομολογίες του δανείου παρεχωρούντο στην τελευταία για την κατασκευή προσφυγικών οικημάτων.

Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 56. Αθ. Πετσάλης, *ό.π.*, σ. 38.

Π. Δερτυλής, *ό.π.*, σ. 87.

295. Για το δεύτερο αναγκαστικό δάνειο βλέπε:

ν.δ./23.1.1926, ΦΕΚ, ΤΑ, α.φ.27/23.1.1926. ν.δ./2.2.1926, ΦΕΚ, ΤΑ, α.φ.41/4.2.1926.

ν.δ./11.2.1926, ΦΕΚ, ΤΑ, α.φ.52/12.2.1926 και ν.δ.17.9.1926. Επίσης βλέπε:

Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 67 κ.ε. *Ελεύθερο Βήμα*, 24.1.1926.

Δαφνής, *Η Ελλάς*, Τ₁, σ. 310. FO, 371/12178/3697. Annual Report 1926.

Θ. Ζαφειρόπουλος, σ. 319. Τσαλίκης, *Το εξωτερικόν*, σ. 48 κ.ε.

- Μαρκεζίνης, *Ιστορία... Συγχρόνου*, Τ₃, σ. 106 κ.ε.
296. Η έκδοση εντόκων γραμματίων της Εθνικής Αμύνης επετράπη με το ν.1240/1918 μέχρι του ποσού των 200 εκ. Το 1920 αυξήθηκαν κατά 100 εκ. και το 1921 κατά 200 εκ. Έληγαν εντός τριών, έξι και δώδεκα μηνών με επιτόκιο αντίστοιχα 4, 4,5 και 5%. Από το 1920 το επιτόκιο αυξήθηκε κατά μία μονάδα.
- Η μαζική έκδοση τους αρχίζει από το 1923, προς κάλυψη ελλειμμάτων του προϋπολογισμού. Την 31.3.1923 υπήρχαν στην κυκλοφορία 355.851.300 και στις 31.12.1924 θα έχουν ανέλθει στο 1,6 δισ.
- Γ. Κοφινάς, *Έκθεσις επί του προϋπολογισμού 1923-24*, σ. να'.
- Κ. Γκότσης, *Έκθεσις επί του προϋπολογισμού 1924-25*, σ. κγ'.
- Το 1926 θα θεσπισθεί ο ειδικός φόρος εξόφλησης των εντόκων γραμματίων Εθνικής Αμυνας 3312/1926, αυξάνοντας κατά 10% όλους τους φόρους. Τον ίδιο χρόνο τα μέχρι 1.4.1927 λήξεως έντοκα γραμμάτια ανέρχονταν σε 1.272.029.800. Επειδή ο 3312/1926 ήταν ανεπαρκής για την εξόφληση των εντόκων γραμματίων και ταυτόχρονα αποκλείονταν η προσφυγή στην έκδοση ακάλυπτου χρήματος, η κάλυψη τους θα γίνει με τον αναγκαστικό δανεισμό.
297. Επιβλήθηκε με βάση τα ν.δ. των 23.1.1926, 2.2.1926, 11.2.1926, 2.3.1926 και το ν.3366. Βλέπε και: Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 69 κ.ε. Τσαλίκης, *ό.π.*, σ. 49.
298. Η σύμβαση στις 13.1.1923. Σχετικά βλέπε:
Αθ. Πετσάλης, *Η δημοσιονομική*, σ. 44-47. Χαριτάκης, *Ανάλυσις*, σ. 65. Αιγίδης, σ. 30. Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 108. Π. Δερτιλής, *Το δημόσιον*, σ. 64. Γ. Καφαντάρης, *ό.π.*, σ. 125. Κ. Βαρβαρέσος, *Εισηγητική έκθεσις 1932-33*, σ. 393-394.
299. Αθ. Πετσάλης, *ό.π.*, σ. 55-58. Πρωτονοτάριος, σ. 156. Αιγίδης, σ. 41, 42. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 57 κ.ε. Π. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 67, 74.
300. Αφορολόγητες δεκτές στο ακέραιο σε ορισμένες πληρωμές όπως και σε ορισμένες περιπτώσεις οι πρόσφυγες μπορούσαν να τις χρησιμοποιήσουν ως μετρητά κ.τ.λ.
301. Στις 5.8.1929. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 73 κ.ε. Π. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 63.
302. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 82. Π. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 67, 77-79.
303. Τα 3,5 δισ. εκδόθηκαν το 1926 και τα 2,5 δισ. το 1928.
Πρωτονοτάριος, σ. 141-146. Αιγίδης, σ. 38-41. Γουναράκης, σ. 29-31.
Αθ. Πετσάλης, *ό.π.*, σ. 50 κ.ε. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 70.
Π. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 65 κ.ε.
304. Πρωτονοτάριος, σ. 146 κ.ε. Αιγίδης, σ. 40. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 71 κ.ε. Αθ. Πετσάλης, σ. 50 κ.ε. Α. Αγγελόπουλος, σ. 108 κ.ε.
305. Γ. Κοφινάς, *ό.π.*, σ. ρξη'.
306. Θεωρούμε τα ανεξόφλητα εκ των εκδοθέντων μεταξύ 1.1.1923-23.1.1926, οπότε ανεστάλη τόσο η έκδοση νέων όσο και η ανανέωση των ληγόντων. Κατά τον υπουργό οικονομικών Γ. Κοφινά, την 31.3.1923 ανέρχονταν σε 345.036.800 δραχ.
Γ. Κοφινάς, *ό.π.*, σ. ρξη'.

307. Με βάση το άρθρο 55 παράγραφος 6 του καταστατικού της *Τράπεζας της Ελλάδος*.
308. Η *Εθνική* κατέβαλε τη προκαταβολή αυτή για την πληρωμή σε μετρητά του 20% της αποζημίωσης που επιδικάστηκε σε ανταλλάξιμους πρόσφυγες του πρώτου μητρώου αποζημίωσης. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 88.
309. Προυκοδότηση της *ΑΤΕ*, σύμφωνα με το ν.4332/1929. Γ. Χαριτάκης, *ό.π.*, σ. 89.
310. Από την ίδρυση της *ΤΕ*, τον Μάιο του 1928, εμφανίσθηκε για πρώτη φορά στα βιβλία του ΔΧ και εις την κατηγορία του κυμαινόμενου χρέους, οι οφειλές του Δημοσίου, από τους λογαριασμούς επισιτισμού και επουκισμού προς την *Εθνική* και την *ΤΕ*. Μέχρι τέλους Ιανουαρίου 1929 για το επισιτιστικό χρέος προς την *Εθνική* αναγράφεται 162.359.350 ανερχόμενο το 1929 στα 201,5 εκ. και στη συνέχεια, μέχρι το 1935, παρέμεινε αμετάβλητο στα 61,9 εκ. δρχ.
Γ. Μαρής, *Εισηγητική έκθεση επί του προϋπολογισμού 1929-30*, σ. 24.
Π. Δερτιλής, *ό.π.*, σ. 177. Η κίνηση του εν λόγω λογαριασμού.
311. Δεν αναγράφουμε το ονομαστικό 5.542.010.347 αλλά όπως αυξάνεται, κατά 350.220.500, από τα δάνεια απαλλοτριώσεως αγροτικών κτημάτων του 1925, του 1929 και του 1931.
312. Στα δάνεια της περιόδου 1924-32 δεν έχουν συμπεριληφθεί:
- Των Ιερών Μονών Αγίου Όρους 100 εκ./8.4.1932, ως συνολογηθέν μετά την 31.3.1932.
 - Της *ΑΤΕ* των 250 εκ./11.8.1931 ως αποσβεσμένο μετά την 31.3.1932. Μέχρι τότε είχε πραγματοποιηθεί μόνο κατά 55.234.000 και είχαν καταβληθεί τόκοι 4,5 εκ. μόνο για το 1932.
313. Από το αποσβεσθέν ποσόν τα 9.597.640 με έκτακτες αποσβέσεις.
314. Εκτάκτως έχουν αποσβεσθεί:
• ΝΔ 1917-23		579.835.970
• ΝΔ 1924-32		566.697.640
• Πίλου Μέλαθρον		9.597.640
• Αποζημιωτικά		
– Ελληνοβουλγαρικής μετανάστευσης	70.000.000	
– Πολεμοπαθών	6.440.000	
	76.440.000*	76.440.000
Σύνολο		1.232.570.8440
- Δηλαδή το 28,77% των συνολικών αποσβέσεων.
- *Αποσβέσθηκαν το 1928 και 1930 από τα πλεονάσματα των χρήσεων 1927 και μετά.
315. 2.280.954.000 των ΝΔ 1924-32 αυξηθέντα κατά 27 εκ. του Πίλου Μέλαθρον (Σχλημν).
316. 10.776.391.190(πάγιος)+2.483.439.590(κυμαινόμενος)=13.259.830.780
317. Τα νεοαντιληθέντα δανειακά κεφάλαια σε δρχ., μεταξύ 1924-32 ήταν:
- Εσωτερικά ΝΔ 1924-32 2.280.954.000
 - Για Πίλου Μέλαθρον 27.000.000

• Κυμαινόμενος εσωτερικός	2.483.160.010*
Σύνολο	4.791.114.010

Δηλαδή το 53,24% της συνολικής εξυπηρέτησης 8.997.804.906.

*Είναι ο νεοαντληθείς κυμαινόμενος στο διάστημα 1924-32 και όχι ο κυμαινόμενος που εξυπηρετείται την περίοδο 1924-32, όπου προϋπάρχει ο κυμαινόμενος πριν το 1924, όπως καταγράφεται στον πίνακα 36.

318. Όπως προκύπτει από τον πίνακα 29, συνολικά τακτικά έσοδα 1924-32: 69.581.297.359 δρχ., οπότε:
- Εξυπηρέτηση παγίου εσωτ. δανεισμού 7.060.907.931 ή 10,14% τακτ. εσόδων
 - » κυμαινόμενου » 1.936.896.975 » 2,78% »
 - » συνολικού » 8.997.804.906 » 12,92% »
319. Στα ΝΔ 1924-32 συμπεριλαμβάνουμε και το δάνειο για το Δίον Μέλαθρον.
320. Συνολικά έξοδα 156.711.676 (πίνακας 38), συνολικές πηγές αποσβέσεις (πίνακας 40) 4.283.147.201, δηλαδή τα έξοδα στο 3,65% των παγίων αποσβέσεων.
321. Εκτός του μικρού δικτύου των θεσσαλικών σιδηροδρόμων και της γραμμής από Βορά προς Νότο της Δ. Θράκης.
322. Κορώνης, *Τα πρώτα*, σ. 63-68, 224, 226.
323. Τον Μάρτιο του 1927 ανέρχονταν στα 169.204.567 χρ. δρχ. Κορώνης, *ό.π.*, σ. 73. *Οικονομική Επετηρίς*, 1932, σ. 273 κ.ε., 285. Τα σιδ/κά και η κίνηση.
324. Κορώνης, *ό.π.*, σ. 174.
325. Με τη σύμβαση οδοποιίας του Μεταξά είχε ανέλθει στα 1,62 δισ. δρχ. Στη συνέχεια δι' άλλων συμβάσεων έφθασε στα 1,65 δισ. δρχ. Σχετικά με την οδοποιία, βλέπε: *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος*, 1932, σ. 297-298 και 303.
326. Κορώνης, *ό.π.*, σ. 132, 132 σημ.1, 185, 186.
327. Κορώνης, *ό.π.*, σ. 184.
328. Σε μεταφορές βαρέων προϊόντων (γερανοί, σιδερένιες στέγες, γέφυρες κ.λ.π.) Μαργ. Δρίτσα, *Βιομηχανία*, σ. 162-163.
329. Κυρκιλίτης, σ. 12. Μεταξύ 1924-26 ιδρύθηκαν και λειτούργησαν 22 νέες τράπεζες και έγιναν και 4 συγχωνεύσεις, 20. Για το διάστημα 1923-31. Μαργ. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 235 κ.ε. Πίνακας Τραπεζών.
330. Κυρκιλίτης, σ. 75.
331. Κυρκιλίτης, σ. 14, 21.
332. Τούτο οφείλεται αφ' ενός στη νομισματική σταθεροποίηση του 1927, η οποία στέρησε τις τράπεζες από τα κέρδη των συναλλαγματικών διαφορών, αλλά και αφ' ετέρου στη διεθνή οικονομική κρίση.
333. Μαργ. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 97. Βεργόπουλος, *Η ελληνική*, σ. 336.
334. Κυρκιλίτης, σ. 59, 62.
335. Γ. Κοφινάς, *Το ισοζύγιον*, σ. 24, 31 κ.ε., 46-48. Βενέζης, σ. 47-51, 54. Σ. Σπηλιωτόπουλος, σ. 110, 111. Αποκαλυπτική επιστολή Εμ. Τσουδερού.

- Δαφνής, *Η Ελλάς*, Τ₁, σ. 368 κ.ε.
336. Σύμβαση της 27.10.1927, μεταξύ Ελληνικού Δημοσίου και *Εθνικής*, περί παρατήσεως της *Εθνικής* από το εκδοτικό προνόμιο. Ταυτόχρονα ίδρυση αυτοτελούς εκδοτικής τράπεζας, υπό την επωνυμία *Τράπεζα της Ελλάδος (ΤΕ)*. Κυρώθηκε με το ν.δ./10.11.1927 και τούτο με το ν.3424/7.12.1927. Δεύτερη σύμβαση της 23.2.1928, περί διακανονισμού των σχέσεων μεταξύ Ελληνικού Δημοσίου, *Εθνικής* και *ΤΕ*.
337. Ν.3221/1927. Κυρκλίτσης, σ. 132-135.
Σ. Σπηλιωτόπουλος, σ. 107 κ.ε., 169. Τσαλίκης, *Το εξωτερικόν*, σ. 61.
338. Σύμβαση της 27.7.1929 μεταξύ Ελληνικού Δημοσίου και *Εθνικής*. Ν.4332/27.7.1929, ΦΕΚ, Τ_Α, α.φ.283/16.8.1929.
339. Π. Πετρίδης, σ. 147, 150. Σ. Σπηλιωτόπουλος, σ. 131.
Α. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική*, σ. 296, 298.
340. ΚτΕ, σ. 97. Ανδρέου, σ. 323. ΑΟΣ, *Το εξωτερικόν*, σ. 26.
Ευελπίδης, *Η Γεωργία*, σ. 169. Μαλαματιανός, σ. 44.
341. Χουλιαράκης, σ. 174. ΚτΕ, σ. 97. Το 1926 τα 2/3 αγρότες.
Κουτσούκαλης, σ. 174.
342. Π. Πουλιόπουλος, σ. 53.
343. Γ. Βούρος, σ. 397.
344. ΑΟΣ, *ό.π.*, σ. 26.
- 345.
	Σε εκ. δρχ	Ποσοστό επί συνολικού εισοδήματος
1927	15.256	34,6%
1928	16.255	35,1%
1929	13.006	29,8%
1930	12.522	29,4%
1931	11.568	29,3%
1932	15.535	35,6%
- Δηλαδή κατά ΜΟ περίπου 14 δισ. δρχ. και 32,3%.
Ευελπίδης, *Η Γεωργία*, σ. 169. Βλέπε και: Πουλιόπουλος, σ. 57. Το 35%.
346. Καλλιεργούμενη γη 19.000 km² έναντι 40.000 km² της Βουλγαρίας.
Σ. Λοβέρδος, *Εισηγητική*, σ. 7.
347. Α. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική*, σ. 181.
348. ΚτΕ, σ. 71-74. Ευελπίδης, *Η Γεωργική*, σ. 38. Μαλαματιανός, σ. 47.
Π. Πουλιόπουλος, σ. 49. Δελτίο ΕΒΕΑ, Τ₉/9.9.1926. Στοιχεία για την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία, από τη Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας.
349. Στεγάστηκαν επί 129.934 οικημάτων, εκ των οποίων το 40% έκτισε η ΕΑΠ, το 10% το κράτος και το 50% ήταν επιδιορθωθέντα βουλγαροτουρκικά οικηματα. Το συνολικό κόστος των 1.740 συνοικισμών ανήλθε σε 1,033 τρισ. δρχ. Για την όλη αγροτική κατάσταση των προσφύγων, που τερματίστηκε το 1926, το κόστος κατά τον Eddy

- ανήλθε στα 3,5 τρισ. δρχ. Eddy, σ. 95, 97, 106-109. (Το κόστος σ. 107).
350. Το 37% των αγροτών είχε ανεπαρκή ιδιοκτησία 1-10 στρέμ.
 Το 35% των αγροτών είχε πολύ μικρή ιδιοκτησία 10-30 στρεμ.
 Το 23,5% των αγροτών είχε μικρή ιδιοκτησία 30-100 στρεμ.
 Το 4% των αγροτών είχε μέση ιδιοκτησία 100-1.000 στρεμ.
 Το 0,15% των αγροτών είχε μεγάλη ιδιοκτησία άνω των 1.000 στρεμ.
 Ευελπίδης, *Η Γεωργία*, σ. 25.
351. ΑΟΣ, *-Η ελληνική*, σ. 3. Αύξηση κατά 1.529.000 στρεμ.
-Οι δείκται, σ. 11.
 Ευελπίδης, *Οικονομική*, σ. 68. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό*, σ. 194.
352. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 191.
353. Κυρκλίτσης, σ. 105.
354. Βραχυπρόθεσμα καλλιεργητικά δάνεια, 9μήνου χρόνου λήξεως, όσος ο χρόνος μετα-
 ξύ χορήγησης και συγκομιδής.
 Π. Πετρίδης, σ. 131, 137. Για την *Εθνική*, 152. Για *ΑΤΕ*, 155. Πίνακας χορη-
 γήσεων *ΑΤΕ* 1930-33, 159 και 173. Για *ΑΤΕ*.
 Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 299, 303-304. *ΑΤΕ*. Κυρκλίτσης, σ. 101-103.
 Ανδρέου, σ. 207. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 182. Πίνακας δανειακών χορηγή-
 σεων της *ΑΤΕ*.
355. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 298, 299. Κυρκλίτσης, σ. 99, 103. Π. Πετρίδης, σ. 155.
356. Ευελπίδης, *Η Γεωργία*, σ. 144, 144 σημ.1. Π. Πετρίδης, σ. 129.
 Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 183-184. Ελεφάντης, σ. 59, 59 σημ.55.
357. Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 262. Βλέπε και:
 Π. Πετρίδης, σ. 127. Το 76,12% πιστωτικοί, 129. Ευελπίδης, *Η Γεωργία*,
 σ. 144. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 181, 183-184.
358. Ευελπίδης, *ό.π.*, σ. 27.
359. Δ. Πουρνάρας, *Ε. Βενιζέλος*, Τ₄, σ. 63, 67. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 195.
 Ελεφάντης, σ. 96. Τον Ιανουάριο και Φεβρουάριο του 1928 ένοπλες εξεγέρσεις
 στη Κρήτη κατά των φορολογικών μέτρων.
360. Το 1921 είχε καταργηθεί η φορολογία της καθαρής προσόδου και είχε επανεισαχθεί
 η φορολογία της ακαθαρίστου προσόδου.
 Το 1925 εισήχθη και η στρεμματική φορολογία «συναντάμενη μόνο στους πρωτόγο-
 νους λαούς» και η οποία, το 1926-27, καταργήθηκε για να επανέλθει η δεκάτη που
 και αυτή καταργήθηκε το 1927. Η τελευταία αντικαταστάθηκε από τον διανεμητό
 φόρο κατά κοινότητα 5% επί της ακαθαρίστου προσόδου. Τέλος το 1927 επανήλθε ο
 στρεμματικός φόρος.
361. Α. Σίδερης, *Γεωργική Φορολογία*, σ. 67-68. Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₄, σ. 67.
ΚΚΕ, Επίσημα κείμενα, Τ₂, σ. 571-579. Τον βαρύνουν το 68% των άμεσων
 φόρων.
362. Ακριβώς 2,4 φορές.

- Βεργόπουλος, *Το αγροτικό*, σ. 196. Πίνακες εισοδήματος και φόρων.
363. Γ. Κυριακού, σ. 12. Βλέπε και: Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, σ. 63, 131.
Α. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική*, σ. 305. Ομάδα βουλευτών ανεβάζει το αγροτικό χρέος στα 8,5 δισ. δρχ.
- Π. Πετρίδης, σ. 136. «Η πενόμενη αγροτική επιχείρησης», 178-182. Από το 1929 τα αγροτικά χρέη απασχολούν τα κόμματα.
364. Υπολογισμοί της υπό τον Α. Μυλωνά κοινοβουλευτικής ομάδας. Σύμφωνα με αυτούς τα χρέη ανέρχονταν στα 8,5 δισ. δρχ., κάλυπταν το 65% του ακαθάριστου αγροτικού εισοδήματος και το μισό χρέος αντιπροσώπευε βραχυπρόθεσμα δάνεια. Περίπου το τέταρτο ήταν χρέος προς τους ιδιώτες. Η εν λόγω επιτροπή στις 8.4.1933 κατέθεσε πρόταση νόμου για τη ρύθμιση των αγροτικών χρεών.
- Ανδρέου, σ. 210. Βλέπε και: Βεργόπουλος, *Η Ελληνική*, σ. 333.
365. Πουλιόπουλος, σ. 56.
366. Το αγροτικό κόμμα θα εμφανισθεί στις εκλογές του 1923, ως ΑΚΕ, αποσπώντας 4 έδρες, μία στον Ίριναβο και τρεις στην Αττική. Στις εκλογές του 1926 θα εμφανισθούν τρεις αγροτικές ομάδες αλλά κανένα αγροτικό κόμμα. Χάρη στην αυλή αναλογική θα εκλεγούν 6 βουλευτές. Το 1928 αλλάζει το εκλογικό σύστημα και ουδείς αγροτικός εκλέγεται. Το 1929, στο πανελλήνιο αγροτικό συνέδριο Θεσσαλονίκης, θα επιτευχθεί μια νέα ενότητα, ένα καινούργιο ΑΚΕ, το οποίο θα διασπασθεί τον επόμενο χρόνο. Νέα ενοποίηση τον Μάρτιο του 1932, με 11 έδρες και 150.000 ψήφους, για να ακολουθήσει νέα διάσπαση.
367. Ν. Αβραάμ, *Γνώμαι*, σ.51. Στις 4.3.1931 ο Βενιζέλος δηλώνει ότι ο τόπος δεν είχε ανάγκη αγροτικού κόμματος.
Δ. Πουρνάρας, *ό.π.*, Τ₄, σ. 95 σημ.1. Ο Βενιζέλος είχε δηλώσει στον Πουρνάρα και στον Σοφιανόπουλο την αντίθεση του για τη δημιουργία αγροτικού κόμματος.
368. Α. Σίδερης, *Η γεωργική πολιτική*, σ. 282. Για την ανυπαρξία γεωργικής πολιτικής βλέπε και: Γ. Κυριακού, σ. 43. Ανυπαρξία έρευνας και εμπειρισμός.
Ευελπίδης, *Η γεωργική*, σ. 55-56. Έλλειψη γεωργικής εκπαίδευσης.
Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 243,367.
369. Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 263, 265, 283. Βλέπε και:
Βεργόπουλος, *Το αγροτικό*, σ. 186-187.
370. Ευελπίδης, *-Η γεωργική*, σ. 42.
-Αγροτική, σ. 97.
Δελτίο ΕΒΕΑ/Νοέμβριος 1929, σ. 328.
371. Ευελπίδης, *Αγροτική*, σ. 93 σημ.1. Πίνακες πμών.
Μαργ. Δρίτσα, *Βιομηχανία*, σ. 186. Στο 40%.
372. Ευελπίδης, *ό.π.*, σ. 95.
373. Δαωνής, *Η Ελλάδα*, Τ₂, σ. 89.
374. Α. Σίδερης, *ό.π.*, σ. 357.

375. Γ. Κοφινάς, *Το δημοσιονομικόν*, σ. 140. Ν. Μανούσης, σ. 207.
Αγίδης, σ. 114, 116. Μαλαματιανός, σ. 66. Ευελπίδης, *Οικονομική*,
σ. 68. Γ. Βούρος, σ. 101.
Γ. Αναστασόπουλος, *T₃*, σ. 1156 κ.ε. Η ταπεινουργική πρόοδος πανικοβάλλει
τους Τούρκους.
Δελτίο ΕΒΕΑ, *T₁₀/1928*, σ. 276. Από 50.000 οι βιομηχανικοί εργάτες το 1922,
φθάνουν τους 100.000 το 1928.
Ρ. Κούνδουρος, σ. 70. Βεργόπουλος, *Εθνισμός*, σ. 71.
376. Σε χρ. δρχ. έχουμε:
- | | Πληθυσμός | Αξία βιομ/κών
εγκαταστάσεων | Αξία βιομ/κής
παραγωγής | Αξία βιομ/κής
εξαγωγής |
|--------|-----------|--------------------------------|----------------------------|---------------------------|
| 1917 | 4,8 εκ. | 200 εκ. | 200 εκ. | 18 εκ. (19,4) |
| 1929 | 6,2 εκ. | 560 εκ. | 480 εκ. | 30 εκ. |
| Αύξηση | 30% | 180% | 140% | 66% |
- Π. Πουλιόπουλος, σ. 42-43.
377. Morgenthau, σ. 356-357, 413, 418. Β. Λαμπτικής, «Το μέλλον...», *Ε-
θνος*, 16.1.1927. Δελτίο ΕΒΕΑ, *T₁₀/1928*, σ. 276.
Μαργ. Δρίτσα, *Βιομηχανία*, σ. 322. Θεωρεί περιορισμένη τη προσφυγική
συμβολή.
378. Morgenthau, σ. 418. ΚτΕ, σ. 148. Ν. Μουζέλης, *Οικονομία*, σ. 9.
Βεργόπουλος, *Η ελληνική*, σ. 327, 331. Ρ. Κούνδουρος, σ. 71.
Ι. Δροσόπουλος, «Η βιομηχανία εν Ελλάδι», *Ελεύθερο Βήμα*, 11.2.1928.
379. Morgenthau, σ. 418. ΚτΕ, σ. 153. Ν. Μανούσης, σ. 208, 210.
Ζολώτας, *Η Ελλάς*, σ. 67. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 327. Ν. Μουζέλης,
ό.π., σ. 9. Μαργ. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 162, 185.
380. Σ. Σαμερίτης, σ. 41. Ν. Μουζέλης, *ό.π.*, σ. 9. Σω επιχειρηματικό επίπεδο.
381. Βλέπε και: Μαργ. Δρίτσα, *Πίστη*, σ. 52, 185. Κυρκαλίτης, σ. 11.
Π. Πουλιόπουλος, σ. 43. Μανούσης, σ. 211.
Βεργόπουλος, *-Εθνισμός*, σ. 78.
-Ελληνική, σ. 339.
Χαριτάκης-Καλλιαβάς-Μικελής, σ. 146, 149, 170 κ.ε.
382. Βλέπε και: Μαργ. Δρίτσα, *Πρόσφυγες*, σ. 52.
Αναστασόπουλος, *T₃*, σ. 1261, 1264.
383. Χρονολογικός πίνακας 1923-32 αριθμού λειτουργούντων εργοστασίων με τους υπάρχοντες ίππους, Ανδρέου, σ. 90.
- 384.
	Μονάδες παραγωγής	Εργαζόμενοι
Αθήνα- Πειραιάς	59,6%	75,7%
Θεσσαλονίκη	26,0%	38,0%
Βόλος	18,0%	37,0%
Πάτρα	14,0%	24,0%

- Γ. Αναστασόπουλος, Τ₃, σ. 259-262. Δρίτσα, *Βιομηχανία*, σ. 117-119. Από το 1932 η κυβέρνηση θορυβήθηκε από την υπερσυγκέντρωση αυτή, για αυτό ψηφίσθηκε και ο ν.5426, ο οποίος όμως καταστρατηγήθηκε στην πράξη και μάλιστα με το αζημίωτο. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 118-119.
385. Βλέπε και:
 ΑΟΣ, *-Οι δείκται*, σ. 7, 41.
-Η ελληνική, σ. 51, 121. Πίνακας.
 Αιγίδης, σ. 116-117. Πίνακας. Μίνογλου-Πεπελάση, σ. 338.
 Χαριτάκης-Καλλιαβάς-Μικελής, σ. 180 κ.ε. Μεταξύ 1922-29 υπερετρα-
 πλασιάσθηκε.
 Γ. Βούρος, σ. 398. Α. Διομήδης, *Μετά*, σ. 167. Ν. Μανούσης, σ. 121.
 Π. Πουλιόπουλος, σ. 43. Μπακάλμπασης, σ. 13.
 Βεργόπουλος, *Η ελληνική*, σ. 338. Δρίτσα, *Πρόσφυγες*, σ. 52.
386. Ανδρέου, σ. 268, 270. Σ. Λοβέρδος, *Εισηγητική*, σ. 9. Το 1932 η βιομη-
 χανική παραγωγή καλύπτει το 70% την ντόπιας κατανάλωσης και χρησιμοποιεί ντό-
 πιας πρώτες ύλες κατά 57%.
387. ΑΟΣ, *-Η ελληνική*, σ. 54. Πίνακας, 56.
-Οι δείκται, σ. 8, 10.
388. Ανδρέου, σ. 268 και 269. Οι σχετικοί πίνακες, 327.
389. Αναστασόπουλος, Τ₃, σ. 1259, 1262, 1264.
 ΑΟΣ, *Η ελληνική*, σ. 55-56. Οι εγχώριες πρώτες ύλες
 Σ. Λοβέρδος, *ό.π.*, σ. 9. Εγχώριες πρώτες ύλες κατά 57%.
 Δρίτσα, *Πίστη*, σ. 185.
390. Δ. Στεφανίδης, *Η θέσις της βιομηχανίας εν τη ελληνική οικονομία*,
 Αθήνα Χ.Χ., σ. 30.
391. Δρίτσα, *Βιομηχανία*, σ. 119, 319.
392. Δρίτσα, *ό.π.*, σ. 340, 341. Δ. Στεφανίδης, *Η εισροή*, σ. 297.
393. Με υπόμνημά του τον Οκτώβριο του 1928.
 Δελτίο ΕΒΕΑ, Τ₁₀/1928, σ. 276.
394. Ο Διομήδης προς τον Τσουδερό στις 22.6.1927.
 Αρχείο Τσουδερού, Φ.78/22.6.1927.
 Γ. Κοφινάς, «Το κράτος...», *Έθνος*, 9.2.1957.
395. Κυρκιλίτσης, σ. 89, 90, 92. Δρίτσα, *Πίστη*, σ. 184 κ.ε.
396. Δρίτσα, *-Πίστη*, σ. 192.
-Βιομηχανία, σ. 34, 61, 240, 241, 245, 252, 255, 268.
 Γ. Κοφινάς, *ό.π.* Βεργόπουλος, *Η ελληνική*, σ. 339.
 Βερέμης, *Οικονομία*, σ.68.
397. Δρίτσα, *Βιομηχανία*, σ. 216.
398. Αγγλική εταιρεία με συμμετοχή της *Εθνικής* κατά 25%. Το 1928 από τις 128 αιτή-
 σεις δανειοδότησης θα εγκριθούν μόνον οι 18, ενώ ο συνολικός αριθμός των δανείων

- Βλέπε και: Στεφανίδης, *Η παγκόσμιος*, σ. 17. Φακιολάς, σ. 97 σημ.78.
 Κούνδουρος, σ. 81 σημ.50.
 Βεργόπουλος, *-Η ελληνική*, σ. 341.
 -Εθνισμός, σ. 93.
412. Φακιολάς, σ. 96.
413. Κουτσούκαλης, σ. 164. Πουλιόπουλος, σ. 64-65. Σ. Σωμερίτης, σ. 41, 44. Χατζηϊωσήφ, σ. 447. Φακιολάς, σ. 96. Ζολώτας, *Η Ελλάς*, σ. 73-74. ΑΟΣ, *-Ελληνική*, σ. 102.
 -Οι δείκται, σ. 22.
414. *Ακρόπολις*, 21.4.1926. Πουλιόπουλος, σ. 63.
415. *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, 1930, Τ_Α, σ. 262-263. Μεταξύ 1921-26 το κόστος ζωής αυξήθηκε κατά 50%.
 Φακιολάς, σ. 96.
 Γ. Κοφινάς, *-Οι αμέσως*, σ. 5. Οι υπόκληλοι πεινούσαν.
 -Το ισοζύγιον, σ. Πέντακες τιμαρίθμου λιανικής πωλήσεως 1922-27.
416. Πουλιόπουλος, σ. 64-65. Ζολώτας, *Η Ελλάς*, σ. 73-74.
 Βεργόπουλος, *Η ελληνική*, σ. 341. Μεταξύ 1922-35 οι τιμές ανέβηκαν κατά 207% και οι μισθοί κατά 83%.
417. Αυτά επεσημάνει στην έκθεσή του το 1926 ο τμηματάρχης του γραφείου εργασίας της Κ.Ε. *Ακρόπολις*, 21.4.1926. Πουλιόπουλος, σ. 63, 66.
418. Απογραφή βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων, 18.12.1920. Απογραφή καταστημάτων εμπορικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων, Σεπτέμβριος 1930. Βλέπε και: Ευελπίδης *Οικονομική*, σ. 106. Για το 1829. Πουλιόπουλος, σ. 59. Για το 1930. Χαριτάκης-Καλλιαβάς-Μικελής, σ. 176. Βεργόπουλος, *Η ελληνική*, σ. 339. Χουλιαράκης, σ. 207.
419. Κουτσούκαλης, σ. 165.
420. • Το 1923 πανελλαδική με 11 νεκρούς στον Πειραιά.
 • Το 1924 συνεχείς απεργίες με 3 νεκρούς.
 • Το 1927 των καπνεργατών Θεσσαλονίκης και Αγρινίου με 5 νεκρούς.
 • Το 1929 των εργατών Ελευσίνας με 3 νεκρούς. Επίσης την ίδια χρονιά των μεταλλωρύχων Λαυρίου με ένα νεκρό.
 • Το 1930 των υφαντουργών Νάουσας με 6 νεκρούς.
 • Το 1932 με 34 απεργίες.
 Φακιολάς, σ. 98. Κουτσούκαλης, σ. 125. Το 1923, 141. Το 1924. *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος*, 1932, σ. 335-338. Οι απεργίες του 1932.
421. Φακιολάς, σ. 91, 98.
 Κουτσούκαλης, σ. 125, 141, 198. Το 1927, 213-214. Το 1928. Π. Νεφελούδης, *Στις πηγές*, σ. 55. Το 1929 υπήρξαν 60 μεγάλες απεργίες με συμμετοχή υπέρ των 50.000 εργατών.
 ΚΚΕ, *Επίσημα*, Τ₃, σ. 642. Το 1932 έγιναν 200 απεργίες με 80.000 απεργούς.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Καθοριστικός χρόνος για τη δανειακή κοινωνικοποίηση στην Ελλάδα υπήρξε ο 19^{ος} αιώνας. Στο υπόλοιπο διάστημα 1902-1932:

- Μέχρι το 1910 δεν υπήρξε αξιόλογος εξωτερικός δανεισμός.
- Ακολούθησε η εμπόλεμος περίοδος 1912-1923 με τους Βαλκανικούς Πολέμους, τον διχασμό, τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, τη στρατιωτική παρουσία της Ελλάδας στη Ν. Ρωσία και τη μικρασιατική καταστροφή. Στην περίοδο αυτή:
 - Οι εξωτερικές δανειακές εισροές μεταξύ 1910-1914, εκτός της συνήθους κάλυψης των ελλειμμάτων, διετέθησαν κυρίως για τη διεξαγωγή των Βαλκανικών Πολέμων και την ενσωμάτωση-οργάνωση των νέων περιοχών που προσαρτήθηκαν από τους Βαλκανικούς Πολέμους.
 - Μεταξύ 1915-1923 δεν υπήρξαν αξιόλογες εξωτερικές δανειακές εισροές.
- Τέλος ο εξωτερικός υπερδανεισμός της περιόδου 1923-32, εκτός της κάλυψης των ελλειμμάτων, θα διατεθεί για την αντιμετώπιση του προσφυγικού, την απαραίτητη και επείγουσα στρατιωτική αναδιοργάνωση και σε έργα αναπτυξιακής υποδομής.

Κατά την εμπόλεμο περίοδο το πρόεχον είναι το αλυτρωτικό σε συνδυασμό, μετά το 1915, με το διχαστικό-πολιτειακό. Το δημοσιονομικό δεν απασχολεί παρά μόνο όσους έχουν τη ευθύνη των δημοσιονομικών. Το ίδιο επαναλαμβάνεται και μετά τη μικρασιατική καταστροφή με προεξάρχοντα προβλήματα το προσφυγικό και το αναπτυξιακό.

Ο εξωτερικός δανεισμός, καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, θα βρεθεί στο επίκεντρο της κοινής γνώμης. Κατά την επαναστατική περίοδο η πελατειακή διαχείριση των εξωτερικών δανείων συνέβαλε ώστε η εποχή αυτή να χαρακτηριστεί ως «ο χρυσός αιών των λιρών», κατά τον οποίον «χρυσού λαλούντος (εξωτερικά δάνεια) άπας άπρακτος λόγος».

Την οθωνική περίοδο στο επίκεντρο της κοινής γνώμης βρίσκεται η διασπάθιση του δανείου των 60 εκ. φρ. από τους δανειοδότες, τους μεσάζοντες και την αντιβασιλεία. Έτσι από τις δύο πρώτες σειρές των 40 εκ. φρ. περίπου το 57% κατακρατήθηκε στο εξωτερικό, ενώ η τρίτη σειρά των 20 εκ. φρ. διετέθη εξ ολοκλήρου στην εξυπηρέτηση του δανείου. Για την αντιβασιλεία ο Μακρυγιάννης αναφέρει ότι «τα δάνεια τα έκαναν λούσα και πολυτέλειες...», ενώ καθολικά καταγγέλθηκε ότι το δάνειο υπήρξε αντικείμενο καταχρήσεων εκ μέρους της αντιβασιλείας.

Τέλος κατά την τρικουπική περίοδο ο έντονος δικομματισμός θα αντι-

παραταχθεί στο δημοσιονομικό πεδίο. Επιβεβαιωτικό για το προηγούμενο είναι ότι τα δημόσια έσοδα την περίοδο 1882-1892 συζητήθηκαν στη βουλή σε 675 συνεδριάσεις έναντι 72 της περιόδου 1863-1871, 264 της περιόδου 1872-1881 και 243 της περιόδου 1902-1914.

Στο δημοσιονομικό πεδίο πρωταρχική θέση κατέχει ο εξωτερικός δανεισμός, πράγμα που θα τον διατηρήσει στο επίκεντρο της κοινής γνώμης. Σχετικά αναφέρουμε ότι οι δηλιγιαννικοί θα ζητήσουν το 1891 την παραπομπή του πρώην πρωθυπουργού Τρικούπη γιατί δεν τήρησε την υπαγορευόμενη από τις δανειακές συμβάσεις χρήση των εξωτερικών δανείων.

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, κατά κοινή επισήμανση, η προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό θα κριθεί αναγκαία. Κατά μια άποψη η εξωτερική εξάρτηση ερμηνεύθηκε ως επακόλουθο αυτής της αναγκαιότητας. Ταυτόχρονα οι ΜΔ χρησιμοποίησαν την εξωτερική δανειακή εξάρτηση της χώρας προκειμένου να την ευθυγραμμίσουν με την πολιτική τους. Όπως σημειώνει ο Μακρυγιάννης, «οι δανεισταί μας ζητούν τα χρήματά τους, λειπό δεν τους δίνωμεν, κάνουν εμέμβασιν εις τα πράγματά μας». Κατά πάγια τακτική οι ΜΔ θα συνδέουν τον εξωτερικό δανεισμό με τις εξοπλιστικές προθέσεις της Ελλάδας ή τις εξοπλιστικές της παραγγελίες.

Τα δάνεια της ανεξαρτησίας και των 60 εκ. φρ./1833 συνετέλεσαν στη δανειοκεντρική επικράτηση της πολιτικής εξουσίας και στη διείσδυση της αγγλικής επιρροής στον ελληνικό χώρο.

Στα δάνεια της ανεξαρτησίας, υπέρ των προαναφερομένων, ιδιαίτερα λειτούργησε η φήμη περί του ποιως θα είναι ο τελικός αποδέκτης της δανειακής εισροής. Όπως επισημάνθηκε «... επί μόνη την προσδοκίαν του χρυσού... πυτομόλουν εις την κυβέρνησιν μετά ψιθύρισμα τι εις το ατίον» και ότι «πριν ή έλθη (το δάνειο)... κατόρθωσαν να προσελκύσουν (τους αντιπάλους) δραμόντες προς την αποστράπτουσαν λάμπην των λιρών... ως εις οσμίν δολώματος».

Το δάνειο των 60 εκ. φρ./1833 ήταν γνωστό ότι θα το διαχειζόταν η αντιβασιλεία. Όμως η ίδια η αντιβασιλεία το πρόβαλε ως «τεκμήριο ευδαιμονίας» το οποίο ταύτιζε με την παρουσία της, ενώ ότι δεν σπαταλήθηκε απ' αυτό το χρησιμοποίησε για την οργάνωση του βαυαρικού στρατού. Ο στρατός αυτός μοναδικό λόγο ύπαρξης είχε την επαβολή της νέας εξουσίας.

Οι δανειοδοτικοί όροι έκδοσης των εξωτερικών δανείων αλλά και η πελατειακή, κυρίως κομματικής έδρασης, διαχείριση των παραπάνω δανείων, δόμησαν στο κοινωνικό σύνολο, για τον εξωτερικό δανεισμό, το στερεότυπο του αγαθού προς «αρπαγή». Αυτό με τη σειρά του απ' ενός αποϊδεολογοποιούσε τον αγώνα και απ' ετέρου θεμελιώνει το νέο στην «αρπαγή». Το νέο δεν ήταν άλλο παρά η δημιουργία, μετά από αιώνες του «Ρω-

μέικου».

Κατά την τρικουπική περίοδο του έντονου εξωτερικού υπερδανεισμού αναδύεται:

- Η διαχειριστική ανεπάρκεια και η σπατάλη των εξωτερικών δανειακών εισροών. Ενδεικτική είναι η ανυπαρξία ειδικών βιβλίων για τις υπέρογκες εξωτερικές δανειακές εισροές και το υψηλό ποσοστό των φόρων που καθυστερούσαν να καταβληθούν. Το ποσοστό αυτό ανερχόταν στο 8% επί των εισπράκτέων φόρων, από το οποίο το 40% τελικά διέφευγε.
- Η προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό προς εξυπηρέτηση προηγούμενων εξωτερικών δανείων. Δηλαδή το κράτος προσέφευγε στον εξωτερικό δανεισμό για να εξυπηρετήσει μερικώς τα προηγούμενα εξωτερικά δάνεια.

Ταυτόχρονα, ενώ το πολιτικό σύστημα ορθολογοποιήθηκε δεν έλειψε και η πελατειακή διασπάθιση των δανείων. Ενδεικτικό είναι ότι μόνο μικρό μέρος του εξωτερικού δανεισμού αξιοποιήθηκε παραγωγικά εξοπλίζοντας τη χώρα με ένα εντυπωσιακό για την εποχή συγκοινωνιακό δίκτυο.

Κατά την τρικουπική περίοδο έντονη υπήρξε η διαπλοκή του ομογενειακού κεφαλαίου, κυρίως του Συγγρού και του Βλαιστού, στον εξωτερικό δανεισμό και στον σχηματισμό της κυβερνητικής εξουσίας.

Αυτά όλα συντέλεσαν στην παγίωση του κοινωνικού στερεότυπου για τον εξωτερικό δανεισμό που ήδη είχε δημιουργηθεί πρώιμα στο κοινωνικό σύνολο.

Κατά κοινή ομολογία η Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, μετά από ένα δυσβάστακτο εξωτερικό υπερδανεισμό, που κατά τον Φίνλεϋ διέφθιρε το ελληνικό έθνος, θα βρεθεί φτωχότερη και χρεοκοπημένη, επιβαρυνόμενη με τρεις πτωχεύσεις και έτσι θα οδηγηθεί υπό τον ΔΟΕ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας 1
Ελλείμματα της περιόδου 1882-1892

Κατά Σιμόπουλο (δίχως τα δάνεια).

	Τακτικά		Τακτικό	Έκτακτα	Γενικό
	Έσοδα	Έξοδα	έλλειμμα	έξοδα	έλλειμμα*
1882	58.879.495	62.359.272	3.479.777	1.638.492	5.118.270
1883	58.537.556	67.435.596	8.898.040	360.272	9.258.312
1884	60.744.637	81.265.416	20.520.779	9.581.367	30.102.146
1885	61.110.133	85.381.854	24.271.721	37.415.912	61.687.634
1886	63.103.471	89.129.727	26.026.255	40.587.798	66.614.053
1887	82.849.805	82.355.561	+ 494.244	8.881.045	8.386.801
1888	89.551.394	92.023.890	2.472.495	12.426.967	14.899.463
1889	83.731.591	85.303.457	1.571.866	15.371.372	16.943.238
1890	79.931.795	94.898.822	14.967.027	31.003.591	45.970.618
1891	90.272.212	98.790.645	8.518.433	23.834.531	32.352.965
1892	94.929.469	97.737.846	2.808.377	9.538.757	12.347.134
Σύνολο	823.641.560	936.682.091	113.040.531	190.640.110	303.680.641

* Η διαφορά μιας μονάδας σε ορισμένα ποσά οφείλεται στην περικοπή των δεκαδικών ψηφίων στις δυο προηγούμενες στήλες.

Κατά Λόου

1882	58.873.144	64.745.455			5.872.311
1883	58.537.465	70.201.864			11.664.399
1884	60.744.607	94.117.346			33.372.739
1885	61.110.128	123.545.750			62.435.622
1886	63.103.542	127.407.225			64.303.683
1887	82.558.375	84.825.921			2.267.546
1888	89.445.986	97.397.358			7.951.372
1889	83.269.911	94.915.123			11.645.212
1890	79.518.045	100.748.373			21.230.328
1891	89.725.769	100.158.899			10.433.130
1892	90.950.200*	103.471.751			12.521.551

* Προσπολογισθέντα.

Πηγές: Σιμόπουλος, *Αγόρευσεις 1894*, Πίνακας στοιχείο Δ'.
Law, σ. 39 και 45 έσοδα, 70 και 78 έξοδα. Βλέπε και
Αθ. Ευταξίας, *Η Ελλάδα εν χρεωκοπία*, σ. 66.
Υπ. Οικονομικών, Πίνακες Απολογισμών από 1833.

Πίνακας 2

Κατά κεφαλή εισόδημα και φορολογική επιβάρυνση 1871-1892

ΚαΚΕ κατά κεφαλή εισόδημα. ΦΕ φορολογική επιβάρυνση.

ΦΕ/Κ φορολογική επιβάρυνση ανά κάτοικο.

ΑΦ άμεσοι φόροι. ΑΦ/Κ άμεσοι φόροι ανά κάτοικο.

ΕΦ έμμεσοι φόροι. ΕΦ/Κ έμμεσοι φόροι ανά κάτοικο.

τ.δ τρέχουσες δραχμές, ν.δ νέες δραχμές, 1 π.δ=0,88 ν.δ, από το 1882.

	ΚαΚΕ	ΦΕ/Κ σε τ.δ	% ΦΕ/Κ του ΚαΚΕ	ΑΦ/Κ σε τ.δ	ΕΦ/Κ σε τ.δ	% ΑΦ στη ΦΕ	% ΕΦ στη ΦΕ
1871	163,94	19,57	11,93	9,15	9,83	46,8	50,3
1872	171,36	19,29	11,26	9,23	9,39	47,8	48,7
1873	177,19	19,03	10,74	8,86	9,46	46,5	49,7
1874	179,26	20,08	11,20	9,66	9,61	48,1	47,8
1875	180,08	19,43	10,79	7,78	10,95	40,0	56,3
1876	196,30	18,00	9,17	7,38	9,95	41,0	55,3
1877	191,52	20,02	10,45	7,56	11,07	37,8	55,3
1878	199,06	20,52	10,31	8,52	11,15	41,5	54,4
1879	240,08	21,38	8,91	7,64	12,96	35,7	60,6
1880	220,57	20,72	9,39	6,59	13,29	31,8	64,2
1881	205,29	19,38	9,44	5,74	12,77	29,6	65,9
Ετήσιος ΜΟ	193,15 ή 169,97 ν.δ	19,76 ή 17,38 κ.δ	10,32	8,01 ή 7,04 ν.δ	10,94 ή 9,62 ν.δ	40,6	55,3
1882	186,80	23,16	12,40	6,98	14,29	30,2	61,7
1883	186,44	23,80	12,76	6,82	15,90	28,7	66,8
1884	206,20	24,75	12,00	7,19	16,54	29,1	66,8
1885	249,49	23,62	9,47	6,55	15,97	27,8	67,6
1886	277,92	26,25	9,45	7,49	17,58	28,5	67,0
1887	232,25	31,35	13,50	9,56	20,70	30,5	66,0
1888	238,23	33,30	13,98	10,40	21,74	31,2	65,3
1889	248,12	26,10	10,52	9,45	12,31	36,2	47,2
1890	247,83	24,31	9,81	8,04	12,14	33,1	49,9
1891	251,13	26,29	10,47	9,79	12,35	37,2	47,0
1892	243,18	28,05	11,53	9,66	13,20	34,4	47,1
Ετήσιος ΜΟ	233,41	26,45	11,44	8,35	15,70	31,5	59,3
% Μεταβο- λής ΜΟ	+20,84	+33,35	+10,85	+4,24	+43,51	-22,4	+7,2

Πηγές: Πρόντζας, σ. 119, 121, 122, 125, 126.

Πίνακας 3
Εξυπηρέτηση ΔΧ 1879-1893

	Ονομαστικό	Πραγματικό	Εξυπηρέτη- ση ΔΧ	Ποσ/τό εξ/σης επί Τακτ. Εσοδ. %	Εξυπ/ση Εξωτ/κών δανείων μόνο περιόδου 1879-1893 φρ.	Εξυπ/ση Εξωτ/κών δανείων 1824-1893 φρ.	Ποσ/τό εξ/σης επί Τακτ. Εσοδ. %	Οφειλόμε- νο υπόλοι- πο δανείου των Σε- πτέμβριο του 1893 φρ.
1879	60.000.000	44.000.000			1.990.000	3.640.000		
1880					3.980.000	6.755.000		
1881	120.000.000	89.520.000	20.729.737	49,15	10.948.000	13.723.000		106.055.000
1882			20.252.753	34,40	10.948.000	13.723.000	23,30	
1883			20.641.405	35,26	10.948.000	13.723.000	23,44	
1884	100.000.000	69.786.000	25.211.014	41,50	17.011.075	19.786.075	32,57	92.691.000
1885			30.735.674	50,29	17.011.075	19.786.075	23,96	
1886			35.485.954	56,27	17.011.075	19.786.075	31,35	
1887	135.000.000	90.990.000	29.949.484	36,27	17.011.075	19.786.075	23,96	133.400.000
1888			36.005.844	40,25	22.690.472	25.465.472	28,47	
1889	155.000.000	111.375.000	29.816.893	35,80	23.610.472	26.385.472	31,68	155.000.000
1890	60.000.000	52.950.000	35.805.923	45,02	26.172.444	27.807.719**	34,98	59.918.000
1891			36.856.516	41,07	27.690.944	28.590.944	31,86	
1892			35.739.876	36,85	27.690.944	28.590.944	31,43	
Σεπτ. 1893	9.739.000	5.500.000	35.468.596	35,06	16.824.145	17.724.145		9.739.000
Σύνολο	639.739.000	464.121.000			251.537.721	285.272.996		556.803.000
Σύνολο για την ενδεκαετία 1882-1892. Τα ποσοστά της εξυπηρέτησης κατά ετήσιο ΜΟ.								
	450.000.000	325.101.000	336.501.336	41,17	217.795.576	243.430.851	28,81	441.009.000

Πηγές: Επεξεργασία στοιχείων από

- Για τα εξωτερικά δάνεια, βλέπε πίνακα εξωτερικών δανείων σ. 129 και 130.
- Για τα αναπομείναι προς εξόφληση, δηλαδή το οφειλόμενο υπόλοιπο Διακόπουλος, σ. 722, 723, 725, 727, 728, 730, 732.
- Για τα έσοδα, χρησιμοποιούμε τα έσοδα κατά τον Λόου, βλέπε πίνακα 1.
- Για την εξυπηρέτηση του ΔΧ, βλέπε Law, σ. 70, 78, 81. Σιμόπουλος, *Αγορεύσεις*, 1894, σ. 95. Υπ. Οικονομικών, Πίνακες απολογισμών.
- Για την εξυπηρέτηση των εξωτερικών δανείων της περιόδου 1879-1893 βλέπε Law, σ. 83. Σιμόπουλος, *Αγορεύσεις* 1894, σ. 22, 41-44 και πίνακα στοιχείο Β'. Cheston, σ. 45, 55.
- * Αναφερόμαστε στην καταβληθείσα εξυπηρέτηση που περιλαμβάνει εσωτερικό και εξωτερικό δανεισμό, όπως και εκείνον του προ του 1879, δηλαδή του συνολικού ΔΧ. Για το 1892 ο Λόου δίνει προπολογιζόμενη εξυπηρέτηση 33.516.566 και ο Σιμόπουλος κατ' απολογισμό 35.739.876.

Law, σ. 70, 78, 81. Σιμόπουλος, *Αγόρευσεις 1894.*, σ. 95.

** Κατά Ζολότα 27.789.000 φρ. Ζολότας, *Η Ελλάδα*, σ. 96.

Κατασκευή του πίνακα 3.

Θεωρούμε την ετήσια εξυπηρέτηση όπως αυτή ορίζεται από τη δανειακή σύμβαση ανεξάρτητα αν καταβλήθηκε ή σε ποια χρήση καταχωρήθηκε. Τούτο γιατί η συνολική εξυπηρέτηση, ανεξάρτητα καθυστέρησης καταβολής, καταβλήθηκε τελικά στο ακέραιο. Σύμφωνα με αυτά:

- Η ετήσια εξυπηρέτηση των 60 εκ. φρ. /1879 είναι 3.980.000 αλλά στο 1879 αντιστοιχούν δύο τριμηνίες, οπότε καταχωρείται η μισή, 1.990.000 φρ.
- Το 1881 η εξυπηρέτηση αυξάνεται κατά την ετήσια εξυπηρέτηση του δανείου των 120 εκ. φρ. /1881 που είναι 6.968.000.
- Το ίδιο επαναλαμβάνεται το 1884 με το δάνειο των 170 εκ. φρ., που είναι 6.063.075 φρ.
- Η ετήσια εξυπηρέτηση των 135 εκ. φρ. /1887 είναι 5.679.397, αλλά αρχίζει από τον επόμενο χρόνο.
- Για το 1889 η εξυπηρέτηση είναι εκείνη του 1888 αυξημένη κατά 920.000. Τούτο από γιατί την εξυπηρέτηση 5.943.335 φρ., των δύο παγίων αγγλικών του 1889 περιλαμβάνεται μόνο η εξαμηνια δόση του Οκτωβρίου 3.100.000 φρ. Επίσης το δάνειο των 60 εκ. φρ. /1879 εξοφλείται και από την εξυπηρέτηση του 3.980.000 περιλαμβάνονται μόνο οι τόκοι ενός εξαμήνου, δηλαδή πρέπει να αφαιρεθούν από την εξυπηρέτηση του 1888 τα 3.980.000-1.800.000=2.180.000. Επομένως για το 1889 έχουμε: $εξυπ.1888 + 3.100.000 - 2.180.000 = 22.690.472 + 920.000 = 23.610.472$.
- Το 1890 από το δάνειο των 60 εκ. φρ. /1890 περιλαμβάνεται μόνο η εξαμηνια εξυπηρέτηση του Δεκεμβρίου, 1.518.637. Επίσης περιλαμβάνεται ολόκληρη η εξυπηρέτηση 5.943.335 των παγίων δανείων του 1899 και επειδή στον προηγούμενο χρόνο απ' αυτήν περιέχονται 3.100.000 φρ., θα πρέπει, στην εξυπηρέτηση του 1889 να προσθέσουμε, 2.843.335 φρ. (5.943.335-3.100.000). Τέλος δεν υπάρχουν οι εξαμηνιαίοι τόκοι, 1.800.000, του δανείου των 60 εκ. φρ. /1879. Επομένως η εξυπηρέτηση του 1890 είναι: Εξυπηρέτηση του 1889+1.518.637+2.843.335-1.800.000.
- Το 1891 περιλαμβάνεται ολόκληρη η εξυπηρέτηση του δανείου των 60 εκ. φρ. /1890 που είναι 3.037.137. Επειδή ήδη στην εξυπηρέτηση του 1890 έχει συμπεριληφθεί απ' αυτήν 1.518.637 για το 1891 θα προσθέσουμε σε εκείνη του 1890 το υπόλοιπο 1.518.500 (3.037.137-1.518.637=1.518.500).
- Για το 1893:

Καταχωρούμε αυτήν μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1893, όπως προκύπτει από τον σχετικό πίνακα του Λόου (Law, σ. 83)

Του Ιουνίου, των 120 εκ. φρ. /1881	3.481.625
» 100 εκ. φρ. /1884	3.044.488
» 135 εκ. φρ. /1887	2.836.197
» 60 εκ. φρ. /1890	1.518.500
Ολόκληρη των παγίων δανείων του 1889	5.943.335
Σύνολο	16.824.145

Αυτή είναι η εξυπηρέτηση μόνο των εξωτερικών δανείων της περιόδου 1879-1893. Για την εξυπηρέτηση όλων των εξωτερικών δανείων, εκτός εκείνων προς Όθωνα και τους κληρονόμους του όπως και των βραχυπρόθεσμων προκαταβολών, πρέπει να προσθέσουμε την εξυπηρέτηση των δανείων ανεξαρτησίας και των Τριών Δυνάμεων του 1832.

Τα δάνεια ανεξαρτησίας, με βάση τον διακανονισμό (μετατροπή) του 1878 έχουν ετήσια εξυπηρέτηση, 1.875.000. Για το 1879 ορίζονταν εξυπηρέτηση 750.000 φρ. Το 1890 θα καταβληθούν οι τελευταίοι τόκοι, ενός εξαμήνου 735.275 φρ. Των Τριών Δυνάμεων του 1832 έχουν ετήσια εξυπηρέτηση 900.000 φρ.

Επομένως και τα δύο μαζί αυξάνουν την ετήσια εξυπηρέτηση:

- Το 1879 κατά $750.000 + 900.000 = 1.650.000$ φρ. Δηλαδή το 1879 θα έχουμε $1.990.000 + 1.650.000 = 3.640.000$ φρ.
- Το 1880-1889, οπότε εξοφλούνται τα δάνεια ανεξαρτησίας, κατά 2.775.000 φρ.
- Το 1890 κατά $735.275 + 900.000 = 1.635.275$ φρ.
- Μετά το 1890 η ετήσια εξυπηρέτηση αυξάνεται μόνο με τα 900.000 φρ.

Πίνακας 4

Αποκλειστικά για τον εξωτερικό δανεισμό της τρικομητικής περιόδου
(Δεν λαμβάνεται υπ' όψη η απόσβεση των 55.055.557 φρ.)

• Ονομαστικός εξωτερικός δανεισμός		450.000.000
• Πραγματικός » »		325.101.000
• Έξοδα έκδοσης κ.λ.π. Μόνο του δανείου των 170 εκ. φρ. /1884	2.300.000	
• Απόσβεσεις	110.055.557-55.055.557= 55.000.000	
Σύνολο	57.300.000	
• Καθαρή πρόσδοξ του Ελ. Δημοσίου	325.101.000-57.300.000	267.801.000
• Εξυπηρέτηση των εξωτερικών δανείων μόνο της περιόδου 1882-1892	Με εξυπηρέτηση 1882 μηδενική	111.487.576
• Εξυπηρέτηση των εξωτερικών δανείων μόνο της περιόδου 1882-1892	Με εξυπηρέτηση 1882 την πραγματική 10.948.000	217.795.576
• Εξυπηρέτηση όλων των εξωτερικών δανείων		243.430.851
• Συνολικές καταβολές του Ελ. Δημοσίου 1882-1892 έναντι εξωτερικού δανεισμού, ήτοι εξυπηρέτηση, απόσβεσεις, έξοδα	111.487.576+57.300.000	168.787.576
• Οφειλόμενο υπόλοιπο τον Σεπτέμβριο 1983		441.009.000

Πίνακας 5
Το ΔΧ κατά τον συμβιβασμό του 1898

	Κεφάλαιο σε χρυσό	Υπηρεσία	
		Τόκος	Χρεολύσιο
● Εξωτερικό			
-Των τριών ΜΔ/1832	68.702.720	-	900.000
-Πάγια χρεολυτικά 1881-1893	551.716.500	7.411.612	-
Σύνολο	620.419.220	8.311.612 χρ. φρ.	
-Κυμανόμενο χρέος	31.375.093	1.048.049	-
	Κεφάλαιο σε δρχ.	Τόκοι + χρεολύσιο σε δρχ.	
● Εσωτερικό			
-Προς κληρονόμους Όθωνα	1.800.000	60.035	
-Δάνειο πατριωτικό	2.345.000	43.360	
-Πάγια – χρεολυτικά	60.723.795	3.285.171	
-Αναγκαστικής κυκλοφορίας και εντόκων γραμματίων	112.345.000	1.927.053	
Σύνολο	177.213.795	5.323.619	

Πηγές: Πίνακες της Ε.ΔΟΕ.

Στεφ. Δραγούμης, Έλεγχος, σ. 33, 34.

Πίνακας 6
Εισόδημα και φορολογική επιβάρυνση

ΚαΚΕ κατά κεφαλή εισόδημα. ΦΕ φορολογική επιβάρυνση.

ΦΕ/Κ φορολογική επιβάρυνση ανά κάτοικο.

ΑΦ άμεσοι φόροι. ΑΦ/Κ άμεσοι φόροι ανά κάτοικο.

ΕΦ έμμεσοι φόροι. ΕΦ/Κ έμμεσοι φόροι ανά κάτοικο.

τ.δ. τρέχουσες δραχμές.

	ΚαΚΕ	ΦΕ/Κ	% ΦΕ/Κ	ΑΦ/Κ	ΕΦ/Κ	% ΑΦ	% ΕΦ
	τ.δ.	τ.δ.	επί ΚαΚΕ	τ.δ.	τ.δ.	στη ΦΕ	στη ΦΕ
1902	238,19	40,45	16,98	9,69	17,40	24,0	43,0
1903	256,09	40,61	15,86	9,11	17,68	22,4	43,5
1904	249,62	41,08	16,46	9,35	17,79	22,8	43,3
1905	257,02	43,60	16,96	8,98	18,58	20,6	42,6
1906	251,48	44,12	17,54	9,23	20,74	20,9	47,0
1907	281,84	44,57	15,81	9,54	20,99	21,4	47,1
1908	263,25	43,36	16,47	9,33	19,90	21,5	45,9
1909	283,39	42,16	14,88	9,31	18,91	22,1	44,8
1910	266,42	45,42	17,05	9,49	21,69	20,9	47,8
1911	346,78	47,43	13,68	9,38	23,00	19,8	48,5
1912	380,19	43,76	11,51	8,55	20,63	19,5	47,1
1913	394,37	28,30	7,17	8,85	12,07	31,3	42,7
1914	394,50	36,32	9,21	11,11	18,08	30,6	49,8

Πηγές: Πρόντζας, σ. 119-120, 121, 126.

Πίνακας 7
Τα καθυστερούντα 1901-1913

Εισπρακτέα τρ. δρχ.	Εισπραχθέντα τρ. δρχ.	Καθυστερούντα τρ. δρχ.	Καθ/ντα/ Εισπρακτέα %	Καθ/ντα εξ ΑΦ τρ. δρχ.	Καθ/ντα εξ ΑΦ % των συνολικώς καθ/ντων	Καθ/ντα/ κάτοικο τρ. δρχ.	
1901	175.339.912	167.652.081	7.687.831	4,38	3.118.218	40,56	3,05
1902	146.933.840	138.279.031	8.654.809	5,89	3.948.743	45,62	3,41
1903	123.838.748	116.154.238	7.684.510	6,20	3.626.162	47,18	3,00
1904	142.397.315	133.570.806	8.826.508	6,19	5.013.314	56,79	3,43
1905	137.433.144	129.716.015	7.717.129	5,61	3.353.520	43,45	2,97
1906	141.675.743	133.074.346	8.601.396	6,07	3.247.222	37,75	3,29
1907	146.663.007	136.531.951	10.131.055	6,90	3.404.044	33,60	3,85
1908	138.757.391	126.385.216	12.372.175	8,91	3.743.289	30,25	4,67
1909	136.526.985	125.046.068	11.480.916	8,40	3.326.869	28,97	4,31
1910	193.977.401	175.440.804	18.536.597	9,55	2.442.960	13,17	6,91
1911	249.975.163	240.193.709	9.781.454	3,91	1.790.603	18,30	3,62
1912	234.306.877	224.919.481	9.387.395	4,00	2.638.306	28,10	3,45
1913	312.274.298	303.118.990	9.155.308	2,93	1.987.153	21,70	1,90
1901-1909	1.289.566.085	1.206.409.756	83.156.329	6,44	32.781.381		
1910-1913	990.533.745	943.672.985	46.860.759	4,73	8.859.022		
1901-1913	2.280.099.830	2.150.082.741	130.017.088	5,70	41.640.403		

Πηγές: Πρόντζας, σ. 110, 194, 195. Βλέπε για καθυστερούντα
Ανδρεάδης, Έργα, Τ2, σ. 539 σημ.1.

Πίνακας 8
Έλλειμματα σε τρέχουσες δρχ. (τ.δ.) 1902-1914

	Τακτ. Έσοδα	Τακτ. Έξοδα	Τακτ. Έλλειμμα	Συνολικά Έσοδα	Συνολικά Έξοδα	Γενικό Έλλειμμα
1902	114.409.903	120.726.999	-6.317.095	137.879.031 ¹	124.104.305 ²	+13.774.725
1903	114.579.015	115.259.580	-680.564	116.154.238 ³	116.259.580	-105.342
1904	115.883.095 ⁴	116.150.469	-267.374	133.570.806	116.150.469	+17.420.336 ⁵
1905	115.806.480	116.321.327	-514.848	129.716.015	116.321.327	+13.394.687 ⁶
1906	125.909.923	121.599.877	+4.310.045	133.074.346	121.599.877	+11.474.469
1907	128.423.159	132.198.199	-3.775.040	136.531.951	132.198.199	+4.333.751
1908	122.989.118	133.697.127	-10.708.009	126.385.216	133.697.127	-7.311.911
1909	121.632.213	136.951.014	-15.318.801	125.046.068	136.951.014	-11.904.946
1910	133.562.984 ⁷	140.543.245	-6.980.261	175.440.804	140.543.245	+34.897.558
1911	142.814.491	136.490.997	+6.323.494	240.193.709 ⁸	181.368.627 ⁹	+58.825.081
1912	131.128.615	121.978.506	+9.150.109	224.919.481	207.984.004	+16.935.477 ¹⁰
1913	129.058.901	135.204.658	-6.145.757	303.634.565 ¹¹	261.973.280 ¹²	+41.661.284 ¹³
1914	207.683.484 ¹⁴	173.692.087	+33.991.397	559.377.737 ¹⁵	485.671.349	+73.706.388

Πηγές: Απολογισμοί, 1902-1914.

1,2. Εκ παραδρομής είχαν αναγραφεί επί πλέον 400.000. Η διαφορά στο ψηφίο των μονάδων οφείλεται στην παραγραφή του δεκαδικού μέρους.

3. Καταγράφεται ως έσοδο 1.000.000 το οποίο αποτελεί έσοδο από ένταλμα εις βάρος του προϋπολογισμού για την πληρωμή των αποσυρθέντων τραπεζογραμματίων το 1903 προς ελάττωση της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Δηλαδή είναι μόνο λογιστικό έσοδο και όχι εισπραξη, επομένως εικονικό. Τούτο σημαίνει ότι το πραγματικό γενικό έλλειμμα είναι 1.105.342.

4. Περιλαμβάνει εισπράξεις που προέρχονται από τα έσοδα της νομισματικής διαφοράς τα οποία δεν ανήκουν στον προϋπολογισμό. Αυτά ανέρχονται σε 2.086.904. Επομένως το τακτικό έλλειμμα αυξάνεται κατά το ποσό τούτο. Δηλαδή το πραγματικό τακτικό έλλειμμα είναι 2.354.278.

5. Το περίσσειμα εμφανίζεται γιατί στα έσοδα αναγράφεται η δεύτερη δόση του δανείου σιδηροδρόμων του 1902 ανερχόμενη σε 17,4 εκ. δρχ. ενώ τα έξοδα των δι αυτής εκτελεσθέντων έργων, πληρωθέντων υπό της Εθνικής, παραπέμπονται σε επόμενες χρήσεις.

6. Περιέχεται «το όλως έκτακτον» έσοδο 6.629.638 προερχόμενο κατά 994.197 ως υπόλοιπο του φόρου σταφίδας 1903, κατά 5.635.440 από το πρόσθετο δικαίωμα καπνού ν.ΓΟΕ/1905.

7. Το 1910, και όπου υπάρχουν έσοδα κληροδοτημάτων, δεν συμπεριλαμβάνονται. Επίσης

το 1911.

8. Περιλαμβάνουν 4.751.033 από το πλεόνασμα του 1910, οπότε το πραγματικό περίσσειμα είναι 54.074.048.

9. Τα τακτικά έξοδα αυξάνουν κατά την εξόφληση της προκαταβολής των 40 εκ. φρ./1910 και κατά τα έξοδα του δανείου των 110 εκ. φρ./1911, 4.877.630.

10. Στα γενικά έσοδα έχουν μεταφερθεί τα πλεονάσματα των ετών 1910, 1911 ανερχόμενα σε 52.607.545. Δίχως αυτά αντί πλεόνασμα θα υπήρχε έλλειμμα 35.672.067. Τα πλεονάσματα προέρχονται από το δάνειο των 110 εκ. φρ., τη μεγαλύτερη απόδοση των εσόδων με τη σύγχρονη μη διάθεση μεγάλου μέρους των πιστώσεων. Επί πλέον γενόμενες πληρωμές 46.160.955 εντός του 1912 μετεφέρθησαν λογιστικά, λόγω του αρξαμένου πολέμου από τον Σεπτέμβριο του 1912, σε επόμενες χρήσεις. Οπότε το πραγματικό έλλειμμα ανέρχεται σε 81.833.022.

11. Τα γενικά έσοδα είναι 303.408.576 αλλά αυξάνονται λογιστικά, όχι πραγματικά, κατά τη μεταφορά 225.988 από πλεονάσματα των χρήσεων 1910, 1911.

12. Τα συνολικά έξοδα 261.072.659 έχουν αυξηθεί κατά 900.620 δαπανηθέντα στην Κρήτη από 1.1.1914 μέχρι τέλους Οκτωβρίου 1914.

13. Λόγω της λογιστικής αύξησης των εσόδων αλλά και μεταφοράς στις επόμενες χρήσεις 97.245.300 δαπανών αν και πραγματοποιήθηκαν εντός του 1913, εμφανίζεται αυτό ως περίσσειμα ενώ πρόκειται για πραγματικό έλλειμμα 55.198.969.

14. Τα 137.831.329 τακτικά έσοδα παλαιάς Ελλάδας και τα υπόλοιπα των νέων χωρών.

15. Τα οποία αναλύονται:

Εκτακτα έσοδα	Παλαιάς Ελλάδας	7.384.222	
	Νέων Χωρών	2.811.862	10.196.084
Κίνηση κεφαλαίων	Παλαιάς Ελλάδας	341.498.169	341.498.169
Τακτικά Έσοδα			207.683.484
		Σύνολο	559.377.737

Πίνακας 9
Τοκοχρεολυτική εξυπηρέτηση του δανείου «Εθνικής Αμύνης» των
20 εκ. φρ./1907

Η εξυπηρέτηση των τόκων αρχίζει το 1908, οπότε καταβάλλονται οι τόκοι της πρώτης και δεύτερης δόσης του δανείου, δηλαδή των 10 εκ. φρ. με 5%¹. Το 1909 τον Ιούνιο καταβάλλονται οι τόκοι 15 εκ. φρ. Είναι τα 10 εκ. φρ. του 1908 και τα 5 εκ. φρ. της τρίτης δόσης που καταβλήθηκε στις 5.1.1909. Τον Δεκέμβριο καταβάλλονται οι τόκοι ενός εξαμήνου των 20 εκ. φρ. Συνολικοί τόκοι 875.000.

Από το 1910 αρχίζει η χρεολυτική εξυπηρέτηση του δανείου. Οι τόκοι του Ιουνίου κάθε χρήσης είναι επί ονομαστικού κεφαλαίου της προηγούμενης χρήσης. Οι τόκοι του Δεκεμβρίου είναι επί του ονομαστικού κεφαλαίου του Ιουνίου (προηγούμενης χρήσης) ελαττωμένοι κατά τη χρεολυτική δόση του Ιουνίου².

Πρακτικά Βουλής ΙΗ περίοδος 1906-1907, σ. 214 κ.ε.

Πίνακας εξέλιξης του Δημοσίου χρέους 1898-1915

Για κάθε χρήση καταβάλλονται στις τράπεζες προμήθεια 0,5% επί της συνολικής εξυπηρέτησης. Σύμφωνα με αυτά:

	Τόκοι	Προμήθεια εξυπηρέτησης τόκων	Σύνολο	Χρεολύσια τραπεζικά	Προμήθεια εξυπηρέτησης χρεολυσίων	Σύνολο
1908	500.000	2.500	502.500	-	-	-
1909	875.000	4.375	879.375	-	-	-
1910	997.475	4.987	1.002.462	205.000	1.025	206.025
1911	987.075	4.935	992.010	217.000	1.085	218.085
1912	976.100	4.880	980.980	227.000	1.135	228.135
1913	964.600	4.823	969.423	249.000	1.245	250.245
1914	952.000	4.760	956.760	251.000	1.255	252.255

	Τοκοχρεολύσια	Συνολικά έξοδα εξυπηρέτησης	Σύνολο
1908	500.000	2.500	502.500
1909	875.000	4.375	879.375
1910	1.202.475	6.012	1.208.487
1911	1.204.075	6.020	1.210.095
1912	1.203.100	6.015	1.209.115
1913	1.213.600	6.068	1.219.668
1914	1.203.000	6.015	1.209.015

1. Πρακτικά Βουλής, 1.4.1908, σ. 870.

2. Βλέπε χρεολυτικό πίνακα του δανείου με τις ομολογίες που εξοφλούνται κάθε Ιούνιο και Δεκέμβριο. Πρακτικά Βουλής, ΙΗ περίοδος 1906-1907, σ. 214.

Πίνακας 10
Εξυπηρέτηση βραχυπρόθεσμου (προσωρινού) δανεισμού σε χρυσό

	Ονομαστικό Κεφάλαιο φρ.	Τόκοι	Εξοδα
1912 Δάνειο με συναλλαγματικές του Δεκεμβρίου 1912, 6%	40.000.000	—	1.568.020
40 εκ. φρ./1912		1.209.853	—
50 εκ. φρ./1913	50.000.000	1.515.753	—
1913 40 εκ. φρ./1913	40.000.000	1.200.000	—
50 εκ. φρ., επιτάξεως 1913	50.000.000	1.023.750	—
Σύνολο	140.000.000	4.949.356	
40 εκ. φρ./1912		1.202.112	
50 εκ. φρ./Μαρτίου 1913		1.754.794	
40 εκ. φρ./Ιουνίου 1913		1.312.000	
1914 30 εκ. φρ./Νοεμβρίου 1913	30.000.000	155.345	7.161.838
50 εκ. φρ., επιτάξεως 1913		3.000.000	
65 εκ. φρ./1914	65.000.000	1.959.750	
Σύνολο	95.000.000	9.384.001	7.161.838
Γενικό Σύνολο	275.000.000	14.333.357	8.729.858

Πηγές: Απολογισμοί 1912-1914.

Πίνακας 11
Εξυπηρέτηση ΔΧ σε χρυσό

	Τόκοι παλαι- ών δανείων	Τόκοι νέων δανείων	Χρεολύσια ¹ δανείων	Αύξηση τόκων και χρεολυσίων παλαιών	Έξοδα εξυ- πηρέτησεως δανείων	Σύνολο
1902	8.379.696	4.318.147	1.160.694	2.715.011	9.568.696	26.142.246
1903	8.328.306	4.632.262	3.098.468	2.222.316	9.933.556	28.214.908
1904	8.277.979	5.019.837	3.147.999	3.391.930	7.456.615	27.294.360
1905	8.215.894	5.632.521	3.205.156	3.966.456	4.519.145	25.539.172
1906	8.146.868	5.715.360	3.260.437	4.902.444	2.137.770	24.162.879
1907	8.065.063	5.797.453	3.304.713	5.404.164	1.841.525	24.412.918
1908 ²	7.976.353	6.238.405	3.374.062	5.539.745	1.794.504	24.923.069
1909	7.887.821	6.554.911	3.435.156	5.131.206	1.016.061	24.025.155
1910 ³	7.795.257	6.616.386	3.698.762	5.652.320	3.224.712	26.987.437
1911	7.698.145	9.163.896	3.776.812	6.174.627	45.243.495	72.056.975
1912	7.597.878	10.857.652	4.447.431	7.181.227	1.961.270 ⁴	32.045.458
1913	7.502.466	15.680.474 ⁵	4.564.782	6.435.676	3.676.352	37.859.750
1914	7.426.298	25.396.171 ⁶	4.585.640 ⁷	4.321.401	8.380.196 ⁸	50.109.706

Πηγές: Απολογισμοί 1902-1914. Πίνακες 10 και 9.

1. Αναφερόμαστε πάντοτε στα τακτικά χρεολύσια.
2. Από το 1908 και μετά οι τόκοι των νέων δανείων αυξάνονται κατά τους τόκους του δανείου «Εθνικής Αμύνης»/1907. Επίσης τα έξοδα αυξάνουν κατά την προμήθεια εξυπηρέτησης των τόκων του δανείου αυτού. Στους απολογισμούς αυτές οι αυξήσεις δεν εμφανίζονται.
3. Από το 1910 και μετά το ίδιο ισχύει για το χρεολύσιο και τα έξοδα εξυπηρέτησης του δανείου «Εθνικής Αμύνης»/1907 που και πάλι δεν εμφανίζονται στους απολογισμούς. Στα έξοδα του 1910 συμπεριλαμβάνονται και τα έξοδα έκδοσης της προκαταβολής των 40 εκ. φρ./1910.
4. Τα έξοδα αυτά είναι 1.568.020 έξοδα έκδοσης βραχυπρόθεσμου δανείου 40 εκ. φρ., Δεκεμβρίου 1912, 6.015 έξοδα εξυπηρέτησης δανείου «Εθνικής Αμύνης»/1907 και 387.235 τα έξοδα εξυπηρέτησης των υπολοίπων δανείων.
5. Συμπεριλαμβάνονται και οι τόκοι 4.949.356 των προσωρινών δανείων σε χρυσό (βλέπε πίνακα 9).
6. Νέα δάνεια σε χρυσό

• Εγγυημένο του 1898	3.118.750
• Σιδηροδρόμων/1902	2.223.430
• «Εθνικής Αμύνης»/1907	952.000
• 110 εκ. φρ./1911	4.334.290

• 500 εκ. φρ./1914	5.383.700
• Προσωρινών δανείων σε χρυσό (βλέπε πίνακα 9)	9.384.001
Σύνολο	25.396.171

7. Αποτελείται από το χρεολύσιο 900.000 του δανείου 1832, τα χρεολύσια των παλαιών δανείων 494.966, των νέων δανείων 2.939.674 και του «Εθνικής Αμύνης»/1907 251.000. Σύνολο 4.585.640.

8. Τα έξοδα συντίθενται από τα

• Έξοδα εξυπηρέτησης των δανείων	532.543
• Έξοδα εξυπηρέτησης του δανείου «Εθνικής Αμύνης»/1907	6.015
• Τόκοι του προκαταβληθέντος από την Εθνική πρώτου μέρους του δανείου 500 εκ. φρ./1914	22.036
• Έξοδα βραχυπροθέσμων (προσωρινών) δανείων	7.716.417
• Σύνολο τόκων υπέρ διαχείρισεως	103.185
Σύνολο	8.380.196

Πίνακας 12
Εξυπηρέτηση Εθνικών δανείων της περιόδου 1902-1914

		Τόκοι	Χρεολύσια	Έξοδα	Σύνολο
1902	Ελ. Σιδ/μων/1902	553.335	13.641	122.454	689.430
1903	Ελ. Σιδ/μων/1902	878.950	37.500	—	916.450
1904	Ελ. Σιδ/μων/1902	1.312.400	40.000	200.000 ¹	1.552.400
1905	Ελ. Σιδ/μων/1902	1.975.740	46.500	41.241 ²	2.063.481
1906	Ελ. Σιδ/μων/1902	2.108.860	51.500	—	2.160.360
1907	Ελ. Σιδ/μων/1902	2.241.730	55.000	—	2.296.730
1908	Ελ. Σιδ/μων/1902	2.239.530	57.500	—	
	Εθν. Αμύνης/1907	500.000	—	2.500	
	Σύνολο	2.739.530	57.500	2.500	2.799.530
1909	Ελ. Σιδ/μων/1902	2.237.130	62.500	—	
	Εθν. Αμύνης/1907	875.000	—	4.375	
	Σύνολο	3.112.130	62.500	4.375	3.179.005
1910	Ελ. Σιδ/μων/1902	2.234.630	65.000	—	
	Εθν. Αμύνης/1907	997.475	205.000	6.012	
	Προκαταβολής 40 εκ. φρ.	—	—	2.853.622	
	Σύνολο	3.232.105	270.000	2.859.634	6.361.739
1911	Ελ. Σιδ/μων/1902	2.232.030	67.500	—	
	Εθν. Αμύνης/1907	987.075	217.000	6.020	
	Προκαταβολής 40 εκ. φρ.	1.816.666	—	—	
	Απόδοση προκαταβολής	—	—	40.000.000	
	110 εκ. φρ./1911	805.000	—	4.877.630	
	Σύνολο	5.840.771	284.500	44.883.650	51.008.921
1912	Ελ. Σιδ/μων/1902	2.229.280	59.448	—	
	Εθν. Αμύνης/1907	976.100	227.000	6.015	
	110 εκ. φρ./1911	4.392.960	604.858	—	
	Σύνολο	7.598.340	891.306	6.015	8.495.661
1913	Ελ. Σιδ/μων/1902	2.226.430	61.627	—	
	Εθν. Αμύνης/1907	964.600	249.000	6.068	
	110 εκ. φρ./1911	4.349.400	625.704	—	
	Σύνολο	7.540.430	936.331	6.068	8.482.829
1914	Ελ. Σιδ/μων/1902	2.223.430	75.000	—	
	Εθν. Αμύνης/1907	952.000	251.000	6.015	
	110 εκ. φρ./1911	4.334.290	562.094	—	
	500 εκ. φρ./1914 ³	5.383.700	—	22.036 ⁴	
	Σύνολο	12.893.420	888.094	28.051	13.809.565

Πηγές: Απολογισμοί 1902-1914. Πίνακας 9.

1. Έξοδα καταβολής του υπολοίπου του δανείου των Ελληνικών Σιδηρών του 1902.
2. Έξοδα κατασκευής και αποστολής, όπως και χαρτοσήμου, 11.500 ομολογιών.
3. Για το πρώτο τμήμα 250 εκ. φρ. και 11 εκ. φρ. από το δεύτερο τμήμα.
4. Τόκοι επί του προκαταβληθέντος, από την Εθνική, πρώτου μέρους του δανείου των 500 εκ. φρ.

Πίνακας 13

Εξυπηρέτηση ΔΧ σε τραπεζογραμμάτια και κερματικά

	Τόκοι δανείων σε τραπεζ/τια	Χρεολύσια δανείων σε τραπεζ/τια	Τόκοι κυμανόμενου χρέους σε τραπεζ/τια	Ελάττωση χρέους ΑΚ σε τραπεζ/τια και κερματικά ¹	Σύνολο
1902	3.978.934	283.510	1.055.599	2.000.000	7.318.043
1903	4.600.123	370.685	1.048.584	2.000.000	8.019.392
1904	4.584.855	389.827	1.025.139	2.000.000	7.999.821
1905	4.568.935	394.363	1.090.563	2.000.000	8.053.861
1906 ²	4.552.622	419.311	1.110.371	2.000.000	8.082.304
1907 ³	4.534.997	439.686	1.028.459	2.000.000	8.003.142
1908 ⁴	4.415.876	3.406.993	962.938	2.000.000	10.785.807
1909	4.353.330	201.280	1.034.666	2.000.000	7.589.976
1910	4.344.830	211.280	1.070.254	2.000.000	7.626.364
1911 ⁵	4.336.080	216.280	773.367	2.000.000	7.325.727
1912	4.327.205	211.280	653.383	2.000.000	7.191.868
1913	4.318.080	236.280	1.342.635	2.000.000	7.896.995
1914 ⁶	4.307.956	810.028	241.280	2.000.000	7.359.264

Πηγές: Απολογισμοί 1902-1914.

1. Ετήσια καταβολή 2 εκ. δρχ.
2. Από το 1906 και μετά υπάρχει το δάνειο για το διακανονισμό του χρέους προς τις ναυτικές νήσους. Επίσης το χρέος προς ανέγερση Δημ. κτηρίων. Στους απολογισμούς τα δάνεια αυτά αν και εξυπηρετούνται από το Δημόσιο, δεν συμπεριλαμβάνονται στο ΔΧ. Λογιστικά είναι εκτός ΔΧ αν και ουσιαστικά ανήκουν στο χρέος σε τραπεζογραμμάτια. Επομένως το χρέος τούτο λογιστικά εμφανίζεται μικρότερο.
3. Από το 1907 έχουμε το δάνειο των 10 εκ. για το «Θεσσαλικό Γεωργικό Ταμείο». Για τις επόμενες χρήσεις έχουμε την ετήσια τοκοχρεολυτική εξυπηρέτηση του ενώ το ίδιο μειώνεται κατά τη χρεολυτική του απόσβεση. Ακριβώς τα ίδια για το δεύτερο δάνειο των 5 εκ./1909. Αυτά δεν συμπεριλαμβάνονται στο ΔΧ. Λογιστικά υπάγονται στα Ειδικά Ταμεία ενώ εξυπηρετούνται από το Δημόσιο, δηλαδή πρόκειται για εσωτερικό ΔΧ.
4. Το 1908 εξοφλούνται τα χρέος προς εξαγορά των Στεφανοβικειών, το χρέος προς τους κληρονόμους του Όθωνα ενώ το χρέος των χρηματικών εγγυήσεων παύει να συμπεριλαμβάνεται στο ΔΧ.
5. Το 1911 η τελευταία καταβολή εξυπηρέτησης των κερματικών γραμματίων.
6. Στα τραπεζικά γραμμάτια συμπεριλαμβάνονται το χρέος προς τις ναυτικές νήσους, το χρέος για την ανέγερση Δημόσιων κτηρίων και το χρέος προς τα Λιμενικά Ταμεία. Μέχρι το 1914 ως μη συμπεριλαμβανόμενα στο ΔΧ, αφαιρούμε από τους τόκους των τραπεζικών γραμματίων τους τόκους των χρεών αυτών που ανέρχονται σε 192.503. Επομένως οι τόκοι των δανείων σε τραπεζογραμμάτια κατέρχονται στα 4.307.956 δρχ. Επίσης από τα χρεο-

λύσια σε τραπεζικά αφαιρούμε τα χρεολύσια 179.531 που είναι τα χρεολύσια των δανείων αυτών, οπότε η χρεολυτική εξυπηρέτηση κατέρχεται στις 241.280 (420.811-179.531). Το σύνολο των τόκων του ΔΧ είναι 39.463.855 αλλά συμπεριλαμβάνει τόσο τους τόκους των παραπάνω δανείων 192.503 όσο και τους τόκους από τις «ποικίλες υποχρεώσεις του κράτους», 4.004.476. Αφαιρουμένων αυτών απομένουν σύνολο τόκων 35.266.876.

Πίνακας 14
Α. Εξυπηρέτηση ΔΧ

	Εξυπηρέτηση ΔΧ σε χρυσό	Εξυπηρέτηση ΔΧ σε τραπεζο- γραμμάτια κερ- ματικά και έντο- κα γραμμάτια	Εξυπηρέτηση συνολικού ΔΧ	Συμμετοχή εξυπηρέτησης σε χρυσό στο συνολικό ΔΧ %	Εξυπηρέτη- ση Εξωτερι- κού ΔΧ/ Εξυπηρέτη- ση Εσωτε- ρικού ΔΧ
1902	26.142.246	7.318.043	33.460.289	78,12	3,57
1903	28.214.908	8.019.392	36.234.300	77,86	3,51
1904	27.294.360	7.999.821	35.294.181	77,33	3,41
1905	25.539.172	8.053.861	33.593.033	76,02	3,17
1906	24.162.879	8.082.304	32.245.183	74,93	2,99
1907	24.412.918	8.003.142	32.416.060	75,31	3,05
1908	24.923.069 ¹	10.785.807	35.708.876	69,79	2,31
1909	24.025.155	7.589.276	31.614.431	75,99	3,16
1910	26.987.437	7.626.364	34.613.801	77,96	3,53
1911	72.056.975	7.325.727	79.382.702	90,77	9,84
1912	32.045.458	7.191.868	39.237.326	81,67	4,45
1913	37.859.750	7.896.995	45.756.745	82,74	4,79
1914	50.109.706	7.359.264	57.468.970	87,19	6,81

1. Προστίθεται το δάνειο «Εθνικής Αμύνης»/1907 και η εξυπηρέτηση του που δεν υπάρ-
χουν στο ΔΧ των απολογισμών από το 1908 και μετά

Β. Κατά κεφαλή ΔΧ και εξυπηρέτηση

	Πληθυσμός	ΔΧ σε δρχ.	ΔΧ σε χρυσό	ΚαΚΕ ΔΧ σε δρχ.	ΚαΚΕ ΔΧ σε χρυσό	ΚαΚΕ εξυπηρέτη- ση ΔΧ σε δρχ.	ΚαΚΕ εξυπηρέτη- ση ΔΧ σε χρυσό
1902	2.609.947	958.870.073	777.946.011	367,39	298,00	12,82	10,00
1912	2.727.275	1.080.036.390	896.700.511	396,00	328,78	14,38	11,74
1914	4.867.378	1.424.240.713	1.212.989.011	292,60	249,20	11,80	10,29

Πίνακας 15
Εξυπηρέτηση ΔΧ, ΔΧ σε χρυσό, Εθνικών δανείων και τακτικά έσοδα

	Συνολικό ΔΧ	Τακτικά Έσο- δα	Εξυπηρέτηση συνολικού ΔΧ	Εξυπηρέτηση ΔΧ σε χρυσό	Εξυπηρέτηση Εθν. δανείων 1902-1914	Εξυπηρέτηση ΔΧ, ΔΧ σε χρυσό και Εθν. δανείων ως προς τα- κτικά έσοδα επί % ΔΧ ΔΧ σε Εθν. χρυσό δαν.		
1902	958.870.073	114.409.903	33.460.289	26.142.246	689.430	29,24	22,84	0,60
1903	951.253.221	114.579.015	36.234.300	28.214.908	916.450	31,62	24,62	0,79
1904	969.467.268	115.883.095	35.294.181	27.294.360	1.552.400	30,45	23,55	1,33
1905	964.814.948	115.806.480	33.593.033	25.539.172	2.063.481	29,00	22,05	1,78
1906	961.212.982 ¹	125.909.923	32.245.183	24.162.879	2.160.360	25,60	19,19	1,71
1907	959.919.584 ²	124.423.159	32.416.060	24.412.918	2.296.730	26,05	19,62	1,84
1908	948.626.916	122.989.118	35.708.876	24.923.069	2.799.530	29,03	20,26	2,27
1909	962.199.136	121.632.213	31.614.431	24.025.155	3.179.005	25,99	19,75	2,61
1910	992.870.356	133.562.984	34.613.801	26.987.437	6.361.739	25,91	20,20	4,76
1911	1.035.582.576	142.814.491	79.382.702	72.056.975	51.008.921	55,58	50,45	35,71
1912	1.062.798.796	131.128.615	39.237.326	32.045.458	8.495.661	29,92	24,43	6,47
1913	1.199.426.516	129.058.901	45.756.745	37.859.750	8.482.829	35,45	29,33	6,57
1914	1.407.374.076 ⁴	207.683.484	57.468.970	50.109.706	13.809.565	27,67	24,12	6,64

Πηγές: Υπ. Οικονομικών Κατάσταση Πίνακας Π και Απολογισμοί 1902-1914.

Πίνακες 8, 11, 12.

1. Στη στήλη αυτή το συνολικό ΔΧ το εμφανίζουμε ελαττωμένο κατά το δάνειο προς διακανονισμό του χρέους προς τις ναυτικές νήσους και εκείνου προς ανέγερση Δημοσίων κτηρίων.
2. Από 1907 και μετά στη στήλη του συνολικού ΔΧ συμπεριλαμβάνεται το δάνειο των 10 εκ. δρχ./1907 για το «Θεσσαλικό Γεωργικό Ταμείο», ελαττωμένο σε κάθε επόμενη χρήση κατά τη χρεολυτική του απόσβεση. Στην εξυπηρέτηση του ΔΧ δεν συμπεριλαμβάνεται η εξυπηρέτηση του δανείου αυτού. Τα ίδια ακριβώς από το 1909 και μετά για το δεύτερο δάνειο των 5 εκ. δρχ. για το ίδιο ταμείο.
3. Το συνολικό χρέος είναι 1.01.231.296 αλλά εμφανίζεται ελαττωμένο κατά το χρέος του δανείου για τις ναυτικές νήσους 16.720.000 και εκείνου του προς ανέγερση Δημοσίων κτηρίων 640.940, ως μη υπαγομένων στο ΔΧ.
4. Το συνολικό ΔΧ είναι 1.424.240.713 αλλά εμφανίζεται ελαττωμένο κατά το χρέος του δανείου για τις ναυτικές νήσους 16.000.000 και εκείνου για την ανέγερση Δημοσίων κτηρίων 866.637.

Πίνακας 16
Τοκοχρεολύσια των εθνικών δανείων της περιόδου 1902-1914 κι σύγκριση με εκείνα της περιόδου 1881-1893

	Τόκοι νέων δανείων ¹	Χρεολύσια νέων δανείων	Σύνολο για τα νέα δάνεια	Τόκοι παλαιών δανείων ²	Χρεολύσια παλαιών δανείων	Αύξηση τόκων και χρεολυσίων παλαιών δανείων	Σύνολο για τα παλαιά δάνεια	Σύνολο τοκοχρεολυσίων παλαιών και νέων δανείων	Συμμετοχή παλαιών δανείων στο σύνολο των τοκοχρεολυσίων %
1902 ³	553.335	13.641	566.976	8.379.698	247.053	2.715.011	11.341.762	11.908.738	95,23
1903	878.950	37.500	916.450	8.328.306	494.107	2.222.316	11.044.729	11.961.179	92,33
1904	1.312.400	40.000	1.352.400	8.277.979	494.107	3.391.930	12.164.016	13.516.416	89,99
1905	1.975.740	46.500	2.022.240	8.215.894	494.107	3.966.456	12.676.457	14.698.697	86,24
1906	2.108.860	51.500	2.160.360	8.146.868	494.107	4.902.444	13.543.419	15.703.779	86,24
1907	2.241.730	55.000	2.296.730	8.065.063	494.107	5.404.164	13.963.334	16.260.064	85,87
1908 ⁴	2.739.530	57.500	2.797.030	7.976.353	494.107	5.539.745	14.010.205	16.807.235	83,35
1909	3.112.130	62.500	3.174.630	7.887.821	494.107	5.131.206	13.513.134	16.687.764	80,97
1910 ⁵	3.232.105	270.000	3.502.105	7.795.257	494.107	5.652.320	13.941.684	17.443.789	79,92
1911 ⁶	5.840.771	284.500	6.125.271	7.698.145	494.107	6.174.627	14.366.879	20.492.150	70,10
1912	7.598.340	891.306	8.489.646	7.597.878	494.107	7.181.227	15.273.212	23.762.858	64,27
1913	7.540.430	936.331	8.476.761	7.502.466	497.107	6.435.676	14.432.149	22.908.910	62,99
1914 ⁷	12.893.420	888.094	13.781.514	7.426.298	494.966	4.321.401	12.242.665	26.024.179	47,04

Πηγές: Πίνακες 12, 11. Απολογισμοί 1902-1914.

1. Δεν συμπεριλαμβάνεται το εγγυημένο από τις τρεις ΜΔ δάνειο συμβιβασμού του 1898.

2. Αναφερόμαστε στα Εθνικά δάνεια της περιόδου 1881-1893.
3. Από το 1902 μέχρι το 1907, μοναδικό νέο Εθνικό δάνειο είναι εκείνο των Ελληνικών Σιδηροδρόμων/1902.
4. Προστίθεται η εξυπηρέτηση του δανείου «Εθνικής Αμύνης»/1907.
5. Προστίθεται η προκαταβολή των 40 εκ. φρ./1910, η οποία όμως γι το 1910 έχει μόνο έξοδα έκδοσης.
6. Προστίθεται η εξυπηρέτηση των 110 εκ. φρ./1911 ενώ περιλαμβάνονται οι τόκοι, όπως και η απόσβεση, της προκαταβολής των 40 εκ. φρ./1910.
7. Προστίθενται οι τόκοι των καταβληθέντων 261 εκ. φρ. από το δάνειο των 500 εκ. φρ./1914.

Πίνακας 17
1902-1914

Α. ΑΠΟΣΒΕΣΗ ΠΑΛΑΙΩΝ ΔΑΝΕΙΩΝ

	120 εκ. /1881	170 εκ. /1887	135 εκ. /1887	Πάγια 1889	60 εκ. /1890	Κεφαλαι- οποίησης /1893	Σύνολο αποσβέσε- ων	Σύνολο πλεονασμά- των ¹
1902	388.500	340.000	611.500	595.000	228.000	57.500	2.220.500	1.489.000
1903	486.500	425.500	479.500	763.500	291.000	46.000	2.492.000	2.668.000
1904	890.500	782.500	662.000	1.108.000	536.000	68.000	4.047.000	3.332.000
1905	806.500	707.500	806.000	1.224.000	461.500	78.000	4.083.500	4.344.000
1906	971.000	857.000	994.000	1.465.500	574.000	92.500	4.954.000	5.190.000
1907	1.004.500	912.000	1.293.500	1.848.500	609.500	115.000	5.783.000	4.982.000
1908	1.223.000	1.091.500	1.040.500	1.607.000	726.000	104.000	5.792.000	5.016.000
1909	1.017.000	900.000	1.288.500	1.872.500	600.000	120.500	5.798.500	5.586.000
1910	1.197.000	1.099.500	1.308.500	1.862.000	735.500	119.000	6.321.500	6.304.000
1911	1.304.500	1.162.000	1.239.000	1.775.000	766.000	113.000	6.359.500	7.246.000
1912	1.185.000	1.063.000	1.533.500	2.106.000	714.000	134.500	6.736.000	6.477.000
1913	1.198.000	1.068.000	1.155.000	1.526.500	694.000	100.500	5.742.000	4.592.000
1914	705.500	618.500	1.011.000	1.361.500	419.500	88.000	4.204.000	8.344.000
Σύνολο	12.377.500	11.027.000	13.422.500	19.115.000	7.355.000	1.236.500	64.533.500	65.570.000

Πηγές: Επεξεργασία στοιχείων από Υπ. Οικονομικών, Υπόμνημα. Για τα πλεονάσματα Καλλιαβιάς, σ. 99. Πίνακας Γ'.

Ι. Πλεονάσματα στη διάθεση της Επιτροπής ΔΟΕ για την απόσβεση και τους τόκους των παλαιών δανείων.

Β. Εξέλιξη του κεφαλαίου των παλαιών δανείων την περίοδο 1902-1914

	120 εκ. /1884	170 εκ./1887	135 εκ./1887 κεφάλαιο	Πάγια/1889 κεφάλαιο	60 εκ./1890 κεφάλαιο	Κεφ/ση/1 893 κεφάλαιο	Σύνολο κεφαλαίων
31.12.1901	102.057.500	89.261.000	131.754.000	152.908.000	59.023.500	9.624.000	544.628.000
31.12.1914	89.680.000	78.234.000	118.331.500	133.793.000	51.668.500	8.387.500	480.094.500
Απόσβεση	12.377.500	11.027.000	13.422.500	19.115.000	7.355.000	1.236.500	64.533.500

Πηγές: Υπ. Οικονομικών, Υπόμνημα.

Πίνακας 18
ΑΠΟΣΒΕΣΕΙΣ 1902-1914

	1902 κεφάλαιο ¹	1910 κεφάλαιο	1912 κεφάλαιο	1914 κεφάλαιο	Απόσβεση κεφαλαίου 1902-1914
• 60 εκ. φρ./1932 ²	63.846.011	56.646.011	54.846.011	52.146.011	11.700.000
• Παλαιά δάνεια	544.628.000	509.457.500	496.776.500	480.094.500	64.533.500
• Νέα δάνεια	172.592.500	211.884.500	316.382.500	565.748.500	32.094.000
♦ Εγγυημένο 1898	150.592.500	135.972.500	131.020.000	122.552.500	28.040.000
♦ Εθν Δάνεια 1902-14	22.000.000	75.912.000	185.362.500	443.196.000	4.054.000
- Ελ. Σιδ/μων 1902	22.000.000 ³	55.912.000 ⁴	55.784.500	55.567.000	863.000
- «Εθν. Αμύνης» 1907	-	20.000.000	19.578.000	18.851.000	1.149.000
- 110 εκ. φρ./1911	-	-	110.000.000	107.778.000	2.222.000
- 500 εκ. φρ./1914	-	-	-	261.000.000	-
			Σύνολο		108.327.500

Πηγές: Υπ. Οικονομικών, -Υπόμνημα. Πίνακας Π. -Απολογισμοί 1902-1914.
Βλέπε και Πίνακα 17.

1. Σε κάθε χρήση, εκτός του 1914, αναγράφεται το κεφάλαιο στην αρχή της χρήσης, δηλαδή εκείνο της προηγούμενης. Το 1914 αναγράφεται το κεφάλαιο στις 31.12.1914.
2. Ετήσια χρεολυτική απόσβεση 900.000 φρ.
3. Το αναγραφόμενο ποσό αποτελεί την πρώτη ονομαστική δόση του δανείου από τις τέσσερις συνολικά.
4. Στο υπόμνημα για το 1913 καταγράφεται απόσβεση 35.000, ενώ δεν καταγράφει το 1902, αντίθετα με τους απολογισμούς που καταγράφουν χρεολύσιο 13.641. Το 1904 το υπόμνημα αναφέρει αρχικό κεφάλαιο 21.965.000 προστευξανόμενο κατά 27.500.000 της δεύτερης και τρίτης δόσης του δανείου. Επομένως αρχικό κεφάλαιο 49.465.000. Αναφέρεται σε τελικό 49.425.000 που σημαίνει ετήσιο χρεολύσιο 40.000. Το 1905 χρεολύσιο 49.425.000-49.382.000=43.000. Το κεφάλαιο 49.382.000 στο οποίο προστίθεται η τέταρτη δόση του δανείου, οπότε αρχικό κεφάλαιο 56.132.000. Τελικό 56.084.500. Επομένως χρεολύσιο 47.500. Δηλαδή μέχρι και το 1906 έχουμε συνολικά χρεολύσια 165.500. Από το 1907 μέχρι το 1914: 56.084.500-55.567.000= 517.500. Άρα για ολόκληρη την περίοδο 683.000.

Πίνακας 19
Εσόδων – εξόδων 1915-1924

	Εσοδα		Εξοδα		Ελλείμματα	
	Τακτικά	Συνολικά	Τακτικά	Συνολικά	Τακτικό	Συνολικό
1915	216.721.043	438.004.424	228.772.139	385.900.087	-12.051.096	+52.104.337
1916	218.262.045	312.845.090	190.859.519	237.804.618	+27.402.526	+75.040.472
1917	204.755.794	443.420.285	225.556.100	317.024.256	-20.800.306	+126.396.028
1918-19	373.501.026	1.250.505.249	346.080.932*	1.146.062.847	+27.420.094	-195.557.598
1919-20	468.589.167	1.128.729.028	361.075.814*	1.353.603.588	+107.513.353	-224.874.559
1920-21	640.322.224	1.653.582.515	1.360.981.742	1.682.637.699	-720.659.518	-29.055.184
1921-22	863.697.047	2.278.723.270	2.110.288.001	2.472.776.628	-1.246.590.954	-194.053.358
1922-23	1.742.714.886	4.577.184.718	2.857.443.542	3.458.422.378	-1.132.728.656	+1.118.762.340
1923-24	3.299.331.764	3.989.809.712	3.327.625.305	4.978.434.011	-71.706.459	-988.624.299
	8.027.894.996	16.072.804.291	11.008.683.097	16.032.666.112	+40.138.179	-259.856.821

* Όλα τα έξοδα του υπ. στρατιωτικών αναγράφονται στα έκτακτα, πράγμα που εμφανίζει τα συνολικά τακτικά έξοδα λιγότερα, οπότε το πραγματικό έλλειμμα εμφανίζεται ως πλεόνασμα, είναι όμως καθαρά εικονικό. Όσον αφορά στα τακτικά έξοδα του υπ. στρατιωτικών, όπως σημειώνει ο Γ. Κοφινάς στην έκθεση του προϋπολογισμού 1923-24, «το ποσό τούτο δεν δύναται να προσδιορισθή». Σημειώνουμε όμως ότι τα έξοδα του υπ. στρατιωτικών αυξάνουν από 47.463.605, με τα 17.400.493 τακτικά, σε συνολικά 649.555.624 του 1919-20 όπου δεν εμφανίζονται τα τακτικά, όπως και το 1918-19.

Πηγές: Απολογισμοί 1915-1924.

Πίνακας 20

Εσωτερικός δανεισμός 1915-1923

Δεν συμπεριλαμβάνονται τα μικροδάνεια για την ανέγερση δημοσίων κτηρίων (δικαστήρια, τελωνεία...).

Από Εθνική Τράπεζα		Από ομολογίες του Ελλ. Δημοσίου	
Σε εκ. χρυσές δρχ.	Σε εκ. δρχ.	Σε εκ. δρχ.	
40/1915	1.000/1920	100/1917	επιτάξεως
15/1915	12/1920	καπνεργατών	75/1918
5/1917	75/1921	0,5/1918	αναδάσωσης
10/1917	550/1921	75/1919	απαλ/σεως αγρ. κτημάτων
25/1917	προς εγκατάσταση		
προσωρινής κυβ. Θεσ/κης	125/1921	300/1920	λαχειοφόρο
40/1921	120/1921	800/1922-23	Ελλ/Βουλγ. μεταν/σης
12/1921	19/1922	1570/1922	αναγκαστικό
50/1922	550/1922		
16,436/1923	600/1922		
	750/1923		
Σύνολο: 213,436 εκ. χρ. δρχ.	3.801 εκ. δρχ.	2.821,5 εκ. δρχ.	

Πηγές: ΙΑ/ΕΤΕ, Φ 116 δάνειο 15 εκ. χρ. δρχ./1915, 121 δάνειο 5 εκ. χρ. δρχ./1917, 122 δάνειο 25 εκ. χρ. δρχ./1917, 124 δάνειο 75 εκ. χρ. δρχ./1918, 132 και 17 δάνειο 40 εκ. χρ. δρχ./1921, 135 και 175 δάνειο 120 εκ. δρχ./1921, 136 και 175 δάνειο 75 εκ. δρχ./1921, 137 δάνειο 19 εκ. δρχ./1922, 138, 139 και 175 δάνειο 50 εκ. χρ. δρχ./1923, 175 δάνεια σε εκ. δρχ. 550/1921, 125/1921, 550/1922, 600/1922, 750/1923.

Α. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον*, σ. 31, 33, 34.

Γ. Χαριτάκης, *Ανάλυσις*, σ. 51 κ.ε, 53, 54, 63 κ.ε, 65, 84 κ.ε.

Θ. Λεκατζάς, σ. 38.

Π. Δερτιλής, *Το δημόσιον*, σ. 60, 61, 64, 102, 103, 104.

Δ. Στεφανίδης, *Η εισροή*, σ. 205 σημ.3, 4, 5, 6.

Ε. Χανδράκης, «Το δημόσιον...», *Πρωία*, 3, 4.12.1932.

Πίνακας 21
Αναλυτικά η εξυπηρέτηση του ΔΧ

	Τόκοι παλαιών δανείων ¹	Τόκοι Νέων δανείων	Εύνολο	Τόκοι προ- σωρινών δανείων	Χρεολύσια Παλαιών δανείων ²	Χρεολύσια Νέων δανεί- ων	Σύνολο	Τοκοχρεολύσια τραπεζικών	Κυμαινόμενα	Έκτακτες αποσβέσεις	Έξοδα εξυπη- ρέτησης δανεί- ων ¹
1915	11.960.574	26.242.396	38.202.970	—	4.849.860	4.306.591	9.156.451	6.898.725	4.989.905	67.363.632	627.529
1916	11.990.147	27.014.644	39.004.791	5.400.000	5.106.792	5.709.856	10.816.648	6.801.790	2.130.210	2.485	379.921
1917	11.725.495	26.767.221	38.492.716	5.400.000	4.976.860	5.975.840	10.952.700	4.884.124	3.798.648	28.600	1.538.065
1918-19	14.107.971	38.565.109	52.673.080	5.046.000	5.475.535	9.374.927	14.850.462	12.209.175	6.919.648	54.304.779	4.519.681
1919-20	14.441.507	26.142.666	40.584.173	5.554.037	5.406.204	6.712.073	12.118.277	15.687.160	10.846.628	844.646	5.070.381
1920-21	19.906.920	28.804.448	48.711.368	29.486.005	9.106.228	7.613.669	16.719.897	20.028.720	12.355.973	1.766.140	11.402.466
1921-22	18.099.293	34.008.868 ⁴	52.108.161	8.535.787 ⁵	8.168.134	8.172.673	16.340.807	74.939.387	17.734.571	2.940	115.552.749
1922-23	14.415.183	37.205.539 ⁴	51.620.722	1.255.011 ⁵	6.052.180	12.601.918	18.654.098	73.748.549	18.458.787	—	287.133.101
1923-24	11.692.594	35.077.292 ⁴	46.769.886	7.924.845 ⁵	4.572.989	18.829.997	23.402.986	136.328.979	78.004.100	102.945.700	627.826.227
Σύνολο	128.339.684	279.828.183	408.167.867	68.601.685	53.714.782	79.297.544	133.012.326	351.526.609	155.228.470	227.258.922	1.054.050.120

Πηγές: Απολογισμοί των εσόδων και εξόδων του κράτους 1915-1923

1. Για τα έτη 1915, 1916 δεν συμπεριλαμβάνονται οι 88.601 της βελτίωσης των τόκων των πρόσθετων εξόδων διαχείρισης από την επιτροπή ΔΟΕ. Επίσης δεν συμπεριλαμβάνονται οι 104.000 των 1917-1919 που καταβάλλονται ως νομισματική διαφορά των δικαιωμάτων της επιτροπής ΔΟΕ.
2. Συμπεριλαμβάνεται η ετήσια απόσβεση του δανείου 60 εκ. φρ./1832 από 900.000 φρ.
3. Προμήθεια τραπεζών, έξοδα κληρώσεων, δημοσιεύσεων, εκτυπώσεως, υπογραφής ομολογιών κ.λ.π., διάφορα άλλα έξοδα εξυπηρέτησης του ΔΧ, αντιμισθία εκτάκτων υπαλλήλων ΔΧ για την κατασκευή των τοκομεριδίων και ομολογιών των εθνικών δανείων, έξοδα διαχείρισεως Διεθνούς ε-

λέγχου και νομισματική διαφορά των πληρωμών σε χρυσό.

4. Περιλαμβάνονται τα σε χρ. δρχ. της Εθνικής 40/1915, 10/1917, 5/1917, 25/1917 (προσωρινή κυβέρνηση) τα οποία στις προηγούμενες χρήσεις αναγράφονταν στα προσωρινά. Οι τόκοι αυτών το 1921-22 είναι 3,3 εκ.
5. Είναι προκαταβολές εξωτερικού.

Πίνακας 22
Συνολική εξυπηρέτηση ΔΧ

	Τοκογρεο- λύσια πα- λαιών και νέων δανει- ων σε χρυσό	Τόκοι προ- σωρινών δανειων σε χρυσό	Τοκογρεο- λύσια σε τραπεζικά	Τόκοι κυ- μαινόμενου χρέους	Έκτακτες αποσβέσεις και έξοδα εξ/σης των δανειων	Συνολική εξυπηρέτηση ΔΧ	Έξοδα εξυπ. ΔΧ ως προς την εξυπ. ισο ΔΧ %
1915	47.359.42	-	6.898.725	4.989.905	67.991.161	127.239.212	
	1						
1916	49.821.439	5.400.000	6.801.790	2.130.210	382.406	64.535.845	0,58
1917	49.445.416	5.400.000	4.884.124	3.798.648	1.566.665	65.094.853	2,36
1918-19	67.523.542	5.046.000	12.209.175	6.919.648	58.824.460	150.522.825	3,00
1919-20	52.702.450	5.554.037	15.687.160	10.846.628	5.915.027	90.705.302	5,58
1920-21	65.431.265	29.486.005	20.028.720	12.355.973	13.168.606	140.470.569	8,00
1921-22	68.448.968	8.535.787	74.939.387	17.734.571	115.555.689	285.214.402	40,51
1922-23	70.274.820	1.255.011	73.748.549	18.458.787	287.133.101	450.870.268	63,68
1923-24	70.172.872	7.924.845	136.328.979	78.004.100	730.771.927	1.023.202.723	61,35

Πηγές: Πίνακας 21.

Πίνακας 23 Σύνθεση Εξυπηρέτησης ΔΧ

	Εξυπηρέτηση				Ποσοστό συμμετοχής στη συνολική εξυπηρέτηση του ΔΧ, της εξυπηρέτησης			
	Συνολικού ΔΧ ¹	ΔΧ σε χρυσό ²	Εξωτερικού ΔΧ ³	Εσωτερικού ΔΧ ⁴	Σε χρ.	Εξωτ. ΔΧ	Εσωτ. ΔΧ	Υπόλοιπο ΔΧ ⁵
1915	127.239.212	47.359.421	47.336.784	6.898.725	37,22	37,20	5,42	57,35
1916	64.535.845	55.221.439	48.281.492	8.329.915	85,56	74,80	12,90	3,89
1917	65.094.853	54.845.416	47.884.029	6.423.249	84,25	73,56	9,86	8,22
1918-19	150.522.825	72.569.542	65.214.906	14.495.550	48,21	43,32	9,63	43,67
1919-20	90.705.302	58.256.487	51.171.325	17.218.285	64,22	56,41	18,98	18,47
1920-21	140.470.569	94.917.270	63.898.110	21.561.845	67,57	45,48	15,34	18,15
1921-22	285.214.402	76.984.755	63.616.843	79.771.512	26,99	22,30	27,96	46,73
1922-23	450.870.268	71.529.831	57.830.899	86.192.470	15,86	12,82	19,11	67,78
1923-24	1.023.202.723	78.097.717	52.111.140	154.390.711	7,63	5,09	15,08	79,04

Πηγές: Πίνακες 21, 22.

1. Τοκοχρεολύσια παλαιών και νέων δανείων, τόκοι προσωρινών δανείων, τοκοχρεολύσια σε τραπεζικά, κυμαινόμενου χρέους, έκτακτες αποσβέσεις και έξοδα εξυπηρέτησης των δανείων.
2. Τοκοχρεολύσια παλαιών και νέων σε χρυσό, τόκοι προσωρινών (ή προκαταβολές εξωτερικού) σε χρυσό.
3. Τοκοχρεολύσια παλαιών δανείων σε χρυσό και των εθνικών δανείων 1898-1914. Από το 1914 και μετά μόνο εκείνο του σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινούπολης χωρίς να περιλαμβάνομε τα σε χρυσό της Εθνικής Τράπεζας και προς τον Τ. Σβορώνο. Δηλαδή περιλαμβάνομε μόνο εκείνα στα οποία η χρηματοδοτική πηγή είναι εξωτερικού εξαιρουμένων των προσωρινών και των προκαταβολών.
4. Τα σε χρυσό της Εθνικής και τα σε τραπεζογραμμάτια δάνεια, όχι όμως τα κυμαινόμενα (βραχυπρόθεσμα).
5. Το κυμαινόμενο (τόκοι) οι έκτακτες αποσβέσεις και τα έξοδα εξυπηρέτησης των δανείων.

Πίνακας 24
Εξυπηρέτηση ΔΧ¹ και τακτικά Έσοδα

	Τακτικά Έσο- δα	Εξυπηρέτηση συνολικού ΔΧ	Εξυπηρέτη- ση ΔΧ σε χρυσό	Εξυπηρέτη- ση Εξ. ΔΧ	Εξυπηρέτη- ση Εσ. ΔΧ	% στα τακτ. Έσ. της εξυ- πηρέτησης του			
						ΔΧ	ΔΧ σε χρυσό	Εξ. ΔΧ	Εσ. ΔΧ
1915	216.721.043	127.239.212	47.359.421	47.336.784	6.898.725	58,71	21,85	21,84	3,18
1916	218.262.045	64.535.845	55.221.439	48.281.492	8.329.915	29,56	25,30	22,12	3,81
1917	204.755.794	65.094.853	54.845.416	47.884.029	6.423.249	31,79	26,78	23,38	3,13
1918-19	373.501.026	150.522.825	72.569.542	65.214.906	14.415.550	40,30	19,42	17,46	3,85
1919-20	468.589.167	90.705.302	58.256.487	51.171.325	17.218.285	19,35	12,43	10,92	3,67
1920-21	640.322.224	140.470.569	94.917.270	63.898.110	21.561.845	21,93	14,82	9,97	3,36
1921-22	863.697.047	285.214.402	76.984.755	63.616.843	79.771.512	33,02	8,91	7,36	9,23
1922-23	1.742.714.886	450.870.268	71.529.831	57.830.899	86.192.470	25,87	4,10	3,31	4,94
1923-24	3.299.331.764	1.023.202.723	78.097.717	52.111.140	154.390.711	31,01	2,36	1,57	4,67

Πηγές: Πίνακες 19, 23.

1. Η εξυπηρέτηση του ΔΧ, του ΔΧ σε χρυσό, του εξωτερικού ΔΧ όπως ορίζονται στις παρατηρήσεις του Πίνακα 23.

Πίνακας 25
Ονομαστικού κεφαλαίου ΔΧ

	31.12.1914	31.12.1918	31.3.1922 ¹	31.3.1923 ¹
60 εκ. φρ./1832	52.146.011	48.546.011	45.846.011	44.946.011
Παλαιά δάνεια σε χρυσό	480.094.500	454.538.000	428.468.500	421.408.500
Νέα δάνεια σε χρυσό	546.897.500	611.873.500	888.399.000	830.143.500
Προσωρινά δάνεια σε χρυσό ²	115.000.000	98.233.963	370.192.956	375.385.521
Σε τραπεζογραμμάτια ³	165.360.702	202.709.945	5.218.053.898	6.451.824.820
Κυμαινόμενο χρέος	43.200.000	52.122.426	435.373.137	390.267.491
Ειδικών ταμείων	21.542.000	25.302.000		
Ονομαστικό κεφάλαιο ΔΧ	1.424.240.713	2.431.925.845	7.386.333.502	8.413.975.843 ⁴
ΔΧ σε χρυσό ⁵	1.212.989.011			
ΔΧ σε τραπεζογραμμάτια ⁶	211.251.702			
Εθνικά δάνεια ⁷	1.097.989.011			

Πηγές: Zarelloni, Πίνακας II για το 1914. Θ. Λεκατζιάς, σ. 14, 37. Πίνακες για το 1918. Προϋπολογισμός 1922-23, σ. ιδ', Πίνακας IV. Προϋπολογισμός 1922-23, σ. ρξζ', Πίνακας V. Έκθεσις, επί του προϋπολογισμού 1924-25, σ. κα' σημ.(β).

1. Η δραχμή θεωρείται στο άρτιο. Εάν για το 1922 και 1923 δεν θεωρήσουμε τη δραχμή στο άρτιο αλλά τις τιμές συναλλάγματος κατά τη σύνταξη του προϋπολογισμού 1923-24 τότε το ΔΧ σε δραχμές για το 1922 και 1923 είναι αντίστοιχα 24.559.203.918 και 25.559.524.364.
2. Περιλαμβάνονται οι προκαταβολές εξωτερικού σε χρυσό από το 1918 και μετά, όπως και το μέρος των πολεμικών πιστώσεων των 750 εκ. δολ. που εισπράχθηκε.
3. Το 1922 και 1923 στα τραπεζογραμμάτια περιλαμβάνονται τα 801.908.130 εκδοθέντα τραπεζογραμμάτια με βάση πιστώσεις του εξωτερικού οι οποίες όμως δεν πραγματοποιήθηκαν.
4. Στην έκθεση του προϋπολογισμού 1923-24 εσφαλμένως αναγράφεται 8.513.975.843. Έκθεσις επί του προϋπολογισμού 1924-25, σ. κα' σημ.(β).
5. Παλαιά, νέα και προσωρινά σε χρυσό, το 60 εκ. φρ./1832 και από τα ειδικά ταμεία τα 20 εκ. φρ./1907 το οποίο το 1914 ανέρχεται σε 18.851.000.
6. Τραπεζογραμμάτια, κυμαινόμενο χρέος και από τα ειδικά ταμεία εκείνα των Θεσσαλικών γεωργικών ταμείων, των 10 εκ. δρχ./1907 και 5 εκ. δρχ./1909, εκ των οποίων το 1914 απομένουν αντίστοιχα 1.470.000 και 1.221.000.
7. Το ΔΧ σε χρυσό εκτός των προσωρινών δανείων σε χρυσό.

Πίνακας 26
Συνολική εξυπηρέτηση ΔΧ 1915-1923 και συμμετοχή της στα συνολικά τακτικά έσοδα της ίδιας περιόδου

	Δραχμές στο άρτιο	Ποσοστό επί των τακτικών εσόδων. 8.027.894.996
Τόκοι παλαιών, νέων και προσωρινών (ή προκαταβολών) σε χρυσό	476.769.552	5,93
Χρεολύσια παλαιών και νέων σε χρυσό	133.012.326	1,60
Σύνολο	609.781.878	7,53
Τραπεζικά		
Τόκοι	250.713.959	3,12
Χρεολύσια	100.812.650	1,25
Σύνολο (τοκοχρεολύσια τραπεζικών)	351.526.609	4,37
Κυμανόμενοι (τόκοι)	155.228.470	1,93
Συνολικοί τόκοι ΔΧ	882.711.981	10,99
Έκτακτες αποσβέσεις	227.258.922	2,83
Συνολικά χρεολύσια ΔΧ	233.824.976	2,91
Συνολικές αποσβέσεις ΔΧ	461.083.898	5,74
Έξοδα εξυπηρέτησης ΔΧ	1.054.050.120	13,12
Εξυπηρέτηση ΔΧ (εκτός εξόδων εξυπηρέτησης του ΔΧ)	1.343.795.879	16,73
Συνολική εξυπηρέτηση του ΔΧ (με τα έξοδα εξυπηρέτησης του ΔΧ)	2.397.845.999	29,86
Εξωτερικό ΔΧ	497.345.528	6,19
Εσωτερικό ΔΧ	395.282.262	4,92

Πηγές: Πίνακας 21

Πίνακας 27
Τα καθυστερούντα σε τ.δ. 1924-1932

	Εισπρακτέα Τακτ. Έσοδα	Εισπραχθέντα Τακτ. Έσοδα	Καθ/ντα	Καθ/ντα εισπ/τέα %	Καθ/ντα ανά κάτοικο	Καθ/ντα από ΑΦ	Καθ/ντα από ΑΦ/ Σύνολο Καθ/ντων %
1924	4.780.370.889	4.684.566.622	95.804.267	2,00	33,01	49.850.528	52,03
1925	5.676.761.744	5.567.726.381	109.035.362	1,92	44,39	49.447.491	45,34
1926	7.291.484.934	7.023.128.661	268.356.272	3,68	54,66	124.181.843	46,20
1927	9.294.371.126	8.807.017.390	487.353.736	5,24	136,63	390.862.567	80,20
1928	9.595.783.266	9.057.976.710	537.806.556	5,60	108,65	418.358.809	77,78
1929	9.933.513.373	9.242.349.097	691.164.275	6,95	166,72	497.439.663	71,97
1930	9.757.889.213	9.012.534.884	745.354.329	7,63	220,90	391.920.669	52,58
1931	9.337.509.279	8.406.970.616	930.538.662	9,96	190,61	491.678.124	52,83
1932	8.368.437.910	7.779.026.998	589.410.911	7,04	122,31	267.743.995	45,42

Πηγές: Πρόντζας, σ. 110, 211, 220 και επεξεργασία στοιχείων.

Πίνακας 28
Εισόδημα και φορολογική επιβάρυνση

ΚαΚΕ κατά κεφαλή εισόδημα ΦΕ φορολογική επιβάρυνση.

ΦΕ/Κ φορολογική επιβάρυνση ανά κάτοικο.

ΑΦ άμεσοι φόροι. ΑΦ/Κ άμεσοι φόροι ανά κάτοικο.

ΕΦ έμμεσοι φόροι. ΕΦ/Κ έμμεσοι φόροι ανά κάτοικο.

τ.δ τρέχουσες δραχμές.

	ΚαΚΕ τ.δ.	ΦΕ/Κ τ.δ.	% ΦΕ/Κ επί του ΚαΚΕ	ΑΦ/Κ τ.δ.	ΕΦ/Κ τ.δ.	% ΑΦ στη ΦΕ	% ΕΦ στη ΦΕ
1924	3.959,71	612,56	15,47	152,93	421,20	25,0	68,8
1925	4.580,46	642,33	14,02	151,06	446,30	23,5	69,5
1926	5.458,10	803,16	14,72	202,83	536,98	25,3	66,9
1927	5.615,28	1.013,43	18,05	282,01	685,87	27,8	67,7
1928	6.060,20	1.033,69	17,06	300,45	681,03	29,1	65,9
1929	6.590,34	1.040,92	15,79	278,18	697,15	26,7	67,0
1930	5.769,16	994,34	17,24	249,32	680,71	25,1	68,5
1931	5.881,69	1.140,27	19,39	271,22	801,32	23,8	70,3
1932	6.097,19	975,31	16,00	236,75	681,22	24,3	69,8

Πηγές: Πρόντζας σ.120, 121,126.

Πίνακας 29
Έσοδα – Έξοδα – Ελλείμματα σε τ.δ. 1924-1932

	Έσοδα		Έξοδα		Ελλείμματα	
	Τακτικά	Συνολικά	Τακτικά	Συνολικά	Τακτικό	Συνολικό
1924-25	4.684.566.622	5.758.377.509	3.430.787.965	5.497.477.015	1.253.778.657	260.900.494
1925-26	5.567.726.381	7.922.177.985	4.201.177.097	6.840.698.387	1.366.549.284	1.081.479.598
1926-27	7.023.128.661	9.508.112.050	5.943.614.510	8.687.190.060	1.079.514.151	820.921.990
1927-28	8.807.017.390	8.996.026.928	6.186.667.056	7.769.917.226	2.620.350.334	1.226.109.702
1928-29	9.057.976.710	10.551.516.578	6.327.701.862	9.446.396.553	2.730.274.848	1.105.120.025
1929-30	9.242.349.097	18.729.433.171	7.422.915.451	18.354.678.508	1.819.433.646	374.754.663
1930-31	9.012.534.884	11.393.607.301	7.617.650.056	11.176.465.973	1.394.884.828	217.141.328
1931-32	8.406.970.616*	11.076.989.184	7.626.212.793	11.098.635.053	780.757.823	-21.645.869
1932-33	7.779.026.998	9.144.412.989	6.472.508.484	9.117.017.057	1.306.518.514	27.395.932
Σύνολο	69.581.297.359	93.080.653.695	55.229.235.274	87.988.475.832	14.352.062.085	5.092.177.863

*Στους απολογισμούς ως τακτικά έσοδα αναγράφονται 8.551.619.988 συμπεριλαμβανομένων 144.649.371 των πολεμικών επανορθώσεων (Βλ. απολογισμό 1931-32 σ. 14). Οι τελευταίες όμως δεν αποτελούν τακτικό έσοδο του προϋπολογισμού και ως εκ τούτου εμείς τις εξαιρούμε. Ως τακτικά έσοδα θεωρούμε :8.551.619.988-144.649.371=8.406.970.616

Πηγές: Απολογισμοί Εσόδων και Εξόδων 1924-1932.

Πίνακας 30
Εξυπηρέτηση ΔΧ σε χρυσό 1924-32

ΠΑ: Παλαιά δάνεια, ΝΔ: Νέα δάνεια, ΝΕΔ: Νέα εθνικά δάνεια, Χ/ρ: Χρεολύσια

	1924-25	1925-26	1926-27	1927-28	1928-29	1929-30	1930-31	1931-32	1932-33
Τόκοι ΠΔ σε χρυσό	14.287.058	-	18.379.060	18.227.551	17.989.122	243.261.208	242.029.097	240.310.405	45.509.400
Τόκοι ΝΔ σε χρυσό	38.698.662	14.342.022	54.530.622	56.857.397	68.337.736	1.038.573.986	1.010.028.511 ¹	1.111.146.692 ¹	788.626.643 ¹
Τόκοι προκαταβολών εξωτερικού ²	2.039.862	687.500	841.363	679.363	1.196.850	605.118	695.700	39.069.760	103.552.670
Χ/ρ ΠΔ σε χρυσό ³	6.211.182	-	9.677.760	4.533.443	4.242.574	70.932.847	68.983.912	51.675.734	-
Χ/ρ ΝΔ σε χρυσό	21.013.373	2.853.500	14.055.330	18.772.620	25.815.964 ⁴	329.384.085 ⁴	375.510.648 ⁴	340.518.635 ⁴	12.648.500
Έκτακτες αποσβέσεις	-	685.955	271.223	271.223	271.223	11.568.340 ⁵	4.068.340	6.440.000 ⁶	-
Τακτικά έξοδα	145.541.220	211.548.676	1.242.131.139	1.340.729.620	1.444.919.442	29.824.058	29.254.825	29.408.247	23.784.392
Έκτακτα έξοδα	16.600	3.780.678	8.047.428	4.377.550	708.026	5.586.469	5.119.336	556.073	1.194.064
Σύνολο	227.807.957	233.898.331	1.347.933.925	1.444.448.767	1.563.480.937	1.729.736.111	1.735.690.369	1.819.125.546	975.315.669

Πηγές: Επεξεργασία στοιχείων απολογισμών 1924-1932.

1. Στους τόκους των ΝΔ σε χρυσό έχουν προστεθεί οι τόκοι του δανείου των 12.167.000 δολ. της αμερικανικής κυβέρνησης του 1929 όπως και του δανείου των πολεμοπαθών του 1929. Το 1932 επί πλέον οι τόκοι παλαιών και νέων δανείων σε ξένο νόμισμα.
2. Στους απολογισμούς, τις εξυπηρετούμενες προκαταβολές εξωτερικού συνθέτουν:
 - Προκαταβολή της γαλλικής κυβέρνησης το 1914 σε συνάλλαγμα προσωρινής κυβέρνησης.
 - Της αγγλικής κυβέρνησης:
 - Σε συναλλαγματικές του ν.294/1914 σε συνάλλαγμα προσωρινής κυβέρνησης.
 - Έναντι των 300 εκ. φρ. Από τη συμμετοχή στο δάνειο των 850 εκ. φρ. των πολεμικών πιστώσεων.
 - Της αμερικανικής κυβέρνησης έναντι των 250 εκ. φρ. από τη συμμετοχή στο δάνειο των 850 εκ. φρ. των πολεμικών πιστώσεων.

- Συναλλαγματικές κατά το ν.294/1914 των ναυπηγείων *Saint-Nazaire* και οίκου *Schneider*
 - Προκαταβολή 1 εκ. £ έναντι προσφυγικού δανείου 1924.
 - Προκαταβολές της εταιρείας *Foundation*.
 - Προκαταβολές 400.000 £ από το δάνειο οδοποιίας
 - Προκαταβολή *Spreyer* των 7,5 εκ. δολ.
3. Στα χρεολύσια των ΠΔ σε χρυσό συμπεριλαμβάνεται το χρεολύσιο του δανείου των 60 εκ. φρ. του 1932. Τούτο είναι πάγια 900.000 εκτός των χρήσεων 1929-30 και 1930-31 στις οποίες ανέρχεται στα 13.500.000.
 4. Συμπεριλαμβάνονται και τα χρεολύσια από τους διακανονισμούς των πολεμικών χρεών.
 5. Συμπεριλαμβάνεται η απόσβεση των 7,5 εκ. από τα πλεονάσματα της χρήσεως 1928-29.
 6. Τα 6.440.000 από τα πλεονάσματα προηγούμενων χρήσεων. Αντίθετα δεν καταγράφεται ένα μικρό ποσό προς απόσβεση ομολογιών ΠΔ δε χρυσό, στην κατοχή Ολλανδών ομολογιούχων, διότι τούτο εμφανίζεται μαζί με το χρέος από το ελληνοσερβικό σύμφωνο, ως ένα ποσό 1.380.320 στις έκτακτες αποσβέσεις.

Πίνακας 31
Απόσβεση εθνικών δανείων 1924-32¹
Σε σταθεροποιημένες δρχ. του 1928

1 £=375 δρχ., 1 δολ.=78 δρχ. και 1 χρ.φρ.=15 δρχ.

	Σε σταθ/νες δρχ.	Υπόλοιπο στις 31.3.1932	Απόσβεση
Προσφυγικό 1924 (10 εκ.£ και 11 εκ. δολ.)	4.608.000.000	4.309.950.000	298.050.000
Σιδηροδρόμων 1925	1.255.566.000	786.952.500	468.613.500
Υδρεύσεως 1925	858.000.000	726.600.000	131.400.000
Σουηδικό 1926	375.000.000	353.581.711	21.418.289
Σταθεροποιήσεως 1928 ² (4.070.960 £ και 17 εκ. δολ.)	2.852.610.000	2.732.617.500	119.992.500
Α' παραγωγικό 1928	1.500.000.000	1.474.402.500	25.597.500
Αμερ. Κυβίσεως 1929	949.026.000	850.200.000	98.826.000
Σχολικών κτιρίων 1930	375.000.000	367.620.371	7.379.629
Β' παραγωγικό 1931	1.725.000.000	1.718.677.500	6.322.500
Σιδ/μου Θεσ/κης-Μοναστηρίου	150.000.000	150.000.000	0
Σύνολο	14.648.202.000	13.470.602.082	1.177.599.918

Πηγή: Κ. Βαρβαρέσσος. Εισηγητική έκθεση επί του προϋπολογισμού 1932-33, σ. 383, 398-399.

1. Στο ύψος που πραγματοποιήθηκαν μέχρι το 1932.
2. Η εισηγητική έκθεση αναφέρει 6,5 εκ. £ και δεν αναφέρει τα 12.167.000 δολ. της αμερικανικής κυβερνήσεως. Το τελευταίο προστιθέμενο στο 4.070.960 που εμείς αντιστελώς καταγράφουμε, δίνει 6.601.696 και όχι 6.5 εκ. £, δηλαδή περισσότερες 101.696 £ ή 38.136.000 δρχ.

Πίνακας 32
Εξυπηρέτηση όλων των οφειλομένων Εθνικών δανείων

Στα εθνικά δάνεια δεν συμπεριλαμβάνονται οι προκαταβολές εξωτερικού, οι διακανονισμοί των πολεμικών χρεών με Αγγλία, ΗΠΑ, Γαλλία και οι έκτακτες αποσβέσεις από τα πλεονάσματα των χρήσεων 1927 και εξής. Αντίθετα στα έξοδα των εθνικών δανείων συμπεριλαμβάνονται τα έξοδα των σιδηροδρομικών δανείων Θεσ/κης-Κων/λης και Θεσ/κης-Μοναστηρίου.

ΕΔ: Εθνικά δάνεια, ΝΕΔ: Νέα εθνικά δάνεια, Χ/ρ: Χρεολύσια, Τ/Χ: Τοκοχρεολύσια.

	1924-25	1925-26	1926-27	1927-28	1928-29	1929-30	1930-31	1931-32	1932-33
Τόκοι ΠΔ σε χρυσό	14.287.058	-	18.379.060	18.227.551	17.989.122	243.261.208	242.029.097	240.310.405	45.509.400
Χ/ρ ΠΔ σε χρυσό ¹	6.211.182	-	9.677.760	4.533.443	4.242.574	70.932.847	68.983.912	51.675.734	-
Τ/Χ ΠΔ σε χρυσό	20.498.240	-	28.056.820	22.760.994	22.231.696	314.194.055	311.013.009	291.986.139	45.509.400
Τόκοι ΝΕΔ 1898-1923	30.423.152	6.818.255	26.293.252	25.935.932	25.562.905	376.099.184	259.515.193	247.092.627	36.359.889
Χ/ρ ΝΕΔ 1898-1923	8.290.892	2.499.000	8.918.330	9.282.142	9.644.486	132.564.523	130.400.389	108.135.860	3.875.060
Τ/Χ ΝΕΔ 1898-1923	38.714.044	9.317.255	35.211.582	35.218.074	35.207.391	508.663.707	389.915.582	355.228.487	40.234.949
Τόκοι ΝΕΔ 1924-32	-	7.385.572	23.207.480	25.949.400	37.857.081	639.871.013	696.898.223	807.746.163	713.961.755
Χ/ρ ΝΕΔ 1924-32	-	-	3.310.000	2.920.978	9.585.961	96.178.538	125.234.115	139.616.363	8.773.440
Τ/Χ ΝΕΔ 1924-32	-	7.385.572	26.517.480	28.870.378	47.443.042	736.049.551	822.132.338	947.362.256	722.735.195
Σύνολο Τ/Χ ΕΔ	59.212.284	16.702.827	89.785.882	86.849.446	104.882.129	1.558.907.313	1.523.060.929	1.594.577.152	808.479.544
Τ/Χ σε χρυσό	82.250.137	17.883.022	97.484.135	99.070.374	117.582.246	1.682.757.244	1.697.247.868	1.782.721.226	950.337.213
% Τ/Χ ΕΔ επί των Τ/Χ σε χρυσό	71,99%	93,4%	92,1%	87,66%	89,19%	92,64%	89,73,%	89,44%	85,07%
Τακτ. Έξοδα εξυπ. δανείων σε χρυσό	145.541.220	211.548.676	1.242.131.139	1.340.729.620	1.444.919.442	29.824.058	29.254.825	29.408.247	23.784.392
Τακτ. Έξοδα εξυπ. ΕΔ με βάση το % συμμετοχής τους στη Τ/Χ εξυπ. των δανείων σε χρυσό ² .	104.775.124	197.586.463	1.144.002.779	1.175.283.584	1.288.723.650	27.629.007	26.250.354	26.302.736	20.233.382
Έκτακτα έξοδα ΕΔ	16.600	3.780.678	8.047.428	4.377.550	708.026	5.586.469	4.800	556.073	1.194.064
Σύνολο Εξόδων ΕΔ	104.791.724	201.367.141	1.152.050.207	1.179.661.134	1.289.431.676	33.215.476	26.255.154	26.858.809	21.427.446
Συναρπική εξυπηρέτηση ΕΔ	164.004.008	218.069.968	1.241.836.089	1.266.518.580	1.394.313.805	1.592.122.789	1.549.316.083	1.621.435.961	829.906.990

Πηγές: Επεξεργασία στοιχείων των απολογισμών 1924-32.

1. Συμπεριλαμβάνεται το δάνειο των 60 εκ. φρ. 1932.
2. Στους απολογισμούς δεν καταγράφονται τα τακτικά έξοδα εξυπηρέτησης των εθνικών δανείων, ενώ καταγράφονται τα τακτικά έξοδα των δανείων σε χρυσό. Βρίσκουμε το ποσοστό συμμετοχής των Τ/Χ των ΕΔ στα Τ/Χ των δανείων σε χρυσό. Στη συνέχεια το ποσοστό αυτό από τα τακτικά έξοδα εξυπηρέτησης των δανείων σε χρυσό θεωρούμε ως έξοδα εξυπηρέτησης των ΕΔ (εφ' όσον τα έξοδα εξυπηρέτησης του δανείου σε χρυσό αναφέρονται στην τοκοχρεολυτική εξυπηρέτηση αυτών). Δηλαδή στη στήλη 1924-25 είναι το $71,99\%$ του $145.541.222=104.775.124$.

Πίνακας 33
Εξυπηρέτηση ΝΕΔ 1924-32
 (Δηλαδή των συναφθέντων από 1924-32)

	1924-25	1925-26	1926-27	1927-28	1928-29	1929-30	1930-31	1931-32	1932-33
Α. Τ/Χ εξυπ. ΕΔ	59.212.284	16.702.827	89.785.882	86.849.446	104.882.129	1.558.907.313	1.523.060.929	1.594.577.152	808.479.544
Β. Τ/Χ εξυπ. ΝΕΔ 1924-32	-	7.385.572	26.517.480	28.870.378	47.443.042	736.049.551	822.132.338	947.362.526	722.735.195
Γ. Ποσοστό Β επί της Α	-	44,21%	29,53%	33,24%	45,23%	47,21%	53,97%	59,41%	89,39%
Δ. Έξοδα εξυπ. ΕΔ	-	201.367.141	1.152.050.207	1.179.661.134	1.289.431.676	33.215.476	26.255.154	26.858.809	21.427.446
Ε. Έξοδα εξυπ. ΝΕΔ 1924-32.	-	89.024.413	340.200.426	392.119.360	583.209.947	15.681.026	14.169.906	15.956.818	19.153.993
Το ποσοστό Γ επί του Δ	-								
ΣΤ. Συνολική εξυπ. ΝΕΔ 1924-32:	-	96.409.985	366.717.906	420.989.738	630.652.989	751.730.577	836.302.244	963.319.344	741.889.188
Β+Ε	-								

Πηγή: Πίνακας 32

Πίνακας 34
Ονομαστικού πάγιου εξωτερικού δανεισμού κατά χώρα έκδοσης
1924-32

Σε σταθεροποιημένες δρχ. του 1928: 1 £=375 δρχ., 1 δολ.=77,99 δρχ.
 (Δεν συμπεριλαμβάνουμε το δανεισποιηθέν χρέος του σιδη/μου Θεσσαλονίκης-
 Μοναστηρίου 10 εκ. χρ. φρ.)

Δάνειο	Εκδότης		Σταθ/νες δρχ. 1928
A' προσφυγικό 1924	<i>Habros Bank</i> (Αγγλία)	7.500.000 £	2.812.500.000
10 εκ. £ και 11 εκ. δολ.	<i>ETE</i> (Ελλάδα)	2.500.000 £	937.500.000
	<i>Spreyer and Co</i> (ΗΠΑ)	11.000.000 δολ.	857.890.000
Ελληνικών σιδη/μων	<i>Societe Commercial de</i>		
21.000.000 δολ.	<i>Belgique</i> (Βέλγιο)	21.000.000 δολ.	1.637.790.000
Υδρεύσεως 1925	<i>Ulen and Co</i> (ΗΠΑ)	5.500.000 δολ.	428.945.000
11.000.000 δολ.	<i>Τράπεζα Αθηνών</i> (Ελλάδα)	5.500.000 δολ.	428.945.000
Σουηδικό 1926			
1.000.000 £	Σουηδικός οίκος (Σουηδία)	1.000.000 £	375.000.000
Σταθεροποιήσεως 1928	<i>Habros Bank</i> (Αγγλία)	4.070.960 £	1.526.610.000
4.070.960 £	<i>Spreyer and Co</i> και <i>National City Co</i> (ΗΠΑ)	17.000.000 δολ.	1.325.830.000
17.000.000 δολ.			
A' παραγωγικό 1928	<i>Habros Bank</i> και <i>Erlanger</i>		
4.000.000 £	<i>L^{td}</i> (Αγγλία)	4.000.000 £	1.500.000.000
Αμερικανικής κυβ. 1929			
12.167.000 δολ.	Κυβέρνηση των ΗΠΑ	12.167.000 δολ.	948.904.330
Σχολικών κτιρίων 1930			
1.000.000 £	Σουηδικός οίκος (Σουηδία)	1.000.000 £	375.000.000
B' παραγωγικό 1931	<i>Habros Bank</i>	1.000.000 £	750.000.000
4.600.000 £	Ολλανδία	300.000 £	112.500.000
	Ελβετία	400.000 £	150.000.000
	Σουηδία	500.000 £	187.500.000
	Ιταλία	400.000 £	150.000.000
	<i>ETE</i> (Ελλάδα)	1.000.000 £	375.000.000
Σύνολο			14.879.914.330
Συνολικά κατά χώρα:			
Αγγλία	6.589.110.000	ή	44,28%
ΗΠΑ	3.561.569.330	»	23,93%
Ελλάδα	1.741.445.000	»	11,70%
Βέλγιο	1.637.790.000	»	11,00%
Σουηδία	937.500.000	»	6,30%
Λουπί	412.500.000	»	2,77%

Πηγές: Επεξεργασία στοιχείων από τις δανειακές συμβάσεις.

Πίνακας 35
Αποσβέσεων εσωτερικών παγίων δανείων¹ 1924-32

	Αρχικό ον. κεφ.	Ον. κεφ. 31.3.1923	Ον. κεφ. 31.3.1932	Απόσβεση
<i>ΠΑ σε τραπεζικά</i>				
Πατριωτικό 1885		1.420.440	1.102.990	317.450
Ενοποιήσεως 1898		72.830.000	70.010.000	2.820.000
Σιδήμιος Πύργου-Μεγαλά 1900		10.890.000	10.135.000	755.000
Ναυτικών νησών 1906		14.375.900	12.344.800	2.031.100
Γεωργικά Θεσσαλικά 1907-09		2.052.000	-	2.052.000
Δικαστηρίων Τριπόλεως		225.833	-	225.833
Τελωνείου Πατρών		338.438	282.268	56.170
Αποπεράτωση τελωνείου Πατρών		215.732	173.825	41.907
Δικαστηρίων Πατρών		558.000	492.128	65.872
Εθνικής Αμύνης		5.000.000	-	5.000.000
Σύνολο		107.906.343	94.541.011	13.365.332
<i>ΝΔ (1917-1923)</i>				
Επιτήδεως 100 εκ. του 1917		75.944.100	43.386.500	32.557.600
75 εκ. του 1918		47.477.500	24.113.900	23.363.600
Απαλ/σεως αγρ. κτημάτων 1919 ²		15.504.652 ²	358.893.700 ²	6.831.452 ²
Αναδοσώσεως του 1919		112.200	-	112.200
Λαχειοφόρο 300 εκ. του 1920		295.916.000	278.178.000	17.738.000
Αποζημίωση καπνεργατών 12 εκ. της Εθνικής		12.000.000	-	12.000.000
Προσωρινό 1 δισ. της Εθνικής ³	Ενοπι/καν 399.985.350	999.985.350		600.000.000
75 εκ. και 125 εκ. του 1921 της Εθνικής ³	Ενοπι/καν εξ ολοκλήρου	200.000.000		0
550 εκ. του 1921 της Εθνικής ³	Ενοπι/καν π. 50 εκ.	550.000.000		500.000.000
Απόσβεση δανείου ενοποιήσεως του 1924 ³	(648 εκ. από 648.485.350)		(588.718.545)	61.266.805 ³
550 εκ. της Εθνικής (ν.2855)		550.000.000	-	550.000.000
Α' αναγκαστικό του 1922		1.550.070.545	1.074.721.800	475.348.745
600 εκ. του 1922 Εθνικής		600.000.000	-	600.000.000
750 εκ. του 1923 »		600.000.000	-	600.000.000
45 εκ. του 1923 »		45.000.000	-	45.000.000
Σύνολο		5.542.010.347⁴	2.368.012.445	3.524.218.402
<i>ΝΔ (1924-32)</i>				
Δικαστηρίων Πατρών 1924	10.000.000		9.457.632	542.368
Δικαστηρίων Βόλου 1925	2.000.000		1.909.843	90.157
Τέκτονος 1925	71.954.000 ³		52.773.600	19.180.400
Β' αναγκαστικό 1926	1.230.000.000		996.600.000	233.400.000
Γ' αναγκαστικό 1926	650.000.000		447.900.000	202.100.000
Συνουκισμού Ν. Σμύρνης 1926	2.000.000		-	2.000.000
Τηλεφωνικό 1930	45.000.000		45.000.000	-
Διο ύδρευσης (75+25 εκ.) 1930	100.000.000		92.845.950	7.154.050
Διο αποπεράτωσης ύδρευσης (75+15 εκ.) 1930	90.000.000		83.787.345	6.212.655
Τρία συμπλήρωσης υδρευτικών 1930-31	80.000.000		78.274.262	1.725.738
Σύνολο	2.280.954.000		1.808.548.632	472.405.368

<i>Αποζημιωτικά</i>				
Ελλ/βουλγ. μετανάστευσης 1923-27	800.000.000		697.502.000	102.498.000
Ελλήνων υπηκόων 1927	798.300.000		764.400.000	33.900.000
Πολεμοπαθών 1929	820.000.000		743.298.700	76.701.300
Απαλλοτριωτικά Μακεδονίας-Δ. Θράκης 1924 ⁶	50.000.000		-	50.000.000
Σύνολο	2.468.300.000		2.205.200.700	263.099.300

Πηγές: Επεξεργασία στοιχείων από

- Εισηγητική έκθεση υπ. οικονομικών, Κ. Βαρβαρέσου, επί του προϋπολογισμού 1932-33, σ. 385, 387, 389, 390.
 - Εισηγητική έκθεση υπ. οικονομικών, Γ. Κοφινά, επί του προϋπολογισμού 1923-24, σ. ρζη'.
1. Δεν συμπεριλαμβάνονται τα εξής εσωτερικά δάνεια
 - Των Ιερών Μονών του Αγίου Όρους, 100 εκ./8.4.1932, ως επόμενο της 31.3.1932.
 - Το 250 εκ./11.8.1931 της ΑΤΕ προς αποζημίωση των αγροτικών εγκατεστημένων ανταλλαξιμων προσφύγων. Μέχρι τον Φεβρουάριο του 1933 είχαν διατεθεί 138.763.000. Το 1932 υπάρχουν μόνο τόκοι (4,5 εκ.) και στις 31.3.1933 το υπόλοιπο ήταν 133.209.000.
 - Το του Πάου Μέλαιθρον καταγράφεται στις έκτακτες αποσβέσεις με 17 εκ.
 2. Στις 31.3.1923 από τα αρχικά 75 εκ. του 1919 απέμειναν 15.504.62, δηλαδή είχαν αποσβεσθεί 75 εκ.-15.504.652=59.495.348. Εκτός των 75 εκ. του 1919 εκδόθηκαν τα 200 εκ. το 1925, τα 200 εκ. το 1929 και τα 150 εκ. το 1931. Συνολικά (μαζί με τα 75 εκ. του 1919) ονομαστικά εκδόθηκαν 625 εκ. εκ των οποίων μέχρι το 1933 είχαν διατεθεί τα 425.220.500 όλα προς 8%. Δηλαδή μετά το 1923 το δανειακό ποσό ήταν 425.220.500-59.495.348=365.725.152, εκ των οποίων στις 31.3.1932 απέμειναν 358.893.700. Επομένως αποσβέστηκαν 6.831.452.
 3. Εξ ολοκλήρου ή εν μέρει ενοποιήθηκαν στο δάνειο των 648 εκ. /1924
 - Από το προσωρινό του 1 δισ. της Εθνικής τα 399.985.350.
 - Από το δάνειο τα 550 εκ. της Εθνικής τα 50 εκ.
 - Τα δάνεια των 75 εκ./1921 και 125 εκ./1920 επίσης της Εθνικής.
 Συνολικά 649.985.350. Το Νοέμβριο του 1924 είχε ελαττωθεί κατά 1,5 δισ. ήταν 648.485.350 που περιορίσθηκε στα 648 εκ., της διαφοράς καταβληθείσης αμέσως σε μετρητά. Το 1,5 δισ. το προσθέτουμε στη συνολική απόσβεση. Στις 31.3.1932 το ενοπιήσεως ήταν 588.718.545. Επομένως αποσβέστηκαν 648.485.350-588.718.545=59.766.805. Προσθέτουμε το 1,5 δισ. και προκύπτει 61.266.805.
 4. Μέχρι το 1931 θα αυξηθεί από 350.220.500 των απαλλοτριώσεων αγροτικών κτημάτων του 1919 (βλέπε παρατήρηση 2), δηλαδή θα γίνει 5.892.230.847. Απ' αυτό αν αφαιρέσουμε το σν. κεφ. στις 31.3.1932 θα προκύψει η ολική απόσβεση 3.524.218.402.
 5. Ονομαστικό κεφάλαιο 100 εκ. αλλά μέχρι το 1933 είχαν διατεθεί 71.954.000.
 6. Απαλλοτρίωση αγροτικών και αστικών κτημάτων στη Μακεδονία και Δ. Θράκη προς αποκατάσταση προσφύγων.

Πίνακας 36
Απόσβεση εσωτερικού κυμαινόμενου δανεισμού 1924-32

	Αρχικό Ον. Κεφ.	Ον. Κεφ. 31.3.1932	Απόσβεση
• Έντοκά γραμμάτια Δημοσίου (παλαιά)	279.580	Εξοφλήθη	279.580
• Έντοκα γραμμάτια <i>Εθνικής Αμόνης</i>	1.037.100.000	40.522	1.037.059.478
• Έντοκα γραμμάτια Δημοσίου (Άρθρο 556 καταστ. <i>ΤΕ</i>)	153.187.500	Εξοφλήθη	153.187.500
• Χρέος προς <i>Εθνική</i> (αποζημίωση ανταλλαξιμών α' μητρώου)	891.372.510	543.725.692	347.646.818
• Χρέος (προικοδότηση) προς <i>ΑΤΕ</i> , ν.4332/1929	200.000.000	160.000.000	40.000.000
• Επισιτιστικό χρέος <i>Εθνικής</i>	201.500.000	61.868.545	139.631.455
Σύνολο	2.483.439.590	765.634.759	1.717.804.831

Πηγές: Επεξεργασία στοιχείων από

- Σ. Λοβέρδου, Εισηγητική Έκθεση επί του προϋπολογισμού 1933-34, σ. 49, 54.
- Γ. Μαρή, Εισηγητική Έκθεση επί του προϋπολογισμού 1929-30, σ. 24. Επισιτιστικό χρέος
- Γ. Κοφινά, , Εισηγητική Έκθεση επί του προϋπολογισμού 1923-24, σ. να. Τα εκδοθέντα και εξοφληθέντα έντοκα γραμμάτια *Εθνικής Αμόνης*, 1918-31.5.1923.
βξη'. Ον. Κεφ. παλαιών εντόκων και *Εθνικής Αμόνης*, στις 31.3.1923.
- Κ. Βαρβαρέσος, , Εισηγητική Έκθεση επί του προϋπολογισμού 1932-33, σ. 387, 389. Ο κυμαινόμενος εσωτ. δανεισμός στις 31.3.1932.
- Γ. Χαριτάκης, Ανάλυσις, σ. 88. Το χρέος των 891.372.500 προς την *Εθνική*.
89. Προικοδότηση της *ΑΤΕ* με 200 εκ./1929.
- Π. Δερταλής, Το δημόσιον, σ. 177. Η κίνηση του λογυριασμού επισιτισμού 1928-35.

Πίνακας 37

Τοκοχρεολύσια πάγιου εσωτερικού δανεισμού

ΠΑ: Παλαιά δάνεια, ΝΔ: Νέα δάνεια, Χ/ρ: Χρεολύσια, Τ/Χ: Τοκοχρεολύσια.

	1924-25	1925-26	1926-27	1927-28	1928-29	1929-30	1930-31	1931-32	1932-33	Σύνολο
Τόκοι ΠΔ	4.263.521	81.007	4.347.275	4.326.390	4.289.379	4.265.240	4.341.553	4.311.375	3.348.734	33.574.474
Χ/ρ ΠΔ	399.618	28.441	660.643	894.067	694.332	717.411	804.595	1.146.471	4.240	5.349.818
Τ/Χ ΠΔ	4.663.139	109.448	5.007.918	5.220.457	4.983.711	4.982.651	5.146.148	5.457.846	3.352.974	38.924.292
Τόκοι ΝΔ 1917-23	157.582.019	118.518.670	122.201.730	120.530.979	122.041.425	120.347.422	120.310.754	119.365.923	87.848.466	1.088.747.388
Χ/ρ ΝΔ 1917-23	118.926.000	40.223.300	56.182.700	66.401.600	65.053.501	69.566.801	84.838.500	81.576.000	1.173.500	583.941.902
Τ/Χ ΝΔ 1917-23	276.508.019	158.741.970	178.384.430	186.932.579	187.094.926	189.914.223	205.149.254	200.941.923	89.021.966	1.672.689.290
Τόκοι ΝΔ 1924-32	7.951.136	38.472.000	111.201.730	171.984.026	36.112.869	147.167.992	141.320.140	157.505.681	90.762.917	902.478.491
Χ/ρ ΝΔ 1924-32	-	27.650.000	62.831.416	111.436.301	33.091.479	92.441.738	99.219.176	60.001.495	315.300	486.986.905
Τ/Χ ΝΔ 1924-32	7.951.136	66.122.000	174.033.146	283.420.327	69.204.348	239.609.730	240.539.316	217.507.176	91.078.217	1.389.465.396
Αποζημιωτικά τόκοι	2.100.000	3.430.500	4.013.250	8.343.000	83.942.675	131.218.004	141.220.662	135.716.182	78.278.557	588.262.830
Αποζημιωτικά Χ/ρ	1.850.000	3.925.000	4.100.000	4.375.000	4.625.000	70.899.999	67.650.000	52.569.597	-	209.994.596
Αποζημιωτικά Τ/Χ	3.950.000	7.355.500	8.113.250	12.718.000	88.567.675	202.118.003	208.870.662	188.285.779	78.278.557	798.257.426
Σύνολο Τ/Χ πάγιου εσωτερικού δανεισμού	293.072.294	232.328.918	365.538.744	488.291.363	349.850.660	636.624.607	659.705.380	612.192.724	261.731.714	3.899.336.404

Πηγή: Απολογισμοί 1924-32

Πίνακας 38
Εξόδων πάγιου εσωτερικού δανεισμού 1924-32

	Εξοδα πάγιου εσωτ. δανεισμού 1917-23	Εξοδα πάγιου εσωτ. δανεισμού 1924-32	Σύνολο εξόδων πά- γιου εσωτ. δανεισμού
1924-25	11.762.700		11.762.700
1925-26	11.809.876	-	11.809.876
1926-27	11.836.700	9.538.100	21.374.800
1927-28	11.869.700	9.538.100	21.407.800
1928-29	9.923.400	-	9.923.400
1929-30	11.935.700	9.538.100	21.473.800
1930-31	11.989.700	9.538.100	21.527.800
1931-32	12.016.700	9.538.100	21.554.800
1932-33	8.738.600	7.138.100	15.876.700
Σύνολο	101.883.076	54.828.600	156.711.676

Πηγές: Απολογισμοί 1924-32.

Πίνακας 39
Τόκοι κυματινόμενου χρέους

	Έντοκα γραμ. Δημοσίου (παλαιά)	Έντοκα γραμ. <i>Εθνικής Αμύνης</i>	Προκαταβολές	Ενδιάμεσοι τόκοι Γ' αναγκαστικού δανείου	Νέα Έντοκα γραμμάτια	Κυματινόμενο χρέος (Σύνολο)
1924-25	18.760	96.699.977	7.277.557	-	-	103.996.294
1925-26	-	-	807.113	-	-	807.113
1926-27	1.500	-	16.502.603	-	-	16.504.103
1927-28	21.991	-	11.240.763	-	-	11.262.754
1928-29	26.783	7.000.000	3.906.643	-	-	10.933.426
1929-30	344	3.470.476	22.257.310	-	-	25.728.130
1930-31	-	402.736	15.574.794 ¹	-	-	15.977.530
1931-32	-	497.578	14.400.000 ¹	34.501	-	14.932.079
1932-33	-	260.888	9.600.000 ¹	-	9.089.827	18.950.715
Σύνολο	69.378	108.331.655	101.566.783	34.501	9.089.827	219.092.144

1. Έκτακτη καταβολή τόκου για το προσωρινό δάνειο των 200 εκ. της ΑΤΕ/1929.

Πηγές: Απολογισμοί 1924-32.

Πίνακας 40
Εξυπηρέτηση συνολικού εξωτερικού δανεισμού

	Τόκοι	Αποσβέσεις	Έξοδα εξυπηρέτησης	Εξυπηρέτηση (Σύνολο)
ΠΑ	33.574.474	13.365.332		46.939.806
ΝΔ 1917-23	1.088.747.388	3.524.218.402	101.883.076	4.714.848.866
Αποζημιωτικά	588.262.830	263.099.300		851.362.130
ΝΔ 1924-32	902.478.491	472.405.368	54.828.600	1.429.712.459
Πίου Μέλαθρον	7.985.871	10.058.799		18.044.670
Πάγιος εσ. δανεισμός	2.621.049.054	4.283.147.201	156.711.676	7.060.907.931
Κυμαινόμενος εσ. δανεισμός	219.092.144	1.717.804.831		1.936.896.975
Συνολικός εσ. δανεισμός	2.840.141.198	6.000.952.032	156.711.676	8.997.804.906

Πηγές: Πίνακες 35-39 και σημ.292 του Κεφαλαίου VI.

Πίνακας 41
Εξυπηρέτηση δημόσιου δανεισμού 1924-32

ΔΔ: Δημόσια Δάνεια, ΝΕΔ: Νέα εθνικά δάνεια περιόδου 1924-32	
ΔΔ σε χρυσό ¹	11.077.437.612
ΔΔ σε δρχ.	8.997.804.906
Σύνολο ΔΔ ¹ (σε χρυσό και δρχ.)	20.075.242.518
ΝΕΔ	4.808.011.971
Τακτικά Έσοδα	69.581.297.359
Ποσοστό εξυπηρέτησης ΔΔ σε χρυσό επί των τακτικών εσόδων	15,92%
Ποσοστό εξυπηρέτησης ΔΔ σε δρχ. επί των τακτικών εσόδων	13,00%
Ποσοστό εξυπηρέτησης ΔΔ συνολικά επί των τακτικών εσόδων	28,92%
Ποσοστό εξυπηρέτησης ΝΕΔ επί των τακτικών εσόδων	6,90%

Πηγές: Πίνακες 29, 30, 33, 40.

1. Στα έξοδα δανεισμού δεν συμπεριλαμβάνονται τα αναφερόμενα στους απολογισμούς ως έκτακτα, όπως και εκείνα του ν.3372 για το δάνειο των Ελλήνων υπηκόων, (αποζημίωση εκτιμητικών επιτροπών της περιουσίας των Ελλήνων υπηκόων, μισθοδοσία εκτάκτων υπαλλήλων, έξοδα δημοσιεύσεων και λειτουργίας του ν.3372).

Πίνακας 42

Μέγεθος βιομ Επιχ/σεων σε άτομα	Αριθμός επιχ/σεων	Βιομηχανική ανάπτυξη 1920-1930				Κινητήρια HP	HP ανά επιχ/ση
		Αριθμός επιχ/σεων επί %	Απασχολού- μενοι	Απασχολού- μενοι επί %	Απασχολο ύμενοι ανά δύναμη σε επιχ/ση		
1-5	30.958	91,56	84.434	54,60		38.322	
6-25	2.365	7,00	28.050	18,14		19.726	
26 και άνω	488	1,44	42.149	27,26		52.626	
Σύνολο	33.811	100,00	154.633	100,00	4,6	110.674	33
1-5	70.644	92,23	121.198	43,23		90.000	
6-25	4.900	6,40	49.665	17,72		59.000	
26 και άνω	1.047	1,37	109.468	39,05		209.000	
Σύνολο	76.591	100,00	280.331	100,00	3,6	357.000	47

Πηγές: ΕΣΥ, -Απογραφή βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων 18.12.1920.
-Απογραφή καταστημάτων εμπορικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων του
Σεπτεμβρίου 1930.

Πίνακας 43

Αξία βιομηχανικής παραγωγής

	Σε χιλιάδες τρέχου- σες δρχ.	Σε σταθερές τιμές	Δείκτης παρα- γωγής	Δείκτης τιμών
1925	4.977.822	69.960	93	75
1926	5.472.686	76.915	88	87
1927	6.655.375	93.538	98	95
1928	7.115.149	7.115.149	100	100
1929	7.158.095	100.603	98	102
1930	6.671.222	93.760	104	90
1931	6.062.099	85.199	95	89
1932	6.749.610	94.862	93	102

Πηγές: Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος 1932 και για τα έτη 1925-27 η Στατιστική Επε-
τηρίς της Ελλάδος 1930.

ΠΗΓΕΣ-ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

ΠΗΓΕΣ

ΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ

- Αρχείο **Α. Λουριώτου**, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών (Βασιλικό Ίδρυμα Ερευνών), Φάκελος 25, εξ αυτών Φ_{ΣΤ}' και Φ_Η'.
- Αρχείο **Ελ. Βενιζέλου**, Μουσείο Μπενάκη, Φ.51, Φ.52, Φ.57, Φ.173/44, 46, 283, 358, Φ.227, Φ.271, Φ.306, Φ.325, Φ.328.
- Αρχείο **Ε. Τσουδερού**, Τράπεζα Ελλάδος, Φ/18/41, 56, Φ.78/13, Φ.97/98, Φ.98/3, 6, 30, 65, 69, 98, 116, 118.
- Αρχείο **Αλ. Διομήδη**, ΕΛΙΑ.
- Αρχείο **Ν. Πλαστήρα**, Μουσείο Μπενάκη, Φ.9-10 και Φ.19-20.
- **Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος**, σειρά Χ, δάνεια.
Αριθμησμένοι φάκελοι με υποφακέλους αναφερόμενοι στις συμβάσεις, εγγραφές συμμετοχής, κληρώσεις, τίτλους και εξυπηρέτηση των δανείων. Πλούσια αλληλογραφία αναφερόμενη στα παραπάνω θέματα (στις παραπομπές με στοιχεία ΙΑ/ΕΤΕ).
- **Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών**, Αθήνα.
Φ.1833, 3253/206/15.4.1833, 148/1833, 906/8/27.8.1833.
Φ.1834, 21330/31.12.1834.
Φ.1836, 3182/27.8.8.1836, 226/15/27.9.1836.
Φ.1838, 5/17.2.1838, 11/23.2.1838, 12/24.3.1838, 3/15.5.1838, 14.8.1838.
Φ.1843, 556/2/12.2.1843, 594/1/13.7.1843.
Φ.1853, 99/1, 524/29.3.1853, ΑΙ, α6755 και 7008 /27.10.1853 και 7.11.1853.
Φ.1854, 8/1/15.12.1854.
Φ. Προσωρινής Κυβέρνησης Θεσσαλονίκης, Δυσκολία (1916-1917).
Φ.1920, Α/7.
Φ.1924, Β/33/8.2.1924, Β/23, 2692/18.11.1924.
Φ.1925, Β/33, 7315/23.12.1925.
Φ.1927, Α/6/β.
Φ.1928, Α/3, Β/33.
Φ.1929, Α/4.1.1929, Α/25/VIII, Β/37 και Β/πολ./1929.
Φ.1930, Α/6.1.1930, Α/3.5.1930.
Φ.1931, Α παραγωγικό δάνειο, Α/22.2.1931.
Φ.1932, Α/14/1932.
- **Archives of the Foreign Office, Greece Political Correspondence**, 371 371/81, N°58, 371/264, N°166, 371/278, N°60, 371/677, N°202, 208, 371/9161/E8831, 371/10184/E7886, 8691, 371/10866/E3318, 371/11334/351/19, 371/12178/3697 Annual Report 1926, 371/12923, 371/12930, 371/12933, 371/13649, 371/13659, 371/13661, 371/14391, 371/15959, 371/15960 (Στις παραπομπές FO, 371/...).

- **Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn**
- Griechenland 44, τόμοι 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40.
 - 44, αριθ.1, Τόμος 26.
 - 46, Τ₁.
 - 47, Τόμοι 9, 10, 16, 17, 18, 19, 20, 21.
 - 47, Απόρρητα Τ₁.
 - 50, αριθ.1, Τ₁.
 - 55, Τ₁.
 - 63, Τ₁, Τ₂.
- (Στις παραπομπές ΡΑΑΑ/Γ44, Τόμος, Σειρά, κλπ.)
- Deutschland 128 αριθ.3, Τ₁ (ΡΑΑΑ/Δ128, Τόμος, Σειρά, κλπ.)
- Έκθεσις εισηγητικής Επιτροπής της Βουλής του 1849 επί του απολογισμού της χρήσεως 1844. Πρακτικά Βουλής 29.7.1949.
- Έκθεσις Επιτροπής Γερουσίας, «Περί δανείου των εξήκοντα εκατομμυρίων», 8.3.1860 (Εισηγητής Δ. Χατζίσκος), *Πρακτικά Γερουσίας, περίοδος ΣΤ', σύνοδος Ι, 9.3.1860*.
- **Πρόντζας Ευαγγ. (Επιμέλεια)**, Τα δημόσια έσοδα του Ελληνικού Κράτους 1830-1939, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, υπό έκδοση.
- ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ**
- **Αρχεία της ελληνική παλιγγενεσίας**, Εκδόσεις Βιβλιοθήκης της Βουλής, Αθήναι 1971-73.
- **Αρχείο**
 - Στρατηγού Α. Λόντου, Εκδόσεις Σακελλαρίου, εν Αθήναις 1916.
 - Δ. Ρώμα, Τ₁, Αθήναι 1901, Τ₂, Εστία 1906.
 - Λ. και Γ. Κουντουριώτου, Τόμοι Α-Ε υπό Α. Λιγνού, εν Αθήναις και Πειραιεί 1920-1927, ο ΣΤ' υπό Ε. Πρωτοψάλτη, εν Αθήναις 1966 και Η', Θ', Ζ', Ι' υπό Κ. Διαμαντή, εν Αθήναις 1967, 1968, 1969.
 - Γιαννάκη Ράγκου, Ιστορική Εθνολογική Εταιρεία Ελλάδος, Αθήνα 1982.
 - Κοινότητος Ύδρας, υπό Α. Λιγνού εν Πειραιεί 1927, 1928.
 - Αλ. Μαυροκορδάτου, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, Τ₅ (Τεύχη Ι-Υ) Ακαδημία Αθηνών, Αθήναι 1963-1978.
 - Ιγνατίου Ουγγροβλαχίας, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας Τ₄ (Τεύχη Ι, ΙΙ), Ακαδημία Αθηνών 1959, 1961.
 - Στρατηγού Δαγγλή, Αθήναι 1965.
 - Π. Δέλτα: Ε. Βενιζέλος Ερμής, Αθήνα 1978.
 - Του Στρατιωτικού Συνδέσμου Επανάστασις 1909, Κέδρος, Αθήνα 1972.
 - Επιτομαί εγγράφων του Βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών,

γενική αλληλογραφία, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, Εκδ. Ακαδημία Αθηνών 1975.

- **Προϋπολογισμοί** (Υπ. Οικονομικών, Εθνικό τυπογραφείο).
 - Εσόδων και Εξόδων του Ελληνικού Κράτους 1908, 1910, 1922-33.
 - Ειδικός προϋπολογισμός εξόδων 1845, 1846, 1847.
- **Απολογισμοί** (Υπ. Οικονομικών, Εθνικό τυπογραφείο).
 - Εσόδων και Εξόδων του Ελληνικού Κράτους 1843, 1844, 1881-1939.
 - Πίνακες απολογισμών . (Από το 1833 και εντεύθεν κυρωθέντων από τη βουλή το 1903). Εθνικό Τυπογραφείο, Εν Αθήναις 1903.
- **Εισηγητικές εκθέσεις επί των προϋπολογισμών των υπ. οικονομικών**
Ευταξίας Αθ. «Εισηγήσεις του υπ. οικονομικών επί του προϋπολογισμού της χρήσεως 1910» στο «Γενικός προϋπολογισμός...». Εθν. Τυπογραφείον, εν Αθήναις 1910.
- Κορομηλάς Λ. Εισηγήσεις επί του προϋπολογισμού 1912, *Υπ. Οικονομικών, Δελτίον*, εν Αθήναις 1912.
- Κοφινάς Γ. -«Έκθεσις επί του προϋπολογισμού της χρήσεως 1922-23» στο *Γενικός προϋπολογισμός...*, Εθν. Τυπογραφείον, εν Αθήναις 1923.
-«Έκθεσις επί του προϋπολογισμού της χρήσεως 1923-24» στο *Γενικός προϋπολογισμός...*, Εθν. Τυπογραφείον, εν Αθήναις 1924.
- Γκότσης Κ. «Έκθεσις επί του προϋπολογισμού της χρήσεως 1924-25» στο *Γενικός προϋπολογισμός...*, Εθν. Τυπογραφείον, εν Αθήναις 1925.
- Καφαντάρης Γ. «Εισηγητική έκθεσις επί του προϋπολογισμού της χρήσεως 1927-28» στο *Γενικός προϋπολογισμός...*, Εθν. Τυπογραφείον, εν Αθήναις 1928.
- Μαρής Γ. -« Εισηγητική έκθεσις επί του υποβληθέντος προϋπολογισμού της χρήσεως 1931-32» στο *Γενικός προϋπολογισμός των εσόδων και εξόδων του κράτους δια την χρήση του έτους 1931*, Εθν. Τυπογραφείον, εν Αθήναις 1931.
-«Εισηγητική έκθεσις επί του προϋπολογισμού 1928-29» στο...
- Βαρβαρέσος Κυρ. -«Εισηγητική έκθεσις επί του προϋπολογισμού της χρήσεως 1932-33» στο *Γενικός προϋπολογισμός των εσόδων και εξόδων του κράτους δια την χρήση του έτους 1932*, Εθν. Τυπογραφείον, εν Αθήναις 1932.
- Λοβέρδος Σ. «Εισηγητική έκθεσις επί του επιβληθέντος προϋπολογισμού της χρήσεως 1933-34», στο *Γενικός προϋπολο-*

γισμός..., Εθνικόν Τυπογραφείον, εν Αθήναις 1933.

• Πρακτικά των συνεδριάσεων της:

- Γερουσίας

Πρώτη σύνοδος, στ' βουλευτικής περιόδου, 1860.

9.3.1860

22.3.1860

Αγόρευση Δ. Χρησιτίδη.

23.3.1860

Αγόρευση υπ. οικονομικών Α. Κουνδούρου.

»

Αγόρευση Ρ. Παλαμίδη.

»

Αγόρευση Σπ. Μήλιου.

»

Αγόρευση Δ. Χρησιτίδη.

»

Αγόρευση Γ. Κ. Γρηγοριάδη.

- Εν Αθήναις Β' των Ελλήνων συνέλευσις, εν Αθήναις 1863

- Βουλής

29.7.1849,

29.4.1873, 9.6.1873, 14.6.1873, 4.3.1882, 12.3.1882

29.10.1882, 12.2.1883, 14.2.1883, 5.3.1883, 8.3.1883

19.3.1884, 25.11.1885, 24.5.1886, 24.3.1887, 4.4.1887

31.10.1889, 4,5.12.1889, 16.2.1890, 15.7.1892, 1.12.1893

6,7,9.3.1896, 11.11.1896, 4.3.1897, 30.9.1897, 17.1.1901

12.2.1903, 20.12.1906, 2.1.1907, 6.6.1907, 1.4.1908

6.3.1910, 8.3.1910, 14.6.1911, 12.12.1911, 20.2.1913

4.3.1913, 21.12.1914, 3.4.1929, 30.5.1929, 25.6.1930

18.11.1931, 31.3.1932.

Ιδιαίτερα: 1886, Περίοδος Γ', σύνοδος Β', 1887, Περίοδος ΙΑ', σύνοδος Α',

1905, Περίοδος ΙΖ', σύνοδος Α', 1908, σύνοδος Β', Παράρτημα.

1909, Περίοδος ΙΗ', σύνοδος Δ', 1912, Αύγουστος-Δεκέμβριος

1913 και 1922.

• ΦΕΚ

1853, 13.10.1876, 1/4.1.1879, 32/29.5.1879, 1/5.1.1881, 1/10.1.1884,
136/3.6.1887, 148/13.6.1887, 32/6.2.1889, 43/16.2.1889, 123/12.5.1889,
296/4.12.1889, 126/1.6.1890, 340/21.12.1890.

Τ_{Α2} α.φ. 47/21.3.1898, 51/23.3.1898, 72/23.4.1898, 121/8.7.1898.

» 92/17.4.1900, 106/30.4.1900, 9/26.2.1902, 138/13.7.1902.

» 241/29.10.1904, 86/14.5.1905, 278/5.1.1907, 109/20.3.1910.

» 237/28.7.1910, 123/10.6.1911, 171/1911, 105/30.5.1913.

» 126/25.6.1913, 245/2.12.1913, 268/30.12.1913, 68/17.3.1914.

» 78/26.3.1914, 107/24.4.1913, 156/11.6.1914, 166/20.6.1914.

» 35/1919, 195/1919, 198/1924, 100/24.4.1925.

» 123.15.5.1925, 124/18.5.1925, 166/8.7.1925, 294/8.10.1925.

- » 45/6.2.1926, 57/16.2.1926, 219/27.10.1926, 108/1.6.1927.
- » 298/7.12.1927, 8/28.1.1928, 49/31.3.1928, 259/10.12.1928.
- » 262/12.12.1928, 118/19.4.1930, 165/10.5.1930, 238/1930.
- » 119/4.5.1931, 149/2.6.1931, 76/21.3.1932, 251/1932.
- » 126/1933, 183/1933, 184/1933.

Παράρτημα α82/10.5.1965.

• **Εκθέσεις**

- Έκθεσις Επιτροπής Εμπειρογνομόνων 1926, Εθνικό Τυπογραφείο, εν Αθήναις 1927.
- Έκθεσις Εργατικών Κέντρων, Αθήναι 1911.
- Έκθεσις του διοικητικού συμβουλίου της ΕΤΕ προς την ετήσιαν τακτικήν συνέλευσιν των μετόχων επί των πεπραγμένων του έτους 1925.
- Έκθεσις του διοικητού της Τραπέζης της Ελλάδος 1932.
- Έκθεσις Επιτροπής της Βουλής επί του προϋπολογισμού της χρήσεως 1908. *Εφημερίς Συζητήσεων της Βουλής*, 1908, Παράρτημα.
- Έκθεσις Δημοσιονομικής Επιτροπής της Κοινωνίας των Εθνών, Ιούλιος 1933.
- Έκθεσις περί του γενικού λογαριασμού των μετατραπέζων δανείων των ετών 1824 και 1825. Υπ. Οικονομικών, Εθνικό Τυπογραφείο, εν Αθήναις 1890.
- Έκθεσις Επιτροπής Γερουσίας περί πιστώσεως ενός εκατομμυρίου δρχ. δια το 1860 ως χρεόλυτρον των προς τας εγγυητερίας Δυνάμεις επί του εξωτερικού δανείου υποχρεώσεων. Εισηγητής Δ. Χατζίσκος. Πρακτικό Γερουσίας στ' περιόδου 8.3.1860.

• **Δημοσιευμένα έργα**

ΑΟΣ,

-Οι δείκται οικονομικής δραστηριότητας της Ελλάδος 1928-34, Αθήναι 1935.

-Η φορολογική επιβάρυνσις ειδών τινών πρώτης ανάγκης εν Ελλάδι, Αθήναι 1933.

Καρατάνος Κ.,

-Αγορεύσεις επί των δημοσίων οικονομικών 1887-1890, εν Αθήναις 1890.

-Αγορεύσεις επί των δημοσίων Οικονομικών 1890-1894, εν Αθήναις 1894.

Κοντόσταβλος Α.,

Τα περί των εν Αμερική ναυπηγηθεισών φρεγατών, Αθήναι 1855.

Λευκή Βίβλος,

Μετατροπή των δανείων του 1824 και 1825, Αθήναι 1879.

Λιακόπουλος Ηλίας,

Κώδιξ ελληνικής νομοθεσίας-Δάνεια

- Αιγνάδης Α., Εθνικά, εν Αθήναις 1893.
Το πρώτον δάνειον της ανεξαρτησίας, Αθήναι 1970.
- Μεταξάς Ανδ., Γενικοί λογαριασμοί του κράτους από Ιανουαρίου 1833 μέχρι Δεκεμβρίου 1843, Έκθεσις λογιστική (Απόρρητη έκθεση Α. Μεταξά προς Όθωνα). Αθήναι 1849.
- Ορλάνδου Ι. και Λουριώτου Α., Απολογία εις την κατ' αυτών απόφασιν του ελεγκτικού συνεδρίου, Αθήναι 1839.
- Σιμόπουλος Αναργ., -Αγόρευσις επί του οικονομικού ζητήματος 1888, εν Αθήναις χχ.
-Αγόρευσις επί του προϋπολογισμού του 1894, εν Αθήναις 1894.
- Υπουργείο Οικονομικών, Κατάστασις του ελληνικού δημοσίου χρέους, Εθνικό Τυπογραφείο, εν Αθήναις 1915.
- Eddy C. B., Greece the Greek Refugees, London 1931.
- Law Ed., Έκθεσις περί της οικονομικής και χρηματιστικής θέσεως της Ελλάδος, εν Αθήναις 1893.
- Strong Fr., Greece as a kingdom, London 1842.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- Αβραάμ Ν. (Επιμέλεια), Γνώμαι Ε. Βενιζέλου, Αθήναι 1945.
- Αγγελόπουλος Α., Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος, Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήναι 1937.
- Αγγελόπουλος Κ., Πολιτικοί αγώνες 1892-1932, Αθήναι 1929, 1932.
- Αγιοπετρίτης Α., «Τα εξωτερικά δημόσια δάνεια από της επαναστάσεως μέχρι σήμερα», στο Στατιστικά μελέται 1821-1971, ΕΚΚΕ, Αθήναι 1972.
- Αγραφιώτης Δ., Γ. Καφαντάρης, Αθήναι 1893.
- Αγριαντώνη Χρ., Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.
- Αιγίδης Α., Η Ελλάς χωρίς τους πρόσφυγας, εν Αθήναις 1934.
- Αλεξανδρής Αλ., «Το ιστορικό πλαίσιο των Ελληνοτουρκικών σχέσεων 1923-1955», στο Ελληνοτουρκικές σχέσεις, Γνώση, Αθήνα 1991.
- Αλεξανδρής Απ., Πολιτικά αναμνήσεις, Πάτραι 1947.

- Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1947*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
- Αμαντος Κ., «Κοραΐς και Καποδίστριας», στο *Ελληνικά*, Τ₈, 1935.
- Αναζηρόπουλος Σ., *Δημοσιονομική επισκόπησης 1821-1926*, Αθήναι 1926.
- Αναστασιάδης Η., *Η διοίκησης των κτημάτων του συγχρόνου κράτους*, εν Αθήναις 1911.
- Αναστασιάδου Ιφ., *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930*, Φιλιπότης, Αθήνα 1982.
- Αναστασόπουλος Γ., *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας 1840-1940*, Αθήναι 1947.
- Ανδρεάδης Α.,
- *Ιστορία των εθνικών δανείων*, εν Αθήναις 1904.
 - *Μαθήματα δημοσίας οικονομίας*, εν Αθήναις 1925.
 - *Έργα*, Αθήναι 1939.
- Ανδρέου Α., *Η εξωτερική εμπορική πολιτική της Ελλάδος 1830-1933*, Αθήναι 1933.
- Αντωνακέας Ν., *Φαυλοκρατία*, Αθήναι 1953, 1954.
- Ανωνόμου (Στεφ. Δραγούμη), *Εις έργον προς ανόρθωσιν*, εν Αθήναις 1897.
- Ανωνόμου, «Μελέτη επί της σημερινής θέσεως του ελληνισμού», στο *Α. Συγγρός Απομνημονεύματα*, Εστία, εν Αθήναις 1897.
- Ανωνόμου, *Το υπουργείον Μαυρομιχάλη και το έργον αυτού*, εν Αθήναις 1910.
- Ανωνόμου, *Η στρατιωτική κατάστασις και η πολιτική του Γ. Θεοτόκη*, εν Αθήναις 1911.
- Ανωνόμου, *Επ. Δελιγιάργης*, Αθήνησι 1879.
- Ανωνόμου, *Υπόμνημα περί Ελλάδος*, Ζάκυνθος 1862.
- Ανωνόμου, *Αι περί σιτάγματος πράξεις της συμμαχίας*, εν Αθήναις 1843.
- Ανωνόμου, *Βασίλειον της Ελλάδος και η πρώτη ελληνική ολομέλεια 1833-1843*, Κέρκυρα 1862.
- ΑΟΣ,
- *Το εξωτερικόν εμπόριον της Ελλάδος και οι συμβάσεις ανταλλαγής εμπορευμάτων*, Αθήναι 1933.
 - *Η ελληνική οικονομία κατά το 1935*.
- Αραβαντινός Παν., *Νόθος κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*, εν Αθήναις 1926.
- Αραβαντινός Περ., *Τις πταίει, ήτοι τα αίτια της ενεστώσης οικονομικής κρίσεως*, εν Κερκύρα 1894.
- Αργυρόπουλος Περ., *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1970.
- Αργυρός Κ., «*Η εξαγωγή βιομηχανικών προϊόντων της Ελλάδος*», στο *Δελτίον ΕΒΕΑ*, Τ₁₁/Νοεμβρίου 1921.

Ασπρέας Γ., *Πολιτική ιστορία της νεότερας Ελλάδος*, Χρήσιμα Βιβλία, Αθήναι χχ.

Αστρινός Θεμ., *Η μεγάλη ιδέα του ελληνισμού*, Αθήνα 1945.

Βακαλόπουλος Απ.

- *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821*, Θεσσαλονίκη 1948.
- *Φήμες και διαδόσεις κατά την ελληνική επανάσταση του 1821*, Επετηρίδα φιλοσοφικής Θεσσαλονίκης 1950.

Βακαλόπουλος Κ., *Τρία ανέκδοτα ιστορικά δοκίμια του φιλικού Γ. Λαοσά-νη*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1973.

Βαλαωρίτης Ι., *Ιστορία της Εθνικής Τραπεζής της Ελλάδος 1842-1902*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1980.

Βάρδα Χρ., *Πολιτευόμενοι στρατιωτικοί στην Ελλάδα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1980.

Βενέζης Ηλ., *Εμ. Τσουδερός*, Αθήναι 1966.

Βενιζέλος Ελ.

- *Ποιοι οι υπεύθυνοι*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήναι 1932.
- *Η ελληνοτουρκική συμφωνία και αι προσφυγικά αποζημιώσεις* (αγορεύσεις Ε. Βενιζέλου 1930), εν Αθήναις 1930.

Βεντήρης Γ., *Η Ελλάς του 1910-1920*, Ίκαρος, Αθήναι 1970.

Βεργόπουλος Κ.,

- *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975.
- *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, Εξάντας Αθήνα 1978.
- *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα 1978.
- «*Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935*», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τ_{ΙΕ}, Εκδοτική Αθηνών 1978.

Βερέμης Αθ.,

- *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1935*, Εξάντας, Αθήνα 1977.
- *Οικονομία και δικτατορία*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982.

Βερναρδάκης Δ., *Επιστολιμαία βιβλιοκρισία* (Καποδιστριας και Όθων), Πέλλα, Αθήνα 1977.

Βικέλας Δ., «*Επιστολή Γουσταύου Έιχταλ*», στο *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, εν Αθήναις 1885-1890 και 1892.

Βλαχογιάννης Γιαν., *Στρατιωτική δικτατορία*, Μπάυρον, Αθήνα 1972.

Βλάχος Ν.,

- «*Η γένεσις του αγγλικού, του γαλλικού και του ρωσικού κόμματος εν Ελλάδι*», στο *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, Τ₁₉/1939, Αθήναι.

- *Ιστορία της Ελλάδος*, Αθήναι 1951.
- Βοζίκης Χ., *Αι απολογίαι των θυμάτων της 15 Νοεμβρίου 1922*, Αθήναι 1926.
- Βουδούρης Γ., *Η βιομηχανία της Ελλάδος*, εν Αθήναις 1921.
- Βούρος Γ., *Παναγής Τσαλδάρης*, Αθήναι 1955.
- Βρετός Μαρ., «Οθων», στο *Εθνικό Ημερολόγιο*, 1869.
- Βυζάντιος Α., *Έργα*, εν Τεργέστη 1893.
- Βυζάντιος Χ., *Ιστορία των κατά την ελληνική επανάστασιν εκστρατειών και μαχών ων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός*, Κοσμοδάκης, Αθήνα χχ.
- Γαζής Γ., *Λεξικό της ελληνικής επαναστάσεως και άλλα έργα*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1971.
- Γάμβας Π., *Ο Βύρων εν Ελλάδι*, Γαλαξίας, Αθήναι 1966.
- Γατόπουλος Δ., *Α. Μιχαλακόπουλος*, Ελευθερουδάκης, Αθήναι 1947.
- Γεννάδιος Ι., *Έκθεσις*, 17/29 Δεκεμβρίου 1875.
- Γεραγιάς Κ., *Σελίδες από την διοικητικήν ιστορία της Ελλάδος*, Αθήναι 1948.
- Γερμανός Παλαιών Πατρών, *Απομνημονεύματα*, Κοσμοδάκης, Αθήνα χχ.
- Γεωργιάδης Δ., *Συναλλαγή και λαός*, εν Αθήναις 1900.
- Γεωργίου Η., *Η πολιτική της Γαλλίας κατά τας εν Θεσσαλία, Ηπείρω, Μακεδονία και Κρήτη επαναστάσεις των 1877-1878*, Αθήναι 1969.
- Γονατάς Στ., *Απομνημονεύματα*, Αθήναι 1958.
- Γούδας Αναστ.,
 - *Βίοι παράλληλοι*, Τ_Β, Τ_Ζ, εν Αθήναις 1870 και 1875.
 - *Υπόμνημα τρίτον προς τας προστάτιδας της Ελλάδος Δυνάμεις*, Κέρκυρα 1862.
- Γουναράκης Πετ., *Περί της συνθήκης της Λοζάννης*, Αθήναι 1927.
- Γράβας Κ., *Ελληνική πολιτική εγκυκλοπαίδεια (Β' εθνοσυνέλευσις 1862-1864)*, Αθήναι 1947, 1948.
- Γρηγοριάδης Φ., *Οι πρωθυπουργοί της Ελλάδος*, Νεόκοσμος, Αθήνα χχ.
- Γρηγορίου Μ., «Τα δημόσια οικονομικά και το συναλλαγμα της Ελλάδος», στο *Δελτίον ΕΒΕΑ*, Μάιος 1927.
- Γιαλίστρας Σερ., *Εθνικοί αγώνες 1909-1945*, Αθήναι 1963.
- Δασκαλάκης Απ.,
 - *Οι λόγοι παραιτήσεως του Λεοπόλδου από του ελληνικού θρόνου και η πιστευόμενη ευθύνη του Καποδίστρια*, Αθήναι 1967.
 - *Οι τοπικοί οργανισμοί της επαναστάσεως του 1821 και το πολίτευμα της Επιδάουρου*, Βαγιονάκης, Αθήναι 1980.
 - «Η απίστευτη ιστορία των αγγλικών δανείων», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 23.3.1972.
- Δαφνής Γρ.
 - *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, Γαλαξίας, Αθήναι 1961.

- *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Β' έκδοση, Ίκαρος, Αθήνα 1974.
- Δεληγιάννης Καν.**, *Απομνημονεύματα*, Κοσμαδάκης, Αθήνα χχ
- Δεμάθας Ν.**, «Περί της βιομηχανική προόδου εν Ελλάδι», στο *Αττικόν Ημερολόγιον 1877*.
- Δερτιλής Παν.**,
- «Συμβολή στη δημοσιονομική πολιτική του αγώνος», στο *Επετηρίς ΑΒΣΘ 1970-71*, Τ₃.
 - *Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος*, Αφοί Σάκκουλα, Αθήναι 1960.
- Δηλιγιάννης Θ.-Ζηνόπουλος Γ.**, *Ελληνική νομοθεσία 1833-1860*, Εν Αθήναις χχ.
- Δημακόπουλος Γ.**, *Η διοικητική οργάνωσις κατά την ελληνικάν επανάστασιν*, Αθήναι 1966.
- Διομήδης Αλ.**,
- *Τα οικονομικά της Ελλάδος προ και μετά την 1^η Νοεμβρίου 1920*, εν Αθήναις 1922.
 - *Μετά την κρίσιν*, Αθήναι 1934.
- Δοντά Δομν.**, *Η Ελλάς και αι Δυνάμεις κατά τον κριμαϊκόν πόλεμον*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1973.
- Δούσμανης Βικ.**, *Απομνημονεύματα*, Δημητράκος, Αθήναι 1946.
- Δραγούμης Ν.**, *Ιστορικά αναμνήσεις*, Αθήναι 1925.
- Δραγούμης Στεφ.**,
- *Έλεγχος και απολύτρωσις*, Αθήνησιν 1898.
 - *Οι ξένοι δανεισταί, η χώρα και το νόμισμα*, εν Αθήναις 1901.
- Δρίτσα Μαργ.**,
- «Πίστη και Βιομηχανία στο μεσοπόλεμο», στο *Βενιζέλος και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988.
 - «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», στο *Ελ. Βενιζέλος, κοινωνία, οικονομία, πολιτική στις εποχή του*, Γνώση Αθήνα 1989.
 - *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990.
- Ελεφάντης Αγγ.**, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Θεμέλιο, Β' έκδοση, Αθήνα 1979.
- ΕΤΕ**, *Μνήμη Εϋνάρδου*, ΕΤΕ, Αθήνα 1977.
- Ευαγγελίδης Τρ.**,
- *Ιστορία του κυβερνήτου της Ελλάδος Ι. Καποδίστρια*, εν Αθήναις 1894.
 - *Ιστορία του Όθωνος*, εν Αθήναις 1893.

- *Τα μετά τον Όθωνα, Φέξης, εν Αθήναις 1898.*
- Ευελπίδης Χρυσός,**
- *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Ελλάδος, Αθήναι 1950.*
 - *Αγροτική πολιτική, Α. Παπαζήσης, Αθήναι 1956.*
 - *Η γεωργία της Ελλάδος, Λόγος, Αθήναι 1944.*
 - *Η γεωργική κρίσις, ίδια εν Ελλάδι, Αθήναι 1931.*
- Ευλάμπιος Μ.,** «Η Ελλάς μετά τον πόλεμον», στο *Δελτίον ΕΒΕΑ*, Ιανουάριος 1921.
- Ευταξίας Αθ.,**
- *Η Ελλάς εν χρεωκοπία, εν Αθήναις 1894.*
 - *Η Ελλάς εν τω μετεχμίω ζωής και θανάτου, εν Αθήναις 1897.*
 - *Τα οικονομικά μας και το εθνικόν ζήτημα, εν Αθήναις 1913.*
 - *Το οικονομικόν πρόβλημα και το εθνικόν μας μέλλον, εν Αθήναις 1915.*
 - *Ενώπιον του οικονομικού αδιεξόδου (αγορεύσεις επί του προϋπολογισμού), Εν Αθήναις 1922.*
 - «Το έργον της Επιτροπής Οικονομικών», στο *Μηνιαία Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησις Ελλάδος, Μάιος 1925.*
- Ζαβιτζιάνος Κ.,** *Αι αναμνήσεις εκ της ιστορική διαφωνίας βασιλέως Κωνσταντίνου και Ελ. Βενιζέλου, όπως την έζησα, Αθήναι 1946, 1947.*
- Ζαμπαθάς Ευστρ.,** *Οι εκ Μικράς Ασίας Ελληνορθόδοξοι πρόσφυγες, Αθήναι 1969.*
- Ζαφειρόπουλος Θεμ.,** *Ο Γ. Κονδύλης και η εποχή του, Αθήναι 1984.*
- Ζεύγος Ι.,** *Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ιστορίας, Αθήναι 1946.*
- Ζολώτας Ξ.,**
- *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανήσεως, Εν Αθήναις 1926.*
 - *Νομισματική σταθεροποιήσις, Γκρέκα, Αθήναι 1929.*
 - *Η φορολογική επιβάρυνσις εν Ελλάδι, Γκρέκα, Αθήναι 1930.*
 - *Η δανειακή επιβάρυνσις της Ελλάδος, Αθήναι 1931.*
- Ζορμπάς Ν.,** *Απομνημονεύματα, Αθήναι 1925.*
- Ζωγράφος Γ.,** *Το αγροτικό ζήτημα εν Θεσσαλία, Αθήνησι 1911.*
- Ζωγράφος Δ.,** *Ιστορία της ιδρύσεως της Εθνικής Τραπέζης, Εν Αθήναις 1927.*
- Ζωγράφος Ι.,**
- *Μελέται επί της εν Ελλάδι δημοσιονομικής πολιτικής 1880-1883, Εν Αθήναις 1883.*
 - *Μελέται επί της εν Ελλάδι δημοσιονομικής πολιτικής 1883-1887, Εν Αθήναις 1887.*
 - *Μελέται επί της εν Ελλάδι δημοσιονομικής πολιτικής 1887-1890, Εν Αθήναις 1892.*

- *Μελέται επί της εν Ελλάδι δημοσιονομικής πολιτικής 1897-1901*, Εν Αθήναις 1901.
- Ηλιάκης Ι.**, *Ο επιδρομεύς*, Β΄ έκδοση, Αθήναι 1928.
- Θεοδωρίδης Αρ.**, *Η επανάστασις και το έργον αυτής*, Εν Αθήναις 1914.
- Θεοφανίδης Ι.**, *Ιστορικό Αρχείο*, Τ_Α,/1935.
- Καλεβράς Π.**, *Ο πολιτικός βίος του Ι. Καποδίστρια*, Εν Αθήναις 1873.
- Καλλιαβάς Αρ.**, *Ο διεθνής οικονομικός έλεγχος της Ελλάδος*, Εν Αθήναις 1929.
- Καλλιγιάς Π.**, *Άρθρα και λόγοι*, Εν Αθήναις 1882.
- Καλλονάς Δ.**, *Ι. Μεταξάς*, Αθήναι 1938.
- Καμπάνης Αρ.**, *Ο Δ. Γούναρης*, Αθήναι 1946.
- Καμπούρογλου Δ.**, «Μελέτη περί του βίου και της δράσεως του Παλαιών Πατρών Γερμανού», στο *Αθηνά ΚΗ*/1916.
- Καποδίστριας Ι.**, *Επιστολαί*, Αθήνησιν 1841, 1842.
- Καραγεωργίου Χρ.**, *Η ιστορία των τσιφλικιών της Φθιώτιδος*, Λαμία 1959.
- Καραμανλής Κ.**, *Ο Ελ. Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις 1928-1932*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1986.
- Καρανικόλας Γ.**, *Κιλελέρ*, Γραμμή, Αθήνα 1980.
- Καρατάνας Κ.**,
- *Η δημοκοπία αγωνιζόμενη να δημιουργήση αγροτικών ζήτημα εν Ηπειρώ και Θεσσαλία*, Εν Αθήναις 1882.
 - *Τα οικονομικά ημών*, Εν Αθήναις 1886.
- Καρολίδης Π.**, *Σύγχρονος ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής*, Εν Αθήναις 1922-1925.
- Κασομούλης Ν.**, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επαναστάσεως των Ελλήνων από τα 1821 μέχρι των 1833*, Κοσμαδάκης, Αθήνα χχ.
- Καστρινός Ν.**, *Αλ. Παπαναστασίου, ο αναμιρφωτής της Δημοκρατίας*, Μπάυρον, Αθήναι 1975.
- Κένταυρος Π.**, «Προτάσεις για την επίλυση των οικονομικών προβλημάτων μετά την επανάστασιν», στο *Αθηνά Τ₃₃, Τ₃₄*.
- Κιτσικής Δ.**,
- *Η Ελλάς της 4^{ης} Αυγούστου και οι Μεγάλες Δυνάμεις*, Ίκαρος, Αθήνα 1974.
 - *Ελλάς και Ξένοι*, Αθήναι 1977.
 - *Συγκριτική ιστορία Ελλάδος-Τουρκίας*, Εστία, Αθήναι 1978.
 - *Ιστορία του ελληνοτουρκικού χώρου 1928-1973*, Αθήνα 1981.
- ΚΚΕ**, *Επίσημα Κείμενα*, Τ₁, Τ₂, Τ₃, Πολιτικές και λογοτεχνικές εκδόσεις, Αθήνα 1964-1974.
- Κλεομένους Αγ.**, *Περί των πρώτων βασιλέων της Ελλάδος Όθωνος και*

- Αμαλίας*, Εν Αθήναις 1904.
- Κόκκινος Διον.**, *Η Ελληνική επανάσταση*, Αθήναι 1931-1935.
- Κολοκοτρώνης Γ.**,
- *Απομνημονεύματα*, Κοσμαδάκης, Αθήνα χχ.
 - *Απομνημονεύματα*, χειρόγραφο Β', 1821-1862, Εν Αθήναις 1961.
 - *Ελληνικά υπομνήματα*, Εν Αθήναις 1856.
- Κολοκοτρώνης Θ.**, *Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής*, Πάπυρος, Αθήναι χχ.
- Κονδύλης Γ.**, *Ο δρόμος προς την καταστροφή*, Αθήνα 1979.
- Κοντάκης Αναγν.**, *Απομνημονεύματα*, Κοσμαδάκης, Αθήνα χχ.
- Κοντογιάννης Π.**, *Ιστορικά έγγραφα αναφερόμενα στην ελληνικήν επανάστασιν*, Εν Αθήναις 1927.
- Κορδάτος Ι.**,
- *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος*, Τ₁₀, Τ₁₁, Τ₁₂, εκδόσεις 21^{ος} Αιών, Αθήνα 1957.
 - *Η κοινωνική σημασία της ελληνικής επανάστασης*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1977.
 - *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1973.
- Κορυζής Χ.**, *Η πολιτική ζωή εις την Ελλάδα*, Β' έκδοσις, Αθήναι 1976.
- Κορφωτάκης Ν.**, *Έκθεσις περί του προϋπολογισμού του 1948*, Εν Αθήναις 1848.
- Κορωνάκης Ι.**, *Η πολιτεία της 4^{ης} Αυγούστου*, Αθήναι 1950.
- Κορώνης Σπ.**,
- *Ιστορικοί σημειώσεις επί της Ελληνική σιδηροδρομικής πολιτικής*, Αθήναι 1934.
 - *Τα πρώτα 25 έτη των σιδηροδρόμων του Ελληνικού Κράτους*, Αθήναι 1941.
 - *Η εργατική πολιτική των ετών 1909-1918*, Παζήσης, Αθήναι 1944.
- Κούνδουρος Ρουσ.**, *Η ασφάλεια του καθεστώτος*, Καστανιάτης Αθήνα 1978.
- Κουτσουνίκας Λαμπρ.**, *Γενική ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, Κοσμαδάκης, Αθήνα χχ.
- Κουτσούκαλης Αλ.**, *Η πρώτη δεκαετία του ΚΚΕ 1918-1928*, Αθήνα 1979.
- Κοφινάς Γ.**,
- *Η απειλή πτωχεύσεως του κράτους και η φορολογική μεταρρύθμισις κατά το 1909*, Αθήναι 1932.
 - *Το νομισματικόν πρόβλημα της Ελλάδος*, Εν Αθήναις 1925.
 - *Το οικονομικόν πρόβλημα και αι συμμαχικά πιστώσεις*, Αθήναι 1926.

- *Η άμεσος φορολογία εν Ελλάδι και ιδίως καθ' ον χρόνον ήμην υπουργός*, Αθήναι 1934.
- *Το ισοζύγιο του προϋπολογισμού και η σταθεροποιήσις της δραχμής*, Αθήναι 1928.
- «Το δημοδιονομικόν πρόγραμμα του νέου υπουργού των οικονομικών», στο *Μηνιαία Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησις της Ελλάδος*, Νοέμβριος 1925.

Κρεμμυδάς Βασ., «Η κατάστασις στην Ελλάδα το 1840» (Υπόμνημα Λεοπταν), στο *Σύγχρονα Θέματα* Τ₁₇₋₁₈/1965.

Κρέμος Γ., *Νεοτάτη γενική Ιστορία*, Εν Αθήναις 1890.

ΚτΕ, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Τροχαλία, Αθήνα 1997.

Κυριακίδης Επ., *Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού*, Εν Αθήναις 1892.

Κυριακόπουλος Κ., *Σελίδες από την νεωτέραν ελληνικήν ιστορίαν*, Αθήναι 1965.

Κυριακού Γ., *Η γεωργική πολιτική*, Αθήναι 1933.

Κυρκιλίτσης Ανδ., *Αι τράπεζαι εν Ελλάδι*, Αθήναι 1934.

Κύρου Αλ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, Αθήναι 1955.

Κωστή Χρ., *Αναμνήσεις εκ της αυλής Γεωργίου του Α΄*, Αθήναι 1949.

Κωστόπουλος Σταυρ., *Τα διασυμμαχικά χρέη και ο ρόλος της Αμερικής*, Εν Αθήναις 1928.

Κωφός Ευαγ., *Ο ελληνισμός στην περίοδο 1869-1881*, Εκδοτική Αθηνών 1981.

Λάιος Γ., *Ανέκδοτες επιστολές και έγγραφα του 1821*, Δίφρος, Αθήναι 1958.

Λαμπρινίδης Μ., *Η ναυπλία*, Αθήναι 1950.

Λάσκαρης Σ., *Διπλωματική ιστορία της συγχρόνου Ευρώπης 1914-1939*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1954.

Λάσκαρις Μ., *Το ανατολικόν ζήτημα 1800-1923*, Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, 1978.

Λεκατζάς Θ., *Τα οικονομικά της Ελλάδος κατά τον πόλεμον*, Αθήναι 1919.

Λιάτα Ευτ., *Τιμές και αγαθά στην Αθήνα 1839-1846*, Αθήνα 1984.

Λιγνάδης Α., *Η ξενική εξάρτησις κατά την διαδρομήν του νεοελληνικού κράτους*, Αθήναι 1975.

Λιδωρίκης Ν., *Σελίδες τινες της ιστορίας του βασιλέως Όθωνος*, Αθήνησιν 1898.

Λιναρδάτος Σπ., *Η 4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα 1966.

Λούβη Λίνα, «Μηχανισμοί της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη συνθήκη της Λωζάννης», στο *Βενιζέλος και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988.

Λούλος Κ., *Η γερμανική πολιτική στην Ελλάδα 1896-1914*, Παπαζήσης,

- Αθήνα 1991.
- Μάγερ Κ.**, *Δελφινιώργης*, Αθήνα 1963.
- Μαζαράκης Αλ.**,
- *Απομνημονεύματα*, Ίκαρος, Αθήνα 1948.
 - *Ιστορική μελέτη 1821-1897 και ο πόλεμος του 1897*, Αθήνα 1950.
- Μακκάς Λ.**, *Η εν τοις δημοσίοις οικονομικοί δράσεις του Καποδιστρίου*, Εν Αθήναις 1910.
- Μακρής Ευαγ.**, «Ο οικονομικός ενεργός πληθυσμός και η απασχόλησις αυτού», στο *Στατιστικά μελέται 1821-1971*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1972.
- Μακρυγιάννης**, *Απομνημονεύματα*, Καραβίας, Αθήνα χχ.
- Μαλαματιανός Κ.**, *Περί το οικονομικόν πρόβλημα της Ελλάδος*, Αθήνα 1930.
- Μαλαίνος Επ.**, *Ιστορία των ξενικών επεμβάσεων*, Αθήνα 1955-1963.
- Μαλαίνος Μιλ.**, *Η επανάστασις του 1909*, Αθήνα 1965.
- Μάμουκας Ανδ.**, *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, Αθήνησιν 1839-1852.
- Μανούσης Ν.**, «Η συμβολή των προσφύγων εις την οικονομικήν πρόοδον της χώρας μας», στο *Μικρασιατικά Χρονικά ΤΙ/1964*.
- Μανσόλας Α.**, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίες περί Ελλάδος*, Εν Αθήναις 1867.
- Μάξιμος Σερ.**, *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*, Στοχαστής, Αθήνα 1975.
- Μαργαρίτης Κ.**, *Σύντομα τινα απομνημονεύματα της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Αθήνησιν 1853.
- Μαρκεζίνης Σπ.**,
- *Πολιτική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Πάπυρος (Βίπερ), Αθήνα 1966.
 - *Πολιτική Ιστορία της συγχρόνου Ελλάδος 1920-1936*, Πάπυρος, Αθήνα 1973, 1978.
- Μαρτινέλης Γ.**, *Αυλικοί και κομματάρχαι*, Εν Αθήναις 1874.
- Μαυρομάτης Επ.**,
- *Σύγχρονος πολιτική και στρατιωτική ιστορία*, Αθήνα 1928.
 - *Κωνσταντίνος, Κωνσταντινίζοντες, Κωνσταντινισμός, Πατρίς*, Αθήνα 1920.
- Μελάς Γ.**, *Ο Κωνσταντίνος, αναμνήσεις πρώην γραμματέως του*, Λονδίνο 1920.
- Μελάς Λ.**, *Συγκριτική μελέτη περί της γεωργικής πίστεως*, Εν Αθήναις 1902.
- Μελάς Σ.**, *Η επανάστασις του 1909*, Μπίρης, Αθήνα 1957.
- Μελετόπουλος Ι. Α.**, *Η φιλική εταιρεία* (αρχείο Π. Σεκέρη), Αθήνα 1967.
- Μελετόπουλος Χ.**, *Η ευρωπαϊκή διπλωματία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1888.

- Μεταξάς Ι., *Ημερολόγιο*, Γκοβόστης (8 τόμοι), Αθήνα χχ.
- Μεταξάς Κ., *Ιστορικά απομνημονεύματα*, Κοσμαδάκης, Αθήνα χχ.
- Μελιγκουνάκης Ευάγ., *Βενιζέλου Ανάβασις*, Αθήναι 1955.
- Μερλόπουλος Π., *Το σταφιδικόν ζήτημα. Κατάργησις της προνομιούχου εταιρείας*, Αθήναι 1915.
- Μηλιαρέσης Αριστομ., *Αι ελληνοτουρκικαί σχέσεις κατά την τελευταίαν δεκαετίαν*, Εν Αθήναις 1932.
- Μικόνιος Γ., «Εισαγωγή», στο: *Τα πολιτικά κόμματα*, Μ. Minghetti, Λειψία 1985.
- Μίνουγλου-Πεπελάση Ι., «Οι διαπραγματεύσεις για το προσφυγικό δάνειο του 1924» στο *Ελ. Βενιζέλος, κοινωνία, οικονομία, πολιτική στην εποχή του*, Γνώση, Αθήνα 1989.
- Μοσκόφ Κ., *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα*, Σύγχρονος εποχή, Αθήνα 1978.
- Μόστρας Βασ., *Η μικρασιατική επιχείρησις*, Ίκαρος, Αθήναι 1969.
- Μουζέλης Ν., «Οικονομία και κράτος την εποχή του Βενιζέλου», στο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππούτης, Αθήνα 1980.
- Μπακάμπασσης Αναστ., *Οι πρόσφυγες*, Αθήναι 1945.
- Μπανταλούκας Κλ., *Ιστορική επισκόπησις του προπολεμικού εξωτερικού δημόσιου χρέους της Ελλάδος*, Βιομηχανική Σχολή, Πειραιεύς 1961.
- Μπεναρόγιας Αβρ., *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Ολκός, Αθήνα 1975.
- Μπενέκος Ι., *Το κίνημα του 1935*, Γιαννίκος, Αθήνα 1965.
- Μπερνάρης Απ., *Τα δημόσια οικονομικά 1932-1935*, Γκοβόστης, Αθήναι 1936.
- Μπουμπουλίδης Φαίδ., «Ειδήσεις και κρίσεις περί του αγώνος εκ του αρχείου του Δ. Ποστολάκα», στο *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Τ1Β/1957-1958*.
- Μυλωνάς Αλ., *Γεωργική και κτηματική πίστις*, Εν Αθήναις 1919.
- Νάκος Λουκ., *Συμβολή εις την σύγχρονον ελληνικην ιστορίαν*, Εν Αθήναις 1912.
- Νάλτσας Χρ., *Η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και ο ελληνισμός*, Εταιρεία Μακεδονικών σπουδών, Θεσσαλονίκη 1953.
- Νέζερ Χριστοφ., *Απομνημονεύματα*, Αθήναι 1963.
- Νεφελούδης Παυλ., *Στις πηγές της κακοδαιμονίας*, Gutenberg, Αθήνα 1974.
- Νικολάου (Πρίγκηπος), *Τα πενήντα χρόνια της ζωής μου*, Γκρέκα, Αθήναι 1926.
- Νοταράς Μιχ., *Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων*, Αθήναι 1934.
- Ξένος Στεφ.,

- «Ο Ι. Καποδίστριας», στο *Ποικίλη Στοά* 1886.
 - *Οι χρυσοκάνθαροι βουλευται και οι αχόρτινοι εταιρείαι των*, Αθήναι *χχ*.
 - *Ο μιζοπάρθενος Κουμουνδούρος*, Αθήνησι 1881.
- Οικονομίδης Γ.**, *Η εξαγορά του Βεργαρελίου και το πρόβλημα της*, Αθήναι 1976.
- Οικονομίδης Κ.**, *Η ανόρθωσις των οικονομικών της Ελλάδος*, Εν Αθήναις 1892.
- Οικονομίδης Λ.**,
- «Περί των μέσων προς ενίσχυσιν και προστασίαν της βιομηχανίας του τόπου», στο *Δελτίον Εμπορικής και βιομηχανικής Ακαδημίας Τ_{1α}/1910*.
 - «Πρόδοι χημικής βιομηχανίας εν Ελλάδου», στο *Δελτίον Εμπορικής και βιομηχανικής Ακαδημίας Τ₁/Απρίλιος 1909*.
- Οικονόμου Κ.**, *Σκέψεις επί της καταστάσεως*, Εν Αθήναις 1909.
- Οικονόμου Μιχ.**, *Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας*, Κοσμοδάκης, Αθήνα *χχ*.
- Ορλάνδος Ι.**, *Ο Ορλάνδος απολογούμενος ενώπιον του κοινού*, Εν Αθήναις 1841.
- Πάγκαλος Θ.**,
- *Τα απομνημονεύματα μου 1897-1947*, Τ₁ Αετός, Αθήναι 1950, Τ₂ Κέδρος Αθήνα 1985.
 - *Η απολογία του*, Αθήναι 1928.
- Πάλλης Α.**, *Η ανταλλαγή πληθυσμών*, Αθήναι 1933.
- Παντελάκης Ν.**, *Συμμαχικές πιστώσεις*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1981.
- Παπαγιαννάκης Λευτ.**, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι 1882-1910*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982.
- Παπαδόπουλος Καρπ.**, *Ανασκευή των παρά του κ. Σουρμελή αναφερομένων περί του στρατηγού Ο. Ανδρούτσου, του συνταγματάρχου κ. Φαβιέρου και του ελληνικού τακτικού σώματος*, Κοσμοδάκης, Αθήνα *χχ*.
- Παπακοσμάς Βικτ.**, *Ο στρατός στην πολιτική ζωή της Ελλάδος*, Αθήνα 1981.
- Παπαναστασίου Αλ.**, *Πολιτικά κείμενα*, Μπάουρον, Αθήναι 1957.
- Παπανδρέου Γ.**, *Κείμενα*, Μπίρης, Αθήναι 1963.
- Παπαντωνίου Ζ.**, *Όθων*, Β' έκδοσις, Αθήναι *χχ*.
- Παπαντωνίου Ν.**, *Το ιδιωτικό δίκαιο των Ελλήνων κατά την επανάστασιν του 1821*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης 1977.
- Παπαρρηγόπουλος Κ.**, *Ιστορία του ελληνικού έθνους Τ₃*, Γαλαξίας, Αθήναι 1971.
- Παπατσώνης Π.**, *Απομνημονεύματα*, Αθήναι 1960.

- Πασχάλης Δ., *Η Άνδρος, Εστία*, Εν Αθήναις 1927.
- Πατσέλης Ν., «Τα διασυμμαχικά χρέη», στο *Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησης* 1924.
- Παχός Γ., *Το εν Ηπειρώ αγροτικόν ζήτημα*, Εν Αθήναις 1882.
- Πελαγίδης Ευστ., *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1994.
- Πεπονής Ι., *Ν. Πλαστήρας, στα γεγονότα 1909-1945*, Γαλατιανός, Β' έκδοσις, Θεσσαλονίκη χχ.
- Πεσμαζόγλου Γ., *Το χρονικό της ζωής μου*, Αθήναι 1979.
- Πετράκης Π., *Η τραπεζική χρηματοδότηση του δημοσίου και ιδιωτικού τομέα στην Ελλάδα 1844-1869*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.
- Πετρίδης Δ., *Η αγροτική πίστις*, Αθήναι 1934.
- Πετρόπουλος Ι.,
- *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο 1833-1843*, Εθνική Τράπεζα, Αθήνα 1985.
 - «Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών», στο *Ελ. Βενιζέλος, κοινωνία, οικονομία, πολιτική στην εποχή του*, Γνώση, Αθήνα 1989.
- Πετσάλης Αθ., *Η δημοσιονομική αντιμετώπισις του προσφυγικού ζητήματος*, Εν Αθήναις 1930.
- Πιζάνιας Π., *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.
- Πιπιλιάγκας Χρυσος., *Γ. Κονδύλης*, Αθήναι 1977.
- Πιπινέλης Τάκης (Παναγιώτης),
- *Πολιτική Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως*, Παρίσι 1927.
 - *Η μοναρχία εν Ελλάδι*, Εν Αθήναις 1932.
 - *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος 1923-1941*, Αθήναι 1948.
- Πολυμέρης Γ., *Επιστολή πολιτική προς φίλο τινά εν Λονδίνω*, Εν Ερμούπολει 1843.
- Πολυχρονιάδης Κ., *Περί δημοσίου υπαλλήλου*, Εν Αθήναις 1915.
- Πουλιόπουλος Παντ., *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα*, Νέοι στόχοι, Αθήναι 1972.
- Πούλος Ι.,
- «Οικονομικά της Ελλάδας επί Όθωνος», στο *Αθηνά* 1972-1973.
 - *Η επανάστασις της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 επί τη βάσει των γαλλικών αρχείων*, ανάπτυπο από το Δελτίον Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας Τ₁₁/1956.
 - «Το επεισόδιον Μουσσούρου», στο *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής εταιρείας* 1959.

Πουρνάρας Δ.,

- *Χ. Τρικούπης*, Ελεύθερος, Αθήναι 1976.
- *Ελ. Βενιζέλος*, Ελεύθερος, Αθήναι χχ.

Πρωτονοτάριος Αθ., *Το προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και κρατικής απόψεως*. Αθήναι 1929.

Πρωτοψάλτης Εμ., *Ιγνάτιος, μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας*, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας, Ακαδημία Αθηνών 1959.

Ραγκαβής Αλ.,

- *Απομνημονεύματα*, Εν Αθήναις 1894, 1895, 1930.
- *Εμπιστευτικό υπόμνημα προς τις ξένες Δυνάμεις*, 28.7.1856, Εν Αθήναις 1856.

Ράλλης Γ., *Γ. Θεοτόκης*, Ελληνική ευρωεκδοτική, Αθήνα χχ.

Ράλλης Δ., *Ιδιόγραφοι αναμνήσεις*, Αθήνησιν 1893.

Ραπτάρης Παντ.,

- *Ιστορία της οικονομικής ζωής της Ελλάδος*, Αθήναι 1934.
- *Δημοσιονομική και οικονομική πολιτεία των μοναρχικών κυβερνήσεων του Όθωνος*, Αθήναι 1937.

Ρέντης Κ., *Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδος μετά την 1^η Νοεμβρίου*, Εν Αθήναις 1922.

Ρέπουλης Ε., *Η κρίσις των οίνων*, (έκθεσις της Επιτροπής της βουλής, εισαγωγή Ε. Ρέπουλης), Αθήναι 1909.

Ρηγόπουλος Θ., *Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1979.

Ροντήρης Αντ., *Η γεωργική πίστις εν Ελλάδι*, Εν Αθήναις 1911.

Ρούσος Γ., «Τα δάνεια της ανεξαρτησίας», στο *Ταχυδρόμος*, 31.7.1970.

Σακελλαρίου Αλ., *Ένας ναύαρχος θυμάται* (απομνημονεύματα), Γιώτα-Σίγμα, Αθήναι χχ.

Σακελλαρόπουλος Κ., *Η σκιά της Δύσεως*, Αετός, Αθήναι 1954.

Σαρίπολος Ν., *Αυτοβιογραφικά απομνημονεύματα*, Εν Αθήναις 1889.

Σαρρής Νεοκλ., *Εξωτερική πολιτική και πολιτικές εξελίξεις στην πρώτη τουρκακή Δημοκρατία*, Γόρδιος, Αθήνα 1992.

Σβολόπουλος Δ.,

- *Ο ιστορικός διαταγμός του 1922*, Γ. Βασιλείου, Εν Αθήναις 1929.
- *Π. Τσαλδάρης*, Αθήναι 1946.

Σβολόπουλος Κ.,

- *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Αθήνα 1994.
- *Το βαλκανικόν σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική 1928-34*, Αθήναι 1974.
- *Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας*, Θεσσαλονίκη 1981.

Σίδερης Αρ.,

- *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν εκατονταετία 1833-1933*, Αθήναι 1934.
- *Γεωργική φορολογία*, Αθήναι 1930.

Σιμόπουλος Αναρ., *Απάντησις εις τον λόγον του υπουργού των οικονομικών*, Εν Αθήναις 1891.

Σκαλτσούνης Ι., *Σκέψεις περί της εν Ελλάδι βιομηχανίας*, Αθήνησι 1868.

Σκανδάμης Ανδ., *Η τριακονταετία της βασιλείας του Όθωνος*, Αθήναι 1961.

Σκουλούδης Στεφ.,

- *Απάντησις εις τα λεχθέντα εν τω βουλευτηρίω*, Αθήναι χχ.
- *Απολογία*, Αθήναι 1919.

Σμπαρούνης Αθ., *Η φορολογική πολιτική του Ελ. Βενιζέλου*, Αθήναι 1965.

Σούτσος Αλ., *Άπαντα*, Μπούρας-Κοσμαδάκης, Αθήναι 1963.

Σούτσος Αλ. Ι., *Συλλογή των εις το εξωτερικόν δημοσίου δικαίου της Ελλάδος αναγομένων επισήμων εγγράφων*, Αθήναι 1858.

Σούτσος Ι.,

- *Πλουτολογικαί μελέται*, Εν Αθήναις 1874.
- *Περί πολιτευμάτων και πολιτών*, Αθήνησι 1872.

Σπαής Λ., *Πενήντα χρόνια στρατιώτης*, Αθήναι 1970.

Σπανιολλάκης Γ., *Παρατηρήσεις επί της απολογίας Ι. Ορλάνδου και Α. Λουριώτου*, Εν Αθήναις 1840.

Σπηλιάδης Ν., *Απομνημονεύματα*, Καραβίας, Αθήναι 1971-75.

Σπηλιωτάκης Ι., *Η κρίσις*, Εν Αθήναις 1874.

Σπηλιωτόπουλος Σταθ., *Η ιστορία της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος*, Ίκαρος, Αθήναι 1949.

Σπυρίδωνος Γ., *Πόλεμος και ελευθερία*, Αθήναι 1957.

Σπυρομήλιος, *Απομνημονεύματα*, Κοσμαδάκης, Αθήναι χχ.

Σταματόπουλος Τ.,

- *Ο εσωτερικός αγώνας*, Κάλβος, Αθήναι 1971-73.
- *Α. Λόντος*, Αθήναι 1960.

Στασινόπουλος Ε., *Ο στρατός της πρώτης εκατονταετίας*, Αθήναι 1935.

Στεφανίδης Δημοσθ.,

- *Η εισροή ξένων κεφαλαίων*, Θεσσαλονίκη 1930.
- *Η παγκόσμιος οικονομική κρίσις και η Ελλάς*, Θεσσαλονίκη 1932.

Στρατηγός Ξ., *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία*, Α. Χαρίσις, Αθήναι 1994.

Συγγρός Α.,

- *Συνεντεύξεις επί των οικονομικών*, Εν Αθήναις 1891.
- *Απομνημονεύματα*, Εν Αθήναις 1908.

Σωμερίτης Στρ., *Η μεγάλη καμπή*, Ολκός, Αθήναι 1975.

- Σωτηρόπουλος Σ.**, *Περί της εγγείου φορολογίας εν Ελλάδι*, Εν Αθήναις 1861.
- Τανταλίδης Δ.**, *Τα δημόσια οικονομικά επί δικτατορίας Πάγκαλου*, Εν Αθήναις 1928.
- Τούντα-Φεργάδη Αρ.**,
- *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας 1912-1940*, Ι. Σιδέρις, Αθήνα 1996.
 - *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986.
- Τριανταφυλλίδης Σοφ.**, *Οι κολίγοι της Θεσσαλίας*, Στοχαστής, Αθήνα 1974.
- Τρικούπης Σπ.**, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, Β' ανατύπωση, Γιοβάνης, Αθήναι 1929.
- Τσαλίκης Κ.**, *Το εξωτερικόν συνάλλαγμα*, Αθήναι 1929.
- Τσιβανόπουλος Σωκρ.**, *Η κατάσταση της Ελλάδος επί Όθωνος*, Αθήναι 1864.
- Τσοκόπουλος Γ.**, *Χ. Τρικούπης*, Εν Αθήναις 1896.
- Τσουδερός Εμ.**,
- «Αι συμμαχικαί πιστώσεις 1918 και 1919», στο *Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησις* 1924.
 - *Η αποζημίωσις των ανταλλαξιμών*, Αθήναι 1927.
- Τσουκαλάς Κ.**,
- *Εξάρτηση και αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979.
 - «Η εξέλιξη των ημερομισθίων στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο *Πολίτης* Τ₃₇/1979.
- Τσουλούφης Αγγ.**, *Η ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και η εκτίμηση των εκατέρωθεν εγκαταλειφθεισών περιουσιών*, Ένωσις Σμυρναίων, Αθήνα 1989.
- Φακιολάς Ρ.**, *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.
- Φιλάρετος Γ.**,
- *Ξενοκρατία και βασιλεία εν Ελλάδι*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1977.
 - *Σημειώσεις από τον 75^ο υψώματος*, Εν Αθήναις 1924.
- Φραγκούδης Γ.**, *Το ελληνικό έθνος προς τους φιλελεύθερους λαούς του κόσμου*, Αθήναι 1925.
- Φραντζής Αμβρ.**, *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήναι 1976.
- Φωτάκος**, *Απομνημονεύματα*, Μπούρας, Αθήνα χχ.
- Φωτιάδης Δ.**, *Όθωνας, η μοναρχία, Δωρικός*, Αθήνα 1978.
- Χαριτάκις Γ.**, *Η ελληνική βιομηχανία*, Εστία, Αθήναι 1927.
- Χαριτάκις Γ.-Ανδρεάδης Θ.**, «Ανάυσις του Δημοσίου χρέους της Ελλά-

- δος», στο *Οικονομική επετηρίς Ελλάδος 1932*, (Παραπομπές με Γ. Χαριτάκις Ανάλυσις...).
- Χαριτάκις Γ.-Καλλιαβάς Α.-Μικελής Ν.**, *Οικονομική Επετηρίς της Ελλάδος*, Ένωσις Ελληνικών Τραπεζών, Αθήναι 1931.
- Χασιώτης Σπ.**, *Η γεωργία εν Ελλάδι*, Υπ. γεωργίας, Εν Αθήναις 1924.
- Χατζηγιαννάκογλου Γ.**, *Ο πολιτικός βίος του κ. Θ. Δηλιγιάννη*, Εν Αθήναις 1902.
- Χατζηγιάννης Δ.**, *Το αγροτικόν πρόβλημα της Θεσσαλίας*, Εν Αθήναις 1910.
- Χατζηϊωσήφ Χρ.**, «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στον Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στον μεσοπόλεμο», στο *Βενιζέλος και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988.
- Χιώτης Π.**, *Ιστορία Ιονίου κράτους*, Τ₄, Ζάκυνθος 1874.
- Χουλιαράκης Μιχ.**, «Ιστορική εξέλιξις της κρατικής στατιστικής εν Ελλάδι», στο *Στατιστικά μελέται 1821-1971*, ΕΚΚΕ, Αθήναι 1972.
- Χριστινής Δ.**, *Μελέται περί της εν Ελλάδι Γεωργίας*, Εν Αθήναις 1899.
- Χρυσοβέργης Χρ.**, *Η ελληνική επανάστασις*, Ερμούπολις 1853.

Μεταφρασμένα

- About Ed.**, *Η Ελλάδα του Όθωνος*, Τολίδης, Αθήνα χχ.
- Bartholdy Mend.**, *Ιστορία της Ελλάδος*, Εν Αθήναις 1873.
- Bierstadt Ed.**, *Η μεγάλη προδοσία*, Νέα σύνορα, Αθήνα 1997.
- Cassard G.**, *Οι Έλληνες και ο βασιλιάς Όθων*, Αθήνα 1861.
- Cheston Ch.**, *Η Ελλάς του 1887*, Αθήνησι 1887.
- Dakin D.**,
- *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1983.
 - *Η ενοποίηση της Ελλάδας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1892.
- Deschamps G.**, *Η Ελλάδα σήμερα*, Τροχαλία, Αθήνα 1992.
- Dumont Paul.**, *Κεφάλ, ο δημιουργός της νέας Τουρκίας*, Κούριερ, Αθήνα 1998.
- Eihthal G.**, *Οικονομική και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα*, Μπάυρον, Γ' έκδοση, Αθήνα χχ.
- Finlay G.**, *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, Τολίδης, Αθήνα χχ.
- Gervinus G.**, *Ιστορία της επαναστάσεως και αναγεννήσεως της Ελλάδος*, Αθήνησι 1864-1865.
- Gordon Th.**, *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, Μπάυρον, Αθήνα χχ.
- Herzberg G. F.**, *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, Δ. Φέξης, Εν Αθήναις 1915, 1916.
- Howes S.**, *Ημερολόγιο από τον αγώνα 1825-1829*, Καραβία, Αθήνα 1971.

- Jordan Sima Con.**, «Ο Βενιζέλος και το πρόβλημα της εγκαθίδρυσης αβασίλευτης δημοκρατίας στην Ελλάδα 1923-24», στο *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιππούτη, Αθήνα 1980.
- Lüth C.**, *Μια Δανέζα στην αυλή του Όθωνα*, Ερμής, Αθήνα 1981.
- Maurer G.**, *Ο ελληνικός λαός*, Τολίδης, Αθήνα 1976.
- Miller W.**, *Η Τουρκία καταρρέουσα*, Κολλάρος, Εν Αθήναις 1915.
- Morgenthau Hen.**, *Η αποστολή μου στην Αθήνα*, Τροχαλία, Αθήνα 1994.
- Rouqueville F.**, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως*, Εν Αθήναις 1890, 1891.
- Prokes Osten Ant.**, *Ιστορία της επανάστασεως των Ελλήνων κατά του οθωμανικού κράτους*, Αθήνησι 1868, 1869.
- Ross Ludw.**, *Αναμνήσεις και ανταποκρίσεις από την Ελλάδα*, Τολίδης, Αθήνα 1976.
- Sparo O. B.**, *Η απελευθέρωση της Ελλάδος και η Ρωσία*, Φέξης, Αθήνα 1971.
- Τρελώνης Εδ.**, *Αναμνήσεις της ελληνικής επανάστασεως*, (από τον Βρετανικό αστέρα 1860-1861), ανάτυπο, Ν. Καραβίας, Αθήνα χχ.
- Thiersch F.**, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, Τολίδης, Αθήνα 1972.
- Tuckerman Ch.**, *Οι Έλληνες της σήμερον*, Αθήνησι 1877.
- Voutier Ol.**, «Απομνημονεύματα», στο *Απομνημονεύματα Αναγν. Κοντάκη*, Κοσμαδάκης, Αθήνα χχ.

Ξενογλωσσαι

- Blaquiere Ed.**, *Narrative of a second visit to Greece*, London 1925.
- Bulwer L.**, *An Autumn in Greece*, London 1826.
- Emerson Jam.**, *Journal of a Residence among the Greece in 1825*, London 1826.
- Howe S.**, *An historical sketch of the Greek Revolution*, New York 1828.
- Kedouri El.**, *England and the Middle East*, London 1956.
- Ladas S.**, *The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*, N. York 1932.
- Leconte Cas.**, *Etude economique de la Grece*, Paris 1847.
- Millingen J.**, *Memoirs of the Affairs of Greece*, London 1831.
- Palma Al.**, *Greece Vindicated, in two letters*, London 1826.
- Paris H. H.**, *The diplomatic history of the Monarchy in Greece*, London 1838.
- Pentzopoulos D.**, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Χάγη 1962.
- Poidevin Raym.**, *Les relations économiques et financières entre la France et l'Allemagne de 1898 a 1914*, Paris 1969.

Sergeant L., *New Greece*, London 1878.

Sicherer Herm., (Von), *Bayerisch-Griechische Anlehen aus den Jahren 1835, 1836 und 1837*, München 1880.

Stanhope L., *Greece during Lord Byron's Residence in that Country in 1823 and 1824*, London 1825.

Strasser Karl, *Die Deutschen Banken im Ausland*, München 1924.

Άρθρα σε εφημερίδες

Βαλαωρίτης Ι., «Το άρτιον», *Ακρόπολις* 1.4.1910.

Βεζανής Σ., «Η εγχώριος βιομηχανία», *Ακρόπολις* 19.9.1907.

Βενιζέλος Ελ.,

- «Υπόμνημα δια τα πολεμικά χρέη», *Ελεύθερο Βήμα*, 1, 2, 3.9.1925.
- «Πως θα λυθή το ελληνικόν πρόβλημα», *Εργασία*, 11.1.1930.
- «Η ελληνοτουρκική εγκάρδιος συνεννόησις», *Εργασία*, 10.10.1931.
- «Η πολιτική διαθήκη του Ε. Βενιζέλου», *Πολιτεία*, 5.8.1932, συνέντευξη Ελ. Βενιζέλου.

Γρίβας Ανδ., «Η καπινοπαραγωγική κρίσις», *Ακρόπολις*, 7.1.1911.

Δροσόπουλος Ι., «Η βιομηχανία εν Ελλάδι», *Ελεύθερο Βήμα*, 11.2.1928.

Κοφινάς Γ., «Το κράτος και η βιομηχανία», *Έθνος*, 9.2.1927.

Λαμπτικής Β., «Το μέλλον της βιομηχανίας μας και τα νέα κρατικά μέτρα», *Έθνος*, 16.1.1927.

Λυκούδης Ε.,

- «Η Θεσσαλία και τα υπέρ αυτής μέτρα», *Οικονομική Ελλάς*, 20.8.1905.
- «Η ανισότης της φορολογίας», *Οικονομική Ελλάς*, 18.12.1904.

Μαντζαβίνος Γ., «Αι οικονομικαί ανάγκαι της Ελλάδος και τ' αποτελέσματα των προϋπολογισμών», *Ελεύθερο Βήμα*, 14.3.1928.

Οικονομολόγος, «Η ψευτοβιομηχανία, τα μαλλιά, οι φανέλλες, το τσιμέντο», *Ακρόπολις*, 14.7.1909.

Παναγιωτίδης Αρ., «Οι άμεσοι φόροι και οι καθυστερήσεις αυτών», *Οικονομική Ελλάς*, 9, 14.4.1905.

Ρεπούλης Εμ., «Ο άνθρωπος», *Ακρόπολις*, 15.4.1896.

Σούτσος Ι., *Εκθεσις Αιών*, 11-18.3.1861.

Στεφάνου Στεφ., «Αι οικονομικαί και πόλιτικαί περιπέτεια της Ελλάδος από το 1893 μέχρι το 1897», *Ελεύθερο Βήμα*, 14.3.1929.

Τρικούπης Χ.,

- «Τις πταίει», *Καιροί*, 29.6.1874.
- «Παρελθόν και ενεστώς», *Καιροί*, 9.7.1874.

- «Η Ελλάς και το ανατολικό ζήτημα» (ανυπόγραφο), *Ωρα*, 2.7.1876.

Χανδράκης Ε., «Το δημόσιον χρέος κατά την τελευταίαν τεσσαρακονταετία», *Πρωία*, 3, 4.12.1932.

Χατζίσκος Ν., «Η γεωργική και η εθνική πολιτική», *Εμπρός*, 25, 26, 27.10.1911.

Επίσης χρησιμοποιήθηκαν οι παρακάτω εφημερίδες και περιοδικά, στις ημερομηνίες που αναφέρονται στις παραπομπές:

- **Εφημερίδες**

Αιών, *Ακρόπολις*, *Άστυ*, *Έθνος*, *Ελεύθερο Βήμα*, *Ελληνικά Χρονικά*, *Εμπρός*, *Εργασία*, *Εστία*, *Εφημερίς Εθνοσυνελεύσεως 1864*, *Εφημερίς συζητήσεων Βουλής*, *Καθημερινή*, *Καιροί*, *Μέλλον*, *Νέα Ημέρα*, *Οικονομική Ελλάς*, *Παλιγγενεσία*, *Πολιτεία*, *Πρωία*, *Ραμπαγάς*, *Σκριπ*, *Φίλος του νόμου*, *Χρόνος*, *Ωρα*, *Temps*, και *Times (L)*.

- **Περιοδικά**

Αθηνά, *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, *Αττικόν Ημερολόγιον*, *Δελτίον ΕΒΕΑ*, *Δελτίον Εμπορικής και Βιομηχανικής Ακαδημίας*, *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, *Δελτίον υπ. Οικονομικών*, *Εθνικόν Ημερολόγιον*, *Ελληνικά*, *Μηνιαία Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησις της Ελλάδος*, *Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησις*, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, *Ποικίλη Στοά*, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, *Σύγχρονα θέματα*, *Ταχυδρόμος*.

